

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_204187

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. T891.21
Accession No. T494
Author భట్టరాజు
Title ప మ్మ రమా యణి. 1944

This book should be returned on or before the date last marked below.

ప్రతి 1-కి రూ. ఆ.

రాఘవపాండవీయము, సటీక, ద్వ్యర్థిప్రబంధరాజము ...	3	0
లంకావిజయము (రావణదహ్నియము) సటీక ...	1	4
వసుచరిత్రవిమర్శనము ...	1	4
వసుచరిత్ర, సటీక, రామరాజభూషణప్రణీతము ...	5	0
వాసిష్ఠరామాయణము, ద్విపద, తరిగొండ వెంకమ్మ ...	1	4
విక్రమార్కచరిత్ర, జక్కనకవిది ...	1	4
విష్ణుపురాణము, వెన్నెలకంటి సూరనార్యప్రణీతము, లఘుటిప్పణము ...	3	8
వివేకసింధు, కొండనార్యప్రణీతము ...	1	0
వేంకటాచలమహాత్మ్యము, తరిగొండ వెంకమ్మ ...	1	8
వైశ్యపురాణము, శ్రీగురు భాస్కరాచార్యకృతము ...	1	4
వీరభద్రవిజయము, పోతనకృతము ...	1	0
శకుంతలాపరిణయము, కృష్ణకవికృతము ...	1	0
శశిరేఖాపరిణయము, అప్పప్పకవికృతము ...	1	0
శృంగారనైషధము, శ్రీనాథకవిది ...	1	8
శృంగారశాకుంతలము, పినవీరభద్రకవి ...	1	0
శేషధర్మము, తామరపల్లి తమ్మయ్య ...	1	0
శుకసప్తతి, కదిరిపతికృతము ...	1	8
సమీరకుమారవిజయము, నూతనముద్రితము ...	1	8
సానందోపాఖ్యానము, శ్రీ శివరామకవి విరచితము ...	1	0
సీతారామాంజనేయసంవాదము, సటీక, తాత్పర్యము ...	4	8
„ అట్టబైండు ...	2	8
సుదక్షిణాపరిణయము, తెనాలి అన్నయకవి (కొత్తకూర్పు) ...	1	0
హరివంశము, కొత్తకూర్పు, ఎఱ్ఱాప్రగడ ...	4	8
హరవిలాసము, శ్రీనాథకవి ...	1	0
హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము, శంకరకవి ...	1	0
హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము, సటీక, రామరాజభూషణకవి ...	3	8

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

292, ఎస్.ప్లస్.బి, చెన్నపురి.

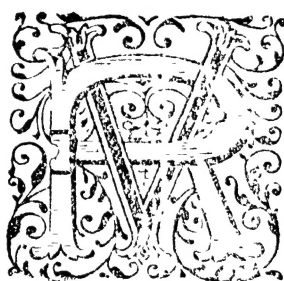
శ్రీః.

శ్రీ భోజరాజసార్వభౌమవిరచితం

చమ్పూరామాయణమ్

లక్ష్మణసూరివిరచితం యుద్ధకాండమ్

రామచంద్రబుధేంద్రవిరచితయా వ్యాఖ్యయా సమేతమ్.

చెన్న పుర్యామ్ :

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్

ఇత్యేతైః ప్రకటితమ్.

1944.

All Rights Reserved.

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
OF V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
MADRAS—1944.
Reprint—500

శ్రీరే సాఽఽస్తామ్.

శ్రీ సి య సా య స మః.

భూ మి కా.

భోభోఅభిరూపశేఖరాః !

వివిధచరమేవ హి తత్రభవతాం స్యాకతామకేలరసబంధురప్రబంధనిరవధిక
మాఘరీపగ్రహణజంఘాలహృదయానాం సహృదయానామ్.

యత్కిల.— సముల్లసితకవిరామహి శకవిజితానుసూతగర్భితాలతామతా
రేణ మధ్యమఘననామరక్షకరసికభారవీలాసిస్సీమసహసతారేణ విచర్మపషయరాజేన
భోజరాజేన సముద్భిషితవరసాలక్ష్మణగర్భశ్చముప్పరామాయణాఖ్యైః కశ్చచ ప్రబంధ
స్సమబధీతి.

యథాకిల.— సోఽయం సముల్లాసయన్నఖ్యబుధసముదయం, సమైవయంశ్చ
భిరూపశేఖరాః, సముల్లేజయంశ్చ కవిజితానుసూతం, సమద్యేజయంశ్చ కాకవి
కవవృం; సముత్సావయంశ్చ కలాగ్నిజ్ఞానం, సమనర్షయంశ్చ మధురసహృదరాం,
సముద్దేషయంశ్చ ఉపమాన్యలంకారాః, సమతృకసఖాలచమ్పూప్రబంధమహా
సామ్రాజ్యే మానవభిరూపశిఖాయణిభిరభీచిభూసంకలనహృదయహృదాని నిర్దయ
మంజర్యయతీశ్యహో ధన్యతమ శ్రీభోజరాం మాన్యగర్భయమితి భావం భావమసిత
రాం విస్తయమమధికచ్ఛామహే.

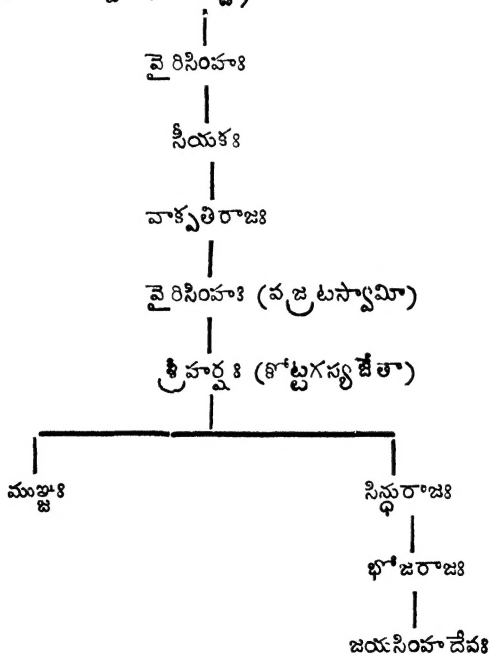
తత్తాదృగ్వాణీవిలాసగోరణీమధిభూంఽం ప్రచాల్యహనోఽయం కవిసత్తమః
కిందేయః? శోవాఽన్యవాయః ప్రకాశ్యనోఽన్య జన్తనాఽమగ్నోఽన్య? కాభ్యంబా
విభృభ్యా మీదృక్స్థితానభాగధేయలభ్యే సుకళయంన్యయంబి కస్తిన్వాఽనే
హంస్యస్యావృహాయమానస్య నివ్వనావృంబంబిమగ్నంబారత్తాన్యః ప్రజాః ప్రాక్షతి
మహా కాం ప్రబంధరత్నమాలా సుగృహీతామర్చితేన గ్రహితా ఇత్యాదికస్య
చాగ్రతస్య శిల్పసానాం సుఖావధాయ స్వీయచక్రత్రఖ్యానం కవః ప్రబంధమను
జిన్ముఖీయం 'మహాజనో యేన గంస్య మహా' ఇన్సభిరంతోక్తయనరన్నేవ
ప్రాక్షనానాం కాశిదంసాదీనామేవ ఘంటాంబు గంధిభావతి హంత! మహా
సయం కళంకః ప్రాదీనానాం రిశ్వభావనాం ప్రతికారానాం సుగృహీనానాం చాపి
సుకవీనామ్. తత్కిల నిరవద్యమేతక్కువికలూద్రస్యావృన్తిసమహో బాహో విమద్య
కా స్పృశేవ మపర్యాప్తసామగ్రీ కా పృథమనోరథక ప్రయంబు విజృంభిత ప్రార్థితై
చ బహుశతరీబయశ్చంప్రికాధపతితాకానస్య కలరేఃకుంఠనానాం ప కేహంచ
ద్దానశాసనానాముపలక్ష్యే ప్రత్యులకాలాదిః పృథగ్వితుం. కేససహృదమేవ కలరేఃకుంఠో
వయ మపర్యాప్తకారణాభియోగా అపి కిందీవి కలరేఃకుంఠప్రభోభాయ వివిమర్యా
మహే.

తథాపి.—భోజోఽయం పరమారవంశమణిః. పురా కిల విశ్వామిత్రకృతకామ
ధేనుసమాకర్షణసమయే ప్రభావశాలినో మహావైర్వసిష్ఠస్యానుధ్యానేన వైశ్వామిత్రబల
జయకాంక్షయాఽగ్నికుణ్డాత్పరమార ఇత్యన్వర్థనామా సముదభూత్. తథాపి.—

“అయాతస్య కదాచన క్షీలిపతేరాచ్ఛిన్నతః క్షాళక
స్యాతిథ్యోచితవస్తుజాతజననాదానన్దిసం నన్దిసీమ్,
నిర్జేతా కుపి లేన లేన హవిషా సంవర్ధితాద్భుర్నిహా
వీరః శ్రీపరమార ఇత్యనుపమస్స త్యాభిధానోఽభవత్.” ఇతి.

అయమేవ నిఖిలమపి వైశ్వామిత్రం బలమజయత్. అస్య రాజన్యస్య అర్జు
దాచలస్యాగ్నేయే చద్దా)వతీనామ నగరి రాజధాన్యాసీత్. అస్య పంకావళి యథా.—

(పరమారాన్వయే) ఉపేన్ద్ర)రాజః

ఏలేషు రాజసు ఉపేన్ద్ర)రాజః కృష్ణరాజనామ్నా వాక్పతిరాజోఽమోఘవర్ష
నామ్నాచప్రసిద్ధః. శ్రీహర్షస్సీయకనామ్నా సింహదత్తనామ్నాచప్రథలే. ముజ్జః
వాక్పతిరాజా మోఘవర్షోత్పలరాజనామభిః — సింధురాజస్సింధులసింధులకుమారనారా
యణ నవసాహసాఙ్కవదైశ్చ వ్యవహ్రియతే. ఏలేషు ముంజస్య సింధురాజాగ్రజలేస్వ
కేదిత్యంకిలిపద మధ్యయాసిఘః, తచోచ్చద్యం. వితత్కులీననరవర్తకారితమందిరప్రశస్తి
రూపదానకాననే పరమారాన్వయే సీయకపర్యంతం నిర్వర్ణ్య,

“తస్మాద్వైరివరూధినీబహువిధప్రార్థయద్ధాధ్వర
ప్రధ్వం వైకపినాకపాణిరజని శ్రీముంజరాజో నృపః,

... ..

తస్మాదీదధ పార్థివః పృథుయశాశ్శ్రీసింధురాజోఽనుజః” ఇతి.

సుదృఢం నిర్వర్ణితత్వాత్—అన్యత్ర ధనికాదిభిః దశరూపావలోకాదిషు నిర్వర్ణితత్వా
చ్ఛేతి.

ఏలేషు వాక్పతిరాజాపరాభిధానేన ముష్ణేన విక్రమ. శ.1031 (శ్రీ.974)
తమే కిమపి దానశాసన మకారి. సుప్రసిద్ధో భోజరాజశ్చ విక్రమ. శ. 1078. తమాత్
(శ్రీ. 1021) పరం గోవిందభట్టమతాయ ధనపతిభట్టాయ వీరాజగ్రామమదాదితి
శాసనేనావగమ్యతే. ఏతదాత్తజో జయసింహదేవశ్చ విక్రమ. శ. 1112. (శ్రీ.
1054) తమే కిమపి శాసనమచీకరత్. ఏలేషాం శాసనానాముపలబ్ధ్యాశ్రీస్తుశకాత్
1018 తమాత్పరం శ్రీ. 1061 తమవర్యస్తం భోజదేవో రాజ్యమశిషదితి యుక్త
ముత్పశ్యామః. శ్రీస్తుశకాత్ 1022 వరం 1063 తమవర్యంతమధిష్ఠితరాజ్యస్థిలింగ
భాషాపాషతో రాజరాజనరేంద్రస్సంస్కృతభాషాపాషతో భోజరాజశ్చ సమకాలే
విరేజతురితి తదా భాషాద్వయపాషకరాజన్యరత్నాలంకృతయా భరతమాత్రా కీదృశ్యా
భావ్య మిత్యానందార్ణవతలమధిగచ్ఛామః. విప్రర మన్యత్ర విచారయామః. భోజ
రాజాత్పూర్వేషాం రాజ్ఞాముజ్జమునీ రాజధాన్యానీత్, ఆయం విషయః పరిమలకవినా
సవసాహసాఙ్కుచరితకావ్యే ప్రథమసర్గే, సప్తదశశ్లోకే.

“అస్తి షీతావుజ్జయినీతి నామ్నా పురీ విహాయస్యమరావతీవ,

బబ్ధ యస్యాం పదమిద్రోకాం మహీపతిర్వాక్పతిరాజదేవః” ఇతి.

సముద్భృతః. భోజేన చ కియంతం కాలం తత్రైవ రాజ్యం ప్రశాస్య తతః మాలవదే
శాస్త్రగ్రథధారానగరీ రాజధానితాం నీతేతి జ్ఞాయతే. ఆయం కిల నితరాం దాన
కాండః, కావ్యార్థకోవిదః, దయాశీలః, సంస్కృతవిద్యాప్రచారణే బద్ధకంకణః, పండిత
ప్రియః, అస్య బ్రాహ్మణదైవతత్వం చ చమ్పూరామాయణే

“ఉచ్చైర్గతి ర్జగతి సిద్ధృతి ధర్మతశ్చే

తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరైశ్చేత్,

తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురైశ్చేత్

తానస్తరేణ నివతేత్క్వసు మత్ప్రీణామః” ఇతి.

దైవతీయాకశ్లోక ఏవ సహస్ర ధా జ్ఞాపయతి. కించ భోజదేవదానశాసనే,

“జయతివ్యోమకేశోఽసౌ యస్సర్గాయ దిభర్తి తాం,

విష్టనీం శిరసా రేఖాం జగద్వీణాంమరాకృతిమ్” ఇతి.

ప్రథమం శివప్రార్థనామేవోరరీకృతత్వాత్. చమ్పూరామాయణే చ—

“లక్ష్మీం తనోరు నితరామితరానపేక్ష

మంప్రిద్యయం నిగమకాఖిఖాప్రవాళమ్,

హైరమ్మమమ్మరుహడమ్మర చౌధునిఘ్నం
విఘ్నాద్రి భేదశతధారధురంధరం నః. ” ఇతి.

హైరమ్మ. (హే=రుద్రసమీపే, రమ్మలే ఇతి హైరమ్మః. తదీయ) చరణద్వయస్తవనా
చ్చాస్యశివభాగవతసంభావనం సామృతమితి పశ్యామః. అన్యచ్చాయం కవితాధి
రాజ్యం ధారాధిరాజ్యం చాలంకర్యన్నపి సుసూక్ష్మ మపి గర్వలేశ మస్పృశక్ పరోప
కారకృతౌపరలోకానందానుభవైకకృతౌ చ కృతీ రాజ్యభోగాదికం నశ్వరం మన్వానో
పరమయోగినామపి మనాంసి రంజయతి. దృశ్యంతాం భోజరాజదానకాననే.

“వాతాభ్రవిభ్రమ మిదం వసుధాధిపత్య
మాపాతమాత్రమధురో విషయోపభోగః,

ప్రాణాస్త్రాగ్రబలద్విస్తుమా నరాణాం
ధర్మస్సఖా పరమహా ! పరలోకయానే.

భ్రమత్సంసారచక్రాగ్రధారాధారామిమాం శ్రియమ్,
ప్రాప్య యే న దదు స్తేహం పశ్చాత్తాపః పరం ఫలమ్.

... ..

లక్ష్మ్యస్తటిత్సలబుద్ధుదచఞ్చులాయా

దానం ఫలం పరయశఃపరిపాలనం చ” ఇతి.

సూక్తిరత్నాని తత్తాదృక్-వేర్ధానదాక్షిణ్యదయో గుణాః కించిదివ భోజప్రబంధే
ప్రస్తుతాః. కిం బహునా నైతాదృశః కనీష్ఠరాజచన్ద్రః కోఽపి భూమణ్డలే దరీద్రశృత
ఇత్యస్య నిరవధికగుణగణవర్ణనే విరిరంసవ ఏవ సప్రకరయం నమోవాకం ప్రశాన్తహే.
అన్య కృతిరత్నాని చంపూరామాయణసరస్వతీకంఠాభరణపాతజ్జలసూత్రవృత్త్యాది
కాని సముపలభ్యంతే. వ్యాకరణే ఛైవజ్యే చ కతి చన గ్రన్థానయం ప్రాజ్ఞేషీనితి
పాతజ్జలసూత్రవృత్త్యా విజ్ఞాయతే. తథాపి సకలాస్తేవాసిసాధారణతయా ప్రతిగురు
నికటం పాత్యమానం చంపూరామాయణమేవ దరీద్రశృత ఇత్యస్య గౌరవమాతైక
వేద్యమ్. ప్రబంధరత్నమిదం న కేవలం పవిత్రతమశ్రీరామకథావైభవేనైవ భాభోతి
అపిచ గద్యపద్యయోర్వైభవవైభవేనచ మాధ్వీకమృద్వీకయో రివ రసికజనసనాస్వాద
నీయతామతితరామఞ్చుతి.

ఈశ్వకవృంధతిలకం కవినా సుందరకాణ్డవర్ణంతమేవ కుతో వా నిరమా
యాలి విచిత్రాన్యాయాం ప్రబంధపూరణాదర్వాగేవ కవిర్యుద్ధే శరీరం నిరస్య వీరస్వర్గ
మలంక్రియాదితి విషిదస్త్ర స్తద్విషాదం నిరస్యంతం భోజకృపాలబ్ధకవితావిలాసం
యథాకాణ్డకృతికృతినం లక్షణకం చ ప్రస్తుమః.

తస్మాత్తత్తత్సందర్శించితముపనిబద్ధాం కవితామాధురీం స్థాలీపులాకన్యాయేన పతి
తృజనావగమనాయ కించిదివ సందర్శయామః. తథాహి—

బాలకాణ్డే షీరాధిశయానస్య భగవతః గీర్వాణగణకృతస్తుతౌ.

“ నారాయణాయ నమోనాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయక జన్మదేశ
నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై ” ఇతి.

తత్రైవ భగవతః ప్రత్యుక్తా.

“ ఇష్టానిలాచలోదభుచ్చుచ్చిక్రికాభవశస్తితః,
వాచ మూచే సుధాధారామధురాం మధుసూదనః ” ఇతి.

అస్మిన్నేవకాండే శివజటాజూటాద్గంగావతరణస్థానం గంగావతరణధోరణీమేవాశుకుర్వ
దివ భాభాతి. దృశ్యతామేకం పద్యం.

“ అథ వీచీచయచ్చన్నదిగ న్నగగనాంతరా,
శకాఙ్కశంఖసంభిన్నతారామాక్షికదస్తరా. ”

అన్యచ్చ-పరశురామగర్వనిర్వాపణానంతర మిదం పద్యమన్యాయ్యకం నీలిం చ ప్రబోధ
యతి యథా.—

“ నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
మాగః పరం తదనురూపం ప్రసూరే,
కృత్వా రఘూద్వహగతౌ శ్చణమస్తరాయం
యద్భార్గవః పరగతే ర్విహారిం ప్రపేదే. ”

అయోధ్యాకాండే శ్రీరామప్రవాసప్రకరణే కైకేయాం ప్రతిరామోక్తి ర్ముక్తి సాంధ
ర్యేణ ప్రతిభావతాం కమప్యానందం జనయతి. యథా.—

“ వనభువి తనుమాత్రత్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
తదిహ సుకరతాయామాపయో స్తర్కితాయాం
మయి పతతి గరీయానంబ లే పక్షపాతః. ”

తత్రైవ కాసల్యావిలాపే దయావతాం మశ్రుపాత మవశ్య ముత్పాదయతి.—

“ రేఖారథాక్షురసీరహశఙ్ఖచిహ్నే
క్షేమంకరే తవ కరే జగతాం త్రయాణామ్,
కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన
మాబద్ధవాక్ ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః ” ఇతి.

చిత్రకూటే భరతస్య శ్రీరామసందర్శనేచ.—

“ అథావాసం కాస్తైరకృతసుకృతానామసులభం
నవాంభోదళ్యామం నశినయనం వల్కలధరమ్,
జటాజూటాపీడం భుజగపరిభోగోపమభుజం
దదర్శ శ్రీమన్తం విషినభువి సీతాసహచరమ్ ” ఇతి.
కాస్తరసావాసతా మేవాధిగచ్ఛతి.

అరణ్యకాక్షే దాశరథ్యో శూర్పణఖ్యాశ్చ సంవాదో ముగ్ధరసికస్యాపి హృదయేహాస్య
రసముత్తరంగయతి.—

“దశరథాత్మజయుగ్మ నిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియం దధౌ,
ఉభయకులసమస్థితకాద్వలత్రమగతాగతఖన్న గవీదకామ్” ఇతి.

కిష్కిన్ధాకాక్షే వసన్తవర్ణనే.—

“యత్ర కాస్తై రివ్యయుక్తానాం యుక్తానామపి సుభ్రువామ్,
డోలాకర్ష వితన్వంతి మనాంసి చ పూంసి చ.”

తతో వాలివధానంతరం తారావచనాని చ నితరాం హృదయంగమాని. యథా.—

“క్షీతిపతితనయానాం హంత గచ్ఛేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మాగ్ధ్యం తౌర్యవ జన్మ సిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీన్ద్రే
రఘువర యదముష్టై తిష్ఠసే చాపపాణిః.” (ఇత్యాదీని.)

సుందరకాక్షే చ సీతాదర్శనే మారుతే శ్చింతనానందశ్చే.—

“జ్యోత్స్నాం వినాపి నివసేన్నిశి శీతభానుః
ఛాయాం వినాపి నివసే ద్దివసేశ్వరోఽపి,
వినాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధర్మం
సప్రాణ వివ వసతీతి విచిత్ర మేతత్” ఇతి, సూక్తిః.—

“దుష్కరం కృతవాక్ రామో హినో యదనయా ప్రభుః,
ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకేనావసీదతి.”

ఇతి వాల్మీకిసూక్తి మవ్యులిశేతే సూర్యాచస్త్ర మసోరుదాహృతిరూప సందర్శనాద్దశ్యేణ
అపిచ లంకాయాం హనూమద్విజృంభణే వీరరసాభిశ్చేలా మలిక్రామతి.—

“రక్షస్సంఘటమార్థీ కృతకనకమహాభి త్రిచైత్యోత్తమాశ్వా
నక్షత్రాణామకాలే సరణిమరుణయన్ వీరలక్ష్మ్యో సమేతః.
రక్షశూర్పాఖ్యకారాం క్షీతితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షత్రీ డాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్త్వరేఽసౌ” ఇతి.

ఇన్ద్రజితా బ్రహ్మస్త్రబద్ధేన రావణసమీపం నీలేన హనూమతా రావణం ప్రతి ప్రతి
బోధ్యమానాస్సుక్తయో హృదయం హతాదాకర్షంతి. కిం బహునా, ప్రతిపదం
సుధాధారా మ్ముఖ్యన్నేతాదృశ్చంపూప్రబంధః- సకలగుణగణాలంకృతభోజరాజసబ్రహ్మ
చర్యః సుకేశశ్చ న శోఽపి ధరణీతలే సముపలభ్యత ఇత్యత్ర న కల్పిద్వాప్రచరణి
విస్తరభయాత్ప్రతివిషయం విమర్శితుముదాసీనా విరమామః.

ఇతి సుధీజనకృపామాకాంక్షతి,

ఉత్పల వేంకటనరసింహాచార్యః.

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

చ మ్పూ ర్మాయణమ్

సాహిత్యమంజూషికాఖ్యవ్యాఖ్యాసహితమ్.

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగితామ్,
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః.

శివానందాశ్రమగురోశ్చరణస్పర్శం మమ, ఉత్సాహశక్తిజం లేజస్తనోతు ముఖ
పంకజే. విఘ్నేశ విధిమార్తండచంద్రేంద్రోపేంద్రపదిత, నమో గణపలేతుభ్యం బ్రహ్మ
ణాం బ్రహ్మణస్సులే. ౧. *సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కం
ధమభీష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభిరామోనితం, నిత్యం స్వాశ్రితనందనం కిసలయశ్రీపంచ
శాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూయహం హృది సతా నేవేంద్రసంసిద్ధయే. ౩. సుధాకర
సుధాకరాచ్ఛరదభాస్వరాభాస్వరాంచితక్రమవిపంచికాకృణనసాదరాసాదరా, విరించి
నవమోహనాగమవిశారదా కారదా మదీయరసనాంగణే నటతు సర్వదా సర్వదా. ౪.
యత్పాదాంభోజరేణు విబుధకవివరాః ప్రాప్య సిద్ధాంజనం వా ప్రక్షాదృష్టేః ప్రమీలాం
పటుతరతమసా ప్రాప్తవత్యా నిజాయాః, ఆసాద్యోన్మేషమరాన్నిధి మివ కవితాం ప్రాపు
రుదృద్ధతార్థాం నిష్ప్రత్యూహం ముదాస్తాన్ స సురవరనుతః పాతు హేరంబదేవః.
౫. శ్రీమాన్ త్రైలింగదేశీ స జయతి విబుధశ్రేణికోటిరణోటికోటిమణిక్యభూతా
గణితగుణగణోఽఖండపాండిత్యశౌండః, ధీరశ్శాండిల్యగోత్రస్సకలకవికులాహ్లాదిమూర్తి
ప్రవీణో వీణోదాహరవిద్యావివరణనిపుణో రామచంద్రో బుధేంద్రః. ౬. నిత్యం సంప్ర
మజ్జంభితా నటతి యజ్ఞహంసంగణే భారతీ జాయంతే కవిపుంగవాస్తనుభృతో యద్వక్త్ర
నిర్విర్ణనాల్, భోజతోణిభుజామునా విరచితశ్చమ్పూప్రబంధోఽధునా వ్యాఖ్యాం
తస్య కరోమి మంజుళతరాం సాహిత్యమంజూషికామ్. ౭. వ్యాకుర్వంతి నిబంధగౌరవ
భయాన్వైవ న్ముటం యుక్తిభిర్యే లేఽభ్యేతృజనప్రతారణవరాః కా నైపుణీ వా
తతః, వైఖర్యా వచసాం కవీశహృదయం ప్రఖ్యాపయ న్నన్వయద్వలై వాహ మిహ

లక్ష్మీం తనోతు ¹నితరా మితరానవేత్

మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖశిఖాప్రవాళమ్,

ఖలం క్రవివృణోమ్మ్యక్తిప్రజోజ్జ్వలితమ్. ౧. ²అభఖలు తత్రభవాన్ విచిత్రసరస
కవితాకల్పలతామంజర్యామోసితా శేషవిమిధసమాజః అనవద్యనిఖలవిద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞ
సార్వభౌమా భోజరామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమణిగణాభిరామస్య తారకబ్రహ్మరూ
పిణస్తత్ర భవతో భగవతశ్శ్రీరామస్య చరితానువర్ణనం నిశ్రేయసనిదానం నికాంతరంగే
నిర్వర్ణ్య * 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహరవిదే శివతరతుతయే, సద్యః పరనిర్వృ
తయే కాంతానమితతయోపదేశయజే.' ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్య
స్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయే' దితి నిషేధస్యాసత్కావ్య
విషయతాం చ పశ్యత్ సకలకల్పాణామరాయణం శ్రీరామాయణం చంపూప్రబంధాత్త
నా చిక్షీర్షుః. చిక్షీర్షితానంతరాయపరిసమాప్తి ప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్. *
'అశీర్షమస్మి'యా వస్తునిర్దేశో వాపి తస్య ఖం' ఇత్యాచార్యదండివాక్యాదాశీరా
ద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ తత్రాదౌ లక్ష్మీపదప్రయోగపూర్వకమాశి
షం ప్రయుక్తే— లక్ష్మీమితి. ఆదౌ లక్ష్మీశబ్ద ప్రయోగా ద్వర్ణగణాదిశుద్ధే రఘు
చ్ఛయః, తదుక్తం. * 'దేవతానాచకాశ్శబ్దాయ చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ
నింద్యాన్యుద్దిశితో గణితోఽపివా' ఇతి. నిగమా వేదాః తపివ శాఖనో వృక్షాః.
ని. 'వృక్షో మహీరుహ శ్యాభో' ఇత్యమరః, + వ్రీహ్యదిత్వాదినః. తేషాం శిఖా ఉప
నివదః తాపివ శిఖాః అగ్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం (మాళయ శ్చ ప్రతీయంతే) తాసాం
ప్రవాళం నవపల్లవం, వేదాంతవేద్యమిత్యర్థః. ని. 'శిఖా జ్వాలా కేకిమాళ్యో
శ్శిఖా కాఖాగ్రమాళిఫ' ఇతి నైజయంతీ. 'ప్రవాళో వల్లకీదండే విద్రుమే నవపల్లవే'
ఇతి నిఘంటుః. అంబుని రోహతీత్యంబురుహం పద్మం తస్య యో డంబరః సౌభా
గ్యాతిశయసంరంభః తస్య చాశ్యే అపహరణే + బ్రహ్మణాదిత్వాత్త్వణో, నిఘ్న
మాయత్తం అంబురుహసౌభాగ్యావహరీత్యర్థః. ని. 'అథీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్య
మరః. అతపివ సాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా. డంబరేత్యత్ర దమ్యంతే భీరవోఽనే
నేలిడంబరః+దము ఉపశమే బౌణాదికత్వా ద్వర్ణప్రత్యయః. పుషోదరాదిత్వాద్వర్ణ
వ్యత్యయః. సుబోధినీకారస్తు 'డంబవిక్షేపే' ఇతి బాంతో ధాతురస్తీత్యాహ, తన్నతే
డంబం విక్షేపం రాలి ఆదత్త ఇతి డంబరః. ని. 'అడంబరోఽస్త్రీ' సంగరంభ ఇత్యమర
శేషశ్చ, నివాన్యంతే ఏభిరితి విఘ్నః ప్రత్యూహః. ని. 'విఘ్నోఽంతరాయఃప్ర

హైరంబ మంబురుమాడంబరచౌర్యనిఘ్నం

విఘ్నాద్రి భేదశతధారధురంధరం నః.

౧

తూహ' ఇత్యమరః. + 'ఘృణే కవిధాన' మితి కప్రత్యయః. తపీనాద్రయః పర్వ
తాః లేహం భేదే విదారణే శతధారధురంధరం వక్త్రాయుధసమానసారం అశేషవిఘ్న
వినాశకమిత్యర్థః. ధూరేష ధూరా + 'అఙం చైవ హలంతానా' మితి షవనాదావ్,
తాం ధారయతీతి ధురంధరం + 'సంక్షాయాం భృత్యావృజి' ఇత్యాదినా ఖచ్చిత్య
యః 'ఖత్యనవ్యయ'స్యేతి పూర్వస్య హ్రస్వః, అరుద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః,
'ఖచ్చిహ్రస్వ' ఇతి ధారే ర్హ్రస్వశ్చ. హైరంబస్యేదం హైరంబా వైనాయకం +
'తస్యేద' మిత్యణ్, అంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్లం ఇతరేషు న విద్యతేఽపేక్షా
యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజనీయాన్తరసిరపేక్ష మిత్యర్థః.
ఇదం క్రియావిశేషణం. యదా అంఘ్రిద్వయవిశేషణం తదా సహకార్యంతరమన
పేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేనైవ సకలసేవకజనాభిషిత్తదానసమర్థమిత్యర్థః. నితరాం అతిశ
యేన + 'కిషేత్రిజవ్య'యేత్యాదినా ఆమ్ప్రిత్యయః. నః అస్తాకం, లక్ష్మీం అశేషాభిలషి
తార్థసంపత్తిం, తనోతు కరోతు సంపాదయత్తిత్యర్థః. కనోలేః + 'అశిషి లిజ్జోటా'
విశ్యాశీరకే లోటే. ని. 'శోభా సంపత్తిపద్మాను లక్ష్మీ శ్చి' రితి కథ్యతే' ఇతి కాశ్వతః,
అత్రాశీరలంకారః. * 'అశీర్నామాభిలషితవస్తునశ్శాసనం మత' మితి లక్షణాల్.
అయం చోక్తోపమారూపవిశేషాభ్యాం తిలతండులవత్పరస్పరనైరపేక్ష్యాశ్చసృ
జ్యతే. తథా నితరామితరేత్యాది వ్యంజనయుగ్తానాం బకారాదీనాం చ కేవలానా
మసక్పదావృత్త్యా పృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః. తదుక్తం విద్యానాథేన * ఏకద్వి
ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యదా భవేత్, 1 పునరుక్తి రసౌ నామ పృత్త్యను
ప్రాస ఇవ్యతే ఇతి. అయమేవాలంకారః ప్రాయశో భోజరాజోక్తి వ్యవసంధేయః,
విశేషం తు వక్ష్యామః. ఆదౌ ద్యుదేవతాకస్యాంత్యలఘోస్తగణవ్య ప్రయోగాచ్ఛుభ
లాభస్సూచ్యతే, తదుక్తం * 'తోద్ద్యురంత్యలఘుశ్శుభ' ఇతి లకారస్య ధూదేవ
తాకత్వాద్విజప్రచయగమనసిద్ధిః. ప్రాయేణాత్ 'ద్రాక్షాపాక స్స కథితో బహిరంతస్సు
రద్రస్' ఇతి లక్షణాల్, ఏతదాదిర్లోకవంచకం వసంతతిలకావృత్తం * 'ఉక్తా వసంత
తిలకా తభవా జగౌ గః' ఇతి కేదారోక్తలక్షణాల్. ౧. ఇదాసీం తావ 'స్తంగళాదీని
మంగళమథ్యాసి మంగళాంతాని చ కాస్త్రాణి ప్రథంత' ఇత్యాది భగవద్వ్యవహార
వచనం ప్రమాణయన్ శిష్టాచారపరిపాఠం విశిష్టదేవతాబ్రహ్మణనమస్కారరూపం

ఉచ్చైర్గతి ర్జగతిసిద్ధ్యతి ధర్మతశ్చే
 తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,
 తేషాం ప్ర కాశనదశా చ మహీసురై శ్చే
 త్తానంతరేణ నిపతేత్కన్యను మత్ప్రీణామః ?

మంగళం నిబద్నతి. ఉచ్చైర్గతి. జగతి జగత్స్విత్యర్థః. ఉచ్చై రున్నతా గతి ర్గతవ్య దేశః స్వర్గాద్యున్నతస్థానమిత్యర్థః. ని. 'దేశే ప్రాప్యేగతి' రితి వైజయంతీ. ధర్మతః జ్యోతిష్తోమాదిధర్మాత్ పంచమ్యు త్తసిత్, సిద్ధ్యతి చేత్ నిష్పన్నాభవతి యది, సిద్ధ్య తీతివదం సర్వత్ర సంబధ్యతే. తస్య ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిఫలసా ధనకృజ్ఞానమితి యావత్, ప్రమాకరణం ప్రమాణమిత్యత్ర యథార్థానుభవః ప్రమేతి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికై రుపపత్తితత్వాత్, కృతకేతరై రకృత్రిమైః వచనైః 'జ్యోతిష్తోమేన స్వర్గ కామో యజే'తేత్యాదివేదవాక్యైః సిద్ధ్యతిచేత్ *నను 'అస్య మహ త్తో భూతస్య నిశ్వసితమేకద్యద్భుగ్వేదోయజుర్వేదస్సానువేద' ఇత్యాదివాక్యాద్వేదానా ముత్పత్తిశ్రవణా త్కృత మకృతకత్వ మితి చేత్ *అనాదినిధనా నిత్యా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా, ఆదౌ వేదమయీ విద్యా యత స్మర్యః ప్రవర్తితః' ఇతి స్మృతే రకృత్రి మత్వానగమాత్, 'ఋచస్సామానిజడ్జిరే'ఇత్యాదిభి హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావ ఏవ జనే ర్థః+ఏతత్ 'కాస్త్రయోనిత్వా' దితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావసరే తత్రభవద్భి ర్భావ్యకృద్భిస్సమ్యగ్వివేచితం తత్రైవానుసంధేయమిత్యలమత్ర కాస్త్రవిచారేణ, లేహ మకృత్రిమవచనానాం ప్ర కాశనదశా పాఠతోఽర్థతశ్చ స్ఫుటీకరణప్రకారశ్చ మహీసురై ర్భావ్యజైరిత్యర్థః. ని. 'అశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్ర జన్మభూదేవబాడబా' ఇత్యమర్యః. తానంతరేణ తా న్మహీసురాన్వి నా + 'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. మత్ప్రీణామః మత్కృతనమస్కారః క్వను కుత్రవా, నిపతేత్ప్రేవర్తేత, ఉక్తక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతునాం వేదవిదాం బ్రాహ్మణానామేవ నమస్కార్యత్వా త్రేహమేవాయం నమస్కారో విధీయతే ఇత్యర్థః. తథా చ శ్రుతిః * 'తన్నా ద్భావ్య జేభ్యో వేదవిద్యో దినేదినే నమస్కుర్యా' దితి, తతో బ్రాహ్మణా ఏవ నమస్కూ ర్యా ఇష్టదేవతాశ్చ, తదుక్తం భగవతా శ్రీకష్టేన మహాభారతే * 'వైవాధీనం జగ త్స్వర్వం మంత్రాధీనం తు దైవతం, తన్నంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మమ దైవత' మితి. అత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వంప్రతి విశేషణత్వాదేకావశ్యలంకారః. తదుక్త మేకావశ్యాం * 'యత్ర విశేషణభావః పూర్వంపూర్వం ప్రతి క్రమేదైవ, భజతి పరంపరమేహలంకృతి రేకావశీ కథి' లేతి. ౧. ఇదానీం న్యుదీక్షి తనిబంధస్య న్యూహ

గద్యాను¹బంధరసమిశ్రితపద్యసూక్తి
హృద్యా హి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః,
తస్మాద్దధాతు కవిమార్గ²జుహం సుఖాయ
చంపూప్రబంధరచనాం రసనా మదీయా.

3

వాల్మీకిగీతరఘుపుంగవకీర్తిలేశై
స్త్రుప్తిం కరోమి కథమప్యధునా బుధానామ్,

నిరూపణద్వారా సహృదయానాం ప్రరోచనాముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజ
రసనాయాః ప్రవృత్తిమాకాస్తే.—గద్యేతి. గద్యావ్యపాదబద్ధాని. తదుక్తం 'అపాద్యః
పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పద' మితి గద్యానా మనుబంధేనానుషంగేణ
యో రస ఆస్వాద్యః తేన మిశ్రితా మిశితా పద్యహక్తిః పద్యానాం సమ్యగ్రచనా.
ని. 'ఆస్వాదే బ్రహ్మణి రస' ఇతి శబ్దార్థపే. వాద్యకలయా వీణావేణుమృదంగాది
వాద్యశిష్యేన. ని. 'కలాశిల్పే విపృద్ధౌచ' ఇతి వైజయంతీ. కలితా మిశ్రితా గీతిః గాన
విద్యేవ హృద్యా మనోజ్ఞా హి సహృదయహృదయాహ్లాదినీ ఖల్విత్కర్థః. తస్మాద్దధ్యవ
ద్యమిశ్రితప్రబంధస్య సర్వాసందకరత్వాద్ధేతోః. కవయంతే రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘట
నపరయా రచనయా వర్ణయంతీతి కవయః. తస్మాద్దజుహం తద్వర్జానువర్తనాం, కవితా
రసాభిజ్ఞానామిత్కర్థః. సుఖాయ హృదయానురంజనార్థం, మమేయం మదీయా +
'వృద్ధాచ్ఛ'ఇతి ఛప్రత్యయః. రసనా జిహ్వ, చమ్పూప్రబంధరచనాం * 'గద్యపద్యా
త్తకం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణం కావ్యం చంపూప్రబంధః,
తస్య రచనాం నిర్మాణం దధాతు, నిశిష్టప్రబంధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవ
ర్తతామిత్కర్థః. చమత్కారకారితయా గద్యపద్యాత్తకం కావ్యం కరోమితి తాత్ప
ర్యం. అత్ర పూర్వవాక్యే ఉపమానోపమేయ సాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం
చతుర్థాం ప్రయోగాత్ శ్రావీపూర్ణోపమాంకారః. * 'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్యుతేన
చ ధర్మతః, స్వాదౌపమేయ వర్ణస్య వాచ్యం చేదేకదోషమా' ఇతి లక్షణాత్. సచ
శబ్దానుస్రాసేన చ సూచ్యతే. 3. నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణేనైన
సకలజనసంత్కృప్తే ర్ణాయమానత్వాత్తవ పునః శోఽయం నూతనప్రబంధనిర్మాణప్రయాస
ఇత్యాశంక్య సోపపత్తికం తత్ప్రణయనే స్వస్యాధికారం దర్శయతి.—వాల్మీకితి.
వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మకైవరే. 'అథా బ్రహ్మహితేనా బ్రహ్మలో
కపితామహః, వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకి రిత్యసా'ఇతి + 'అతః ఇహ ఇహిహ'

గంగాజలైర్భువి భగీరథయత్న¹లత్తై:

కిం తర్పణం న విదధాతి ²జనః పితౄణామ్,

౪

వాచం నిశమ్య భగవాం ³త్సతు నారదస్య

తేన గీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘుపుంగవశ్చీర్తితాః, పుమాన్ గౌరవేతి విగ్రహ
మాత్రం, పుంగవః శ్రేష్ఠః. ని. 'శ్రేష్ఠాక్షాణా తు పుంగవా' ఇతి వైజయంతీ. + 'గోరత
ద్ధితలుః' ఇతి సమాసాంత ప్తచ్. రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య శీర్తేః దానక్షాత్రాదిగుణ
సముద్భవాదానుసృమాఖ్యానాః లేతాః లవాః తైః, బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధస్య శతకోటి
విస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాపరిమితగ్రంథేన శ్రీరామా
యణేన కియతవిన పక్షితత్వా త్చీర్తితైరిత్యుక్త మిత్యవగంతవ్యమ్. అథునా ఇదానీం
కథమపి మహతా యత్నేన చంపూప్రబంధనిర్మాణదూషేణేత్యర్థః. ని. 'జ్ఞాతహేతు
వివక్షాయామప్యాదికథమవ్యయం, కథమాచి తథావ్యంతం యత్నగౌరవబాధయోరి
త్యుత్పలమాలాయాం. బుధానాం తజ్ఞానాం. ని. 'జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధా' ఇతిక్షీర
స్యామి. తృప్తిం సంతుప్తిం కరోమి, ఆత్ర దృష్టాంతమాహ. భువి భూలోకే భగీరథేన
రాక్షా యత్నకృష్టైః ప్రయత్నేనానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కపిలకోపా
నలదగ్ధానాం సగరాత్తజానాం స్వర్లోకస్య ప్రాపణాయ దుశ్చరతవశ్చర్యాదిబహుతర
ప్రయత్నేన వియన్తార్గాద్యుపం ప్రాపితైత్యర్థః. భగీరథప్రయత్న ఉత్తరత్ర వక్ష్య
తే, గంగాజలై ర్నందాశీసలిలైః సరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నివాపాంజలిదా
నేన సంతుప్తిం న విదధాతి న కరోతి కిం. కరోత్యేవేత్యర్థః. అతోఽహమప్యేవం
కరోమితి భావః. ఆత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః. 'యత్ర వాక్యద్వయే బింబ
ప్రతిబింబతయోచ్యతే. సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్స దృష్టాంతో నిగద్యతే' ఇతి లక్ష
ణాత్. ౪. ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణేయోగ్యతాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తోతి.
వాచమితి. ప్రవచనాం ప్రగల్భవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆవ్యః సకలకవి
కులగురురిత్యర్థః. సః ప్రసిద్ధః. ఆత్ర న యచ్ఛబ్దాపేక్షా. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే
'ప్రకాంతప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్చట్టః యదుపాదానం నాపేక్షతే' ఇతి.
కుశల్బ ఉత్పన్నార్థకః అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్. భగవాన్. 'ఉత్పత్తిం నిధనం
వైవ భూతానామాగతిం గతిం, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ న వాచ్యో భగవానీతి'
త్యుక్తలక్షణః. ప్రచేతసో పరుణస్యాపత్యం ప్రాచేతసో చాత్రికిః + 'తస్యాపత్య'

ప్రాచేతసః ప్రవచసాం ప్రథమః కవీనామ్,
మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షి సేవ్యాం

మిత్యుక్. వి. 'ప్రాచేతసస్తాదికవిస్సాన్వితైత్రావరుణిశ్చ సః, వాల్మీకి శ్చ' ఇతి నిఘంటుః. స రమంతే శరీరేంద్రియవిషయోపసీతయా వివిధవేదనయేతి సర్వా, జీవాః లేషాం సంబంధి నారం అజ్ఞానం దృతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనేతి నారదః. తదుక్తం నారదీయే. 'గాయన్నారాయణకథాం సర్వలోకభయూపహం, నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమః' ఇతి. అథవా 'సరతీతి సరః ప్రాక్తః పరమాత్మా సనాతనః' ఇతి నారదీయవచనా న్నరః పరమాత్మా, తస్య సంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం, తద్దదాతి ఉపదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః, లేనాస్య శ్రద్ధేయవచనత్వముక్తమిత్యవశేయం, తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగతస్య దేవర్షి ప్రవరస్య వాచం నిశమ్య 'ఓన్వస్తీక్ సాంప్రతం లోకే' ఇత్యాదినిజప్రశ్నానురూపాత్తరతయా 'మనే వత్సామ్యహం బుద్ధ్యా తైర్ముక్త శ్చూ'యతాం సరః' ఇత్యాది సంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా, గురుముఖాచ్ఛ్రీతవ్యమితి న్యాయేన సకలలోకగురోర్నారదస్య ముఖాచ్ఛ్రీవణవిధేర్విహితత్వాదితి భావః. 'నిశమ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్వపి' ఇతి భట్టమల్లః. తత్ర నిశమ్యలే రిదం రూపం, అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్. అత ఏవాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశక్దా ప్రకృతిభేదాత్. నను. 'ఉత్సంగా న్నారదో జక్షే దక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువ' ఇతి భాగవతప్రసిద్ధం హి నారదస్య బ్రహ్మ పుత్రత్వం. తథాచ. 'వాల్మీకి రథవ ద్భిష్క్వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ. చకార రామచ రికం పాపనం చరితప్రత' ఇతి స్కాందే పార్వతీం ప్రతి పరమేశ్వరేశోక్తత్వాద్భిష్క్వా లోకప్రసిద్ధం శతకోటివిస్తృతం రామచరితం భూలోకపర్వచారుర్జ్యతాపత్రయ విమోచనార్థం సంక్షిప్త రచయతు ¹ముక్తవతః పరమకారుణికస్య బ్రహ్మణివ భూమా స్వాంశేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణత్వాదస్య ప్రప్టుత్వం నారదశ్రీవదేష్టుత్వంచ కథముపయుజ్యత ఇతిచేత్ స. మానుషలోకే రూపాంతరేణావతీర్ణస్య తస్య సంప్ర దాయప్రవర్తనార్థం ఇత్థ ముపయుక్తత్వాదిత్యల మతిప్రపంచేన. మధ్యేభవో మాధ్యం దినః. 'మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రశ్నయశ్చ స్యా' దితి న్యాసకారః. 'మధ్యాహ్నవాచీ మధ్యందినశబ్దవివ ఉత్పాదిషు పతిత' ఇత్యన్యే తథాచ + 'ఉత్పా దిభ్యోఽక్షో' ఇత్యక్షో. మాధ్యందినాయ నియమాయ మాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తు మిత్యర్థః. మహర్షి భిః ఋషిప్రవరైః సేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థ మా

పుణ్యా మవాప తమసాం నిహంత్రీమ్.

౫

గ. తత్ర కంచనక్రౌంచమిథునాదేశం పంచ¹శరవిధమపి వ్యాధే
నానువిధం నిధ్యాయతో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకీః

శ్రయితుం యోగ్యాం మహర్షి లక్షణంతు, 'తపశ్శాచపరా దాంతాస్సత్యవాచో
బహుశ్రుతాః, వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా' ఇతి. కుతః పుణ్యాం పాప
సీం ఆతపివ తమసా మజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వినాశిం స్వసేవాతత్పరాణాం అశేష
పాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీమిత్యర్థః. తమసాం తన్నామకనదీం ప్రాప లక్షణయా
తత్రీరం ప్రాపేత్యర్థః. ఆత్ర తమసాం తమసా మితి వ్యంజనప్రియస్యావృత్త్యా వృ
త్తసుప్రాసశృద్ధాలంకారః. లక్షణం తూక్తం 'వాచం నిశమ్యభగవాన్' ఛేతి నారాయ
ణాదివ్యాఖ్యాకృదభిమతః పాతః. ౬. తత్రేతి. 'తత్ర తమసాతీకే పంచశరా యస్య
తేన పంచశరేణ స్వరేణ విధం ప్రహృతం, కామమోహిశమితి యావత్. ని. 'కామః
పంచశర స్స్వర' ఇత్యమరః. పంచభిశ్చరైర్విధమితి గమ్యతే. పంచశరశరవిధమితి
పాతే న కావ్యమపవర్తి. ని. 'అరవిందమశోకం చ చూతం చ నవమల్లికా, నీలా
త్పలం చ పంచైతే పంచబాణస్య సాయకా' ఇత్యమరః. తథాభూతమపి వ్యాధేన
లుబ్ధకేన, నిమిదేనేతి యావత్. ని. 'వ్యాధో మృగపథాజీవో మగ్నయుష్టుభకశ్చస'
ఇత్యమరః. అను పశ్చాత్ విధం-సంప్రహృతం, శోచ్యతరమిత్యర్థః. + 'వృక్షతా
డనే' ఇతి ధాతోః కర్తణి క్తః సంప్రసారణం చ, క్రౌంచమిథునాత్ క్రౌంచీచ క్రౌ
ంచశ్చ క్రౌంచౌ బకవిశేషా. ని. క్రుజ్ క్రౌంచౌ²థ బకః కహ్వ' ఇత్యమరః
'పుమాంస్త్రీయా' ఇత్యేకశేషః. తయోర్నిధునాత్ - ద్వంద్వత్, తద్యుగళాదిత్యర్థః.
నిధారణే పంచమి. ని. 'స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వంద్వ' మిత్యర్థః. కంచన ఏకం పుమాం
సం నిధ్యాయతః ఒశ్యతః. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలాకనేక్షణ' మిత్యమరః.
ఆతపివ బద్ధానుకంపస్య - ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ కరుణా ముదితా ఉపేక్షాచేతి
చతస్పణాం మహచ్చిత్తవృత్తిత్యేన విధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వాదితి భావః.
ని. 'కృపా దయానుకంపా స్యా' దిత్యమరః. భగవతో వాల్మీకీః. పదద్వయం వ్యా
ఖ్యాతం. పదనమరవిందమివేత్సుపమితిసమాసః. స. పదనమేవారవిందమితి రూపక
సమాసః. తథా సత్పరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్మాత్పరస్వేనిస్సరణాయోగాత్. ఛండో
మయా అనుబ్రువే ఛండోనిబద్ధా 'ద్వాత్రింశదక్షరానుష్టు' బితి ఛాందసాః. ఛంద
శృద్ధా త్రాద్రుప్యే మయట్, 'టిడ్డాణిష్' ఇత్యాదినా జీవ. కాచి దతూర్వా ఏవం

ర్వదనారవిందాచృందోమయీ కాచిదేవం నిస్ససార సరస్వతీ. ౬

ప. మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః,

యత్క్రొంచమిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్. ౭

గ. తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య స్వాశ్రమం ప్రతి గతవతి

ఏవం పశ్యమాణప్రకారా సరస్వతీ వాక్ నిస్ససార నిజప్రయత్నం విజైవ నిర్ణామ. ని. 'గీర్వాణ్యాణీ సరస్వతీ' త్వమరః. నిస్సార్వకాల్ 'సృగతా' వితి ధాతోర్లిట్. ౬. తామేవ సరస్వతీమాహ—మానిషాదేతి. హే నిషాద, త్వం కాశ్యతీః సమాః - ఆనంతసంవత్సరాక్. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽద్దో హేయనోఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమరః; అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమః - మా స్తాత్మహి. ఊప్రమేవ ప్రియస్తేత్యర్థః + గమే ద్దుజి పుషాదిత్వాల్ వైరజాదేశః, 'స మాజ్యోగే' ఇత్యదాగమప్రతిషేధే వక్తవ్యేఽపి అర్హత్వాత్తత్ప్రతిషేధాభావః. యద్యస్తా త్క్రొంచమిథునాదేకం కామమోహితం కీడాతత్సరం, అవధీః - హతవాససి, + హంలేర్దుజి హనో వధాదేశః. ఆయం కాపలేస్వప్రవృత్తః స్తోకః వాల్మీకేః మహర్షే రీశ్వరానుగ్రహేణ కృత్సన్నికావ్యార్థసంగ్రహో నిష్పన్నః. సంగ్రహశ్చాయం, మానిషాద మా లక్ష్మీః నిషీదతి తిష్ఠతి అస్మిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివాస శ్రీరామ! త్వం కాశ్యతీః సమాః చిరకాలం, ప్రతిష్ఠామగమః అఖండితైశ్వర్యానందసంపన్నో విజయీ భవేత్సర్వః; యద్యతః కారణాల్ క్రొంచమిథునాల్ 'క్రంచగతికాటి ల్యాబీభావయో' రితి ధాతోః క్రంచా రాక్షసీ కేకసీ, తస్యా అవత్యం క్రంచో రాక్షసః రావణః 'తస్యావత్యమ్' ఇత్యుల్; తస్య పత్నీ క్రంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వవదేశేషః, తయోర్నిధునాదేకం కామమోహితం లోకవిద్విష్టకర్తాణం రావణమవధీః, ఏతేన మహర్షినా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూప శ్రీరామస్వరూపిణం మంగళం కావ్యాదాపవశ్యం కర్తవ్యమాశీర్వచనరూపం కృతమి త్యవగంతవ్యం; ఇత్యేవం సరస్వతీ నిస్ససారేతి పూర్వేణ సంబంధః. స్తోకాఖ్యమేత దానుష్టుభం పుత్రం 'పంచమం లఘు సర్వేషు సప్తమం ద్విచతుర్థయోః; గురుష్కృం చ సర్వేషామేతద్ధృఢకస్య లక్షణ' మితి వచనాల్, 'మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ' ఇత్యశ్ర ప్రతిష్ఠాం తు ఆమ - గమ ఇతి ఛేదః, స విద్యతే మా యస్తేతి విగ్రహః తస్య సంబుద్ధిః హే ఆమ నిర్భాగ్య ఇతి నారాయణీయే. ౭. తదస్మితి. తదను 'మాని షాద' ఇత్యాది ఛందోనిబద్ధవాఙ్మిస్సరణాంతరం భగవతి పూజ్యే, వాల్మీకా సమయోచితం - మధ్యాహ్నకాలాచితం, ని. 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్య

భగవతి వాల్మీకా.

ప. వాణీవిలాసమపరత్ర కృతోపలంభ
మమోజభూరసహమాన ఇవావిరాసీత్,
ఆభాతి యత్కృతిరనేకవిధప్రపంచ

మరః; కృత్యం-స్నానసంధ్యావందనాది కర్మ, నిర్వర్త్య - కృత్యా, స్వాశ్రమం - స్వని
కేతనం, స్వర్ణకాలం ప్రతి, గతవతి - ప్రవిష్టే సతి. ౮. తతః కిం ప్రవృత్తమిత్యుత
అహ—వాణీతి. ఆమోజం - నారాయణసాధికమలం. తత్ర భవతీత్యంభోజభూః -
లక్ష్మీ, తదుక్తం భాగవతే 'యన్నాభిజాతాదరవిందఃకాద్యప్రవీరాసీద్యుత ఏష
లోక' ఇతి 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి క్విప్, అపరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకా
కృతోపలంభం - విహితామంగం. తత్తోపలభ్యమానమిత్యర్థః. వాణ్యాః 'మానిషాద'
ఇత్యాది వాచః సరస్వతీదేవ్యాశ్చేతి గమ్యతే, విలాసం - లీలాం అసహమానః అమృత్య
మాణ ఇవావిరాసీత్-ప్రాదురభూత్, నిజపరిగ్రహస్య పురుషాంతరాసక్తిం కోవా సహ
తేతి భావః; పస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహర్షేర్వాల్మీకేః వ్యాధవిధక్రాంచదర్శనా
నంతరజనితఃకావనోదనార్థం నిజాజ్ఞయా ప్రశమతో నారదోక్తమేవార్థం పునః
స్వయమపుష్పవదేహం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోఽభూదితి తాత్పర్యం. యుక్తంచైతదిత్యాహ.
ఆభాతీతి. యత్కృతిః - యస్య ఆమోజభువః కృతిః క్రియాశక్తిః కర్త్రీ; అనేకవిధో
దేవతీర్షక్ష్మసుష్మాది భేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్గః స ఇతి వ్యాజోపదేశో
యస్య స తథోక్తః. యః ఇంద్రజాలవిధిః 'అదేశకాలపారోక్ష్యం పరోక్షస్యైవపస్తునః,
మంత్రేషుధాదిభిఃసంయమైంద్రజాలవిధిః స్పృత' ఇత్యుక్తలక్షణః. తస్య సాధక
పింఛికేవ - నిష్పాదకపింఛవిశేష ఇవ. ఆభాతి - ప్రకాశతే, అతఏవ తదుక్తం క్రాంచ
మాననం తద్దర్శనేవ మహర్షేరపి శోణోత్పాదనం తదవనోదనార్థం స్వస్యావిర్భావశ్చేతి
భావః. పింఛికేత్యత్ర పింఛైవ పింఛికా స్వాధే కవ్ ప్రత్యయః. కాశ్చూర్వస్యేకారా
దేశః. యద్యపి. ని. 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. తథాపి అబన్తోఽయం పింఛా
శబ్దో నిఘంటువంతరేషు మృగ్యః. అథవా మహాకవిప్రయోగదర్శనాత్సమాధేయం
యథోక్తం కృష్ణకర్ణామృతస్తవే మంగళే 'నవభిషింఛాలాంఛిత' మితి. తథా జ్ఞాన
వాసిష్ఠే కాంబరికోపాఖ్యానే 'ఇత్యుక్త్యా పింఛికా లేన భ్రామితాప్రసభం సభా, నానా
విరచనాదీజం మాయేవ పరమాత్మనా' ఇతి రత్నావళ్యాం 'పింఛికాహస్తేనైంద్రజాలికే
నే'తి, జైనగ్రంథే చ 'ఉత్సార్గ్య పింఛయా జీవాన్విన్యసేచ్ఛరణం ప్రతీతి. నిరంకుశాః
ఖలు కవయః సార్వపథీనా ఇత్యులమతిప్రసంగేన. అత్ర పూర్వవాక్యే వాణ్యో
ర్వాచ్యప్రతీయమానయోః క్షేపభిత్రికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తిర్నిర్వూహ్య

వ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధక¹పించికేన.

గ. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా విధివదభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ
మధ్యమలోకే²సి స్వవృత్తం ప్రకాశయితుం కిల భవంతమేవా²ప
తిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రుతం వ్యాక్రి
ధా, ఆసహమాన ఇతి జాతిస్వరూపా¹ప్రేక్షా, ఉత్తరవాక్యే తు ప్రపంచే వ్యాజశబ్దేన
తత్త్వమపహ్నుత్య ఇంద్రజాలత్వారోపణాదపహ్నువాలంకారః. 'భలాదికబై రసత్యత్వ
ప్రతిపాదనమపహ్నుతి¹రితి సర్వస్వసూత్రం. తనుజ్జీవితా చేయం పించికేవేత్సవమా.
సాచో¹ప్రేక్షయా పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తం. లక్షణం
తూత్తం. ౯. తతః. తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహర్షేణ పితామహో²య
మేవం భూతే మయి దయయా ఆవరభూదహా కృతార్థతేతి పరమానందభరతే
నేత్యర్థః. మహర్షిణా 'ఉద్ధ్వరేతాస్తపస్సుగ్రో నియతా¹చ సంయమి, కాపానుగ్ర
హయోశ్చక్రస్సత్యసంధో భవేద్భవీ' ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవరేణ వార్తీ
కినా విధివత్ - విధ్యర్థం, యథాకాస్తమిత్యర్థః. ఆభ్యర్చితః. అర్ఘ్యపాద్యా
సనాదిభిః పూజితః పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మకర్తా 'పరమే స్థః కే దితి
కిత్. అని ప్రత్యయః ఔగాదికః; 'తత్సరుషే కృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా ఆలుక్:
'స్థాస్థితృణామి'తి వత్సం. మధ్యమలోకే - భూలోకే²సి, లోకత్రయపక్షే²సి
అస్య మధ్యమత్వాదితి భావః; ఆపిశబ్దో లోకాంతరప్రఖ్యాతిం ద్యోతయతి స్వవృత్తం-
నిజచరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం; కిలేత్యభీకే; వస్తుతస్తు మచ్ఛందాదే
వేతి భావః. భవంతం - త్వామేవ, అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థమేవకారః తనైవ యోగ్యత్వా
దితి భావః. ఏవకారో²యం భారత్యా వా సంబధ్యతే, ఉపతిష్ఠమానయా అనువర్త
మానయా అనయా భవన్తు ఖాన్నిర్గతయా భారత్యా మానిషాదేత్యాదిసర్వత్యా
ఈదృతైరేవ శ్లోకైరత్యర్థః. రామచరితం శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుతమనతిక్రమ్య
యథాశ్రుతం నారదముఖతః శ్రుతిక్రమానతిక్రమణేనైవేత్యర్థః. ని. 'యథాసాదృ
శ్యయోగ్యత్వే వీపాన్సార్థానతిక్రమ' ఇతి శబ్దార్థః. వ్యాక్రియతాం వ్యాఖ్యానతా
మిత్యేవం వ్యాహృతో¹క్త్యా ఉపదిశ్య. ని. 'వ్యాహర ఉక్తిర్లపిత' మిత్యమరః.
అన్తరధాత్-అద్యో¹భూత్, అలేదం శ్రీరామాయణబాలకాండవచనం-మచ్ఛందా
దేవ తే బ్రహ్మకాస్తవృత్తేయం సరస్వతీ, రామస్య చరితం కృత్స్నం ఘరు త్వమృషి

యతామితి వ్యాహృత్యాంతరథాత్.

౧౦

ప. అథ సరసిజయోనేరాజ్ఞయా రామవృత్తం
కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా ప్రతీచ్యా,
శుభమతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం
మధుమయః¹ఫణిలీనాం మార్గదర్శి మహర్షిః.

౧౧

గ. ఏనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుంకస్సమర్థ ఇతి చింతాముపగతవతి

సత్రమ, ఇత్యారభ్య 'ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మ తత్రై వాంతరధీయత' ఇత్యంతకమ్.
౧౦. అథేతి. అథ బ్రహ్మతిరోధానాంతరమ్. ని. 'మంగళానంతరారంభప్రశ్న
కాశ్చేన్నైవ్యసో అథ' ఇత్యమరః. మధుమయ్యః - అమృతస్రావిణ్యః, తాసాం
ఫణిలీనాం రసాలంకారోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనావిశేషణం, మధుమయేత్యత్ర 'స్త్రీ
యాఃపుంపద్యాదినాం పుంపద్యావః. మార్గం పథం దర్శయతీతి తాచ్ఛిల్లేన కవినా
మపి మార్గదర్శి సకలకవికులగురురిత్యర్థః. 'దృశ్యేత్వంతాతాచ్ఛిల్లే ణినిః' మహాంశ్చాసా
ఋషిశ్చ మహర్షిః 'తపోనిధూతపాప్తానో యాథాతథ్యాభిధాయనః, వేదవేదాంగతత్వ
జ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా' ఇత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః, సరసిజం యోనిః
కారణం యస్య తస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యాకీర్యతామిల్లేవం
రూపనియోగేన హేతునా రామవృత్తం - శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్యా-దృష్ట్వా, యోగ
దృష్ట్వా, బదర్యాః ఫలం బదరం 'ఫలే లుక్' కరే-హస్తే, యద్బదరం లేన సమానం తత్తు
ల్యమిత్యాదిర్థిక్వమా క్రియావిశేషణం వా నిశ్చేషమిత్యర్థః. ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం -
వక్తృణాం-శ్రోతృణాం చ, కల్యాణకరం స్వాదు పాతతో గానకశ్చ మధురం. ని.
'లెష్విష్టేమధురౌ స్వాదు' ఇత్యమరః. రామస్య ఆయనం-స్థానం, పర్వకల్పేనేత్యన్వర్థ
సంక్షా రామాయణమిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం 'పూర్వపదాత్సంక్షాయామగ' ఇతి
ణత్వం ఉత్తరాయణవత్. కావ్యం - ప్రబంధమతనుత-ఆకరోత్, కవయలే పర్ణయతి
ఇతి కవిః తస్య కర్త కావ్యం బ్రహ్మణాదిత్వాత్ వ్యఖే. తస్య పంకజాదిపద్రూఢ
త్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్కమేవ స తు కర్త మాత్రం తత్కావ్యం రచిత
వాన్. తథాచ శ్రీరామాయణే 'తతః పశ్యతి ధర్మాత్తా తత్సర్వం యోగమాశ్రితః, పురా
యత్రత్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథా' ఇత్యారభ్య 'రఘువంశస్య చరితం
చకార భగవాన్మపి' రిత్యంతకమ్. మాలినీవృత్తం. "ననమయయులేయం మాలినీ భోగ
లోతై" రితి లక్షణాత్. ౧౧. తదనంతరపృథ్వాంతమాహ-ఏనమితి. భగవతి వాల్మీకావేనం
ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్యమేతత్కావ్యం ప్రయోక్తమభ్యాసయతుం పరితుం

భగవతి వార్తికా.

౧౨

ప. ఉపాగతా మిలితపరస్పరోపమా

బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ,
విచక్షణౌ వివిధసరేన్ద్రలక్షణౌ

కుశీలవా కుశలవనామధారిణౌ.

౧౩

గ. ఏతా మునిః పరిగృహ్య స్వాం కృతిమపాతయత్.

౧౪

వా కః పుమాన్ సమర్థోఽధికారీత్యేవం రూపాం చింతాం పర్యాలోచనముపగతపతి సతి. ౧౨. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ—ఉపాగతావతి. మిలితా-సంగతా, పరస్పరోపమా - అన్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమశ్చత్వాత్పరస్పరతుల్యరూపావిత్కర్తృః. బహుశ్రుతౌ - వేదవేదాంగాదిసకలవిద్యావికారదా, ని. 'కాస్త్రక్రవణయోశ్శృతి' మితి విశ్వః. శ్రుతిమధురేణ - శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రుత్యా శబ్దానురణనలక్షణే నాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్కర్తృః. స్వరలక్షణముక్తం సంగీతరత్నాకరే. 'శ్రుత్యనంతరభావీ యశ్చబ్ధోఽనురణనాత్త కః, రసాద్రంజయతి శ్రోతృచిత్తం సస్వరి ఉచ్యతే' ఇతి. విచక్షణౌ ఇతి విచక్షణౌ - విద్వాంసౌ, 'కర్తరిభ్యు'డితి న్యాసకారః. 'అనయోః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షుః ఖ్యాభాదేశకాభావః. వివిధాని-బహుశ్రుతా రాణి, సరోద్రలక్షణాని - ఆజానుబాహుత్వాది రాజదిహ్నుని యయోస్తౌ మహారాజ కుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచకరాజలక్షణలక్షితావిత్కర్తృః. కుశో లవశ్చేతి నా మనీ ధారయత ఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశై ర్లవైశ్చ గర్భజ్జేదమార్జనాత్కుశలవా విత్కర్తృనర్థసంజ్ఞావిత్కర్తృః. ఉక్తం చ కాళిదాసేన 'సతే కుశలవోస్తృప్తగర్భజ్జేదా తదా ఖ్యయా, కవిః కుశలవావేవ చకార కిల నామతః' ఇతి. కుశీలవోగాయకా. కుత్సితం కిలమస్మ్యేతి బహుప్రీహిః, కుత్సితం కిలం కుశీలం తదస్మితి మతుభ్వా పృషాదరాదిత్వా త్సాధుః. ఉపాగతౌ చింతాసమకాలమేవ విశిష్టగుణసంపన్నా, మైథిలేయా కుశలవౌ సమీపం ప్రాప్తావిత్కర్తృః. 'అవ్యాజీవా భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధిర్ని లక్షణమితిభావః. అత్రోదాత్తతా నామ గుణః. తదుక్తం విద్యానాథేన 'జ్ఞామ్యైర్విశేషజైర్యోగో యత్ర సా స్యాదుదాత్తతే'తి. రుచిరావృత్తం. 'చతుర్థి హైరిహ రుచిరా జభిష్టగా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౩. ఏతావతి. మునిర్తనసకీలా వార్తీకః. మునిలక్షణం తు 'నిర్విత్త స్పర్శతత్వజ్ఞః కామశ్రోధవివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియా దాంతస్తుల్యమృతాగ్రర చనో ముని' రితి. ఏతౌ కుశలవౌ పరిగృహ్య - శిష్యులైన పరిగృహ్య, స్వాం - స్వకీ

తౌ పున రిత స్తతో గాయమానౌ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనః
స్వభవనమానీయ త్రాతృభిః ¹పరివృతో నిజం చరితం గాతు
మన్వయు జ్ఞుః. * తతశ్చ. ౧౫

ప. ఛందోమయీనాం నిలయస్య వాచా
మంతేవసంతౌ ముని²పుంగవస్య,
ఏతౌ కుమారౌ రఘువీరపృత్యం
యథాక్రమం గాతుముపాక్రమేతామ్. ౧౬

యాం, ని. 'స్వో జ్ఞాతావాత్తని స్వం త్రిష్టాత్తీయే స్వోఽపత్రియాం ధనే' ఇత్యమరః. కృతిం శ్రీరామాయణ్యాం ప్రబంధం, అపాతయదధ్యాపయామాస. పతే ర్జ్యోతార్దజ్ 'గతిబు' దీప్త్యాదినా ఆణి కర్తుః కర్తృత్వం. ౧౪. తావితి. ఇత స్తతస్తత్ర తత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః. గాయమానౌ గానేనైవ శ్రీరామాయణం పఠంతే, తౌ కుశలవౌ కర్తృ. పునశ్చిద్దో వాక్యాలంకారే. దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనః రూపగానసంపత్తి భ్యాం సంకుప్తాంతఃకరణస్య, స్వభవనం నిజమందిరమానీయ భృత్యైః ప్రావయ్య, త్రాతృభిః లక్షణాదిభిః, పరివృతః పరివేష్టితః, నిజం చరితం స్వచరిత్రం, గాతుం గానే న పఠనం కర్తుం, అన్వయు జ్ఞుః - అపృచ్ఛత్, ప్రబంధ మేనం పఠతమితి నియోజితవానిత్యర్థః. ని. 'ప్రశోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే' త్యమరః. తత ఇతి. తతః అనుయోగానంతరం, చశద్దో పక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే. ౧౫. ఛందోమయీనామితి. ఛందోమయీనామచుప్తబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వాచాం నిలయస్య పద్యప్రపంచనిర్మాణాతురైకనికేతవస్త్యేత్యర్థః. ని. 'ఛందః పద్యే చ వేదే చ' ఇతి విశ్వః. ఛందశ్చబ్దాన్తయటి జీవ్. మునిపుంగవస్య - మునిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః ఆంలేవసంతావంతేవాసిన్ శిష్యృ, ఏతేన అనయో రఖండితవచనత్వం సూచ్యతే. ని. 'ఛాత్రాంతే వాసిన్ శిష్య' ఇత్యమరః. ఏతౌ కుమారౌ మైథిలేయా - కుశలవౌ, రఘువీరపృత్యం - శ్రీరామచరితం, యథాక్రమం ఉపదేశానుసారేణైవేత్యర్థః, గాతుం - గానేన పఠితుం, ఉపాక్రమేతాముపక్రాంతవంతౌ, చశద్దోఽనుమనుయోగం సముచ్చిన్నోతి, ఏతేన ప్రశ్నానంతరమేవ అవిలంబేన ప్రార్థనాగనయోరనయోగ్యీరామస్య చాన్యోన్యం దైవపశాత్ప్వయమేవోత్పన్నా ప్రీతిరితి సూచ్యతే, ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్రణా దుపకాతిపృత్యం. 'స్యాదింద్రవజ్రాయది తౌ జగౌగః' 'ఉపేంద్రవజ్రా జతశ్చ తౌ గౌః. 'అనంతరోదీరలక్ష్యభావౌ పాదౌ యదీయావుపకాతయస్తాః' ఇతి కేదారేశో

అస్తీ ప్రశస్తా జనలోచనానా
మానందసందాయిషు కోసలేషు,

అజ్ఞాసముత్సరితదానవానాం
రాజ్ఞామయోధ్యేతి పురీ రఘూణామ్.

౧౭

తామావస ద్దశరథస్సురవందితేన
సంక్రందనేన విహితాసనసంవిభాగః,

బృందారకారివిజయే సురలోకలబ్ధ
మందారమాల్యమధువాసితే వాసభూమిః.

౧౮

క్రత్వాత్. ౧౬. ఉపక్రమప్రకారమేవాహ — అస్తీతి. జనలోచనానామానంద
సందాయిషు - సమస్తవస్తుసమృద్ధతయా సకలజననయనానందకరేష్విత్యర్థః; కోసలే
మాత్తరకోసలేషు జనపదేషు బహువచనాంతైవ దేశవిశేషస్య సంజ్ఞా, ప్రశస్తా-ప్రఖ్యా
తా, అజ్ఞయైవ సముత్సరితా నిరస్తా దానవా యేషాం తేషాం చండకాసనానామిత్య
ర్థః. రఘూణాం - రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం - ప్రజాసురంజకానాం, నృపాణాం
రఘుశబ్దేన యదుశబ్దవత్తదవత్సే లక్షణా, రఘుశబ్దస్య జనపదవాచిత్యాభావేన అతద్రా
జత్వాదృచుషు లుగసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోసలానాం రఘుసంజ్ఞామంగీకృత్య
తద్రాజత్వాదిత్వాకుశబ్దవద్భుచుషు లుగిత్యాచుః) రఘువంశ్యరాజసంబంధినీత్యర్థః.
యోధ్యమశక్యా అయోధ్యేతి అన్వర్థ సంజ్ఞా పురీ రాజధానీ అస్తీ. ఇంద్రవక్త్రావృత్తం.
లక్షణం తూక్తం. సంధాయిష్విత్యపి పాతః. ఉదాత్తాలంకారః. ౧౭. తామితి. సుర
వందితేన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన. ఇంద్రేణ, ని. 'సంక్రందనో దుశ్శృవనస్తురాషా
క్షేఘవానాన' ఇత్యమరః. విహితః ఆననసంవిభాగః యస్య సః - దత్తార్థాసనః, ఇంద్ర
స్యాపి మానసీయ ఇత్యర్థః. తథా బృందారకారీణాం - దానవానాం, విజయే సతి -
దానవేషు విజితేషు సత్స్విత్యర్థః. సురలోకే - స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోమత్సరైర్దీయ
మనశయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలా వీప మాల్యాని పారిజాతమమస్రజః
తేషాం మధునా పుష్పరసేన, వాసితా సురభితా, వాసభూమిర్నివాసస్థానం యస్య
స తథోక్తః. భూలోకేఽపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇత్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరస'
ఇత్యమరః. దశరథో నామ రాజా తామయోధ్యామావసత్-అధివసతి స్త 'ఉపాన్య
ధ్యాన్యస' ఇతి కర్తవ్యం. తత్ర వర్తమానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సుతైః
భూజ్యమానః చిరకాలం సామ్రజ్యక్రియమనుభూవేత్త్యర్థః, అనుప్రాసోఽలంకా
రః. వసంతలిలకావృత్తం. ౧౮. అథేతి. అథానంతర మస్మిన్దశరథే అనవశ్యకయా.

గ. అథాస్మిన్ననవత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం
 క్రతుమశ్వమేధం విధాతుం మంత్రిభి ¹స్సమం మంత్రియమాణే
 దశరథే సుమంత్రః ప్రహృష్టమనా మహద్దేరంగదేశసంగతావగ్ర
 హనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూనోరవశ్య మృశ్యశృంగస్య
 ప్రసాదా త్ప్రభవో భవితా కుమారాణామితి సనత్కుమారో
 దీరితం పురావృత్త మముష్టై దశరథాయ కథయామాన. ౧౯
 సోఽపి సుమంత్రవచనాచ్చాంతాధిశ్చాంతాకుటుంబినం సంబన్ధి

అపుత్రతయా. దూయమానం - పరితవ్యమానం, మానసం యస్య తస్మిన్, 'నాపు
 త్రస్య హి లాఙ్ఘోఽస్తి తం సర్వే పశవో విదు' రితి. 'అపుత్రస్య గతి ర్నాస్తి'తి శ్రుతి
 స్తుతిభ్యామితి భావః. 'దూఞ్ఞపరితాప' ఇతి ధాతోః కర్తరి కానచ్. అకపివ
 పున్నామో సరకాత్త్రాయంత ఇతి పుత్రాస్తదర్థం పుత్రలాభార్థమిత్యర్థః. అర్థేన
 సహ నిత్యసమాసస్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా. అశ్వమేధం క్రతుం - అశ్వమేధయాగం
 విధాతుం కర్తుం, మంత్రిభి స్సహ-సచివైస్సాకం, మంత్రియమాణే విచారయమాణే
 సలి-తదా సుమంత్రః - కులక్రమాగతో మంత్రిప్రవరః కర్తా అంగదేశే అంగరాష్ట్రే,
 సంగతః ప్రాప్తః యోఽవగ్రహా-పుష్టిప్రతిబంధః, 'అవేగ్రహోవర్షప్రతిబంధే' ఇత్యవ
 త్రత్యయః. సి. 'వృష్టిర్వర్షం తద్విమాణేఽవగ్రహావగ్రహా సమా' విశ్వమరః. తస్య
 నిగ్రహే, నివర్తనే, శౌండస్య దక్షస్య, నిగ్రహావగ్రహసమర్థస్యేత్యర్థః. సత్ప్రమాణౌండై
 రితి సమాసః. విభండకసూనోః - విభండకాఖ్యమునిపుత్రస్య, ఋశ్యశృంగస్య మహర్షేః
 మహర్షిలక్షణముక్తం. ప్రసాదాదవగ్రహాత్, ప్రభావాదితి పాతే సామర్థ్యాత్ అవ
 శ్యం నిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్సాదితి ప్రభవః కారణం 'ఋూదో'
 రవ్. భవితా భవిష్యతి, అనద్యతనే లుట్. దశరథ ఇతి కేషః. ఇత్యేవం సనత్కుమారేణ
 వరాపరవిదా బ్రహ్మమానసపుత్రేణోదీరితం - బ్రహ్మసభాయాం కథితం, పురావృత్తం
 పూర్వపుత్రాంత మముష్టై దశరథాయ కథయామాన పూర్వమిత్యాదుకుసారభేదేన బ్రహ్మ
 సభాం గతస్సుమంత్రస్తత్ర భూలోకరాజప్రస్తాపతత్పరైర్దేవైః పృష్టేన సనత్కు
 మారేణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథపుత్రాంతస్య మనసి స్థితత్వాత్తదాసీమేతత్స
 ర్వం నివేదయామాసేత్యర్థః. ౧౯. స ఇతి. సః - దశరథోఽపి, సుమంత్రస్య వచనా
 త్తథ్యవాక్యాజ్ఞేతోః కాంతః. శమం గతః, అధిః - పుత్రాభావజాతమనోవ్యథా యస్య
 స తథోక్తస్య. సి. 'పుంస్యాధిర్వాససీ వ్యథా'ఇత్యమరః. శాంతానామ అంగదేశాధీశ్వ

నమేనమునిమానీయ వసిష్ఠాదిప్రముఖమేధాధ్వరం సరయూ
రోధసి విధాయ తత్ర పుత్రీయామిష్టిం విధివత్కర్తుమా
రభత. ౧౦. తదను హవిరాహరణాయ ¹ధరణ్యాం కృతావతర
ణాస్సర్వే, ²గీర్వాణగణా ³శ్శతముఖప్రముఖాశ్చతుర్ముఖా
య దశముఖ ⁴ప్రతాపగ్రీష్ఠాష్ట ⁵సంప్లోషణమావేద్య తేన

రస్య రోమపాదనామ్నస్తనయా తయా కుటుంబినం - కుటుంబవంశం, కాంతాజాని
మిత్యర్థః. అవగ్రహనివారణానంతరం పారితోష్టికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వా
దితి భావః. అతఏవ సంబంధినం బంధుం రోమపాదస్య దశరథస్య చ సౌహార్ద్రసంబంధ
రూపసోదరభావస్య విద్యమానత్వాదితి భావః. మునిం మననశీలం, మునిలక్షణ
ముత్తం. ఋశ్యశృంగమానీయ స్వయమేవేతి శేషః. వసిష్ఠేన - నిజకులగురుణా, ఆదిప్ర
ముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠితమితి పాతే వసిష్ఠేనాధిష్ఠితం నియమితమశ్వమేధాధ్వరం సర
యూరోధసి-సరయూఖ్యనదీతీతే. ని. 'హులం రోధ శ్చ తీరం చే' త్యమరః. విధాయ-
విధిబోధితక్రమేణ కృత్వా, తత్ర సరయూరోధస్యేవ న త్యశ్వమేధే. న హికర్తృణి
కర్తారంభ ఇతి శాస్త్రనిషేధాత్, పుత్రాణాం నిమిత్తం పుత్రోత్పాదనహేతుమి
త్యర్థః. 'పుత్రాశ్చ చే'తి ఛప్రత్యయః. ఇష్టిం - యాగం, పుత్రకామేష్టిం - యాగం,
పుత్రకామేష్టిం విధివత్ విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః. 'తదర్హమి'తివతి ప్రత్యయః.
కర్తూమరభత ఉపాక్రమత. ౧౦. తదన్వతి. తదను - ఆరంభానంతరం, హవి
రాహరణాయ హవిర్భాగానాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతరణాః-భువం ప్రత్యాగతాః,
శతముఖప్రముఖాః ఇంద్రాద్యాస్సర్వే, గీర్వాణగణాః దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ -
బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య, ప్రతాపః - కోశదండజం లేజః, ని. 'స ప్రభావః
ప్రతాపశ్చ యలేజః కోశదండజ' మిత్యమరః. స ఏవ గ్రీష్ఠాష్ట - గ్రీష్ఠర్షజనిత
సంతాప స్తేన యత్సంప్లోషణం దాహః 'ప్లుషదాహ' ఇతి ధాతోద్భవత్. తదా
వేద్య-విజ్ఞాప్య, తేన సహ - చతుర్ముఖేన సాకం, శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం ధనుర్వ్యస్య
తం శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం, ధనుషశ్చేత్యనజాదేశః బహువ్రీహిత్వాల్, శరణం-
రక్షితారం, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. ఇతి మన్వానాః - అపఋధ్యమా
నాః, శరణపదస్య కర్తృత్వేఽపి నిపాతేనేతిశబ్దనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. తిజాద్యుప
సంఖ్యావస్థోపలక్షణత్వాల్. యథాహ వామనః 'నిపాతేనాభ్యుభిహితే కర్తృణి న
కర్తృవిధక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయుకత్వా' దితి నానావిధాః బహువ్రకారాః ప్రస్తుతాః

సహశరణమితి శార్ఙ్గధన్వానం మన్వానాః, ¹నానావిధప్రస్తుతస్తుత
యః క్షీరాంబురాశిమానేదుః. తత్ర. ౨౧

ప. సంతాపఘ్నం సకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం
లక్ష్మీవిద్యుల్లసితమతసీగుచ్ఛసచ్చాయకాయమ్,
వైకుంఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చాత్రకానాం శరణ్యం

తత్కాలాచితాః 'స్తుతయః స్తోత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. యద్వా నానావిధం
యథా తథా ప్రస్తుతా ఉపక్రాంతాః స్తుతయో యేషాం తే తథోక్తా స్సంకః క్షీరాం
బురాశిం-క్షీరార్ణవమానేదుః; శ్రీమహావిష్ణుః క్షీరాభిశాయిత్వా తత్తీరం ప్రాపు రిత్యర్థః.
అంబురాశిశబ్దస్య రూఢ్యార్థవపరత్వాన్నానార్థాంతరయోగాపేక్షయా రూఢిర్బలీయ
సీతి మిమాంసకాః. విషముత్తరత్వాపి ద్రవవ్యం 'పల్లవిశరణగత్యవసాదనే' ప్లితి
ధాతో ర్లిటః. ౨౧. అథ త్రిభిః శ్లోకైశ్శ్రీమహావిష్ణుం వర్ణయతి - సంతాపఘ్నమి
త్యాది. సకలజగతాం-సమస్తలोकానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం గ్రీష్మాదిజని
తం చ సంజ్వరం హంతి నాశయతీతి సంతాపఘ్నం సంతాపహంతే' రితి కుత్వం శార్ఙ్గ
మేవ చాపం ఇంద్రధనుస్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీరేవ విద్యుత్ సాదామిసీ
తయా లసితం లసత్తం కర్తరి క్తః 'గతిబుద్ధీ'త్యాదిసూత్రేచకారాత్ వర్తమానార్థ
త్వాత్, అతసీనామ త్సుమావరపర్యాయో వృక్షవిశేషః. ని. 'అకసీ స్సాదుమా త్సుమా'
ఇత్యమరః. ఆంధ్రభాషాయాం 'నల్లపువ్వులుగల అగిసి' తస్యాః గుచ్ఛస్య - పుష్పస్తంబ
కస్య సమానా ఛాయా కాంతి రస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య తమిత్సువమా.
ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతీ. 'సమానస్య చంద' సీత్యాదిసూత్రే
సమానస్యేతి యోగవిభాగాచ్చాయావిషువరేషు సమానశబ్దస్య స భావః. మునయో మన
నశీలాః తవివ జనా స్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషః శరణే-రక్షణే, సాధుం
శరణ్యం 'సర్వంసహపతితమంబు న చాతకానా' మిత్యాదినా లేషాం తదేశశరణత్వాదితి
భావః 'తత్ర సాధు' రితి యత్ప్రీత్యయః. అపాం సమూహః ఆపం 'తస్య సమూహ'
ఇత్యణ్. కారుణ్యం - దయైవ, ఆపం యస్య కం, అథనా కారుణ్యమేవ అపా యస్య
తం కారుణ్యపం 'బుహ్స్వరి'త్యాదినా సమాసాంతః. వికుంఠపివ వైకుంఠో విష్ణుః స్వా
ర్థేఽన్తప్రకృత్యయః. స ఇత్యాఖ్యా యస్య తం కాలమేళుం-నీలాంబుదం, త్రిదశపరివత్.
బ్రహ్మాండ్రాదిదేవసమాజో దదర్శు. త్రిదశేత్యత్ర తిస్రో దశా అవస్థా బాల్యయావస

కారుణ్యం త్రిదశపరిమత్కాలమేఘం దదర్శ. ౨౨

క్షీరాంభో ధేర్జతరమభితో దేహభాసాం ప్రరోహైః

కాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైతమాపాదయంతం,

ఆతన్వానం భుజగశయనే కామపి ట్టామగౌరే

నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్షణే జాగరూకామ్. ౨౩

ప్రహ్లాదస్య వ్యసనమమితం దైత్యవర్గస్య దంభం

కామరాణి జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేహం తే. యద్వా త్రిదశపరిమాణమేషా
మితి 'బహువ్రీహా సంఖ్యేయే' ఇత్యాదినా డచ్. అత్రోపమరూపకయో రనుప్రాసస్య
చ పరస్పరచైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తమ్.
'మందాక్రాంతా జలధిపడగైర్భాసతో తాద్ధరూ' చేతిది లక్షణాత్. ౨౨. క్షీరేతి.
పునః దేహభాసాం - నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహైరంకురైః, క్షీరాంభోధేః.
క్షీరసముద్రస్య, "రూధి ర్యోగమపహరతి" తి న్యాయేన యోగాద్రూఢేర్బలీయస్తా
దితి భావః. జతరమభితః - మధ్యప్రదేశస్య సమంతాదిత్యర్థః. సలిలమభిత ఇత్యపి పాతః
"అభితః పరిత" ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కాలే - చంద్రోదయకాలే, ఉన్మీలంతి విక
సంతి, యాని కువలయదళాని-సీతాశ్పలపత్రాణి తైరదైత్యత మధేదం తత్సాదృశ్యమిత్య
ర్థః. ఆపాదయంతం-సమ్నాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానా మహ్మాత్పద్యోతనార్థం
నిజదేహకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరాద్భజస్య నీలవర్ణతాం జనయంతమిత్యర్థః. ఏతేన శ్రీమ
హావిష్ణుదివ్యశరీరస్యేంద్రనీలసాదృశ్యం సూచ్యతే. తదుత్తం. "క్షీరమధ్యే క్షీపేన్మీలం
క్షీరం చేన్మీలతాం వ్రజేత్, స ఇంద్రనీలో విజ్ఞేయ స్సర్వసౌఖ్యకరశ్శుభ" ఇతి రత్న
కాస్త్రవచనాత్. అతఏవ క్షీరస్య స్వధనలిమపరిత్యాగేనాన్యనీలిమస్మీకరణోక్తేస్తద్గుణా
లంకారః. "తద్గుణస్సగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి" రితి లక్షణాత్. తథా
క్షౌమవ ద్దుమాలవద్దౌరే సిత ఇత్యుపమం. ని. "గౌరోఽరుణే సితే పీత" ఇతి విశ్వామరా.
భుజగశయనే - శేషశయంకే, నిఖిలజగతీనాం - సకలలోకానాం, రక్షణే - పాలనే,
ని. "జగతీ విప్రపే భూమ్యా" మితి విశ్వః. జాగరూకాం - జాగ్రతీం, సావధానామి
త్యర్థః. 'జాగ్రతేరూక' ఇత్యుక్తప్రత్యయః. అతఏవ కామప్యనిర్వాచ్యాం - లోకవిలక్ష
ణత్వాదితి భావః. నిద్రాముద్రాం - యోగనిద్రావస్థాం ఆతన్వానమనుకుర్వాణం, తనో
తే శ్వాచ్. ౨౩. ఆ. అథ సృసేనోహవతారం వర్ణయతి. ప్రహ్లాదస్యేతి. అమితమపారం,
ప్రహ్లాదస్య - హిరణ్యకశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రే సరస్య, వ్యసనం - సర్వదంశ
నసముద్రపాతనాది తల్పిత్యకృతవిషదం. ని. 'వ్యసనం విషది శ్రంశ' ఇత్యుపమం. తథా

స్తంభం వక్షస్థలమపి రిపోర్యాగపద్యేన భేత్తుం,
బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపుషా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే
దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనే రంహసా సింహవేషే.

౨౪

నారాయణాయ నమినాయతలోచనాయ

నామావశేషేతమహాబలివై భవాయ,

నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశ

చైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య, దంభం మాయాడమ్పరం, స్తంభమయో
మయస్తంభం చ రిపోర్హిరణ్యకశిపో ర్వక్షస్థలమపి, ఆపిశబ్దస్సముచ్చయే. యాగ
పద్యేనైకవారేణైవ సతు కాలక్రమేణేత్యర్థః. భేత్తుం - విదారయతుం, పురుషవపుషా -
సరశరీరేణ మిశ్రితే-మిశ్రితే, అతవివ, విశ్వదృష్టే - ఆత్మాశ్చర్యతయా విశ్వజనాలా
కిలే, దంష్ట్రాణాం దంతవిశేషాణాం, రోచిష్ఠిః, విశదాని - శుభ్రాణి భువనాని కుక్షిస్థ
లోకా యస్య తస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే రంహసా - వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం - విహి
తాదరం, నరసింహరూపేణావతీర్ణమిత్యర్థః. దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉక్తంచ
శ్రిభాగవతే. “భక్తప్రతిష్ఠాపరిపాలనాయ సర్వాత్తతావ్యాప్తినిదర్శనాయ, దైత్యేం
ద్రవక్షోదశనాయ విష్ణుస్తంభాన్నసింహాకృతిరావిరాసీత్, ఆత్ర క్రమికస్య - స్తం
భాదివిదారణస్య, యాగపద్యాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః. ౨౪.
నారాయణాయేతి. నారాయణాయ-చరమాత్మనే, తదుక్తం “నారాయణః పరోఽవ్య
క్తాదండమవ్యక్తసంభవం” ఇతి. యద్వా నరస్య సంబంధీని నారాణి తత్వాని తాని
అయంనం స్థానం యస్య నారాయణః తదుక్తం “నరాణ్ణాతాని తత్వాని నారాణీతి విదు
ర్ముఖాః, తస్య తాన్యాయనం పూర్వం లేన నారాయణః స్మృత” ఇతి. అథవా నారా
అవః అయంనం యస్య తథా “అప వివార్ణవే తస్మిన్ యత్తదస్యాయనం గతాః.
నారాస్తాస్పృష్టితరణాః లేన నారాయణః స్మృత” ఇతి. “అపో నారా ఇతి ప్రోక్తా
అపో వై నరమానవః, తా యదస్యాయనం పూర్వం లేన నారాయణస్మృత” ఇత్యా
దీనా, నారా, ఇత్యణాదిత్వాన్నిధ్యం. ఆర్హో వా జీవభావః. తస్మై నారాయణాయ నమి
నాయతలోచనాయ పుండరీకవికలాక్షాయ నామ్న-నామమాలేణ అవశేషితమవ
శేషవత్కృతం మహద్భూయిష్ఠం బలివైభవం వైరోచనీ సంపద్యేన తస్మై, వామనావ
తారే బలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే నిక్షిప్తవత్యిత్యర్థః. నానా-బహువ్రకారం చరా
చరం-స్థావరజంగమాత్మకం, జగత్. ని. “చరాచరం స్థా జగతి” ఇతి విశ్వః. తస్య
విధాయకో-నిర్మాతా, బ్రహ్మ తస్య జన్మదేశో జన్మస్థానం, నాభీపుటం-నాభీపద్మకోశం

నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై.

౨౫

గ. ఇతి ప్రణమ్యాత్థితానేతాః స్తుతిరవముఖితహరిస్తుఖాః హరి
హయప్రముఖానఖలా ¹నమరా నరుణారుణతామరసవిలాస
చోరై ర్లోచనమరీచిసంతానైరానందయన్భగవానరవిందలోచనః
స్ఫుటమిదమభాషత.

౨౬

ప. అపి కుశలమమర్త్యాస్వాగతం సాంప్రతం వ
శ్శమితదనుజదంభా కిం సు దంభోభిక్షేలిః?

యస్య తస్మై పరస్మై పురుషాయ - పరమపురుషాయ, నమః నమస్వస్తిత్వాది నా
చతుర్థీ, తథాచ శ్రీభాగవతే. “నతోఽస్త్వయం త్యాఖలహేతుభూతం నారాయణం
పూరుషమాద్యమవ్యయం, యన్నాభికాతాదరవిందఃకాద్యిచ్ఛేఽఽవిరాసీ ద్యకవిష
లాకః” ఇత్యుక్తత్వాత్. వసంతతిలకావృత్తం. ౨౫. ఇతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ
ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం కృత్వా ఉత్థితాః ఉత్థానం ప్రాప్తాః, స్తుతిరప్తస్తారతర
స్తోత్రధ్వనిభిః, ముఖితాని-ప్రతిధ్వనివశాన్ముఖీకృతాని, హరితాం దిశాం ముఖాని
ప్రదేశా విష పదనాని యేషాం తాః హరిహయప్రముఖానింద్రాదీః. ని. ‘జంభ
భేదీ హరిహయ’ ఇత్యమరః. వితాన్పురోక్తానఖలానమరానశేషమరాన్ అరుణా
రుణమరుణప్రకారం, ఆత్యంతలోహితమిత్యర్థః. ‘ప్రకారే గుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః.
కర్తృధారయవద్భావాత్సుప్తాః. లుక్. తాదృగ్య తామరసం - పద్మం, తస్య విలాస
చోరైః తత్తుల్యైరిత్యర్థః; మహాభాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయనత్వాది
భావః. తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే. ‘పాణిపాఞ్చతలే రక్తే నేత్రాంతో చ నఖా
స్తథా. తాలుజిహ్వధరోష్ఠం చ సప్తరక్తస్పృశి భవే’దితి. లోచనమరీచిసంతానై
ర్దృష్టిప్రభావరంపరాభిః. ‘మరీచినీచీచయసంచారై’ రిత్యపి పాతః. ఆనందయన్
సంతోషయన్, ఆరవిందలోచనః-విష్ణుః, ఆరవిందగ్రహణం దృష్టీనాం సుఖోస్థిల
నత్వవ్యోతనార్థం. స్ఫుటం - వ్యక్తం. ఇదం - పక్ష్యమాణం, అభాషత - ఆపో
చత్. ౨౬. అపి. హే అమర్త్యాః - ఇంద్రాదిదేవతాః, వః యుష్మాకం, కుశల
మపి - డేమం, కిం? ని. ‘కుశలం డేమమస్త్రీయా’ మిత్యమరః. అపిశబ్దః ప్రశ్నే.
ని. ‘గర్వాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనా స్వపీ’ త్యమరః. తథా వః సాంప్రత
మిదానిం శోభనమాగతం స్వాగతం - సుఖాగమనం కిం? భావేత్తః. దంభోభిక్షేర్వ
శ్రాయుధవిలాసః, శమితో నివారితో దనుజానాం - దాననానాం, దంభః - కపటో

అపి ధిషణమనీషానిర్మితా నీతిమార్గా

స్త్రిదశనగరయోగజ్ఞేమకృత్యే త్తమంతే?

౨౭

గ. ఏవం భగవతః కుశలానుయోగపురస్సరీమమృతాసారసరసాంసర
స్వతీం సమాకర్ణ్య సంపూర్ణమనోరథా సుమనసాం సంసత్పుంసే
పరస్మై విజ్ఞాపయామాస. ౨౮. దేవ కథమకుశలమావిర్భవేద్భవతా
కృతావలంబానామస్తాకం. కింతు. ౨౯

పాయో యయా సా తథోక్తా కిం ను? విధ్వస్తదానవా కిమిత్కర్థః. తథా ధిషణస్య
బృహస్పతే ర్న సీషయా - బుద్ధ్యా, నిర్మితాః-రచితాః. ని. 'బృహస్పతిస్సూరాచార్యో
గీషుతి ర్ధిషణో గురు' రిత్యమరః. నీతిమార్గాః - నీతిశాస్త్రపద్ధతయః, త్రిదశనగర
స్యామరావత్యాః, యోగజ్ఞేమకృత్యే - సంరక్షణకర్తృణి, త్తమం లేఽపి-సమర్థా భవంతి
కిం. పూర్వవదః ప్రశ్నే. అలబ్ధబాధో యోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం జ్ఞేమ మితి వివేకః.
ని. 'యోగోఽలబ్ధస్య లాభస్సాన్యత్ జ్ఞేమం లబ్ధస్య పాలన' మితి లోకాల్ కృత్యై
ఇత్యపి పాఠః. కృత్యై నిష్పాదనాయ. మాలినివృక్షమ్. ౨౭. ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకా
రేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలస్సృజ్యపూర్వీకామితియావత్. 'పురోఽగ్రతో
ఽగ్రే ఘనశ్రేణి' తి టప్పిత్యయః. టిత్వాత్ జీవ్. (కుశలానుయోగపురస్సరా మితి పాతే
బహువ్రీహా పురస్సరశబ్దస్యోపసర్జనత్వా న్నజీవ్). ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచ' ఇ
త్యమరః. అమృతాసారోఽమృతధారాసంపాత స్తద్వత్సరసాం రుచిరాం. ని. 'ధారా
సంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. భగవతః 'విశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్చి'యః,
జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చాపి వజ్రాం భగఇతీరణే'త్యుక్తలక్షణపద్ధతైశ్చైర్వ్యసంవన్నస్య విష్ణోః
సరస్వతీం వాణీం సమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, సంపూర్ణమనోరథానాం యదర్థం వయ మాగతా
స్తదేవ భగవానపి పృష్టవాన్. అతోఽస్తత్కార్యం జాతప్రాయమేవేతి పరిపూర్ణ
వాంఛితా సతి సుమనసాం సంసత్ దేవసమితి. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలతోఽస్త్రి స్త్రీదేవ
బుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః. పరస్మై పుంసే -
పరమపురుషాయ, 'విష్టవే, విజ్ఞాపయామాస - విజ్ఞాపితవతి. ౨౮ అ. కిమితి విజ్ఞాప
యామాసేత్యత ఆహ-దేవేతి. హేదేవ - ద్యోతమాన స్వామిన్, భవతా - మహా
త్తనా హేతునా, కృతావలంబానాం - యుద్ధదధీనానామిత్కర్థః; అస్తాక మకుశల
మకుభం, కథ మావిర్భవేద్భవద్వేత నావిర్భవదేవే త్యర్థః. తథాపి కించి ద్విజ్ఞాప
నీయ మస్త్రీ త్యాహ-కింతితి. యద్యపి 'ప్రభోః పరాశయజ్ఞస్య దాతుర్దాక్షిణ్యకా
లినః, కిమర్థ మగ్ధి నో వాక్య మల మేవాగ్రతః స్థితి' రితిన్యాయేన త్వాం శరణంగత్వా

ప. అస్తీ ప్రశస్తవిభవైర్విబుధైరలంఘ్య

లంకేతి నామ రజనీచర రాజధానీ.

30

మాణిక్యమందిరభువాం మహాసాం ప్రరోహై

స్తేజస్త్రయాయ దినదీపదశాం దిశంతీ.

ఏనాం పురాణనగరీం నగరీతిసాలాం

సాలాభిరామభుజనిర్జితయక్షరాజః,

హేలాభిభూతజగతాం రజనీచరాణాం

పురతోఽవస్థానమేవాస్తత్కార్యసాధకం తథాప్యార్థ్యతిశయేన కించిదుచ్యత ఇతి భావః. ౨౯. అస్తీతి. ప్రశస్తవిభవైః - ప్రఖ్యాతవస్తుసంపద్ధిరుపలక్షితా, విబుధైరలంఘ్య - లంఘితుమశక్యా, దేవానామప్యసాధ్యేత్యర్థః. మాణిక్యమందిరభువాం - మణిమయగృహప్రభవానాం, తృతీయాదిషు భాషితపుంస్క మితి పుంస ద్భావా దుప జాదేశః, మహాసాం లేజసాం, ని. 'లేజో' ధామ మహావిభేత్యమరః. ప్రరోహై రంకురై స్తేజసాం భానుకీతభాసుకృతానురూపాణాం ధామ్నం శ్రయాయ దినే - అహ్ని, యో దీపస్తస్య దశామవస్థాం, నిస్తేజస్కతామిత్యర్థః. ని. 'దశావర్తావస్థానా' మితి విశ్వః. దిశంతీ-దదానా, అత్రాసంబంధేఽపి సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. లంకేతినామ - లంకేతి ప్రసిద్ధా, లంకానామ్నా ప్రసిద్ధేత్యర్థః; రజనీచరాణాం-రాక్ష సానాం, రాజధానీ నగరీ - ప్రధాననగరీ, అస్తీ. రాజానో ధీయంతేఽస్యామితి రాజ ధానీ 'కరణాధికరణయో శ్చే'త్యధికరణార్థే ల్యుట్. ఏకదాద్విలోకచతుష్టయం వసంత తిలకావృత్తమ్. ప్రశస్తః విభవః యేహం తైరితి విబుధవిశేషణత్వేన 'మాణిక్యమందిర భువా' మితి స్వతంత్రత్వేన వ్యాఖ్యాంతరం. 30. ఏనామితి. సాలాస్పర్శవృక్షా స్తద్వదభిరామైరాయతత్వాదిగుణసంపన్న త్వాక్రతుల్యైః, భుజైర్వింశతిసంఖ్యాకనిజ బాహుభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుచేరో యేన స తథోక్తః. నిర్జితరాజరాజ ఇత్యపి పాఠః. ని. 'సాలేతు స్థకార్యాశ్వకర్ణికా' ఇత్యమరః. విశ్రవసోఽవత్యం రావణః తస్యావత్యమిత్యర్థః. 'విశ్రవసోవిశ్రవణరవణా' వితి ప్రకృతే రవణాదేశః. పారాణి కాస్తు రావయతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్త ముత్తర శ్రీరామాయణే 'యస్తా త్లోకత్రయం చైతద్రావితం భయమాగతం, తస్మా త్త్వం రావణో నామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ'తి కారే ర్జ్యంతా త్కర్తరిల్యుట్. రావణఇతి నామధేయం యస్య స తథో క్తః. హేలయా-విలాసేన, అపజ్ఞయావా, అభిభూతాని - తిరస్కృతాని, జగంతి యై

రాజా చిరాదవతి రావణనామధేయః.

30

యద్భావృరావలరసనాయితశస్త్రధారా

దిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం ¹గ్రసంతే,

²తద్వైరిణాం రణముఖే శరణప్రదాయీ

నైవాస్తి కశ్చిదముమంతకమంతరేణ.

31

అంభోజసంభవమముం బహుభిస్తపోభి

రారాధయ న్వరమవాప పరైర్దురాపమ్,

స్తేషం. ని. 'హేలావజ్ఞావిలాసయో' రితి విశ్వః. రజనీచరాణాం రాజా - చక్రవర్తి. నగస్య వర్వతస్యేవ రితిరాకృతిర్యస్య స తథాభూతస్సలః ప్రాకారో యస్యా స్తాం గిరిదుర్గప్రాయప్రాకారావృతత్వాదలిదుర్గఘామిత్యర్థః. ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః. ఏనాం - పూర్వోక్తాం లంకానామ్నా ప్రసిద్ధాం, పురాణనగరిం- పురాతనపురిం, చిరాద్విరకాలమారభ్య, విభక్తిచరితూపకమవ్యయం. అవతి - రక్షతి. అనుప్రాసః. 30. ఆ. అథ ద్వాభ్యాం కన్త హిమానం షర్ణ యతి, - యదిత్యాది. యస్య రావణస్య బాహవో వింశతిసంఖ్యాకా భుజాస్తవివ రాహవో విధంతుదాస్తేషాం రసనాయితాః-రసనావదాచరితాః, శస్త్రధారా - ఆయుధానాం శ్రేణయః తీక్షణ్యాగా వా, 'రసనాయ' తే త్యక్త ఆచారకృబంతాత్కర్తరిక్తః. దిక్పాలనామింద్రాదిగీ శ్వరాణాం, కీర్తిమయో-యశోరూపః, తాద్రూప్యే మయత్. య శ్చంద్రమా శ్చంద్రః. ని. 'హిమాంశు శ్చంద్రమా శ్చంద్ర' ఇత్యమరః. తం గ్రసంతే-గిలన్తి, రణావిదో ఽయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలాన్నిర్జిత్య తత్కీర్తిం లంపతీత్యర్థః. ఏకస్య చంద్రమసః, అనేకరాహుసమృద్ధే కిమవస్థాంతరం పక్తవ్యమితి భావః. తథా తస్య చైరి ణాం - శత్రుణాం, రణముఖే-రణాగ్రే, అముమేనమితి హస్తేన నిర్దేశః. అంతకమంత రేణ యమం వినా, 'అంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వివీర్యా. కశ్చిత్కో-ఽపి దేవః శరణప్రదాయీ - రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః. నాస్త్యేవ అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రణ వరాయణావైరిణో విజిత్య యమక్షయం నయతీత్యర్థః. రసనాయితేత్యక్త ఇవ శబ్దలోపాల్లవ్తావమా. సా చోక్తరూపకేన సంకీర్త్యతే. 31. ఆ. ఏతాదృశసా మర్థ్యం రావణస్య కుత ఆయాతమిత్యత ఆహ-అంభోజేతి. అపక్రాంతత్వాదుత్త రక్త శ్చేద్యబస్య విద్యమానత్వాచ్చాత్ర యచ్ఛ బ్దో-ఽధ్యాహ ర్తవ్యః. యః రజనీ చరచక్రవర్తి - రాక్షససార్వభౌమో రావణః, బహుభిరనేకైస్తపోభిః పంచాగ్ని

తస్మాత్సమస్తభువనం నిజకాసనస్య

లక్ష్మీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తి.

33

గ. తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవామః. 3౪. తథాహి. సోఽయం ²కదా
చన క్రీడాధరాధర ³మధిరుహ్య సావరోధవధూజనశ్చరణా
భ్యాం ⁴సంచరేత చేదాగమిష్యత్యాగ ఇత్యనావిష్కృతాతపో
భయేన భగవాంతస్సహస్రభానురపి సంకుచితభానురేవ తత్సా

మధ్యే వికపాదావస్థానాదిరూపా గ్రతవశ్చర్యాభిః ఆముమితి పురోవర్తినిర్దేశః. అమ్మ
జసంభవం - బ్రహ్మణం ఆరాధయత్ సంభావయత్, పరైర్దరాపం - దుర్లభమనన్య
సాధారణమిత్యర్థః. ఈషద్దుస్సుష్మిత్యాదినా ఖల్పిత్యయః. వరం సురాసురావధ్యత్వ
రూపమవాప ప్రాప్. పూర్వమితి శేషః. తస్మాత్పూర్వగాదశేషభువనం అశేషలోకానిత్యర్థః;
నిజకాసనస్య - నిజాక్షాయాః, లక్ష్మీకరోతి విషయాకరోతి చందకాసనోఽయం నిజ
కాసనేనైవాశేషభువనాని కాస్తీత్యర్థః. అభూతతద్భావే చ్ఛి. 'అన్య చ్ఛా' వితి
దీర్ఘః. 33. తతః కిమిత్యత ఆహ-లేనేతి. తేన రావణేన వయం పరాధీనాః - వరతం
త్రాః, తత్సామికా ఇవేత్యర్థః. భవామః ఇదాసీమితి శేషః; వస్తువస్తు భవత్పుర
తంత్రా ఏవేతీవశబ్దార్థః. ని. 'వరతంత్రః పరాధీనః పరవాన్నాధవాన పీ' త్యమరః.
పరాజితాః పరాధీనా ఏవేతి పాతాంతరమ్. 3౪. అ. పరాధీనత్వమేవప్రతిపాద
యతి—తథా హీనత్యాదినా. సోఽయ మితి. సోఽయం రావణః కదాచన - కస్మిం
శ్చిత్సమయే, ఆవరోధవధ్వ ఏవ జన స్తేన సహ సావరోధవధూజనః - అంతఃపురస్త్రీ
జనసహచరస్సన్నిత్యర్థః. ని. శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చే' త్యమరః. 'తేన సహేతి తుల్య
యోగే' ఇతి బహువ్రీహిః 'వోపసర్జన' స్యేతి సహశబ్దస్య సత్వం. క్రీడాధరాధరం
క్రీడాతైలం, దివావిహారదేశమి త్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే 'సరితః పులినం వేలా
కాంతారారామభూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యా కిసలయోచితా, దివా విహ
రదేశాస్సుయి'రితి. ఆరుహ్యోద్ధిష్ఠాయ; చరణాభ్యాం యానం విహాయ, పాదాభ్యా
మేవ సంచరేత వేత్, విహరేత యది 'సమస్తస్మతీయాయుక్తా' దితి శబ్దః. ఆగ
శ్చరణకలసంతాపాత్సాదనరూపాఽవరాధః. ని. 'అగోఽవరాధో మంతు' శ్చే
త్యమరః. అగమిష్యతి సమావతేత్. తథా సతి దండనం కుర్యాదితి భావః. ఇతి మల్లేతి
శేషః. ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః 'ప్రయోగే సానదుక్త్య' మిత్యా
లంకారికాః. అనావిష్కృతాతపః - అప్రకటికృతద్యోతః 'ప్రకాశో ద్యోత ఆతప'

1 అశేషభువనం. 2 కదాచిత్. 3 ఆరుహ్య. 4 తతఃఇత్యసంబంధే.

నూని నూనం ¹సమాశ్రయతే. 3౫. ఏష మృగాంకోఽపి మృగ
యాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం నమజ్జనపరివృతే మ
జ్జనగృహాభిముఖే ¹దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుంభస్తం
భాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాల భంజికాపుంజకరతలకలి

ఇత్యమరః. భగవాన్-పూజ్యః. అథవా విశ్వరూపిషడ్గుణసంపన్నః, మూర్తిరత్రయమయ
త్వాది భావః. సహస్రం భావవో మరీచయో యస్య సహస్రభావ స్ఫూర్కోఽపి
సంకుచితభావదుఃపసంహృతమరీచిరేవ సత్. ని. 'భావః కరో మరీచిస్త్రీపుంస
యోర్దీధీతిః స్త్రియా' మిత్యమరః. తస్య క్షీడాధరాధరస్య సానూని - ప్రస్థాన్
అధఃప్రదేశానిత్యర్థః. ని. 'స్మైప్రస్థ స్సాను రస్త్రీయా' మిత్యమరః. సమాశ్రయతే-
సాధ్యసవకాత్తత్ర నిలీయ వసతీత్యర్థః; లోకత్రయప్రకాశకస్యాపి భగవతః కిరణ
మాలినః ఈదృశ్యవస్థేతి మహత్కృష్ట మాయాతమితి భావః. నూనమితి నిశ్చయే స
తూప్యేక్షాయాం. అత ఏవ సహస్రభావో స్సానుసమాశ్రయణానంబంధేఽపి తత్సం
బంధాభిధానాత్ ఆసంబంధేఽపి సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. వివముత్తరత్ర గద్య
త్రయేఽవ్యుతిశయోక్త్యమప్రాసా పూహ్య (చరణై) రితి బహువచనాంతపాతస్సాధ్యః,
నారదీయసంహితాయాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేఽధ్యాయే 'ఇత్యుక్తా మునినా
తేన దుఃఖహర్షసమన్వితా, ఆచిరేణైవ కాలేన సుఖవే పుత్రమద్భుతం. దశాస్యం
వింశతిభుజం భిన్నాంజవచయోపమం, పాదైశ్చతుర్భిరత్యుగ్రం తామ్రోవ్యం
తామ్రమూర్ధజం' ఇతి. రఘువంశే ద్వాదశే సర్గే - ౮౮. 'భుజమూర్ధోరుబాహుశ్చా
దేకోఽపి ధవదానుజః' ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయ ప్రతిపాదనాత్. 'దశాస్యం వింశతి
భుజశ్చతుష్టాననమందిరం' ఇత్యభిధానరత్నమాలాకేత్సవ. 3౫. ఆ. వివం సూర్యా
వస్థామక్త్యా సమృతి చంద్రావస్థాం నివేదయతి - ఏష ఇతి. ఏష మృగాంకశ్చం
ద్రోఽపి, సకలలోకాకాశాస్సౌదయతయా క్లాఘ్యోఽపీతి భావః. మృగయా - ఆఖేటిః,
ని. 'ఆఖేటో మృగయా స్త్రియా' మిత్యమరః. తత్ర తయా వా ఆయాసః ఖేద
స్తేన యా పరిశ్రాంతిః - స్వేదాచిరేకానుభవరూపః పరిశ్రమః. స్త్రియాంక్తిః. తస్యాః
విశ్రాంత్యై విశ్రమాధ్యం, తదవనోదార్థమిత్యర్థః. 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేర్జాత
స్వేదాతిభూమికృది'తి లక్షణాత్, ససంభ్రమం - ససాధ్యసం, సత్వరం యథా భవతి
తథా నమద్భిర్నుమస్కుర్వాణై ర్జనైః పరివృతే - సరివేష్టితే, దశముఖే-రావణే, మజ్జ
నగృహాభిముఖే స్నానగృహ మదపాన్తుఖే సతి, తత్ర మజ్జనగృహే భవా త్తత్రత్యాః

తనిజోపలమయకలశముఖాదచ్ఛాచ్ఛా ¹మవిచ్ఛిన్నధారామం
బుధారాం నిజకరాభిమర్శదాపాదయన్ తస్య ప్రసాదపిశునా
నాం శునాసీరచిరకాంక్షితానాం ²విశతివిధవీక్షణానాం క్షణ
మాత్రం పాత్రం భవతి. 3౬. తేన పులస్త్యనందనేన సంక్రంద

అవ్యయాత్మ్యమ్. విచిత్రతరా - అత్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యే కాశకుంభస్తంభాః - హిర
ణ్యయగృహాధారదారువిశేషాః, ని. 'హిరణ్యం హేమ హాటకం' తపసియం కాశకుంభో
మిత్యమరః. తేహమగ్రేషు-ఉపరిప్రదేశేషు, ప్రత్యగ్రం నూతనం యథా తథా అత్ర
ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్పన్నద్యోతనార్థం, ప్రత్యుత్తః - కీలితః, యః స్ఫటిక
శిలాసాలభంజికాపుంజః - చంద్ర కాంతమణిప్రతిశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సం
ఘటితాః నిజోపలమయాః చంద్ర కాంతమణివికారాశ్చ యే కలకాః-కుంభాః, తేహం
ముఖాల్-ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వతి విశ్వః. వికా
రాశ్చే మయట్. అచ్ఛాచ్ఛామచ్ఛక్రకారామత్యంతనిర్మలామిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణ
సచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్తృధారయవద్భావాత్సుపోలుక్. అవిచ్ఛిన్నధారామఖండి
తసంపాతాం, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః అంబుధారాం - నలలిధారాం,
నిజకరాభిమర్శాల్ - స్వకీయకిరణసంపర్కాల్, 'కరనికరే' త్యపి పాతః. ఆపాదయ
ద్వేత్పాదయన్ - తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశునానామనుగ్రహసూచకానాం. ని.
'కర్ణేజప సునచక స్సాన్య త్విశునో'దుష్టనః ఖల' ఇత్యమరః. 'సుఃపూజాయా'మితి గణ
వ్యాఖ్యానే. అత ఏవ 'శుః పూజాయా'మితి శ్వశుర ఇతి. శోభనాః నాసీరాః అగ్రే
సగాః యస్య తేన శునాసీరేణ-పురందరేణ, చిరకాంక్షితానాం-చిరకాలమారభ్య ఆఖిల
షితానాం న తు ప్రాప్తానామితి భావః. ఏతేనాత్యంతదుర్లభత్వం సూచ్యతే. ని. 'వృద్ధ
శ్రవా శ్శునాసీర' ఇత్యమరః. విశంతివిధవీక్షణానాం - విశలసంఖ్యాకకరుణాకటా
క్షవీక్షణానాం న తు కీయతామేవేతి భావః. తథాపి క్షణమాత్రం అల్పకాల మేవ,
పాత్రం - యోగ్యో భవతి. ని. "మాత్రం కార్తేన్నైవధారణే, యోగ్యభావ
యోపాత్ర" మితి చామరః. (త్రిపుపాత్రీ త్యాద్యమరవచనాత్పాత్రశబ్దస్యత్రిలింగ
త్వేఽపి దుశ్చ్యవనాదివన్నపుంసకాతిరిక్తలింగే ప్రయోగో నాస్తీతిభియుక్తవాదః)
శునాసీరచిరకాంక్షితానా మిత్యనేన పాకశాసనస్య కారాగృహప్రవేశేన దుఃఖం బ్రహ్మ
వాక్యేన తద్విమోచనంపరమాచితం భవతి. 3౬. అథమారుతాః స్థాంః క్షాసయజ. - తేనేతి

దన¹నందనవనాత్స్వమందిరో²ద్యానవన మానీతస్య మందారప్ర
ముఖబృందారకతరుబృందస్య బంధీకృతసురసుందరీనయ నేందీవర
ద్వంద్వాత్తత్కరారవిందకలితకనకకలశాచ్చ మందోష్ఠం³ స్యంద
మానైరంబుభి ర్జ్వంబాలితాలవాలతలస్య పచేళిమానామపి కుసు
మానాం పతనభయమాంశకమానాఃపవమానా⁴స్సంతతం పరిస్పం
దితు మపి ప్రభవో న భవంతి. 3 2. 1 తే²పి పావకా రూఢి⁴శంకా

పులస్త్యునందనేన - విశ్రవస్యః పుత్రేణ, తేన రావణేన. సంక్రందననందనవనా రింబ్రో
ద్యానాల్, ఉద్భృత్యేతి కేషః. స్వమందిరో²ద్యానవనం నిజగృహరామమానీతస్య -
ప్రాసితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారోపితస్యేత్యర్థః. తథా బంధీకృతాః, ఉప
గృహీకృతాః కారాగృహనిషిప్తా ఇత్యర్థః. ని. “ప్రగృహాపగృహాబంద్యా”
మిత్యమరః. తాసాం సురసుందరీణాం - దేవతాస్త్రీణాం నయనేందీవరద్వంద్వాన్నే
త్రోత్పలయుగళాల్ కరారవిందేషు - తాసామేవ హస్తపద్మేషు, కలితో యః
కనకకలశో - హిరన్మయవారిమంభః, తస్మాచ్చ ఉభయత్రాపి జాతావేకవచనం. నయ
నారవిందద్వంద్వేభ్యః కనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః. తాసామారామతరుమూలసేకవ్యాపారే
నియోజితత్వాదితి భావః. మందోష్ఠమిషదుష్ఠం యథా తథా స్యందమానైః -
ప్రసవద్విరంబుభిర్వాహ్నదత్తైః కలశోదకైశ్చేత్యర్థః. కలశోదకానాం శీతలత్వే
ఽపి శోకానలసంతప్తబాహ్నదకమిశ్రణా న్మందోష్ఠ మిత్యుక్తమిత్యవ గంతవ్యం. జం
బాలవంతి కృతాని జంబాలిని పంకీకృతానీత్యర్థః + తత్కరోతీతి ణిచి ఇష్ట
వద్భావాట్టిలోపే ణ్యంతాత్కర్తృణి క్తః. తాదృశాన్యాలవాలాని 2. లాధారమూల
వలయప్రదేశా యస్య తస్య. ని. “నిషద్వరస్తు జంబాల” ఇతి, “స్యాదాలవాలమా
వాల” మితి చామరః. మందారప్రముఖస్య ‘బృందారకతరుబృందస్య-పోరిజాతాదిసురత
రునికరస్య, సంబంధినాం స్వయమేవ పచ్యంత ఇతి వచేమాని - పతనోస్తు ఖానీత్యర్థః
కర్తకర్తరి “కేళీమర ఉపసంఖ్యాన” మితి కేళీమర్పిత్యయః. తాదృశానామపి కుసు
మానాం పతనభయమాంశంకమానా ఆధఃపాతముల్పేక్షమాణాః, తథా సతి కుసుమా
నాం పంకలేపమహావరాధేన నిగృహ్ణియాదితి భావః. పవమానాః - మరుతః - పరి
స్పందితుంచలితుమసి, కిమత యథేచ్ఛం విహర్తుమితి భావః. ప్రభవః సమర్థా న భవం
తి. ఆథ ఆగ్న్యవస్థాం నిషేదయతి. 3 2. 1 తే²పి ఇతి. గార్హ పత్యః-పురోగోఽగ్రే సరో యేషాం
తే తథోక్తాః, ఏతే పరిదృశ్యమానాః పావకాః గార్హ పత్యాహవసీయదక్షిణాన్యాహ

వహం ముతవహాఖ్యాం వహంత స్తద్వహే గార్హపత్య¹పురో
గాః ²పూరోగవధురాం ³దధతే. 3౮. కిం బహునా స ఏవ ⁴మాన
వా⁵దవమానన మాగమిష్యతీత్యమన్వాన స్తదితరైరవధ్యత్వంచ
తురాననవరాల్లభ్యా సముద్ధత స్సంప్రతి సంప్రహరసమాక్రాంత
దిగంతదంతావళదంతకుంత ప్రణకిణస్థపుటితవక్షస్థలః స్థలకమలినీం

రావసథ్యాదిరూపా అగ్నయోఽపి రూఢిరశ్వకర్ణాదివదవయవార్థాభావేన సముదాయ
ప్రసిద్ధిః. తదుక్తమాచారైః * “అసత్స్వవయవార్థేషు యోఽన్యత్రార్థే ప్రయు
జ్యతే, తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతీ”తి. తచ్చంకావహం-తద్గోచరముద్ధి
జననీం, ముతవహాఖ్యాం-ముతవహాభిధానం వహంతస్సంతః పూర్వం ముతం యజ
మానై ర్హూయమానం హవిర్విహంతీతి ముతవహా ఇతి. యోగసిద్ధిర్వాఖ్యాతామే
వేదానీం లోకవిద్విష్టకర్తృణారావణేన ఆధ్వరాణాం విధ్వంసితత్వాద్ధవిషా మలాభేన
తాదృశ్యంకావహం దధానా ఇత్యర్థః. తద్వహే-రావణమందిరే. పూరోగవధురాం
మహాసాధ్యత్వాధికారం, దధతే-ధారయంతే. ని. “సమానా రసవత్త్వాం తు పాకస్థాన
మహానసే, పూరోగవస్తదధ్యక్ష” ఇత్యమరః. 3౮. అ. సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్ప్రీ
మవస్థాంతరం విజ్ఞాపనీయమితి నిగమయతి. కిం బహునేత్వాదినా. బహుభిః కాలయా
పనకరైర్వాక్యైరలమిత్యర్థః. అ. కిం తు వక్తవ్యాంశ మేవ విజ్ఞాపయామ ఇత్యాహ—
స ఇతి. స ఏవ రావణః మానవాన్మనుషేభ్య ఇత్యర్థః. చాతావేకవచనం, అవమా
ననమవక్షా పరిభవ ఇతి యావత్. ని. ‘రీధాఽవమాననావక్షాఽవహేళన’ మిత్య
మరః. అగమిష్యతి సమాపతేది త్యేవమమన్వానోఽనవముద్ధమానః లేషాం తృణ
ప్రాయత్వాదితి భావః. తదితరైస్సూరాసురాదిభి రవధ్యత్వమహింసత్వంచతురానన
వరాల్లభ్యా - ప్రాప్య, అత ఏవ, సముద్ధతో దరోపేద్రిక్తస్సన్, సప్రతీదానీం,
సంప్రప్రియతేఽనేనేతి సంప్రహరో యుద్ధం. ని. ‘సంప్రహరాభినంపాతకలినం
సోఽపిసంయుగా’ ఇతి యుద్ధపర్యాయేవ్యమరః. తత్ర సమాక్రాంతా స్సమవరుద్ధా యే
దిగంతదంతావళాః - విరావతాది దిగ్జణాః, లేషాం దంతా రదనా ఏవ కుంతాః ప్రాసా
స్తైర్యాని ప్రాణాని క్షతాని, తైర్జాతా యే కిణాశ్శుష్కప్రాణగ్రంథయః ‘తృతీయా
తత్ప్రతే’ త్యాదినా సమాసః. తైః స్థపుటితం-నిష్పాన్నతీకృతం, వక్షస్థలమురస్థస్థలం
యస్య స తథోక్తస్సన్ అత ఏవ వనవారణో వనగజః. వనగ్రహణం నిర్జలత్వద్యోత
నార్థం. స్థలకమలినీం - స్థలప్రయాధపద్మినీమివ, శ్రయాణాం లోకానాం సమాహర

వనవారణ ఇవ రావణస్త్రిలోకిమభిభవన్ 1 భవదీయా ఇత్యస్తా
న్న జాతు కించిదపి జానాతీతి. 3౯. అథ భగవానాకర్ణ్య
గీర్వాణగణవాణీమ్. ౪౦

ప. ఇంద్రసీలాచలోదంచచ్చంద్రికాధవళస్త్రితః,
వాచమూచే2సుధాధారామధురాం మధుసూదనః. ౪౧

గ. భవతా3మపరాధవిధాయినస్తస్యయాతుధానస్య నిధనమధునైవ

స్త్రిలోకి “తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే” చెలి సమాసః. “సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు
రి”తి ద్విగుసంఖ్య. “అకారాంతోత్తరపదో ద్విగు స్త్రియా మివ్యత” ఇతి స్త్రీత్వం.
“ద్విగో”రితి జీవ “ద్విగురేకవచన” మితి ఏకవచనం. తాం జగత్ప్రయ్యామభిభవన్
అక్రామస్త్రిదయన్నిత్యర్థః. అస్తాన్ భవదీయాః తావకీనాః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్య
భవతః సంబంధిన ఇత్యర్థః. ఇతి, అత్ర నిపాతాదేవాభిధానాన్న ద్వితీయా. జాతు-కదా
చిదపి, కించిదీవదపి, న జానాతి, నకలలోకకంటకేన దర్శానధేన రావణేన తస్య హిమైవ
న జ్ఞాయతే అస్తాకం తు కా కథాతి భావః. ఇతి విజ్ఞాపయామాసేతి పూర్వేణ సమ్మం
ధః. 3౯. తతః కిమతఆహ. — అథేతి. అథ విజ్ఞాపనానంతరం, భగవాన్సిష్ఠ్యః, భగవ
చ్ఛబ్దోవ్యాఖ్యాతః; గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసురసంఘస్య వాణీం వాచమాకర్ణ్య శ్రుత్వా.
౪౦. కిమకరోదిత్యత ఆహ—ఇంద్రసీలేతి. మధుం సూదయతీతి మధుసూదనో విష్ణుః
+కర్తరి ల్యుట్, అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదిమహాదైత్యసంహర్తృస్య కిరూన్
రావణపథ ఇతి ద్యోతయతుమిశ్యవగంతవ్యం. ఇంద్రసీలాచలః ఇంద్రపర్వతః. ఇంద్రసీల
లక్షణముక్తం, త్రోదంచంతీ-ఉల్లసంతీ యా చంద్రికా-కొముదీ, తద్వద్ధవళం-శుభ్రం,
స్త్రితం యస్య స్త్రితపూర్వాభిభాషిత్యాత్ కృతమందహాసస్యక్ యద్వా దుర్నదాంథో
ఽయం రాక్షసభావాద్ధుప్తనిగ్రహశిప్తచంపాలనదక్షం, మాం జ్ఞాతుం న శక్నోతితి సావ
హేళనమందహాసస్యన్నిత్యర్థః. అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రసీలసవృకాంగత్యాధానస్య
చ శుభ్రత్వేన కవినమయసిద్ధత్వాదియముపమా, సుధాధారా అమృతస్యందః, తద్వన్న
ధురాం-మాధుర్యగుణయుక్తాం, “మధురం రసపద్మాచి స్వాదున్యసి మధుస్రుతి, యేన
మాద్యంతి విమిధాః మధునేవ మధువ్రీల” ఇతి వచనాత్. వాచమూచే-ఉక్తవా, శ్లో
కాఖ్యమేతదానుష్టుభం వృత్తం. లక్షణం తూక్తం. ఇత్థ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ౪౧.
అ. వాచమేవ విప్రోలి-భవతామితి. హేదేవా ఇత్యధ్యా చార్తవ్యం. భవతాం యుష్మా
కం, అపరాధవిధాయినః. ఉక్తరీత్యా అవకర్తుస్తస్య పూర్వోక్తస్య యాతుధానస్య రాక్ష

1 భవదీయానిత్యస్తా. 2 సుధాధారాం. 3 అపరాధవిధాయినో యాతుధానస్యకస్య.

విధాతుం శక్యమ్. ౪౨. కింతు సరసిజాసనమప్యమోఘీకుర్వ
న్నుర్వీతలే పుత్రీయతః సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్య మనోరథ
మపి పూరయితు మాదృతమానుషవేష సృన్నహమేవ తం¹హని
ష్యామితీవ్యాహృత్యాంతరథాత్. ౪౩. తతస్సా పరిషదని
మిషాణా మున్తిషితోహర్షా హృషీకేశాదేశాత్పృశమిత దుర్ధ
శాని నిర్దశాననాని చతుర్దశభువనాని బుద్ధ్యా దుగ్ధసాగరాన్నిర

సస్య రావణస్య. ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇతి రక్షణపర్యాయేష్వమరః. నిధనం-విశా
శం, అభునైవ ఇదాసీమేవ, విధాతుం కర్తుం, శక్యం యుక్తం (నిధనమితి ద్వివీర్యాంతం
విధానే కర్తవ్యతయా-నేపితి 'స్వలూకే' త్యాదినా న పక్షీ - విధాతు మితి తుమౌ భావే
'ఆవ్యయకృతోభావే' ఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానం శక్యం సాధ్యమిత్యర్థః). ౪౨

ఆ. తద్ద్వీదాసీమేవ క్రియతామిత్యాశంక్య తత్రానుపపత్తిమాహ-కింతు సరసిజేతి.
సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావధృత్యరూపాజ్ఞావచనమపి. ని. 'శాసనం
కింతు రాజదత్తోర్వీలేఖాజ్ఞా శాస్త్రకాస్తిష్యి'తి విశ్వః. ఆమోఘీకుర్వ-బ్రహ్మపరస్యాన్య
థాకరణానాదిత్యాదితి భావః. 'ఆభూతతద్భావే చిన్మి'. 'ఆస్య చాస్' వితి దీర్ఘః.
తథా ఉర్వీతలే - భూమండలే, పుత్రానాత్మన ఇచ్ఛతీతి పుత్రీయత్ 'సుప ఆత్మనః
క్య' జితి కృచ్, 'సుపాధాత్వి' త్యాదినా సుబ్బుః, 'క్వచిచ్' తి దీర్ఘః తస్య పుత్రా
ర్థిన ఇత్యర్థః. సుత్రామమిత్రస్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశనాఖండితవైభవాభ్యాం త
త్సహృద ఇత్యర్థః. ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి వైజయంతీ. దశరథస్య
రాజ్యః మనోరథం వాంఛిత మపి పూరయితుం సఫలీకర్తుమాదృతమానుషవేషో గృహీత
మానవాకారస్య, అహమేవ తం హవిష్యామి - వినాశయిష్యామి, మదన్యస్య యస్య
కస్యచిత్తద్ధననే అసామర్థ్యాదితి భావః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృతోక్త్యా
అంతరథాత్ అద్యోగైభూత్. ని. 'వ్యాహర ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమరః. ౪౩

తత ఇతి. తతః-అంతర్ధానాంతరం, సా-పూర్వోక్తా, న నిమిషంతీత్యనిమిషః
కచాద్యచ్, 'అనిమేషణా' మితి పాతే న విద్యంతే నిమేషః పక్షపాతాః యేషాం
లేషాం పరిషత్ దేవతాసంఘః హృషీకాణాం-విషయేంద్రియాణాం, ఈశః-హృషీకేశ
ఇతి ఇంద్రియస్వామీ, తస్య భగవత ఆదేశాదహమేవ తం హవిష్యామిత్యాజ్ఞావచనా
దేవ, ఉన్తిషితహర్షా సముత్పన్నానందా సతీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యా
కలూకా నిర్దశాననాన్యరాపణాని లేవ్యపి సంచారసంభవాదితి భావః. అతవివ

గాత్. తతస్తానమరాన్పాహస్త పితామహః. ౪౫. భవంతస్తావ
దవతరిష్యతో లక్ష్మీసహాయస్య సాహాయ్యార్థమపురఃప్రభృతిషు
యువతిషు వానరాచ్ఛభల్ల¹ గోపుచ్ఛవేషభృతః ప్రథితప్రభా
వాః ప్రజాః ప్రజనయేయురితి. ౪౬. ²పురైవ కిల మమ జృం
భారంభోసంభూతవాక్ జాంబవానితి. ౪౭. తతస్తే గీర్వాణాః

ప్రశమితా ప్రకాంతా-దుర్దశా దురస్థా యేషాం తాని తథోక్తాని బుద్ధ్యా సత్యప్రతి
జ్ఞస్య భగవతో-తత్యంతవిశ్వసనీయవచనత్వా త్తథావగ మ్యేత్యర్థః. దుగ్ధసాగరాత్ -
క్షీరాంభోభేస్సకాకాత్, నిరగాన్నిర్జగము. ౪౪. తతఇతి. తతః - నిర్గమనానంతరం,
పితామహో బ్రహ్మ, తానమరానింద్రాదీన్, సాహస్త బ్రూతే స్త, ఉవాచేత్యర్థః.
లట్ స్త ఇతి భూతార్థే లట్. 'బ్రువః పంచానామాదిత ఆహో బ్రువ' ఇతి ణాదేశః
బ్రువ ఆహదేశశ్చ. ౪౫

తదేవ వివృణోతి - భవంతఇతి. హే దేవా ఇత్యధ్యాహరః. భవంతః - యూ
యం, తావదిదానీం, అవతరిష్యతః - దాశరథిరూపేహోత్పత్స్యతః, లక్ష్మీసహాయస్య -
శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యార్థం సహాయకర్తృ కర్తుం, 'గుణవచ' నేత్యాదినా వ్యక్తో
అర్థేన సహ నిత్యసమానః అసర్వలింగతా చ వక్తవ్యా. అపురస్య - స్వర్వేష్యాః. ని.
'స్త్రీయాం బహుష్యపురసస్యచేశ్యా' ఇత్యమరః. తత్ప్రభృతిషు - తదాద్యాసు,
యువతిషు, గంధర్వయక్షాదిస్త్రీషు, 'యూనస్తీరితి తిప్రత్యయః. వానరా మర్కటాః,
అచ్ఛభల్లా-భల్లాకాః, గోపుచ్ఛా-గోలాంగులాః, నీలముఖాః, దీర్ఘపుచ్ఛశ్చ మర్కట
భేదాః తద్వేషభృతః-తమ్హమికాధారిణః. ని. 'మర్కటో వానరః కీకో వనాకా అథ
భల్లుకే, ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లాకా' ఇత్యమరః. ప్రథితప్రభావాః-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః,
ప్రజాయంత ఇతి ప్రజాః సంతతీః, పుత్రానిత్యర్థః. ని. 'ప్రజా స్యాత్సంతతో జనే'
ఇత్యమరః. 'ఉపసగే చ సంజ్ఞాయా' మితి డప్రత్యయః. ప్రజనయేయరుత్పాదయేయు
రితి 'కేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛబ్దస్య యుచ్ఛదస్తద్వ్యతిరిక్తతేస్వ
నేషత్వాదితి. ౪౬

పురేతి. కించ పురా-పూర్వకాలే, సృష్ట్యాదావిత్యర్థః. మమ జృభారంభే-జృంభణ
సమయే. ని. 'జృంభస్సృష్టిషు జృంభణ' మిత్యమరః. జాంబవాన్నామభల్లాకాధి
పతిః సంభూతవాన్నిల-ఉత్పన్నః ఖలు, సోయమిదానీం వర్తలే సహాయకర్తృ కరిష్య
తీతి భావః. ఇతి ఏవ సూహ స్తేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౭

స్తథా కుర్వత్.

౪౮

అథ వై తానికాద్వైశ్వానరాన్నరః ప్రాజాపత్యస్స హేమపాత్రః
కశ్చిదున్ఘాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయసమమృతప్రాయం
ప్రాయచ్ఛత్. ౪౯. తతః—

స. కౌసల్యాయై ప్రథమమవిశదూభాపతిః పాయసార్థం

ప్రదాదర్థం ప్రణయమధురం కేశయేంద్రస్య పుత్రైస్త్రి.

తత ఇతి. తతః - బ్రహ్మ నిదేశానంతరం, తే - పూర్వోక్తా గీర్వాణా ఇంద్రాది
దేవాస్తథా ఆకుర్వత్ అపురఃప్రభృతిషు యువతిషు పుత్రాన్ జనయామాసు
రిత్యర్థః.

౪౮

అథేతి. అథానంతరం, వితానం క్రతుః పుత్రకామేష్టిరితి యావత్. తస్మి
యోజనమస్య వై తానికః. ని. 'కృతువిస్తారయోరస్త్రీ వితాన' మిశ్యమరః 'ప్రయో
జన' మితి ౪౯. తస్మాద్వైశ్వానరాదగ్నేస్సకాశాత్. ని. "అగ్నిరైశ్వానరో
నహ్ని" రిత్యమరః. సహేమపాత్రః - హిరణ్మయపాత్రపాణిరిత్యర్థః. కశ్చి దవృష్ట
పూర్వః ప్రజాపతే స్సంబంధీ ప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషితఇతి యావత్. 'దిత్య
దిత్యాదిత్యవత్స్య త్తరవదాన్ఘ్రి' ఇతి ణ్యప్రత్యయః. నరః పురుషవిశేషః ఉత్థాయ
నిర్గత్య, పుత్రీయతే పుత్రానాత్మన ఇచ్ఛతే 'సుపతిత్తనః క్యచ్' దశరథాయ రాజ్ఞే
యజమానాయ అమృతప్రాయమమృతకల్పం (స్మరుత్తరవదేత్స్యమి. 'నిధనంకాశసి
కాశ ప్రతీకాశోపమాదయః' ఇత్యుత్పాదివదేన కల్పరూపాదిశబ్దవత్సా)యశబ్దస్యాపి గ్రహ
ణాదస్యవదవిగ్రహః' ఇత్యమరవ్యాఖ్యానే స్పష్టం) పయసా సంస్కృతం పాయసం పర
మాన్నం ని. 'పరమాన్నం తు పాయస' మిత్యమరః 'సంస్కృతం భక్ష' ఇత్యుక్
ప్రాయచ్ఛత్ పుత్రీయమేతదితి దత్తవాన్ 'ప్రాసూక్తి'త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః.

తతః పాయసలాభానంతరం. ఆ. పాయసం తత్క్రమకరోదిత్యుత ఆహ.
కౌసల్యాయా ఇతి. భూపతిర్దశరథః కౌసలస్య రాజ్ఞోఽవత్యం స్త్రీ కౌసల్యా తస్యై
కౌసల్యాయై అగ్రమహిమ్యై 'పుష్కేత్ కౌసలాజాదాత్ ఇన్'జితి ఇన్ ప్రత్యయః
యజశ్చేతి చావ్ 'కర్తృణా యమభిప్రేలి'స సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి. ప్రథమమాద్యం
పాయసస్యార్థం-సమవిభాగం, ని. 'పుంస్యర్థోఽర్థం ఋషేఽంశక' ఇత్యమరః (బాహు
లకా త్సూర్వనిపాతాభావః) ఆదిశల్-దత్తవాన్, కేశయేంద్రస్య - కేశయదేశాధీశ్వ
రస్య, పుత్రైస్త్రి కై కేయై, ప్రణయేన ప్రేక్షా, మధురం మధురగుణాయుక్తం, తస్యః

ఏతే దేవ్యా తరళమనసః పత్న్యరాలోచ్య భావం

స్వార్థాంశాభ్యాంస్వయమకురుతాంపూర్ణ కామాంసుమిత్రమ్.

అవభృథేఽవసితే సరయూతటా

దథ యథాయథ ముచ్చలితే జనే,

అత్యున్నప్రేమాస్పదత్వాదితి భావ. అర్థమవశిష్టభాగం, ప్రాదాత్ - దత్తవాక్ పశ్యా
దర్థ మితి పాతాన్తరం. తతః కిమిత్త్యత్రాహ—ఏతే దేవ్యా-కాసల్యాకై కేయా, తరళ
మనసః-సుమిత్రాయై పాయసాంశా ప్రదానాత్పర్యాకులచిత్తస్య, పత్న్య ర్భర్తు ర్దశరక్షస్య
'పతిస్సమానపవేతి ఘోరంజ్ఞాభావః 'భ్యుత్పాత్పర' స్థేలిజసోఽకారస్య ఉకారః
భావం కథంవాసుమిత్రై లబ్ధపాయసభాగా భవిష్యతీత్యభిప్రాయమాలోచ్య పరమధైర
ప్రత్యక్షత్వా స్తుభిచిహ్నై రనుమిత్యర్థః, స్వయం స్వే ఉభే ఇత్యర్థః. స్వార్థాం
శాభ్యాం స్వయోః స్వకీయయోః, రాజ్ఞా దత్తయార్థయో ర్థాంశాభ్యాం - అర్థ
భాగాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణ కామాం సఫలమనోరథామకురుతాం - కృతపత్యై,
స్వార్థభాగా ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్వేధా విభజ్య ఏకమేకం భాగ మాత్మార్థం నిశ్చిప్య
అవశిష్టభాగా సుమిత్రాయై దదతురిత్యర్థః. ఆయం చ విభాగో న రామాయణసమ్మతః
తత్ర చరోరర్థం కాసల్యాయై అవశిష్టార్థం సుమిత్రాయై శిష్టార్థం కైకేయ్యై శిష్టం పున
స్సుమిత్రాయై ఇత్యభిధానాత్. కింతు పురాణాంతరసంవాదో ద్రష్టవ్యః. ఉక్తంచ సర
సింహసంహితాయాం 'తే విందప్రాశనే కాలే సుమిత్రాయై మహిపతిః, విండాభ్యా
మల్పమల్పం తు స్వకత్యై ప్రయచ్ఛత' ఇతి ఉక్తం చ కాళిదాసేన 'అర్పితా
తేన కాసల్యా ప్రియా కేకయఃశబ్దా, అతస్సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛ
దీశ్వరః. తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్యై పత్న్య ర్మహిక్షితః. చరో ర్ధార్థభాగాభ్యాం
తామయోజయతా ముఖే' ఇతి. ఏవ మన్యత్రాపి సతి విరోధే పురాణాంతరాత్పమా
ధాతవ్యం. మందాక్రాంతావృత్తం లక్షణం తూక్ష్మమ్.

౫౦

అనంతరకృత్య మాహ—అవభృథ ఇతి. అవభృథే-దీక్షాంతస్నానాదికృత్యే, ని.
'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. అవసితే-పరిమాపితే సతి 'హోఽంతకర్త'
ణీ'తిధానోః కర్తకర్తరి క్తః. అథానంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగతే జనసమాజే సరయూత
టాత్ యథాయథం-యథాస్వం - స్వకీయదేశమనతిక్రమ్యేత్యర్థః. ని. 'యథాస్వం
తు యథాయథ' మిత్యవ్యయేష్యమరః 'యథాస్వే యథాయథ' మితి నిపాతనాద్వి
ర్యాహో నపుంసకత్వం చ 'హ్రస్వోనపుంసకే, ప్రాతిపదిక స్తే' తి ప్రాస్తవ్యం. ఉచ్చలి
తే ప్రస్థితేసతి, స్వస్వనియత దేశాక్ ప్రతి గతవతి సతీత్యర్థః. తతో దశరథో రాజా

దశరథః పరిపూర్ణమనోరథః

పురమగాత్మరుహమాతపురోపమామ్.

౫౧

తతః—అపాటవాత్కేవలమంగకానాం

మనోజ్ఞకాంతేర్తహిషీజనస్య,

శనైశ్శనైః ప్రోక్షితభూషణాని

చకాశిరే¹దౌహృదలక్షణాని.

౫౨

పరిపూర్ణ మనోరథః పుత్రప్రాప్త్యపాయలాభాత్సఫలాభిలాషశ్చ^౧ ఉపమాయత ఉత్యు
పమా 'అతశ్చోపసర్గ' ఇత్యర్జు. పురుహూతపురం ఉపమానం యస్మాస్తాం పురు
హూతపురోపమాం - ఇంద్రనగరీత్యుం, ('అభా ప్రభ్యోపమాభిఖ్యా ప్రకార
స్సన్నిభో నిభః, నీకాకాద్యాశ్చ సామ్యార్థాస్సమే స్యు శబ్దతః పరే' ఇతి మేదిసీ
కోకాత్, పురుహూతపురేణ నదృశీ పురుహూతపురోపమేత్యస్వపదవిగ్రహో వా) పుర
మయోధ్యామగా త్ప్రవివేశ. పురుభూయిష్ఠం హూయతే యజ్ఞేష్వితి పురుహూత ఇతి
విగ్రహః. ద్రుతిలింగితవృత్తం. 'ద్రుతిలింగితమాహ నభౌ భరా' విలిలక్షణాల్. ౫౧

అథ తానాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తోతి—అపాటవాదితి. మనోజ్ఞ-గర్భావిర్భా
వా త్పుర్వాపేక్షయాప్యత్యం మనోహరా, కాంతిర్లవణ్యం యస్య తస్య. కృతా
భిషేకా రాజపత్నీ మహిష్యః తా ఏవ జనన్తస్య కాసల్యాకై కేయానుమిత్రాణా
మిత్యర్థః. ని. 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. అల్పాన్యంగాన్యంగకాని తేషాం
హస్తాద్యవయవానాం అల్పార్థే కే ప్రత్యయః. అబృత్యమత్ర కార్మ్యం గర్భిణీనారీ
ణాం తత్సంభవాదితి భావః. కేవలమత్యంతం అపాటవాల్ - పటుత్వాభవాద్ధేతోః,
ప్రోక్షితాని పరిత్యక్తాని, భూషణాని - కంకణాద్యాభరణాని యేషు తాని. తేషాం
స్వస్థానస్థిత్యసంభవాద్భారాయమాణత్వాచ్చేతి భావః. ప్రోక్షితభూషణానితి పాతాం
తరం. దౌహృదలక్షణాని - శరీరసాదముఖపాండిమకృష్ణమాచుకత్వాదీని గర్భచి
హ్వని. శనైశ్శనైర్దైనికమేతేత్యర్థః. వీప్సాయాం ద్విర్భావః, చకాశిరే-సప్యక్తాని
బభూవురిత్యర్థః. స్వహృదయేన - గర్భహృదయేన చ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథాహ
బాహుటః. 'మాతృజన్యస్య హృదయం మాతుశ్చ హృదయేన తు, సంబద్ధం తేన గర్భ
ణ్యానేష్టం శ్రద్ధావమానస' మితి. తత్సంబంధిత్యాద్గర్భో దౌహృదమిత్యుచ్యతే.
సా చ తద్యోగాద్దౌ హృదిసీ. తదుక్తం సంగ్రహే 'ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదిసీ
మాచక్షత' ఇతి. ఉపేంద్ర వర్ణావృత్తమ్.

౫౨

మందమంద¹మపయ²ద్వలిత్రయా

గాధతావిషయనాభిగహ్వరా,

కోసలేంద్రదుహితుశ్చనైరభూ

న్నధ్యయప్తిరపి దృష్టిగోచరా.

౫౩

న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్రయాతా

మంగీచకార పునరప్యదరం కృశాంగాశ్చః,

అథాగ్రమహిష్యాః కాసల్యాయాః ప్రాధాన్యేన మధ్యగౌరవరూపం దాహృ
దలక్షణం వర్ణయతి - మందమందమిత్యాదిభిః త్రిభిః పదైః కలకేన. మందమందమితి.
మందమందం-మందప్రకారం 'ప్రకారేగుణవచన' స్థేతిద్విర్భావః కర్తృధారయవదుత్తరే
ష్వితి కర్తృధారయవదృవాత్పుసో లుక్. అపయ దపగచ్ఛత్ వలీనాం మధ్యరేఖాణాం
త్రయం యస్యాస్యా తథోక్తా, 'ఇలి ర్నధ్యమరేఖోర్ని జీర్ణత్వగ్నహదారు'ష్వితి విశ్వః.
గాధతాయా ఉత్తానత్వస్య, గాధతా, ఇత్యపి పాఠః. విషయం-గోచరం-నాభిగహ్వరం-
నాభి కువరం యస్యాస్యా. ని. 'అథ నాభిస్తు జంత్వం గే యస్య సంక్షా ప్రసారికే'త్య
మరణేషః. ఆత్ర పూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణలేన సాముద్రికకాస్త్రోక్త
యోః పశిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవాదపగమ ఇత్యవగస్తవ్యం. అత
వివ కోసలేంద్రస్య దుహితుః-కాసల్యాయాః సంబంధినీ మధ్యయప్తిర్నష్టికల్పమధ్యమసి,
శనైః-కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షుర్విషయా అభూత్. అసి శబ్దాత్ప్రేక్షాయా
సుమిత్రయోరపి మధ్యయప్తిస్సముచ్చీయతే, అంగకార్యాద్యదిగర్భలక్షణేబాహుటః
'తామతా గరిమాకుతే మూర్ఖాఛర్దిరరోచనం, జృంభః ప్రసేకస్థునినం రోమరాశ్చాః
ప్రకాశన'మితి. రథోద్ధతావృత్తం. రాష్ట్రరావిహ రథోద్ధతా లగా'వితిలక్షణాల్. ౫౩

న్యగ్రోధేతి. కృశాని కార్యావస్థామాపన్నాని, అంగాన్యయవా యస్యా
స్తస్యాః కాసల్యాయాః 'అంగగాత్రకంఠేభ్యో వక్తవ్య' ఇతి జీష్. ఉదరం కుక్షీ. ని.
'విచందకుక్షీజఠరోదరతుండ' మిత్యమరః. క్రమశః - దివక్రమేణ, ప్రయాతామవగ
తాం, న్యగ్రోధపత్రసమతాం - పటపత్రసాదృశ్యం, 'పటపత్రసమం స్త్రీణాముదరం
పుత్రదాయక'మితి సాముద్రికే. ని. 'న్యగ్రోధో బహుపాద్వట' ఇత్యమరః. దశ
ముఖో రావణవివ, ఉరగః సర్పః; దశముఖవాక్ సర్పశ్చ ప్రతీయతే, లేన పీడితా
నాం దుఃఖితానాం, లోకానామితి శేషః. జీవాతపే-జీవనోపధార్థం, రావణం నిహ
త్య తర్పిడితాన్ జేవయితుమిత్యర్థః. ని. 'జీవాతుర్జీవనోపధ' మిత్యమరః. గర్భ

జీవాతవే దశముభోరగపీడితానాం

గర్భచ్ఛలేన వసతా¹ ప్రథమేన పుంసా.

౫౪

అపిచ. — మధ్యంతనుత్వాదవిభావ్యమాన

మాకాశమాసీదసితాయతాఽత్యైః,

చ్ఛలేన-మక్షిస్థార్థకవ్యాజేన, ని. 'గర్భోఽపవరకేఽంతస్థాగ్నా మక్షిస్థార్థకేమతః. ఛలం తు ఛలితే వ్యాజి' ఇతి శబ్దార్థపరిశ్లేపకాశా. వసతా-తివృతా, ప్రథమేన పుంసా - ఆదిపురుషేణ, విష్ణునా హేతునా, పున ర్భూయోఽప్యంగీచకార. పూర్వం మహాభాగ్య లక్షణతయా విద్యమానే వటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశాదిదాసీమపగ లేఽపి వట పత్రకాయినః శ్రీమహావిష్ణోః నివాసత్వేన పునస్తత్సామ్యం బభారేత్యర్థః. ని. 'ఊరీ కృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. 'ఊర్వాదిచిహ్నాచచ్ఛేతి అంగీశబ్దస్య గతినంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాప్సీయోగః. విష్ణోర్వటపత్రకాయిత్యం చోక్తం శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కంధే త్రయస్త్రింశేఽధ్యాయే శపిలదేవమూతి సంవాదే 'సత్త్వం ధృతో మే జతరేణ నాథ కథం ను యస్యోదర ఏతదాసీత్, విశ్వం యుగాంతే వటపత్ర ఏకశ్చేతే స్తమామూశశురంస్త్రిపాన' ఇతి అన్యత్ర చ. 'అంభోధికాయీ వటపత్రకాయీ శ్రీరంగకాయీ రమతాం మనో మే' ఇతి. అత్ర దశముభోరగేతి రూపకం. గర్భచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం గర్భః కింతు సాక్షాద్వటపత్రకాయీతి గర్భస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాన్భూదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాద నలక్షణోఽపహ్నవభేదః. తదుజ్జీవిణా చేయం పునర్వటపత్రసామ్యభరణోత్పేక్షా. సా చ వ్యంజకాప్రయోగాద్దమ్యా. సా చోక్తరూపకేణ సంస్పృజ్యతే. వసంతతిలకా వృక్షమ్.

౫౪

మధ్యమితి. అసిలే - ఆయతే చాక్షిణీ యస్యాస్యా ఉత్పలపత్రాయతాఽత్యైః, కాసల్యాయాః సంబంధి 'బహువ్రీవశా సక్త్యిష్ణోస్సాన్వంగాత్ షచ్', 'షిర్షారాదిభ్య శ్చేతి జీమ్. మధ్యమవలగ్నం కర్తృ. ని. 'మధ్యమం చావలగ్నం చ మధ్యోఽస్త్రీ' త్యమరః. తనుత్వాత్సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః అవిభావ్యమానమజ్ఞాయమానమపరిదృశ్యమానం నదితి యావత్. ఆకాశమాసీదాకాశశల్పమథూత్. పూర్వమితి శేషః. కథా కవినమయసిద్ధత్వాదితి భావః. గర్భోదయే - గర్భోత్పత్తౌ సత్త్వాం, ఇదాసీమితి శేషః. కార్యమాకాశభావనిమిత్తం సాక్ష్యం విహాయ - త్యక్త్వాపి, విష్ణోర్గర్భరూపేణ విద్య మానస్య పదం విష్ణుపదమాకాశం చేతి ప్రతీయతే. కదపదేకాత్తద్వాస్యికాత్తద్వస్య

గర్భోదయే విష్ణుపదాపదేశా

త్యాగ్యం విహాయాపి విహాయ ఏవ.

౫

తతః.—ఉచ్చస్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ నేందౌ నవమ్యాం తిథౌ
లగ్నై కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే పూషణి,

పదేశాద్వా విహాయ ఆకాశమేవాసీదితి సంబంధః. ని. 'వియద్విష్ణుపదం వా
పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. అత్ర పూర్వార్థే మధ్యాకాశయోర్భేదేఽపి త
వాసీదిత్యభేదోక్తే ర్భేదే అభేదమాపాతికయోక్తిః. తయా చ తత్సామ్యం గమ్య
ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. ఉత్తరార్థే తు ఆకాశభవననిమిత్తకార్యం వి
యాపి తదేవాసీదితి విరోధః. నచ విష్ణుపదేతి క్లేషభిత్రికాభేదాధ్యవసాయమాలా
శయోక్త్యనుప్రాణితాపదేశశబ్దాక్షపాపహ్నవోజ్ఞీవిత ఇతి సంకరః.

అథ శ్రీవిష్ణురావరభూదిత్యాహ— తత ఇత్యాదినా తతః - దౌహృదలక్ష
ప్రకాశనానంతరం, గ్రహాణాం సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిష్ఠతీత
చ్చస్థే 'సుపిష్ఠ' ఇతి కః. సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచసు గ్రహేషు; మేష
స్వతుంగస్థానసంగతేషు సన్నిత్యర్థః. సురగురౌ - బృహస్పతౌ, నేందావిందుయు
సతి, పూషణి - సూర్యే, విభాషజిగ్యో' రితి వికల్పాదల్లాపాభావః, మేషం గతే
'మేషరాశిం ప్రవిష్టేసతి, పునర్వసుయుతే - పునర్వసుశుక్రయుక్తే, నవానాం పూర్
నవమీ తస్యాం తస్మాంజ్ఞిక ఇత్యర్థః 'తస్య పూరణే దట్', 'నాంతాదసంఖ్యాజేర్' డి
దటో మడాగమః. టిత్యాల్ జీవ్. తిథౌ-దినే, అత్ర తిథిశబ్దః పుల్లింగో గ్రాహ్య
యథాహమ సింహః. ని. 'తదాద్వా స్తియో ద్వయో' రితి. కర్కటకే - కర్కట
నామ్నీలగ్నై, రాశ్యుదయకాలే. ని. 'రాశీనా మదయో లగ్న'మి త్యమరః-నిఖిలా
సమస్తాః, పలం మాంసమత్సంతీతి పూశా రాక్షసాః, తపివ సమిధః - కింశుకసమి
శ్చ, అరణిజన్యస్మాగ్నేర్నైయత్యేన పూశసమిద్దాహకత్వాదితి భావః. నిర్దగ్ధం, వినా
యితుం - భస్మీకర్తం చ, మేధ్యాత్మవిత్రాల్ అథవా మేధః క్రతుః తదర్హాద్భ్యా
యోగ్యాదిత్యర్థః, ఆయోధ్యైవారణిర్నిమంధనదారువిశేష స్తస్మాల్ 'మధ్యా' ది
పాతే ఆయోధ్యారణేర్ద్వభ్యాల్ మధ్యదేశాదిధ్యర్థః. ని. 'యాపాగ్రం తర్చి నిర్బంధ
దారుణిత్వరణి ద్వయో' రిత్యమరః. అభూతపూర్వమవిద్యమానత్వసదృశం సజాతీయభే
రహితమిత్యర్థః. న విద్యలే పరం యస్తాత్త దపరం అద్వితీయం, విజాతీయ భేదరహి
మిత్యర్థః. అభూతపూర్వ విభవ మితి పాతాంతరం. ఏకం స్వగత భేదరహితం, అతప్తః
యతి, చిత్ తి. విధ భేదరహితతయా అనిరాచరం. మహా వేదః సగంబో విదివి గు-

నిర్దగుం నిఖిలాః పలాశసమిథో మేధ్యాదయోధ్యారణే

రావిర్యూతమభూత¹పూర్వమపరం యత్కించిదేకం మహాః.

అపిచ.—అథ రామాభిధానేన కవేస్సురభయ స్థిరః,

సత్. బ్రహ్మేశ్వర్యః. 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ'తి శ్రుతే. తదేవ మహాఽగ్ని రితి శ్లిష్టరూపకం. ఆవిర్యూతం స్వయమేవాభివ్యక్తమభూదితి శేషః. ఏలేనాన్యవస్తాత్వ సంబంధరాహిత్యం సూచ్యతే. గర్భవాసాదికం గర్భవాసాదికమన్యత్సర్వం ప్రాతీతిక మేవపారమార్థికమితి భావః. ఉక్తగుణముకై శుభదినే శ్రీరామాదిమూర్తిచతుష్టయ రూపేణాయోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీనిష్ఠరావిరభూదితి ఫలితార్థః. అత్ర సమస్త వస్తువర్తిశ్చేష సంకీర్ణసావయవరూపకాలంకారః. అలేద మనుసంధేయం. 'అజవృషభ మృగాంగనాకుశీరాః ఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః, దశశిఖమనుయుక్తిదీంద్రి యాంతైస్త్రినవకవింశతిభి శ్చ లేఽస్తసిచాః', సూర్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహానాం మేషాదయో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమవిశిష్టా ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమస్థానాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్యసి దశమాదయోరాశిలింగాంశాః, యథాక్రమ ముచ్చేషు పరమోచ్చా నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః. అత్రాంశస్త్రింశో భాగః. యథాహ నారదః 'లింశద్భాగాత్తకం లగ్న'మితి. లేఽసి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి నాస్తగా 'నాసి నీచగాః. తదుక్తం రాజమృగాంకే 'స్వోచ్చే పూర్ణం స్వర్క్ష గేఽర్థం సుసృష్టిః పాదం ద్విష్టిర్వా శుభం ఖేచరేంద్రాః, నీచస్థాయీ నాస్తగో వా న కించి త్వాదా స్మ్యునం స్వలికోణే దదాతీ'తి, తదిథ మాహ—కవిరుచ్చస్త ఇతి. యస్య జన్మకాలే పంచప్రభృతయో గ్రహస్వోచ్చస్థాః స దేవతుల్యో భవతీతి. తదుక్తం కృష్ణీయే 'సుఖినః ప్రకృప్తకార్యా రాజప్రతిరూపకాశ్చ రాజానః, ఏకద్విలి చతుర్భిర్జాయంతే ౭ తః పరం దివ్యా'ఇతి. తదిదమాహ గ్రహపంచక ఇతి యద్య ప్పుచ్చస్థే గ్రహపంచక ఇత్యనేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థానగతత్వోక్తేః పునర్లేషం గతే పూషణితి పౌనరుక్త్యదూషణం ప్రసజ్యతే. తథాపి గోబలీపర్వద్యాయేన సమాధేయ మిత్యలమతిప్రసంగేన. శార్దూలవికీడితం వృక్షం. 'సూర్యాన్వైర్న సజాస్తనతాస్సగుర వశ్శార్దూల వికీడిత'మితి లక్షణాత్.

౫౬

ఏవం తావత్తరక బ్రహ్మణోఽన్యత్వేనావిర్భావ ముక్త్యా సంప్రతి తాకికరి త్యాప్రాకృతప్రాయమవతారమాహ.—అపిచేతి. కించేత్వర్థః. అథేతి. అథ మహా ప్రాదుర్భావానంతరం హరితి భక్తజనదురితానీతి హరి ర్విష్ణుః; రమంతే యోగినోఽ

అలంచకార కారుణ్యా ద్రఘూణామన్వయం హరిః.

౫౭

త¹ మేన మన్వజాయంత త్రయ ప్రేతాగ్ని లేజనః,

ప్రేతి రామః 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మ ని, ఇతి రామపదేనాసా పరబ్రహ్మభిధీయత' ఇతి శ్రుతేః కరణాధికరణయోజ్ఞే' తృధికరణార్థే ఘోషా. స ఇత్యభిధానం తేన రామనామ్నా కవేర్వాల్లికేర్ధిరః వాచః, సురభీః - మనోజ్ఞాః కుర్వన్, సురభయన్-సురభీకరవ్యన్నిత్యర్థః. ని. 'సుగంధౌ చ మనోజ్ఞే చ సురభిర్వాచ్యలింగవ' దితి విశ్వః 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతాల్లటశ్చతాదేశః. వర్తమానసామిష్యే వర్తమాన ప్రత్యయః. సమనంతరమేవ మహాకనినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్య నియమేన వర్ణయిష్యమాణత్వాదితి భావః. కారుణ్యా త్కరుణాయా హేతోః. ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః. కరుణైవ కారుణ్యమితి విగ్రహః. స్వాధ్యే వ్యఖౌ రఘూణామన్వయం - రఘువంశం, అలంచక్రే అలంకృతవాన్ భూషితవాన్, ప్రకాశితవానీత్యర్థః. పరమకారుణికోఽయం హరిః శ్రీరాఘవరూపేణావతీర్య రఘువంశ మనుజగ్రాహేత్యర్థః. జ్యేష్ఠ శ్రీరామః కాసల్యాయాషజ నీతి ఫలితార్థః. పరమకారుణికాః కిం న కుర్వంతీతి భావః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తైశ్చివారణవాచక' మి త్యమరః. ఏతదాది జ్ఞోతచతుష్టయమానుష్టుభం వృత్తమ్.

౫౭

అథ భరతాదికుమారత్రయోదయమాహ. — తమితి.

ప్రేతాగ్ని లేజనః-అహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిత్రయం ప్రేతాగ్నిః. తస్య లేజఇవ లేజో యేహం లే తథోక్తాః లేజస్విన ఇత్యర్థః. 'వర్చస' ఇతి పాఠేఽప్యయమేవార్థః. ఉపమాలంకారః. ని. 'అగ్నిత్రయమిదం ప్రే' లే త్యమరః. ప్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిప్రతీతేః పునరగ్నిశబ్దః కరికలభకర్ణావతంసంశకరీరాసిపదపదగంతవ్యః. ఏకవివాగ్నిః శ్రీన్యాహవనీయాదిరూపాణి ఇతః ప్రాప్తః ప్రేతా తదుక్తం 'ఏక వివావసథ్యాగ్నిర్నాగ్ని ధేమేన కర్తా, సంస్కృతప్రీతి రూపాణి తతప్రేతేతి శబ్దవిక' ఇతి. ఆవసథ్యాగ్ని రూపాసనాగ్నిః స్త్రీత్వం లోకాత్ 'లింగమశివ్యం లోకాత్రయత్వాల్లింగ'స్యేతి. పుషో తరాదిత్వాద్వర్ణవృత్తయేన ఇకారస్థానే ఏకారే సతి ప్రేతేతి రూపసిద్ధిః. తథా తైస్యైః వీష్నాయాం ద్విర్ధావః. లోకోత్తరైర్లోకోత్కృష్టైః, లోకేష్వసాధారణైరితి యావత్. గుణై ర్విద్యావినయాదిభిశ్చార్యాదార్యగామ్యార్యాదిభిర్వా అగ్రజన్యా గ్రజం రామ మి త్యర్థః. 'కర్తృకర్తృణోః కృ' తీతి కర్తృణి వస్త్రీ, అథవా సంబంధసామాన్యే వస్త్రీ, భగవతో నారాయణస్యానుకరోతీతివత్. అనుకర్వంతః అనువర్తమానాః, తత్సదృశా ఇత్యర్థః. (తదుక్తం దండ్యాచార్యైః. 'తదస్వేత్యనుబధ్నాతి

1 అగ్రజస్యానుకుర్వంతః తైస్త్వైర్గోఠోత్తరైః గుణైః. ౧౮
 భరతస్తేషు 2 కైకేయ్యాస్తనయో వినయోజ్జ్వలః,
 అన్యో లక్ష్మణశత్రుఘ్నా సుమిత్రాయాం కృతోదయా. ౧౯
 ఏతే వపుధిరే వీరాః బ్రహ్మక్షేమాయ దీక్షితాః,
 3 లోకానందముకుందస్య చత్వార ఇవ బాహవః. ౨౦

గ. అథ కదాచిదపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధసముద్ధతదైత్య

తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి, తస్య వానుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా' ఇతి) త్రయః కుమారాః తమేనమను తస్యాముష్య శ్రీరామస్య చత్వారిత్యర్థః. 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్తృప్రవసీయత్వాద్వివీచయా. ఆజాయంత-జాతాః. ౧౮

భరత ఇతి. లేఘ-త్రిఘ కుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోఽవత్యం స్త్రీ కైకేయా 'తస్యాపత్య' మిత్యేచ్ఛ. 'కేకయమిత్రయుప్రశయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః. తస్యాః వినయేన-ప్రత్యేణ - విశిష్టనీతిసంపత్త్యా వా ఉజ్జ్వలః - వినయభూషణ ఇత్యర్థః. భరతో నామ తనయః జాత ఇతి శేషః. తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్ననామానా అన్యో భరతాపేక్షయా ఇతరా కుమారా సుమిత్రాయాం కృతోదయా సముత్పన్నా. ౧౯

ఏత ఇతి. బ్రహ్మక్షేమాయ - బ్రాహ్మణపరిపాలనం కర్తం. ని. 'బ్రహ్మవిప్రః ప్రజాపతి' రిత్యమరః. దీక్షితాః - సంజాతదీక్షాః కృతసంకల్పా ఇత్యర్థః. ప్రజాక్షేమయేతి పాఠాంతరం 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' ఇతీతచ్. తారకాదిరాకృతి గణః చత్వారః ఏతే పూర్వోక్తాః వీరాః - దానదయాయుద్ధేషు శూరాః, శ్రీరామ లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాః, లోకానందః - లోకానాం - భువనానాం, అనందకర్తా - కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్ స చాసౌ ముకుందశ్చ (కమనీయత్వాత్సత్వభక్తముఖం అనక్తి అనందబాష్పేణాద్వీకరోతీతి ముకుందః), పుషోదరాదిత్వాత్పానుః, తస్య చత్వారో బాహవః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాశ్చతుర్ముఖా ఇవ వపుధిరే-వృద్ధింగతాః, పూర్ణోపమాలంకారః. ౨౦

అథ రాక్షసవిनाశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రగమనం తావదాహ-అథేతి. అథానంతరం కదాచిత్కన్తింశ్చిల్ దినే ఆపరిమేయాః, అపరిమితాః, యాః, మాయాః కాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకటవృత్తయ ఇతి యావత్. ని. 'స్యాన్నాయా కాంబరీ విద్యే' త్యమరః. తాభిర్భయనకాని - భయంకరాణి. ని. 'భూరం

1 అగ్రజం లేఽనుకుర్వంతః. 2 కైకేయ్యం. 3 లోకానందముకుందస్య.

బలావస్కంద కాండిశీకబృందార కానీకపరివార్యమాణరథః పక్షిరథః
 తపశ్చర్యాజాతానామాశ్చర్యాణామాయతనం నిశ్శంకం త్రిశంకుయా
 జినం భగవంతం పద్యప్రబంధమివ దర్శితసర్గభేదం ప్రాకృతవ్యాకరణ
 మివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధమివ సోమసుతం కుశికసుత¹మద్రా
 షీత్.

౬౦

భీమం భయానక¹ మి త్యమరః. యద్ధసముద్ధతాని - యద్ధోద్ధతాని చ యాని చైత్య
 బలాని - చైత్యనేనాః, లేమిమవస్కందాదాక్రమణాత్కాండిశీకైః భయద్రుతైః
 బృందారకానీకైర్దేవనైన్యైః, పరివార్యమాణః-నిరీత్య పరివేష్ట్యమాణో రథో యస్య స
 తథోక్తః. దేవానామపి శరణ్య ఇత్యర్థః; అథవా పరిపాల్యమాణః సంరక్ష్యమాణో రథో
 యస్య స తథోక్తః. వితదాయ త్తమస్తజ్జీవనమితి మత్వా తైః పరిక్షితస్యందన ఇత్యర్థః.
 (ప్రతిపాల్యమాణేతి పాతే కదా ఆయాస్యతీతి ప్రతీత్యమాణేత్యర్థః.) ని. 'కాండిశీకో
 భయద్రుతః. 'అసిసీ బలం నైన్యం చక్రం చాసికమస్త్రీయా'మితి చామరః. పక్షి
 రథో-దశరథః. ని. 'పంక్తిశ్శంకోఽపి దశమమిత్యమరః(ని. పక్షిర్దశకాక్షరచ్ఛంకో దశ
 సంఖ్యాశిషు స్త్రీయా'మితినిఘంటుః. పక్ష్యాదశసు దిక్షు ఆప్రతిపాతో రథో యస్యేతి
 విగ్రహః). తపశ్చర్యాజాతానాం పసిష్ఠస్పర్ధయా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవృత్తో
 తవాసాదితపోఽనుష్ఠానాజ్ఞానితానాం, అశ్చర్యాణామద్భుతానాం ఆయతనమాస్పదం
 కారణమిత్యర్థః; చర్యేత్యత్ర 'గదమదచరే' త్యాదినా యత్. (శంకుశబ్దసంఖ్యావిశేష
 వాచకః, తత్త్రితయపరిమితవత్సరేషు రాజ్యకరణాత్త్రిశంకురితి) త్రిశంకుర్నామ రాజా
 హరిశ్చంద్రపీతా తం యాజయతి సదేహస్వర్గగమనార్థమితి త్రిశంకుయాజినం యజ
 తేర్జ్యంతాత్తాచ్ఛీర్ణ్యే ణినిః. పద్యప్రబంధమివ క్షోకనిబద్ధకావ్యమివ దర్శితసర్గ భేదః
 కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరం చ యేన తం, ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితః-ప్రకా
 శితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః క్షత్రియత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకార
 రూపవ్యత్యాసశ్చ యేన తం. యథా ఆర్జిత ఇతి సంస్కృతపదస్య 'అర్చేర్విదప్స' ఇతి
 కర్తృణి విడన్నాదేశీ విడప్పస్తీ ఇతి వర్ణవ్యత్యాసాభిధాయినీ ప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః.
 ని. 'వర్ణో ద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతో వర్ణం తు వాక్షర' ఇత్యమరః. బుధమివ - సౌమ్య
 మివ, సోమసుతం - చంద్రసుతం, సోమయాజినం చ సోమం సోమలతాం సునోతి పీడ
 యతీతి సోమసుత్ క్విప్. భగవంతం పూజ్యం, కుశికసుతం - విశ్వామిత్రమద్రాషీత్ -
 దదర్శ దృశేద్దుజ్. ఇతి వేతి వికల్పాదజభావపక్షే సిద్ధివృద్ధిః. నదృశఇతి నిషేధాల్
 త్వాదేశో న, క్షేపతంకీర్ణముపమాత్రయమన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంస్పృష్టమ్.

౬౦

తదను యథావిధి¹కృతసపర్యేణ మర్యాదాతీత² మహిమ్నామ
హితేన గాధేతరహృదయేన గాధినందనేన సత్రపరిత్రాణార్థమిత్థ
³మభ్యర్థితో⁴భూత్.

రాజ⁵స్థపతస్తనయేన వినయాభిరామేణ రామేణ శరాసన
మాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్రతురక్షో రక్షో
దురితముత్తీర్ష్య కృతావభృథో భవితుమభిలషామితి. ౬౩

త్రిశంకుయాజనకథామత్తరత్ర వత్సృతి తదన్వితీ. తదను దర్శనానంతరం విధి
మనత్రికమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం, 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదిసావ్యయాభావమానుః
కృతా-దశరథేన విరచితా, సపర్యా-అర్ఘ్యపాద్యార్పణాదిరూపా పూజా యస్య లేన.
ని. 'పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్పణాస్సమా' ఇత్యమరః. మర్యాదాతీత
మహిమ్నా - అపరిమేయమాహిత్యేన, మహితః-పూజితః, లేన - గాధేతరహృదయేన,
గంభీరచేతసా గాధినందనేన - గాధిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం -
యజ్ఞసంరక్షణార్థం. ని. 'సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞ' ఇత్యమరః. ఇత్థం - వత్సమాణ
'ప్రకారేణ. 'ఇదమస్థము' రితి ధముప్రత్యయః. అభ్యర్థితః-యాచితో⁶భూత్ దశరథ
ఇతి శేషః. ని. 'యాచ్ఛాయామభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై'రితి శేషవః. 'అర్థ
మథయతే రథాదానే ఇత్యభియాచ్ఛావరోధయోరి'తి వచనాత్. ౬౨

ప్రార్థనాప్రకారమాహ-రాజన్వితీ. హేరాజ న్నీతి సంబోధనం యతో రంజనా
ద్రాక్షా త్వం అతో⁷స్తద్ధృవయరంజనమపి కరిష్యసీతి విజ్ఞాపయతు మిత్యవగంత
వ్యం, భవతస్తనయేన. పుత్రరూపేణావతీర్ణనేత్సర్థః. వినయః - ప్రత్రయః, లే
నాభిరామేణ-రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్వం సూచ్యతే. శరాసనమాత్రం ధను
రేవ మిత్రం సుహృద్యస్య లేన ధనుర్మాత్రసహాయనేత్సర్థః. సౌమిత్రమాత్రం-లక్షణ
ఏవ, పరిజనో-భృత్యవర్గో యస్య లేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన పరిజనాంతరవ్యవచ్ఛేదకే
నాస్యాసహాయశూరత్వం సూచ్యతే, ఏవంభూతేన రామేణ రక్షస్సంహరణార్థం శ్రీ
రామరూపేణావతీర్ణనే విష్ణునా క్రియమాణా విధీయమానా, క్రతురక్షా - యోగపరి
పాలనం యస్య తథోక్త స్సక్. అహమితి శేషః, రక్షోదురితం సుబాహుమారీచాది
రాక్షసరూపవిఘ్నం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్విరచితయాగదూషణలక్షణదు
ష్కృతం. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. ఉత్తీర్ష్య - తీర్త్యా కృతావ

1 ప్రతికృత, పరిగృహీత. 2 మహిమ్నా గాధేతర. 3 అభ్యర్థితఃపార్థివో
భూత్. 4 తవకుమారేణ. 5 శరాసనమిత్రేణ.

1వతదాకర్ణ్య కర్ణ పరుషం మహర్షి భాషితమతిమాత్రపుత్రవాతస్య
ల్యాత్కౌసల్యాజానిస్సశల్యాంతగకరణోఽభూత్. ౬౪

తత స్తస్మి న్భూహుప్రకారైరవిద్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతి విశ్వా
మిత్రే దశరథస్తవనకులహితేన పురోహితేనైవమభిహితోఽభూత్. ౬౫

ప. పర్యాప్తభాగ్యాయ భవానముష్టై

భృథో - నిర్వరితదీక్షాంతః భవితుమభిలషామి వాంఛామి ఇత్యేవం ప్రకారేణ ప్రాధి
తోఽభూదితి పూర్వేణ సంబంధః. ని. 'దీక్షాంతోఽనభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. ౬౩

వికదితి. కర్ణ పరుషం - కర్ణకఠోరమేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః 'హార్ద్యరేతా
స్తవస్యగ్రో నియతాశీ చ సంయమి, శాపానుగ్రహయోశ్చక్రస్సత్యసంధో భవే
ద్భషి' రితుక్తలక్షణబుష్మిశ్రేష్ఠస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం 'శ్రీరామః ప్రేషణీయః'
ఇత్యేవంరూపం వచనమాకర్ణ్య - శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం - అనతిక్రమణీయవచన
త్వద్యోతనార్థం. ని. 'భాషితం వచనం వచ' ఇత్యమరః. అతిమాత్రపుత్రవాతస్య
దతివేలపుత్రస్నేహజ్ఞేతోః. ని. 'అతివేలభృకాత్యర్థారతిమాతోద్దాహనిర్భర' మిత్యమరః.
సశల్యాంతఃకరణః - విదీర్ఘహృదయోఽభవత్. తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వాదితిభావః.
అత్ర మునివచనే శల్యత్వనిరూపణాద్రూపకాలంకారః. ౬౪

తతఇతి. తతస్తదనంతరం తస్మిన్భగవతి - విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః 'అహ
మేవాగమిష్యామి యోద్ధం త్రైః కూటయోధిభిః, రామస్యాస్య న పశ్యామి మునేఽహం
యుద్ధయోగ్యతాం. వప్తిర్వర్ష సహస్రాణి జాతస్య మమ కాశిక, యత్సేనోత్పాదిత
శ్చాయం న రామం నేతుమర్హసి'త్యాద్యుక్తానేహోపాయైరిత్యర్థః. అవార్యః - నివార
యితుమశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేషణరూపా యస్య తస్మిన్ సతి, తదా దశరథః
తవనకులస్య - సూర్యవంశస్య, హితేన - హితకారిణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరే
జేత్యర్థః. అతోఽస్య వచనమవశ్యమంగీకరణీయమితి భావః. పురోహితేన - వసిష్ఠే
నైవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్. ౬౫

తత్ప్రకారమేవాహ - పర్యాప్తేతి. హేరాజన్నిత్యధ్యావరః. భవాన్
పర్యాప్తం - పరిపూర్ణం భాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధేయం యస్య తస్మై
ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మ వర్చససాధకస్య మహత్తనో న కిమప్యసాధ్యమస్తీతి సూచ్యతే,
అతః పూజ్యయేతి భావః. అముష్టై కుశికాత్తబాయ సపర్యాం - శ్రీరామప్రదాన

కుర్యాత్సపర్యాం కుశికాత్తజాయ,
నిర్యాతుధానాం వసుధాం విధాతుం.
నిర్యాతు రామస్సహ లక్ష్మణేన.

౬౬

గ. ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతిర్దశరథస్సుతప్రదానేన కుశిక
సుతమనోరథమేవ పూరయామాస.

౬౭

ప. యోగేన లభ్యో యః పుంసాం సంసారావేతచేతసామ్,
నియోగేన పితుస్సోఽయం రామః కౌశికమన్వగాత్.
తత్ర సత్రం పరిత్రాతుం విశ్వామిత్రో మహామునిః,

౬౮

రూపాం పూజాం, కుర్యాత్ కరుష్య 'భవచ్ఛబ్దయోగే వ్రథమపురుష ఏవ న మధ్యమ
పురుష' ఇతి భాష్యస్థితత్వాత్ విధినిమంత్రణామంత్రణాధీప్తసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిజ్, అతో వసుధాం భువం నిర్గతా యాతుధానాః యస్యాస్తాం నిర్యాతుధానామరాక్ష
సాం. ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనో వైర్భతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. ఏవం విధా
తుం-కర్తుం, లక్ష్మణేన సహ రామో నిర్యాతు నిర్గచ్ఛతు ప్రాప్తకారే లోబ్. శ్రీరా
మస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గంతుం కాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఇంద్రవజ్రవృత్తం. లాటా
నుప్రాసః.

౬౯

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా - పునస్సంస్థాపితా, ధృతి
ర్దైర్యం యస్య స తథోక్తః. ని. 'ధృతిర్వ్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టి'ష్వితి
విశ్వః. దశరథః సుతప్రదానేన - శ్రీరామసమర్పణేన, కుశికసుతమనోరథం-విశ్వామిత్రా
భిలాషమేవ పూరయామాస - సఫలిచకార, న త్వప్రదానరూపం నిజమనోరథమిత్యేవ
కారాఢః.

౭౦

యోగేనేతి. యః రామః సంసారాత్సుతమిత్రకళత్రాదిబంధరూపాదవేతం
నివృత్తం చేతః చిత్తం యేషాం లేషాం పుంసాం, ఏతరాగాణాం - యోగేశ్వరాణా
మిత్యర్థః. యోగేన లభ్యః-ధ్యానేన గమ్యః, 'శ్రోకవ్యో మంతవ్యో 1నిదిధ్యాసితవ్య'
ఇతి శ్రుతేః. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియ్యక్తి'ష్విత్యమరః. సోఽయం
శ్రీరామః పితుర్నియోగేన నిదేశే - నితరాం యోగేన చేతి గమ్యతే, కౌశికమన్వగా
దనుజగమ. లోకానుగ్రహదయాశవః కిం న విడంబయంతీతి భావః. 'ఇశో గా లుజీ'
తి లుజీ గాదేశః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభం ఛందః.

౭౧

తలేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, ఆయం మహామునిః - మునిశ్రేష్ఠః - విశ్వస్య

1 నిదిధ్యాసితవ్యః - సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యర్థః.

సామి త్రిసహితం రామం నయన్నయమవోచత.

౬౯

బలేన తపసాం లబ్ధే బలేత్యతిబలేతి చ,

విద్యేతే మయికాకుత్స్థ విద్యేతే వితరామి తే.

౭౦

గ. ¹తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్య భగవానిత్థమకథయత్.

౭౧

మిత్రం విశ్వామిత్రః 'మిత్రే చ ద్వా'వతి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘశ్చాందసః. లోకే విశిష్టప్రయోగాత్సాంఘ్యం, సత్రం పరిత్రాతుం-యజ్ఞం పరిపాలయితుం, సామి త్రిసహితం-లక్ష్మణానుగతం, రామం నయన్-ప్రాయన్నవోచత-ఉక్తవాన్.

౬౯

తదేవాహ—బలేనేతి. కనుది పృషంసే తిష్ఠతీతి కకుత్స్థః అత్రేత్థం పౌరాణికీ కథా. పురా కిల పురంజనో నామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణ్వరంశావతారః కశ్చిదైక్షాతో రాజా దేవైస్సహ సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే దేవసహాయార్థం మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కనుది స్థిత్యా పినాకిలీలయా అసురకులం నిహత్య కకుత్స్థసంక్షామలభలేతి, తస్య గోత్రావత్యం కాకుత్స్థః తస్య సంబుద్ధిః. 'మే కాకుత్స్థ - శ్రీరామ, తపసాం బలేన - తపశ్శక్త్యా, తపసామితి బహువచనం విద్యయోరనుభవత్వద్వ్యోతనార్థం లబ్ధే ప్రాప్తే బలేతి అతిబలా చేతి నామ్నా ప్రసిద్ధే విద్యే మంత్రో మయి విద్యేతే-వరేతే, తే విద్యే, తే-తుభ్యం వితరామ్యుపదిశామిత్యవోచలేతి సంబంధః. ఉపదిదేశ చేతి వాక్యశేషః. అత్ర బలాతిబలే ప్రకరమ్య బ్రహ్మయామశే అభిహితం 'ఉత్సాహబలయోర్వృద్ధిః పరశస్త్రసహిష్టుతా, న బాధా త్కుత్విపాసాభ్యాం యతస్సా కథితా బలా. యతః పరస్య స్థానిత్యం దృష్టనః కాయకర్తృణాం, స్వోపాయే చాప్య మోఘత్వం భవేత్సాంతిబలా మతా. ఇదం విద్యాద్వయం జ్ఞాతమాత్రం సిద్ధికరం నృణాం, విష్ణుతేతద్వయం స్మృత్వా జితవాన్దధుకైటభా' వితి. తథా రామాయణశ్లోకః. 'కుత్విపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలామతిబలాం చైవ కఠతః కథి రాఘవే'తి.

౭౦

అ. అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితుముపచక్రమ ఇత్యాహ. తతః. తతః - విద్యోపదేశానంతరం, భగవాన్విశ్వామిత్రః, ప్రతిగృహీతే - స్వీకృతే విద్యే - బలాతిబలాభ్యో యేన తస్య దాశరథేర్దశరథసందానస్య - శ్రీరామస్య, 'అత' ఇతిశిష్టాత్వయః. ఏకం - కమపి, ప్రదేశం - జనపదం, ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా ఇత్థమకథయత్-కథయామాస.

౭౧

ప. అస్తిన్పురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య
 ఫాలాంతరాశనయనజ్వలనే మనోభూః,
 సద్యః ప్రపద్య శలభత్వమముంచదంగం
 తస్మాదముం జనపదం విదురంగసంజ్ఞమ్.

29

గ. తదను మానససరఃప్రసృతాం సరయూమతిక్రమ్య పృత్రవధప్ర
 వృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకక్షాశన¹లబ్ధమలయోర్మలదకరూశనామ్నోర్జనపద
 యోస్సీమ్నికృతపదయోద్ధాశరథోఽః పునరప్యేవమబ్రవీత్.

23

అ. తదేవ విప్రుణాతి—అస్తిన్నితి. పురా-పూర్వకాలేఽస్తిక్ ప్రదేశే, మనో
 భూర్వన్తః. పురభిదస్తీపురాంతకస్య, అస్యాన్యాంతకత్వం కిము వక్తవ్యమితి భావః.
 పరమేశ్వరస్య - త్స్రింబకస్య, ఫాలాంతరాశే - నిటలతటే, యన్నయనం - తృతీయం
 శేత్రం, తదేవ జ్వలనోఽగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా. తత్ర సద్యః ఆవిలంబేన శలభత్వం -
 చతంగభావమ్. ని. 'సమా చతంగశలభా' విత్యమరః. ప్రపద్య-ప్రాప్య, భిస్తి భూయేత్సర్థః.
 అంగం - శరీరమముంచత్ - త్యక్తవాన్ 'కేముచాదీనా' మితి ముమాగమః. తస్మా
 త్కారణాదముం జనపదం దేశం. (జనానాం పదం జనపద ఇతి విగ్రహః. 'నాడ్యప
 జనోపపదానిప్రణాంగపదా నీ'తి లింగానుశాసనాత్పుంస్త్యం) అంగా ఇతి. సంజ్ఞా
 నామధేయం యస్య తం తథోక్తం విదుర్జానంతి, పురాణవిద ఇతి కేషః. అంగమోచన
 మే వాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వా తథా కథయంతీత్యర్థః. ని. 'సీవృజ్జనపదో దేశ
 విషయా తూచపర్తన' మిత్యమరః.

29

తదన్నితి. తదను - తదనంతరం, మానససరః ప్రసృతాం మానసాఖ్యికాసారా
 దుత్పన్నాం, సరయాం నామ నదీమతిక్రమ్య - లీర్త్యా, పృత్రవధేన - పృత్రాసుర
 హత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతో యః వృద్ధశ్రవస ఇంద్రస్య, పంకః-పాప్తా స వివ
 రంకః కర్దమ ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్. ని. 'పంకోఽస్త్రీ కర్దమైవసో' రితి నిఘంటుః. తస్య
 ఖాశేన లబ్ధమలయోః - ప్రాప్తశ్లిష్టయోః. సంక్రాంతమాలిన్యయోరితి యావత్. అత
 వివ మలదకరూశనామ్నోః మలదః. కరూశశ్చేతి నామ యయోస్తయోర్జనపదయోః
 దేశవిశేషయోస్సీమ్ని - పర్యంతభువి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః కృతపదయోః-
 విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయోస్సతోరిత్యర్థః. పునః భూయోఽప్యేవమబ్రవీ
 దుచాచ మాలిన్యయోగాన్తలదః కరూశః త్ఫుల్ కార్యం వా తద్యోగాత్కరూశ ఇతి
 సంజ్ఞానిర్ణయః.

23

ప. యక్షస్సుకేతుర్ద్రుహిణప్రసాదా

స్థైర్యే సుతాం కామపి తాటకాఖ్యామ్,

సుందః కిలైనాం పరిణీయ తస్యాం

మారీచనీచం జనయాంబభూవ.

గ. ¹ఏకదా సుందే నిహతే మారీచః ²కుంభసంభవమభిభూయ
తస్య శాపాదవాప ³కోణపతాం తాట ⁴కావ్యభూత్పురుషాదినీ. ౭౪

నేయ ⁵మబ్జాసనవరసిద్ధసింధురసమాస్రప్రాణా ఆత్మజేన సహ

యక్షఇతి. సుకేతుర్నామ యక్షో దేవయోనివిశేషః. ని. 'విద్యాధరోఽపసరో
యక్షరక్షోగంధర్వకిన్నరా' ఇత్యమరః. ద్రుహిణస్య తపసా సమారాధితస్య బ్రహ్మణః
ప్రసాదాదనుగ్రహాత్. ని. 'ధాతాబ్జయోనిద్వహిణ' ఇత్యమరః. తాటకేత్యాఖ్యా
నామ యస్యాస్తాం కామపి కాంచిత్సుతాం పుత్రికాం లేభే - ప్రాప, జనయామాసే
త్యర్థః. అథ సుందో నామ కల్పిద్యక్షః ఏనాం తాటకాం పరిణీయోపయమ్య భార్యా
త్వేన పరిగృహ్యేత్యర్థః. కిలెతి వార్తాయాం. ని. 'వార్తాసంభాష్యయోః కి లే'త్య
మరః. తస్యాం భార్యాయాం-తాటకాయాం, మారీచ ఇతి నీచం-క్షుద్రం మారీచనా
మానం కర్షించన తనయమిత్యర్థః. జనయాంబభూవ-ఉత్పాదయామాస. ౭౪

ఆ. తదనంతరవృత్తాంతమాహ. - ఏకదేలి. ఏకదా - ఏకస్మిన్ సమయే, సుందే -
వినిహతే సతి అగస్త్యేనేలి శేషః. మారీచః కుంభసంభవమగస్త్యం. ని. 'అగస్త్యః
కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. అభిభూయ - పితృపథజనితరోహితైరస్మృత్య తస్య కుంభ
సంభవస్య శాపాతోక్తాణపతాం - రాక్షసత్వమవాప - ప్రాప్తవాన్. ని. 'రాక్షసః
కోణపః క్రవ్యాదిత్యమరః. తథా తాటకాపి పురుషాదినీ - నరమాంసభోజినీ, రాక్షసీ
భూత్. అలేదం రామాయణవచనం 'అగస్త్యః పరమక్రుద్ధస్తాటకామభిశప్తవాన్,
పురుషాదీ మహాయతీ వికృతా వికృతాననా. ఇదం రూపం విహాయ త్వం దారుణం
రూపమాపుషీ'తి. ౭౫

ఆ. తతః కిమిత్యాశంక్యావశ్యం త్వయేయం హంతశ్యేత్యాహ - సేలి. అబ్జాస
నస్య తపః పరితోషితస్య, బ్రహ్మణో వరాన్నిధ్యో నిష్పన్నః సింధురాః - గజాః, లేహం
సహస్రస్య ప్రాణః పరాక్రమో యస్యాస్యా. బ్రహ్మవరప్రాప్తమహాబలసంపన్నేత్యర్థః.
ని. 'సింధురస్సామజః కుంభీ'లి గజపర్యాయేవ్వమరశేషః. అత ఏవ ఆత్మజేన సహ

1 ఏకదా తు సుందే వినిహతే. 2 కుంభసంభవమునిమభిభూయ. 3 కాణపతాం.

4 కాభూత్పురుషా. 5 అజన్మసిద్ధ.

¹జనపదవిపదం విదధానా వ్యాపాదనీయా త్వయేతి. 2౬

రామస్తదాకర్ణ్య స్త్రీవధశంకామకరోత్.

కించ.—వైరోచనీం మంథరాం వసుంధరాపరాధధురంధరాం
పురా పురందరేణ వినిహతాం జనార్దనశిశుతార్దనాం, భార్గవజననీం చ
ప్రదర్శ్య దాశరథేరమందాం సుందవధూవధవిచికిత్సాముత్సారయా
మాస. 22

జనపదవిపదం - నిజాశ్రమదేశోఽన్యసం విదధానామర్వాణా, సేయం తాటకా, త్వయా
వ్యాపాదనీయా నిహంతవ్యేత్యేవమబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. 2౩

రామఇతి. రామస్తం విశ్వామిత్రోక్తం తాటకావృత్తాంతమాకర్ణ్య శ్రుత్వా స్త్రీవధశ్య
తాటకాహననశ్చ శంకాం భయమకరోత్. కృతవాక్.

ఆ. స్త్రీహత్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తాటకావధసంశయం శ్రీరామవనసి
విద్యమానం పూర్వదృష్టాంతకథనేన నిరస్యతి. 'కించ' త్యాదినా వసూని ధారయ
తీతి వసుంధరా-భూమిః 'సంజ్ఞాయాం భృశ్శూపుజీ'త్యాదినా ఖచ్ 'అరుద్ధిష్ట' దిత్వా
దినా ముమాగమః. తస్యా అపరాధే - ఉపద్రవాచరణరూపే ధురంధరాం సమర్థాం
తదుపద్రవాచరణతత్పరామిత్యర్థః. ధూరేవ ధురా తాం ధారయతీతి ధురంధరేతి
విగ్రహః. ప్రక్రియా తు పూర్వవత్. అతవివ పురందరేణ - పురః శత్రుపురాణి దార
యతీతి పురందరః ఇంద్రః. 'పూస్సర్వయోర్ధారి సహా' రితి ఖచ్. 'ఖచి హ్రస్వ'
ఇత్యుపధాహ్రస్వః. 'వాచంయమపురందరా' చేతి నిపాతనాస్తుమాగమః. తేన
పురా పూర్వం వినిహతాం-వ్యాపాదితాం వైరోచనీం-విరోచనో నామ రాక్షసస్తస్యా
పత్యం స్త్రీ వైరోచసి తాం విరోచనపుత్రీం 'తస్యాపత్య' మిత్యర్థః. 'టిడ్డాణ' ఇత్యా
వినా జీవ. విశేషణమేతత్త్రైకేయాదాసీసం దేహనివృత్త్యర్థం. మంథరాం చ తథా
జనార్దనేన జామదగ్నరూపేణ విష్ణునా కృతం విరచితం మద్దనం విదారణం యస్యా
స్తాం ఛిన్నశీర్షామిత్యర్థః. భార్గవజననీం - పరశురామమాతరం, రేణుకాం చ ప్రదర్శ్య-
దృష్టాంతతయా నిర్దిశ్య, దాశరథేః-శ్రీరామస్యామందామనల్నాం సుద్ధవధూవధవిచికిత్సాం
తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాస నిరసితవాక్. ని. 'మూఢాల్పవటు
నిర్భాగ్యా మందా స్ఫురి, విదికిత్సా తు సంశయ' ఇతి చామరః. 2౪

ప. ఆశ్రుతశ్శృతవృత్తేన తేన సుందప్రియావధః,

తమేవాన్వపద తస్య చాపశ్శింజారవచ్ఛలాత్.

20

తత్కాలే విశితాశనాశపిశునా సంధ్యేన కాచిన్దునే

రథ్యానం తరసా రురోధ రుధిరక్షోదారుణా దారుణా,

స్వాధీనే హననే పురిం విదధతీ మృత్యోస్సన్వీకృత్యాత్యయ

ఆశ్రుత ఇతి. శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచాలేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామిత్రము
ఖాదాకర్ణితం వృత్తం మంథరావధాచపూర్వవృత్తాంతో యేన తేన తథోక్తేన. ని.
'వృత్తం వద్యే చరిత్రే త్రివ్యతీతే దృఢవర్తులే' ఇత్యమరః-తేన-శ్రీరామేణ, సుందప్రి
యామూః తాటకామూః, వధః ఆశ్రుతోఽంగీకృతః. ని. 'హరికృతమురరీకృతమంగీకృత
మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత'మిత్యమరః. అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపా ధరుషి శింజారవో గుణ
ధ్వనిః స ఇతి చలం కవటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్వపదత్ - అనుస్మృత్యోక్త
వాక్. తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ 'జ్యోటాకారం చకారేత్యర్థః. ని. 'మార్వీ
జ్యోతింజనీగుణ' ఇత్యమరః. ఆశ్ర చలకర్ణేన నాయం శింజారవః కిం తస్యవాద ఇత్యా
రవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాదవహ్నవ భేదః. 'చలాదికర్ణేనాసత్యత్వప్రతిపాదన
హ్నవ' ఇతి సర్వస్వమాశ్రయ.

తదా తాటకావ్యభ్యుజ్జగమేత్యాహ—తత్కాల ఇతి, తత్కాలే-శిం
మయే, విశితం మాంసమన్నంతీతి విశితాకా-రాక్షసాః, తేషాం నాశస్య పిశునా
చికా. శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యే న్వస్య ప్రథమత్వాదితి భావః.
శ్ర విశితాశనానాం అశనస్య-భోజనస్య; పిశునా, సుధ్యాయా అసురభోజనకాలే
ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణేజవస్సుచకస్సాన్యిత్విశునో దుర్జనః ఖల' ఇత్యమరః.
ఆశ్ర జతుకావ్యవచ్ఛబ్దయోరేవ క్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దక్షేపః రుధిరక్షోదేన-అస్పృశ్యంకేన, అన్యత్ర
రుధిరక్షోదవత్కుంకుమరజ ఇవ అరుణా రక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింస్రతయా బీభత్సి
తత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్ఛేతి భావః. ని. 'రుధిరం కుంకుమాస్పృజో' రిక్యుభయ
త్రాపి విశ్యుః. 'క్షోదో రజసి పేషణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, దారుణా - భయంకరీ,
ఏకత్ర తథా భీషణాకారత్వాదన్యత్ర విశాచాదిసంచారాచ్ఛేతి భావః. ని. 'దారు
ణం భీషణం భీష్టం ఘోరం భీమం భయానక' మిత్యమరః. తథా హననే-హింసాకర్తృణి,
స్వాధీనే-స్వాయత్రే సతి,మృత్యోః పురిం యమపురిం - వివర్ణయేణ-సంయమిసిమితి యా

క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాటకాం తాటకా. 2౯

1యదా దాశరథేః కర్ణమవిశత్తాటకాగుణః,

తదా ధనుర్గుణస్తూర్ణం 2ప్రావిశోత్తజ్జిహ్వాసయా. ౮౦

తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్య తాటకా,

వల్. స్వేషం యశ్శృత్యం ప్రాణివీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన, విపర్యయేణ, క్రీడ
ద్విర్యధేచ్ఛం విహరన్విః కింకరసంఘైర్యమహతనివహైః సంకటం - సంకులం, 'సంస్తో
దశ్చకట' జితి కటచ్. మహద్విప్రులం శృంగాటకం చతుష్పదం యస్యాస్తాం తథోక్తాం
విదధానా. దధాతేశ్వతరి 'ఉగిత' శ్చేతి జీవ. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. ని.
'శృంగాటకచతుష్పదే' ఇత్యమరః. కాచిత్రాటకా నామ రాక్షసీ తరసా-బలేన, రంహ
సా వా. ని. 'తరసీ బలరంహసీ' ఇత్యమరః. సంధ్యేవ - సాయంసంధ్యేవ, మునే-విశ్వా
మిత్రస్య, అధ్వానం-మార్గం రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయామపి నైష్ఠికానాం తాదా
త్వికానుష్ఠాననియుమనేన నిరోధకర్తృత్వసంభవానియముచమా జ్ఞేయసంకీర్ణా. అన్యథా
భూవరహస్యం ధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణేనన్యథాకరణే వా ప్రత్యవాయాపత్తేరితి
విషయః. కాదూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 2౯

తదేతి. యదా-యస్మిన్ కాలే, తాటకాయా గుణః శబ్దః సింహనాద ఇతి
వివక్షితం. దాశరథీశ్చీరామస్య, కర్ణం-శ్రోత్రమావిశత్ 'కర్ణశబ్దగ్రహణా శ్రోత్ర మిత్య
తదా తస్మిన్నేవ కాలే. తస్యాస్తాటకాయాః జిహ్వాసయా - హంతుమిచ్ఛయా
తస్యన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టావ్. ధనుశ్చాపస్య, గుణో జ్యా మార్వీతి
వల్. తూర్ణం-క్షీప్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిర్వాదశ్రవణసమ
లమేవ శ్రీరామో మార్వీమాకర్ణమాచక్షేత్కర్ణః, అత ఏవాసంబంధే సంబంధ
రూపాతిశయోక్తిః. ని. 'గుణస్తావృత్తిశబ్దాదిశ్చేంద్రియా ముఖ్యతంతు' స్వీతి వైజ
యంతీ. ఏతదాదివద్యత్రయమానుష్ఠానం ఛన్దః. ౮౦

తత ఇతి. తతస్తాటకా భావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వదిరాక్షససంప్ర
హారే బద్ధశ్రద్ధస్య - విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణా - స్వకీయప్రాణివా
యాన్, వీరపాణమకల్పయత్ - కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే
ఉత్సాహపర్థనార్థం వీరైః క్రియమాణం పానం. శ్రీరామామోఘబాణవిధా సతీ
ప్రాణా తత్యాజేత్కర్ణః. ని. 'వీరపాణం తు యత్సానం పృతే భావిని వారణ'ఇత్య

¹స్వప్రాణా నామ బాణస్య ²వీరపాణమకల్పయత్. ౮౧

ముని ³కృత్యాశోపజ్ఞాని తాటకామాధినే దదౌ,
అప్రాణి జృంభకాదీని జంభశాసనశాసనాత్. ౮౨

గ. తత్ర కంచన విరించిలోక ప్రత్యాదేశం ⁴ప్రదేశం ప్రదర్శయన్న
వోచత. ౮౩

ప. ప్రతిదినమపదాతైర్భిష్టాభిష్టానిష్టైః

ప్రశమితభవభేదైస్సాదరం ⁵సేవ్యమానే,

మరః 'వాభావకరణయో'రితి వికల్పాజ్ఞాత్వం. వీరాణాం పానం వీరపాణమితి విగ్రహః.
నాంతోఽప్యయం శబ్దో వర్తతే. భూర్వపదతిశయోక్తిః. ౮౧

మునిరితి. మునిర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసం కాస్తీరి జంభశాసనః
ఇంద్రః కర్తరి ల్యుట్, తస్య శాసనాత్ మహాత్మనే శ్రీరామాయ, అస్త్రకలాపం దేహీతి
నియోగాఢేతోః భృత్యాశో నామ కల్పిదృషిః ఉప జ్ఞాయంత ఇత్యుపజ్ఞాని 'అతశోప
సర్గ'ఇతి కర్తణ్యబ్బిత్వయః. భృత్యాశోపజ్ఞాని భృత్యాశ్వేనాదా జ్ఞాతాసీత్సర్గః. 'ఉప
జ్ఞోపక్రమ మి'త్యాదినా నపుంసకత్వం. ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వ
ప్రకాశనే' ఇత్యమరశ్చ. జృంభకమాదిశ్యేషాం తాని జృంభకాదీని అప్రాణి - అస్త్ర
మంత్రాసీత్సర్గః. తాటకాం మథ్నతి హంఠీతి తాటకామాధీ తస్మై శ్రీరామాయ దదౌ -
అదాత్, ఉపదిదేశీత్సర్గః.

'కర్తృణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన'మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. తద్దణసంవిజ్ఞాన
బహువ్రీహిః. ౮౨

తలేతి. తత్ర వసే విరించిలోకస్య - బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం - ప్రత్యాది
శ్మత ఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతి విగ్రహః. తం బ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః. కంచన కమపి, ప్రదే
శం విషయం ప్రదర్శయన్ నిదర్శయన్, అవోచత ఉక్తవాన్, భగవానితి, పాతా
భావే మునిరితి శేషః. ౮౩

అ. తదేవాహ-ప్రతిదినమితి. అపదాతైః - ప్రసన్నోర్విషయతైరాగ్యసంభవ
తయా నిర్మలాంతకశరైర్జైరిత్యర్థః. అతపివ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతిపదం యేషాం తైః,
అభవా, బ్రహ్మణి నిష్ఠా నియమో యేషాం తైః నిదిభ్యాససతత్పరైరిత్యర్థః. అతపివ శమితాః -
శాంతిం గమితాః, భవభేదాస్సాంసారికక్షేకా యేషాం తైః తాపత్రయవినిర్మలైరిత్యర్థః.

1 స్వప్రాణైః. 2 వీరపాన. 3 కృత్యాశో. 4 భగవానవోచత. ప్రదేశమేకం
ప్రదర్శయోపదమపదీయమానపరమహర్షో మహర్షిః. 5 సేవ్యమానః.

బలినయమన హేతోర్వామనః కాననేఽస్మి

స్థలినయమపరస్సస్థాచారీ చచార.

౮౪

¹అపహృతవిబుధాత్తేర్వామనస్యాజమూర్తే

రఖిలభువనభిక్షో రాశ్రమానోకహానామ్,

బ్రహ్మభిః - బ్రహ్మభిః, బ్రహ్మసిద్ధైర్బ్రహ్మసిద్ధిరితి పాతే మహద్భిర్బ్రహ్మభావైః ఋషిభి
రిత్యర్థః. ప్రతిదినం - నిరంతరమితి యావత్. 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాది నా వీహ్నయా
మవ్యయాభావసమాసః. సాదరం సన్నేహం, సేవ్యమానే - అధిష్ఠీయమానే, అస్మిన్మా
ననే - పుణ్యారణ్యే, వామనో-బ్రహ్మచారి, ఉపేంద్రతయావతీర్ణో మాయావటుర్విష్ణుః
బలేరైర్వోచనేర్నియమన హేతోః బలిబంధనార్థమిత్యర్థః. షష్ఠీ 'హేతుప్రయోగ'
ఇతి షష్ఠీ, ఇష్టదేవతాపూజావహారా బలయః. శౌచసంతోషతపస్సాన్వయైశ్వరప్రీతి
నాని నియమాః. తత్పరస్తదానక్షస్థి, చచార, బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావ
ర్తత ఇత్యర్థః. ని. 'బలిః పూజోపహారే చ కరే దైత్యాంతరేఽపి చ' ఇతి నానార్థ
రత్నమాలా. ఏకదాద్విగోకత్రయం మాలిగివృక్షమ్.

౮౪

అపహృతేతి. అపహృతా - నిరస్తా, విబుధానామింద్రాదిబృందారకాగామాన్తిః
పీడాయేన తస్య. ని. 'ఆర్తిః పీడాధమష్కట్యో' రిత్యమరః. న జాయత ఇత్యజో
విష్ణుః 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. కన్తూరైః. శ్రీవిష్ణువతారస్యేత్యర్థః.
(వామనవ్యాజమూర్తేరితి పాతే వామన ఇతి వ్యాజః కటటో యస్మాస్తాదృశీ మూర్తి
ర్యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితబహువ్రీహిః విష్ణోరిత్యర్థః. విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్య
ప్రతిపత్తావతి వామనః) అఖిలభువనభిక్షో - పాదత్రయపరిమిత భూతలయాచ్ఛాప
దేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పరస్యేత్యర్థః. 'సనాశం సభిక్ష ఉః.' వామనస్యాశ్రమ -
తపోవసే, యే అనోకహః - పృతాః, అనసః శకటస్యాకం గతిం ఘ్నంతీత్యనోకహ
ఇతి విగ్రహః. ని. 'అనోకహః కుటస్సాల' ఇత్యమరః. లేమమియం పరిదృశ్యమానా
అతిసీలా అత్యంతశ్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా - ఆపృతాః దిగ్విప్రమసీమాః -
దిశాం వ్యోముశ్చ సీమాః. పర్యంశభువో యయా సా. ఆక్రాంతదిక్షభంతరాశ్చై
నాతిసమున్నతేత్యర్థః. ని. 'సీమసీమే స్త్రీయాముభే' ఇత్యమరః. నాంతపాతేఽసీమన
ఇతి నిషేధాన్న జీవ్. ఇదం చ విశేషణద్వయం విభక్తిపరిణామేన వామనేఽపి
యోజ్యం, తలిః - శ్రేణిః, స్వయమపి లోకం - త్రిభువనమిత్యర్థః. జాతావేక

తతిరియమతినీలా వ్యాప్తదిగోవ్యమసీమా
స్వయమపి పరిమాతుం లోకమభ్యుద్యతేవ.

౮౫

ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభి
శ్శృతిపథమధురాభిః పావనీభిః కథాభిః,
గళితగహనకృచ్ఛం గచ్ఛతోద్దాశరథోఽ
స్సమకుచదివ సద్యస్తాదృశం మార్గదైర్ఘ్యమ్.

౮౬

గ. తతస్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్రస్సత్రమారభత. ౮౭
తదనంతరమంతరిక్షాంతరాళాదావతంతమంత కానీక ¹భయానకం

వచనం. పరిమాతుమియత్రావధారణేన పరిచ్ఛేత్తుం అభ్యుద్యతా - సముద్యుక్తేవ ప్రతి
భాతి పశ్యేతి కేషః. 'సంసర్గజాః పుణ్యగుణా భవంతీ'తి న్యాయేన త్రిభువనపరిమాతు
స్తత్ర భవతో వామనస్య సహవాసవశాత్ తద్వత్స్వయమపి తథా కర్తముద్యుక్తేవ
ప్రతీయత ఇత్యర్థః. అత్రోన్నత్యగుణనిమిత్తా అభ్యుద్యతత్వజాతిన్యూహితేప్రీతా
వ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా.

౮౫

ఇతి. ఇత్యనేన క్రకారేణ వివిధాః - బహుప్రకారాః, రసా ఆస్వాదా
యాసాం తాస్తథోక్తాస్తాభిః శ్రుతీనాం పంఖాః శ్రుతిపంఖః ఋక్సూరిత్యాదినా సమా
సాంతః తస్య మధురాభిః శ్రవణానందరీభిర్యత్యర్థః. పావనీభిః - పవిత్రాభిః, కౌశిక
వ్యాహృతాభిః - విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభిరుపాఖ్యానైర్జైతుభిః. 'చింతిపూజకథి
కుంబిచర్చ' శ్చేత్యబ్దిత్యయః. గళితమగతం గహనకృచ్ఛం కాననసంచారజనిత
కష్టం యస్మిన్ కర్తవ్య తద్యథా భవతి తథా. ని. 'స్యాత్కృష్టం కృచ్ఛమాభి' మిత్య
మరః. గచ్ఛతోః దాశరథ్యో రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం తథావిధం, అత్యధిక
మిత్యర్థః. 'త్యదాదిషు దృశోనాలాచనే కఞ్' చేతి కఞ్ ప్రత్యయః. 'అసర్వనామ్నః'
ఇత్యాత్వం. మార్గదైర్ఘ్యం మార్గాయామః. సద్యస్సమకుచదివ సంశోచమగమదివేత్య
ప్రీతా. విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణకాతూహలపారవశ్యాద్దవీయాసవిమార్గో
నేదీయానివ ప్రత్యభాదిత్యర్థః.

౮౬

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం - నిజతపోవనం - ప్రవిశ్య,
సత్రమారభత - క్రతుదీక్షితోఽభూదిత్యర్థః.

౮౭

తదనంతరమితి. తదనంతరం - సత్రప్రారంభానంతరం, అంతరిక్షాంతరాళా న్నభో

తం పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతల¹గళితసమిత్కుశాః
కుశికనందనాంతేవాసిసస్ససంభ్రమమభిలషితాహవాయ రాఘవాయ
న్యవేదయన్.

౮౮

ప హృత్వాద్రేశ్శిఖరాణి తాని పరితః క్షిప్త్వా హసిత్యా క్రుథా
కృత్వా హస్తవిఘట్టనం తత ఇతస్థిత్యా నటిత్వా ముహూః,
సిక్త్వా త్తామసృజా స్రజాంత్రకృతయా బద్ధ్యా కచాన్ ఖేచరా

వివరాదాపతంతముపసర్వంతం, అంతకాసీకభయానకం యచుకింకరసేనాభయంకరం,
పలాశానాం - సుబాహుమరీచాదిరాక్షసానాం, గణా - సమూహమవలోక్య-దృష్ట్వా,
పలాయమానాః - ప్రద్రవమాణాః, అతఏవ కరతలేభ్యో గళితం - స్రస్తం, సమిత్కు-
శం - సమిధః కుశా దగ్భాశ్చ యజ్ఞీయా యేషాం తే శఢోక్తాః. ని. 'అస్త్రీ కుశం
కుశో దర్భ' ఇత్యమరః 'జాతిరస్రానినా' మితి ద్వంద్వైకవద్భావే బహువ్రీహిః, కుశిక
నందనాంతేవాసిసో విశ్వామిత్రశిష్యః. అంతే సమాపే వసంతీత్యంతేవాసిసః. ని.
'ఛాత్రాంతేవాసిసా శిష్య' ఇత్యమరః. శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యులుక్ అభిలషితాహ-
వాయ - సమరోత్సుకాయేత్యర్థః. రాఘవాయ శ్రీరామాయ, ససంభ్రమం-సోద్యేగం;
న్యవేదయన్ - వ్యజ్ఞిజ్ఞప్త్వా.

౮౯

అ. నివేదనప్రకారమేవాహ - హృత్వేతి. అద్రేశ్శిఖరాణి - గిరిశృంగాణి
హృత్వా - ఆసీయ, తాని శిఖరాణి, పరితః క్షిప్త్వా-సమంతాద్వికీర్ణ, క్రుథా హసిత్యా-
అట్టహాసం కృత్వా, క్రుథా - శ్రోధేన. ని. 'కాపశ్రోధామర్దరోషప్రతిఘాతః' ఖే-
చ్రీయా' మిత్యమరః. హస్తవిఘట్టనం - కరతలాస్ఫాటనం, కృత్వా, తత ఇతః
స్థిత్యా సమంతాద్ద్యౌష్యేత్యర్థః, ముహూః నటిత్వా పునఃపునరుత్సాహనాట్యం
కృత్వా, త్తాం - మేదినిమసృజా రక్షేన సిక్త్వా - ఆప్లావ్య. ని. 'త్వావనిరేదనీ మహీ,
రుధిరేఽస్పృగ్లోహితాస్తరక్షతజశోణిత' మితి చామరః. తథా అంత్రకృతయా
స్రజా - అంత్రనిర్మితయా మాలయా, కచాన్ - శిరోరుహాన్, బద్ధ్యా - సంగ్రధ్య,
తథాగ్నేస్సదృశా - అగ్నిజ్వాలాకల్పయా, దృశా నిజదృష్ట్వా, ఖేచరంఠి ఖేచరాః -
అంతరిక్షచారిణశ్చారణాదయః 'తత్పురుషే కృతి బహుళ' మిత్యులుక్. తాన్ దగ్ధ్యా-
సంతాప్య, నిశిచరాః - రాక్షసాః. దివో రంధ్రం - నభోఽంతరాళం, రున్ధంత్యావృ

స్థగ్ధాగ్నే సుదృశాదృశానిశిచరా రుంధంతి రంధ్రం దివః. ౮౯

ఇతి.—సంక్రాంతవర్ణాంతరగాధిసూనో

సంపర్కపుణ్యాదివ ¹రామభద్రః,

క్షాత్రకమాత్పిష్పలదండయోగ్యః

జ్వంతి, ఆచ్ఛానయంతీత్యర్థః. ఇతి ఏవం న్యవేదయన్నితి పూర్వేణ సంబంధః. శార్దూల
విక్రీడితం సృతం. ౮౯

అ. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ - సంక్రాంతేతి. 'క్షణు హింసాయా' మితి
భాతోః సంపదాదిత్వాత్క్రిష్. గమ్యాదీనామితి వక్తవ్యాత్ అనునాసికలూపే తుగాగ
మేచ ఉదితి రూపం సిద్ధం. ఉతో నాకాత్త్రాయత ఇతి ఉత్త్రం ఉత్త్రవర్ణః. 'సుపీ'తి
యోగవిభాగాత్కృప్రత్యయః. తస్య సంబంధీ క్షాత్రః తస్మాత్క్రిమాత్ ఉత్రియకులా
చారక్రమాదిత్యర్థః. పిష్పలదండయోగ్యః - ఆశ్వత్థదండధారణార్హ్యః, ఉపనయన
మయే తథా విధివిహితత్వాదితి భావః. ని. 'పిష్పలః కుంజరాశనః, ఆశ్వత్థ' ఇత్యమరః.
రామభద్రః - శ్రీరామః, ఆన్యో వర్ణః వర్ణాంతరం. ని. 'అంతరమవకాశావధిపరిధా
నాంతర్ధి భేదతాదర్శ్య' ఇత్యమరః. సుపుపేతి సమాసః. సజ్క్రింతం తపోబలాత్సం
ప్రాప్తం వర్ణాంతరం బ్రహ్మజ్వంతి యస్య స తథోక్తః. తస్య గాధిసూనోర్గాధిరాజనంద
నస్య, విశ్వామిత్రస్య; సంపర్కేణ సహవాసేన, యత్పుణ్యం - సుకృతం తస్మాది
వేతి హేతుత్పేక్షా. పలాశదండే - కింశుకదండధారణే, ఆదృతః - ఆదరవాక్
పాణిర్యస్య స తథోక్తః, బ్రహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ 'తస్య చ సంసర్గజా
దోషగుణా భవంతీ'తి న్యాయేన సంభావితత్వాచ్చేతి భావః. తథా పలం మాంస
మన్నంతీతి పలాశాః - మారీచాదిరాక్షసాః. లేమాం దండే - శిక్షణే, ఆదృతపాణి
ర్వ్యగ్రహస్త్ర అసీత్. విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనానంతరమేవ, రాక్షసశిక్షణవ్య
గ్రోఽభూదిత్యర్థః. ఆదృతపాణిరిత్యత్ర యద్యపి పాణేరచేతనస్య ఆదృతత్వం
చేతనభర్తా న యుజ్యతే. తథాపి తద్వతా శ్రీరామేణ సహభేదాధ్యసాయాదౌపచా
రిక ఇత్యవగంతవ్యం. నను లేమాం దండాః పాలాశో బ్రహ్మణస్యాదుంబరః ఉత్రి
యస్య బ్రహ్మోఽపి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ ఉత్రియస్యాదుంబరదండవిధా
నాత్, ఆత్ర పిష్పలదండయోగ్య ఇతి వక్తం కథముపయుక్తమితి చేత్, సత్యం పాలా
శదివ్యయోర్దండో బ్రహ్మణస్య, న్యగ్రోధచలదళయోః ఉత్రియస్య. పీలూదుంబరయోః

పలాశదండదృతపాణిరాసీత్

౯౦

మారీచనీచమతిరాహవమారచయ్య

క్షిప్తః క్షణేన రఘునాయకసాయకేన,

మధ్యేపయోనిధి భయేన నిమగ్నమూర్తి

రేవం పుషోష జలమానుషనిర్విశేషమ్.

౯౧

సుబాహురాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్రిణా,

మునీనామనభిప్రేతః ప్రేతనాథాతిథిః కృతః.

౯౨

ర్విశ' ఇత్యాదిస్తృత్యనుసారాత్ విషులదండయోగ్యత్వకథనం న విరుధ్యత ఇత్యల
మతిప్రసంగేన; ఆత్ర విషులదండయోగ్యోఽపి పలాశదండదృతపాణిరితి సర్వతో
విరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా పరిహృతత్వాద్విరోధాభాసాలంకారః 'అభాసత్వే
విరోధస్య విరోధాభాస ఇవ్యత' ఇతి లక్షణాత్. స చోక్తోఽప్రీక్షానుప్రాణిత ఇతి
సంకరః. ఉపజాలివృక్షమ్.

౯౦

మారీచేతి. మారీచ ఇతి నీచమతిరపశదబుద్ధిః రాక్షసః, మహాత్మనా - జగదేశ
వీరేణ, శ్రీరామేణ సహ యోధ్యం న శక్యత, ఇతి సమ్యగ్బుద్ధ్యభావాన్నిచమతిత్వమవ
గంతవ్యం; అమాయంతే శత్రవోఽస్మిన్నిత్యాహవః యుద్ధం 'అజి యుద్ధ'ఇతి హ్వ
యలేరాజ్ భూర్వాదప్పిత్రయే సంప్రసారణం. ని. 'అహవస్సంగరే యాగ' ఇతి
విశ్వః. తం ఆరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః. రఘునాయకస్య
సాయకేన - వాయవ్యాస్త్రేణ, క్షణేన - క్షణమాలేణ, విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయ
మేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రం ప్రతి కాలస్య హేతుత్వాద్ధేతో తృతీయా) క్షిప్తః
ప్రేరితస్సౌ, శుష్కవర్ణవదిత్యర్థః. మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధేర్మధ్యే. 'పారే మధ్యే
షష్ఠావే'త్యవ్యయాభావః. తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం మధ్యశబ్దస్య, భయేన
ప్రకాశనంచారే పునః ప్రహరేదితి భీత్యా నిమగ్నమూర్తిరలంకర్షితశరీరస్సౌ జల
మానుషజ్వలజనితమానుషవేషాన్నిర్విశేషమవిశేషం తత్కల్పమిత్యర్థః. వేషం భూమి
కాం, పుషోష - పోషితవాక్, తద్వజ్జలధిమధ్యే నిమజ్జ్యాలిష్ఠదిత్యర్థః. వసంతతిలకా
వృక్షమ్.

౯౧

సుబాహురితి. మునీనామనభిప్రేతః - అసమ్మతః, అహవోన్మత్తో - యుద్ధో
న్మత్తః, సుబాహుర్నామ రాక్షసః. కాకుత్స్థపత్రిణా శ్రీరామబాణేన. ని. 'పత్రిణౌ
శరపక్షిణౌ' విత్యమరః. కాకుత్స్థశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కృత్తః - చిన్నస్సౌ. 'కృతీ ఛేదన'

వంశస్పృశా హృదయహరిఫలాన్నితేన

రామేరితేన ¹సహసా సహ సాయకేన,

²స్నేహాద్విలేన నిరగాదనురాగిణీవ

³ప్రాణావలీ హృదయతః పిశితాశనానామ్.

౯౩

ఇతి ధాతోః కర్తణీ క్తః. ప్రేతనాథాతిథిరంతకస్యాగ్నుకబంధుః, కృతః, మారితః
ఇత్యర్థః. ప్రేతనాథాతిథీకృత ఇతి చ్యవంతపాతేఽప్యయ మేవార్థః. ౯౨

వంశేతి. వంశస్పృశా - వేణుసంభవేన, సత్కులప్రసూతేన చ. ని. 'వంశః
'పృష్టాస్థిదేహార్థ్వకాష్టే వేణౌ కులే గుణ' ఇతి విశ్వః. స్పృశోఽనుదకే క్షిప్. హృద
యహరిఫలాన్నితేన ఉరోవిదళనకారిబాణాగ్రయులేన, మనోహరలాభసమృద్ధేన చ. ని.
'హృదయం మనసోరసోః, ఫలం బాణాగ్రలాభయో' రితుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః.
స్నేహాద్విలేన - తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సాహర్దపరిపూర్ణేన చ. ని. 'స్నేహోఽ
స్త్రీ ద్రవహర్దయో' రితి వైజయంతీ. రామేరితేన - శ్రీరామప్రయుక్తేన, అభిరామ
ఇత్యుదీరితేన చ రామాభిరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన చ; సుందరీణాం స్వయమభిలషణీయ
నేత్యర్థః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః. సాయకేన సహ బాణేన సాకం. ప్రాణ
నాయకేనేతి చ గమ్యతే. పిశితాశనానాం - హతశేషరాక్షసానాం, ప్రాణావళిః - పంచ
ప్రాణశ్రేణిః, హృదయతః - హృత్ప్రదేశాత్ పంచమృద్ధసః. అనురాగిణీ - అనురాగవతీ
యువతిరివ, సహసా - శీఘ్రం 'స్వరాదిపాతా దప్యయ'మితి కాకటాయనః. నిరగాన్నిర్జ
గామః. శ్రీరామశరతాడితా రాక్షసాస్తత్క్షణం ప్రాణాంస్తత్యజారిత్యర్థః 'ఇణో గాలుజీ'తి
లుగాదేశః. అత్ర ప్రాణావళినిర్గమనసాయకనిర్గమనయోః కార్యకారణయోరసహభావినో
స్సహభావోక్తేః కార్యకారణపార్వావర్యవిపర్యయరూపాలిశయోక్త్యవజీవినీ సహోక్తి
రలంకారః 'సహాధేనాన్వయో యత్ర' భవేదలిశయోక్తితః, కల్పితోపమ్యుపర్యంతా
సా సహోక్తిరిహేష్యత' ఇతి లక్షణాల్. సాయకవన్నిర్జగామేత్యోపమ్యుకల్పనయా
కారణగతాశుభావప్రతీతేశ్చమత్కారి రహస్యం, తథా ప్రస్తుతసాయకవిశేషణసా
మృగదప్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతేన్నమాసోక్తిః. 'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర
ప్రస్తుతవర్తినాం, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రివ్యత' ఇతి లక్షణాల్. ఇదం
చాలంకారద్యయమన్యోఽన్యనైరపేక్ష్యాత్సంస్పృష్టం అనురాగిణీవేత్సవమాసాపేక్షీ
తత్వాత్తయా సంకీర్ణత ఇతి సంక్షేపః. వసంతతిలకావృత్తమ్. స్నేహాన్నిలేనేతి
పాతాంతరిమ్.

౯౩

1 రఘునాయకసాయకేన. 2 స్నేహాన్నితేన. 3 ప్రాణావళిః.

అథ నిశిచర¹ మాథాద్వితవై తానవిఘ్నీ
మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య,
అమనుత జయలక్ష్మ్యై రామమాజౌ సమేతం
యజనజనితమూర్త్యా యోక్తుమవ్యాజలక్ష్మ్యై.

౯౪

గ. అథమిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః² కాశికః³ కాకుత్స్థమిత్థమకథయత్. ౯౫
పురా ఖలు కుశేశయాసనజన్తా⁴ కుశాభిధానో రాజర్షిః⁵ కుశాంబ

అథేతి. అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మధ్యత ఇతి మాధః మథనం భావే
ఘట్. నిశిచరాణాం - రాక్షసానాం, మాథాత్సంహరణార్థేతి, వీతవైతానవిఘ్నీ
నిరస్తయాగీయాంతరాయస్సక్, విశ్వహృద్యం - విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహిరా
క్షససంహరణపూర్వకత్వాల్లోకోపకారకత్వాచ్చ సకలసమృతమిత్యర్థః. అవభృథకృత్యం -
దీక్షాంతస్నానాదికర్త. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. సమాప్య -
కృత్వా, అజౌ - యుద్ధే. ని. 'సమిత్యాజీసమిద్యుధ' ఇత్యమరః. జయలక్ష్మ్యై - విజయ
క్రియా, సమేతం-సహితం, రామం - శ్రీరామభద్రం, యజనే - జనకయజ్ఞే, జనితా
మూర్తిర్యస్యాస్తయా తత్రావతీర్ణయేత్యర్థః. అవ్యాజలక్ష్మ్యై - సీతారూపిణ్యా, నిజయా
శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘటయతుం, అమనుత - ఆబుద్ధ్యత, యాగార్థం జనకే
నాపహతో భగవాన్విశ్వామిత్రః తత్ర ధనుర్బంగపూర్వకం, విష్ణుమూర్తే - శ్రీరా
మస్య, సీతారూపలక్ష్మీవివాహో భవిష్యతితి మనసి నిశ్చిత్వ లక్షణానుగతం శ్రీరామం
నేతుమైచ్ఛదిత్యర్థః. అలేదం విష్ణుపురాణవచనం. 'రాఘవత్సేఽభవల్పీతా రుక్మిణీ
కృష్ణజన్తని, అన్యేషు చావతారేషు విష్ణోరేవానపాయినీ'తి. మాలినీవృత్తమ్. ౯౪

ఆ. తదను మునిః శ్రీరామం ప్రతి నిజవంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యా
హ. — అథేతి. అథానంతరం, మిథిలాం-జనకనగరీం ప్రతి, ప్రస్థితః-ప్రవృత్తః, కాశికో
విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం-శ్రీరామం ప్రతీక్షం-నక్ష్యమాణరీత్యా. అకథయదితి. ౯౫

ఆ. తదేవ వివృణోతి - పురేతి. పురాఖలు పూర్వకాలే, ఖలు శబ్దః కిలార్థకః
వాక్యాలంకారే వా. కుశేశయాసనాత్కమలాసనాద్భ్రష్టానో జన్త యస్యేతి వ్యధి
కరణబహువ్రీహిః 'అవర్ణో బహువ్రీహిర్వ్యాధికరణో జన్తాద్యుత్తరపద' ఇతి వాచనః.
ని. 'శతపత్రం కుశేశయ' మిత్యమరః. కుశాభిధానః - కుశనామా, రాజర్షిః-రాజోత్త

1 సూతాచ్ఛాంత. 2 విశ్వామిత్రః. 3 కాకుత్స్థయోః. 4 కుశాభిధానో.
5 కుశనానకుశాంబ.

ప్రముఖైశ్చతుర్భిః కాశాంబీమహోదయధర్మారణ్యగిరిప్రజాఖ్యానాం
పురీణాం ¹కర్తృభిః పుత్రీబధూవ. F1

కుశనాభస్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశతమజనయత్. F2

కన్యాస్తాస్సన్నద్ధయావనాః కామయమానః పవమానః ప్రత్యా
ఖ్యానాత్ప్రత్యాపన్నమన్యురాసామవయవేష్వనార్జవమతనుత. F3

అథ విదితవృత్తాంతేన ²కుశనాభేన ఉమామేవ ప్రతిక్రియాం

³మన్యమానేన చూళిసూనవే ⁴సామదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మ

మః. కాశాంబీమహోదయః ధర్మారణ్యం గిరివీజశ్చేత్యాఖ్యా యాసాం తాసాం పురీ
ణాం - పక్షనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశక్రమేజైవ నిర్దేశభిః కుశాంబః ప్రముఖ
అద్యో యేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూరరజనవసునామభిశ్చతుర్భిః కుమారైః పుత్రీ
పుత్రవాన్బధూవ కుశాంబాదీన్ చతురః పుత్రాన్వహాపారుషకాలినో జనయామాసే
త్యర్థః. తత్ర కుశాంబేన నిర్వృత్తా కాశాంబీత్యన్వర్థసంజ్ఞా 'తేన నిర్వృత్త' మిత్యణ్
'టిడ్డాణ' ఇతి త్యాది నా జీవ్. అన్యత్పురత్రయమైచ్చికనామాంకికమిత్యవగంతవ్యమ్. F4

తత్ర న్వపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ—కుశనాభ ఇతి. కుశనా
భస్తు అవధారణార్థకస్తు శబ్దః. ఘృతాచ్యామపురసి కన్యాశతం శతసంఖ్యాకాః
కన్యకాః, అజనయత్ - ఉత్పాదయమాన. F2. కన్యా ఇతి. సన్నద్ధయావనాభ్యం
పూర్ణతారుణ్యాః తాః కన్యాః కన్యకాః, కామయమానః - అభిలషమాణః, ఉద్యాన
విహారసమయ ఇతి భావః. పవమానో - వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్ - పయం పిత్ర
ధీనాః తమభ్యర్థయేతి పరిహారాద్దేవోః ప్రత్యాపన్నమన్యురుత్పన్నోధస్సక్. ని.
'మన్యురైస్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. ఆసాం - కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు
అనార్జవం - కాటిల్యమతనుత. వక్రపాణిపాదాస్తాశ్చకారేత్యర్థః. తథా క్రిరామా
యణే. 'తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః. ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి
బధంజ భగవాన్పృథురీతి. F3

అథేతి. అథానంతరం, విదితో - విజ్ఞాపితో, వృత్తాంతః - కన్యకాంగవైకల్యా
పాదసరూపా యేన తేన, తథా, ఉమాం-తాంతిమేవ, న తు కోధమిత్యేవకారార్థః.
ని. 'క్షితితాంత్యోః ఉమే' త్యమరః. ప్రతిక్రియాం మన్యమానేన ఉమైవాత్మోచితా
న తు కోధ ఇతి తూష్టిం భూలేనేత్యర్థః. తేన కుశనాభేన చూళిసూనవే - చూళిసూ

1 కర్తృభిశ్చతుర్భిః. 2 కుశనాభేన తేన. 3 మన్వానేన. 4 సామదేయాయ.

దత్తాయ¹ ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృతిస్థా బభూవుః.

FF

పునరపి కుశనాభస్తు పుత్రీయ² పితృప్రసాదాదగాధసత్వా³
గాధిసంజ్ఞానస్తత్తాతపాదానుదపాదయత్.

౧౦౦

ఇథం దాశరథిః కాశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామిసీ
యామానుబంధో బంధూక² స్తబకబంధురేణ సంధ్యారాగేణ
ప్రాచీముఖే శోణీకృతే శోణాభిధానం⁴ దధానే నదే ప్రవ

మకమునిపుత్రాయ, సోమదేయాయ-సోమదాఖ్యగంధర్వాంగనాసంభూతాయ, మాళినా
సోమదాయామత్పాదితామృత్యుర్థః. 'స్త్రీభ్యో ధ'గితి ధక్. బ్రహ్మదత్తాయ-బ్రహ్మదత్త
నామ్నో, రాక్షే ప్రదత్తాః-భార్యత్వేన ప్రతిపాదితామృత్యుః, తాః కన్యాః, ప్రకృతి
స్థాః - తత్ప్రభావాద్యథాపూర్వరూపాః బభూవుః.

FF

పునరితి. కుశనాభస్తు పునర్భూయోఽపి పుత్రీయ² - పుత్రమాత్మన ఇచ్ఛత్,
అన్యగౌర్ధమితి భావః. సుప ఆత్మనః క్యచ్. పితృః - కుశస్య రాజ్యః, ప్రసాదాదనుగ్ర
హాత్ అగాధసత్వానధికబలాత్, గాధిసంజ్ఞా³ తన్నామకాత్, అస్తత్తాతపాదా⁴
అస్తత్పితరమృత్యుర్థః. ఉదపాదయదుత్పాదితవాత్. ని. 'తాతస్తు జనకః పితే' త్యమరః.
తాతపాదానితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదానితి వత్.

౧౦౦

ఇత్యమితి. ఇత్యమనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః-శ్రీరామః, కాశికోత్పత్తికథాయాః
విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనేనాకర్తవ్యేన, నిరాయామః - ఆయామరహితః
అదీర్ఘ ఇతి యావత్. యామిన్యాః - నికాయాః, యామానుబంధః - ప్రహరానువృ
త్తిర్యస్య స తథోక్తః. కథాశ్రవణజనితకౌతూహలపారవశ్యాత్సంకుచితవత్ప్రీతియమాన
త్రియామ ఇత్యుర్థః. ని. 'ద్వో యామప్రహరా సమా' విత్యమరః. తథా బంధూక
స్తబకవత్ - బంధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బంధురం - మనోజ్ఞం. ని. 'బంధూకో బంధు
జీవక' ఇత్యమరః. తేన సంధ్యారాగేణ ప్రాతస్సంధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే - పూర్వ
దిగ్భాగే శోణీకృతే-అనురంజితే, స్వసావర్ణ్యమాపాదితే సతీత్యుర్థః. అభూతతద్భావే
ద్విః. అస్య చ్వావితి ఈకారః శోణ ఇత్యభిధానం నామ దధానే - ధారయతి
దధాణే కర్తరి కానత్. నదే - ప్రత్యక్షి³తసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యుర్థః.
ప్రాణీ⁴తసో నద్యః ప్రత్యక్షి³తసో నదాః. నర్తదాం వినేత్యాచూః. ని. 'శోణ

1 దత్తాః. 2 స్తబకసుందరబంధురేణ. 3 ప్రాచీముఖేన శోణీకృతేన. 4 దధానేన
నదేన.

రైతప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గంగా
ముఁతప్రమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత. ౧౦౧

ప. ఆజానపావనక్షీరాం వృషానందవిధాయినీమ్,

స్తరళపాదపే, నదేగ్నై రక్షతరుగే రాగ' ఇత్యభిధానాత్. ప్రవర్తితప్రత్యూష
కృత్యః-విహితప్రాతస్సాన్నసంధ్యావందనాది నిత్యకర్మతంత్రస్పే, కృతనియమేన -
విరచితానుష్ఠానేన, మునినా సహ - విశ్వామిత్రేణ సాకం. ని. 'సాకం సత్రా సమం
సహే' త్యమరః. గంగాం భాగీరథీం ఉపతిష్ఠమానేన అనుసరతా పథా గంగాప్రాస
కమాగ్రేణేత్యర్థః. 'ఉపాద్దేవపూ'జేత్యాదినా శానచ్. ప్రాతిష్ఠత - ప్రావర్తత, 'సమ
నీప్రవిభ్యభ్య ఇత్యాత్త నేపదం. పథేత్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉప
సంఖ్యానాత్ప్రతీయోపపత్తిః. 'సమేన ధావతీతి వత్ తత్రాపి షడ్ఘ కరణత్వస్య ప్రతీ
యమానత్వాత్కర్తృకరణయోరేవ తృతీయేతి భావ్యకారః. యథాహ కాళిదాసః.
'దక్షిణేన ప్రవృత్తా' ఇతి. బంధూక ప్రబకబంధురేణేత్యత్ర ఉపమా, శోణీకృతే ఇత్యత్ర
నదస్య స్వరైర్వల్గం విహాయ సంధ్యారాగ గ్రహణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః. 'తద్గుణస్త్వి
గుణత్యాగాదన్యోత్క్రష్టగుణావృతి'రితి లక్షణాత్. ౧౦౧

ఆజానేతి. సోఽయం శ్రీరామః, ఆజానపావనం - స్వభావశుద్ధం, క్షీరం -
వరం యస్యాస్తాం 'శుద్ధం భాగవతస్యాన్నం శుద్ధం భాగీరథీజల' మితి వచనాది
భావః. ఆజానశబ్దః స్వభావే రూఢః. ని. 'సహజం నిజమిజాన'మితి శోకాత్. అథవా
జనానాం సమూహో జానం 'తస్యసమూహ' ఇత్యే. ఆసమంతాద్భూతరభ్యంతరే
చేత్యర్థః. జానం-జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాం పవిత్రీకరోతీతి ఆజాన
పావనం, క్షీరం యస్యాస్తాం తథోక్తాం. ని. 'క్షీరం స్యాన్నీరదుగ్ధయో'రితిరత్నమాలా.
పుష్కర్యమనియమాదిభిర్ధర్తైర్య ఆనందః తం విదధాతీతి వృషానందవిధాయినీం తీర్థవేష
స్నాననియమాదికర్తృణాం నిశ్రేయసహేతుత్వేన కాస్తప్రసిద్ధేః బ్రహ్మనందకరీమిత్యర్థః.
యద్వా వృషాణాం ధర్తాణాం ఆనందముల్లాసం విదధాతీతి తథోక్తాం, ధర్తాభివృద్ధికరీ
మిత్యర్థః. అథవావృషాన్ ఆనందం చ విదధాతీతి తథోక్తాం, సమస్తధర్మనిర్వహణ
ద్వారా నిరలిశయానందానుసంధాయినీమిత్యర్థః. ని. 'పుషస్సన్యద్వాసవే ధత్తే సారభేయే
చ శుక్లజే, పుంరాశి భేదయోశ్చృంగాం మూషికశ్రేష్ఠయో రవీ'తి విశ్వః. 'సుకృతే
పుషభేపుష' ఇత్యమరశ్చ. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతిపరిచితాం, పేదప్రతిపాద్యామి
జంరః. సితాసీతే సరితౌ యత్ర సంగతే' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. ని.

శ్రుతిప్రణయినీం సోఽయమాపగామాప గామివ.

౧౦౨

ప్రణయస్సృత్యుచయే యాచ్ఛాయాం సాహృదేఽపి చేతి యాదవః అథవా తరం
గసంగతఘముఘుమధ్వనిభిః శ్రోతానందకరీమిత్యర్థః. ని. 'శ్రుతిః శ్రోతే తథామ్న
యే వార్తాయాం శ్రోత్యకర్తృణీతి విశ్వః. అపాం సమూహః అపం సహాయార్థేఽన్.
తేన గచ్ఛతీత్యాపగా 'అన్యేషవి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. ఉపపదసమాసః. తాం
భాగీరథీం లక్షణయీ శత్రులమిత్యర్థః అప - స్రావ, కథమివ స్థితాం గాం ధేను
మివ స్థితాం ధేనుం కీదృగ్విధాం ఆజానపావనమాజన్తశుద్ధం తీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం
పుషస్య పుషభస్య అనందం విదధాతి రతిప్రదత్వాదితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణ
యినీం - శ్రుతిసఖం, తత్కల్పామిత్యర్థః. 'చత్వారి శృంగా, ఇతి శ్రుత్యా వేదవాచో
ధేనుత్వేన నిరూపితత్వాదితి భావః. తథా గాం కామధేనుమివ స్థితాం కీదృశీం కామ
ధేనుం ఆజానపావనతీరామితి సమానం, పుష్టశ్శక్రస్య. ని. 'వాసవో పుత్రహా పుషే'
త్యమరుః. విష్ణోర్వా అనందం విదధాతి వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వాదితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణ
యినీం 'స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతీ' త్యాదిశ్రుతిభిరుదావారణీయామిత్యర్థః. తథా
గాం భువమివ స్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావనతీరాం సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతా
మిత్యర్థః. యద్వా ఆజానపావనాని స్వతఃపవిత్రాణి తీరాణి తీరత్వేన పరిణతాని
రత్నమహాషధిప్రభృతివస్తుని యస్యాస్తాం 'తాః తీరపరిణామినీ' రితి విష్ణుపురా
ణాత్. పూర్వం గోరూపకారిణ్యాస్తస్యాస్తథా దుగ్ధత్వాదితి భావః. అతాశ్చే ప్రమా
ణం శ్రూయతే 'సుగ్ధా పునర్దివైర్వసుంధరా, మహాషధీశ్చ భాస్వంతి రత్నాని
వివిధాని చ, వత్సశ్చ హిమవానాసీద్ధోగ్ధా మేరుర్నహరి' రితి తేనాషధిప్రభృతీనా
మాజానపావనత్వం స్మృతసిద్ధం ద్రవ్యవ్యం. కానుష్ణిత్యాద్వృషో విష్ణుః 'లేజో
పుషోఽద్యుతిధరస్సర్వశస్త్రభృతాం వర' ఇతి సహస్రనామస్తోత్రే. తస్యానందం విద
ధాతి ఐత్తిత్వేనేతి తథోక్తామ్ 'విష్ణుపత్నీం మహీం దేవీ' మితి శ్రుతేః శ్రుతిప్రణ
యినీం 'మేదినీ దేవీ వసుంధ' రేత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాద్యామిత్యర్థః. తథా గాం భారతీ
మివ స్థితాం కీదృశీం భారతీం ఆజన్తశుద్ధత్వాదాజానపావనా తీరసవర్ణత్వాత్ తీరా
'అగ్ని ర్వాణవక' ఇత్యాదివద్యోఽయం ప్రయోగః. అథవా తీరం తీరసావర్ణ్య
మస్యా అస్తీతి తీరా ఆర్కాద్యవృత్త్యయః. ఆజానపావనా చ సా తీరా చ తాం
'స్త్రీయాః పుంష' దిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంషద్భావః. సురశ్రేష్ఠత్యాద్ధర్మస్య
రూపత్వాద్వా పుషో బ్రహ్మ తస్యానందం విదధాతి ఐత్తిత్వేనేతి తథోక్తాం 'నిం

గ. అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవా¹నిద
మభావత. ౧౦౩

ప. పురామనోరమా నామ సుమేరోరభవత్సుతా,

గృహమేధీ తయైవాసీచ్ఛక్రవర్తీ ధరాభృతామ్. ౧౦౪

చివత్త్వి కమలావస్థితా సరస్వతీ నృత్యతు వాచి మే స' దేత్యాదివచనాదితి భావః. శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీత్యుపలక్షణమ్. శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాగమాదిరూపేణ పరిణతామిత్యర్థః. ని. 'గార్వాదిత్యే బలీవద్దే క్రతుభేదాద్భేదయోః, స్త్రీ తు స్యాద్విభారత్యాం భూమా చ సురభావపీఠి కేశవః, తదేవముపమానేమాపమేయే చ అర్థవంచకవచనాత్. అర్థవంచకవాచ్యవిషయశ్చిత్రభేదః అత్ర క్షేపస్య శుద్ధవిషయతాయా అసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతక్షేపోఽయమిత్యలంకారసర్వస్వకారః. వివం చ పూర్ణోపమయా నిర్విషయత్వప్రసంగాత్ క్షేపప్రతిభోత్థాపితేయముపమైవేత్యన్వే. ౧౦౨

అథేతి. అథానంతసం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యపాఖ్యానం శ్రోతుమాకర్ణితుం కామోఽభిలాషా యస్య తస్మై 'తుంకామ మనసో రపీ'తి తుమునో మకారలోపః శ్రీరామాయ భగవాన్ 'ఉత్పత్తిం చ వినాశం చ భూతానామాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా' నిత్యుక్తలక్షణో విశ్వామిత్రః ఇదం వక్ష్యమాణం గంగావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః. అభావత-ఉక్తవాన్. ౧౦౩

అథ చతుస్త్రింశతాశ్లోకైరానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్యత్పత్తిప్రకారం వర్ణయితుమారభతే. పురేత్యాదినా. పురా-పూర్వం, మనోరమా నామ. మనోరమేతి ప్రసిద్ధిత్యర్థః, సుమేరోస్సుతా - మేరుకన్యకాభవత్. ని. 'మేరుస్సమేరుర్హేమాద్రీ రత్నసానుస్సురాలయ' ఇత్యమరః. తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహంతరవ్యవచ్ఛేదార్థమేవకారః. ధరాభృతాం-చక్రవర్తీ, పర్వతసార్వభౌమో హిమవాన్, గృహమేధీ - గృహస్థః, ఆసీత్. తాముపయేమ ఇత్యర్థః. 'మేధ్య సంగమ' ఇతి ధాతోః తాచ్ఛిల్వేణినిః. గృహేషు సంగతో గృహస్థ ఇత్యర్థః. అథవా 'ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజతయో మేధాయా లభ్యతే ఆకాశానామేధపరిభాషిం మేధ'మిత్యాదిశ్చతో దర్శనాన్నేదశ్చో యావచనః. యథా త్వమేవ పితృమేధ ఇతి వత్. ని. 'దారేష్యసి గృహః'

కన్యాద్వయమముష్యాసీదేకా మందాకినీ తయోః,

అన్య భగవతీ సాతౌచ్చంద్ర చూడకుటుంబినీ.

౧౦౫

తాం నదీం విబుధా లబ్ధ్వా నాకలోకమనీనయన్,

తపస్యంతీం గిరిర్గారిం దేవాయ మహతే దదౌ.

౧౦౬

శివయోగ్యంజతోర్విర్యం ¹దృష్ట్వా ధాత్యాం సమర్పితమ్,

ఇత్యమరః. గృహైః పత్న్యా సహితో మేధోఽస్యేతి గృహమేధీ సర్వధనీత్యాదిపశ్య-
ర్ధధారయాదపి మత్స్వర్థీయ ప్రశ్నయః.

౧౦౭

కన్యేతి. అముష్య మనోరమాణానేః హిమవతః కన్యాద్వయమాసీత్. ద్వే కన్యే
సముత్పన్నే ఇత్యర్థః. తయోః కన్యయోర్నాథ్యే ఏకా - ఆద్యా కన్యా. మందాకినీ
నామ్నా ప్రసిద్ధాఘాదిత్యర్థః. అన్యా ద్వితీయా కన్యా, సాతౌద్భగవతీ - ప్రత్యక్షపర
మేశ్వరీ, అతః చంద్ర చూడకుటుంబినీ-చంద్ర కేఖరభార్యా ఆసీదిత్యర్థః. ని. భవిష్య
దీశ్వరపరిగ్రహభిప్రాయేణేతథం సిద్ధపదాభిధానేనోక్తమిత్యవగంతవ్యం. ని. 'భార్యాణా
యాథ పుం ఘామి దారాస్సన్యత్తు కుటుంబినీ'త్యమరః.

౧౦౮

తామితి. విబుధా-దేవాస్తాం నదీం మందాకినీం లబ్ధ్వా యాచ్ఛాపూర్వకం హిమ
వన్నియోగాత్పావప్య నాకలోకం - స్వర్గలోకం. ని. 'అకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్య
మరః. అనీనయన్-ప్రాపయామానుః. అశవివ స్వర్ణదీపి ప్రసిద్ధిః నయతేః తా చ జిహ్వా
ధాత్రాస్వోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ. నీవహ్యోర్ధ్వరతేశ్చ ద్వికర్తృకతా. తథా గిర్విమవాన్
తపస్యంతీం-తపశ్శరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహలాభార్థమేవేతి భావః. 'కర్తృణో రోమనథ
పోభ్యాం వర్తిచరో'రితి కృజ్జ్విత్యయః. తపసః పరస్త్వేపదం చ. గౌరీం - పార్వతీం,
మహతేదేవాయ మహాదేవాయ, దదౌ భార్యాత్వేన దత్తవాన్. 'కర్తృణా యమభిప్రేతి
స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ.

౧౦౯

ఆ. ఏవం కన్యయోర్వృత్తాంతం సంక్షేపేణోక్త్యా తత్ర ఋహ్యపేక్షితత్వా
న్తందాకినీపృత్తాంతస్య అచో తముపేక్ష్య సూచికటాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం
తాపదాహ-శివయోగిత్యాదిభిః పంచభిః. శివా చ శివశ్చ శివో తయోః శివయోః
పార్వతీపరమేశ్వరయోః. 'పుమాన్ స్త్రీ' యేత్యేకశేషః. యంజతోర్విఘనకర్తృత
త్పరయోగ్యతోః ధాత్యాం, భువి, సమర్పితం - నిక్షేప్తం శివేనైవేతి శేషః. పార్వతీగ
ర్భసముత్పన్నమనమహాభూతప్రభీతైర్దేవైః వీర్యం భువి సముత్స్పృజేతి ప్రాథికత్వా

1 ధృత్వా ధాత్యాం.

పావకః ప్రతిజగ్రహ దైవతై ¹రనునాథితః. ౧౦౭

అనపత్యానథామర్త్యాస్పహుభార్యాం చ మేదిసీమ్,
అకరోదంబికా²క్రోధః పుత్రాలాభసముద్భవః. ౧౦౮

అథ నేనాన్యమిచ్ఛద్భిరుక్తస్సబ్రహ్మభిస్సరైః,
వహ్నిరహ్నియ జాహ్నవ్యాం న్యపింఛద్వీర్యమైశ్వరమ్,
సాఽపి సప్తార్చిషా త్క్షిప్తం తేజస్త ³వివోధుమక్షమా. ౧౦౯

దితి భావః. వీర్యం రేతో దృష్ట్వా దైవతైః సప్తార్చిభిర్దేవైరనునాథితః త్వమేవ తద్భ్రహ్మ
జేతి యాచితస్య 'నాథృ యాచ్ఛాయా'మితి ధాతోః కర్తృణి క్తః. పావకోఽగ్నిః
ప్రతిజగ్రహ - స్వీకృతవాక్. ౧౦౭

అనపత్యానితి. అథానంతరం పుత్రాలాభసముద్భవః. పుత్రా ప్రాప్తిజనితః, అంబి
కాక్రోధః-పార్వతీకోపః, అమర్త్యా-దేవాక్, అనపత్యాక్ - అపుత్రకాక్, తథా
మేదిసీం-భువం, బహునాం, రాక్షాం, భార్యాం చాకరోత్. కోపవశాత్తథా శకా
పేత్యర్థః. తేషాం స్వపుత్రలాభవిఘాతకత్వాదితి భావః. తథా రామాయణే 'అథ
తైల సుతా రామ త్రిదశానిదమబ్రవీత్. ఆప్రియస్య కృతస్యాపి ఫలం ప్రాప్సుయథ మే
సురాః. ఇత్యుక్త్వా సవీలం గృహ్య పార్వతీ భాస్కరప్రభా. సమన్యురశవత్సర్వాన్
కోధసంరక్తలోచనా. యస్తాన్నివారితా వైషం సంగతా పుత్రకామ్యయా, అపత్యం
స్వేషు దారేషు నోత్పాదయతుర్హథ. అద్య ప్రభృతి యచ్ఛక్రమప్రజాస్సంతు పత్న
యః. ఏవముక్త్వా సురాన్ సర్వాన్ శకావ పృథివీమపి. అవనే వైకరూపా త్వం బహు
భార్యా భవిష్యసి. న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మతోక్రోధకలుషీకృతా. ప్రాప్సుసి
త్వం సుదురైధే మమ పుత్రమనిచ్ఛతీ' ఇతి. ౧౦౮

అథేతి. అథానంతరం వహ్నిరగ్నిః సేనాం నయతీతి సేనానీః - సేనానాయకః.
సి. 'సేనానిరగ్నిభూర్దహ' ఇత్యమరః. నయతే క్షిప్. తం సేనాన్యమిచ్ఛన్తిః. తారకా
సురసంహారార్థమితి భావః. సబ్రహ్మభిః-బ్రహ్మాభిస్సరైరుక్త జాహ్నవ్యామేతన్నిషింఛేతి
న్యాహృతస్య, అహ్నియ ఝడితి. సి. 'ప్రాక్ ఝడిత్యంజనాఽహ్నియద్రాక్షు
సపది ద్రుతే' ఇత్యమరః. విశ్వరం-ఈశ్వరస్య సంబంధి, వీర్యం తేజః. జహ్నైరవత్యం
ప్రీతి జాహ్నవీ మందాకినీ, తస్యాం న్యపింఛత్-నిక్షిప్తవాక్. ౧౦౯

సేతి. సా జాహ్నవ్యసి, సప్తార్చిషా-వహ్నినా. సి. 'సప్తార్చిర్దమునాశ్శుక్రః'

హిమవత్ప్రాంతకాంతారే శ్రాంతా శరవణే జహా. ౧౧౦

తత్రాభూత్కృత్తికాప్రీత్యై షోఢారూఢముఖాంబుజమ్,

తారకధ్వంతవిధ్వంసి సద్యష్టాత్మాతురం మహా. ౧౧౧

త్రైవిధ్యం శ్రూయతాం వత్స సరితస్త్రిదివౌకసామ్,

యథోక్తం హవ్యమశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే. ౧౧౨

పురిమయోధ్యామధ్యాస్త సావిత్రస్సగరో నృపః,

ఇత్యమరః. ఊర్ధ్వం-నిఊర్ధ్వం, తదైశ్వరం, లేజః వీర్యం, వోధుం - ధారయితుమక్షమ, ఆనమర్థా, అత ఏవ, శాంతా-ఖిన్నా సతీ, హిమవత్ప్రాంతకాంతారే తుహినభూధరసిక టకాననే, యచ్ఛరవణం శరప్రచురవనం. తత్ర, జహా-తత్యాజ, 'ప్రనిరంతశ్శరే' త్యాదినా వననకారస్య చత్వం. ౧౧౦

తలేతి. తత్ర శరవణే, కృత్తికానాం స్తన్యప్రదానార్థం దేవైః ప్రేరితానాం, షణ్ణాష్టాత్మానాం, ప్రీత్యై - పరితోషార్థం, షోఢా-పద్ధిః ప్రకారైః సంఖ్యాయా విధానేధా, రూఢాని-ప్రామరూపాని, ముఖాంబుజాని - వక్త్రకమలాని, యస్య తత్ర ధోక్తం, తాసామవైషమ్యేన స్తన్యగ్రహణార్థం గృహీతముఖపట్టమిత్యర్థః. అత ఏవ షణ్ణాం మాశ్వానామవత్సం షాత్మాతురమ్. ని. 'షాత్మాతురశ్శక్తిధర' ఇత్యమరః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా' ఇత్యుచ్చిత్యయః. ఉకారశ్చాంతాదేశః. తారక స్తారకాసురఏవ, ధ్వంతం తిమిరం, విధ్వంసయతి-నాశయతీతి, తారకధ్వంతవిధ్వంసి, మహాస్తేజః, కుమారస్వామిత్యర్థః, అభూత్ - జాతం. ని. 'తేతో ధామమహోవిభే' త్యమరః. రూపకాలంకారః. ౧౧౧

ఆ. అథ వియద్గంగావతరణం ప్రస్తావి-త్రైవిధ్యమితి. హే వత్స శ్రీరామ ఆద రాతిశయన సంబోధనమేతత్, త్రిదివః స్వర్గః ఓకః స్థానం, యేషాం తే త్రిదివౌకసో దేవాః, లేషాం సంబంధిన్య్యా సరితః మందాకిన్యా ఇత్యర్థః. అధ్వరే-యాగే, యథోక్తం - శాస్త్రవిహితం, హూయత ఇతి హవ్యం ఆజ్యాదికమశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవ అగ్నేరివేత్యర్థః. త్రైవిధ్యం - త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమానమితి శేషః. శ్రూయతామాకర్ణ్యతామ్, అహవనీయగార్హవత్యదక్షిణాగ్నిరూపేణ తస్యాపి త్రైవిధ్య సంభవాదితి భావః. ఉపమాలంకారః - విలేనాత్యంతపావనత్వాదిగుణయుక్తశ్లాఘ్య తాస్యాస్సృచ్యతే. ౧౧౨

ఆ. తదేవ వివృణోతి. పురిమితి. సావిత్రస్సవిత్సంబోధనః, తథా కేశిని సుమతిభ్యాం పత్నీభ్యాం, లంఘితప్రథమాశ్రమః-ఆతిశ్రాంతబ్రహ్మచర్యః, గృహీతగృ

కేళినీసుమతిభ్యాం చ లంఘితప్రథమాశ్రమః. ౧౧౩

స పుత్రీయంతృపత్నీకస్తపస్తేపే ¹సమాశ్చతమ్,
భృగుః ప్రీతమనాస్తస్తై దదౌ దాయాదసంపదమ్. ౧౧౪

²అసమంజం సుతం లేభే వై దర్శి కేళినీ తయోః,
షష్ఠిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతిశ్చ యవీయసీ. ౧౧౫
అసమంజసచారి త్రమసమంజసీమపోహ్య సః,

హస్తాశ్రమ ఇత్యర్థః. సగరో నామ, నృపో రాజా, అయోధ్యాం పురీం-అయోధ్యాఖ్యాం
సగరీం, ఆధ్యాస్త-అధిష్ఠితవాక్. 'అధిశిష్ఠాస్థానం క'ర్తేతి కర్తృత్వమ్. ౧౧౩

సఇతి. సః సగరః పుత్రానాత్మనః ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్ 'సుప ఆత్మనః క్య'జితి
క్యచ్, సహపత్నీ భ్యాం-సహపత్నీకస్యన్. 'తేన సహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః.
'నద్యృత'శ్చేతి కవ్, శతం సమాః శతసంఖ్యాకాన్వత్సరానిత్యర్థః. ని. 'సంవత్సరో
వత్సరో-ఽర్థో' హేయనో-ఽస్త్రీ శరత్సమ' ఇత్యమరః 'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే'
ఇతి ద్విరీయా, తపస్తేపే - తపశ్చరణతత్పరో-ఽభూదిత్యర్థః. 'తపస్తపః కర్తృకన్యై' వే
త్యాత్త నేపదమ్. భృగుర్నృహ్నిః, ప్రీతమనాః - తపసా సంతుష్టాంతఃకరణస్యన్, తస్మై
సగరాయ, దాయాదసంపదం-సుతసంపత్తిం, దదౌ-దత్తవాక్, దాయం విధక్తం ద్రవ్యం
ని. 'విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయమాహుర్ననీషిణః' ఇతి కోశః. తదత్తీతి దాయాద
ఇతి విగ్రహః. ని. 'దాయాదౌ సుతబాంధవా' విత్యమరః. ౧౧౪

ఆ. పుత్రసమ్మతిమేవాహ. - అసమంజమితి. తయోః రాజపుత్ర్యోర్నభ్య
విదర్శస్య రాజ్ఞో-ఽవత్యం స్త్రీ వై దర్శి, 'తస్యావత్యమి'త్యన్. 'టిడ్డాణ' ఇతి త్యాదినా
జీవ్, కేళినీ జ్యేష్ఠపత్నీ, అసమంజం నామ సుతం, లేభే-ప్రాప. న్వమనోరథానుసారేణేతి
భావః. తథా యవీయసీ-కనిష్ఠా, యువశబ్దాదీయసుని 'స్థూలదూరే'త్యాదినా పూర్వ
గుణ యగాదివరలోపా, 'ఉగిత'శ్చేతి జీవ్, సుమతిశ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్ఠిం స
హస్రసంఖ్యాకాన్ పుత్రానిత్యర్థః. లేభే-పూర్వవద్భావః. తతః, పరితోషితేన, మునీనా,
ఏకపుత్రవత్సం షష్ఠీసహస్రసంఖ్యాకపుత్రవత్సం చ నిర్దిత్యానయోః కస్యాః కోవా
వక్షో-ఽభిమత ఇతి పృష్టే బహుపుత్రపోషణానమర్థా కేళినీ ఏకపుత్రమంగీదకార.
అన్యాత్వస్యమితి కీరామాయణకథాత్రానుసంధేయా. ౧౧౫

అసమంజసేతి. సః సగరః, అసమంజసచారిత్రం పౌరజనోపద్రవకారిత్వా
దసాధుచరిత్రం, అసమంజం కేళినీతనయం, అపోహ్య త్యక్త్యా. గుణగృహ్య ఏవ

ఆరభహయమేధస్సన్నముంచత తురంగమమ్. ౧౧౬

క్రవ్యాదవపుషా సోఽయమహరి హరిణా హయః,
తతస్తం నప్తమన్వేష్టుం సౌమతేయాః ప్రతస్థిరే. ౧౧౭

సర్వే సపర్వతాముర్విం ఖనంతస్సంగరాత్తజాః,
చక్రుర్జర్ఘరితద్వాంతం నాగలోకం నఖాంశుభిః. ౧౧౮

త ఏతే తపసా దీప్తే తమస్త్రోమప్రమాధిని,
కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే శలభోపమామ్. ౧౧౯

మహాత్మానో న పక్షపాతినఇతి భావః. పక్షులి చ. 'సిద్ధార్థో మహామాత్యస్తశ్చరిత్యాగ
దుబ్రవీత్, సరయాపాలితానేః ప్రజామరణకారణాదీతి. ఆరభహయమేధః ఉపక్రాంతా
శ్వమేధస్సక్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వమముంచత-త్యక్తవాక్. ౧౧౬

క్రవ్యాదేతి. సోఽయం హయః అశ్వమేధీయాశ్వః. క్రవ్యాదవపుషా-రాక్షస
పేషఘరిణా. ని. 'రాక్షసః కాణఃకః క్రవ్యా' దిత్వమరః. హరిణా ఇంద్రేణ. ని. 'హరి
ర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమౌపేంద్ర మరీచి' వ్యితి శాశ్వతః. అహరి-అపహృతః,
స్వపదభ్రంశభయూదితి భావః. హరతేః కర్తృణి లుజ్. 'భావశర్త్తణో'రితి చిజ్. 'చిణో
లు'గితి లుక్. తతస్తదనంతరం, నప్తమపహృతం, తం ఆశ్వమన్వేష్టుం పరిమార్చితుం,
నుమత్యాః ఆపత్వాని ఫుమాంసుః సౌమతేయాః పప్తిసహస్రసంఖ్యాకాః నుమతిపుత్రాః
నుమతీతి నుమస్తస్మాక్తిన్నస్తత్వాత్తస్మా 'త్ప్రదికారాదక్తిన్' ఇతి జీషి. 'స్త్రీభ్యో ధ'
గితి ధక్. ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః, పిత్రాజ్ఞయేతి భావః. 'సమవప్రవిధ్యస్త' ఇత్యాత్త నేపదమ్.

సర్వఇతి. సర్వే - పప్తిసహస్రసంఖ్యాకాః. సగరాత్తజాస్సంగరపుత్రాః. సపర్వ
తాం సక్తలముర్విం భువం, ఖనంతః అవదారయంతస్సంతః. నఖాంశుభిః నఖకాంతిభిః.
నాగలోకం పాతాళం, జర్ఘరితద్వాంతం. విధ్వంసితాంధకారం, చక్రుః, సర్వామ
పుర్యోం విచిత్ర్య తత్రాశ్వాలాభాన్నతైరేవ పాతాళపర్యంతం భువమవదారయామాసు
రిత్యర్థః. ని. 'అథో భువనపాతాళం బలిసద్ద రసాతలమ్, నాగలోక' ఇత్యమరః. ౧౧౮

తఇతి. ఏతే తే వీరాః, సర్వే సగరకుమారాః, తపసా వ్రతనియమౌపవాసాది
కర్తృణా, దీప్తే జ్వలితే, అతఏవ, కమస్త్రోమముంధకారపటలం, గాఢాజ్ఞానం చ,
ప్రకర్షేణ మథ్నాని నాశయతీతి తథోక్తే, తాస్మిన్యే ణిని. కాపిలే కపిలమహర్నిరూ
పేణాపవీర్ణస్య విష్ణోస్సంబంధిని, జ్వలనే కోపాగ్నౌ, శలభోపమాం - శలభసాదృశ్యం,
లేభిరే ప్రాప్తాః. కపటనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలనికటనిబద్ధమశ్వం

అసమంజసుతం పాత్రమంశుమంతమథాబ్రవీత్,
 సప్తిం హృత్వా సమాధత్తాం సప్తతంతుం భవానితి. ౧౨౦
 సోఽపి గత్వా బిలం తత్ర దృష్ట్వా భస్మీకృతాః పితౄణాః,
 సాశ్రుస్తేభ్యో¹ జ్వలిం దిత్సు² శ్చరణం లేభే తురంగమమ్. ౧౨౧
 మాతులో గరుడస్తేషామేనం తత్రైవమబ్రవీత్,
 గంగామిహానయాయుష్వన్నేషామేషా గతిః పరా. ౧౨౨

దృష్ట్వా అశ్వాపహర్తాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధయంతస్సర్వే సగరమూరాః-కోపానలేన
 భస్మీకృతా ఇత్యర్థః. ౧౧౯

అసమంజేతి. ఆధానంతరం సగరః, అసమంజస్య కేళిసేతనయస్య, సుతమంశుమంత
 మంశుమన్నామానం, పాత్రం ప్రతి, అబ్రవీదువాచ, కిమితి భవాత్, సప్తిమశ్వః సేధీ
 యహాయం, హృత్వా ఆసీయ. ని. 'వాజివాహర్యగంధర్వహయనైంధవనప్తయ' ఇత్య
 మరః. సప్తభిర్దాయత్ప్రీదిభిశ్చంబోభిః తన్యత ఇతి సప్తతంతుః. సప్తకంతవస్సంస్థా య
 స్త్యేలివా సప్తకంతురశ్వమేధక్రతుః. ని. 'సప్తకంతుర్నభాః క్రతు' రిత్యమరః. 'సేతనిగ'
 మీత్యాదినా బౌణాదికప్రమున్నత్యయః. తం, సమాధత్తాం - సమావయత్సిత్వర్థః.
 అన్యథా మహాననర్థో భవేదితి భావః. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమః. ౧౨౦

స ఇతి. సోఽపి అంశుమానసి, బిలం పాతాళమహరం, గత్వా, తత్ర బిలే,
 భస్మీకృతాః నిర్దగ్ధాః, అభూతతద్భావే చ్ఛిః. 'అస్య చ్ఛా' వితి దీర్ఘః. పితౄణాః -
 పితృస్థానీయాన్, సోమలేయాన్, దృష్ట్వా, సాశ్రుః కృతకోదనః. తథా లేభ్యః పితృ
 భ్యోంజలిం తర్షణాంజలిం, దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛుస్సన్, దదాతేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః.
 సనిమి' మేత్యాదినా ఇసా దేశః. అత్ర 'లోపాఽభ్యాస'స్యేత్యభ్యాసలోపః. చరణ్
 పర్వటన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం, లేభే స్రావ, 'సాశ్రు లేభ్యో జలం దిత్సు'రితి
 పాఠే, సాశ్రుఇతి క్రియావిశేషణం, జలం నివాపోదకమ్. ౧౨౧

మాతుల ఇతి. లేషాం సోమలేయానాం మాతులో మాతృభ్రాతా. ని. 'మాతృ
 భ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. గరుడో గరుత్మాన్, తత్ర పాతాళే, ఏనమంశు
 మంతం, ప్రతి ఏవమనేన ప్రకారేణాబ్రవీత్. పరమకారుణికత్వాత్, సంబంధవశాచ్చ,
 భాగినేయానాం తరణోపాయముపదిదేశేత్యర్థః. తదేవ విప్రుణోతి. హే ఆయుష్వన్ని
 త్యాదరాదామంత్రణమ్. గంగాం మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళే ఇత్యర్థః. ఆనయ

తతస్తనయవృత్తాంతం శ్రుత్వా లబ్ధతురంగమః,
సమాప్య సగరస్పత్రం పుత్రశోకాద్దివం గతః. ౧౨౩
అథాంశుమానయం రాజ్యం చిరాయ పరిపాలయన్,
దిలీపే న్యస్తభూభారస్తపస్తేపే హిమాలయే. ౧౨౪
దిలీపేఽపి దివం యాతే శ్రుత్వా వృత్తం భగీరథః,
అమర్త్యసరితం కర్తుం మేనే మర్త్యతరంగిణీమ్. ౧౨౫
తతో గోకర్ణమాసాద్య తపస్యతి భగీరథే,

ప్రాచయ, ఏమి గంగా ఏమిం భస్మీకృతానాం పరాగతిః పరలోకప్రాప్తికేత్యర్థః. తద్వ్యతిశేషం న కల్పితరహిషాయోఽస్తితి భావః. ౧౨౨

తతః. తతస్తదనంతరం, సగరః, లబ్ధతురంగమః ప్రాప్తాశ్చ మేధీయాశ్చస్సన్, అంశుమతా అనీతత్వాదితి భావః. తనయానాం వృత్తాంతం వినాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశుమస్త ఖాదితి శేషః. ని. 'వార్తా ప్రవృద్ధిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. సత్రమశ్చ మేధయాగం, సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనితశోకాద్దేహీ, దివం స్వర్గం. గతః. ౧౨౩

అథేతి. అథానంతరమయమంశుమాన్, రాజ్యం కర్తృ రాజ్యం, పురోహితాది త్యాద్యకృత్యయః, చిరాయ - చిరకాలమిత్యర్థః. ని. 'చిరాయ చిర రాత్రాయ చిర స్వాద్యాశ్చిరార్థ కా' ఇత్యమరః. విభక్తిప్రతియావకమవ్యయమేతత్. పరిపాలయన్ సంరక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని స్వపుత్రే, న్యస్తభూభారో నిశ్చింతభూపాలన కృత్యస్సన్, హిమస్థాలయః స్థానమితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్స్వరే, తపస్తేపే, గంగాయా భూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పరోఽభూదిత్యర్థః. 'సభవతి కులధుర్యే సూర్యవంశోఽగృహాయే'తి. స్వకులచార ఏవ వర్యవనిశమస్య తపోన గంగా నయన ఇతి తాత్పర్యం 'తపస్తపః కర్తృకన్యై' వేతి తజ్జ్. ౧౨౪

దిలీప ఇతి. దిలీపే దివం యాతే-స్వర్గంగతే సతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః, వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంపరంతమంశుమంతం ప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః. శ్రుత్వా అమర్త్యసరితం సురనదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం, కర్తుం మేనే. పితృతర్పణార్థం స్వర్గదీం భువమవతారియతుముద్యుక్తవానిత్యర్థః. ౧౨౫

తతః. తతస్తదనంతరం, భగీరథో గోకర్ణం - గోకర్ణాఖ్యసిద్ధతేత్రమాసాద్య, తపస్యతి తపశ్చరితి సతి దేవప్రసాదార్థమితి భావః. 'కర్తృణో రోమంభతపోభ్యాం

దేవో దేవాపగాం వోధుమన్వమంస్త దయానిధిః. ౧౨౬

అథ వీచీచయచ్చన్నదిగంతగగనాంతరా,

శశాంకశంఖసుభిన్నతారమాక్షికదంతురా. ౧౨౭

తరంగాకృష్టమార్తాండతురంగాయాసితారుణా,

ఫేనచ్చన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా. ౧౨౮

అవి¹శ్వాఖాశిఖోన్నేయనందనద్రుమకర్షణా,

వర్తిచరో²రితి కృత్, దయా నిరవధిపరదుఃఖప్రహణేచ్ఛా, తస్యా నిధిః దయాసముద్ర
ఇత్యర్థః. దేవో గోకర్ణేశ్వరః, దేవాపగాం - సురసదీం, వోధుం శిరసా ధారయితుం
అన్వమంస్త-అంగీకృతవాత్. అనుదా త్రత్వాదిట్పి³లిషేధః. ౧౨౬

అథ గంగావతరణం చతుర్భిః స్తోత్రైః కాలాపకేనావా. ఆథేతి. ఆధానంతరం.
వీచీచయైస్తరంగపరంపరాభిః. చన్నం - ఆచ్ఛానితం, దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం
సభో⁴ంతరాళం చ యస్యాస్యా, శశాంకశ్చంద్రవివ శంఖః తేన సంభిన్నాని సంగతాని
తారా నక్షత్రాణ్యేవ మాక్షికాని ముక్తామణయః తైర్దంతురా-వ్యాప్తా, దంత ఉన్నత
ఉరజిత్కురత్. ని. 'నక్షత్రమృతం భం తారే'త్యమరః రూపకాలంకారః. ౧౨౭

తరంగేతి. పునస్తరంగైరాకృష్టైః అమార్గప్రసరితాః యే మార్తాండతురంగాః
సూర్యరథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునన్నిజహర్గప్రవర్తనక్లేశవా⁵ కృతః, అదుణ
సూర్యసారథిర్యస్యాస్యా, ని. 'సూరసూతో⁶దుఃశో⁷నూరు⁸రిత్యమరః, తథా ఫేనై
ర్దిండిరమండలైః, చన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యః స్వమాతంగ విరావతః, తస్య, మార్గణే అన్వే
షణే, వ్యగ్రస్సంభ్రాంతో, వాసవో, యస్యాస్యా. 'డిండిరో⁹భికః ఫేన' ఇత్య
మరః. విరావతస్య శుభ్ర త్వేన వివిచ్య, గృహీతుమశక్యత్వాదితి భావః. అతవీవసామా
న్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైకతే¹⁰తి లక్షణాత్. ౧౨౮

అవిరితి. పునః అవిర్భూతాభిః - ప్రత్యక్షాభిశ్వాఖాశిఖాభిః, పల్లవపుష్పాభి
రభివ్యంజకైరున్నేయమనుమేయం, నందనద్రుమాణాం - మందారాదిపురందరోద్భూత
తరూణాం, కర్షణం విలేఖనం సమానయనం యస్యాస్యా, అనుమానప్రకారస్తు - ఇయం
మందాకినీ, ఆకృష్టనందనద్రుమా భవితుమ్హతి, తత్సుష్పపల్లవకీలితత్వాత్. యా నైవం
సా నైవం; యథా - గోదావరీతి కేవలవ్యతిరేకీ. అథవా అవిర్భూతాభిశ్వాఖాశిఖాభి
శ్వాఖాగ్రైరున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం, కర్షణమాకర్షణం యస్యాం

ఏకోదకనభోమార్గదిబ్బాధదీపసేశ్వరా. ౧౩౦

ఆవర్తగర్తసభ్రాంత విమానాష్టవవిష్టవా,
నీలజీమూతశైవాలకృత ¹ లేఖమరిత్తటా. ౧౩౧

అవలేపభరాక్రాంతా సురలోకతరంగిణీ,
పపాత పార్వతీకాంతజటా ² కాంతారగమ్వారే. ౧౩౨

సా, ప్రకాండానాం జలనిమగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణిఖామా త్రోప్పేక్షణీయనందన
ద్రుమోత్పాదికేశ్వర్యః. తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతో నభోమార్గో యస్యాం సా,
అతఏవ దిబ్బాఢో దిగ్భ్రాంతిమాత్ దివసేశ్వరస్సుర్యో యస్యాస్స తథోక్తేతి కృత
బహువ్రీహ్యోర్విశేషణయోర్నిధోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశే
ష్యేణ బహుళి'మితి సమాసః. యద్వా, ఏకోదకః కేవలజలస్థాయః, యో నభోమా
ర్గస్తస్మిన్ దిబ్బాఢో దివసేశ్వరో యస్యాస్స, అథవా, ఏకోదకః జలప్రచురః నభో
మార్గో దిశశ్చ యస్యాం సా ఏకోదకనభోమార్గదిక్. అతఏవ మూఢో మందరశ్చర్దివ
సేశ్వరో యస్యాం సా తథోక్తేతి, వ్యుత్తసమాసో వా. ౧౩౦

అవతేలి. పునః ఆవర్తాః అంధసాం భ్రమః. తఏవ గర్తాః ప్రదరాకి లేఖ
సంభ్రాంతాః పరిభ్రమంతః యే విమానాః-వ్యోమయానాని, లేఖం ఋషవిష్టవా ఉన్నజ్జ
ననిమజ్జనే యస్యాం సా, తథోక్తా. ని. 'స్వాదావర్తోఽంధసాం భ్రమః, వ్యోమయానం
విమానోఽస్త్రీ'తి చామరః. అథవా, విమానా వివష్టవా ఉడుపాని లేఖం విష్టవో విశిష్ట
ష్టవనం యస్యాం సా. ని. 'ఉడుపం తు ష్టవః కోల'ఇత్యమరః. తథా నీలజీమూతా నీల
మేఘాః, తఏవ శైవాలాని తైః కృతాః విరచితా రేఖాః శ్రేణయో యేహం తాని తథో
క్తాని హరిత్తటావి-దిక్కులాని యయా సా తథోక్తా, నిజవేగాసహిష్టుతయా మేఘా
నాం దిక్కులనిలయనాచ్ఛ్రేణీభూత మేఘపత్రతదిగంతేశ్వర్యః. ని. 'జలనీలీ తు శై
వాలత్వైవలే' ఇత్యమరః. జీవనస్య మూతః పుటబంధో జీమూత ఇతి విగ్రహః. పృషోద
రాదిత్వాత్సాధుః. రూపకాలంకారః. శైవాలశ్యామికృతేతి పాఠాంతరమ్. ౧౩౧

అవలేపేతి. అవలేపో గర్వః స ఏవ భరో భారస్తేనాక్రాంతా అధిష్ఠితా మదీ
యవేగస్య కో వా సోఢేతి సముత్పన్నమహాగర్వేశ్వర్యః. ని. 'అవలేపస్తు గర్వే
స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః. సురలోకతరంగిణీ - మందాకినీ, పార్వతీకాంత
స్య ధూర్జటే, జటాకాంతారం-జటాగహనం, తస్య గమ్వారే-రుహమహలే, పపాత-ప్రాప
తదిత్యర్థః. భారాకాంతస్య పతనం యుక్తమేవేతి భావః. ౧౩౨

అలబ్ధనిర్గమా శమ్భోః కపర్దాదమ రాపగా,

దధౌ దూర్వాశిఖాలగ్న తుషారకణికోపమామ్.

౧౩౩

అదృష్ట్వా తాం నదీం తత్ర తుష్టాప పరమేశ్వరమ్,

భగీరథో విధేః క్రూర్యాత్పరిక్షీణమనోరథః.

౧౩౪

గంగా సప్తాకృతిర్జాతా న్యపతద్ధర¹ మూర్ధని,

అలబ్ధేతి. ఆమరాపగా - మందాకినీ, శంభోః, కపర్దాత్ - జటాజూటాత్. ని.

‘కపర్దోఽస్య జటాజూట’ ఇత్యమరః. అలబ్ధనిర్గమా - అప్రాప్తబహిఃప్రసారా సతీ, తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరంభేణ, శమ్భునా, తథా కృతత్వాదితి భావః. దూర్వాశిఖాయాం-దూర్వాగ్రే, లగ్న - సంసక్తాయా, తుషారకణికా - హిమబిందుస్తదుపమాంతత్సాదృశ్యం. దధౌ ధృతవతీ, తథాఽశ్యల్పతయా అలక్ష్మ్యలేత్కర్థః. కర్తృమకర్తృమన్యథా కర్తుం నమర్థస్య భగవతశ్శమ్భోః కిం దుష్కరమితి భావః. ని. ‘తుషారస్తు హిసం హిమ’ మిత్యమరః. ఉపమాలంకారః.

౧౩౩

అదృష్ట్వేతి. భగీరథః, తత్ర ధూర్జటిజజటాగవ్యరే, తాం, నదీం మందాకినీ మదృష్ట్వా-అనలోక్య, విధేః క్రూర్యాత్-చైవస్య ప్రాతికూల్యాత్పరిక్షీణః, ప్రణిష్టో మనోరథో గంగావతరణరూపా, యస్య స తథోక్తస్సక్, పరమేశ్వరం మహాదేవం, తుష్టాప-స్తుతవాక్, గంగాయాః పునర్నిర్గమనార్థమితి భావః.

౧౩౪

గంగేతి. సుత్యా - భగీరథకృతప్రోలేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసాదమధిగతేన తేన, పరమేశ్వరేణ, క్షిప్తా-ప్రేరితా, గంగా, సప్త ఆకృతయస్సాన్వితాంసి యస్యాస్సా తథోక్తా, జాతా సతీ, ఏకధారాసంపాతేన హిమవాన్సు సహేతేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రవృత్తా సతీత్కర్థః. ధరతీతి ధరః పర్వతః, హిమవానిత్కర్థః. పచాద్యచ్. ని. ‘అహార్యధరపర్వతా’ ఇత్యమరః. తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రథమం పపాత అథ బిందుసరసి బిందుసరోనామక కాసారవిశేషేఽపి న్యపతత్ అత్రేదం రామాయణవిరుద్ధం. తత్ర ‘గంగాచ్ఛంకరశిరస్తతో’ ధరణిమృతే¹లేయేతావస్తాత్ర నైర్విద కథనాద్ధిమపస్తాద్ధి పాతస్యాకథనాత్ తథా చ న్యపతత్ హరమూర్ధనీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే అసాక్షత్యపానరుక్త్యదోహపత్తేః, అతః యథాక్రమేన యుక్తమిత్యుత్పత్త్యామః, విరోధపరిహారస్తు, ‘శిరశ్శార్వం స్వర్గాత్పశుపతిశిరస్తః క్షితిధర’మితి, భర్తృహరివచనాత్, పురాణాంతరాచ్చావసేయ ఇత్యలమలిప్రసక్తే

తేన స్తుత్యా ప్రసన్నేన ఊస్తా బిందుసరస్వతి. ౧౩౫

తాను ప్రాచీం గతా స్తిప్రస్తిప్రః ప్రాచేతసీం దిశమ్,
అన్యా పితృక్రియోద్యుక్తభగీరథపథానుగా. ౧౩౬

నైష భాగీరథీ జహ్నోస్సత్రక్షేత్రం సమావృణోత్,
తాం స పీత్యా తతశ్శాంతో జహా శ్రోత్రేణ వర్షనా. ౧౩౭

తయా తటిన్యా జహ్నవాన్ ప్రాప్య త్రిదివం పితౄణా,

న 'గంగా సప్తాకృతిర్జాతా న పరం హరమూర్ధనీ'తి పాతే గంగా హరమూర్ధని పరం సప్తాకృతిర్న జాతా, అపితు. స్తుత్యా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్వతి ఊస్తా సతీ సప్తాకృతిర్జాతా. సప్తా జటాయుక్తా ఆకృతిర్యస్యాస్మా ఇత్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్తప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యాస్తథోక్తేత్వర్థః. 'సప్తాదంతో' జటాయుక్తేనాంతస్సంఖ్యాంతరే స్తుతః' ఇతి సారస్వతః. ని. 'వ్రతీనాం తు సటా జటే' త్యమరః. ౧౩౫

తాస్వీతి. తాను-సప్తమ గంగాను, తిస్రః-హ్లాదిసీప్రభృతయో గంగాః, ప్రాచీం - పూర్వదిశం ప్రతి, గతాః, తిస్రః సుచత్సుః ప్రభృతయః, ప్రాచేతసీం - వారుణీం, దిశం, ప్రతీచీమిత్యర్థః. గతాః అన్యా అనవశిష్టా సప్తమీ గంగా, పితృక్రియాయాం - పితృ తర్పణే ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య, భగీరథస్య, పంథాః భగీరథపథః, ఋక్షూరిత్యాదినా సమాసాంతః. తమసుగచ్ఛత్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తా జాతేతి శేషః. భగీరథరథాను గేతి పాతాంతరమ్. ౧౩౬

నైతి. నైష భగీరథస్యావత్యం స్త్రీ భాగీరథీ-గంగా, జహ్నోః మునేః సత్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్ - సమంతాదావృతపతీ, తతః ఆవరణానంతరం, స జహ్నుః, తాం గంగాం, పీత్యా నిజసత్రక్షేత్రావరణజనితతోపాన్నిపీయ, తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్సౌ, శ్రోత్రేణ వర్షనా-శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జహా-తత్యాజ. ౧౩౭

తయేతి. భగీరథః. తయా జహ్నోరపత్యేన జహ్నవాన్, ఉక్తరీత్యా తస్యాపి జనకత్వాదితథం నిర్దేశః. తటిన్యా - గంగయా, పితౄణా కాపిలతోపానలభస్తీకృతాన్, సామతేయాన్ త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రాప్య నీత్వా, గంగాం పాతాళం నయన్, భస్మీకృతాన్ పితౄణా, తయా అష్టావ్య తత్సంస్కారం జనితపుణ్యాన్ స్వర్గలోకనివాసిన

భగీరథః పురీం ప్రాప పరిపూర్ణమనోరథః.

౧౩౮

గ. అథ దాశరథిరాకర్ణితభాగీరథీకథస్తాం సరితం విలంఘ్య విశాలాం పురీం ¹విలోక్య కన్యేయమితి గాధినందనమపుచ్ఛత్. సోఽప్యేవమవోచత్.

౧౩౯

పురా ఖలు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథో విరోధే ప్రవృత్తే మాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయని

శ్చ కృత్వేత్యర్థః ఆహ్వానేర్జ్వలంతాత్ త్వాన్వసి అయాదేశః. గతిమిద్ధీత్యాదినా ఆశీ కర్తుః కర్తృత్వం. తతః పరిపూర్ణమనోరథస్య^౧ పురీమయోధ్యాం ప్రాప్తః.

౧౩౮

ఆథేతి. ఆధానంతరం ఆకర్ణితా - విశ్వామిత్రముఖాచ్ఛ్రీతా, భాగీరథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేన స తథోక్తా దాశరథిః - శ్రీరామః, తాం సరితం-భాగీరథీం, విలంఘ్య-తీర్త్వా, తతః, విశాలాం-విశాలాఖ్యాం పురీం, విలోక్య, ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ, కస్య రాజ్యః సంబంధిసేత్యేవం, గాధినందనం గాధితనయం విశ్వామిత్రమపుచ్ఛత్ పుష్పవాణ్, సగాధితనయోఽప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావోచత్-ఆకథయత్. ౧౩౯

అ. తదేవ వివృణోతి—పురేతి. పురా ఖలు - పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వా క్యాలంకారే. ని. 'నిషేధవాక్యాలంకారజ్ఞాసానునయే భ' ల్విత్త్యమరః. సురాశ్చాసు రాశ్చ సురాసురాః 'యేహం చ విరోధః కాశ్వతిక' ఇతి చైకపద్యావః. ఏహం కార్యత ఏవ విరోధః. గోవ్యామ్రాదివన్న కాశ్వతికః న జాలికృత ఇత్యాహుః. ఏతేన సురై స్సంగతా అసురా ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమానః. ఉత్తరపదలోపశ్చ, న తు సురాశ్చాసురాశ్చేతి ద్వంద్వః. ఆత్ర హి 'యేహం చ విరోధకాశ్వతిక' ఇత్యేకప ద్యావసాన్యదిత్యపాస్తమ్. తేహం సురాసురాణాం - దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం సుధాలాభార్థమిత్యర్థః 'మిథో విరోధే-అన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తే సతి, విశ్వరూ పః-ప్రపంచస్వరూపః, అథవా, విశ్వాని విశ్వరక్షణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్యకూ ర్తాద్యవతారా యస్య స విశ్వరూపః శ్రీమన్తపోఽహుః, విశ్వమోహినీం - జగన్మోహన జననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిత్యర్థః. ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదా ర్థ్యాపాదనేన దైతేయానిందేణ ఖాళయితుం మాయాయోషిద్రూపేణ, స్వయమా విరూపయేత్యర్థః. శతధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయవిదళనసమర్థసాధనసంపన్నత్వ ద్యోతకనార్థం శతధారపాణినేత్యుక్తం, శతధారం పాణిం యస్యేతి విగ్రహః. ప్రహ

ధనం శతధారపాణినా కారయామాస.

౧౪౦

1 తేషాం జననీ దితి 2 రప్యతివేలమన్యశ్వతమన్యశాసనం కమపి
పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యు 3 ద్దారీచస్య వచనాత్కుశస్థవే సుచిరం తప
శ్చచార.

౧౪౧

తాం కైతవేన 4 శుశ్రూషమాణ శ్వతధారపాణిః పాదకలిత 5 కచ

రణాగ్ధ్యైః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవత ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః. దిత్యాః ఆపత్వాని
పుమాంసో దైతేయాః 'కృదికారాదక్షి' ఇతి జీషి స్త్రీభ్యో ధగితి ధక్. తేషాం నిధనం.
నాశం, కారయామాస. న చైతత్ప్రాప్తిహుణికహస్తేన సర్వమారణం, కింతు కపటనాటక
సూత్రధారోఽయం నిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిథం కృతవానిత్యవగదవ్యం.
'హృకోరన్యతరస్యా'మిత్యణికర్తుః శతధారపాణిః కర్మత్వవికల్పా త్వయోజ్య
కర్తృత్వమ్.

౧౪౦

ఆ. తతః కింజాతమిత్యత్రాహ. — తేషామితి. తేషాం - దైతేయానాం, జననీ -
మాతా, దితిరితి ఆతివేలమన్యః - పుత్రవినాశనాత్సమత్వస్సోక్తృటకోపా, ఆత ఏవ
శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యః. తం కాస్తి శిక్షయరీతి శతమన్యశాసన
మింద్రహస్తారమిత్యర్థః. కర్తరి ల్యుట్. ని. 'మన్యః కోగ్ధే క్రతౌ దైన్య' ఇత్యుభ
యత్రాపి విశ్వః. కమప్యనిర్వాచ్యబలం పుత్రం, లబ్ధుకామా - ప్రాప్తుకామా సతీ
'తుంకామమనసోర'పీతి తుమనో మకారబాహుః. పత్యుర్భర్తుః 'పతిస్తమాన వివేతి
ఘిసంక్షాభావః. మరీచస్య - మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనాదాక్షాపచనా
త్కుశస్థవే వికాలాయాః పూర్వస్థానే తపోవనే. సుచిరం - బహుకాలం, తపశ్చచార.
వృతనియమోపవాసాదిరూపకర్తాచరణతత్పరా బభూవేత్యర్థః.

౧౪౧

ఆ. తదను ఇంద్రోఽసి తత్ప్రీతిక్రియాం చకారేత్యాహ. — తాం కైతవే
నేతి. శతధారపాణిర్వజ్రహస్తః. ఏతచ్చ విశేషణం భావికార్యోపయోగార్థమిత్యవ
గంతవ్యమ్, శతధారపాణిరింద్రః. కైతవేన సతి రంధ్రే గర్భం నిర్దేశ్యామితి కప
టేన, తాం దితిం శుశ్రూషమాణస్తత్తత్కాలాచితైరుపచారై స్సేవమానస్యక్, పాద
యోః - పాదస్థానే, కలితో నిక్షిప్త. కచకలాహః - కేశసమాహో యయా తాం.
ని. 'కలాహో భూషణే బద్ధే తూడికేఽపి చ సంహతా' విత్యమరః. తథైవాఽన్ననిద్రాం-

1 తేషాంతు. 2 ఆభ్యుపగతమన్యః. 3 మరీచేః. 4 శుశ్రూషమాణఃశక్రః.
5 కేశకలాహ.

కలాపామాపన్ననిద్రామపవిత్రేతి నిర్వణ్యావగాహితతదీయజతరః సప్త
థా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ. ౧౮౨

దితిరపి విదితతనయ ¹వృత్తాంతా తాన్యపి సప్త ఖండాన్యాఖండ
లేన సప్తమరుతః కారయిత్వా త్రివిష్టపం ప్రవిష్టా. ౧౮౩

ప అలంబుసాయామిహ్యోగోద్భూతః కశ్చిన్నప్తహీపతిః,

ప్రాప్తస్వాపాం, కచాన్విసృస్య శయ్యాయాం నిద్రాణామిత్యర్థః. వితచ్ఛాస్త్రనిషిద్ధ
మితి భావః. అతఏవ తామపవిత్ర - అనుచిరి నిర్వర్ణ్య, అవలోక్య. ని. నిర్వర్ణనం
తు నిధానం దర్శనాలాకనే త్విమిత్యమరః. ఆలోచ్యేతి యావత్. అవగాహిత
తదీయజతరః. ప్రవిష్టదితిజతరమహరస్సక్, గర్భం-సింధం, సప్తథా-సప్తభిః ప్రకారైః
సంఖ్యాయావిధాన్తేభాత్, విధాప్రకారః. నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-నిర్గతః, జతరా
దితి శేషః. అపవిత్రేత్యుక్త అపవిత్రామితి ద్వివీర్యాన్తే ప్రయోక్తవ్యేసి నిపాలేనేతి
శబ్దేన కర్తవ్యోఽభిహితత్వాన్న ద్వివీర్యా. కింతు ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమేత్యుక్తం
ఏవముత్తరప్రాసి ద్రవ్యప్రమ్. ౧౮౨

దితిరపితి. ఇంద్రనిర్గమనానంతరార్థోఽయమపి శబ్దః విదితో విజ్ఞాతస్తనయస్య
గర్భస్థస్య వృత్తాంతో విచ్ఛేదనరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా సతీ తాని సప్తసప్త
సంఖ్యాకాన్యసి ఖండాని గర్భశకలాని. ఆఖండలేనేంద్రేణ, సప్తమరుతః - వాతాభి
మానసిర్దేవతాః. ఆపహదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలానిత్యర్థః. కారయిత్వా
తృతీయం విష్టపం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆపహదీనాం నామాని, 'ఆపహః ప్రవహంతే'న
సంవహంతేద్యహస్తథా, వివహాఖ్యైః పరివాహాః పరావహ ఇతి క్రమాత్. సప్తైలే
మారుతస్కంధా మహర్నిభిరుదాహృతాః. ఆపహో వర్తయేద్వాయుః మేఘోల్కా
వృష్టివిద్యుతః. వర్తయేత్ప్రవహశ్చాపి తథా మార్తండమండలం, సంవహో మారుత
స్కంధస్తథా శీతాంశుమండలమ్. వర్తయేదుద్వహశ్చాపి తథా నక్షత్రమండలమ్, పంచ
మో వివహాఖ్యస్తు తక్రైవ గ్రహమండలమ్. సప్తైశ్చక్రం స్వర్గం గాం షష్ఠః పరివ
హస్తథా, పరావహస్తథా వాయుర్వర్తయేద్ధృప్తమండల' మితి. ౧౮౩

అ. అస్తు తర్హి తథా తతః కిమిత్యాశంకాయాం క్రశ్నస్యోత్తరమాహ. —
తత ఇతి. తతః దితిః స్వర్గప్రవేశానంతరం అలంబుసాయామితి. ఇత్యోగో యుష్మ
ద్వంశకూటస్థాద్రాజ్ఞః. అలంబుసాయాం అలంబుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం

¹వికారేతి స్వనామ్నాఽత్ర వికాలాం విదధే పురీమ్. ౧౪౪

గ. తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినామ్నా నృపతినా కృతాతిథ్య స్స రాజపుత్రో భగవాన్విశ్వామిత్ర స్తత్ర నిశీధినీం నీత్వా మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః ప్రతపసాముత్తమస్య గౌతమస్యాశ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దా రాసుషక్తాం కథామిత్రమకథయత్. ౧౪౫

ప. అత్రాగమద్ధౌతమధర్మదారా
సనార్యజుష్టేన పథా మహేంద్రః,

కాశః-ఉత్పన్నః, కశ్చిన్నహిపతిః వికాలా నామ రాజా, అత్ర మశక్లవే, స్వస్య య న్నామ వికాల ఇత్యభిధానం, తేనైవ అంకితామితిశేషః. అతఏవ వికారేతి నామ్నా ప్రసిద్ధాం వికాలాం విస్తృతాం పురిం, విదధే నిర్తమే. 'వేశ్యాచఘంకటచా వి'తి కాల చ్చ్యుత్యయః. వికాలనిర్మితత్వమేవ వికాలాపదప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః. ౧౪౪

తదన్వతి. తదను వికాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవామ్నాజ్యో విశ్వా మిత్రః తస్యాం వికాలాయాం వవతీతి తద్వాస్తవ్యః తత్ర వనః. వనేస్తవ్యత్కర్తరి జీవేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ. తేన సుమతిరితి నామ యస్య తేన సుమతినామ్నా, నృపతినా రాజ్ఞా, కృతాతిథ్యః విహితాతిథినత్కారః, రాజపుత్రాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహ సరాజపుత్రస్సౌ తత్ర వికాలాయాం, నిశీధినీం రాత్రిం. ని. 'నికా నిశీధినీ రాత్రి' రిత్యుచరః. నీత్వా గమయిత్వా, మిథిలాం విదేహనగరీం ప్రతి ప్రస్థితస్సౌ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవరస్య, గౌతమస్య మునేరా శ్రమం తపోవనం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భార్యా అహల్యా తస్యా మనుషక్తాం తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యానమిత్రమనేన ప్రకారేణాకథయత్ కథ యామాన. ౧౪౫

ఆ. తదేవ వివృణోతి—అత్రేతి. అత్రాశ్రమే, మహేంద్రః, అనార్యజుష్టేన అసాధుజనాచరితేన, పథా కితవమార్గేణేత్యర్థః. గౌతమస్య, ధర్మస్య దారా౯ ధర్మ సాధికాం పత్నీమహల్యాం ప్రకృతివికృతిత్వాభావేనతాదర్శ్యచతుర్థి సమాసాప్రాప్త్యా వస్తీసమాసః. ని. 'దారాః పుంసి చ భూమ్నోపే'త్యభిధానాత్పుంబహువచ్యం. అగ మత్ గ్రామ్యుధత్తేణ సంగతవా౯. గమే ద్దుశి పుషాదిత్వాప్యేరజాదేశః. సమునిక్తా తమశ్చ క్రుధా అహల్యాకారత్వజనితక్రోధేన; పుషాణం మహేంద్రం. ని. 'వానశో

¹ వికాలస్సేవననామ్నాత్ర.

1 స చ క్రథా నిర్వృషణం వృషాణం

భార్యమదృశ్యాం చ మునిశ్చకార.

౧౮౬

వనమేతద్గతే రామే శాపాన్తుక్తా భవిష్యసి,

ఇత్యుక్త్వా గౌతమః పత్నీం హిమాద్రిం తపసే యయా. ౧౮౭

2 ఇత్థం విదితవృత్తాంతే దేవతానాం గణే తదా,

పితౄణాం ప్రాభవాల్లేభే మేషస్య వృషణం వృషా. ౧౮౮

తదేనామేనసో ముక్తః ప్రతిగృహ్లాతు గౌతమః,

ఇతి తస్యాశ్రమం భేజీ సాకం రామేణ కాశికః. ౧౮౯

పుత్రహః పుషేత్త్యమరః. నిర్వృషణం విగతాండకోశం. ని. ముహూర్తాండకోశో వృషణో ఇత్యమరః. తథా భార్యమహల్యాం చ అదృశ్యాం పూర్వరూపవరిత్యాగేన పాపాణభావమాపన్నామిత్యర్థః. చకార-తథా శకాప. ఉపజాతిపుత్రమ్. ౧౮౬

ఆ. శాపాంతం కథయతి. వనమితి—రామే శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వనమేతదరణ్యం. గతే ప్రాప్తే సతి, శాపాత్పాపాణభావనిర్బంధరూపాత్ ముక్తా భవిష్యసి, శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేవ మచ్ఛాపవరిప్రాప్తాం, పాపాణభావావస్థాం, విహాయ, నిజశరీరం ప్రాప్య సీత్యర్థః; ఇత్యనేన ప్రకారేణ, గౌతమః పత్నీమహల్యాం, ప్రత్యుక్త్వా, తపసే తపశ్చర్మార్థం, హిమాద్రిం, యయా ప్రాప. ౧౮౭

ఇత్యమితి. ఇత్యమనేన ప్రకారేణ, దేవతానాం గణే అగ్నివిదేవసంఘే, విదితవృత్తాంతే గౌతమశాపాదిన్ద్రో నిర్వృషణోఽభూదితి విజ్ఞాతవృత్తాంతే సతి, తదా-తస్మిన్ సమయే. వృషా - ఇంద్రః. పితౄణాం - పితృదేవతానాం, ప్రాభవాన్వాహిత్యాత్, మేషస్య హవిష్టేన కల్పితస్య, ఏడకాఖ్యపశువిశేషస్య, వృషణం, లేభే-ప్రాప, మేష వృషణం ఛిత్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాసురీత్యర్థః. అతఏవ మేషవృషణ ఇంద్రఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః. ని. 'మేఘోరభోరణోర్ణాయు మేషవృష్ణయ ఏడక' ఇత్యమరః. ౧౮౮

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాద్దౌతమః వినసః - మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్. ముక్తాం-యుష్మత్పాదరజోమహిమ్నో శేషః. వినామహల్యాం ప్రతిగృహ్లాతు - పునః స్వీకరోతు ఇత్యుక్తేతి శేషః. ఇతినైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః. ప్రయోగే వాపానరుక్త్యమిత్యాలుంకారికాః. కాశికో విశ్వమిత్రః రామేణ - సాకం తస్య గౌతమస్యాశ్రమం భేజీ-ప్రాప. ౧౮౯

1దుగభే సుభే చ రజ వీవ బభూవ హేతు

స్తాద్యగ్విధే మహతి గౌతమధర్మపత్న్యాః,

యస్తాద్గుణేన రజసా వికృతిం గతా సా

రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే.

౧౫౦

గ. తస్మి 2న్నహల్యయా గౌతమేన చ కృతమాతిభ్యం విశ్వామిత్ర

దక్షిణి. తాద్యగ్విధే-తాద్యగ్విధే ప్రకారే, అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. మహత్వసలే చ గౌతమధర్మపత్న్యాః అహల్యయా, దుఃఖే-పాపాణావస్థాజనితక్షేత్రే, సుఖే-పూర్వ రూపప్రాప్తజనితానందే చ విషయే, రజ వీవ రజోగుణో రేణుశ్చ, వివకారో-2వధారణార్థకః. హేతుః కారణం బభూవ. మతః యస్తాత్కారణత్వా గౌతమధర్మపత్నీ గుణేన-గుణరూపేణ రజసా - రజోగుణేనేత్యర్థః, వికృతిం గతా - పాపాణావస్థావికారం ప్రాప్తా, తథా, రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య, పాదరజసా - చరణరేణునా, ప్రకృతిం-పూర్వరూపం, ప్రపేదే, శ్రీరామచంద్రచరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాపాణత్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రాపేత్యర్థః. ని. 'రజో రజోగుణే రేణావార్తవే చే'తి నానార్థరత్నమాలా. రజ ఇతి కేవలప్రకృతగోచరః క్షేపాలంకారః. యద్యపి పూర్వ మదృశ్యాం చకారేత్సుక్తం, న తు పాపాణావస్థాం, తథాపి, వికృతిం గతా ప్రకృతిం ప్రపేదే, ఇత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాపాణావస్థా సూచ్యతే. తథా చ, పాదే 'సా తతస్తస్య రామస్య పాదస్పర్శాన్నహోత్తనః, అభూత్సురూపా వనితా కాపాక్రాంతా మహా శిలే'తి గుహేనాప్యుక్తమ్. త్వాశయామి తవ పాదపంకజే నాథ దారుదృపదోఃకిమంత రమ్, మానుషీకరణచూర్ణమస్తి తే పాదయోరితి కథా ప్రధీయసీ'తి మహానాటకే ప్యుక్తమ్. శిలా కంపం ధత్తే శివశివ వియుక్తే కఠినతామహా నారీచ్ఛాయామయతి వనితారూపమయతే, పదలేఖనం రామే వికసితముఖే పల్లవమురఃస్థలే ధృత్వా బద్ధ్యా కచభరముదస్థాపివధూః.' అన్యత్ర గౌతమేన చ, పదకమలరజోభిర్నుక్త పాపాణదేహోమలభత యదహల్యాం గౌతమో ధర్మపత్నీమ్, త్వయి చరతి విశ్లేర్ణగ్రా వవింధ్యాద్రి పాదే కఠికఠి భవితారస్తాపసా దారవంత ఇతి. వసంతలిలకావృత్తమ్. ౧౫౦

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రః అహల్యయా, గౌతమేన చ, కృత మాతిభ్యం విహితమతిభిసత్కారం, సరాజపుత్రశ్రీరామలక్ష్మణసహితస్య, ప్రతి గృహ్య-స్వీకృత్య, మిథిలాపకంఠభువి విదేహనగరాంతిక ప్రదేశే, జనకస్య యజనభవ

1 తతో. 2 అహల్యయా కృతమాతిభ్యం.

స్స రాజపుత్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠ¹భువి జనకయజనభవన
మభజత. ౧౫౧

తదను జనకేన విధివ²దభ్యర్చితే³ తస్మిన్నిమికులపురోధాశ్శతా
నందో రఘునందనమేవమభాషత. ౧౫౨

ప. తిష్ఠత్ క్షత్రార్హవృత్తై మునిరగమదసాహశ్రమం బ్రహ్మసూనో
రాతిథ్యం తత్ర లభ్యా నిరవధి⁴సుగభేః ప్రాభవాదిత్యవేత్య,

నం-యజ్ఞశాలామభజత - ప్రావిశత్. ని. 'విదేహో మిథిలాపురీ, ఉపకంఠాంతికాభ్య
ర్హాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయ'మితి చామరః. ౧౫౧

తదన్వతి. తదను యజ్ఞశాలాప్రవేశానంతరం, తస్మిన్ - విశ్వామిత్రే, జనకేన
రాజ్ఞా విధివల్ విధ్యర్హం యథాశాస్త్రమిత్యర్థః. 'తద్వ'మితి పతివ్రత్యయః. అభ్య
ర్చితే-పూజితే సతి, నిమిర్నామ రాజా విదేహనాం కూటస్థః, తత్కులపురోధాః-తద్వం
శపారంపర్యాగతపురోహితః, పురః పురస్తాదేవ, రాజ్ఞో హితం ధత్తే పురోధా ఇతి
విగ్రహః. ని. 'పురోధాస్తు పురోహిత' ఇత్యమరః. శతానందో గౌతమపుత్రః, మునిః
రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేవం పక్ష్యమాణప్రకారేణాభాషత - అవోచత్, విశ్వా
మిత్రమాహత్వ్యం పక్ష్యముపచక్రమ ఇత్యర్థః. ౧౫౨

ఆ. తదేవ విప్రుజాతి. - తిష్ఠన్వతి. అసావయమితి హస్తనిర్దేశః, మునిర్నన
శీలో విశ్వామిత్రః, క్షత్రార్హవృత్తై-క్షత్రనర్థయోగ్యవ్యాపారే, 'క్షత్రార్హే'తి పాతే
క్షత్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే తిష్ఠత్ వర్తమానస్య, పురేతి శేషః. బ్రహ్మసూనోర్వసి
వ్యస్య, ఆశ్రమం - తపోవనమగమత్ - ప్రావ, ఆఖేటకయాత్రాయామితి శేషః. అథ
తత్ర ఆశ్రమే, నిరవధి నిర్వర్యాదం పక్ష్యసోపేతం చతుర్విధమృజ్ఞాన్నపానాదినమృధ
తయా నిర్వక్తుమశక్యమిత్యర్థః, ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం, 'అతిథయే ఇదమితి తాదర్శ్య
ఆతిథేర్హ్య'ఇతి శ్యాప్రత్యయః లభ్యా - ప్రాప్య, పసిష్ఠకృతమితి శేషః. తతస్సురభేః -
శామభేసోః. ని. 'సురభిర్గవి చ స్త్రియా'మిత్యమరః. ప్రాభవాత్సామర్థ్యాదిత్యేవ
మవేత్య - భ్జాత్వా, సా సురభిస్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా-మహ్యమియం దీయతా
మితి పసిష్ఠముద్దిశ్య యాచితాఽభూత్. తదను యాచ్ఛానంతరం, మునివరే-మునిశ్రేష్ఠే,
పసిష్ఠేనాభ్యుపేతే భేనుం దాతుమనంగీకృతవతి సతీత్యర్థః. నభార్థస్య నశబ్దస్య సుప్తు
పేతి సమాసః. ౧౫౩)శంతీమార్తస్వరం కుర్వతీం, తాం భేనుం, చక్షర్ - బలాత్కరేణ

1 సా తేన ప్రార్థితాభూత్తదను మునివరే నాభ్యవేతే చక్షర్
క్రోశంతీం తాం తయైవ ప్రచురబలసృజా కాందిశీకో బభూవ.

గ. బహుశ స్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్య
భూయోఽపి సురభినిమిత్తం సమార్థసమరస్యాస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం
బ్రహ్మాదండేన నిరుంధన్నరుంధతీజానిరవతస్థే. ౧౫౪

నీతవాక్, తతః ప్రచురబలసృజా-ఆత్మంశఃలిప్తయా, ప్రచురబలసృజేతి పాఠే ప్రకృప్త
బలశక్యవనాద్యుత్పాదికయేత్యర్థః. తయా ధేన్వైవ, కాందిశీకో - భయద్రుతో,
బభూవ. మహాబలసంపన్న కామధేనువిదళితచతురంగబలస్సృజ, పలాయితోఽభూదిత్యర్థః.
ని. 'కాందిశీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః. తయైవేత్యుక్త ఏవకారో పసిష్టవ్యవచ్ఛేదార్థకః.
రాజా తపోబలేన న వధ్య ఇతి తేనోపేక్షితత్వాదితి భావః. తదుక్తం క్రిరామాయణే
కిష్కింధాకాండే 'దుర్భభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ, రాజానో వానరశ్రేష్ఠ
ప్రదాతారో న సంశయః. తాన్న హింస్యాన్న చాక్రోశేన్నాక్షిపేన్నాప్రియంవదేత్,
దేవా మానుషరూపేణ చరంత్యేతే మహీతల'ఇతి. స్రగ్ధరావృత్తమ్. తదుక్తం కేదారేణ
'మృతైర్నిర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా క్షీర్తితేయ' మితి. ౧౫౩

ఆ. ఏవంభూతోఽపి పునర్యుద్ధార్థమేవ ప్రవృత్త ఇత్యాహ — బహుశ ఇతి.
బహుశః బహువారం. 'బహ్వల్పార్థాచ్చ సాగ్రరకాదన్యతరస్యా'మితి శస్పిత్యయః.
తస్యాః కామధేనోర్బలాత్ శక్తేశ్వకితస్య భయసంభ్రాంతస్య. ని. 'చకితో భయ
సంభ్రాంత' ఇత్యభిధానాత్. తపసా తపోబలేన, అధిగతాః ప్రాప్తా, వివిధా బహుప్ర
కారాశ్చ, ఆయుధనిగమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా, యేన తస్య ఆతపివ సురభినిమిత్తం-
కామధేనుప్రాప్త్యర్థం. 'తాదర్థ్యచతుర్థీసానే నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం
ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా. భూయః-పునరపి, సమార్థసమరస్య-ఉపక్రాంతయుద్ధస్య,
అస్య విశ్వామిత్రస్య దివ్యాస్త్రపరంపరామూనుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మలేహోమయేన
దండేన, నిరుంధక్-నివారయక్, మోఘీకుర్వన్నిత్యర్థః. అరుంధత్యేవ జాయాయస్య
అరుంధతీజానిర్వసిష్టః. జాయాయా ని'జితి నిజాదేశః. అవతస్థ-బౌద్ధు ఖేన స్థితవాక్,
'సమవప్ర విభ్యస్థ' ఇత్యాత్మ నేపదమ్. ౧౫౪

1 సా తేన ప్రార్థితాభూత్తదను. 2 చక్షర్.

తతోఽయం జాతవ్యశీకః ¹తాత్రాత్తేజసః పరం బ్రాహ్మమేవ
మహో మహీయ ఇతి నిశ్చిత్య తస్మిన్ధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరం
తపశ్శుచార. ౧౫౫

అథ సావిత్రః ఊర్తియస్త్రిశంకుస్సశరీరః స్వర్గసిద్ధి²మభ్యర్థయ
మానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతాస్తస్య పుత్రైర్మహోదయాదిభిర్నిర్బంధ
కుపితైర్దర్శితచండాలభావస్త మేనం శరణమభజత. ౧౫౬

అసావపి తన్ననోరథ³పరిపూర్తయ క్రతుమేకం ⁴ప్రాక్రమత.

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, ఆయం విశ్వామిత్రః. జాతవ్యశీకః - ఊర్తియబలే
సముత్పన్నాప్రీతిస్సక్. ని. 'ఆశీశం త్వప్రియేఽనృత' ఇత్యమరః. ఆహవా ఉత్పన్న
దుఃఖః. ని. 'వ్యశీకమనృతే దుఃఖే' ఇతి వైజయంతీ. అత ఏవ తాత్రాత్ - ఊత్రసంబం
ధిః. లేజసః బలాత్. ని. 'లేజః ప్రభావే దీప్తా చ బల' ఇత్యమరః. పరమత్యంతం.
బ్రహ్మం - బ్రహ్మసంబంధ్యేన, మహానేజో, మహీయో - మహాత్తరం, ప్రశస్తమితియావత్,
ఇతి, నిశ్చిత్య - నిర్ధార్య. తథా శ్రీరామాయణే 'ధిగ్బలం ఊర్తియబలం బ్రహ్మలేజోబలం
బలమ్. ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే' ఇతి. తస్మిన్ధయే బ్రహ్మలేజః
ప్రాప్త్యర్థం, దక్షిణస్యాం, దిశి, తీవ్రతరమత్యుగ్రం, తపశ్శుచార ఘోరతరతపానిష్ఠా
ఽభూదిత్యర్థః. ౧౫౫

అథేతి. అథానంతరం, సావిత్రః - సవితృవంశోద్భవః, ఊర్తియః - ఊత్రకులప్ర
సూతః. 'ఊత్రాత్' ఇతి ఘుప్రత్యయః. విశేషణస్వయేనాపి గృహీతాపరిత్యాగిత్వం
సూచ్యతే. త్రిశంకురాజా, సశరీరః - శరీరసహితస్సన్నేవ, స్వర్గసిద్ధి - స్వర్లోకప్రాప్తిం,
అభ్యర్థయమానః సశరీరవివాహం స్వర్గం యాస్యమితి యాచమానసన్నిత్యర్థః. వసి
ష్ఠేన గురుణా, ప్రత్యాఖ్యాతః సశరీరస్వర్గమనమకక్యమితి నిరాకృతః. తథా నిర్బంధ
కుపితైః. యుష్టాభిరపి వా, గురుపుత్రైర్హం సశరీరవివ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి పునః
పునర్యాచ్ఛానిర్బంధజనితోపద్రవసంజాతాపైః. మహోదయ ఏవ ఆదిత్యేహం తైః,
తస్య వసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చండాలభావో యస్య స తథోక్తః. చండాలా భవేతి
శక్తస్సన్నిత్యర్థః. తమేనం విశ్వామిత్రం తపస్యంతం శరణమభజత; తత్ప్రీతివత్కతయా
ఆయం మాం స్వర్గం ప్రాప్యమ్యతీతి శరణాగతోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫౬

తతః కిమత ఆహ. - అసావపి. అసౌ విశ్వామిత్రోఽపి, తస్య త్రిశంకుర్తనో

1. ఊత్రలేజసః. 2. ప్రార్థయమానః. 3. పూర్తయ. 4. కర్తం ప్రాక్రమత.

తత్ర సమాగతేషు బ్రహ్మణేషు జుగుప్సయా ¹త్రిశంకోరనా
గతాన్యసిద్ధపుత్రానయం శాపేన శ్వభక్షకానకరోత్. ౧౫౮

²తతః క్రతుభుజాం వర్గే స్వర్గాదనవతీర్ణే. ౧౫౯

ప. అయం మహాత్మా తపసాం ప్రభావా
దారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్,
నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం

రథపరిపూర్తయే-సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమిత్వార్థః. ఏకం క్రతుం,
ప్రాకృత-కంచిద్యాగం ప్రారబ్ధవానిత్వార్థః. ౧౫౮

తత్రేతి. తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని, తస్మిన్ క్రతో, బ్రహ్మణేషు-బ్రహ్మణిషు,
సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయాదుపాగతేషు, సత్సు, త్రిశంకోర్నృపాత్, 'జుగుప్సా
విరామే' త్యాదినా పంచమీ. జుగుప్సయా శాఖాంతరిం ప్రవిష్టః. శాతిభ్రష్టాః
నృత్పరిపంథినం శరణం గతశ్చండాలాఽయం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజకః
తస్మాత్తత్ర గమనమనుచితమిత్యుత్పన్నమనస్సంకోచేనేతి భావః. అనాగతానసంప్రా
ప్తాన్, వసిష్ఠస్య పుత్రాన్, అయం విశ్వామిత్రః. శాపేన, శ్వభక్షకానకరోత్, యతో
ఽస్తదుపక్రాంతయాగం ప్రతీర్చయా న సమాగతాస్త ఇమే వసిష్ఠస్య పుత్రాః అతః
శ్వమాంసభక్షకా భవంతితి శకాపేత్వార్థః. ౧౫౯

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, క్రతుం భుంజత ఇతి క్రతుభుజః తేహమింద్రాదిదేవా
నాం, వర్గే-సంఘేఽపి, స్వర్గాదనవతీర్ణే, జుగుప్సయేవ ఆనవతరతి సతి, హవిర్భూతాన్
గృహీతుమితి శేషః. ౧౬౦

అయమితి. మహాత్మా-మహానుభావోఽయం, విశ్వామిత్రః. తపసాం ప్రభా
వా త్తపస్సానుర్ధ్యాత్. త్రిశంకుం దివం - స్వర్గం, దారోపయామాస - ఆరోపితవాన్,
రుషేర్ణ్యంతాల్లిట్. 'రుహః పాఽన్యతరస్యా' మితి పకారః. 'గతిబుద్ధీ' త్యాదినా
అణిశ్చ్యుః ణో కర్తవ్యం. కీదృశం త్రిశంకుం, నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య
తం, ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వాఽన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వా
చ్ఛేతి భావః. ని. 'అంబరం వాసని వ్యోమ్నీ'తి విశ్వః. తథా నిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః -
రాజవేషో నృపనైషః, చంద్రప్రకాశశ్చ యస్మిన్ తతం. ని. 'రాజా ప్రభా నృపే
చంద్రే యతే' క్షత్రియశక్రయోరితి విశ్వః. అతఏవ వర్షానిశీధాత్-ప్రావృటా-లార్థ

1 త్రిశంకుయజనేఽనాగతాన్. 2 తత్ర.

వర్షానిశీ ఛాదవిశేష వేషమ్.

౧౬౦

అపాతయత్స్వర్గముపాశ్రయంతం

సంజాతమన్యశ్శతమన్యరేనమ్,

తతోఽవలమబ్ధిస్య నియోగశంకుం

లేభే త్రిశంకుర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్.

౧౬౧

గ. తతో¹గీర్వాణగణప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణ
కర్తాణం తత్ర తపఃప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి పశ్చిమాయాం

రాత్రా దవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం, అర్ధరాత్రతుల్యాకారమిత్యర్థః.
ని. స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇతి. 'అర్ధరాత్రనిశీథా ద్వా'వితి
చామరః. శ్లేషిలంకారః. ఇంద్రవజ్రవృత్తమ్.

౧౬౦

అపాతయదితి. తతస్తదనంతరం, శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్య
రింద్రః, సంజాతమన్యః చందాలం కిమితి స్వర్గమారోపితవానితి సముత్పన్నకోధ
స్ఫుక్. న. 'మన్యురైస్యే క్రతౌ శ్రుధీ'త్యమరః. స్వర్గముపాశ్రయంతం - ప్రవిశంత
మేనం త్రిశంకుమపాతయత్ - పాతయామాస, తతోఽనంతరం, త్రిశంకుః పతమా
నఇతి శేషః. ఆస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం, త్వమత్రైవతిష్ఠే
త్యాజ్ఞానాపాలంబనయప్తివిశేషం, అవలంబ్యావప్తభ్య, గగనే ప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే -
ప్రాప్, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షే స్థితోఽభూదిత్యర్థః. మహాత్మానః కింనా కర్తుం
న శక్నువంతీతి భావః. ఉపజాతివృత్తమ్.

౧౬౧

తతఇతి. తతః-త్రిశంకుర్గగనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణప్రార్థనయా పురం
దరాదిబృందారకబృందయాష్టయా, పరిత్యక్తం - విసృప్తం, భువనాంతరనిర్మాణకర్త -
స్వర్గాంతరచేనైవ కర్త, యేన తథాతత్ర దక్షిణాస్యాం దిశి,తపఃప్రత్యూహస్తపా'విష్ణుః.
ని. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరః. ప్రత్యుద్భూత స్సంజాత ఇతి, పశ్చి
మాయాం దిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే, పుష్కలం - సమగ్రం, తపశ్చిరంత,మముం విశ్వా
మిత్రం, అంబరీషస్య మహారాజస్య, యజ్ఞపశునాశే నిమిత్తే, ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయ
శ్చిత్తం నామ ప్రాజ్ఞకర్తల్లాపజనితదురితనిరాకరణార్థం-అవశ్యకర్తవ్యకర్తవిశేషః, తద
ర్థం బహ్వీభి రనేకాభి శ్శతసంఖ్యాకాభిరిత్యర్థః. 'వోతోగుణవచనా'దితి జీవ. గోభి
ర్ముల్యభూతాభిః. శ్రీ త్వా క్రయద్రవ్యదానేన స్వీకృత్య, సరపశుతాం నీయమానః,

దిశి పుష్కరే పుష్కలం తపశ్చరంతమముమంబరీషయజ్ఞపశునాశ
ప్రాయశ్చిత్తార్థం బహ్వీభిర్గోభిః క్రిత్యా నరపశుతాం నీలమానస్తాప
దృచీకస్య మధ్యమపుత్రశ్శునశేషశృణమయాచత. ౧౬౨

అయం భగవాన్ని జతనయవినిమయేన రక్షితుమేనమున్దుఖః పరా
జ్ఞుభేభ్యస్తేభ్యో హవిష్యందాదిభ్యశ్శాపేన వసిష్ఠతనయదశాందత్యా
తత్ప్రాప్తియశ్చిత్తస్య నరపశునిర్వర్త్యత్వేన విభిషాశితత్వాదితి భావః. తావత్తదానీం,
ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః, కన్యచిద్దరిద్రబ్రాహ్మణస్య, శునశ్శేషనామా శున ఇవ కేఫో
యస్యేతి నిగ్రహః 'శేషపుచ్చలాంగూలేషు శున' ఇత్యలుక్. మధ్యమపుత్రః, శునఃపుచ్ఛః
శునోలాంగూలః, ఇత్యాద్యకృతీయపుత్రాపేక్షయా మధ్యమోఽయంపుత్రః మధ్యేభ
వో మధ్యమః, మధ్యాత్ ఇతి మత్రత్యయః 'పితా జ్యేష్ఠమవిక్రేయం మాతాచాఽహ
కనీయసమ్, విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజపుత్ర నయస్య మా'మితి శ్రీరామాయణే
లేనైవోక్తత్వాత్. శరణ మయాచత, ఆపన్నోఽహం మత్యాజినంరక్షణం కర్మితి
ప్రార్థితవానిత్యర్థః, నమ ఋచీకోఽయం బ్రాహ్మణః తత్కృణం స్వదగ్ధోదరపూరణాయ
వశార్థం స్వపుత్ర దానయాపం పాపం కృతవాక్, కించ 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసీ'తి
శ్రుతేః. పుత్రస్యాత్మరూపత్వాత్ ఆత్మకాంతృత్యదోషప్రసంగాచ్చేతి చేత్. సత్యం
బుభుక్షితస్యాస్య తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్ 'త్యజే త్సుధార్తా మహిళాసి
పుత్రం భుక్తే త్సుధార్తా భుజగీ స్వమండమ్, బుభుక్షితః కిం న కరోతి పాపం క్షీణా
నరా క్షిప్తుగుణా భవంతి.' అన్యచ్చ 'అన్యదగ్ధోదరస్యాగ్ధే కిం న కుర్వంత్యసాంప్రత'
మితి. అతస్తథా కృతవానిత్యలమతిప్రసంగేన. ౧౬౩

ఆ. తతః కిం కృతవాన్తు నిరిత్యత ఆహ - అయమితి. అయమితి పురోప
రితో నిర్దేశః, భగవా 'సుత్యుత్తించ వివాశం చే' త్యుక్తలక్షణః విశ్వామిత్రః, నిజతనయ
వినిమయేన - స్వపుత్రప్రత్యర్పణేన, ఏనం శునశ్శేషం, రక్షితుం పాలయతుమన్దుఖః
'సర్వకామసమృద్ధస్యహ్యశ్వమేధస్య యశ్చలమ్, తత్ఫలం లభతే త్రస్తే రక్షితే శరణా
గతే' ఇతి. శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్, నిజతనయార్పణేనాప్యేనం పశుభావ
నిర్బంధా న్నోచయితుం కృతసిశ్చయస్సన్నిత్యర్థః. పరాజ్ఞుభేభ్యః వినిమయానంగీకా
రేనా ప్రతిహారేభ్యః హవిష్యందః ఆదిర్యేషాం లేభ్యో హవిష్యందప్రముఖేభ్యః లేభ్యః
నిజతనయేభ్యః శాపేన, వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకాఃస్థా, దత్వా వసిష్ఠతనయా
ఇవ శ్వమాంసభోజినో భవంత్యితి శప్తేత్యర్థః. ని. 'దశా వరావస్థాయా' మితి విశ్వః.

గాధాద్వయస్త్రీతాభ్యామింద్రోపేంద్రాభ్యామంబరీషం శునశ్శేఫం చ
పరిపూర్ణమనోరథా కారయామాస. ౧౬౩

తతస్తపస్యంతమేనం మేనకాసంగతస్తపోభంగశ్చిరమంగీచకార.

1వశ్చాత్పశ్చాత్తాపాభిభూతోఽయముత్తరే భూభృతి కాశికీ
తీరే ఘోరం తపశ్శచార. ౧౬౪

తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం 'శైలిభవే'తి శప్తవ్యపూర్వస్యాం

గాధాద్వయస్త్రీతాభ్యాం - గాధయోరింద్రోపేంద్రప్రసాదకసూక్తివిశేషయోద్వయేన
శునశ్శేఫగీతేన స్త్రీతాభ్యాం - సంతుష్టాభ్యామింద్రోపేంద్రాభ్యాం, యాగాధిష్ఠాత్పదేవ
తాభ్యాం, అంబరీషం శునశ్శేఫం చేత్సుధౌ పరపూర్ణమనోరథా - సంపూర్ణాభిలాషా కార
యామాస. ఇంద్రోపేంద్రసంతోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగత్వాపాదనేన
అంబరీషమనోరథం ప్రాణపరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోరథం చ పూరయామాసేత్సర్థః. ౧౬౩

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, తపస్యంతం - తపఃపర్వాణం, తపోనిష్ఠమిత్యర్థః
వినం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాభ్యాయా అపూర్వసన్సంగతః - సంగతో, పం
చమ్యుప్తసిః. తపోభంగస్తపోవిఘ్నః, కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార - అనుస
సార, మేనకాసంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాలమయం పరిత్యక్తనియమోఽభూదితిభావః.
తపోభంగస్య ప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తృకర్తవ్యత్వానః. ౧౬౪

పశ్చాదితి. పశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్రామిత్రః, పశ్చాత్తాపేన కీమేతదస
దాచరితమంగీకృతమిత్యనుతాపేనాభిభూతః ఆక్రాంతస్సముత్తరే ఉత్తరస్తిక్, భూ
భృతి-హిమవత్పర్వతే, 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వే'తి వికల్పాల్ తస్మిన్నాదేశా
భావః. కాశిక్యాస్త్రత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా నద్యాస్తీరే, ఘోరమత్కుగ్రం, తప
శ్శచార, తథా చ శ్రీరామాయణే 'కాశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తా చ మహానదీ, దివ్య
పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంతమపాశ్రితా, లోకస్య హితకారార్థం ప్రవృత్తా భగి
నీ మహే'తి శ్రీరామం ప్రతి స్మేనైవోక్తమ్. ౧౬౫

తత్రేతి. తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా - జంభాఖ్యుదైత్యదేవీణేంద్రేణ,
ప్రహితాం - తపోవిఘ్నార్థం ప్రేషితాం, రంభామపురసం. ని. 'స్త్రీయాం బహువ్య
పురసస్యర్వేశ్యా ఊర్వశీముఖాః, ఊర్వశీ మేనకా రంభా ఘృతావీ చ తిలాత్త

దిశి నిరస్తనిశ్వాసం తపశ్చరత్యముష్టిన్నాచ్ఛణా తపోగ్నే¹రుద్విగ్నామ
రసఖస్తామరసాసనస్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వాద్భ్రష్టార్షిరసి వసిష్ఠో²వ్యే
వం వ్యాహరతు భవంతమిత్యభాషత.

౧౬౬

ప అసౌ వసిష్ఠనిర్దేశాద్భ్రష్టార్షిత్యమవిదత,

యథోపనయసంస్కారాద్విజన్తా బ్రహ్మవర్చసమ్.

౧౬౭

ఇతి జనకపురోధఃక్లాఘితో గాధిసూను

స్సహ నృపతనయాభ్యాం శర్వరీం తత్ర సీత్యా.

మే¹త్యమరః. శ్రీ-శిలామయా, మయడధే అశ్, శిలారూపా భవేతి శస్త్రా కాపేన
పాషాణావస్థాం దత్వేత్యర్థః; పూర్వస్యాం దిశి-ప్రాచ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణసం
చారం యథా తథా, రేచకపూరకసుంభకలక్షణప్రాణాయామసహితమిత్యర్థః. అముష్టి
న్విశ్వామిత్రే, తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠావరతంలే సతి, తపోగ్నేస్తపోరూపవ
హ్నోరూచ్ఛణా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నా విహ్వలః, యే అమరా దేవా
స్తేహం సఖా తత్సఖః, భయసంభ్రాంతాఖిలగీర్వాణసహితస్సన్నిత్యర్థః. 'రాజాహస్స
ఖభ్యష్ట'జితి టచ్, తామరసాసనో - బ్రహ్మ, సన్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా, జితేం
ద్రియత్వాద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వాద్భోః బ్రహ్మ
రసీతి వ్యాహరతు వదతు, మదమగ్రహేణేతి శేషః. తదైవ తవ మనసి విద్యత ఇతిభావః.
ఇతీతమభాషత.

౧౬౮

ఆ. తతః కిం తత్రాహ-అసావితి. అసౌ¹విశ్వామిత్రః, వసిష్ఠస్య, నిర్దేశాన్నిరూ
పణాద్భ్రష్టార్షిత్యం బ్రహ్మణఋషిత్యం, ద్వే జన్తసీ ఉత్పత్తికర్తృభ్యాం యస్య స ద్విజ
న్తా-బ్రహ్మణః, ఉపనయసంస్కారాదుపనయనరూపసంస్కారాద్భ్రష్టావర్చసం యథా
బ్రహ్మలేజ ఇవ, అవిదత-అలభత 'బ్రహ్మహస్తీభ్యాం వర్చస' ఇతి అచ్చుత్యయః. ఆశ్ర
యథాశబ్దః ఇవార్థకః. 'ఇవ వద్వా యథా శబ్దా'ఇతి దండ్యాచార్యానుకాసనాత్ -
అత ఏవోపమా.

౧౬౯

ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, జనకస్య, పురోధసా - పురోహితేన, శతానందేన,
క్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూనుర్విశ్వామిత్రః, నృపతనయాభ్యాం సహ - శ్రీరామల
క్షణాభ్యాం సాకం, తత్ర యజ్ఞశాలాయాం, శర్వరీం-రాత్రిం, సీత్యా - గమయత్వా,
సరసిజయతాయ-పద్మబాంధవాయ, ఛాందసాయ-ఛందోమయాయ, సంధ్యాత్రయే²తి

1 ఉద్విగ్నమానసః.

విధివదదిశదర్శ్యం పుష్పదర్శగర్భం

సరసిజదయితాయ జ్యోతిషే ఛాందసాయ.

౧౬౮

గ. తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకాదనవరత¹పరితేన వికచకువల
యనిచయోపచీయమానమేచక²మరిచిమలిష్టుచేన³పౌరనారీజనలోచ
నరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య
దశరథతనయా⁴విదమభాషత.

౧౬౯

శ్రమేణ ఋగాదివేదశ్రయమయత్వాదితి భావః. తథాచ శ్రుతిః. “ఋగ్విః పూర్వాష్టా
దివి దేవ ఈయతే. యజుర్వేదే తివృతి మధ్యే అహ్నిః, సామవేదేనాస్తమయే మహీయత”
ఇతి జ్యోతిషే-సూర్యాయ, పుష్పదర్శగర్భం - పుష్పదర్శాంకురమిత్రం, తథాభూత
నైవ శాస్త్రచోదితత్వాదితి భావః. ఉక్తం చ జ్ఞానవాసిష్ఠే, ‘దత్వాదర్శ్యం కీర్ణకు
సుమం ప్రణమాళు ప్రదక్షిణైః, విష్ణుమాహ ద్విజో వాక్యై రంభోదమివ చాతక’
ఇతి. అర్హార్థం పూజార్థం ద్రవ్యమర్శ్యం జలాంజలిః. ‘పాదార్హభ్యాం’చేతి యత్సృ
త్యయః. ని. ‘మూల్యే పూజావిధావర్ణః, పట్ట త్రివర్ణమర్హార్థ’ ఇతి చామరః. విధి
వత్ - విధ్యర్థం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః. ‘తదహ్నా’మితి పతిప్రత్యయః. అదిశత్ దత్త
వాక్; అత్ర శ్రుతిః. ‘తదహ వా ఏతే బ్రహ్మవాదినః పూర్వాభిముఖాస్సంధ్యా
యాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితా ఆప ఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తా ఏతా ఆపా వక్త్రీభూత్వా
తాని రిక్షాగ్ంసి ‘మందేహారణే ద్వీపే ప్రక్షిపంతి’తి మాలినీవృత్తమ్. ౧౬౮

తదన్వీతి. తదను అర్హప్రదానానంతరం. విశ్వామిత్రః. రామలక్ష్మణయోః కర్తృ
ణోః, నిరీక్షణకౌతుకాద్విలాసకౌతూహలాద్భేతోః. ని. ‘కౌతూహలం కౌతుకం చ
కుతుకం చ కుతూహల’ మిత్యమరః. అనవరతపరితేన - నిరంతరప్రసృతేన, వికచకువల
యానామత్పుల్లనీలాత్పలానాం, నిచయేన సమూహేన, ఉపచీయమానా - ప్రవర్ధ
మానా, యా మేచకమరిచిశ్చ్యమలకాంతిః. ని. ‘కృష్ణే నీలాశితశ్యామకాలశ్యామల
మేచకా’ ఇత్యమరః. తస్యాః మలిష్టుచేన - పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణేతి యావత్,
తద్వన్నీలవర్ణనేత్యర్థః. అత ఏవోపమా. ని. ‘ప్రతిరోధివరాస్కందిపాటచ్చరమలి
ష్టుచా’ ఇత్యమరః. పౌరనారీణాం - పురసుందరీణాం లోచనరోచిషానయనకాంత్యా,
కవచితః-సంపతితః, నరపతేః, పంథా నరపతిపథః రాజమార్గో యస్యాస్తాం, ‘ఋక్షాన్’
రిత్యాదినా సమాసాంతః; రాజానో ధీయంతే-స్యా మితి రాజధానీ, జనకస్య రాజ

1 పాతితేన. 2 మరిచిపిచిమలి. 3 పౌరనారీలోచన. 4 విక్త.

అస్యాం ఖలు సగర్యామారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగ
ధేయాత్మితానామధేయభాజనమజీజనత్కన్యారత్నం రత్నగర్భా భగ
వతీ. ౧౭౦

1 అస్యాః 2 పురః 3 మపరం మాహాత్మ్యం 4 కుతః. ౧౭౧

ప. 5 దేవ్యా యస్యా వసనముదధిః పీఠికా హాటకాద్రి
ద్వారస్సింధుస్సగరతనయస్వర్గమార్గైకబంధుః,

ధానీ జనకరాజధానీ మిథిలనగరీ, తాం, 'కరణాధికరణయో' శ్చేత్యధికరణార్థే ల్యుటమ్) త్యయః. ప్రవిశ్య, దశరథతనయా-శ్రీరామలక్ష్మణౌ ప్రతీదం వచనమభావత. ౧౭౯

ఆ. తదేవాహ. — అస్యామితి. అస్యాం సగర్యాం మిథిలాయాం, ఖలు శబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః. భగవతీ పూజ్యా, రత్నాని మణయో గర్భే యస్యాస్యా రత్నగర్భా భూః. ని. 'జగతీ రత్నగర్భా చేత్యమరః. ఆరబ్ధయజ్ఞస్యోపక్రాంతసవనస్య, రాజ్ఞః, హలముఖ కర్షణేన-యజ్ఞభూమిం శోధయత ఇత్యర్థః. భాగధేయాద్భాగ్యాధ్యేతోః. ని. 'వైపం దిప్తం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతిర్విధి' రిత్యమరః. సీతాలాంగలవధతిస్తజ్జన్యత్వాత్సీతేత్యన్వర్థసంక్షా. ని. 'సీతా లాంగలవధతి' రిత్యమరః. సీతేతి నామధేయస్య నామ్నో భాజనం పాత్రం, 'నామరూపభాగేభ్యః స్వాధే ధేయో వక్రవ్య' ఇత్యుభయత్రాసి ధేయప్రత్యయః. కన్యారత్నం - శ్రేష్ఠం కన్యకామిత్యర్థః. అజీజనత్ జనయామాన, రత్నగర్భాయాస్తస్యాః రత్నజననం యుక్తమేవేతి భావః. జనేర్ణాచ జ్యుషధాయా ప్రాసోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపీతివిశ్వః. జాతౌ జాతౌ చ యచ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్నమభిధీయత' ఇత్యభిధానాత్. ౧౭౦

అస్యాఇతి. అస్యాః, పురో మిథిలనగర్యాః, ఆవర-ఇతోఽన్యన్తాహాత్మ్యం, మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి; న కించిదస్తీత్యర్థః. కుతః యతః యస్మాత్కారణాత్.

దేవ్యా ఇతి. యస్యా దేవ్యా భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధీయంతేఽస్మిన్నిత్యుదధిః - సముద్రః. 'ఉదకస్యోదసృంక్షాయా' మిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః; వసనం - వస్త్రం, తథా, హాటకాద్రిస్పర్శద్వాచలః. ని. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హాటక' మిత్యమరః; అల్పం పీఠం పీఠీ నైవ పీఠికా ఉపవేశనపీఠం, గౌరాదిత్వాల్ జీవ్; తతః స్వాధేకః; 'కేఽణ' ఇతి హ్రస్వః; తథా సగరతనయానాం కపిలకోపానల

క్రీడాశైలః ¹పరమపురుషక్రోడదంష్ట్రా చ తస్యా

స్సీతామాతుర్జగతి మిథిలాం సూతికాగేహమాహుః. ౧౭౨

ప. ²అత్ర సీతావివాహార్థ మనురైరపి ముష్కగమ్,

జనకః కల్పయామాన ధనురారోపణం పణమ్. ఇతి. ౧౭౩

దగ్ధానాం స్వర్గమాగ్నే ఏకబంధుః-ముఖ్యసుహృత్, స్వర్గోకప్రాపికేత్యర్థః; సింధుస్ఫురిత్, మందాకినీతి యావత్, హరో ముక్తాకలాః. సి. 'దేశే నదవిశేషేఽగ్ధా సింధుర్నా సరితి స్త్రీయా' మిత్యమరః. తథా. సరమపురుషః-పురుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసౌ క్రోడో వరాహశ్చ తస్య దంష్ట్రా దంతవిశేషశ్చ క్రీడాశైలా - విహారాచలః, సర్వ ప్రాభూదిలి శేషః. తస్యాస్సీతామాతుస్సీతాజనన్యాః, భూదేవ్యాః జగతి - జగత్స్వి త్యర్థః. మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం, మిథిలానగరీం, సూతికాగేహం-సూతి కాగృహమాహుః - బ్రువంతి, యత ఏవమపరిమేయానుభవాయా భూదేవ్యాః మిథిలాం సూతికాగేహం కథయంత్యులోఽస్యా మాహాత్మ్యం కిమన్యద్వక్తవ్యమస్తీ త్యర్థః; 'బ్రువం పంచానా'మిత్యాదినా ణలాదేశః. బ్రువ అహాదేశశ్చ. అత్రోదధ్యాది మాపరంజక లేనన వసనత్వాదిరూపణాత్సమస్తపస్తప ర్తిరూపకాలంకారః. 'ఆరోపణమ యస్య స్వాదలిరోహితరూపిణః, ఉపరంజకమారోఽప్యమాణం తద్రూపకం మత'మితి లక్షణాత్. అత్ర తథాఽల్పీయస్యాం మిథిలాయాం సాగరాంబరాదిమత్తయా మహీ యస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనాదధికప్రభేదోఽలంకారః, తదుక్తమ్, "ఆధారా ధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మత" (ఇతి. అయం చోక్తరూపకానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౧౭౨

అలేతి. అత్ర మిథిలాయాం, సీతోత్పత్తిసమయే. జనకో రాజా పితా చ, సి. 'తాతస్తు జనకః పితే'త్యమరః, సీతాయా వివాహార్థమనురైరింద్రాదిభిరపి కిముతావైరితి భావః. దుష్కరం కర్తవ్యశక్యం, 'ఈషద్దస్సు'ష్టిత్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయః. ధనుషః హరకోదండస్య, ఆరోపణం ఆవనమనం పణం మూల్యం కల్పయామాన యోవా కో వా ఇదం ధనురారోపయతి తస్మై ఇయం కన్యా దీయతే న త్వన్యస్తా ఇతి ప్రతిజ్ఞాతవాని త్యర్థః. ఇతి. ఇదమభావతేతి, పూర్వేణ సంబంధః. సి. 'పణో ద్యూతాదిపూత్యుష్టే భృతో మూల్యే ధనేఽపి చే'త్యమరః. ౧౭౩

తతో మహర్షిర్జనకస్య రాజ్ఞ
స్సభాం సుధర్మాసదృశీం ప్రపేదే,
తౌ చాపతుశ్చాపవిలోకలోరా

¹సచాపకౌ కోసలరాజపుత్రౌ.

౧౭౪

గ. తత్ర నిధివదభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాంతః కాశికః -
²(కాశిక ప్రముఖై)రమరైరస్మత్కులమహత్తరే దేవరాతే నిక్షిప్తం విశే
షతస్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షితమిదమితి జనకేన ప్రదర్శితస్య

తత ఇతి. తతః. సీతావృత్తాంతకథనానంతరం, మహర్షిర్విశ్వామిత్రః, ఋషి
లక్షణముక్తం, సుధర్మాసదృశీం దేవసభాసమాం. ని. 'స్సాత్సుధర్మా దేవసభే'త్యమరః.
జనకరాజస్య సభామాస్థానం, ప్రపేదే ప్రాప తథా చాపవిలోకలోరా ధనుర్దర్శనలాలసా.
ని. 'లోలుహో లోలుభో లోలో లంబతో లాలసశ్చ స' ఇతి యాదవః. కుతః చాపా
భ్యాం సహ సచాపకౌ ధన్వినౌ, ఇతి, ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే. తేన సహే
త్యాదినా బహువ్రీహిః. శేషిద్విభాషేతి కవప్రత్యయః, తౌ కోసలరాజపుత్రౌ రామ
లక్ష్మణౌ చ, ఏతేన మహాకులీనత్వాదిసకలగుణసంపత్తిస్సూచ్యతే. ఆపతుః ప్రాప్తవంతౌ.
ఉపజాతివృత్తమ్, లక్షణం తూక్ష్మమ్.

౧౭౪

తలేతి. తత్ర సభాయాం, కుశవంశసంభూతత్వాత్, కాశిక విశ్వామిత్రః 'కుశ
వంశసముద్భూతం కాశికం రఘునందన' ఇతి, శ్రీరామాయణే, విధివద్భూతాస్త్రమభ్య
ర్చితః పూజితః, రాజేతి శేషః. తథా కథితః ఉపవర్ణితః, దశరథతనయస్య వృత్తాంతో
వంశప్రశంసాదిప్రవృత్తిర్యేన స తథోక్తస్సక్. ని. 'వారా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్'ఇత్య
మరః. తథా కాశిక ప్రముఖైర్న హేంద్రాదిభిరమరైః. ని. మహేంద్రగుగ్ధలాలాక
వ్యాళగ్రాహిషు కాశికే'ఇత్యమరః. అస్తత్కులమహత్తరే అస్తద్వంశశ్రేష్ఠే, దేవరాతే
రాజ్ఞి, నిక్షిప్తం విస్సస్తా, విశేషతో విశేషాకారేణ, సీతాయాశ్శుల్కార్థం వివహ
మూల్కార్థం, తదారోపణనైవ సీతాప్రదానమూల్యత్వాదితి భావః. ని. 'శుల్కాఽ
స్త్రీ స్త్రీధనేఽపి చే'త్యమరః. మయా రక్షితం గుప్తమిదం ధనురితి శేషః ఇత్యుక్త్యా,
ఇతి వైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః. జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోప
ణాయ అపనమనాయ, రామమాదినేశ అజ్ఞాపయామాన. నన్విశ్వరేణ ధనుర్దేవ
రాతే న్యాసభూతకయా నిక్షిప్తమితి రామాయణాద్ ప్రాయతే, అలేంద్రాదిభిరి

చాపస్యారోపణాయ రామమాదిదేశ.

౧౭౫

ప. తతః.—రామే బాహుబలం వివృణ్వతి ధనుర్వంశే గుణారోపణం
మాఽభూత్కేవలమాత్మనా తిలకితే వంశేఽపి వైకర్తనే,
ఆకృష్టం నితరాం తదేవ న పరం సీతామనోఽపి ద్రుతం
భంగస్తస్య న కేవలం షీతిభుజాం దోస్తంభదంభస్య చ. ౧౭౬

కథమేతత్సంగచ్ఛత ఇతి. చల్ - సజీవేభ్యో ధనుషి దిన్విలే తదాసీమతై ర్దేవైస్సన్ని
కర్షం గత్వా స్వయం గృహీతుం భీతైర్నదధేఽస్య దేవరాకస్య దేహీతి ప్రాధికస్య
తస్య హస్తే దత్తవానితి న శోఽపి విరోధః. ౧౭౫

తతః ఆదేశానంతరం, రామ ఇతి. రామే, బాహుబలం నిజభుజబలం, వివృణ్వతి
ప్రకటయతి సతి, ధనుర్వంశే కేవలం ధనూరూప వేణుదండ ఏవ, గుణారోపణం మార్వీ
యోజనం, శౌర్యాద్యర్పణం చ, మాభూత్ నాసీత్, ఆత్ర మాహో నభర్థత్వా
స్తాజి లి'జీతి లుచార్థత్వావకాశః, కింతాత్మనా స్వేన, తిలకితే సంజాతతిలకే,
ఆలంకృత ఇత్యర్థః. ఆత్ర స్వస్యావతీర్ణత్వాదితి భావః. 'తదస్య సంజాతం తారకా
దిభ్య ఇత 'జి తీతచ్చృత్యయః - తారకాదిరాకృతిగణః. వైకర్తనే వికర్తనసంబంధిని
వంశే సూర్యకులేఽపి. ని. వంశో వేణౌ కులేఽపి చేతి విశ్వః. గుణారోపణమభూదితి
విరోధస్య శౌర్యాదిగుణసమర్పణమభూదితి పరిహారాద్విరోధాభావః. ఇతరవంశజైః
రాజభిః ధనుషాఽనారోపితత్వాత్సూర్యవంశావతంసేన శ్రీరామేణారోపితత్వాదితి
తద్వంశస్య మహతీ ప్రతిష్ఠా సంపాదిలేత్యర్థః. ని. 'మార్వాణిం ద్రవ్యాశ్రితే సత్య
శౌర్యసంధ్యాదికే గుణ' ఇత్యుభయత్రాస్యమరః. కిం చ తద్ధనురేవ, నితరామలిక
యేన, కృష్టం, మాభూత్, కింతు పరమత్యంతం, ద్రుతం శీఘ్రం, సీతామనోఽప్యా
కృష్టమభూత్, ధనురాకర్షణస్యైవ తస్య నస్యమాకర్షణమేతుత్వాదితి భావః. తథా,
తస్య కేవలం ధనుష ఏవ, భంగో విభేదో, మా భూత్. కింతు, షీతిభుజాం రాజ్ఞాం,
దోస్తంభదంభస్య దోర్దండకై తవస్య, బలాదంబరస్య, ని. 'దంభస్తు కైతవే కల్మ' ఇతి
విశ్వః. భంగోఽభూత్, భగ్నం ధనుః దృష్ట్వా రాజానో నిర్వాపితనిజభుజగర్వా
బభూవురిత్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం పుత్రమ్. ౧౭౬

ద్విశాం ద్విరద¹ఘీటక్తుతైః కృతహరిత్పరిస్వాగతః,

జగద్భ్రమణకౌతుకోచ్చలితరామకీర్త్యంగనా

ప్రయాణపటహధ్వనిం ప్రథయతి స్త²తారాధ్వని. ౧౭౮

గ. ³తత్ర దశరథస్సీతాపరిణయవిహిత⁴నిర్ణయజనకప్రహితదూత
హఠాతః పురోహితాభ్యుపగమాన్చిధిలోమగమత్. ౧౭౯

ప. యత్కిర్తిస్తీలకాయతే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే

యేనాద్యః పితృః సుస్పృహన్వసుమతీ యేనైవ రాజన్వతీ,

తా దిగీశ్వరకర్తృకశోభనాగమనప్రశోన్యస్య స తథోక్తః. అతివేగేన దిగం
తవ్యాపీత్యర్థః. రమః ధ్వనిః, తారాధ్వని నక్షత్రమాగ్నే, అంతరిక్షే, జగద్భ్రమణకౌతు
కాల్ లోకసంచారకౌతుహలాగ్నేః ఉచ్చలితా ప్రవృత్తా రామస్య కీర్తిరేవాంగ
నేతి రూపకం తస్యాః ప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రారమ్భే భేరిభాంకారం, ప్రథయతి
స్త ప్రకటయతి స్త, తాద్రూప్యమవాపేత్యర్థః. అత్ర ధమర్భంగజనితధ్వనా పటహ
ధ్వనిత్వారోపణాద్రూపకాలంకారః, తథాఽన్యసిష్టేషు ఘీటక్తుతేష్వన్యకర్తృకస్వా
గతత్వరూపణాద్వ్యధికరణరూపకమిత్యనయోరైవరపేక్ష్యాత్పంసృష్టిః. పృథ్వీపృథ్తం.
'జసా జనయలావసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీ గురు'రితి లక్షణాల్. ౧౭౮

తలేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, దశరథః, సీతాపరిణయే సీతావివాహే విహి
తనిర్ణయేన కృతనిశ్చయేన, ని. 'సమా నిర్ణయనిశ్చయా' విత్యమరః, జనకేన ప్రహి
తాః ప్రేషితా యే దూతాః ప్రేష్యాః తైరాహూతస్సన్, పురోహితాభ్యుపగమా
ద్వసిష్టాంగీకారాల్. ని. 'అంగీకారోఽభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః. మిథిలా
మగమత్ ప్రాప. ౧౭౯

అ. తమేవ దశరథం వర్ణయతి.—యదితి. యస్య దశరథస్య కీర్తికి దానతా
త్రోద్భవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగీతగోష్ఠీ సంగీతప్రస్తావః
తస్యా ముఖం ప్రారంభః స ఏవ ముఖం వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్. ని. 'ముఖం
ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్ర' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకో భూషణవి
శేషః స ఇవాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమత ఏవ వర్ణన
యోగ్యా భవతీత్యర్థః. క'ర్తుః కృజ్నులా'ప' శ్చేతి కృజ్. 'అకృతస్సార్వధాతుకయో
ద్గీర్హ' ఇతి దీర్ఘః. ని. 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకం. ద్విలీయం చ తురీయం

1 ఘీటక్తుతైః. 2 తారాధ్వనిః; తారాధ్వని. 3 తత్ర సీతా. 4 నియమ
5 ఉపాగమత్; ఉపాగమద్దశరథః ఇతి చ.

ఇంద్రస్సంగరసంకటేషు విజహా వీరస్య యస్యోన్ముఖ
ప్రేఖత్స్యందనకేతనాంబరదళాసందర్శనాద్దుర్దళామ్. ౧౮౦

¹జనకస్సవకనీయాంసమాజుహావ కుశధ్వజమ్,

హత్వా యుధి సుధన్వానం సాంకాశ్యే స్థాపితం పురే. ౧౮౧

గ. తదను తాభ్యామభ్యర్చితస్సపురోహితో దశరథస్తత్ర

చ న స్త్రియా' మిత్యమరః. తథా యేన దశరథేన, ఆద్యః పుమాన్ పురాణపురుషో
విష్ణుః, పితాస్యాస్తీతి పితృమానభూదితి శేషః, శ్రీరామహాపేనాస్య తన్దర్శనం
భూతత్వాదితి భావః, ఏలేనాస్య మహాభాగ్యసంపత్తిహ్నుచ్యతే, యేన దశరథేన
నాన్యేనేత్యేవకారార్థః, వసుమతీ పృథివీ, సురాజాస్యా అస్తీతి రాజన్వతీ సురాజ్ఞీ,
అభూత్, ని. 'సురాజ్ఞీ దేశే రాజన్వా' నిత్యమరః, 'రాజన్వాం తస్మిరాజ్యే' ఇతి నిపా
తనాత్సాధుః. 'ఉగితశ్చే'తి జీవ్, తథా యస్య వీరస్య దశరథస్యోన్ముఖం అభిముఖం
యథా తథా ప్రేఖంత్యో వాయువశాచ్చలంత్యః యః స్వందనకేతనాంబరదళాః
రథనిబద్ధధ్వజపతాకాంచలాని తాసాం సందర్శనాత్సమ్యగ్దర్శనాద్ధేతోః. ని. 'వర్త్య
వస్తాంశుకాంతేషు దేశేతి రత్నమాలా, ఇందరీలింద్రః. 'ఇదివరమైశ్వర్యే' పరమైశ్వర్య
సంపన్నః పాకశాసనః, 'ఉపేం' ద్రేత్యాదినా ఔణాదికో రప్రత్యయః, సంగరసం
కటేషు దేవాసురయుద్ధసంమదేషు. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజినంవిదాపత్ను సంగర' ఇత్య
మరః. దుర్దళాం దురపస్తాం విజహా తత్వాజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్యపారుష ఇతి
భావః. సోఽయం దశరథః, మిథిలామగమదితి పూర్వేణ సంబంధః, 'తిలకాయత'
ఇత్యత్ర లుప్తోపమా సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్తితే శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౮౦

జనక ఇతి. జనకో రాజా, స్వస్య కనీయాంసం అనుజమిత్యర్థః, ని. 'జనుస్యజే
స్యః కనిష్ఠయవీయోఽవరజానుజా' ఇత్యమరః 'యువాల్పయోః కనన్యతరస్యా' మితి
వికల్పాత్కనాదేశః, తథా యుధి యుద్ధే, సుధన్వానం నామ రాజానం, హత్వా,
సాంకాశ్యే సాంకాశ్యాభ్యుపురే, సుధన్వపత్తనే, స్థాపితం ప్రతిష్ఠితం, కుశధ్వజమాజు
హావ తత్పుత్రికయోరసి వివాహమహోత్సవం కర్తుమాకారయామాసేత్యర్థః. ౧౮౧

తదన్వీతి. తదను తదనంతరం, తాభ్యాం జనకకుశధ్వజాభ్యాం అభ్యర్చితః యథా
ర్థం పూజిత స్సపురోహితస్సవస్థితో, దశరథః, తత్ర తస్మింశ్చమయే, పుత్రాణాం
శ్రీరామాదీనాం చతుర్థాం కుమారాణాం, గోదానమేవ మంగళం, నిర్వర్తయామాస,

పుత్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస.

౧౮౨

ప. జగ్రహ జనకాత్మితాం తాతాదేశేన రాఘవః,
ఆమ్నాయశాసనేనార్చం యజమానాదివానలః.

గ. ఆశ్చర్యమేతత్.

౧౮౩

ప. గుణమనిమిషచాపే కందిదారోప్య సీతాం

కుశికతనయవాక్యాదగ్రహీద్రామభద్రః,

వివాహాదీక్షాంగత్వేన కృతవానిత్యర్థః. ని. 'గార్వాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదాద్భేదయోః, స్త్రీ తు స్వాద్దిభి భారత్యాం భూమా చ సురభావసి, నృప్త్యయోః స్వర్గవక్త్రాంబురశ్చి దృక్పాణలోమ స్వి'తి కేశవః. గావో లోమాని కేశాః దీయంతే ఖండ్యంతే ఇతి పుష్కలత్వా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాం తాభ్యం కర్తోద్యతే, తదుక్తం మనునా, 'కేశాంతం షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే, రాజన్యబంధోద్వాహింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత' ఇతి, 'వేదానధీత్య వేదో వా వేదం వాఽపి యథాక్రమం, అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావసేదితి.

జగ్రహేతి. రఘుగోత్రాపత్యం పుమాన్ రాఘవః శ్రీరామః, తాతస్య పితృ ర్దశరథస్య అదేశేన ఆజ్ఞయా, ని. 'తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః, జనకాద్దాతుః, సీతాం అనలో హుతాశనః. ఆమ్నాయశాసనేన శ్రుచిచోదనయా, యజమానాద్యజనశీలా ద్గృహస్థాత్, యజతే తాచ్ఛిల్వే కానచ్, 'అనేమ' గితి ముగాగమః, ఆర్చాంహోమా దిసమ్నియామివ, జగ్రహ గృహీతవాన్, పరిణీతవానిత్యర్థః. చింబప్రతిచింబభావేన ఉపమాంకారః. ఆశ్చర్యమేతత్ ఏతదాశ్చర్యమద్భుతమ్. ౧౮౩

ఆ. కిం తదిత్యత ఆహ—గుణమితి. రామభద్రః శ్రీరామః, ఆత్ర భద్రశబ్ద ప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహకర్తృదీక్షితత్వాచ్చేత్యవగంతవ్యం. ని. 'శవ్యః శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ' మిత్యమరః. కుశికతనయ వాక్యాద్విశ్వామిత్రనియోగవచనాత్, న నిమిషంతీత్యనిమిషా దేవాః, పచాద్యత్, లేమం చాపే మూర్తత్వాన్నిక్షేపణార్హ ఇతి భావః. కంచిదేశం గుణం మూర్త్యం, విద్యాదిష్యేకతమం గుణం చేతి గమ్యతే, ఆరోప్య నిక్షిప్య, సీతామగ్రహీత్, గృహీ తవాన్, తదను సీతాగ్రహణానంతరం, తస్య శ్రీరామస్య, అను వశ్యాజ్ఞస్త్రయస్యా నుజస్త్రా లక్ష్యణోఽపి, మైథిలేంద్రస్య జనకస్య చిత్రే ఆమూర్తత్వాన్నిక్షేపణానర్హోఽపితి భావః. నిహితాః పరయోగం నివ్రవ నిక్షిప్తాః బహవః అనేకే గుణాః విద్యావినయా దయో మూర్త్యుశ్చ యేన స తథోక్తస్యన్, ఉర్వికాం జనకస్యాంసీం, కన్యామగ్ర

తదను తదనుజన్తా మైథిలేంద్రస్య చిత్రే

నిహితబహుగుణస్సన్నూర్తిశాం లక్ష్యణోఽపి.

౧౦౪

తతో భరతశత్రుఘ్నా కుశధ్వజనియోగతః,

మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యామభూతాం గృహమేధినౌ.

౧౦౫

గ. అథదశరథ¹ స్తనయైస్సహస్రతవివాహైర్విదేహేభ్యఃప్రతినినర్త

హీత్, ఉక్తరీత్యా, శ్రీరామస్య సీతాగ్రహణం యుక్తం, లక్ష్యణస్యోర్తిశాగ్రహణ మేవాశ్చర్యమిత్యర్థః. దురాలోపహరచాపారోపణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీత్య జనకః శ్రీరామాయ సీతాం వీర్యశుల్కాం దదౌ, వీర్యవినయాదినకలనద్గుణసంపన్నతయా యోగ్యతామాలోచ్య లక్ష్యణాయ ఉర్తిశామితి పరమార్థః, నాత్ర పుష్కరిమ వివాహదోషః. 'భిన్నోదరత్వాల్లేపాం, 'పితృవ్యపుత్రసావత్సర్యపరనారీషులేషు చ, వివాహోపనయే యజ్ఞేన భవేత్సాహి దూషణీ. ని. 'గుణోఽప్రధానే రూపాదౌ మార్వాం సూదే వ్యూహదే, స్తంభసత్వాదినంధ్యాదివిద్యాదివినయాదిష్యే'తి విశ్వః. ఆత్ర ఉపమానాద్భీరామాదుపమేయస్య లక్ష్యణస్యాధిక్యప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకారః. 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్య ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాల్, సహోక్తజ్ఞేమానుప్రణీత ఇతి సంకరః. మాలినీవృత్తమ్.

౧౦౪

తత ఇతి. తతః రామలక్ష్యణవివాహానంతరం, భరతశత్రుఘ్నా, కుశధ్వజస్య జనకానుజస్య, నియోగతః నిదేహాల్, పంచమ్యాస్తసిః. 'నియోజితా' వితి పాతే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యావ్యయం యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్యతామితి నియుక్తా సంతా, మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యాం, గృహమేధినౌ, గృహస్థావభూతాం, మాండవీశ్రుతకీర్త్యాభ్యే కుశధ్వజపుత్ర్యై క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నా పరిణీతవంతావిత్యర్థః. గృహైర్దారైర్వేదేలే సంకచ్ఛేలే ఇతి గృహమేధినౌ. ని. 'దారేవ్యపి గృహః' ఇత్యమరః. 'బాయా చ గృహీణీ గృహో' ఇతి హలాయుధశ్చ 'మేధసంగమ' ఇతి ధాతోష్టి నిః.

అథేతి. అథ తనయవివాహానంతరం, దశరథః, కృతవివాహైర్విదేహితపరిణయైర్నువోధానంగతైరత్యర్థః. తనయైస్సహ రామాదిభిన్నానకం, విదేహేభ్యః జనపదేభ్యః. అపాదానే పంచమీ, ప్రతినినర్తమానః నిజరాజధానీం ప్రత్యావృత్తస్యై, సంపర్తమయే ప్రళయకాలే. ని. 'సంపర్తః ప్రలయః కల్ప' ఇత్యమరః. సముజ్జ్వంభితో రాజ్యల్యుమానో యో హుతవహోఽగ్ని స్తద్వ ద్దుస్సహస్సోఽనుమశ్యో యో రోషః లేన

మాన¹స్సంవర్తసమయసముజ్జృంభిత హుతవహా²దుస్సహరోషభీషణం
దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వధా³రాధీనరుధిర³ధారా
పరికల్పితపితృతర్పణం దర్పవతామగ్రే⁴సర 'ముదగ్రప్రతాపం తప
స్సముచితం వల్కలమయం వసనం వసాన మపి వాసనావశాదనతిపరి
ముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గమన్విష్టరామభద్రం భార్గవం⁵ముని
మద్రాక్షీత్.

౧౮౬

భీషణం భయంకరం, భీషణేత్యుక్త 'భీష్మోజ్జేతుభయ' ఇతి షుక్. దుర్వారో నివారిత
మశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్య తస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియనివహస్య గర్వస
ర్వంకషా అహంకారనిరాసికా యా పరశ్వధస్య పరశోః ధారా అగ్రభాగః. ని.
'ద్వయోః కుతారస్పృధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధ' ఇత్యుతరః. తదధీనా తదాయతా తన్ని
ష్వాదితేతి యావత్. యా రుధిరధారా రక్తప్రవాహస్తయా. ని. 'ధారా పూః
కాఽపి సేనాగ్రం పతదంబ్వాదిసంతతిః, ఖడ్గాదినిశితప్రాంత' ఇతి రత్నమాలా, పరిక
ల్పితమనుష్ఠితం, పితృతర్పణం యేన తం తపోక్తం, సప్రజ్ఞం త్రిస్సక్తకృత్వః, క్షత్రి
యా⁶ నిజకుతారేణ నిహత్య తదీయరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంతమిత్యర్థః.
'సర్వంకషే'త్యుక్త, 'సర్వకులాగ్ర కరీషే' స్థితి ఖచ్చిత్యయః. 'అరుద్విష'దిత్యా
దినా ముమాగమః, దర్పశ్శార్కానిమదః, తద్వతామగ్రే సరమతిమదోద్ధతమిత్యర్థః.
ఉదగ్రప్రతాపం ఆక్షాదండప్రతిక్షాదండాభ్యాం ప్రచండప్రతాపమిత్యర్థః. యద్యపి
న కర్షధారయాన్నతుచ్, ఇతి కర్షధారయాన్న త్వర్ధీయప్రత్యయో నోపపద్యతే
తథాప్యమద్యేగకరత్వాత్సర్వధనీ సర్వకేశీత్యాదివన్న త్వర్ధీయే ఇనిర్వోధస్యః తథా తప
స్సముచితం తపశ్చర్యామకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వజ్జిర్జితం, వసనం వస్త్రం,
వసానమాచ్ఛాదయంతం, 'వస ఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోశ్శానచ్, తథాపి వాసనా
వశాత్ క్షత్రియక్షేత్రజననసంస్కారవశాదనతిపరిముషితా అత్యంతాపహృతా
యుద్ధశ్రద్ధా యుద్ధాదరో యస్య తం, 'ఇదం బ్రహ్మమిదం క్షాత్రం కాపాఽపి శరాద
పీ'తి వచనాదితి భావః, అన్విష్టరామభద్రం అన్వేషితరామచంద్రం, మునిం మన
నశీలం, భార్గవం భృగువశోద్భవం, కామదగ్న్యం, మధ్యేమార్గం మార్గస్య మధ్యే,
'పారే మధ్యే పష్ట్యాపే'త్యవ్యయిభావః, తత్సన్నియోగాదేకారాంత త్వం చ మధ్య

1 దుర్నిమిత్రదూయమానాంతరంగః సంవర్త. 2 దుస్సహరోషం. 3 ధారాకల్పిత.
4 ఉగ్రప్రతాపినం. 5 సముచితవల్కలవసానముషి. 6 మునిం రామమద్రాక్షీత్.

గ. అప్రాక్షీచ్ఛ. తన్నిరీక్షణక్షణాదేవ ప్రక్షీణహర్షోఽపి మహర్షిభి
 1స్సమం విధాయ 2సపర్యామార్యశీల కుశలమితి. ౧౮౭

ప. అథ దశరథవాణీం తామశృణ్వస్ప్రసన్నాం
 భృగుపతిరిదమూచే 3ప్రశ్రితం రామభద్రమ్,
 అవజిగమిషురాసం జీర్ణచాపాత్తక్షీరై
 రవిదితపరశోస్తే దోర్తదం కార్దుకే ౭స్త్రిక్.

౧౮౮

శబ్దస్య అప్రాక్షీత్ దృష్టవాక్. దృశేర్లుజి ఇరిసో'వేతి వికల్పా దజభావపక్షే సిచి వృద్ధిః
 'సదృశే'రితి క్వాదేకాభావః. ౧౮౯

అప్రాక్షీదితి. తస్య భార్గవస్య, నిరీక్షణక్షణాదేవ, న తు వ్యవహితకాలాదిత్యేవ
 కారార్థః. ప్రక్షీణహర్షోఽపి నిహతానందోఽపి మహర్షిభిస్సహ వసిష్ఠాదిమహర్షిభి
 స్సాకం, సపర్యాం భూకాం. ని. 'పూజా నమస్కృపచితిస్సపర్యారాప్తార్థాస్సమా'
 ఇత్యమరః. విధాయ. కృత్వా, ఆవశ్యకర్తవ్య త్యాత్కాలాచితత్వాచ్చేతి భావః. హే
 అర్యశీల సత్స్వభావసమున్నేతి భయభక్తిభ్యామామంత్రణం, కుశలమితికామః. ఇత్యప్రా
 క్షీత్ పృష్టవాక్. 'బ్రహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయ'మితి స్మర
 ణాత్. దర్శనసముచ్చూర్ధకశ్చశబ్దః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః.

ఆ. తతః కిమిత్యత ఆహ.—అథేతి. అథ కుశలప్రశ్నానంతరం, భృగుపతి
 ర్భార్గవరామః. ప్రసన్నాం ప్రసాదగుణసంపన్నాం, శ్రావ్యామిత్యర్థః. తాం పూర్వో
 క్తాం, దశరథస్య వాణీం వచనమశృణ్వన్ ఆనాదరాదనాకర్ణయన్, ప్రశ్రితం బ్రహ్మ
 ణోఽయమితి వినయప్రహ్వాం, రామభద్రం, ప్రతి, ఇదం వచనమూచే ఉక్తవాక్,
 కిం తద్వచనమత ఆహ—అవేతి. జీర్ణచాపేన శిథిలచాపారోపణేన హేతునా అత్త
 క్షీరైస్సంప్రాప్తయశన ఇతి సావహేళనవచనం, తథా అవిదితపరశోరజ్ఞాతనిజాయుధ
 ప్రభావస్యేతి భయోత్పాదనవచనం, యేన పరశునా త్రిస్సప్తకృత్యః క్షత్రియా
 విదారితా ఇతి భావః. లే తవ, దోర్తదం భుజదర్పమస్మిన్నై వ్యష్టవే, కార్దుకే కర్తణే
 ప్రభవతీతి కార్దుకం. 'కర్తణ ఉక'ఇతి ఉకఞ్ ప్రత్యయః. తస్మిన్నవజిగమిషుః జ్ఞాతు
 మిచ్ఛుః. ఆసం అభవం గమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమ
 నేన భంగేన వా మదీయచాపారోపణేన త్వదీయభుజబలం జ్ఞాతుమిచ్ఛామిత్యుక్తవా
 నిత్యర్థః. మాలినీపృక్షమ్. ౧౮౯

1 సహ. 2 అర్యశీలః కుశలమన్వయుక్తుః. 3 ప్రశ్నితమ్.

ఆనాయ తత్సగుణమాశు విధాయ తత్ర
సంధాయ బాణ¹మవధాయ తపోధనత్వం,
²తజ్జీవితస్య దయమానమనా మనీషీ
సంభూతఘోరసమరాద్విరరామ రామః.

౧౮౯

³తాప్రభౌ చ భృగువంశసంభవౌ చాపదండజమదగ్నిసంభవౌ,

అ. తతః క్రిరామః కిమకార్షీ దిత్యత ఆహ—ఆదాయేతి. మనస ఈషీ మనీషీ
వివేకసంపన్నః శకంధాదిత్వాత్పరమావం. ప్రీహ్యదిత్వాస్తత్వధే ఇనిః. రామః. తద్భా
ర్గవకార్తుకం, ఆదాయ గృహీత్వా, ఆశు శీఘ్రం, సగుణం సజ్జం, విధాయ కృత్వా. ని.
'హర్షి జ్యాశించిసే గుణ' ఇత్యమరః. తత్ర కార్తుకే, శరం బాణం, సంధాయ యోజ
యిత్వా, తతస్తపోధనత్వమవధార్య, అయం తవన్వీ బ్రహ్మణః అవధ్య ఇతి నిర్ధాశ్యే
త్యర్థః. అస ఏవ, తజ్జీవితస్య, భార్గవరామప్రాణధారణం ప్రతీత్యర్థః. 'కర్తృకర్తృణాః
కృ'తీతి కర్తృణి షష్ఠీ. దయమానం తాచ్ఛీల్యేన దయాతత్పరం మనోయస్య స తథోక్త
స్య, సంభూతఘోరసమరాత్ సముపస్థితదారుణరణాద్విరరామ విరతో^౪భూత్.
'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమి. 'వ్యాజురిభ్యోరను'ఇతి పరస్మైవదం, ఉక్తరీత్యా
బాపారోపణాద్వాదంబరమేవ కృతవాక్, న బ్రహ్మణో హంతవ్య ఇతి న్యాయేన,
యుద్ధం న కృతవానిత్యర్థః. న హి యుక్తాయుక్తవిచారతత్పరవివేకినో నిజభుజబలమేవ
వశ్యంతీతి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౯౦

తావతి. కించేతి చార్థః. భృగువంశౌ భృగుమునిశేణా సంభవః కారణం
యయోస్తా, తజ్జన్యావిత్యర్థః. యద్వా భృగువంశే శైలప్రపాతజవేణౌ భృగుమునికులే
చ సంభవః ఉత్పత్తిర్యయోస్తా. ని. 'భృగుర్దైత్యగురా శమ్భు జమదగ్ని ప్రపాతయౌ'
రితి నానార్థరత్నమాలా, తౌ పూర్వోక్తౌ, ఉభౌ, చాపదండజమదగ్ని సంభవౌ
ధనుర్వృష్టికామదగ్నౌ, కేవలమత్యంతం, ప్రహ్వభావం ఆరోహణప్రయుక్తనమ్రత్వం,
వినయావనతత్వం, చావలంబ్య, రాఘవే ఆర్పితః గుణః పరాక్రమః సత్వగుణశ్చ
యాభ్యాం తౌ, బభూవతుః. ఏకత్ర స్వారోహణస్య మహాపరాక్రమసూచకత్వా
దన్యత్ర విష్ణ్వవతారత్వేన తత్ర స్వసత్త్వగుణసమర్పణాచ్చేతి భావః. అత్ర చాప
దండ జమదగ్నిసంభవయోః కేవలప్రకృతయోరేవ ప్రహ్వభావావలమ్బనరూపసమాన
ధర్మశ్చేషమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృత్యగోచరః తుల్యయోగితాలంకారః.

ప్రహ్వభావమవలంబ్య కేవలం రాఘవాన్నితగుణౌ బధూవతుః.

ప. యుగపత్నీ ప్రగుణయోశ్చాప¹భార్గవరామయోః,

ఋజుతా వక్రతాం ప్రాప వక్రతా చ తథార్జవమ్.

౧౯౧

గ. తత స్తత్త ణమమోఘేన రాఘవశ్శరేణ భార్గవస్య స్వర్గలింగురోధ.

స్థానే హి తత్.

౧౯౨

“ప్రస్తుతానాం తథాఽస్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔషమ్యం గమ్యతే యత్ర సామతా తుల్యయోగి” లేది లక్షణాత్, స చోక్తశ్చేషాంగేన సంకీర్మతే, రఘోద్ధతావృత్తం. ‘రాన్నరావిహ రఘోద్ధతా లగా’వతి లక్షణాత్.

౧౯౦

యుగపదితి. యుగపదీకదా, ప్రాప్తః గుణో మార్వీ సాధుత్వం చ యయో స్తయోః, చాపభార్గవరామయోః, చాపభార్గవయోస్తయోరితి చ పాతః, ఋజుతా అర్జవం, వక్రతాం నమ్రీత్వం, ప్రాప, తథా వక్రతాకాటిల్యమార్జవం, ప్రాప, ఆపన్నతేర్లిట్, సజ్యత్వాదృజశ్చాపో నమోఽభూత్వాదృద్ధసుర్మమనదక్షమిమమహం కిం కర్తుం శక్నోమిత్వహంకారం పరిత్యజ్య సాధుత్వగ్రహణాద్వక్రభార్గవః ఋజురాసీనితి వాక్యార్థః. అత్ర ప్రాప్తగుణవదార్థస్య విశేషణగత్వా ఋజుతావక్రతయో రితరేతరభావప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. ‘హేతోర్వాక్యపదార్థే కావ్యలింగముదాహృతమితి లక్షణాత్. తథా ధనుర్దణ ప్రాప్త్యనంతరకాలీనత్వేఽపి, భార్గవగుణప్రాప్తేః యుగపదిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా తదనంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదనంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. సా చ స్వతస్సిద్ధకవి ప్రాశోక్తసిద్ధకార్యకారణపార్యాపర్యవివర్యయనిబంధనేతి రహస్యం, తథా ఋజుతా వక్రతాం వక్రతా చార్జవం ప్రాప్తేతి స్ఫురతో విరోధసౌక్రీయా సమాధానాద్విరోధాభాసశ్చేతి సంకరః.

౧౯౧

తత ఇతి. ‘తత స్తదనంతరం, రాఘవస్తత్త ణం తస్మిన్నేవ క్షణే: ‘అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా’ అమోఘేనావ్యక్తేన శరేణ, భార్గవస్య భృగునంధవస్య, రామస్య, స్వర్గలింగ స్వర్లోకగమనం, రురోధ, బంధంజేత్యర్థః. ని. ‘స్వరవ్యయం స్వర్గనాకే’త్యమరః. ‘దేశోపాయగ మేగతి’ రితి వైజయంతి. స్థానే హి తత్ తద్గతినిరోధనం, స్థానే హి యుక్తం ఖలు, ని. ‘యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన’ఇత్యమరః.

౧౯౩

1 భార్గవయోస్తయోః. 2 స్వర్గగతిం.

ప. నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
 మాగళి పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
 కృత్వా రఘూద్వహగతౌ ఊణమంతరాయం
 యద్భార్గవః పరగతేర్విహతిం ప్రవేదే.

౧౯౩

గ. అథ సంక్రాంతయా జామదగ్న్యశశక్తిసంపదా సంపన్నం
 పన్నగపరిబృథభోగభుజాభిరామం రామమవిరళమాలింగ్య మూర్ధ
 న్యుపాఘ్రాయ చ దశరథః పరిఖయేవ పరిసరే పరిసరంత్యా సరయూ
 సరితానువిధామయోధ్యాం సదారాణాం దారకాంత్యాదరమా

తత్కథమిత్యత ఆహ—నూనమితి. జనేన, మహతి పురుషే మహానుభావే
 విషయే, ప్రయుక్తం కృతం, అగోఽపరాధః. ని. 'అగోఽపరాధో' మంతుశ్చేత్య
 మయి. పరమత్యంతర. తస్యాగనః అనురూపం అనుగుణం ఫలం, ప్రసూతే జనయతి,
 నూనమితి విస్తరిచారత్వాన్నాయముల్పేక్షాలంకారః. ఖటః యద్యస్తాత్కారణాత్:
 భార్గవః, ఉద్వహతీత్యుద్వహో రఘూణాముద్వహో రఘునందనః. ని. 'తస్యాస్తు
 తోకావత్యం చ ప్రసవోద్వహనందనా' ఇత్యమరశేషః. 'నందిగ్రహీత్యాదినా పచా
 ద్యచ్'. తస్య గతౌ విషయే, ఊణం ఊణమాత్రమంతరాయం విఘ్నం, నిరోధమితి
 యావత్, కృత్వా, పరగతేః స్వర్గోకప్రాప్తేః, విహతిం హానిం, ప్రవేదే ప్రాప, విహి
 కాముష్టికగత్యోరన్తరవిచ్ఛేదం పృష్టస్సన్నిహితాకసంచారతాత్పర్యేణాముష్టికగతి
 నిరోధమేవాంగీచకార భార్గవః. ఆతస్తన్నిరోధమేవ శ్రీరామశ్చకారేత్యర్థః, విశేషేణ
 సామాన్యసమర్థనరూపాంఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః. 'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావా
 భ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాస' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్.

౧౯౩

అథేతి. అథ జామదగ్న్యస్య పరలోకగతివిహత్యనంతరం, దశరథః, సంక్రాం
 తయా ప్రతిఫలితయా, జమదగ్నేరపత్యం పుమాణాం జామదగ్న్యః, గర్గాదిభ్యో యజ్ఞో,
 తస్య భార్గవరామస్య, శక్తిసంపదా సామర్థ్యసంపత్త్యా, సంపన్నం సమృద్ధం, అవతారా
 దవతారాంతరసంక్రమణనియమాత్సంప్రతిపన్నవైష్ణవలేజఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః. పరిబృంహ
 తీతి పరిబృథః ప్రభుః, బృహేర్బృహేర్వా కర్తరి క్తప్రత్యయః, 'ప్రభౌ
 పరిబృథ' ఇతి నకారహకారయోగోపా నిహితకారస్య ధత్వం చ నిపాత్యతే, పన్నగ
 పరిబృథస్య భుజగేంద్రస్య భోగః కాయః తత్కల్పాభ్యాం భుజాభ్యామభిరామం మనో

వలోకయంతీనాం పారపురంధ్రీణాం ¹నీరంద్రితగవాక్షైః కటాక్షైస్సాం
దర్శనంచితౌతాపింఛైః²పింఛాతపత్రాయమాణధవళాతపత్రః ప్రవివేశ.

ప. ³లజ్జావశాదవిశదస్సరవిక్రియాభిః

హరం. ని. 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతా వహేశ్వ ఫణికాయయో'రిత్యమరః. రామం
శ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం గాఢమాలింగ్య ఆర్జివ్య, తథా మూర్ధని శిరసి, ఉపాఘ్రియ
అఘ్రిణం చ కృత్వా, కృచ్ఛ్చనిర్గతం పుత్రం పితా శిరసి జిఘ్రితీతి కాస్తాచార
ప్రసిద్ధిః. పరిఖయా పతనస్య వలయాకారేణ నిఘాతజలాధారదుర్గవిశేషేణేవేత్యు
త్పేక్షా. పరిసరే పర్యంతభువి. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర'ఇత్యమరః. పరిసరంత్యా ప్రవ
హంత్యా, సరయూసరితా సరయ్యాఖ్యయా నద్యా అనువిధామావేష్టితాం. ఆయో
ధ్యాం నిజరాజధానీం, సదారాంతృపథూకాక్, దారకాక్ శ్రీరామాదికుమారాక్,
ని. 'దారకా బాలభేదకా'విత్యమరః. సాదరం సన్నేహమాలోకయంతీనాం, పారపురం
ధ్రీణాం, సంబంధిభిస్తథా నీరంద్రితగవాక్షైర్నిరంతరం గవాక్షమూర్తైః. ని. 'వాతా
యనం గవాక్ష' ఇత్యమరః. సాందర్శనంచితౌతాపింఛైః సౌభాగ్యనిర్జితమాలకుమై
స్తత్సదృశైరిత్యర్థః. అత ఏవోపమాలంకారః. ని. 'కాలస్కంధస్తమాలస్సన్యత్రాపింఛ'
ఇత్యమరః. తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛమ్. 'పుష్పమూలేషు బహుళమితి లుక్. ని.
'ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరః. కటాక్షైరపాంగవలోకయైః, యద్వా - 'యద్గ
తాగతవిక్రంతివైచిత్ర్యేణ వివర్తనం తారకాయాః కలాభిజ్ఞాంతం కటాక్షం ప్రచక్ష
తే' ఇత్యుక్తలక్షణైః పింఛాతపత్రం-బర్హమయచ్ఛత్రం తద్వదాచరతీతి పింఛాతపత్రా
యమాణం 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. పింఛాతపత్రశబ్దాదాచారకృజంతాల్లట
శ్చానజాదేశః. 'ఆసేముగితి ముగాగమః. తథాభూతం ధవళాతపత్రం శ్వేతచ్ఛత్రం
యస్య సః తథోక్తస్సృక్, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాక్, అత్రాతపత్రస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేన
కటాక్షసిలిమస్త్యీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః. లేన చోక్తావమానియాధేన ధవళాతపత్రస్య
పింఛాతపత్రత్వముత్పేక్ష్యత ఇతి త్రయాణాం సంకరః.

౧౯౪

లజ్జేతి. లజ్జావశాల్లజ్జాయత్రత్వా ధేనోః, త్రపాపారతంత్ర్యాదిత్యర్థః. ని.
'వశ ఆయత్రతాయాం స్యాద్వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయో'రితి కేశవః. అవిశదాః అస్సు
టాః స్సరవిక్రియా మన్నదచేష్టా యాసాం తాభిః, ఏలేన ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే. 'ఉద
యద్యోవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్నభే'తి లక్షణాల్, తాభిర్వధూభిస్సీతాదిభిర్న

1 నీరంధృత. 2 తా పిత్తైః. 3 పింఛాతపత్ర. 4 తత్ర.—లజ్జా.

తాభిర్వధూభిరతివేలమవాప్తసౌఖ్యాత్,

ఇత్వాకునాథతనయాస్పృహమౌరసానాం

తారుణ్యయోగచతురశ్చతురస్సిషేవే.

౧౯౫

విద్యయేవ త్రయీదృప్త్యా దర్శపత్రాగ్రధీసుధీః,

వోధాభిః. ని. 'ఏధూర్జాయా నవోధయో' రితి విశ్వః. అతివేలమత్యర్థమవాప్తసౌఖ్యాత్ ప్రాప్తానందాత్, చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాత్, ఇత్వాకునాథస్య దశరథస్య తనయాత్ శ్రీరామాదీస్కమరాత్, తారుణ్యయోగే యౌవనసంగతిదశాయాం చతురో నిపుణః వినోదకర ఇతి యావత్. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియ్యుక్తిష్యీ'త్యమరః. రసానాం నవానాం, ప్రథమః శృంగారరసస్సిషేవే సేవితవాత్, సవధూకానాం తరుణానాం చతుర్థాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామాదీనాం సంభోగశృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. నవరసాస్తవలంకారకాస్త్రీ ఉక్తాః. 'శృంగారపీఠరూపారాద్రహస్యభయానకాః, బీభత్సాద్భుతకాంతాఖ్యా రసాః పూర్వైర్విరుదావృతా' ఇతి. తత్ర శృంగారో ద్వివిధః. 'సంభోగో విప్రలంభశ్చేతి, తదుక్తం శృంగారతిలకే, 'సమ్మోగో విప్రలంభశ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే, సంయుక్తయో మై సమ్మోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః. విప్రలంభశ్చతుర్థాత్ర వర్ణ్యతే రసశోబితైః. పూర్వానురాగమానాఖ్యైః ప్రవాసకరుణాత్తనా. ప్రాగసంగతయోర్యుగోరాద్యస్సాన్యదుత్తరేత్రయః. మ్యుః ప్రాగ్సంగతయోరేవ తత్ర పూర్వామరంజన' మితి. అత్ర చ సమవాయికారణత్వేనాలంబనయోర్నాయికానాయకయోస్సమాగమజన్తారతిస్థానాసమ్మోగశృంగారః. రతిర్నామ సమ్మోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః. తదుక్తమ్. 'యూనో రన్యోన్యవిషయా స్థాయీచ్ఛా రతిస్త్వైతే'తి. సమ్మోగశ్చ యూనోరన్యోన్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్త తదుక్తమ్. భావప్రకాశే. 'కామోపచారసంభూతకామస్త్రీపుంసయోస్సుఖం, సుఖమానందసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః. ఉపచారస్తధానందకారకం కర్త కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః ప్రమోదాత్తకమనోవృత్తివిశేషో రతిత్యర్థః, తదుక్తమ్. 'సంపన్నైశ్చర్యసుఖయోరశేషగుణయుక్తయోః నవయౌవనయోక్త్యాఘృతకృత్యోః శ్లిష్టరుచయోః. నాశీపురుషయో మ్రుత్యుపరస్పరవిభావనా, స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తీ రతిత్యభిధీయతే' ఇత్యలమతిప్రసంగేన వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౯౬

విద్యయేతి. దర్శపత్రాగ్రధీః. నిశితముద్ధిత్యర్థః. సుధీః విద్యా, కర్తా, విశేషణద్వయమేతద్రామేఽసి యోజ్యం, త్రయీ ల్రివేదీ. ని. 'ఇతివేదాస్త్రయస్త్రయా'

రాజపుత్ర్యా తయా రామః ప్రవేదే ప్రీతిముత్తమామ్.
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాండః.

త్యమరః. తస్యాః దృష్ట్యా పర్యాలోచనే, యా విద్యా జ్ఞానం తయేవ, రామః, తయా, రాజపుత్ర్యా జానక్యా, 'సుతోఽగ్రరాజభోజమేదుభ్యో దుహితుః పుత్రవద్వ క్తవ్య' ఇతి దుహితృశబ్దస్య పుత్రవదాదేశః. ఉత్తమాం, ప్రీతిం పరమానందం, ప్రవేదే స్రావ. ఉపమాలంకారః. ౧౯౬

అ. అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం కథయతి—ఇతి త్యాది. ఇతిశబ్దః చరిసమాప్తా, విదర్భాణాం జనపదానాం రాజా విదర్భరాజో భోజః తేన విరచితేప్రదేశే, ఇతి కవిమహిమకథనమ్. 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణః చంపూః తథాభూతం రామాస్మయనం చరితం వృత్తం చంపూరామాయణం తస్మిన్నితి కావ్యవర్ణయోః కథనం, శిష్టం స్పష్టమ్. ౧౯౭

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహమందానన్దలాభాభినందిత రఘునందన చరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళితసాన్వితేనాఖండ తపఃప్రచండముని ప్రకాండమండలేశ్వరకాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వచనాన్వయసుధాపారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్మాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తమాజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ శ్రీరామ చంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యానాయాం బాలకాండస్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
బాలకాండస్య చంపూర్ణా వ్యాఖ్యా మంజూషికాభిధా.

శ్రీరామార్పణమస్తు.

అయోధ్యా కాండః.

గచ్చతా దశరథేన నిర్వృతిం భూభుజామసులభాం భుజాబలాత్,
మాతులస్య నగరే యుధాజితస్థాపితౌ భరతలక్ష్మణానుజౌ. ౧

అథ దశరథః పుత్రం రామం స్వతస్త్రిజగత్పతిం

అ. అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యాతే. గచ్చతేతి. భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః. ని. 'బలం శక్తౌ బలౌఽనురే' ఇతి కాశ్యపః. అత్ర భుజాశబ్దస్తాబంకః. ని. 'ద్వౌ పరౌ ద్వయోః. భుజబాహూ' ఇత్యమరః. 'త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతా భుజాయా యథేతి ప్రయోగశ్చ, భూభుజాం రాజ్ఞాం, అసులభాం దుర్దభాం, అనన్యసాధారణీమిత్యర్థః. నిర్వృతిం సుఖం. ని. నిర్వాణం నిర్వృతిస్సుఖ' మితి పర్యాయః. గచ్చతా ప్రాప్తవతా, అనుభవతేతి యావత్, గుణవత్పుత్రలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధిరేతి భావః. దశరథేన భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్న, శత్రుఘ్నస్య రామానుజత్వేఽపి నైయత్యేన భరతానుజత్వం, శ్రీలక్ష్మణస్య చ శ్రీరామానుజత్వమిత్యుభయస్యాపి స్వతస్త్రిధత్వాదితి భావః. యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః. మాతులస్య మాతృభ్రాతృః. తయారేవేతి భావః. 'పితృవ్యమాతుల మాతామహసితామహ' ఇతి సూరేణ మాతృశబ్దాద్భృత్రథే దులచప్రీత్యయః. ని. మాతృభ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. నగరే కేకయస్య పురే, అశ్వమేధపురే వా, స్థాపితౌ-ప్రతిష్ఠాపితౌ, దౌహిత్రదిద్విత్యోర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్ఞయా, తదానయనార్థముపాగతవతి యుధాజితి, రాజా, తనయా ప్రేషితవానిత్యర్థః. శ్రీరామాయణే అయోధ్యాకాండప్రారంభే. 'గచ్చతా మాతులమల'మిత్యాద్యపద్యే-ప్రళమతః ప్రయుక్తం 'గచ్చ'తేతి పదం వాల్మీకినా, తదేతద్భోజేనాత్రాపి మంగళాచరణతయా చమత్కారకారితయా వా ప్రయుక్తమిత్య మసంభేదం, ఏవముత్తరత్రాపి తత్తత్కాండాద్యపదం తత్తత్కాండాదౌ ప్రయుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రథోద్ధతావృత్తం. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగా'మితి లక్షణాత్. ౧

అ. తదనంతరం రాజా శ్రీరామాభిషేకం కర్తుముద్యుక్తవానిత్యాహ—అథేతి. అథ భరతశత్రుఘ్నయోర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనానంతరం, దశరథః. స్వతః స్వభావాదేవ, త్రయాణాం జగతాం సమాహరస్త్రిజగత్. 'తద్దితాథే'త్యాదినా, ద్విగుణ, తస్య,

స్వవిషయ మహీమాత్రే కర్తుం పతిం విదధే మతిమ్,

భువనభరణే కల్యం కల్యాణభూధరమాదరా

త్స్వగృహపటలీభర్యస్తంభం విధాతుమనా ఇవ.

౨

గ. తదనంతరమసౌ సమంత్ర్య మంత్రిభిస్సుహ పారవృథాస్వృద్ధ
శ్రవః పురోధ¹స్సమాంత్రమాహూయ సమాదిదేశ.

3

పతిం త్రిలోకాధీశ్వరం, పుత్రం నిజభాగ్యోదయాత్పుత్రరూపేణానతీర్థం, రామం శ్రీరామనామాంతం విష్ణుమిత్యర్థః, స్వవిషయా స్వస్య పరిపాల్యత్వేన గోచరా, యా మహీ భూతస్తాత్రే తావత్సాం, మహ్యమిత్యర్థః. ని. 'మాత్రం కాశ్చేన్నైవధారణే' ఇత్యురరి, పతిం కర్తుం, మతిం విదధే నిర్ధారితవానిత్యర్థః. 'అర్థనిర్ధారణం మతిరీతి తజ్ఞాః, కథంభూత ఇవ భువనభరణే త్రిలోకోద్భవానే, ని. 'భువనం సలిలే లోక ఇ'త్యజయ్యః. కల్యం సమర్థం, కల్యాణభూధరం స్వర్థాచలం, ని. 'కల్యాణమక్షయే స్వర్థే కల్యాణం మంగళేఽపిచేతి విశ్వః, ఆదరాచ్ఛాభ్యుదయమిత్యాసక్తేః, స్వ గృహపటలీ నిజగృహనివహః, గౌరాదిత్యాత్ జీమ్, తస్యాః ధరం వహతీతి ధుర్యః ధురంధరం, 'ధురో యద్ధకా వి'తి యత్ప్రీత్యయః, స చాసౌస్తంభశ్చ తం విధాతు మనా ఇవ కర్తుకామ, ఇవేత్యుల్పేక్షా, 'తుం కామమనసో రపీ'తి తుమునో మకార లోపః, శ్రీరామస్య పరిమితమహీపతిత్వకరణనిర్ధారణం సుమేరోర్ధ్రవధారదారువి శేషత్వకరణనిర్ధారణప్రాయమివేత్యుల్పేక్షార్థః. తయా చ విశిష్టమతివిధానమేరు స్తంభ విధానయోర్వాక్యార్థయోర్విద్వైకత్వాసంభవాత్సాదృశ్యలక్షణాయామసంభవద్వస్తుసం బంధవాక్యార్థవృత్తిర్నిదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః, న చాయం దృష్టాంతః, ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపే తస్యోత్థానాత్, అత్ర తు 'వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపాత్ పాత్రైకవాక్యతాయాం తథా భావ' ఇత్యలంకార సర్వస్వకారః, హరిణీప్రకృతం, 'భవతి హరిణీన్సా మ్రా స్థా గోరసాంబుధివృత్తై' రితి లక్షణాత్.

౩

తదితి. తదనంతరం మతివిధానానంతరం, అసౌ దశరథః, మంత్రిభీస్సుమంత్ర ప్రముఖైరమాత్రైస్సహేత్యర్థః. సహాధ్వపితౄయం తృతీయా, అత ఏవ 'విసాపి సహకర్తేన భవతీ'తి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య, వృద్ధశ్రవఃపురోధాః పుర మాకపురోహితో, బృహస్పతి, ధృతనమాన్, విద్యాబుద్ధ్యాదిభి ర్దుతై ర్నత్యుల్లాసిత్య

విదితమేవ హి భవతాం శివతాలిమేవ మలిం దధానాస్సుపథా
సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసా మానధనా¹యశస్సమా
ర్జనజాగరూకా జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః పరాం నిర్వృతిముపేత్య దేవ
భూయం గతాస్సర్వే నః పూర్వపురుషా ఇతి. ౪

తస్మా దస్మాభిరపి² యేషామేవ మనీషామనుసరమాణై రేతావంతం

ర్థః, ఉపహలంకారః. పురే భః పారాః లేచ లేవృద్ధాశ్చ తాన్వయావృద్ధాన్వి
ప్రాంత్యమాహూయామంత్ర్య, సమాదిదేశ ఉక్తవానిత్యర్థః. 3

అ. సమాదేశ ప్రకారమేవ వివృణోతి—విదితమితి, శివతాలిం శివంకరిం, కల్యా
ణీమేవేత్యర్థః. ని. 'శివతాలి శ్వివం కర' ఇత్యమరః. మలిం బుద్ధిం, దధానాః ధార
యంతః, న తు కదాచి దప్యామూిత దుర్బుద్ధిగంధాః, సుపథా నీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణ,
సంచరమాణాః ప్రవృత్తితత్పరాః, న తూత్పథవర్తినః, 'సమస్తృతీయాయుక్తా'దిత్యా
త్తనేపదం. 'సుపథో'త్యుక్త 'న పూజనా'దితి నిషేధాత్సమాసాంతాభావః. తృతీయా
విధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యాన' మితి తృతీయోపపత్తిరిత్యాద్యుక్తం ప్రాక్,
తథా ప్రాణినాం, దయమానమానసాః సకలభూతదయాపూర్ణచిత్తా ఇత్యర్థః. నతు
కఠినహృదయాః, ప్రాణినామితి 'అధీగర్థదయేకా'మితి కర్తృణి షష్ఠీ, మానధనామానైక
చిత్తాః, నతు, యథాకథంచితప్రాణిత్రాణపరాయణాః, యశస్సమార్జనజాగరూకాః
కీర్తినంపాదనసాపథానాః, న తు కేవలార్థార్జనతత్పరాః. 'జాగరేయాక' ఇత్యుక్త ప్ర
త్యయః, జనోపతాపసంచరమాన్వసరాః, నిరుపాధిపరదుఃఖప్రహణేచ్ఛాపరశంత్రాః న
తూపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాః, నోఽస్మాకం, ఇదాసీంతనపుత్రాభిప్రాయసంభావనయా
'అస్తదో ర్ద్వయో'శ్చేతి వా న ఇతి బహువచనం, సర్వే నిఖలాః, పూర్వపురుషాః
ఇత్వాస్తుప్రభృతయః పురాతనవృపాలాః, పరాం నిర్వృతిం పరమసుఖముపేత్య, దేవ
భూయం దేవత్వం, భువో భావే కృత్, గతాః ప్రాప్తాః, ఇత్యేతద్వృత్తం, భవతాం,
విదితమేవ భవద్విర్జ్ఞాతమేవేత్యర్థః, న తు మయా జ్ఞాపనీయం. తథాపి. వక్తవ్యార్థ సంగ
త్యర్థం జ్ఞాపితమిత్యేవకారార్థః. మలిబుద్ధిత్యాదినా వర్త మానార్థే క్తః. 'క్తస్య చ వర్త
మాన' ఇతి షష్ఠీ విశేషణానామభీప్రాయగర్భిత్యాత్పరికరాలంకారః, 'సాభిప్రాయవి
శేషణం పరికర' ఇతి లక్షణాల్.

తస్మాదితి. తస్మాత్కారణాల్, లేషామస్తత్పూర్వపురుషాణాం, సంబంధినీం,

1 అయశస్సంసరణిసమ్మార్జన జాగరూకాః. 2 ఏలేషాంసరణిమ్.

కాలం పరిపాలితాః కిల సకలాః ప్రజాః.

౫

ప్రమాణమత్ర పరిపాలన¹ క్రియామిమాం మదీయామనుభవం తో నను భవంత ఏవ.

౬

భవతామ²భ్యుపగమానాం నిగమానాం వా ప్రతీపగామినీం పదవీం నప్రత్యేతి ఖలు లోకః తద స్తి కించిదభ్యర్థనీయమ్.

౭

ప. మమ సురనగీతఖ్యాతిభిర్హైతిభిర్వా

మనీషాం బుద్ధిం, ని. 'బుద్ధిర్న సీషా ధిషణే'త్యమరః, సరణిమితి చాతే సరణిం పద్ధతిం, మార్గమిత్యర్థః, అనుసరమాణై రనువర్తమానైః తాచ్ఛీల్యే కానచ్, 'అపశ్యం వితురా చార' ఇతి న్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైన ప్రవర్తమానై రిత్యర్థః. అత్రా న్యమనీషాయా అన్యత్రాసంభవాత్తత్పద్ధికిం మనీషామితి సాదృశ్యాజ్ఞేపాదసంభవద్వస్తు సంబంధరూపా నిదర్శనాలంకారః. అస్మాభిరపి ఏతావంతం కాలం, బహుకాల మిత్యర్థః. 'కాలాధ్యనోరత్యంతసంయోగ' ఇతి ద్వివీయా. సకలాః ప్రజాః, పరిపాలితాః కిల నీతి కాస్త్రానుసారేణ సంరక్షితాః ఖలు. ని. 'వార్తాసంభాష్యయోః కితే'త్యమరః.

౫

అ. న తు వార్తామాత్రమేవ కిం తు భవంతో²ప్యత్ర ప్రమాణమిత్యాహ, ప్రమాణమితి. అత్రాస్తిన్నరే, ఇమాంప్రవర్తమానాం, మదీయాం, పరిపాలన క్రియాం ప్రకాశంరక్షణకృత్యం, అనుభవంతః ప్రత్యక్షమనుసందధానాః, భవంతో యూయ మేవ, ప్రమాణం నను! సాక్షిణః ఖల్విత్యర్థః. నన్విత్యామంత్రణే వా కిం ప్రమాణం తరోపన్యాసేనేత్యేవకారార్థః.

౬

అ. అస్తు తర్హి తతః కిం తత్రాహ. భవతామితి. భవతామభ్యుపగమానాం భవత్కర్తృకాంగీకారాణామిత్యర్థః, ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమే'త్యమరః. నిగమానాం వా నీతికాస్త్రాణామివ అత్ర వాక్తబ్ధ ఇవార్థకః. ప్రతీపగామినీం ప్రతిపాలవర్తినీం పద వీం మార్గం లోకో జనః. కచ్చిదపీతి శేషః. ని. 'లోక స్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. న ప్రత్యేతి నానువర్తతే ఖలు, యుష్మదుపదిష్టమార్గ మేవానుసరతీత్యర్థః. తస్మాత్కారణా త్కించిత్ప్రయోజనం అభ్యర్థనీయం నూచనీయం, ప్రప్తస్యమితి యావత్, అస్తి.

౭

అ. కిం తదభ్యర్థనీయమిత్యత్ర ఆహ—మమేతి. సురనగీతఖ్యాతిభిః జీవమా నుషాభిప్లుతప్రత్యైః, హేతిభిరాయుధైర్వా, ని. 'హేతిర్హ్యాలంకరాయుధ' మితి

దివి భువి చ సమానప్రకృత్యైర్వికృత్యైర్వా,
నియతమపరిహార్యా యా జరా సా మదంగే
వికచకమల¹పండే చంద్రికేవావిరాసీత్.

౮

గ. తస్మాత్సమస్తక్షత్రవర్గగర్వపాటన ²పటిష్ఠాధారపరశ్వభభరణ
భీషణవేషభార్గవభంగాదపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలినిసాజన్యభాజనే జనా
నురాగనిలయే నిర్తత్సరే ³వత్సలే వత్సేన్ద్రస్త్విశ్వం విశ్వంభరాభారం
వైజయంతీ, 'హేతిశ్శస్త్రేన్ద్రస్త్వియోరితి కేశవశ్చ. తథా దివి భువి చ స్వర్గమర్త్య
లోకయోః, సమానప్రకృత్యైః తుల్యప్రకారైః, లోకద్వయేన్ద్రప్రతిహతప్రసారై
రిత్యర్థః. ఏకప్రకృత్యైః పరాక్రమైర్వా, యా జరా పరితాదిరూపజీర్ణావస్థా. ని. 'పరితం
జరసా క్షాల్యం కేశాదా విప్రసా జరే'త్యమరః. నియతం నిశ్చితమపరిహార్యా పరిహ
ర్తుమశక్త్యా, ఆయుఃకాలా వీర్యేణ వా దుష్పరిహరేత్యర్థః. సా జరా, మదంగే మదీ
యశరీరే, వికచకమలపండే ప్రభుత్వాంబుజకదండే, చంద్రికా కాముడీవావిరాసీత్
ప్రాదురభూత్. యథా చంద్రికా కమలసంకోచస్థానతాదిహేతుః తథా మదీయాంగ
సంకోచాదిహేతుర్జరా సముత్పన్నాన్ద్రుదిత్యర్థః. ని. 'మృణాలమృగసమబ్జాదికదండే
పండమస్త్రీయాం, చంద్రికా కాముడీ జ్యోత్స్నే'తి చామరః. ఉపమాలజ్ఞాం.
మాలినీవృక్షమ్.

౯

అ. తతః క్షమిత్యత ఆహ.—తస్మాదితి. తస్మాజ్జరావిర్భవాద్దేహీః, సమ
స్తక్షత్రవర్గస్య కారపీర్వాద్యకేషక్షత్రియనిపహస్య, గర్వపాటనేన అహంకార
విదళనేన, పటిష్ఠా పటుతరా, దృఢతరేతి యావత్, పటుశబ్దాదిష్టని 'ఇట్టేమేయ'
స్త్వితి టిలోపః. తాదృశీ ధారా యస్య స తథోక్తః. పరశ్వధః కుతారః, తస్య, భర
ణేన ధారణేన, భీషణో భయంకరో షేషో వైషధ్యం యస్య సః తథోక్తస్య, భార్గ
వస్య కామదగ్నస్య, భంగేన గర్వనిర్వాపణేన, అపరిచ్ఛిన్నతరమతిగంధీరం యచ్ఛా
ర్యం, లేన కాలే ఆభిక్ష్యేనేతి తథోక్తే, బహుళమాయే సకలప్రాణిలోకప్రేమా
స్పదే నిర్తత్సరే పరోత్కర్షానహనం మత్సరః, తద్రహితే, అనమాయ ఇత్యర్థః. వత్సలే
సర్వత్ర స్త్విధే, వత్సలన్నేహా సోన్ద్రాస్త్వీతి వత్సలం, ని. 'స్త్విగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః.
'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్చిత్యయః, అస్తిక్ వత్సే, ఏకాదృశసకల
సద్గుణసంపన్నే శ్రీరామే, చిరకాలమారభ్య, ధార్యమాణ మూహ్యమానం, విశ్వం

చిరకాల¹ ధార్యమాణమార్యైరనుమతస్సన్నవతార్య విశ్రాంతిసుఖమను
భవతుమభిలషామితి. ౯

తత స్తే ప్రాప్తషేణ్యపయో వాహపూహ స్తనిత²నినదాకర్ణనసము
ద్గీర్ణనిరతిశయాహ్లాదసంసర్గనిరర్గళనిర్గళ త్కేకాలాపినః కలాపిన ఇవ జనాః
ప్రమదభవకలకలరవముఖరితేఽద్భుతా బభూవుః. ౧౦

విభ ద్రితి విశ్వాంభరా, 'సంజ్ఞాయాం శృత్యానృజీత్యాదినా ఖచ్చిత్తయే ముమాగమః.
విశ్వాంభరాభారమశేషభూపరిపాలనవ్యాపారం, అవతార్య నివేశ్య, ఆర్యైస్తత్రభవద్భి,
రనుమతః తపోవనాశ్రయార్థమనుజ్ఞాత స్సౌ, విశ్రాంతిసుఖం విశ్రమానందం, అనుభ
వతుమనుసంధాతుమభిలషామిచ్ఛామి త్యేవమాదిదేశేతి. పూర్వేణ సంబంధః. ౯

తతః కిం జాతమిత్యత అహ — తత ఇతి. తతః ఆదేశానంతరం, ప్రాప్తషే భవః
ప్రాప్తషేణ్యో వార్షికః. ని. 'వార్షికం ప్రాప్తషేణ్యం స్యా'దిత్యమరః. 'ప్రాప్తపనిణ్య'
ఇతి పిణ్యప్రత్యయః, తాదృశో యః పయోవాహపూహో జలధరపటలం తస్య
స్తనితం గర్జితమేవ నినదో ధ్వనిః. ని. 'స్తనితం గర్జితం మేఘుర్హోహ రసితాది' చేత్య
మరః-తస్యాకర్ణణేన శ్రవణేన, సముద్గీర్ణస్సముత్పన్న ఇత్యర్థః, గౌణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వం
ప్రత్యుత్తోతకర్తావహమేవ యథాహ దంఙీ. 'నిష్ఠూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్య
పాశ్రయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకత్యైం విగాహలే' ఇతి. తథాభూతో, యో
నిరతిశయాహ్లాదః పరమానందః, తస్య, సంసర్గేణావేశేన, నిరర్గళమప్రతిబంధం. యథా
తథా, నిర్గళంతో సర్గచ్ఛంతో, యాః కేకాః స్వవాణ్యస్తాః, ఆలపంతి, తాచ్చీ
త్యేన కూజంతీతి తథోక్తాః, కే మూర్ధ్ని కాయతి ధ్వనంతీతి విగ్రహః. ని. 'కేకా వాణీ
మయూరస్యే'త్యమరః. కలాపినో బద్ధిణః, మయూరా ఇవేత్యుపమా. జనాః శ్రోతా
రః, ప్రమదభవః హర్షసముత్పన్నః, 'ప్రమదసంమదో హర్ష' ఇత్యప్రత్యయంతో
నిపాతః. యః కలకలరవః శోలాహలధ్వనిః. ని. 'శోలాహలః కలకల' ఇత్యమరః. లేన
ముఖరితాని ముఖరీకృతాని, వాచాలీకృతానీత్యర్థః. తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్తృణి
క్తః, తాని దిబ్బుఖాని దిగంతరాణి, తాన్యేవ ముఖాని వదనాని, యేహం లే తథోక్తా,
బభూవురితి శ్లిష్టరూపకముక్తౌపమయా సంకీర్ణతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజని
తానందాతిశయోల్లసితశోలాహలేనాశేషదిగంతరాణాని ప్రతిధ్వనిం చక్రరిత్యర్థః. ౧౦

ప. ఆనందబాష్పవిసరో¹నయనే ప్రజానా
 మావిర్భభూవ మకరంద ఇవారవిందే,
 రామస్య కాంతిమభిషేకదినే భవిత్రీం
 ప్రత్యుశ్య చతురివ వీక్షితుమాదరేణ.

౧౧

గ. రాజాఽపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మ
 ర్దజనిష్యమాణరజో రాజీపాతపరిజిగ్గోర్నయేన రోమాంచప్రపంచేన కం
 చుకితాంగానాం ప్రమాణాతతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షణే

ఆనందేతి. ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః. ప్రజానాం జనానాం, నయ
 నే నేత్రే, ఆరవిందే వద్యే, మకరందః పుష్పరస ఇవేత్యుపమా, అవిర్భభూవ ప్రాచురా
 సీత్. వి. 'మకరందః పుష్పరస' ఇత్యమరః. కిం కర్తుమివ, అభిషేకదినే పట్టాభిషేకదివనీ,
 భవిత్రీం భావినీం, రామస్య, కాంతిం శోభావిశేషం, చతుర్నేత్రాణీత్యర్థః. ప్రత్యుశ్య
 సంకోధ్య, ఆదరేణ ప్రేక్షా, వీక్షితుం ద్రష్టుమివేతి ఫలా'లేప్రీత్యా యథా లోకే చతుః
 ప్రత్యుశనపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు వశ్యంతి, తథాఽత్రాపి జనా విశిష్టశ్రీరామకరీర
 కాంతిం ద్రష్టుకామాః చతుః ప్రత్యుశయితుమివానందాశ్రుణి ప్రవర్తయామాసు
 రిత్యులేప్రీత్యర్థః. ఉక్తాలంకారయోగస్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంస్పృష్టిః. వసంతలిలకా
 వృత్తప్.

౧౧

రాజాపీఠి. రాజా దశరథోఽపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యాసన్నతయా సంభవి
 ష్యక్, యో మహోత్సవః హర్షోత్పాదక శ్రీరామపట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః. ఉక్తం
 చ భావప్రకాశే. 'ఉత్సవే హర్షమిత్థేష ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి తేనోత్సకాః
 కాలాక్షమత్వలక్షణోత్సక్యసంపన్నాః. 'ప్రసీతోత్సకాభ్యాం' మిత్యాదినా తృతీ
 యాగమానః, యే జనాః, తేషాం, సమృద్ధేన సంభ్రమేణ, జనిష్యమాణ ఉత్పత్స్యమానో,
 యో రజోరాజిపాతః, ధూనినికురుంబవతనం, తస్య, పరిజహీర్నయా పరిహరణే
 జ్ఞయేవేతి హేతులేప్రీత్యా. 'ఉత్పన్నస్య ప్రతీకారాదనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ
 పర' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంక్షేపపరిహరణోపాయచికిత్సయేవేత్యులేప్రీత్యర్థః.
 పరిపూర్వాద్ధరతేస్సన్నంతాత్ స్త్రీయా సుప్రత్యయే టాప్, రోమాంచప్రపంచేన
 రోమహర్షణవ్యాప్త్యా. వి. 'రోమాంచో రోమహర్షణ' మిత్యమరః. కంచుకితాని
 కంచుకవక్కుతాని, వర్తితానీత్యర్థః. తాన్యంగాని యేషాం తేషాం, కంచుకశబ్దా

ద్విగుణీకృతమానందమంతర్నియమ్య సుమంత్రప్రముఖాన్తంత్రముఖ్యా
నేవమాచఖ్యా. ౧౨

ప. అస్తాననాశ్రితతపోవసభూమిభాగా
సుస్తుచ్య లోకపరిపాలనజాగరూకాః,
అహ్లానమాగ్ధ్యమచిరాదచలంబ్య రామ
మేవంవిధః కథముదేతః? ౧౩

తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్తృణిక్తః. తతః ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిమపరిచ్ఛిన్నానందం,
ప్రపన్నానాం, లేహం, జనానాం, హర్షప్రకర్షణ ఇష్టలాభజన్యో మనఃప్రసాదో
హర్షః. తస్య ప్రకర్షణాతిశయేన హేతునా. చ్చౌ గుణావాప్యత్రీయస్య స ద్విగుణః.
ని. 'గుణస్తావృత్తి శబ్దాదిజ్యోతిరీయా ముఖ్యతంతు'ష్యితి వైజయంతీ. ద్విగుణీకృతః
ద్విరావృత్తః. పూర్వవత్కర్తృణిక్తః. తమానందమిష్టానుష్ఠానానుభవజన్యసుఖం, రాజ్యా
భిషేకస్య ప్రజాహర్షమూలత్వాత్తదుబ్బంహితానందాతిరేకమిత్యర్థః. ఆంతర్నియమ్యాం
తరంగే నిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖాంతుమంత్రాదీన్, మంత్రముఖ్యానమాత్మప్రవరా
స్పృతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచఖ్యా ఉవాచేత్యర్థః. ఆత్ర ప్రీతిహర్షానందశ
బ్దానాం వృత్తిభేదాద్భేదోఽవసేయః. ౧౨

అఖ్యానప్రకారమేవాహ. అస్తాదితి. అనాశ్రితః అనధిష్ఠితః. తపోవసభూమి
భాగః పుణ్యరణ్యభూప్రదేశః. యోస్తాన్ తథోక్తాన్, అస్మీకృతవానప్రస్థాక్రమా
నిత్యర్థః. కించ లోకానాం ప్రజానాం, పరిపాలనేనీతిమాగ్ధేణ సంరక్షణే, జాగరూ
కాన్ సావధానాన్ విశేషణద్వయేనావ్యపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే; ఏవంవిధాన
పృస్తాన్ నః. బహుచవనమత్రాత్తసంభావనయా ద్రష్టవ్యం, ఉస్తుచ్య త్యక్త్యా, అహ్లాన
మతీణం, మాగ్ధ్యం ముగ్ధభావో, యస్య తమనవిచారిణ మిత్యర్థః. త్రైజగత్పతేః. సకల
కార్యధరంధరస్య, శ్రీరామస్య, తత్త్వతః ఆత్యంతతపాశ్రిమసంపన్నభావేఽప్యాదరాతిశ
యాదిత్థం నిద్రిష్టమిత్యనుసంధేయం. రామమచిరాత్. క్షీప్రమేవాలంబ్యాశ్రిత్య, ఏవం
విధః. ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్య ఇతి యావత్, జనానురాగః ప్రజాభిలాష
విశేషః. కథం కుతో వా, ఉదేతి ఉత్పద్యతే, ఏతదత్యంతాశ్చర్యమిత్యర్థః. మనః
ప్రవృత్తేః పరంత్రా ఏవ ప్రజాః స సంస్తవపరంత్రా ఇతి భావః. ఏతచ్చ 'సర్వతో
జయమన్విచ్ఛేత్తుత్రాదిచ్ఛే త్పరాజయ'మితి న్యాయేన రాజ్ఞోఽభిమతమేవేతి రహస్యం.
వసంతలిలకావృత్తమ్. ౧౩

గ. తేఽపి నియమితనిజమనోరథాయ దశరథాయ సవినయమేవం
వ్యజిజ్ఞప్తాః. ౧౪

ప. దేవే స్థితేఽపి తనయం తవ రామభద్రం

లోకస్వయం భజతు నామకిమత్ర చిత్రమ్, ?

చంద్రం వినా తదుపలంభసహేతుభూతం

క్షీరోదమాశ్రయతి కిం తృషితశ్చకోరః?.

౧౫

. తదనంతరం చత్వరే తత్పరే తత్పరస్తత్త్వవిదాం పరిష్టస్య వసి

తథితి. తే సుమంత్రప్రముఖమన్త్రిణోఽపి, నియమితో-నిర్ధారితః. నిజః స్వకీయః. మనోరథః శ్రీరామాభిషేకరణదూషా, యేన కస్తై, యద్వా, నియమితః ప్రజానురాగస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వాత్సంకోచితః. నిజమనోరథో రాజ్యాభిలాషా, యేన, యద్వా, నియమితః అంతరాచ్ఛాదితః. నిజమనోరథః రామాభిషేకవిషయకస్వకీయాభిలాషా, యేన కస్తై, దశరథాయ, సవినయం సప్రశ్రయం యథా తథా, విపం పక్ష్యమాణీత్యా, వ్యజిజ్ఞప్తాః-విజ్ఞాపయమానుః. ౧౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ. —దేవ ఇతి. దేవే-రాజ్ఞే, త్వయి. ని. 'దేవస్సురే ఘనే రాజ్ఞే'తి విశ్వః. స్థితే ప్రజాపరిపాలనదక్షతయా పర్తమానే సత్యపి, లోకోజనః. తవ, తనయం, రామభద్రం, స్వయం చోదనాం వినైవ, భజతు-సేవతాం, సమాశ్రయత్విత్సర్థః. నామేతి సంభావనాయాం, అస్మిన్నథే కిం చిత్రమాశ్చర్యం, న కించిదపీత్యర్థః. కుత ఏతదిత్యాశంక్య దృష్టాంతమాహ. చంద్రమితి. తృషితః-సిపాసితః. చకోరః-చంద్రికాపాయా పక్షివిశేషః. 'చకోరశ్చంద్రికాపాయా'త్యుక్తత్వాత్. చంద్రం వినా-చంద్రం విహాయేత్యర్థః. పృథగ్వివేత్వాదినా వికల్పాద్వివేచితయా, తదుపలంభసస్య, చంద్రోత్పత్తేః. సహేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాణ్యుదకాని, యస్య తం, క్షీరోదం-క్షీరసముద్రం. 'ఉదకస్సోదస్సంక్షాయా' మిత్యుదకశబ్దస్సోదాదేశః. ఆశ్రయతి-సేవతే కిం? నాశ్రయత్యేవేత్యర్థః. అతఏవ తన్న చిత్రమితి వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః. 'బింబానుబంబన్యాయేన సిద్ధేశో ధర్మధర్మిణోః. దృష్టాంతాలంకృతిశ్చేదయా భిన్నవాక్యాధ్వనశ్రయే'తి, విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్. పృతం తు పూర్వవత్. ౧౫

తదనంతరమితి. తదనంతరం - రాజమంత్రిసంభాషణానంతరకాలే, తత్త్వవిదా మౌగమరహస్యవేత్తాణాం, పరిష్టస్య శ్రేష్ఠస్య, వసిష్ఠస్య మహర్షేః, కాసనాదాత్మావచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకలశ భద్రాసనచ్ఛత్రచామ

వృస్య శాసనాదభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః. ౧౬

ప. అవలూయ రామం వినయాభిరామ

మావిః ప్రమోదః ప్రభురేవమూచే,

తవోత్తమాంగే మకుటం విధాతు

మహ్నయ తిష్యే దివనే యతిష్యే.

౧౭

గ. అథ దశరథమనోరథం కౌసల్యాయై నివేద్య స్వభవనముపగ

రాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం, ఆహరణాయ తాన్యాహర్తుమిత్యర్థః. తత్పర ఆసక్తస్య. ని. 'తత్పరే ప్రసితాసక్తా' విత్త్యమరః. సామాత్యః-మంత్రి సహితః. పౌరవర్గః-నాగరికసమూహః, చత్వరే-అంగణే, తత్పరే-త్వరాంచకార. ౧౬

అనంతరవృత్తాంతమాహ - అవలూయేతి. 'ప్రభుర్దశరథః. పరాపేక్షయా స్వస్తి నిక్రృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పరస్తిన్నుత్క్రష్టతానుసంధానం వా వినయః, లేన వినయేన-ప్రత్యయేణాభిరామం-రమణీయం, రామమాచలూయ, అవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్ఫుర్, విపం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఊచే-ఉక్తవాక్, తదేవాహ-అచ్చాయ ద్రుతం, తిష్యే పువ్యనక్షత్రయుక్త ఇత్యర్థః. ని. 'పుష్పే తు సిద్ధ్యతిష్యే' విత్త్యమరః. 'పువ్యస్సర్వాస్థిసాధక' ఇతి శాస్త్రాశ్చకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వా దితి భావః. నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతి విహితాణః 'లుబవిశేషే' ఇతి లుబ్, దివనే శ్వ వివేత్సర్థః. తథా రామాయణే దశరథవచనం. 'శ్వ విప పువ్యే భవితా శ్వోఽభిషించతు మే సుత' ఇతి. తవోత్తమాంగే - శిరసి. ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్ష' మిత్యమరః. మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనకకోటిరం, విధాతుం - నిక్షేప్తుం, యతిష్యే యత్నం కరిష్యే, స్వాభావికశాస్త్రాభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపి వినయస్య త్వయి విద్యమానత్వాద్రాజానం త్వాం కరిష్యామిత్యర్థః. ఆత్ర కామందకః 'వినయప్రగ్రహా న్భూతైశ్చ కురీష్వ నృపతిస్సృతాక్, అవినీతమమారం హి కులమాళు విశీర్యతే. వినీతమారసం పుత్రం యావరాశ్యోఽభిషేచయే' దితి, ఇత్యూచే, ఇతి సంబంధః. ఉపజాతి స్పృక్ష. ౧౭

అథేతి. అథానంతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేకకరణసంకల్పం కౌసల్యాయై నిజజనవైశ్చి, నివేద్య-విజ్ఞాప్య. స్వభవనం-నిజమందిరముపగతస్య, ప్రవిష్టస్య, రామస్య, భగవాన్ముజ్జో, వసీష్ఠః, సంజాతకాతుకః, ఇదానీం ఖల్వహం కృతార్థః. యత స్మిరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమామితి సముత్పన్నహర్షస్ఫుర్, కాతుకం హస్తనూత్రబంధనరూపం, మంగళం మంగళాచారం, నిర్వర్తయా

తస్య రామస్య భగవాన్వసిష్ఠస్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వ
ర్తయామాస. ౧౮

ప. ఆపూరయన్తంగళతూర్యఘోషైరాశావశావల్లభకర్ణతాళాన్,
ఉజ్జృంభితః కోఽపి గిరామభూమిరున్తస్తకః ¹పౌరజనప్రమోదః.

తత్ర—యామేవావచర్మిశిచరకులోన్మూలనే మూలహేతుం

యస్యాశ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ,

మాన-చకారేత్యర్థః. ఊణీపాణిగ్రహోత్సవేఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన శాస్త్రబోధి తత్వా
దితి భావః. ని. 'కౌతుకం మంగళే హన్తే హస్తసూత్రే కుతూహలే' ఇత్యుభయత్రాసి
కాశ్యతః. ౧౯

ఆపూరయన్మితి. మంగళతూర్యఘోషైః - మంగళార్థవాద్యధ్వనిభిః, ఆకాశ
దిక్షు, యే, వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభాస్తేషాం దిగ్గజానాం, కర్ణతాళాన్-కర్ణసంఘ
ట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనీన్. ని. 'వశాస్త్రీ కరిణీ వంధ్యే'త్యమరః. ఆపూరయన్-విస్తారయన్,
కోఽప్యభూతపూర్వః, అతఏవ గిరామభూమిః వాచామగోచరః, ఇయత్రయా ఇదం
తయా వా వక్త్రమశక్య ఇత్యర్థః, ఉన్తస్తకః - ఉన్తతశిరాః, మహానిత్యర్థః. అథవా,
ఉన్తస్తకః-ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూత ఇత్యర్థః. పౌరజనానాం, ప్రమోద ఆనందః,
ఉజ్జృంభితః, ఉత్కటోఽభూదిత్యర్థః. ఆత్ర తూర్యఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణతాళ
పూరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాలికయోక్తిః, ఇంద్ర
వక్త్రావృత్తమ్. ౧౯

తత్ర తస్మిన్ ప్రమోదోజ్జృంభణసమయ ఇత్యర్థః, యామేవేతి. యాం మంథ
రాం, ఏవకారోఽన్యవ్యచ్ఛేదార్థకః, నిశిచరాణాం - రావణాదిరాక్షసాం, కులోన్మూ
లనే - వంశనాశనే, గణవిధ్వంసనే వా. ని. 'సజాతీయగణే గేహే గోత్రేఽపి కథితం
కుల' మితి విశ్వః. మూలహేతుమాద్యకారణమాహుః - బ్రువలే, జనా ఇతి శేషః.
'బ్రువః పుచానా'మిత్యాదినా ఇలాదేశో బ్రువ ఆహదేశశ్చ, తద్ధర్మోధాద్విపరీతము
ద్ధ్యౌ కైకేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తతస్సీతావహరణే సతి శ్రీరామేణ రావ
ణాదినంహరస్య ప్రకృతత్వాదితి భావః. తథా, ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్త్రం,
'ప్రకృత్యాదిభ్యస్తృతీయే'తి తృతీయాసమాసః. యస్యాః మంథరాయా, శ్చిత్తం,
గాత్రమిత్రం తస్యా ఏవ శరీరసదృశం, బభూవ, యథా తద్దాత్రం స్వభావవక్త్రం

అంభోజిన్యాశ్శిశిర¹సరసం కాసరీ వాచ్ఛమంభః

కై కేయ్యాస్సాహృదయమదయం మంథరా నిర్తమంథ. ౨౦

ప. అలఘుచలితజంఝా వాతనిష్పేషదోషా

దశనిరివ కఠో²శ్శీతలాంభోదపజ్ఞైః,

తథా చిత్తమప్యాసీదిత్యర్థః. 'ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞే'తి పచనా తాప్రియేణ ప్రజ్ఞాయా ఆకారసదృశత్వనియమాదితి భావః. సా, మంథరా మంథరాభిధానా, కై కేయ్యాగృహ వాసినీ, కాసరీష-నవమహిషీష. ని. 'లులాయో మహీయో వాహద్విషత్కాసరసై రిభా' ఇత్యమరః. 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపథా'దితి జీష్, శిశిరం చ తత్సరసం మధురం చేతి విశేషణయోరపి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః. అచ్చం నిర్తలం, ఏతద్విశేషణద్వయం హృదయే³పి యోజ్యం, అంభో జిన్యాః సరస్యాః. అంభ ఇవ, కై కేయ్యా హృదయం, అదయం దయారహితం యథా తథా, నిర్తమంథ అలోడయామాస, యథా, తస్య సః శ్రీరామాభిషేకదిఘాతప్రవణం స్యాత్తథా-నిజచిత్తగాత్రమిత్రై రేవ వాక్త్రైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః. మనోవాక్కాయోక్తృసు కుటిలాయాస్తస్యాః కిం కపటం నాటయితుమశక్యమితి భావః. పూర్ణోపమాలంకారః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౨౦

అలఘ్వితి. అలఘు అమందం, చలితః ప్రవృత్తో యో జంఝావాతః ధ్వని విశేషః. సూక్ష్మామ్బువర్ష మిశ్రితో మహామారుతః. తేన, యో నిష్పేషః సంఘర్షణం, స ఏవ దోషస్తస్మాద్ధేతోః. ని. 'జంఝాధ్వనివిశేషేస్యాదపి సూక్ష్మాంబువర్షణే' ఇతి నానా ర్థరత్నమాలా, శీతలాంభోదపజ్ఞైః శిశిరజలదపటలే, కఠోరస్తీక్ష్ణః అశనిః దంభోలి రివ, అపహృతం విధ్వంసితం, జనానాం సౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేకమహోత్సవజనితా సందో, యేన తస్మాత్, మంథరాయా, భేదవాక్యాత్. 'రాజా ఇదానీం శ్రీరామ మభిషేక్తుముద్యతస్తతస్తస్య శ్రీరామస్య - ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేకఞ్చ పూర్వ దత్తవరద్వయేనాభ్యర్థయ - అన్యథా మహాననర్థ స్సన్యోదిత్యుపజాపవచనాదిత్యర్థః. ని. 'భేదోపజాపా' విత్యమరః. భరతజన్యాం భరతస్య మాతరి, కై కేయ్యామపి, దౌర్జన్యం- శ్రీరామాభిషేకవిమాతుకత్వరూపమసాధుత్వమాసీత్-ప్రాదురభూదిత్యర్థః. భరతజన్యా మిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథా చ. తజ్జన్యా అపి తథాత్వముప కద్యతే, కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానాం, అకస్సౌజన్యయుక్తాయామన్యస్యాం

అపహృతజనసౌఖ్యాన్తంథరాభేదవాక్యా

దశి భరతజనన్యాం హంత దౌర్జన్యమాసీత్.

౨౦

గ. సైషా మంథరాభిధాన పిశాచికావేశపరవ శ ని జా శ యా
పూర్వం దండకే వైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగత
వేదనానా²పనోదనార్థమాత్త నే వితీర్ణం పరద్వయం వరాయ దశరథాయ
న్యవేదయత్.

౨౨

దౌర్జన్యమాసీదితి విరోధసూచకోఽయమపిశబ్దః. ఏతేన మంథరాయా వచనస్య తాదృక్కి-
ల్పిహిత్యాదనపాటవం సూచ్యతే, హంతేతి విషాదే. ని. 'హంత హర్షేఽనుకంపాయాం
వాక్యారంభవిషాదయో' రిత్యమరః. అలంకారస్తు పూర్వవత్. మాలిసీవృత్తమ్. తథా
క్రీరామాయణే కైకేయాం ప్రతి మంథరావాక్యమ్. 'తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ
రాజ్నిభిః పరిః. అగచ్ఛత్తాముపాదాయ దేవరాజస్య సామ్యకృ'దిత్యాంభ్య 'తా వరా
యాద భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్, ప్రవ్రాజనం చ రామస్య త్వం పర్యాణి చతు
ర్దశే'త్యంతమ్.

౨౦

అ. తతః కైకేయా కిమకరోదిత్యాశంకాయామాహ. — సేతి. మంథరేత్య
భిధానం నామ యస్యాస్యా తథోక్తా, యా పిశాచికా మహాభూతగ్రహః. 'స్వాత్మ
కః. కేఽణ' ఇతి ప్రాప్త్య తస్యా, ఆవేశేన ఆవాహనేన, ఆక్రమణేనేతి యావత్.
పరవశః. పరతంత్రః. వివేకహాన్య ఇత్యర్థః. నిజాశయస్వకీయాంతఃకరణం యస్యా
స్యా తథోక్తా, సా ప్రాప్నుగుణా, విషా కైకేయా, పూర్వం-పూర్వకాలే దండకే, వనే,
వైజయంతమితి యత్పురం, తద్వాస్తవ్యస్త్ర వసత్. 'వనేప్రవృత్కర్తరి జి'చ్చేతి
కర్తరి తప్రప్రత్యయో వృద్ధిచ్చ, యశ్శంబరాసురః. శంబరాభ్యో మహాదైత్యః. తస్య,
సంగరే-యుద్ధే, సంగతా-ప్రాప్తా, యా, వేదనా, అసురశస్త్రక్షతిజనితభేదః. ని.
'భేదేఽపి వేదనే' త్యమరశేషః. తదపనోదనం-త్పనివారణం, ఆర్థః - ప్రయోజనం,
యస్య తత్, తత్సంభావితమిత్యర్థః. ని. 'అర్థోభిధేయరైఃస్తుప్రయోజననివృత్తి'
ష్టిత్యమరః. ఆత్మనే - స్వదై, వితీర్ణం, తాదృగ్రణసంకటాదపసార్వ తత్రత్యబాధా
యా నివర్తితత్వాత్పాతి¹శీకతయా దత్తమిత్యర్థః. పరయోః ద్వయం, ద్వౌపరా
విత్యర్థః. ని. 'దేవాద్వృత్తే వరః శ్రేష్ఠే ఇత్యమరః. వరాయ భక్తే, దశరథాయ,
'క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. న్యవేదయత్ - విజ్ఞాప

1 అవేశనిజాశయా. 2 అపనోదనవేదనార్థం.

ప. తయోరేకస్య సంరంభో భరతస్యాభిషేచనమ్,
అన్యస్య వన్యవృత్తైవ వనే రామస్య వర్తనమ్.

౨౩

తస్మిన్ ఊణే వరయుగం ¹చిరత ప్తతామ్ర
నారాచ వేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య,

యామాస, తథా రామాయణమ్ 'స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసుకే రణే, తత్ర చాచ్యావయచ్చత్రుస్తవ జీవితమంతరా. తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభి రక్షితః. జాగ్రత్యా యతమానాయాస్తతో మే ప్రాదదా వరా. తా తు దత్తావరా దేవ నిశేషం మృగయామ్యహమ్, తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసుగ' కేతి. ౨౨

ఆ. విజ్ఞాపితస్య వరద్వయస్య వినియోగప్రకారమేవాహ. తయోరితి. తయోర్వ రయోర్వ భ్యే, ఏకస్య వరస్య సంరంభస్సంభ్రమః. ప్రవృత్తిరితి యావత్. ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే ణోపే' ఇతి శబ్దార్థావళి. భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యాభిషేకః. అన్యస్య, వరస్య, సంరంభః. వన్యవృత్త్యామునివృత్త్యా, జటావల్మలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః. ఉపశాపముద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్చేదార్థ మేవకారః. రామస్య, వనే-దండ కావనే, వర్తనం వృత్తిరవస్థానమితి యావత్. పూర్వం సామాన్యేన దత్తా వరావిదానీం భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవతీత్యర్థః. తథాచ రామాయణమ్. 'సవ చంద చ వర్షాణి దండకారణ్యమౌశ్రితః, చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తావసః. భరతో భజతామద్య యావరాజ్యమకంటక' మితి. ౨౩

ఆ. తదానీం కిం లాతమిత్యాహ. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ ఊణే తత్కాలే, ని. 'నిర్వాహారస్థితౌ కాలవిశేషోత్పవయోః ఊణ' ఇత్యమరః. చిరం-చిరకాలం, తప్తః- అగ్నిసంతప్తః. అతఏవ, తామ్ర-రక్తవర్ణో, యో నారాచకః శలాకాకారతీక్షణశస్త్ర విశేషః. తస్య, వేధస్సంప్రహరస్తవృత్పరుషం కఠోరం, దుస్సహమితి యావత్. వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య-సూనృతభాషితస్య, ప్రహం-ప్రచ్యుతిః. 'కృత్యచ' ఇతి ణజ్వం. తస్మా చ్చుకితస్య-భయసంభ్రాంతస్య, నృపస్య-రాజ్ఞో దశరథస్య శ్రవసీ, విదార్య-శ్రోత్రే విభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా ఆంతరింద్రియస్పార్శగ్రాహకత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణశబ్దగ్రహణా శ్రోత్రం శ్రుతిస్త్రీశ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః. హృదయే-తస్మైవ మానసే, పుటపాకరీతి-మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్త్య అగ్నినా సంతాపనం పుటపాకః. తస్య రీతిం, తత్సద్భవం, పరిపాటిమిత్యర్థః. ఆత ఏవ నిదర్శనా,

సత్యప్రహాణచకితస్య సృజస్య కామ
మూరీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్.

౨౪

1 తనయవిరహవార్తామాత్ర సంతప్యమానా
దథ దశరథచిత్తాచ్చేతనా నిర్జగము,
దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయా 2 లేహ్యమానా
ఙ్గిడితి గహనగుల్తాదుజ్జహానా మృగీవ.

౨౫

గ. ఆథ దశరథః కథమపి లబ్ధసంజ్ఞః కై కేయామిదమభాషత. ౨౬

కామ మత్యంతం, ఊరీచకారాంగీచకార. ప్రతిశ్రుతస్యాశ్రవణే ఆగ్రహణే వా సత్య
విష్టవోభవేదితి శ్రుత్వా గృహీతత్వాచ్చ తప్తనారాచదుస్సహం వరయుగం ద్వార
భూతశ్రవణవిదాహపూర్వకం రాజ్ఞోఽంతరంగం ప్రవీశ్య తం నిరుచ్ఛాసం తాపయా
మానేత్యర్థః. ని. 'ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః.
'ఊర్వాది చ్చిదాచ' శ్చేతి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. వసంతతిలకా
వృక్షమ్.

౨౪

తనయేతి. ఆథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాత్రేణ శ్రీరామవియోగవృత్తాం
తాకర్షణేనైవ, సంతప్యమానాద్దశ్యమానాల్, విరహ వివ సతి కిం భవిష్యతి వా న జ్ఞాయత
ఇతి మాత్రశబ్దార్థః. దశరథస్య చిత్తాద్ధృదయాల్. 'ధృవమపాయేఽపాదాన' మిత్య
పాదానత్వాత్పంచమీ. చేతనా సంజ్ఞా జీవనశక్తిః. దవహుతవహస్య-వనవహ్నేః.
రోచిర్జ్వాలయా దీప్తజ్వాలయా రోచిషజ్వాలయా వా. ని. 'వనే చ వనవహ్న్నా చ దవో
దావ ఇతీరితః' ఇతి శాశ్వతః. లేహ్యమానాదాస్వాద్యమానాల్. దహ్యమానాదితి
యావత్. గహనగుల్తాత్కావనకుంజాల్, ఉజ్జహానా నిర్గమనశీలా, 'జిహాజ్ గతా.' వితి
ధాతోశ్చానచ్. మృగీవ కురంగీవ, 'జాలేరస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి జీష్, ఝడిత్యం
జసా. ని. 'ప్రాఙ్మడిత్యంజసాఽనన్వయే' త్యమరః. నిర్జగము-నిర్జగాల్, శ్రీరామవిరహ
వార్తాం శ్రుత్వా ఆతిమాత్రపుత్రవత్సలా రాజా సపది మూర్ఖమగచ్ఛదిత్యర్థః.
పూర్ణోపమాలంకారః. మాలినీవృక్షమ్.

౨౫

ఆథేతి. ఆథ-చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛేణ, లబ్ధసంజ్ఞః.
ప్రాప్తచేతనస్సక్, కై కేయాం ప్రతి. ఇదం వచనమభాషత-అవోచత.

౨౬

ప. రామః కామముపాశ్రయిష్యతి వసం త్వక్త్వా ధృతం కౌతుకం
 లోకస్త్యక్ష్యతి కౌతుకం చిరధృతం తస్యాభిషేకే కథమ్?,
 ధర్మాపాయభయేన వత్సవిరహం ¹వత్స్యామి వత్స్యామి కిం
 యావత్కల్పమక్షీర్తిరా ర్తిజననీ జాయేత జాయే తవ. ౨౭
 వత్సం కఠోరహృదయే నయనాభిరామం

తత్ప్రకారమేవాహ. రామ ఇతి. రామః. ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగచ్ఛేనా
 ముత్రం, కౌతుకం హస్తసూత్రం, త్వక్త్వా లీలయైవ విసృజ్య, కామమత్యంతం,
 ఆప్రతిబంధమిత్యర్థః. వస, ముపాశ్రయిష్యతి - ప్రవేశ్యతి, ధర్మాచారతత్పరత్వాదనా
 యాసేనైవ ప్రవర్జిష్యతీత్యర్థః. తథా, లోకో జనః. తస్య శ్రీరామస్యాభిషేకే విషయే,
 చిరధృతం - చిరకాలమారభ్య సంభృతం, కౌతుకం - మర్నం, కథం - కథంచిత్,
 త్యక్ష్యతి, దుస్త్యజమప్యతికృచ్ఛేణ విస్త్రక్ష్యతీత్యర్థః. తథా, ధర్మస్యాక్షేపృతపరి
 పాలనరూపసుకృతస్య, ఆపాయాద్విశాశాద్యధ్యయం, లేన, వత్సవిరహం - రామ
 వియోగం, వత్స్యామి, ధారయిష్యామి ఆహమితి శేషః. 'వహ ప్రావణే' ఇత్యస్తా ధాతో
 ర్ఘ్నట్, కిం ప్రతిపదనం వత్స్యామ్యాపిష్యామి, వత్తుమవకాశాభావాదితి భావః. అత్ర.
 'వచ పరిభాషణే' ఇత్యస్తాధాతోర్ఘ్నట్. అథవా, వత్స్యామి వత్స్యామితి వహనాథోద్విరు
 క్తోఽయం శబ్దః, పునఃపునః. ధారయిష్యామిత్వర్థః. 'చావలే ద్వే భవత' ఇతి ద్విరుక్తిః.
 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపల' మితి కాశికా, అతిదుస్సహపుత్రవిరహపేదనాజనితోద్వే
 గాత్సంభ్రమః. కింతు, హే జాయే హే భార్యే, తవ, యావత్కల్పం కల్పాంతపర్యంత
 మిత్యర్థః. 'యావదవధారణే' ఇత్యవ్యయాభావః. అర్తిజననీ పీడాకరీ మర్నభేదనీతి.
 యావత్, ని. 'అర్తిః పీడాధనుస్కూట్యో' రిత్వమరః. అతీర్తిః శ్రీరామాభిషేకవిఘ్నా
 చరణజన్యాపఖ్యాతిః. జాయేత ప్రాదుర్భవేత్, జనేర్నిజే తజ్జ్, యథాతథావాస్తాకం
 నిర్వాహో భవిష్యతి జాయాత్వేన సంభావితాయాస్త వైవ మవసేననర్థః. 'సంభావితస్య
 చాక్షీర్తి ర్తరణాదతిరవ్యతే' ఇతి గీతాయాం భగవతా ఉక్తత్వానితి భావః. వృత్త్యను
 ప్రాసః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౭

వత్సమితి. హే కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే, యతః స్వప్నేఽపి దుస్సహం శ్రీ
 రామవిరహం సాక్షాత్త్వం బోధయసి - అతస్తద్విధృద్ధయస్య కఠోరత్వం కిం వక్త
 వ్యమితిత్యేతత్సంబోధనం, నయనాభిరామం శేత్రానందకరం, వత్సం బాలం, తన

రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే,
 ధాతుర్బలాదుపయమస్తస్య జాతపూర్వః
 కై కేయి మాముపయమం నయతీతి మన్యే.

౨౮

గ. తదను నిజమనోరథైకపరిపూరణకృతాదరా కై కేయి సాప
 హాసమవాదీత్.

౨౯

ప. సత్యవిప్లవమపత్యసంగతస్సంగతం భృశమపత్యతస్తవ,

యం దారకం, విరహానహిష్టత్వద్యోతనార్థమేతద్వికేషణద్వయం. ని. 'వహ్ని నామ
 టజే వర్షే తర్ణకే తనయాదికే' ఇతి వైజయంతీ, రామం వినా రామం విహాయేత్సర్వః.
 'పృథగ్విసే' త్యాదినా వికల్పాద్వివేచితా. మే మమ, జీవితం జీవనం, న తిష్ఠతి ఖలు,
 నునిశ్చితం మరిష్టామిత్యర్థః. ఆతః. హే కై కేయి, ఆత్ర యద్యపి భార్యానామ
 గ్రహణం కాస్త్రనిషిద్ధం తథాపి భార్యేయం చండీతి వ్యవహర్తుం యుజ్యత ఇత్యేవ
 మామంత్రితమిత్యవధేయం, ధాతుర్బలాద్విధిబలాత్, త్వయి విదయే, పూర్వం జాతః.
 జాతపూర్వః. సుపుపేతి సమాసః. ఉపయమో వివాహః. యమసమీపం చ ధ్వన్యతే
 ని. 'వివాహోపయమా సమా' విత్యమరః. మాం యమస్యాంతకస్య, సమీపముపయమం,
 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినాఽవ్యయీభావః. నయతి ప్రాపయతీత్యేవం, మన్యే
 బుధ్యామి, ఉపయమస్య ఉపయమప్రాపకత్వం యుక్తమనో మమాప్యేవం మరణ
 ముచయుజ్యతే ఇత్యర్థః. లోకే లక్షణవతీనాం కన్యకానాం పరిణయో భర్తృజీవనాయ
 భవతి ఈశ్వరవలక్షణదుర్భగాయాస్తవ పరిణయస్తు మమ మరణాయ భవతీతి భావః.
 వసంతతిలకాపుత్రమ్.

౩౦

తదన్వితీ. తదను దశరథభాషణానంతరం, నిజమనోరథస్య, వికస్య భరతాభిషేచన
 రామప్రప్రజనరూపస్వాభిలాషన్వేయ, పరిపూరణే నిష్పాదనే, ఆత్ర మనోరథైక శబ్దయో
 శ్చివభాగవతవత్సమాసః. ఆథవా వికపరిపూరణే ముఖ్యపరిపూరణే. ని. 'ఏకే ముఖ్యాన్య
 కేవలా' ఇత్యమరః. కృతాదరా విహితాస్థా, కై కేయి, సాపహాసం సోల్లంతనమవా
 దీత్ ఉవాచ. ని. 'సోల్లంతనం తు సోత్పా'సం సోపహాసం సమాస్త్రయ' ఇతి
 హలాయుధః.

౩౧

ఆ. ఉక్తిప్రకారమేవ వివృణోతి. సత్యేతి. అపత్యసంగతః. పుత్ర మోహాఢ్యోః.
 పంచమ్యాస్తసి. సంగతం ప్రాప్తౌ, సత్యవిప్లవం సత్యవాక్యప్రచ్యుతిం, భృశమత్యంత,

ఆ శ్రుతస్య విఫలత్వమస్తి చేదాశ్శ్రుతస్య రచితోఽయమంజలిః.

ప. కిం నాగతస్తే శ్రవసోస్సకాశమరిందమస్సత్వవతాం పురోగః,

మవశ్యతః అనాలోచయతః, ఈషదప్యననుసందధత ఇత్యర్థః. తవ, ఆ శ్రుతస్య వరద్వయం దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య. ని. 'అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. విఫలత్వం నైషల్ప్యమస్తి చేత్ తత్ప్రతిశ్రుతం విఫలం భవతి యదీత్యర్థః. ఆ ఇత్యవహసే విసర్గాంతో నిపాతః, శ్రుతస్య, 'సత్యం వద ధర్మం చర స్వాధ్యాయాంతాప్రమదః' 'అంగీకృతం హి కృతినః పరిపాలయంతీ' త్యుది ధర్మశాస్త్రస్య. ని. 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః. ఆయమంజలిః ప్రణామః. ని. 'తే యుతావంజలిః పుమా' నిత్యమరః. రచితః విహితః, కాసనాచ్ఛాస్త్రమితి వ్యుత్పత్త్యా దురధ్వప్రవృత్తిప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధం శాస్త్రం, ఈదృశాచ్ఛాస్త్రజ్ఞస్యాపి భవతో యద్యేవం ప్రవృత్తిస్యాస్త్ర ర్హ్యకించిత్కరత్వాత్తన్నమస్మరోమిత్యర్థః. 'తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం లే కార్యాకార్యవ్యవస్థితా' విత్యాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్రమనుసరతా త్వయా ప్రతిశ్రుతనిర్వాహోఽవశ్యం కర్తవ్యః, నాన్యథాశ్రేయ, ఇతి తాత్పర్యం, భక్తిశ్రద్ధాదరబంధురాంతఃకరణతయా. విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః. తథాఽపహాసాదావపి నమస్కారస్సంభవతి, తథా ప్రయుక్తం పూర్వైః. 'బిందుద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తా శిరోబిందుకం కర్తేతి క్రమశీతాన్వయకలా యేకేఽపి లేభ్యోఽంజలిః. యే తు గ్రంథసహస్రకాణకషణాశ్రుట్కల్మషం కైర్దిరామట్లానైః కవయంతి బిల్వణకవి స్తేష్టేవ సన్మహ్యతీతి రథోద్ధతాపుత్రమ్. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగా' వితి లక్షణాత్.

30

ఆ. ప్రతిశ్రుతమవశ్యం కర్తవ్యమితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృష్టాంతయతి కిమిత్యాది నా. సత్యవతాం పురోగః సత్యసంధాగ్రగణ్యః. ఆత ఏవానామిషమామిషం సంపద్యమానమామిషీభూతం, 'అభూతతద్భావే చ్ఛిః, తుగలిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. శ్వేనస్య శ్వేనభూమికాధారిణ ఇంద్రస్య, ఆమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః. ని. 'పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్యమామిష' మిత్యమరః. యద్వా భోగ్యవస్తుభూతః. ని. 'ఆమిషం భోగ్యవస్తు నీతి కేశవః. యః కపితపితః కపితడింభవేషధారీ యమః. ని. 'పాతః పాశోఽర్ఘ్యో డింభ' ఇత్యమరః. తస్య, జీవాతవే జీవనావధార్థం, తముపజీవయితు మిత్యర్థః. 'జీవాతుష్టీవనావధ' మిత్యమరః. 'తాదర్శ్యే చతుర్థీ' శస్త్రనికృతగాత్రః ఖడ్గ విదళితశరీరః. అరీక దమయతీత్సగిందమః. శిబిచక్రవర్త్య ఖరనామ త్వద్వంశోన్మ మహా

శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవే శస్త్రనికృత్తగాత్రః.

కించ. ప. అభ్యర్చ్య కస్తైచిదుపాశ్రితాయ

30

వితిర్య విప్రాయ విలోచనే స్వే,

ఆపూరయత్కశ్చిదలర్కసంజ్ఞః

రాజః. 'సంజ్ఞాయాం భృత్యావృ' జీత్యాదినా ఖచ్. 'అరుద్వి' దిత్వాదినా ముమా
గమః. లే తప, శ్రవసోన్మకాశ శ్రోత్రపథం, నాగతః కిం త్వయా న శ్రుతః కిమి
త్యర్థః. శ్రుతశ్చేత్కథమేవం వత్ససితి భావః. పురా కిలేంద్రయమా శిబిసత్వసంధ
తాయాం వివదమానా తత్పరీక్షార్థం శ్యేనకపోతే భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనే
సోపద్రుతత్వమాత్మనో నాటయన్ కపోతో యాగదీక్షితం శిబిం శరణం జగామ
సోఽపి శ్యేనేన మదామిషీభూతోఽయం దేయ ఇతి పృష్టశ్శరణాగతపరిత్యాగే దోష
స్మరణాత్తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ విమోచయతుకామః కపోతం తులాయా
మరోఽప్య స్వమాంసశకలదానే కైతవేన భారాయమాణకపోతవిప్రలబ్ధి ప్రతిజ్ఞాభంగ
భయాదశేషం శరీరం నికృత్తవాసితి పారాణికి కథాఽత్రానుసంధేయా. పఠంతి చా
ప్రేమం స్థోకమ్. 'కర్తృత్వచం శిబిర్దాంసం ప్రాణాన్ జీమూతవాహనః, దదౌ దధీచి రస్థీని
కిమదేయం మహాత్మనా' మితి. వృత్తముపజాలిః.

30

నను బహూనామనుగ్రహో న్యాయ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధరేకేన దృష్టం లేన
కిం చరితార్థలేక్యతావా.—కిం చేతి. చైక వివాయం దృష్టాంతః కింతు రాజాంతర
మపి విద్యత ఇత్యర్థః. తమేవాహ, అభ్యర్చ్యతి, ప్రజ్ఞ నివ ప్రాజ్ఞః. ని. 'ధీరో మసిషీ
జ్ఞః ప్రాజ్ఞ' ఇత్యమరః. ప్రజ్ఞాదిత్వాత్సాన్వికేఽణ్విత్వయః. అథవా ప్రజ్ఞాఽస్యాస్తీతి
ప్రాజ్ఞః. 'ప్రజ్ఞాశ్రద్ధాద్ధాన్యోఽణ' ఇతి అప్రత్యయః. ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతలేఖాః.
ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్రేజః కోశదండజ' మిత్యమరః. అలర్కసంజ్ఞో
అలర్కనామా కశ్చిద్రాజా. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవే
స్త్రియా' మితి విశ్వః. ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థమతిధిభావేన సమాపమాశ్రి
తాయేత్యర్థః. కస్తైచిదజ్ఞాశకులగత్రాయ, న తు పరిచితాయ, విశేషం ప్రాచయంతి,
విప్రాయ బ్రహ్మణాయ, వేదవేదాంగపారగాయ, 'కర్తృణా యమభివ్రేతి స సంప్ర
దాన' మితి సంప్రదానత్వాచ్చుశుభీ, అభ్యర్చ్య పూజయిత్వా, న త్వవజ్ఞా
యేత్యర్థః. అన్యథా 'అసత్కృతమవజ్ఞాతం తత్తామసముదాహృత' మితి గీతాయాం
క్రిభగవదుక్తరీత్యా అప్రఖ్యాతనీయతా స్యాదితి భావః. స్వే స్వకీయే. ని. 'స్వో జ్ఞాతా

ప్రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞాం ప్రథిత ప్రభావః.

3.9

అసురసమర వేళాజాత బాధావసానే

వరయుగమదిశ స్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే,

అశిథిలగుణబంధాస్సత్యసంధా నరేంద్రా

జలలిషి రితి కామం సంగిరంతాం గిరం తామ్.

3.10

వాత్సని స్వం త్రిష్వాత్తీయ' ఇత్యమరః. విలాచనే-నేత్రే, ద్వితీయాద్వివచనమేతత్ స త్వేకమిత్యర్థః. వితీర్ణ దత్వా, ప్రతిజ్ఞాం-సత్యసంధతాం, అపూరయత్పరిపూరయా మాస, సమర్థితవానిత్యర్థః. సత్యసంధతా నిర్వాహేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరా రాజానో నాత్మక్షేమం గణయంతీతి భావః. తప తు వైవంవిధక్షేతః. తస్మాదాశ్రుతం పరిపాలనీయ మితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం. వృత్తం పూర్వవత్. 'తైబ్యః శ్యేనకపాలీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదా, అలర్కశ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతిముత్తమామ్. తథా. సంశ్రుత్య తైబ్య శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగత్పతిః. ప్రదాయ పక్షిణే రాజా జగామ గతిముత్తమామ్. తథా హ్యలర్కస్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకేనేత్రే ఉద్భృత్యావి మనా దదా' విత్యేతత్ ఉక్తశ్లోకద్వయస్యాపి మూలమ్.

3.11

'అ. యద్యేవమప్యాశ్రుతం న పరిపాల్యేత తర్హి సత్యసంధసమానస్కంధగర్హణ రూపానర్థస్సమావలేదిత్యాహ. అనురేతి. అసురసమరవేళాయాం - శంబరాసురయుద్ధ సమయే, జాతా - సముత్పన్నా, యా బాధా అసురశస్త్రక్షతిజనితవేదనా, తస్యాః అప సానే అంతే, సంగ్రామాదన్యత్రాపసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వా దితి భావః. త్వం, యయా గిరా వాచా, మే మహ్యం, వరయోఽప్యగం-యుగళం. ని. 'యుగ్మం తు యుగళం యుగ'మిత్యమరః. ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథా తథా, అదిశః. దత్తవానసి, పారితోషికతయా వరద్వయం దాస్యామితి యాం గిరముత్త వానసీత్యర్థః. తాం గిరమశిథిలః అనిచ్ఛిన్నః. గుణబంధః దానదాక్షిణ్యాదిగుణానువృత్తి ర్యేషాం తే, సద్గుణసంపాదనదృఢీకరణతత్పరా ఇత్యర్థః. సత్యసంధా విశేషతః సత్య ప్రతిజ్ఞాః. శిలాక్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇత్యర్థః. ని. 'సంధాప్రతిజ్ఞా మర్యాదే'త్యమరః. నరేంద్రా రాజానః. ని. 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యేఽపి చ స్త్రుత' ఇతి వైజ యంతీ. తాం గిరం, జలలిషిరితి జలాక్షరవిన్యాసరూపేతి. ని. 'లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిషి ర్విదిరుభే స్త్రీయా' మిత్యమరః. కామమత్యంతం, సంగిరంతామాలంకారం, సంభావ నాయాం లాట్, 'దశరథవచనం జలలిషివదప్రతిష్ఠితమితి సత్యసంధకృతం గర్హణం సంభ విద్యతీత్యర్థః. సంత్యసంధనరేంద్రవిరచితాద్వాక్యప్రతిష్ఠాభంగప్రయుక్తగర్హణాదన్యః

సత్యోద్యాం గిరమిహ నిర్వహస్వ మా వా
సన్తానం భువి న సహేయ రామమాతుః,
సంస్థాస్యే విషముపభుజ్య పశ్యతస్తే
సన్నాహం త్యజసి న చేత్ప్రవర్తమానమ్.

38

గ. ఏవం వాదినీమేనాం భూయోఽపి భూపతిరవాదీత్. 39

అయి కఠినహృదయే కి ముక్తమున్ముక్తలోకమర్వాదయా ద

కో వాఽనర్థపదార్థోఽస్తి సంఘాతానామితి భావః. జలలిపేః కర్తృత్వేఽపి నిపాతే
నాభిహితత్వాన్న ద్వితియేచ్ఛక్తు. అత్ర గిరోజలలిపిత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః.
మాలినీవృక్షమ్. 33

కిం బహునా, మన్తనోరథాపరిపూరణే స్వస్య మరణం నిశ్చితమిత్యాహ. సత్యేతి.
గిరం పరయుగం దాస్యామిత్యేవంరూపాం వాచం, సత్యేనోద్భృత ఇతి సత్యోద్యాం
యథార్థవాచ్యాం. 'వదస్సుసి కృష్ణే'తి వదేః కృష్ 'ఉపపదమతి'జీతి సమాసః. ఇహే
దానీం, నిర్వహస్వ సమర్థయస్వ వా, ఉత మా వా మానిర్వహస్వ, సత్యోద్యాం మృహే
ద్యాం వా కురుష్వేత్యర్థః. నాత్ర మమాభినివేశ ఇతి భావః. కిం తు, భువి లోకే, రామ
మాతుః కౌసల్యామూస్యస్తానం రాజమాతృత్వప్రయః క్తసత్కారం, న సహేయ న
క్షమిష్యే, సోఘం న శక్నుయామిత్యర్థః. సహేర్దిజ్, రామసన్తానస్య సహ్యత్వేఽపి
ససత్సీసన్తానస్య హైన్యాపహత్యేన దస్సహత్వాదితి భావః. అతః ప్రవర్తమానం
సంపద్యమానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం, న, త్యజసి చేత్-న విస్మజసి యది,
తే తవ, పశ్యతస్సతః. పశ్యంతం త్యామనాదృత్యేత్యర్థః. 'పష్ఠీ చానాదరే'ఇతి పష్ఠీ,
విషముపభుజ్య గరళమభ్యవహృత్య. ని. 'క్ష్యేళస్తు గరళం విష' మిత్యమరః. సంస్థాస్యే
మరిష్యే, హీనజీవనాద్వరం మరణమేవేతి భావః. ని. 'సంస్థాఽఽధారే స్థితౌ మృతౌ'
విత్యమరః. 'సమవప్రవిభ్యధ' ఇత్యాత్మనేపదం, ఉపసర్గవశాదధాంతరం, అత్ర రామా
యణ్ణోకః. 'తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చేద్దాస్యసి మే పరమ్, అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి
జీవితం తద్విధిమానితే'తి, 'అహం హి విషమద్యైవ పీత్వాపిహి తవాగ్రతః. పశ్యతస్తే
మరిష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యత' ఇతి. ప్రహర్షిణీవృక్షమ్. 'హ్నా జౌ గన్త్రిదశ
యతిః ప్రహర్షిణీయ' మితి లక్షణాల్.

34

ఏవమితి. ఏవంవాదినీమేనాం కైకేయాం, భూయః పునరపి, భూపతిర్దశరథః.
అవాదీల్ ఉవాచ. 35

తదేవాహ, అయితి. కఠినహృదయే కఠినచిత్తే, పునఃపునఃసయేఽపి మార్ద

యావేతయా త్వయా.

3౬

ప. నై వాభవస్త్యమిహ శీలవతీషు గణ్యా

నై ¹వాభజత్పితృమతాం గణనాం స రామః,

వాభావాద్భద్రయస్య ఇదం సుబోధనం, ఉన్నక్త పరిత్యక్త, లోకమర్యాదా సతీవతి న్యాయరూపా, యయా తయా, సమతిక్రాంతకులవధూసమాచారయేత్యర్థః. దయా పేతయా దయాహీనయా, క్రూరయేతి యావత్. త్వయా, కిం కున్యితవచనముక్తం, బహువర్ధమూలత్వాత్సత్వోద్యమిత్యాదికున్యితవచనం వక్తుమనఃచిత్తమిత్యర్థః. ని. 'కుత్సా ప్రశ్నవితర్కేష్వక్షేపే కిం శబ్ద ఇన్యతే' ఇతి కాశ్యపః. 3౬

అనర్థనేవాహ—నేతి. హేఅనార్యే దుశ్శీలే, ఆతపివ త్వమిహ లోకే, శీలవ తీషు సద్వృత్తిసంపన్నాః, సాధ్వీష్యిత్యర్థః. 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తా' విశ్వమరః. గణ్యా గణనీయా, నైవాసీః. భువో లజ్ఞ, పరోపతాపేఽప్యాత్సనశ్చేయోఽభావేన 'భక్షితేఽపి లభునే వ్యాధిర్న నివృత్తః' 'వ్రతభ్రంశేఽపి సుఖాప్రాప్తి రి'త్యాదివత్ భ్రష్టాసీత్యర్థః. తథా, స రామః. పితృమతాం జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాం మణ్యే గణనాం సంఖ్యాం. నైవాభజత్ స ప్రాసాత్, వికాచికయేవ త్వయా కాంతస్య మమా కించిత్కరత్వాత్. పితృక ర్తవ్యాభిషేకాదిసన్దానాసిద్ధిరితి భావః. తథాఽహమప్యాత్స జైర్యాని సుఖాని తాని, నైవాపం, వార్ధకే పుత్రకృతోపచారాదిజనితసౌఖ్యాని నైవ ప్రాప్నువమిత్యర్థః. రామ ప్రవ్రాజనేన మహాదుఃఖభూర్వకమరణస్యావశ్యం భావిత్యాదితి భావః. సర్వత్రైవకారోఽవధారణార్థః. ఆపన్నేర్హుజ్, పుషాదిత్వాచ్చేన్నరజాదేశః. తథా భరతేన. మే మహ్యం, నివాపః పితృతర్పణం. ని. 'పితృదానం నివాపస్స్యా' విశ్వమరః. తస్య సంబంధి జైవాపం, సంబంధార్థేఽఽ, అంబు ఉదకం, న ప్రదేయం న దాతవ్యం, భరతస్యార్థేష్వేదప్యనార్యాయాస్తవ దుర్భగగర్భసంభూతత్వాత్. 'సద్వీణా న్యసి సస్యాని దుష్పేయః క్షేత్రదోషతః' ఇతి న్యాయేన అయోగ్యతయా మూర్ధ్వజైహిక క్రియా న క ర్తవ్యేత్యర్థః. భవస్వ రణభయాద్రామే ప్రవ్రాజే ఆత్మనోఽపి మరణం సునిశ్చితమేవేతి భావః. అత్ర ఐతేతస్య నివాపోదకమిష్టమేవ తథాపి న దేయమితి నిషేధి తత్వాదనిష్ఠవిధిరిష్టేనీషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వాత్తేన నిజమరణమాక్షి ప్యతే ఇత్యాక్షేపాలంకారః. ఉక్తం చ విద్యానాథేన, 'సమాసార్థతయాఽనిష్ఠవిధ్యా భాసోఽప్యాక్షేప' ఇత్యుపగమ్యతే. యథా చేష్టనిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభా

నై వాపమాత్త జనుఖాన్యహమప్యనార్యే

నై వాపమంబు భరతేన న మే ప్రదేయమ్.

32

కించ.—వాస స్త్యచాం భవతు కించన తారవీణాం

ఛాయాద్రుమాశ్చ భవనాని భవంతు ధన్యాః,

కై కేయి తస్య శయనాని కథం భవేయుః

స్వం తథా అనిష్టవిఘ్నేషు సుఖద్యుహితయః ఆభాసత్వమితి రామాభిషేకవిఘ్నారోపి
పుత్రస్య రాజ్యలాభస్యాదితి లోభేన శీలవర్తీషు గణ్యత్వాభావాద్యనర్థాంగీకారిత్యేఽపి
స్వస్య వైభవ్యం స్వపుత్రస్య విశ్రుతార్థావారణార్హత్వం చేత్యైహికాముష్మికవిరుద్ధమనర్థ
ద్వయం స్యాదితి వా మత్వా అస్తాదభినివేశాద్విరతా భవిష్యతీతి మన్వానేన రాజ్ఞా
భరతనివాపాంబుదాననిషేధోపచ్యాసేన నిజనిధనం సూచితమితి పరమరహస్యం, ఆత్ర
రామాయణోక్తిః. 'రామః కారయితవ్యో మే పుత్రస్య సలిలక్రియాం. సపుత్రయా
త్వయా నైవ కర్తవ్య సలిలక్రియే'తి: యద్వా భరతేన నై వాపమంబు మే న ప్రదేయ
మితి కాకుః. ప్రదేయమేవేత్యర్థః. రామప్రప్రజనోత్తరక్షణమేవ నిజమరణస్యావశ్యం
భావిత్వాత్తత్సాన్నిధ్యాభావేన భరత ఏవ మహార్థ్వదైహికక్రియాచరణతత్పరో భవిష్య
తీతి భావః. వసంతలిలకావృత్తమ్.

32

వక్తవ్యాంతరం విద్యుత ఇత్యాహ.—కించేతి. 'మే కై కేయి తస్య రామస్య,
దివ్యాంబరధారిణ ఇతిభావః. తారవీణాం తరుసంబంధినీనాం, సంబంధాఽర్థే: 'టిడ్డాణ'
ఇతిత్యాదినా జీవ, త్వచాం సంబంధి కించన కించిద్వల్కులాదికమిత్యర్థః. ని. 'త్వక్తీన్రి
వల్కుం వల్కులమస్త్రీయా' మిత్యమరః. వాసో వస్త్రం, భవతు, తథా, ధన్యాః
శ్రీరామస్య నివాసత్వేన సఫలజన్తానః. ఛాయాద్రుమాద్రుమా వృక్షాః ఛాయా
ద్రుమా నమేరుతరవః, కాకపార్థివాదిత్వాన్తద్భ్యమపదలోపీ నమానః. ని. ఛాయావృక్షో
నమేరుస్సన్యో' దితి శబ్దార్థవః. వీరంద్రుద్రుమా వా భవనాని గృహాణి, భవంతు,
దివ్యభవనసంచారిణ ఇతి భావః. 'వన్యా' ఇతి పాఠాంతరం 'కాననతారవీణాం, కానన
రారవీణా' మితి పాఠద్వయేఽప్యనుకూలకాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః. అనుకూలకాదే
రాకృతిగణత్వాత్, దురుర్ధ్వగః. ని. 'కృష్ణసారదున్యంకురంకుశమ్మరరాహిణి'
ఇత్యమరః. తత్సంబంధినీనాం, త్వచాం ఆజినానాం, కింతు, త్వచ్ఛేతనః తవ హృదయా
దవః, కఠినాని కఠోరాణి, త్వచ్ఛేతనీవాలికఠినం తతోఽప్యతికఠినత్వేఽపి లేహం

త్యచ్చేతసోఽపి కఠినాని శిలాతలాని.

3౮

ఏవం భర్తా భర్తస్థితాప్రార్థద్రోచిత్రా

¹మాభూదేహ మంభరాక్రాంతపృత్తిః,

రాకాచంద్రే రాజమానేఽప్యబాధం

వీరుచ్ఛన్నా చంద్రకాంతస్థలీవ.

3౯

యోగ్యతా కిం వక్తవ్యేతి భావః. శిలాతలాని శిలాప్రదేశాః, శయనాని శయ్యాః. కఠం, భవేయుః. వల్కలచ్ఛాయాద్రుమైర్యథాకఠంచిద్దేహయాత్రా భవిష్యతి, కింతు శరీషపుష్పా ధికసౌకుమార్యసంపన్నశరీరస్య హంసతూలికాతల్పస్వాదోచితస్య కఠినతరశిలాతలాన్యేన శయనాని భవతుం నార్హంతీత్యర్థః. ఏతదేవ మమ హృదయం నికృంతతీతి భావః. పృత్తం తు పూర్వవత్.

3౮

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, భర్తా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్తా, లేన ప్రాణేశ్వరేణ దశ రథేన, 'భృశస్తాచ్ఛీల్యే తృక్' భర్తస్థితా అపవాదితాపి. ని. 'భర్తృసం త్వపవాదన మిత్యమరః. మంభరయా పికాచకల్పయా క్రాంతా ఛన్నా నిహ్నులేతి యావత్, పృత్తి స్పద్వర్తనం యస్యాస్సా. ని. 'పృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. ఏహ కైకేయా రాకా చంద్రే పూర్ణిమాచంద్రే. ని. 'పూర్ణే రాకానికాకర' ఇత్యమరః. అబాధం మేఘావరణాది ప్రతిబంధరహితం యథాతథా, రాజమానే ప్రకాశమానే సత్యసి, వీరుచ్ఛన్నాలతాచ్ఛా దితా, ని. 'లతాప్రతానిసి వీరు'దిత్యమరః. చంద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంతమణిఘామిరివ. 'జానపదే'త్యాదినా అకృత్రిమాథే జీవ్, అద్భ్రీచిత్రా స్నేహార్ద్రహృదయా, రామాభిషేక నిఘాతాభినివేశవరాజ్యభితి యావత్. మాఘాత్ నాసీత్, న హి దుష్టా క్రాంతాః ప్రయత్నేనాపి ప్రకృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః. అత్ర మాజో సభర్థకత్వాత్సౌజ్ఞి లుజో నాశీర్యత్వావకాశః. అత్ర సత్యసి భర్తస్థిత్యకారణే, చిత్రస్యాద్భీభావరూప కార్యానుదయాత్ విశేషోక్తిరలంకారః. 'తత్సామగ్ర్యముమత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్, తథా మంభరాక్రాంతపృత్తిత్వస్య విశేషగత్యా చిత్రాద్భీభావాభావం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః. తథా చ చంద్రకాంతస్థలీవేత్యత్ర ఉపమేతి త్రయాణామన్యోన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః. కాలసిపుత్రం—'కాలిన్యకాస్తా తగా గోఽబ్ధిలాకై' ఇతి లక్షణాత్.

3౯

గ. తదను ముహూర్తమాత్రమపి రామముఖావలోకనసుఖమను
బుభూషుః కుమారమానయేతి దశరథస్సుమస్త్రమాదిదేశ. ౪౦

గ. తేన సత్వరం రాజభవనం¹ ప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పిత
రమయథాభూతముఖి²వికాసమారాదాలక్ష్య³ చకితమతిః కిమిదమితి
కైకేయామన్వయుఁడై. ౪౧

సాపి పాపాశయా ప్రత్యవాదీత్. ౪౨

వత్స ప్రతిశ్రుతవద్యయనిర్వహణే ప్రవేశితరః తాతస్తే

తదన్నితి. తదను కైకేయాచిత్తసృష్టివాదీభావనస్తరం, ముహూర్తమాత్రం, ఊహమాత్రం, ఘటికాద్వయమపి వా. సమసంతరం శ్రీరామవిరహస్యావశ్యం భావిత్యా
దితి భావః. ఏతేన కైకేయ్యా అనివార్యనిశ్చయత్వమధర్తభీతో రాజ్ఞో రామప్రవ్రజన
వినిశ్చితత్వం చ సూచ్యత ఇత్యవగంతవ్యం. ని. 'ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ధృటికాద్విత
యేఽపి చేతి విశ్వః. రామముఖాలోకనేన యత్సుఖమానందస్తవముఖాః అనుభవిత
మిచ్ఛః. శ్రీరామం దిదృక్షుస్సన్నిత్యర్థః. భువస్సన్నంతా 'తృన్నాశంసభిక్షుః,' దశరథః.
కుమారం రామమానయ సమీపం ప్రాపయేతి సుమంత్రం నామ, మంత్రిణమాదిదేశ
అజ్ఞాపయమాన. ౪౦

తేనేతి. తేన సుమంత్రేణ, సత్వరపవలంబితం, రాజ్ఞో విలంబాసహిష్టుత్వాదితి
భావః. ని. 'సత్వరం చవలం తూర్ణమవిలంబితమాశు చేత్కర్థః. రాజభవనం దశరథగృహం,
ప్రవేశితస్సక్ విశేష్ణ్యంతాత్కర్తృణి క్తః. రామః. కృతప్రణామః కృతాభివాదనస్సక్,
అయథాభూతః పృథగ్భూతః పూర్వాపేక్షయా విలక్షణః ముఖవికాసోవక్త్రశ్రీర్యస్య
తం, పితరం, దశరథమారాత్సమీపే. ని. 'ఆరాద్ధూరసమీపయోరిత్యమరః. అలక్ష్య
దృష్ట్యా, చకితమతిః భయసంభ్రాంతబుద్ధిస్సక్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖవికాసరాహిత్యం, కిం
కుతో వా జాతమితి భీత్యా, ఇత్యేనం, కైకేయామన్వయుఁడై అపృచ్ఛత్. ని.
'ప్రశ్నోఽపయోగః పృచ్ఛా చేత్కమరః. ౪౧

నేతి. తతః. పాపాశయా పాపాభిప్రాయా, దుస్సంకల్పేతి యావత్. ని. 'ఆశయ
స్సాన్యదభిప్రాయే మానసాధారయోరపీతి విశ్వః. సా కైకేయ్యపి, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్య
వాచ శ్రీరామప్రశ్నస్సోత్తరం దదావిత్యర్థః. వదేద్భుజి సిచి వృద్ధిః. ౪౨

తదేవ వివృణోతి. వత్సేతి. మేవత్స రామ, తే తవ, తాతః పితా. ని. 'తాత
స్తు జనకః పితృత్వమరః. సంప్రతీదానీం, ప్రతిశ్రుతం పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం యద్వరద్య

సంప్రతి సానుశయస్తనయవాత్సల్యాత్పత్యవ్యత్యాసత్రాసాచ్చ గాథ మగాధే శోకసాగరే నిమజ్జతీతి. ౪౩

వరద్వయం తావత్తవ ¹మునివృత్తైవ వనే వర్తనమవనే రవనం భరతస్యేతి. ౪౪

రామస్తదాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలిశీరేనాం ప్రణి వ్యజిజ్ఞపత్ ² ౪౫

యం తస్య నిర్వహణే సమర్థనే, వరద్వయం సమనంతరం స్వయమేవ వివరిష్యతి, ప్రవీణో నిపుణః తస్మాదితరః. అసమర్థస్సన్నిత్యర్థః. ని 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞనిష్ఠాత శిషీతా' ఇత్యమరః. అత ఏవ సానుశయస్సమనస్సంతాపస్య. ని. 'రంధ్రే' శబ్దేఽధాను శయో దీర్ఘదేహునతాపయో' రిత్యమరః. తనయే త్వయి, వాత్సల్యాత్ స్నేహాత్. వి. 'శ్రీమాన్ స్మిగ్ధస్తవత్సల' ఇత్యమరః. తథా సత్యవ్యత్యాసః భరతాభిషేకాక రణప్రయుక్తసత్యవిసర్వాసః, తత్త్రాసాత్తథయాచ్చ హేతోరగాధే గమ్యారే, దుస్తర ఇత్యర్థః. శోకసాగరే దుఃఖార్థప్రే, గాథం భృశం, అసంభావితోన్మజ్జనమిత్యర్థః. ని. 'ప్రగాఢం భృశకృచ్ఛమో' రిత్యమరః. మజ్జతి నిమగ్నో భవతీత్యేవం ప్రకృవాదీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౩

కిం తద్వరద్వయమిత్యాశంకాయామాహ.—వరేతి. వరద్వయం వరయుగళం; తావచ్ఛబ్దోఽవధారణార్థకః. ని. 'యావ త్రావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ' మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః. తవ భవతః. మునివృత్త్యా తావసవృత్తైవ, ఏవకారో భేదబుద్ధిజనకవృత్త్యం తరవ్యవచ్ఛేదార్థకః. వనే దండకావనే, వర్తనం చతుర్దశవత్సరావస్థానం, తథా, భరతస్య, అవనేరవనం భూరక్షణం చ. అవ రక్షణే' భావే ల్యుట్, తవ వనవాస ఏవో వరః. భరతస్య భూపరిపాలనమవర ఇత్యర్థః. ఇతిర్వాక్యసమాప్తా, అథవా, ఇతి చ ప్రకృవాదీదితి సంబంధః, యద్వా, ఇతి వరద్వయం తావత్ వరద్వయం ఖల్వి త్యన్వయః. ౪౪

రామ ఇతి. రామస్తద్వరద్వయమాకర్ణ్య సవిశేషం శ్రుత్వా, ప్రముదిత హృదయః, కిరోదాత్తతయా వికారమంతస్సంస్త్య, సంతృప్తాంతఃకరణ ఇవ సన్, కిరోదాత్తలక్షణం తు, 'మహాసత్త్వేఽలిగంభీః కృపావానవికత్తనః. సువర్ణాచలవ ద్ధీరో కిరోదాత్తస్స సంమత, ఇతి ఏలేన హైర్యముక్తమ్. 'మనసో నిర్వికారత్వం

ఘ. భీతో భూభరతః కిమంబ భరతః? కిం వా వనాత్పావనా
త్రస్తోఽహం? సగరాన్వవాయకకుదస్తాతః కుతశ్శీచలి?,
దివ్యాయా స్సరితో నివాపకరణాల్లఘ్నీం ప్రతిజ్ఞామిమా

చైర్యం సత్స్వసి హేతు'ష్యితి రసికాః. అత ఏవ, కృతాంజలిః విరచితకరసంపుటో,
విభక్తివిసయవిధేయతాలక్షణమేతత్. ఏనాం కైకేయాం ప్రతి, వ్యజ్జిజ్ఞపల్-విజ్ఞాప
యామాస.

౪౫

తదేవాహ, భీత ఇతి. హేఅంబ మాతః. ని. 'అంబా మాతాఽథ బాలాస్యా'
దిత్యమరః. 'అంబార్థనద్యోర్నాస్య' ఇతి హ్రస్వః. అత్ర సపత్నీ మాతృత్వేఽపి సాం
ప్రతికవిరోధాచరణతత్పరత్వేఽపి భర్తృప్రాతికూల్యపరాయణత్వేఽపి స్వయం నిర్వి
కారత్వాదేవమామంత్రితవానిత్యవగంతవ్యమ్. భరతః త్వత్పుత్రః. భూభరతః భూభా
రాత్, న తు పృథాభారాత్, పంచమ్యాశ్రయః. 'భీత్రాధానాం భయహేతు' రిత్య
పాదానత్వాత్పంచమి. భీతః భయవిభ్రాంతః. కిం, న భీత వివేత్సర్థః. తథాఽహం
రామః, పాపయతీతి పాపనాత్పవిత్రతాహేతోః న తు చైరర్థక్యాపాదకాల్
'పూర్వో పవనే' కర్తరి ల్యుట్ వనాల్ తపోవనాల్, పూర్వవత్పంచమి, త్రస్తో భీతః.
కిం న త్రస్త వివేత్సర్థః. ని. 'చతుర్థ దరత్రాసా భీతిర్భీష్మాధ్యసం భయ' మిత్యమరః.
అతస్సగరస్య సగరచక్రవర్తినిః అన్వవాయస్య కులస్య కమదః శ్రేష్ఠః. అథవా, సగ
రాన్వవాయానాం రాక్షాం శ్రేష్ఠః. ని. 'పంశోఽన్వవాయస్సంతాన' ఇత్యమరః.
'కమదత్కమదా శ్రేష్ఠే వృహంశే రాజలక్ష్మ' ణీతి విశ్వప్రకాశః. అత్ర సగరాన్వ
వాయగ్రహణం సర్వేఽపి సగరకులార్థవా భగీరథాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞా
పారావారపారీణా ఏవ, అతస్తత్కులశ్రేష్ఠస్యాస్య ఈదృక్ప్రతిజ్ఞాకుల్యాకరణం కియ
దితి సూచనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్, అతోఽస్సల్పితా మాదృశపుత్రజనకః. దశరథః.
కుతో హేతోః, శోచతి ఖడ్వతి, న కుతోఽపి శోచితవ్యమిత్యర్థః. శోకకారణయో
రుభయోరప్యన్యతరస్యాభావాదితి భావః. తత్కుల ఇత్యాశంక్యాహ, దివి భవా
దివ్యా, తస్యాస్సరితో వియద్దంగాయాః. నివాపకరణాత్పితృతర్పణాంజలివిధానాల్,
అస్తత్పూర్వమహారాజభగీరథకర్తృకాదితి భావః. ని. 'నివాపః పితృతర్పణ' మిత్య
మరః. లఘ్నీమలాం, న తత్సమాం స తతోఽప్యధికాం వేత్సర్థః. 'హేతో గుణవ
చనా' దితి జీవ. ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం పరద్వయరూపాం, అయమస్తత్రాతః. అవాభ్యాం
స చ అహం చ అహం తాభ్యాం, సాధనభూతాభ్యాం, భరతేన మయా చేత్సర్థః.

మావాభ్యా¹మభిపూరయిష్యతి న చేత్పుత్రీ కథం స్యాదయమ్
 వనభువి తనుమాత్ర త్రాణమాజ్ఞాపితం మే
 సకలభువనభారస్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
 తదిహ సుకరతాయామావయో స్తర్కితాయాం
 మయి పతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః

౪౭

‘త్యదాదీని సర్వైర్నిత్య’మితి సర్వగ్రహణాదత్యదాదినా భరతేన సహస్రదస్త్యదా
 దిత్వాదేశకేషః. ‘యవావా ద్వివచన’ ఇత్యావాదేశః. యుష్మదస్య దోరనాదేశ ఇత్యా
 కారోఽంతాదేశశ్చ, నాభిపూరయిష్యతి చేత్ న నిర్వహిష్యతి చేత్. కథం కుతః. పుత్రీ
 ప్రశస్తపుత్రవాక్, ప్రశంసాయామినిః. స్యాల్ భవేత్, న స్యాదేవ, పున్నామ్నా
 సరకాత్రాయత ఇతి ప్యుత్పత్త్యా అనన్యసాధారణనిరయోద్ధరణైకసూత్రాణాం పుత్రాణా
 మస్తాకం జననే బహుక్లేశభాగినోఽస్య రాజ్ఞోఽస్తత్సత్సర్వరాజస్య నిర్వ్యుధప్రతిజ్ఞా
 పేక్షయా అల్పతరాయా ఆస్యా నిర్వహణాభావే కుతో వా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా?
 కుతోఽయం వా పుత్రవాంతస్యైతస్మా దవాభ్యామేతదవశ్యమస్త్రీక్రియతే తాతేనాసి
 న శోచితవ్యమిత్యర్థః. కార్దులవిక్రీడితం వృత్తమ్.

౪౮

వనేతి. హేఅంబ, మే మహ్యం, వనభువి కాంతారసిమ్ని, తనుమాత్రస్య మామక
 దేహస్త్రికన్యైవ, త్రాణం రక్షణమల్పభారభరణమిత్యర్థః. ఆజ్ఞాపితమాదిప్తం, మమైత
 త్సుకరమితి భావః. కింతు వతో బాలః, భారోద్వహనానమర్థ ఇతి యావత్. తస్య భర
 తస్య స్వగర్భసంభూతస్య, మూర్ధ్ని శిరసి, సకలభువనభారః. అశేషభూభారః. గురుతర
 త్యాద్ధర్వహ ఇత్యర్థః. స్థాపితో నిక్షిప్తః. ని. ‘భువనం విప్లవే లోకే సలిలేఽపివియత్య’
 వీతి విశ్వః. తత్తస్మాత్కారణాదిహ ఆస్తి కార్యద్వయవిషయే, ఆపయోః. భరతస్య
 మమ చేత్యర్థః. సుకరతాయాం సౌకర్యే, తర్కితాయాం ఆలోచితాయాం సత్యాం
 గరీయా గురుతరః, గురుశబ్దాదీయసుని. ‘ప్రియస్థి రేత్యాదినా గురోః గరాదేశః. తే
 తవ, పక్షపాతః ఆదరః. మయి, పతతి-ప్రసరితి, స్వతనయే భరతే సవత్సీనందనే మయి
 చాదరానాదరాభ్యాం సుఖాసుఖసంపాదకరాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః
 కృతః సోఽయం విచార్యమాణే విపరీతో జాతః. అతస్తదేతద్గురూకరణప్రవృత్తౌ
 మర్కటభావన్యాయప్రాచుం సుఖార్థం చందనలేపే వాతోద్రేకప్రసంగకల్పం చాభూ
 దిత్యర్థః. అతఏవ విషయాలంకారః. విరుద్ధకార్యస్యోక్తివ్యతిరేకనర్థస్య వా భవేత్.
 విరుపక్షుటనా సా స్యాద్విషయాలంకృతి స్త్రిధేవి లక్షణాత్. మాలినీవృత్తమ్.

౪౯

కించ — తాతస్స వాచా వ్యవహృత్య హృదయం

వత్సాభిషేకోత్సవమంగళం మే,

ప్రణామసంజ్ఞస్య మయార్పితస్య

కిం పూర్ణపాత్రస్య న పాత్రమాసీత్.

గ. తత్త్వణమశనిహత ఇవ పర్వతః సర్వతః పరితదవదహన ఇవ

అ. అస్తాం తావద్వక్తృచవాసు నిశ్చితం వక్తవ్యంతరమస్తీత్యాహ - కించేతి. తత్ప్రకారమేవాహ — తాత ఇతి. తాతోఽస్తత్ప్రతితా' స్వవాచా స్వముఖోచ్చారితేన నియోగవచనేన, భవద్వచనేనైవ భరతాభిషేకమభినందయతో మమ స్వవచనేన చేత్కిము వక్తవ్యమితి భావః. హృదయం మనోహరం, వత్సస్య ఉభయోరప్యుపలంబీయస్య భరతస్యాభిషేకో మూర్ధాభిషేకస్య ఏవోత్సవః. ఉత్సాహే హర్షమిత్యేష ఉత్సవః ఖరికీర్తిత' ఇ త్యుక్తలక్షణః సవివ మంగళం కల్యాణం, మే మహ్యం, వ్యవహృతోక్త్యా కథయిత్వేతి యావత్. ని. 'వ్యాహర ఉక్తిర్దశిత'మిత్యమరః. మయా, అర్పితస్య దత్తస్య, ప్రణామసంజ్ఞస్య నమస్కారాఖ్యస్య, పూర్ణపాత్రస్య ఉత్సవాదిషు దేయవస్తునః పాత్రయోగ్యః. నాసీత్కించ న జాతః కి? మితి కామః. తాతేన భరతాభిషేకః క్రియత ఇతి వక్తవ్యం. మయా చాంగీకారపూర్వకం నమస్కర్తవ్యం చేత్కర్థః. సత్వసంధస్య స్వస్య స్వముఖోచ్చారిణే కస్యంకోచః? తతో నిస్సంకోచం పదత్వేతి తాత్పర్యమ్. 'ఉత్సవాదిషు యద్దేయం పూర్ణపాత్రం తదుచ్యత' ఇత్యభియుక్తాః. ని. 'యోగ్యభాజనయోగ పాత్ర' మిత్యమరః. అత్ర నాసీత్కించ మితి కాక్వా రాజ్ఞో యోగ్యతాపాదనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణమాక్షిప్యత ఇతి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్. తదుక్తమ్. 'అగూఢ మపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమస్ఫుటమ్, సంసిద్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్తమనుందర' మితి పృథుమపజాతిః.

౪౦

తత్త్వణమితి. తస్మిన్నేవ క్షణే, రామస్య భరతాషేకాంగీకరణసమయ ఇత్యర్థః. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, పక్షిరభో దశరథః. ని. 'పక్షిరభో దశరథం దశ సంఖ్యాశిషు స్త్రీయా'మితి శోకః. అశనిహతో వజ్రవిదారికః, పర్వత ఇవ, పర్వత స్పృశంతాత్పరీతదవదహనో వ్యాప్తదవాగ్నిః. ఐనస్పతిర్వృక్ష ఇవ. ని. 'ఐనస్పతిర్వృక్ష మాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః. దివః స్వర్గస్య పతిర్దివస్పతిరింద్రః. ని. 'శత మహృద్దివస్పతి' రిత్యమరః. పక్ష్యాః 'పతిపుత్రే' త్యాదినా అలుక్తి కస్మాదిత్వాత్ విసర్జనీయస్య సత్వం; తస్య పదాధ్యుక్తేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విజ్ఞిప్తః. ని. 'విధురః కత్స్యపేతే స్వాత్కిన్యవిజ్ఞిప్తయోరపి'తి వైజయంతీ నహుషా యయాలిపిలేప,

వనస్పతిర్దివస్పతిపదప్రంశవిధుర ఇవ నవముః పపాత నిస్సంజ్ఞః పచ్చి-
రథః.

తతస్సా పితృ¹నిదేశమవిచారమచిరాదాచరేతి రామమాదిదేశ
సవషః—

ప. మాతురాజ్ఞాం వహస్తార్థ్నా మాలామివ మహాయశాః,
వనాయ రామో వవ్రాజ జగతామవనాయ చ. ౫౧

గ. అసౌ సమాసాద్య సద్యః కౌసల్యాపదనమభిషేకప్రతిబంధం
కైకేయానిర్బంధమాత్మనశ్చ వనవాసం ప్రణామానంతరం తస్యై
న్యవేదయత్. ౫౨

నిస్సంజ్ఞో విచేతనస్య^౧ చపాత, రామవిరహసహిష్టుత్వాస్త్వమూర్ఛేత్కర్థః. పురాశిల,
నవముః కుతశ్చిత్పుణ్యోదయాత్స్వగ్నే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య, తత్ర నిజాహంకారహం
కారప్రళాపితేన కుంభసంభవేన భుజంగో భవేతి శత్రుః; స్వర్గపదాత్ప్రియ్యతో భువి
చపాతేతి పారాణికి కథా. వక్ష్యతి చారణ్యకాండే. ఉపమాలంకారః. ౪౯

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, సా కైకేయా, పితృత్తరగ్గన్య, నిదేశమాజ్ఞాం, అవి
చారమనాలోచనం, అచిరాజ్ఞాదితి, ఆచర, విధేహితి రామమాదిదేశ అజ్ఞాపనా
మాస. ౫౦

తతో రామః కిమకాన్తి దిత్యత ఆహ—స ఇతి. యోఽయం కైకేయాజ్ఞప్తస్య
విషః, మాతురితి. మహాయశాః కీర్తిసంపన్నః, రామః, మాతుః కైకేయ్యాః, అజ్ఞాం
వనవాసాయ ప్రజేత్యేవం రూపకాసనం. మాలాం పుష్పప్రజమివ, మూర్ఛా, వహక్,
శిరసా ధారయన్నిత్యాదరోక్తిః. వనాయ దండకావనం గంతుమిత్యర్థః. 'క్రియాార్థోప
పదస్యే'త్యాదినా చతుర్థీ. తథా, జగతామవనాయ జగద్రక్షణాయ చ, వవ్రాజ జగమ
వనం ప్రతి గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః. వనవాసే దుష్టనిగ్రహాద్వపరిపాలనాభ్యాం లూక
నిర్వాహస్య జాయమానత్వా 'జ్ఞగతామవనాయ'చే'త్యుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. ఉపమా
లంకారః. ౫౧

అసాచితి. అసౌ రామః, సద్యః, అవిలంబేన, కౌసల్యాపదనం నిజమాతృగృహం,
అసాద్య ప్రవిశ్య, అభిషేకస్య నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధయంతరాయభూతం,
కైకేయ్యా నిర్బంధం సంకటం, వరద్వయాఖ్యపాశేన రాజానం నిర్బంధ్య భరతస్యాభి

1 నిదేశవిచారమచిరమ్; నిదేశమవిచారం.

¹సైతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిధృతవణ
యుగశేవ సహసా ²నివత్య విలలాప. ౧౩

ప. రేఖారథాంగసరసీరుహశంఖచిహ్నే
క్షేమంకరే తవ కరే జగతాం త్రయాణామ్,

షేకప్రవర్తనరూపాభినివేశమిత్యర్థః. తథా, అత్తనో వనవాసం చ ప్రణామానంతరం
నమస్కారానంతరంకాలే, తస్యై కాసల్యాదై, న్యవేదయత్ కథితవానిత్యర్థః. ౧౨

సైతదితి. సా కాసల్యా, ఏతద్రామవనవాసవచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణ
హృదయా విదళితాంతరంగా సతీ, తస్య వజ్రప్రహరప్రాయత్వాదితి భావః. శిలీ శల్యం
ముఖే యస్య శిలీముఖం విషదిగ్ధం విషరూషితం ముఖమగ్రభాగో యస్య స తథోక్తా
యశ్శిలీముఖో బాణః, ని. 'ముఖం స్యాదగ్రభాగేఽపి, అభిబాణో శిలీముఖా'
విత్యుభయత్రాప్యమరః. తేన విధ్ధం సంప్రహృతం శ్రవణయుగళం కర్ణయుగ్ధం
యస్యాస్సా, తథోక్తేవేత్సుల్పేక్షా. తథా చైతద్వచనస్య విశిష్టబాణవదత్యంతదుస్స
హత్వం సూచ్యతే. సహసా శీఘ్రం స్వరాదిపాతాదవ్యయమితి కాకటాయనః.
నివత్య భువి సలిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదితి భావః. విలలాప పరిదేవితవతీ. ని. 'విలాపః
పరిదేవన' మిత్యమరః. ౧౩

అ. తదేవాహ-రేఖేతి. రేఖా ఏవ రథాంగాని చక్రాణి చ సరసీరుహాణి చ శంఖా
శ్చ రథాంగాద్యాకరరేఖా ఇత్యర్థః. తే చిహ్నాని యస్య తస్మిన్, సాముద్రికాప్రోక్ష
మహాభాగ్యసంపత్తిసూచకతయా తాదృగ్లక్షణలక్షిత ఇత్యర్థః. త్రయాణాం జగతాం
భూర్భువస్స్వర్లోకానాం, స్వర్గమర్త్యపాతాలానాం వా, ఉపలక్షణమేతత్; అశేష
లోకానామిత్యర్థః. క్షేమం కరోమితి క్షేమంకరే, శుభకరే, 'క్షేమప్రియమద్రేఽణ్యే'
లిఖత్ 'అరుద్ధిష్వ' దిత్వాదినా ముమాగమః. తవ, కరే హస్తే. ని. 'బలిహస్తాంశవః
కరా' ఇత్యమరః. కాంతారే అరణ్యే కంగానామభ్యవహారోచితానాం మూలవిశేష
ణాం ఖననమవదారణం, ని. 'కాంతారం వర్త దుర్గమ' మిత్యమరః. రవయ విధేహి, జీవనో
పామూర్ధమితి భావః. ఇలి మల్వేతి శేషః. భగవాన్ 'ఉత్పత్తిం చ వినాశం చ భూతా
నామాగతిం గలిష్ఠ, వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా'ని త్యుక్తలక్షణః,
వసిష్ఠః, ప్రతిసరం హస్తసూత్రం, ఆముక్తవాక్ నిబద్ధవాక్, ఆఙ్ఘ్రిభ్యాం పరస్య
ముచథాతోర్బంధకార్థకత్వం. ని. 'ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చే'త్యమరః. నూనం, అన్య

కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన

1 మాముక్తవాన్ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః.

౫౪

గ. తత్ర సౌమిత్రిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శతమన్యుసమానమగ్ర
జన్మానం ప్రత్యేవమకథయత్.

౫౫

ఆర్య స కార్యమిదమ్.

౫౬

3 లోకగర్హణార్హాయాః కై కేయాః వచసా రజసా జరసా చ సమా
క్రాంతస్వాంతతయా కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞానైశిలాన్య

థా కథమేవం భవేదితి భావః. ని. 'నా చమూ జఘనే హస్తమాత్రే ప్రతిసరోఽస్తియా' మిత్యమరః. అత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తస్య ప్రతిసరస్య కందఖననార్థత్వే నోత్పేక్షితత్వాదుత్పేక్షా. సా చ నూనమితి వ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా 'యత్రాన్య ధర్మసంబంధాదన్యత్వేనోపేక్షితత్వం, ప్రకృతం హి భవేత్సాక్షాన్తముత్పేక్షాం ప్రచక్షత్' ఇతి లక్షణాత్.

౫౪

ఆ. అక్రాంతకే రామాభిషేకవిఘాతమనహమానో నిరూఢాభిమానో లక్షణ స్తావదాచ ఇత్యాహ-తలేతి. తత్ర కాసల్యానిలాపనమయే, సుమిత్రాయాః అవత్యం సౌమిత్రిరక్షణః, 'బాహ్వదిభ్యశ్చే' టిఙ్ శ ప్రత్యయః. అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః శ్రీరామవనవాసకథాయాః శ్రోతుమశక్యత్వాదత్యంతప్రవృద్ధికోపస్సక్, శతమన్యుస మానం భోగైశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ఇన్ద్రుతుల్యమిత్యుపమా. అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభాగితరం, శ్రీరామం ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదవోచత్.

౫౫

ఆ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—అర్యేతి హేఆర్య పూజ్య, ఇదమేతన్న కార్యం ఆయుక్తం, తవైతన్నోపపద్యత ఇత్యర్థః.

౫౬

ఆ. కిమిదమిత్యత ఆహ. లోకేతి. లోకగర్హణార్హాయాః ఈదృగకార్యకరణ శీలత్వాన్లోకనిందాయాః, ని. 'కుత్సా నిందా చ గర్హణ' ఇత్యమరః. కై కేయాః వచసా విప్రలాపేన, రజసా రజోగుణేన చ, ని. రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగార్ద్రపయో రపీతి కాశ్వతః. జరసా వార్ధకావస్థయా చ, 'జరాయాః జరసన్యతరస్యా'మితి జరాశబ్దస్య జరసాదేశః, సమాక్రాంతస్వాంతతయా సమభిభూతాంతఃకరణతయా, హేతునా, ని. 'స్వాంతం హృన్మానసం మన' ఇత్యమరః. కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేక కూన్యస్య ఉక్తత్రితయమధ్యే వికైకమవ్యవస్థాయ భవతి మేళనే తు కిము పక్షస్య

నిస్సృతేన వచసా సంత్యజ్య రాజ్యమటవీపర్యటనం విధాతుమ్. ౫౭

కింతు తుభ్యమనభ్యర్థయమానాయ ప్రథమమేవ పిత్రా ప్రదత్తా నను పృథ్వీ. ౫౮

క్షత్రధర్మోఽపి ¹ధర్మార్థత్వభ్యః ²ప్రమా ద్యాపివర్ణాశ్రమరక్షణతః

మితి భావః. రాజ్యం, ప్రజాతైః శిష్యాదుభిః సమంధ్యం, నిస్సృతేన వచసా నిర్గతే నానర్థకవాక్యేన, రాజ్యం ప్రజాపరిపాలనాత్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్య వినోయ, అట వీపర్యటనమరణ్యసంచారం విధాతుం కర్తుం, ఆకార్యమితి పూర్వేణ సంబంధః. ౫౭

అ. నను భవతు యథా తథా వా శ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోఽవశ్యం కర్తవ్యః, అన్యథా నిషేధస్థరణాదిత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి - కింత్వితి. కింతు తతః కిముచ్యతే చేదిత్యర్థః. అనభ్యర్థయనాయ అయాచమానాయ, పునఃపునర్యాచ్ఛా నిర్బంధేనానుపద్రవకారిణ ఇత్యర్థః. అభ్యర్థయమానాయైవ దత్తం పునర్న గ్రహ్యం అనభ్యర్థయమానాయ చేత్కిము వక్తవ్యమితి భావః. 'అలే మేర్థయలేరథాయానే యాచ్ఛావరోధయోఽరితి వచనాత్. తుభ్యం భవతే, 'కర్తవ్యా యమభిప్రేతి స సంప్ర దాన' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. పిత్రా, పృథ్వీ భూదత్తా నను విలీర్ణా ఖలు, అతః ప్రగృహీతాయాః పునర్గ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరిత్యాగదోషః. తస్యాపి న త్వయం దత్తావహరణదోషః; తస్మాదుభయతారకత్వాత్త్వయా పునరవశ్యం పృథ్వీ గ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్. ౫౮

అ. నను తథాపి న మమాయం ధర్మః పురుషార్థవ్యాహతిహేతుత్వాదితి న మంతవ్యమ్. 'క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానామేవ పాలన' మితి మనువచనాత్. వస్తుతః ధర్మమార్గభ్రంశేఽపి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనతత్పరస్య మోక్షసాధకత్వాదిత్యా హ—క్షలేతి, సమీచిన స్సమర్థః. క్షత్రధర్మః క్షత్రియకులాచారోఽపి, వస్తుస్వభావావ ధారణార్థకోఽయమపిశబ్దః ధర్మాదనపేతో ధర్మః 'ధర్మవభ్యర్థన్యాయాదనపేత' ఇతి యత్ప్రకీర్తయః. తస్మాత్పృథో మార్గాత్, 'జగుష్సా విరామే' త్యాదినా కుంచయా. ప్రమాద్యాపి ప్రమాదం ప్రాప్యపి, ధర్మమార్గానవహితో భూత్వాపీత్యర్థః. వర్ణా బ్రాహ్మణాదయః ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః లేహం రక్షణతః పరిపాలనాద్ధేతోః, ప్రాయేణ భూమ్న, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః. పురుషం, నితరాం శ్రేయో నిశ్చేయసం అవతురాదినా సూత్రేణాచ్చకీర్తయంతో నిపాతితః. తస్మిన్ సకలపురు

సమీచీనః ప్రాయేణ పురుషం నిశ్రేయసే నియోజయేత్. ౫౯

నియతం నియతిబలమతిలంఘ్య పౌరుష మేవ ¹ధీరస్య పురుషా
ర్థాన్ ²సమర్థయేత్. ౬౦

ప. మాభూత్వత్పదపద్ద యోరరుణిమా కాంతారసంచారతః

షడ్ధాధ్యక్షే మోక్షే, నియోజయేత్ ప్రవర్తయేత్, మోక్షాధికారిణం కుర్వాదిత్యర్థః. కుతశ్చిత్కారణాద్ధర్మమార్గప్రమాదేన వైగుణ్యేఽపి స్వధర్మత్వాత్సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనాత్మకస్య క్షత్రధర్మస్య మునిజనోచితాటవీచర్యటనరూపపరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వాచ్చేయస్కరత్వం సంభవతి 'శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వస్థి తాత్, స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహ' ఇతి భగవద్వచనాది భావః. ౫౯

అ. అథ దైవబల¹లంఘనేనాపి పౌరుషస్య పురుషార్థసమర్థససామర్థ్యసంభవాత్ క్షత్రధర్మనిర్వాహకః, పురుషకార వివ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ. నియతమితి - పురుషస్య కర్తృ పౌరుషం పురుషకార వివ, ని. 'పౌరుషం పురుషసోక్తే భావే కర్తృణి తేజ సీ'తి విశ్వః. యువాదిత్వాదన్, అవధారణార్థోఽయ మేవకారః. నియతం నిశ్చితం యథాతథా, నియతిబలం దైవబలం, ని. 'నియతిన్నియమే దైవ' ఇతి విశ్వః. అతి లంఘ్యాతిక్రమ్య, ధీరస్య హైర్యకాలినః, పుంసః, పురుషార్థాన్ ధర్మార్థకామమోక్షరూప చతుర్విధపురుషార్థాన్, సమర్థయేన్నిర్వహేత్, స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వాహస్థైవ పురుషార్థలాభః స త్వన్యస్య, అతః పురుషకారవివ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః. ౬౦

ఆ. ఇత్థం స్వమతముఽన్యస్య తస్య ఫలితమాహ—మాభూదితి. హేఆర్య భ్రాజ్య శౌర్యజలధే, అపారశౌర్యసంపన్నేత్యర్థః. త్వత్పదపద్దయోర్భవచ్ఛరణారవిందయోః, కాంతారసంచారతః ఆరణ్యసంచారాత్, ఆరుణిమా ఆరుణ్యం, లాహిత్యమితి యావత్ 'వర్ణదృఢాదిభ్యష్ట్యశ్చై' తి చకారాదిమనిచ్. మాభూన్తాస్తు, 'మాజి లు' జిత్యాశిషి లుజ్. కింతు జ్యాకర్షణాత్ మార్వాక్యకర్షణాత్, ని. 'మార్వీ జ్యాశిజిసిగుణ' ఇత్య మురి. మే మమ, పాణో హస్త వివ, పాటలిమా రక్షిమా, ని. 'శ్వేతరక్తస్తు పాటల' ఇత్యమురి. పూర్వపదమనిచ్. మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్తతాం, తథా, భవాన్, శ్రేకేయ్యా పరిభూతస్య విమోహితస్య తాతస్య పితుర్వచనే విషయే, నమః ప్రహ్వః, విధయ ఇతి యావత్. మాస్తభూత్. మాభూదిత్యర్థః. స్త్రీణవచనస్యానాదరణీయ త్యాదితి భావః. 'స్తోత్రతే లజ్జే' తి చకారాదాశిరశ్చే లుజ్ 'స మాజ్యోగ' ఇత్యబ్బుతి

1 పురుషస్యధీరస్య. 2 అర్థయేత్.

పాణౌ పాటలిమా మనాక్ప్రసరతు జ్యోకర్షణాదేవ మే,

కై కేయూపరిభూతతాతవచనే నమ్రో భవాన్తాస్థభూ

1 త్కించిన్తామకమార్య శౌర్యజలధే నమ్రం ధనుర్వర్తతామ్.

గ. ఏవమాచక్షౌణం లక్ష్మణం రామస్సాంత్యయన్నవోచత.

౬౭

వత్స సవితృవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశ ఏవ దేశిక
స్వర్వకర్తసు.

౬౮

షేధః. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషత్వం: కింతు, కించిదీషన్తామకం మదియం, 'తవకమమకావేకవచన' ఇతి మమకాదేశః. ధనుః, నమ్రం సత్, వర్తతాం, స్త్రీపర తంత్రస్య పితృర్వచననియంత్రితతయా కాంతారసంచారతత్పరో మాభవ కింతు మార్యా కర్షణభూర్వకం మదీయం ధనురాయమ్య బాణప్రయోగేన కార్యాకార్యవిచారవిధురమ మిత్రభూతం పితరం హనిష్యామిత్యర్థః. తథా చ రామాయణమ్ 'ప్రాప్నాహితోఽయం కైకేయ్యా సంతుష్టో యది నః పితా, ఆమిత్రభూతో నిశ్శంకం వధ్యతాం బధ్యతా' మితి. తథా స్మృతిశ్చ 'గురోర వ్యవలిప్తస్య కార్యకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతి వన్నస్య కార్యం భవతి కాసన' మితి. లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధతత్వానిశ్శంకీకృత్యనుసంధేయం. లక్షణం తు 'దర్శమాత్సర్యభూయిష్టశ్చంద్రవృత్తిర్వికత్థనః, మాయావీ సుభక్రౌధస్య ధీరోద్ధత ఉచ్యత' ఇతి. ఆత్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః శ్రీరామపాదపద్మహస్తారుణిమ పాటలిమ్నూః శ్రీరామపాదపద్మారుణిమానం కంతోక్త్యా నిషిధ్య పాణౌ నియమనాదేశః పరిసంఖ్యాలుంకారః. తథోత్తరాధే శ్రీరామధనుర్వృత్తయోః ప్రాప్తయోః శ్రీరామ నమ్రత్వం నిషిధ్య ధనుషి నియమనాదవర ఇతి తయోస్సాపేక్షితత్వాత్సంకరః. 'ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తావనేకత్వేకదా యదా, ఏకత్ర నియమస్సాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్.

౬౯

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, ఆచక్షౌణం వదంతం, 'చక్షిజ్ వ్యక్తాయాం వాచీ' త్యస్తాధాతోశ్చానన్. లక్ష్మణం, రామస్సాంత్యయన్ సామవాదైరుపలాలయన్, ని, 'సామ సాంత్యముధే నమే' యత్సమరః. ఆవోచత.

౭౦

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ - వల్సేతి. మే వత్స, లక్ష్మణేత్యాదరేణామంత్రణమ్, సవితృవంశజాతానాం సూర్యవంశోద్భవానాం రాజ్ఞాం, పితృనిదేశః పితృనియోగ ఏవ, సర్వకర్తసు సకలకార్యేభు, దేశికః ఆచార్యః, ఉపదేశేతి యావత్, ని. 'గురౌ దేశ్యేఽపి దేశిక' ఇత్యుమరః. సూర్యవంశోద్భవాస్సర్వేఽపి గుర్వాక్షాపరిపాలనతత్పరా ఏవేత్యర్థః. అతో నాస్మాకమిదం విరుద్ధమితి భావః.

౭౧

బహవః ఖలు పితృ¹నిదేశగౌరవాద్గోహత్యామపి మాతృవధ
మపి తారుణ్యవినిమయమపి ²కండురైణుకేయపూరుప్రభృతయః ³కు
ర్వాణా నిర్విచారం తే నాచారవతామగ్రణ్య ఇతి గణ్యంతే. ౬౪

తస్మాదవశ్యం వశ్య ఏవ పితురవగాహే గహనమితి. ౬౫

అ. న కేవలమస్తాకమియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషామన్యేషామపీత్యాహ -
బహవ ఇతి. కండుర్నామ మహర్షిః. రేణుకాయాః అవత్యం రైణుకేయో కామదగ్నేయ
రామః, 'స్త్రీభ్యో ధక్' పూరుర్యయాలినందనః, ప్రభృతిగ్రహణాత్పగరపుత్రాదయః,
కండుశ్చ రైణుకేయశ్చ పూరుశ్చేతి ద్వంద్వః, తే ప్రభృతిరాదిత్యేషాం తే తభోక్తాః,
బహవః అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః, పితృనిదేశే, పిత్రాజ్ఞాయాం, గౌరవాదాదరాతి
శయాద్గోహత్యామపి, న తు యస్య కస్యచిజ్ఞుతోర్హత్యాం, 'హనస్తచే'తి హంతేర్హవే
క్యప్. తకారశ్చాంతాదేశః. స్త్రీత్వం లోకాల్, తథా మాతృవధమపి, న తు యస్యాః
కస్యాచ్ఛిత్తిని)యా వధం, తథా, తారుణ్యస్య యౌవనస్య వినిమయో ముద్ధిపూర్వకః
వృత్తిః తమపి, న తు యస్య కస్యచిద్వయసో వినిమయం, అత్యంతాకృత్యవినియోజ
కోఽపి పితృనిదేశో న లంఘనీయః, ఇయత్కాలవనవాసమాత్ర వినియోజకస్తు కిం వక్తవ్య
ఇత్యపిశబ్దత్రయాధ్యః, నిర్విచారం విచారరహితం యథాతథా, ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహ
త్యాదిమహాపాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యాదితి శంకాశాన్యమిత్యర్థః.
కుర్వాణాః ఆచరితవంతః కరోలేస్తాచ్ఛిత్త్యే శానచ్, లేనాచరణేన, ఆచారవతాం సదా
చారసంపన్నానాం, అగ్రముత్కర్షం నయంతి స్తాష్టుపంతీత్యగ్రణ్యః క్రేష్టాః, 'సత్సూ
ద్వి'షేత్యాదినా క్విప్, 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతే'ర్హో వక్తవ్య'ఇతి ణత్వం. ఇత్యేవం,
గణ్యంతే సంఖ్యాయంతే; ప్రశస్యంతే ఖల్విత్కర్థః. పితృనిదేశం గురూకుర్వతామిద్యుగ
కార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతురభూత్క్రిముత వనవాసాదికార్యకరణమితి భావః.
'కుర్వాణా నిర్విచారమాచారవతామగ్రణ్య' ఇతి పాతః, 'నిర్విచార' మిత్యస్య గణన
క్రియాయాం విశేషణత్వే నాన్వయః ఇతి కేచిత్. ౬౪

అ. ఉక్తమర్థం నిగమయతి—తస్మాదితి. యస్తాత్పితృనియోగోఽవశ్యమను
ష్టేయస్తస్తాత్కరణాదిత్కర్థః. అవశ్యం నిచ్చితసి, పితుర్వశ్యో వశం గత ఏవ
నన్, న తు విమత ఇత్యేవకారార్థః, 'వశం గత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, గహనమరణ్య,

తత్ర విస్తృతపుత్రవాత్సల్యా కాసల్యా తేన సహ గంతుమభి
లషంతీ కృతప్రణామేన రామేణ సవినయ మేవమభిహితా. ౬౬

స. కాంతారభాజి మయి కేకయరాజపుత్ర్యాః

కార్కశ్యకందళితయా దళితస్య వాచా,

తాతస్య శోకదహనగ్లపితం శరీరం

మవగాహే ప్రవిశామి; ఇహోహితేతి పూర్వేణ సంబంధః. అత్ర రామాయణమ్,
'ఋషిణా చ పితృర్వాక్యం కృతా వ్రతచారిణా, గౌర్వాతా కంఠునా ధర్మం జాన
తాఽపి విపశ్చితా, జామదగ్న్యన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం, కృతా పరశునా
రణ్యే పితృర్వచనకారణాత్, స్వాకం చు కులే పూర్వం సగరస్యాజ్ఞయా పితుః, భనద్భి
స్సాగరైర్భూమిమనాప్తస్సుమహా న్వధ' ఇతి, పూరుస్తు న రామాయణే సంగృహీతః,
తస్యేయం కథా మహాభారతాదౌ కథితా, పూర్వం శుక్రకావచకాదనమయసంప్రాప్త
దుస్సహజరాభారవిహ్వలేన పిత్రా యయాతినా నియుక్తః పూరుః స్వతాదుజ్యం
తస్తై దత్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవానితి. అత్ర గోహత్యామృద్దిష్టక్రమేణ కంఠ్వా
దీనాముద్దేశకత్కామాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః 'ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం
పూర్వం పశ్చాద్యథాక్రమమ్, ఉద్దేశస్తు భవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యముచ్యతే' ఇతి లక్ష
ణాత్. ౬౭

తలేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, విస్తృతపుత్రవాత్సల్యా సమధికపుత్ర స్నేహః,
కాసల్యా, తేన సహ పుత్రేణ సాకం, గంతుం, వనం ప్రతీతి శేషః. అభిలషంతీ కామయ
మానా సతీ, కృతప్రణామేన విహితనమస్కారేణ, రామేణ, సవినయం సప్రశ్రయం,
ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా. అభిహితా ఉక్తా. ౬౮

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. కాంతారేతి. హేమాశః, మయి, కాంతారభాజి ఆర
ణ్యం గలే సతి, కేకయరాజపుత్ర్యా క్షత్రియతనయాయాః, కైకేయ్యాః, అతః క్షాత్రం
యుక్తమేవ కరిష్యతీతి భావః. కార్కశ్యేన క్రౌర్వేణ ని. 'కర్కశం కఠినం క్రూర'
మిత్యమరః. కందళితయా ఉశ్చన్నయా వాచా, శస్త్రధారాకల్పయేత్కర్కః. దళితస్య
విదారితస్య, పీడితస్యేత్కర్కః. తాతస్యాన్న త్పితుః, సంబంధి శోకదహనగ్లపితం - మద్వి
రహజనితశోకానలేన పీడితం, సంతప్తమితి యావత్. శరీరం, త్వయా, కదాచిత్,
క్షణమాత్రమపీత్కర్కః. నోపేక్షణీయం నానాదరణీయం, తురపధారణార్థకః. కింతు
తత్తత్కాలాదిచింతాచారైస్సర్వదా పరితోషణీయమిత్యర్థః. వాక్ష్పస్త్రస్రవిదళనమేవ
దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతాపశ్చేత్కిము పక్షవ్యం. నఖవ్రణోపరి ముసలాఘా

మాత స్త్యయా న తు కదాచిదుపేక్షణీయమ్.

(౬౩)

గ. తతస్స తనయస్య స్వస్త్వయనాయ సమస్తదేవతాసంకీర్తన
పురస్సరీమాశిషమాచచక్షే.

౬౮

తదను రామ స్తామభివంద్య నిష్క్రింతః ప్రకాంతనైపథ్యా
యాస్సీతాయాః ప్రాసాదమాససాద.

౬౯

ప. కల్యాణవాదసుఖితాం సహనైవ కాంతాం

కాంతారచారకథయా కలుషీచకార,

అంభోదనాదముదితాం విపినే మయూరీం

సంత్రాసయన్నివ ధనుర్ధ్వనినా పులిందః.

(౭౦)

తప్తాయత్వాదిలి భాషః. మద్వికేతైవ వనం ప్రతి గమ్యతే పరిదేవతయా త్వయా తు
తదుపచారతాత్పర్యేణ గృహవివ స్థాతవ్యమితి భాషః. వనంకలిలకావృత్తమ్.

౭౨

తతఇతి. తతస్తదంతరం, సా కావల్యా, తనయస్య రామస్య, స్వస్త్వయనాయ
మాంగల్యసంపాదనార్థమిత్యర్థః. సమస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీం ఇంద్రాదిసకలదేవతా
స్తుతిపూర్వికాం, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సరోరితి టప్తత్యయే 'టిడ్ధాణ'ఇత్యాదిసా
జీవ్. ఆశిషమాచచక్షే ఉవాచ 'యస్తంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్మృతే, వృత్త
నాశే సమభవత్తతే భవతు మంగళమిత్యాద్యాశీర్వాదం చకారేత్యర్థః.

౭౮

తదన్వితి. తదను ఆశీదు క్త్యనంతరం, రామ స్తాం కావల్యామభివంద్య సమస్కృత్య,
నిష్క్రింతః మాతృగృహేద్వినిర్గతస్య, ప్రకాంతం సఖిరారణ్యం నైపథ్యమభిషేకో
చితవేషో యస్యాస్తస్యా, స్సీతాయాః, ప్రాసాదం సదనమాససాద వివేశ.

౭౯

అ. తతః శ్రీరామః కిమకరోదిత్యాహ-కల్యాణేతి. కల్యాణపాదేన రాజ్యాభి
షేకమంగళకథనేన సుఖితాం సంజాతసుఖ్యా, తారకాదిత్వాదితచ్. తాం కాంతాం
ప్రియతమాం సీతాం, కాంతారచారకథయా అరణ్యసంచారవార్తయా, విపినే అరణ్యే,
అంభోదనాదేన జలదగ్ధరితేన, ముదితామానందితాం, మహ్యమలికయేన రాలీలి మయూ
రీ తాం మయూరాంగసాం, పుషోదరాదిత్వాత్సాధుః. జాతేరస్త్రీవిషయాదిలి జీవ్.
ధనుర్ధ్వనినా ధనుష్టంకారేణ, పులిందో వ్యాధఇవ, సంత్రాసయన్ భీషయన్, సహసా
సద్యవివ, కలుషీచకార సంక్షోభయామాస, కైకేయావచననియంత్రితేన రాజ్ఞా నియు
క్తోఽనాం వనం ప్రతి గమిష్యామిత్యేవం రూపవచనేన విమనీచకారేత్యర్థః. ఉపమాలం
కారః. నాత్ర నీచోపమాళంకా ధర్మప్రాధాన్యకథనేనైవ తథాతోవ్యవహరే. కిం త్వత్
సంత్రాసనమాత్రవివ కవివిత్రాంతిః అన్యథాఽలిప్రసంగాదిత్యలం. వృత్తం పూర్వవత్.

గ. అయ మేనా ¹మనుగంతుముపక్రాంతాం కాంతామకథయత్. 20

ప. ప్రియే జనకనందిని ప్రకృతివేశలామిదృశీం

కథం గ్లవయతుం సహే తవ శిరీషమృద్ధీం తనుమ్?,

గృహీతహరిణీగణక్రికవిసారి నానాసిరా

²క్షతక్షరితశోణితారుణ్యకాననే కాననే.

(2)

గ. తదను నానావిధ ³ప్రయత్నేనాప్యనున్విషదనుజిగమిషాశైధి

అ. తతః కిమితరహ—అయమితి. అయం శ్రీరామః, అమగుంతుమనుసర్తు, ముపక్రాంతాం కృతాదరాం, కాంతామేనాం సీతాం, ప్రతి, అకథయదవోచత్. 20

అ. తదేవాహ-ప్రియశ్చి. ప్రిణాతీతి ప్రియా 'ఇగువధే'తి కప్రత్యయః. అకారాంతత్వాట్టావ్. హే ప్రియే, జనకనందిని జనకరాజపుత్రి 'కృత్యల్ప్యటో బహుళ'మితి బహుళగ్రహణసామర్థ్యా బ్జ్యట్ప్ర్యయః. టిత్వాత్ జీవ్. ఏతత్సంబోధనద్వయం కాంతారసంచారక్షేకానర్హ తాద్యోతనార్థం; ప్రకృత్యా వేశలాం చారుకరాం, ని. 'చారాదక్ష చ వేశల' ఇత్యమరః. అతఏవ, శిరీషమృద్ధీం శిరీషపుష్పవృక్షదులాం, ఈదృశీ మిత్యంభూతాం, సుభోషచారోచితామిత్యర్థః. తవ, తనుం, శరీరం, గృహీతం దష్టం యద్ధరిణీగణక్రికం కురంగనికురుంబక్రికప్రదేశః. పృథా హి జ్ఞప్యక్షితజంతోస్త్రీక ప్రదేశమేవ ప్రథమం గృహ్లాంతీతి ప్రసిద్ధిః. ని. 'పృష్ఠవంశాధరేత్రిక'మిత్యమరః. తత్ర విసారిణ్యో నిస్సరంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాద్యః. ని. 'నాడీ తు ధనుసి సిరే'త్యమరః. తాదృశి అక్షత మవిచ్ఛిన్నం యథా తథా, యద్వా, తానాం క్షలేభ్యో వ్రణేభ్యః క్షరితం పరిశ్రుతం యచ్ఛోణితమస్మక్ లేనారుణాని పృథాణామిహోమ్నగాణాం ఆననాని యస్మిక్ తస్మిక్, హింసప్రచురతయాత్యంతభయంకర ఇత్యర్థః. ని. 'ఊక స్త్రీహోమ్నగో వృక'ఇత్యమరః. కాననే అటవ్యాం, గ్లవయతుం పరిక్షేళయతుం, కథం సహే తతో వా మృష్యే, న కథంచదపి సహ ఇత్యర్థః. ఏవమకథయదితి పూర్వోఽసంబంధః. పృథ్వీపృథ్వి. అక్షణంతూక్రమ్. 21

తదన్వీతి. తదను తదనంతరం, మైథిల్యాం జానక్యాం, నానావిధేన 'హితబుద్ధ్యా ఖలు వచో మయైతదభిధీయతే', 'సదా సుఖం న బానామి దుఃఖమేవ సదావస'మిత్యాది రామాయణోక్తప్రకారేణాపి యత్నేన బహుప్రకారైరప్రసాదై రిత్యర్థః. అను

ల్యాయాం మైథిల్యాయం లక్ష్మణేఽప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసీ
హ్తాయ సుయజ్ఞాయ భూషణమశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజ
యాహ్వాయం 'మాతులదత్తం మత్తహస్తిసమగస్త్యకౌశికాభ్యాం చ
వితీర్య మహాహ్లాది రత్నాని తదను నిర్జరారాతివీర్యముషీ ధనుషీ నిర
పాయత్రాణకర్తణీ వర్తణీ నిర్వర్యాదశిలీముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ

న్నిషదనుదయత్ అనుజిమిహతైథియనుగమనేచ్ఛాదౌర్బల్యం యస్యాస్తస్యా,
మనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాం సత్కామిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణేఽపి అనవసితానుగమన
వ్యవసాయే అనువర్తితానుయ, 'ప్రద్యోగే' సతి, అనవసితేత్యత్ర 'హంకకర్తణీ' యథాతోః
కర్తకర్తరక్తః తతో నభ్యుమానః. తతః వాసిష్ఠాయ వసిష్ఠపుత్రాయ, 'తస్యాపత్య'మిత్యత్.
సుయజ్ఞాయ సుయజ్ఞనామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషం, భూషణం భూషణాదంత,
కనకరత్నముయకేయూరకంకణకుండలాద్యశేషభూషణాసీత్యర్థః. శత్రుక్ జయతీతి
శత్రుంజయః సంజ్ఞాయాం 'భృత్రువృ'జీత్యాదినా భశ్వీత్యయః. 'అరుద్విష'దిత్యాది
నా ముమాగమః. స ఇత్యాహ్వయో యస్య తం, శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధమిత్యర్థః.
మాతులేన దత్తం మత్తహస్తిసం మత్తేభం చ, నాగసహస్రేణ సహ గజసహస్రేణ సాకం,
ని. 'గృహభ్రా'ణి గజా నాగా' ఇతి వైజయంతీ. వితీర్య దత్వా, తథాగస్త్యకౌశికాభ్యాం
కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాం చ, మహాహ్లాదిమూల్యాని, ని. 'మూల్యే పూజావిధా
వర్ణ' ఇత్యమరః. రత్నాని మణికాంచనాదినీ, శ్రేష్ఠవస్తుని చ, ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణా
వసీ'తి విశ్వః. వితీర్య, తదను, నిర్జరారాతీనాం దేవద్విషం దైత్యానాం వీర్యం ప్రభా
వం సామర్థ్యం వా ముష్టతః అపహరక ఇతి తథోక్తే, ని. 'అమరా నిర్జరా దేవాః
'వీర్యం శుక్లే ప్రభావే చ తేజస్సామర్థ్యయోరపీ'త్యమరకాశ్వతౌ. ధనుషీ చ, నిరపాయం
నిరాకంకం త్రాణకర్త రక్షణకృత్యం యయోస్తే, తథోక్తే వర్తణీ కంచుకే, ని. 'తను
త్రం వర్తదంశన'మిత్యమరః. తథా నిర్వర్యాదా 'అసంఖ్యేయాయ శిలీముఖా బాణా
తైః కృతం అనుషంగౌ అనుబంధో యయోస్తే, అక్షయసాయకావిత్కర్త్యః. నిషంగౌ
తూణీరౌ చ, ని. 'తూణీపాసంగతూణీరనిషంగౌ ఇహుధిర్ద్వయౌ' రిత్యమరః. నిర్వ
ర్తితం నిష్పాదితం వీరపాణం రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమధుపాసం యాభ్యాం తౌ,
శత్రుసంహరకావిత్కర్త్యః. ని. 'వీరపాణం తు యత్సానం పృత్రే భావినీ వారణ'ఇత్యమరః.
కృపాణౌ భడ్గా, చేత్యేతత్సమస్తం, 'నపుంసకమనపుంసకేనే'త్యేకశేషః. జనకసదసి.

నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ వరుణేన జనకసదసి మేదత్త మేత త్సమస్త
మాయుధజాతమాదాయ మామనుగచ్ఛేతి సామిత్రిమన్వగ్రహీత్. 23

సీతాపి నిజాభరణ ¹జాతం సుయజ్ఞపత్నైశ్చ ²స్యదాత్, ³తత
సామిత్రిరపి స్వాధీనేన ధనేన కంచిత్కౌసల్యాశ్రితముపాధ్యాయ
మతోషయత్. 24

జనకయజ్ఞసభాయాం, వరుణేన, మే సుహృం, దత్తమాయుధజాతమస్తకలాపం,
అదాయ గృహీత్వా, మాం, అనుగచ్ఛ ఆనునరేతి, లక్ష్మణమన్వగ్రహీత్ అనుగృహీ
తవాన్, ఆక్షాపితవానిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే
మహతీ వరుణస్వయమ్, జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ తే ప్రదర్శయ, అభేద్యకవచే
దివ్యే తూణీ చాక్షయసాయకా, అనిత్యానివ తా చోభా ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతో,
సత్కృత్య విహితం సర్వమేంద్రుస్య సద్దని, సత్వమాయుధమాదాయ క్షీప్ర
మావ్రజ లక్ష్మణేతి ఆత్మైకే వ్యాఖ్యాతారః కించిదాశంక్య సమాదధుః. తత్ప్రకారస్తు
సను జనకయజ్ఞే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదః క్రియతే
సత్యమేతత్ భగవతో వాల్మీకే రియం వైతి ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్
యత్ర యో వక్తవ్యోర్థః తం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర కేనదిద్యోజేన ప్రసిద్ధపదను
పదతీతి, యథా బాలకాండేనభిహితం మణిబంధనమ్, 'మణిరత్నమిదం దత్తం వైదే
హ్యై శ్వశురేణ మే' ఇతి సుందరకాండే అభిహితవాన్ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం
శాకాసురవృత్తాంతమ్, 'స పిత్రా చ పరిత్యక్త స్మృతైశ్చ సమహర్షిభి'రత్యాది సుందర
కాండే ఉక్తవానితి, అత స్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపి తథైవోక్తత్వాన్న
విరోధ ఇతి మంతవ్యమ్. 23

అ. తతః కిమత్యుత ఆహ—సీతాపీతి. చార్థోఽపిశబ్దః. నిజాభరణజాతం రత్న
కేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపం, సుయజ్ఞస్య పత్నైశ్చ భార్యయై,
స్యధాత్ దత్తవతీ, మహాప్రభాః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనం తత్ప్రత్యాస్సీతాయా
స్తత్పత్నీసంభావనం చ యుక్తమితి భావః. తతః, సామిత్రిర్లక్షణోఽపి, స్వాధీనేన
స్వాయత్రేన, ని. 'అధీరో నిఘ్నతియత్ర' ఇత్యమరః. ధనేన రత్నకాంచనాదిరూపేణ
ద్రవ్యేణ, కాసల్యాశ్రితం కాసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహితమిత్యర్థః. కంచి తై
త్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణమతోషయత్, స్వకీయద్రవ్యప్రదానేన సంభావయామా

తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయ శమధనాయ ద్విజాతయే స్వహస్తవిక్షిప్తదండపతనదేశావధికం గోధనం చ ¹కపిం జలాదిభ్యో ద్విజాతిభ్యశ్చ రఘుపతిర్విత్తాని వివిధాని వితతార. ౭౫

తతస్తే పారనారీణాం శిశ్యాసజంఝానిలచలదధరకిసలయానా మస్రసలిలాసారేణ శోకపావకేన చ వహూంషి మనాంసి చ సిక్త్వా

సేత్యర్థః. ఏతేన సామిత్రేన్నిజజనన్యపేక్షయా కౌసల్యాయామేవాత్యంతాదర ముచ్యతే. ౭౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రఘుపతిః, సకుటుంబాయ కుటుంబసహితాయ, వత్సీపుత్రసమేతాయేత్యర్థః. త్రిజట ఇత్యభిధానం నామధేయం యస్య తస్మై, శమధ నాయ కాస్తాయ, కస్మైచిద్ద్విజాతయే, ఇత్యర్థః. స్వహస్తేన త్రిజటహస్తేన విక్షిప్తః పరి క్షిప్తః దండపతనేన యావద్బుద్ధతలమాక్రమ్యతే తావద్బుద్ధతలపరిమితం గోధనమవా ప్యుసీతి బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థమదీరిత శ్రీరామవచనవశాత్ప్రే రితో యో దండః తస్య పతనం పాతః తదధికరణం యో దేశః సవివాపధిర్నర్త్యాదా యస్య తథోక్తం తావద్దేశస్థమిత్యర్థః. గోధనం గోవ్రజం చ. ని. 'గోకులం తు గోధనం స్వాద్గవాం వ్రజ' ఇత్యమర్థః. తథా, కపింజలో నామ బ్రాహ్మణ ఆవిర్యేషాం తే తథోక్తా స్తేభ్యో ద్విజాతిభ్యః కతకలాపదండమాణవాదిభ్యో, బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ వివిధాని నానా రూపాణి విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని ద్రవ్యాణి, ని. 'ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయ' మిత్యమర్థః. వితతార విక్రాంతివత్. ని. 'విక్రాంతం వితరణ' మిత్యమర్థః. ౭౫

తత ఇతి. తతః విక్రాంతానంతరం, తే సీతారామలక్ష్మణాః, నిశ్చానైరేవ జంఝా నిలైస్సగ్ధ్వనిమహామారుతైశ్చలంతి వలమానాని ఆధరకిసలయాన్యోవ్యవల్లవా యానాం తాస్తథోక్తాస్తానాం, పారనారీణాం, వహూంషి, మనాంసి చ, అస్రసలిలాసారేణ ఆశ్రు జలధారాసంపాతేన, ని. 'అస్రమశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్ల్య. శోకపావకేన శోకదహ నేన చ, సిక్త్వా, ఆర్ద్రీకృత్య, దద్ధ్వా సంతాప్య చ, వహూంష్యస్రసలిలాసారేణ సిక్త్వా, మనాంసి శోకపావకేన దద్ధ్వా చేతి, యథాక్రమమన్వయాద్యధానంఖ్యాలంకారః. తథో ద్వేలం విషాదముత్పాద్యేత్యర్థః. నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా వికాంతికత్వాన్నివారిత భృత్యామయాత్రతయా హేతునా. ప్రకాశితః ప్రకటికృతః ప్రవాససిద్ధాంతో వన వాసరాధ్ధాంతో యైస్తే తథోక్తాస్తంతః, శుద్ధాంతాదంతఃపురాత్, ని. 'సమా సిద్ధాస్త

దద్ధా చ నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ప్ర కాశిత ప్రవాససిద్ధాంతా శ్చ
ద్ధాంతా నిశ్చక్రముః. తత్ర. ౭౬

ప. సీతా పురా గగనచారిభిరవ్యదృష్టా
మాభూదియం సకలమానవనేత్రసాత్రమ్,

ఇత్యాకలయ్య నియతం పిదధే విధాతా

¹బాహ్నుదయేన నయనాని శరీరభాజామ్.

(౭౭)

తతః—రుద్ధాపి యాంతమనుగచ్ఛతి మైథిలీ మాం
వత్సో జహతి న కదాచన లక్ష్మణోఽపి,

రాధాంతా' 'శుద్ధాంతక్వావరోధశ్చ' చామరః. శుద్ధః కావటికజనరహితః, అంత
స్సమీపః యస్య సః, ని. 'అంతోఽస్త్యవసితే మృత్యా స్వరూపే నిశ్చయేఽంతికే' ఇతి
విశ్వః. సిద్ధః నిష్పన్నః అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ స సిద్ధాంతః. నిశ్చక్రము ర్నిర్జన్యః,
తత్ర నిర్గమనమయే. ౭౬

సీతేతి. సీతా, పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః ఖేచరై రసి, కిమతానై రితి భావః.
అదృష్టా నాపూరితా, మహారాజ పరిగ్రహత్వాదితి భావః. ఇయం సీతా, సకలమానవ
నేత్రసాత్రం సమస్తజనదృష్టిగోచరా, మాభూత్ మాస్తు 'మాజిలు' జిత్యాదినా ఆశీరధే
లుజ్ 'సమాజ్యోగ' ఇత్యట్యుతిషేధః. ఇత్యేవమాకలయ్య విచార్య, కలిగి కామధేనుః,
విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానతత్పరో బ్రహ్మ, బాహ్నుదయేన అశ్రూ
త్వాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం, నయనాని నేత్రాణి, పిదధే ఆచ్ఛాదితవాణ్,
నియతం నిశ్చితమిత్యుత్యేక్షాయాం, 'మన్యే శంకే ద్రుపం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః,
ఉత్యేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశ' ఇత్యాచార్యదండివచనే ఆదివచనే నియత
శబ్దస్యాపి గ్రహణాత్. శ్రీరామప్రవాసమనహమానా మానవాస్సోద్వేగం రురుదు
రిత్యర్థః. ని. 'అపిధానతిరోధానాచ్ఛాదనానిచే' త్యమరః. 'వప్తి వాగురి రల్లాప
మనాప్యో రుపసర్గయో' రిత్యపేరకారణావః. ౭౭

తత స్తదనంతరం, రుద్ధేతి. మైథిలీ సీతా, రుద్ధా బహుప్రయత్నేన నివారితా,
యాంతం వసం ప్రతిగచ్ఛంతం, యాలే శ్చతృప్రత్యయః మాం, అనుగచ్ఛత్యనుసరతీతి,
తథా, వత్సోఽనుజః, లక్ష్మణోఽపి, కదాచన, క్షణమాత్రమపీత్యర్థః. మాం న జహతి
నత్యజతి, సోఽప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః. ఇత్యనేన ప్రకారే జైతయోస్సీతాలక్ష్మణయోరను

ఇత్యేతయోరనుగతిం ప్రతిబోధ్య గంతుం

భూయోఽపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః.

2౮

గ. తస్మిన్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య ¹ప్రదర్శితే భూపతిర్భూతావి
ప్రే ఇవ విష్ణురాన్నిపత్య సదారస్సదారచితపరిచేవనో వనోత్కంఠాం
స్వయమవ్యకరోత్.

2౯

తదా సుమంత్రః కై కేయామబ్రవీత్.

౩౦

దేవివిరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహా
దాగ్రహాత్.

౩౧

గతిమనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య విజ్ఞాప్య, దశరథాయేతి శేషః. గంతుం వనం ప్రతి
యాతుం, రామః, భూయః పునరపి, రాజసదనం దశరథగ్రహం, ప్రవివేశ; సర్వత్ర
తదాక్షాయా ఏవ ప్రాధాన్యాదితి భావః.

2౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ శ్రీరామే, సుమంత్రేణ మంత్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య గామోఽ
యం భవద్దర్శనార్థం సమాగత ఇతి విజ్ఞాపనం కృత్వా, ఇథం భూతవ్యవహారస్య రాజ
ధర్మత్వాదితి భావః. ప్రదర్శితే దృష్టిగోచరీకృతే సతి, భూపతిః. రాజా, భూతావిష్టః
పితాచాక్రంత ఇవ. ని. 'భూతం త్వాదా' పితాచాదా' న్యాయే సర్వోపమానయోగితి
విశ్వః. విష్ణురాదాసనాల్ 'పృథ్వాసనయోర్విష్టర' ఇతి నిపాతితః. 'ధ్రువమపాయేపాదాన'
మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, నిపత్య, శోకవేగస్య సోఘమశక్యత్వాన్తూర్థయా భువి
పతిత్వైశ్వర్యః. సదా అవిచ్ఛిన్నం పరిచేవనక్రియావిశేషణమేతత్ రదితపరిచేవనః
కృతవిలాపస్సక్, సదారః కానల్యాసహితః, స్వయమపి, వనోత్కంఠాం వనవాసాత్పు
క్యం, 'వనోత్కంఠమతి' ఇతి పాతే వనవాసోత్పుకాం బుద్ధిమకరోత్.

2౯

తదేతి. తదా తస్మిన్ సమయే, సుమంత్రః, కై కేయామబ్రవీత్ అవోచత్.

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ—దేవీతి. హేదేవి కై కేయి, రామాభిషేకేణ శ్రీరామ
రాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేన చ సమున్మిషితస్సముత్సవోన్మీయ ఆహ్లాదాం
కురః ఆనందకందళ ఇతి రూపకం తస్మాదవగ్రహాత్ ప్రతిబంధకాల్, 'అవేగ్రహా' వర్ష
ప్రతిబంధ' ఇతి వైకత్వికో ఉచ్చిత్యయః; ని. 'తద్విషూలే వగ్రహావగ్రహా సమా'
విత్కమరః. అగ్రహాదభిషేకాల్ 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. విరమ విరతా
భవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్వర్థః 'వ్యాఘ్నవిభ్య' ఇతి పరస్మై పదమ్.

౩౧

1 ప్రదర్శితేదాశరథా. 2 విరమవిరమ,

పురాఖలు ¹వరప్రసాదాదవగతసకలప్రాణిభాషణతయా పర్యంక
పర్యంతపరిసరత్పిపీలికాలాపే కృతహాసం తవ పితరం హాసనకారణం
పృష్ట్యా తద్వివరణం పత్యుర్భర్తరణ²కారణమిత్యవేత్త్యాపి భూయసో
నిర్బంధాత్కుపితేన రాజ్ఞానవజ్ఞాతాయాః మాతుస్తే ³విధాం మాను
కుర్వీథాః ఇతి. ౮౨

ప. కృతాసమంజనిర్వాసం సగరం కేకయాత్తజా,
'నిదర్శనత్వే నిర్దిశ్య నిరబధ్నాన్నిజం పతిమ్.

౮౩

ఆ. పునస్తస్య దౌశ్చల్యపరిత్యాజనార్థం తన్మాతృగోచరమితిహాసమానా—
పురేతి. పురా పూర్వకారే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే. వరప్రదాతః కన్యచిద్యోగినః
వరహాపాత్ప్రసాదా దనుగ్రహత్, అవగతసకలప్రాణిభాషణతయా విజ్ఞాతసకలజంతువచ
నతయా హేతునా, పర్యంకపర్యంతే శయనసమీపే పరిసరంతీనాం ప్రసర్పంతీనాం పిపీలి
కానాం భూవివరసంచారి సూక్ష్మజంతువికేషణాం ఆలాపే భాషణే విషయే, కృతహాసం
కిమేతే అజ్ఞానిజంతవః సమాలపంతీతి హాసితవంతం, తవ, పితరం కేకయం, హాసనకారణం
హాసహేతుం, పృష్ట్యా, కేన హేతునా మామయం పరిహసంతీతి జిజ్ఞాసయానుయుజ్యే
త్యర్థః. తద్వివరణం హాసనకారణకథనం, పత్యుర్భర్తరణకారణమిత్యవేత్త్య జ్ఞాత్యాపి
తద్విచనాదేవేతి భావః. భూయసో బహుళాత్, 'బహో'గ్లోహా భూచ బహో'రితి భూ
రాదేశః. బహో'గ్లోహశ్చ, నిర్బంధాత్ప్రయాసకరణాద్ధేహోః, కుపితేన క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా
కేకయేన, అవజ్ఞాతాయాః అపమానితాయాస్తే తవ, మాతుర్విధాం ప్రకారం. ని.
'విధా విధా' ప్రకారే చే'త్యమరః. 'మార్గ'మితి పాఠాంతరం, మార్గం సరణిం, మాను
కుర్వీథాః నానుకురుష్యేత్యర్థః. భర్తృప్రాతిహేయచరణేన మాతృపద్విగర్హణీయా మా
భూమిత్యర్థః. కరో'త్యేజ్ఞి ధాన్. ఇత్యుబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ౮౨

ఆ. సుమంత్రవచనం శ్రుత్వా సా కిమకాన్దీదిత్యత ఆనా—కృతేతి. కేకయా
త్తజా కైకేయా, కృతః విహితః ఆసమంజనామ్నః పుత్రస్య నిర్వాసః పరిత్యాగః యేన
తం, ఆసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగినమిత్యర్థః. సగరం రాజానం, నిదర్శనత్వే దృష్టాంతత్వే,
నిర్దిశ్య, సగరపత్నీమపి పుత్రం పరిత్యజేతి నిరూప్యేత్యర్థః. నిజం పతిం స్వభర్తారం,
నిరబధ్నాన్నిరుత్తరం చకారేత్యర్థః. ౮౩

తత్ర.—సిద్ధార్థో మహామాత్యస్తత్పరిత్యాగమబ్రవీత్,
సరయాపాలితానేకప్రజామరణకారణాత్.

౮౪

గ. అథ దశరథేన రామస్సపరిచ్ఛదవవ గచ్ఛేతి నిర్దిష్టః కేవలం
ఖనిత్రపిటకౌ వల్కులయుగళం చ ప్రార్థయత.

౮౫

ప. సుఖోచితానాం సువ్యక్తదివ్యలావణ్యసంపదామ్,

అ. అత్రాంతరే కైకేయావచనమసహమానః కశ్చిదమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచ
దిత్యాహ—తలేతి. తత్ర కైకేయానిర్బంధవాక్య సమయే, సిద్ధార్థకః సిద్ధార్థకనామా
మహామాత్య స్సమంత్రాదన్యోఽమాత్యప్రవరః, అమా సహ భవతీత్యమాత్యః, శుభా
శుభకార్యేషు సదా సహ వర్తత ఇత్యర్థః. అవ్యయాత్మ్యే, సరయాపాలితానాం
సరయానదీనిక్షిప్తానామనేకప్రజానాం బహుజనానాం మరణమేవ కారణం నిమిత్తం
తస్మాత్, తత్పరిత్యాగం తస్మాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాసమబ్రవీత్, అసమంజస
చర్మతత్వాదసమంజస్య త్యాగ స్సమంజసః. సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరా
మస్య తు పరిత్యాగః కథం సమంజస ఇతి భావః.

౮౬

అ. ఇత్థం బహూపాలంభేఽవ్యవార్థనిశ్చయాం తామవబుధ్య రాజా రామ
మేవమువాచేత్యాహ—అథేతి. అథామాత్మోక్త్యనంతరం, దశరథేన, రామః, సపరి
చ్ఛదః సపరివారస్సన్నేవ, గచ్ఛ ప్రజేత్యేవం, నిర్దిష్టే నియుక్తస్సక్, పరిచ్ఛాద్యలే
అనేనేతి పరిచ్ఛద ఇతి విగ్రహః 'పుంసి సంజ్ఞానూం ఘః ప్రాయే'ణేతి ఘప్రత్యయః.
'భాదేఽర్హే ద్వ్యుపసర్గ'స్యేతి ప్రాస్తవః, ఖనిత్రపిటకౌ ఖనిత్రమవదారణం ఖననసాధనం
కుద్దాలాదికమిత్యర్థః. పిటకః కండమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః కండోలీ తా కేవలం
తాపేవ, ని. 'ఖనిత్ర మవదారణం, కండోలపిటకా'వీతి చామరః. కేవలశబ్ద
స్తవపధారణార్థకః. తథా వల్కులయుగళం వల్కులవస్త్రయుగ్మం చ, ప్రార్థయత అయా
చత, త్యక్తసంగస్య మమ పరిచ్ఛదేన కిం కార్యం, అపి తు మునిజనోచితం వల్కుల
ఖనిత్రపిటకమాత్రమేవ దాతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః.

౮౭

అ. అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయా విలంబాసహిష్టుతయా ద్రుత
తరం వల్కులాన్యాజహరేత్యాహ—సుఖోచితానామితి. కైకేయా, సుఖోచితానాం
సుఖార్థాణాం, సువ్యక్తే స్ఫుటే దివి భవే దిష్యే శ్రేష్ఠే 'తత్ర భవ'ఇతి భవాగ్నే యత్ప్ర
త్యయః. లావణ్యం శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ లక్ష్యేషు లే యేహం లే తథోక్తాః

త్రయాణామపి కైకేయీ వల్కలా¹న్యదపాహరత్. ౮౬

అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా

ద్గుణవతి పరిధానే మంగళాహ్వై నిరాశః,

అధికుచతటవల్లజ్జానకీబాష్పసేకా

దపగతఖరభావం వల్కలం పర్యధత్త.

౮౭

లేమం, సకలగుణసంపన్నా నామిత్యర్థః. త్రయాణాం సీతారామలక్ష్మణానామపి, వైక
స్యైవ రామస్యేత్యపికత్వార్థః. వల్కలాని చీరాణి, ఉదపాహరత్, పరిదధ్యమితి ప్రాదా
దిత్యర్థః. ౮౬

అథేతి. అథ వల్కలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో రఘువంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరామః,
మధ్యే భవా మధ్యమా 'మధ్యాన్న' ఇతి మప్రత్యయః, సా చ సా అంబా చ
తస్యా మధ్యమాంబాయాః కైకేయ్యాః నియోగాదాక్షావశాత్, మంగళాహ్వై రాజ్యాభి
షేకకల్యాణోచితే, గుణవతి మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితే వా, పరిధానే
అధోంశుకే, ని. 'అంతరీయోపసంవ్యాసపరిధానాన్యధోఽంశుక' ఇత్యమరః. నిరాశః
నిస్సంబంధస్య, కుచతటే అధికుచతటం విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః, తత్ర వల్లంతుః
వ్యవంతుః యే జానకీబాష్పాః సీతాసేత్రాంబూని త్రైస్వీకాత్, కఠినతరకుచతటవతనో
త్పతనాద్బాష్పబిందూనాం తత్ర సక్ర)ష్ణణాదితి భావః. ఏలేన జానక్యా భర్తు
రత్యంతసాన్నిధ్యం వల్కలధారణాసహిష్టుత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'బాష్ప సేత్రాంబు
ధూమయో'రిత్యభిధానాత్, అవగతః ఖరభావః కార్కశ్యం యస్య తత్ సంప్రాప్త
మార్దవం, సంధారణానుకూలమిత్యర్థః. వల్కలం, పర్యధత్త పరిభృతవాక్. అత్ర కేచిత్
రాజ్ఞః కైకేయీ తృతీయైవ మహిషీ, మధ్యమాశబ్దప్రయోగస్తు మధ్యమాఢందోవత్
ప్రసిద్ధత్వాన్న తు మధ్యేభవత్వాత్ అర్జునే కుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవదితి
వదంతి తదేతదవిచారరమణీయం బకబంధప్రయాసప్రాయత్వాత్, కించిజ్ఞప్రామాదిక
ప్రయోగాణామేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్, కిం తు స్వర్గపాతాళయోర్మధ్యే భవత్వా
ద్యులోకే యథా మధ్యమలోక ఇతి ప్రయోగః. తథా కాసల్యానుమిత్రయో
రన్యాసాం చ మాతృజ్ఞానం మధ్యేభవత్వాన్నధ్యమేయమితి యుక్తమత్యక్యామః
అమధ్యమేతి వా చేద్యః, ఏతదభిప్రాయజైవ 'స లేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా
కథంచనే'తి ఆరణ్యకాండషోడశసర్గ సప్తత్రింశద్దోకానుసారేణ సర్వజ్ఞో భోజోఽపి

గ. 1 తత్రా చిత్రియంత సర్వే నిర్వికారవదనలక్ష్మీకమిత్వాకు
కులాధ్యక్షమధ్యక్షయంతః లేమామేన శోకశంకుకీలతమానసానామా
ననేషు పారమ్పర్యేణాస్ఫురద్వికారః.

౮౮

ప. కింతు—సవల్కలే దాశరథౌ విషదా
దామిలితాక్షో యదభూద్యసిస్థః,

‘అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా’దితి ప్రయుక్త వానిత్యలం ప్రసక్తాను
ప్రసక్త్యా మాలిసివృత్తమ్.

౮౯

తలేతి. తస్మిన్ కాలే శ్రీరామవల్కలధారణసమయే, సర్వే అశేషా జనాః,
నిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వాద్వికారరహితా ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీర్నఖోభా యస్య
తం వైషిక్యః కష్టప్రత్యయః, ఇత్వాకుకులాధ్యక్షం ఇత్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామం,
అధ్యక్షం ప్రత్యక్షం కుర్వంతః అధ్యక్షయంతః, పశ్యంతస్సంత ఇత్యర్థః, అధ్యక్షశబ్దా
త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లట శ్చత్రాదేశః, అచిత్రియంత ఆశ్చర్యమకుర్వన్, ఆశ్చర్య
మభజన్నిత్యర్థః, వికారకారణసత్వేఽపి వికారాదర్శనమాశ్చర్యమితి భావః, ‘నమో
పరిపశ్చిత్రజః క్యటి’ త్యక్త ‘చిత్రజ ఆశ్చర్య’ ఇతి క్యచ్ చిత్రజో జిత్యా త్తజ్.
శోకమిద శంకుః లేన శోకశత్రేన కీలితమానసానాం విధ్వంసనూనాం, లేమామేవ జనా
నామాననేషు ముఖేషు, ‘మానసేష్వితి పారే మానసేషు హృదయేషు. ని ‘చిత్రం కు
చేతో’ హృదయం స్వాంతం హృన్నానసం మన’ ఇత్యమరః. పారంపర్యేణ అవిచ్ఛేదేన,
వికారః వైవర్ణ్యం, వైకల్యం చ అస్ఫురత్, వల్కలం పసానం శ్రీరామం దృష్ట్వా సర్వే
జనా వివర్ణవదనా వికలమానసాశ్చ బభూవుఃత్వర్థః, నిర్వికారదర్శనేన వికారోత్పత్తే
ర్విషమాలంకారః.

౯౦

అ. తదానీం సర్వసాధారణ్యాద్యసిష్ఠస్సామ్యత్వవృత్తం వికారమన్యథా యోజ
యతి—కింత్వితి. తదేవాహ—సవల్కల ఇతి. దాశరథౌ శ్రీరామే, అత ఇహో, సవ
ల్కలే, ద్రుమత్వగ్వికారనాసోధారిణి సతీక్యర్థః. విషదాల్ ఫేదాల్, పసిష్ఠః, అమిలి
తాక్షః ద్రష్టుమశక్తతయా ఈషన్నిమిలితనయనః, ‘బహూప్రిహా సక్యక్షోస్సాన్వంగా
త్తచ్. ఆభూదితి యత్, తన్నిమిలితాక్షత్వమేవ మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య పసి
ష్ఠస్య, మహర్షిలక్షణముక్తమ్. కాకుల్స్థయాధార్థ్యవిలోకితస్య శ్రీరామదత్తదర్శ
నస్య, భావే క్రి, కరణం సాధనం, జాతం, అమిలితనయనానామృషీణాం తత్త్వావమర్శ

1 తత్రయే చిత్రియంతః. 2 సంకీలిత. 3 ‘కింతు’ ఇతి నాస్తి క్యచిత్.

తదేవ జాతం కరణం మహద్దేవః

కాకుత్స్థయాధార్థ్యవిలోకితస్య.

(౯౯)

అస్య పీతాంబరత్యాగే కిం జాతా విక్రియాఽపురా,

ఇతి ప్రత్యద్భుతాం శ్రేష్ఠో నసిష్ఠో నాతివివృధే.

(౧౦౦)

గ. సోఽయం మైథిలీపల్కలధారణమరుణదరుణసారథికులగురుః.

సంభవప్రసిద్ధేః. మహావైరముఘ్నమాలితనయనశ్చం తారకబ్రహ్మణః శ్రీరామస్య తత్త్వావలోధకత్వేనోపకారకమభూదిత్యర్థః. తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినా మర్థో స్థిలితనయనత్వం యోగకాస్త్రసిద్ధం. కేవలనిమిలనే నిద్రా స్వాల్ కేవలాస్థిలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేప స్సాన్యవీతి. అత్ర విషాద కృతమీలనస్య తత్త్వానుసంధాన పరత్వేనోత్పేక్షణాదుత్పేక్షా. వ్యంజకాస్త్రయోగా ద్గమ్య. వృత్త ముపజాలిః.

ఆ. ఆత ఏవ న వ్యథితోఽభూదిత్యాహ—అస్యేతి. అస్య శ్రీరామస్య పీతాంబరత్యాగే - కాంచనాంబరవిసర్జనే సతి, పీతాంబరం త్యక్త్వా పల్కలం దధానే న తీత్యర్థః, అపురా - అపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే అనుపలభ్యమానేత్యర్థః, పూర్వార్థవాచినా నిపాతేన పురాశబ్దేన సజ్ఞమానః; విక్రియా-వికారః, జాతా - ఉత్పన్నా కిం? న జాతైవేత్యర్థః, స్వతో నిర్విక్రియాణామలంకారానలంకారయోరకించి త్కరత్వాదితి భావః, ఇత్యాలోచ్యేతి శేషః. ప్రత్యద్భుతామంతర్దుఖానాం, జ్ఞానినా మిత్యర్థః. శ్రేష్ఠః ప్రశస్యః, 'ప్రశస్యస్యత్ర' ఇతి క్రాదేశః. వసిష్ఠః, నాతివివృధే అత్యంత వ్యథాం న ప్రాప, తాకికానుపుత్రాకించివ్యర్థాం ప్రా ప్రవేత్యతిశబ్దార్థః, పీతాంబరం త్యక్త్వా పల్కలం ధృతపతః శ్రీరామస్య బాహ్యభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధ చిత్స్వభావమనుసంధాయ న శుశోచేత్యర్థః, ఉక్తం చ జ్ఞానవాసిష్ఠే 'యో నిత్య మధ్యాత్మమయో నిత్యమంతర్దుఖస్సఖి, నిత్యం చిదనుసంధానస్స న శోకేన బాధ్యత' ఇతి, కేచిత్తు పురా ఊర్ధ్వా రావణభీశదేవాక్రీశనసమయే తదవహిష్టార్థగవతస్తస్య రయా, పీతాంబరం విస్సృత్యాగమనాత్పీతాంబరత్యాగోఽజని, తదా కావిక్రియా జాతే త్యర్థ ఇత్యాహుః.

౯౦

న ఇతి. సోఽయమరుణసారథికులగురుః - అరుణోఽనూరుస్సారథిర్మస్యారుణ సారథిస్సూర్యః. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు' రిత్యమరః. తస్య కులం - వంశః తస్య గురురాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీపల్కలధారణమరుణత్ - న్యవారయత్, అస్యానుకుమార్యాః రాజకుమార్యాః, నేద్యగ్వసనధారణం యోగ్యమితి నివారితవా నిత్యర్థః, రుద్రేణ 'రుధాదిభ్యః శ్చ' మితి శ్చమ్. 'శ్చసారట్లాప' ఇత్యకారలోపే

తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీం స్నుహమాలింగ్య ప్రస్నుత
పుత్రవాత్సల్యా బాష్పగద్గదమవదత్.

౯౨

ప. ఘర్తే నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః
కాంతారమధ్యపదవీఘ సఖంపచాసు,
త్వాం వీక్ష్య ¹సంస్థులపదాం వనదేవతాభి
ర్నిందిష్యతే నియత మేవ నిమేషహానిః.

౯౩

గ. అథ మైథిలీనాథస్సలక్షణః ప్రదక్షిణం రాజానం జననీజనం
సంయోగాంతలోహః రహభ్యామిత్యానినా ఇత్వం, అత్ర లక్షణవల్కలధారణాకథనేఽపి
శ్రీరామస్య కథారణకథనాత్పితాయాశ్చ తన్ని షేధాత్సేఽపి భృతవానేవే త్యను
సంధేయమ్.

౯౦

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, ప్రయాణాయ వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణిపతం
తీం సమస్కూర్వాణాం, స్నుహం శ్రీరామపథాం సీతాం, ని. 'సమాస్సుహజనీవధ్వ'
ఇత్యమరః, అక్షిప్యాలింగ్య, ప్రస్నుతం-సముత్పన్నం పుత్రే శ్రీరామే. ఇవ వాత్సల్యం-
స్నేహో యశ్యాస్సా, తథోక్తా, స్నుహయామపి సుతనిర్వికేషం స్నేహవతీత్యర్థః.
కాసల్యా, బాష్పైర్గద్గదం అవిస్సవ్త్వం, పచనమవదత్ అవోచత్.

౯౧

అ. తప్తికారమేవ వివృణోతి - ఘర్త ఇతి. ఘర్తే గ్రీష్మతా, నిదాఘకిరణ
సోష్ణిష్టాంశోః, కఠోరైః తీక్ష్ణైః, కరైః కిరణైః, సఖాన్యచంతి సంతాపయంతీతి సఖంప
చాసు, 'మితనఖే' చేతి ఖశి ముమాగమః. కాంతారమధ్యపదవీఘ గహనాంతరాళ
మార్గేఘ, సంస్థులపదాం పరిష్టలితపాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాం వా, పదవీనా
మత్యంతసంతప్తత్వాత్ పరిక్షిప్తసంచారామిత్యర్థః, త్వాం, వీక్ష్య, దృష్ట్వా, వనదేవ
తాభిర్నవాభిమానినీభిర్దేవతాభిరిత్యర్థః, నిమేషహానిః స్వకీయనిర్నిమేషత్వం, నిందిష్యతే
గర్హిష్యతవీవ, నిర్నిమేషత్వాదస్తాభిరీదృక్పక్వమారీపరిక్షేకావిచ్ఛిన్న దర్శనజనితసంతా
పోఽనుభూయతే, సనిమేషత్వే తు వైవం స్యాద్ధి కష్టం బ్రహ్మణా క్షేత్రత్కృతమి
త్యుపాలంభిష్యత ఇత్యర్థః. నియతమిత్యుచ్చేషాయాం. వసంతలిలకావృత్తమ్.

౯౩

అథేతి. అథానంతరం, మైథిలీనాథః సీతాపతిః శ్రీరామః, మైథిలీగ్రహణం
తయా చ సహితస్స నిర్నిత సూచనార్థం, సలక్షణః, లక్షణసహితస్సన్, సప్రదక్షిణం,

చ ప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతీహారచక్రో నిశ్చక్రామ.

F8

రథో¹2సి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ సుమంత్రేణ ద్వారి సమానీతః.
ప. ప్రారబ్ధయాత్రస్య రఘూద్వహస్య ప్రాగేవ సీతా రథమారురోహ,
ఆనీలరథ్యం రథమారురుహ్నోరహ్నిం ప్రభో రగ్రసరీ ప్రభేవ.

గ. దాశరథీచ తం రథమారురుహతుః.

(F2)

ప యథాయథా రాఘవరాజధానీం విహాయ సీతా వివినోత్సుకాభూత్,

ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వకమిత్యర్థః, రాజానం దశరథం, జనస్య ఏవ జనః తం చ కాస
ల్యాదిజనసేచ్ఛేత్యర్థః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధప్రతీహారచక్రః నివారిత
ద్వారోష్ఠనివహస్య, అనుసరతో ద్వారపాలకాన్నివారయన్మిత్యర్థః, నిశ్చక్రామ నిర్జ
గామ, అంతఃపురాదితి శేషః. ని. 'ద్వారి ద్వారోష్ఠే ప్రతీహార' ఇత్యమరః. F8

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ—రథ ఇతి. దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ, రామప్రయా
ణార్థం రథమానయేతి దశరథనియుక్తేనేత్యర్థః, సుమంత్రేణ, రథో ద్వారి ద్వార
ప్రదేశే, సమానీతః సంప్రాపితః, ని. 'స్త్రీద్వార్ద్వారం ప్రతీహార' ఇత్యమరః. F9

అ. తదానీమాత్సుక్యాత్పక్షమం సీతైవ రథమారురోహ త్యాహ—ప్రార
బ్ధేతి. సీతా, ప్రారబ్ధయాత్రస్య ప్రక్రాంతప్రయాణస్య, వసం ప్రతి టిగమిహో రిత్యర్థః,
రఘూద్వహస్య రఘునందనస్య అగ్రసరీ సతి ఇదం చ వాక్యాంతరథమప్యన్వయసౌ
కర్యార్థమశ్రావ్యమంజునియం, అన్యథా 'అన్యారాదితరర్త' ఇత్యాదినా పంచమీ
స్యాత్. ప్రాక్ ప్రథమమేవ, రథమారురోహ ఆరూఢవతీ, కథమివ, రథం వహం
తీతి రథ్యాః 'తద్వహతి రథయగప్రాసంగ' మితి యత్ప్రత్యయః, అనీలా ఈషన్నీలా
హరిద్వర్ణా ఇత్యర్థః. రథ్యా రథం వోధారః అశ్వా యస్య తం, రథం, ఆరురుహ్నో
రారోఢమిచ్ఛోః, రుహేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, అహ్నిం ప్రభోరహర్షలే సుస్పృశ్య,
అగ్రే సరతీత్యగ్రసరీ పురస్సరీ, 'పురో²గ్రతో²గ్రేషు సర్తే' రితి టప్రత్యయః. బాహు
లకాదనేదంతత్వం. టిత్వాల్ జీవ, ప్రభా దీప్తివేతి క్రాంతీ పూర్ణోపమా. తయా చ
సీతారామయోరత్యంతావివాభూతత్వరూపం వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః,
ఇంద్రవజ్రవృత్తమ్. F10

దాశరథీఇతి. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ చ, తం రథమారురుహతుః ఆరూఢవంతే.

యథేతి. సీతా, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, వీష్నాయాం ద్వీర్భావః.
రాఘవరాజధానీమయోధ్యాం విహాయ త్యక్త్వా, వివినోత్సుకా వనవాసయాత్రోత్కం

తథాతథాఽజాయత యాతుకామా లంకాం వినా రాక్షసరాజలక్ష్మీః.

ఆబాలవృద్ధమనుగచ్ఛతి రామభద్ర

మేషా పురీ తదిహ మా ఖలు నిర్గుణా స్యామ్,

ఇత్యాదరాదిన ధరా బహుధా విధాయ

ధూళిచ్ఛలాన్నిజతనుం తమనుప్రతన్థే.

FF

నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సాకం

దుహితరి విధిపాకాత్కాననాయ ప్రజంత్యామ్,

ఐతాఽభూత్, తథాతథా తేన తేన ప్రకారేణ, పూర్వవద్విర్భావః. రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీః రావణస్యసామ్రాజ్యక్రీః, లంకాం వినా, లంకాం విహాయేత్యర్థః, 'పుష్కగ్నినే' త్యాదినా పాక్షికద్వితీయా. యాతుం కామో యస్యాస్స యాతుకామా గంతు మనాః, తుం కామమనసార పీతి తుమునో మకారలోపః. ఆజాయత జాతా, తద్వన వాసమూలత్వాత్తదవసరణస్థేతి భావః. పుత్రమువదాతి. ౯౮

అబాలేతి. ఏషా, పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చ వృద్ధాశ్చ బాలవృద్ధాస్తానభివ్యాఖ్య ఆబాలవృద్ధం, అభివిధావవ్యయాభావః. రామభద్రం ప్రయాంతం శ్రీరామమను గచ్ఛతి-అనుసృత్య గచ్ఛతి, తత్తప్తాత్కారణాదీహ జగతి, ఆహం, నిర్గుణా అననుసరణా ద్గుణహీనా, మాస్యాం ఖలు న భవేయం కిమితి కాకుః, స్యామేవేత్యర్థః. భక్త్యా-గౌరవేణ, సంగధర్షణే వా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వాదితి భావః. ఇతి మత్స్యేతి. శేషః, ధరా భూః, ఆదరాల్పేమవశాత్, నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూళిచ్ఛలా ద్రజోవ్యాజాత్, బహుధా, విధాయ-బహుప్రకారం కృత్వా, తమను - శ్రీరామస్య వశ్యాదిత్యర్థః. ని. 'వశ్యాత్పాద్యవ్యయో' రన్విత్యమరః 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్తృ ప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేఽతి ద్వితీయా, పురత ఇతి పాతే తస్య పురస్తా త్వితీయే జగా మేతి శ్రీయాన్వరూపాల్పేక్షా వాచ్యా, వ్యంజకసద్భావాత్ సా చ ధూళిచ్ఛలాదితి భలకర్తృనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపావహ్నవోజ్జీవిలేతి సంకరః, 'సమప్రవిభ్యం' ఇత్యా త్త సేవదమ్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯౯

నృపేతి. నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన స్వకీయేన, కాంతేన సా కం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణ సహ, ని. 'జీవితేశః ప్రాణనాథః కాంతో రమణవల్లభా' నితి ప్రతాపమూర్తాండః. దుహితరి-స్వపుత్రికాయాం, విధిపాకాద్దైవ వివర్యానాత్, కాననాయ - వనాయ, 'శ్రీయాంఘోపవదస్య కర్తృణి స్థానిన' ఇతి చతుర్థీ. ప్రజంత్యాం-

అకుశలమితి మత్వా నూనమహ్నియ ధాత్రీ
పరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిః పర్యహస్తీత్.

(౧౦౦)

రామానుసార ¹రసనిర్గతపారవర్గా

సంస్థానమాత్రగృహచత్వరరాజమార్గా,

నిర్దుక్తభోగభుజగత్వగివ ఊణేన

లఘ్వీబభూవ రఘుపుంగవరాజధానీ.

౧౦౧

గ. అథ దశరథస్సాంతగిపురజనః పురాన్నిర్గత్య గత్యంతరాభా
వాత్తమేవ రామం సుచిర²మాలోకయన్నాలోకపథమతిక్రాంతే

గచ్ఛంత్యాం సత్యాం, ధాత్రీ వసుమతీ జననీ చ 'ధాత్రీ జనన్యామలకీ వసుమత్యుపమా
తృప్తి'తి విశ్వప్రకాశః. అకుశలమమంగళమితి, మత్వా, పరిజనముఖేషు-భృత్యజనపదనేషు
యో బాష్పః సేత్రాంబు, ఆహ్నియః పాంసుభిః-పరాగైః, పర్యహస్తీత్-పరిహృ
తపతీ, పరిపూర్వాద్ధరలేర్లుజి సీచి వృద్ధిః. నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం. మాలినీవృత్తమ్.

రామేతి. రామస్యామనరణే యో రసో రాగవేన నిర్గతః పారవర్గః - పుర
జనిపహాయన్యాస్సా. ని. 'గుణే రాగే ద్రవే రస' ఇత్యమరః. అత ఏవ సంస్థాన
మాత్రా ఆవస్థితైర్వాపశిష్టాః స తు తత్తదనుగుణం సంభ్రమోజ్జృంభితా ఇత్యర్థః.
తే గృహాః చత్వరరాణి అంగణాని రాజమార్గాశ్చ యన్యాస్సా. ని. 'అంగణం చత్వ
రాజిరే' ఇత్యమరః. రఘుపుంగవనాం రాజధానీ - ప్రధాననగరీ. ని. 'ప్రధాననగరీ
రాజ్ఞాం రాజధానీతి కశ్యుత' ఇతి ప్రతాపమూర్తాండః. నిర్దుక్తః త్యక్తః భోగః కాయో
యయా సా తథోక్తా, యా భుజగత్వక్ నిర్దోకపట్టికాసేవ, ఊణేన, లఘ్వీ నిస్సారా,
కూన్యేతి యావత్. బభూవ ని. 'భోగస్సృజేన్ద్రాదిభృతా వహేష్వ ఫణికాయయో'
రిత్యమరః. ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౦౧

అథేతి. అథ-శ్రీరామనిర్గమనాంతరం, దశరథః సాంతగిపురజనః-సావరోధప
ధూకస్యక్, పురాదయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య, గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యదేశః
అన్యా గతిః-గత్యంతరం 'సుపు' పేతి సమాసః. తస్యాభావాదసంభవాత్. ని. 'దేశో
పాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, తం రామమేవ, సుచిరం బహుకాలమాలోక
యక్, తతః, సుమంత్రేణ సారథినా, ఆక్రాంతో-దిగ్విత్తిః స్వందనో రథో యస్య
తస్మిన్. ని. 'రథాంగస్వందనో రథ' ఇత్యమరః, రఘునందనే, అలోకపథం దర్శన

సుమంత్రాక్రాంతస్యందనే రఘునందనే స్యందమానబాష్పప్రవాహో
మోహముపగమ్య భూమ్యాం పపాత. ౧౦౨

తతః పరిజనకృతాశ్వాసాల్లబ్ధసంజ్ఞాయ రాజ్ఞే కౌసల్యాసదన
మరోచత. ౧౦౩

²అథ ³దాశరథిరహమహమికయా సంమూర్ఛన్తహజనౌఘదు
రవగాహతయా మందాయమానస్యందనవేగస్సకలజనవివేకకోకనదం

మార్గం, ని. 'అలంకా దర్శనోద్యోతా'విత్యమరః 'ఋక్షా' రిత్యాదినా సమాసాంతః
అతిక్రాంతే అతీత్య గతే సతి, స్యందమానబాష్పప్రవాహో విగళదశ్రుతరసస్త్వ, 'మోహం మూర్ఛాముపగమ్య, భూమ్యాం, పపాత. ౧౦౨

ఆ. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ-తత ఇతి. తతస్తనంతరం పరిజనై స్సేవకజనైః
కృతః విహితః య ఆశ్వాసమూర్ఛపగమోచితోపచారః తస్మాద్ధేతోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ
పునః ప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే దశరథాయ, 'దుచ్ఛర్ధాచాం ప్రీయమాణ' ఇతి చతుర్థి.
కౌసల్యాయాః సదనం గృహం, అరోచత నివాసార్హ తయా ఇష్టమభూత్, తద్గృహం
ప్రవివేశేత్సర్వః, ఏలేన రాజ్ఞః పూర్వం కైకేయీగృహమేవ నియతనివాస ఇతి
సూచ్యతే. ౧౦౩

ఆ. తతః శ్రీరామవృత్తాంతమాహ-ఆశేతి. అథ, దాశరథిః శ్రీరామోఽసి,
అన్యోన్యం ప్రతిశ్రేష్ఠోఽహమిత్యభిమానోఽహమహమికా. ని. 'అహమహమికాతుసా
స్యాత్సరస్వరం యో భవేదహంకార' ఇత్యమరః, అహమితి విధక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం
నిపాతితం. తస్య వీష్ణాయాం ద్విరుక్తిః సంజ్ఞాయాం కవప్రత్యయః, తయా, అహం
ప్రథమికయేత్సర్వః, సంమూర్ఛన్ సమర్హన్ యో మహాజనాఘః బహుజనసంఘః లేన
దురవగాహతయా దుష్ప్రవేశతయా, మందాయమానో మంసీభవన్ స్యందనవేగో
యస్య స తథోక్తస్త్వ, 'మోహస్తమ ఇవ-మోహ ఇవ తమశ్చేత్యుపమితసమాసః.
లేన మోహాంధకారేణ, సకలజనానామశేషజనానాం వివేకః కోకనదం రక్తోత్పలమివ
సఇవ చ కోకనదం. ని. 'రక్తోత్పలం కోకనద' మిత్యమరః. ముకుళయన్, విశేషణమేత
త్సూర్యేఽసి యోజ్యం. తమసా నామ నదీ తస్మాన్తట ముపాగమల్ ప్రాప, తథా సహ
స్రదీధితి స్ఫూర్తోఽసి, చరమగిరితటమస్తాచలకూటమగమ దితి సంబంధః, ఆత్ర ప్రస్తుతా
ప్రస్తుతయో ద్దాశరథిసహస్రదీధితోర్దుకుళయన్నితి సమానధర్మేణోపమ్యన్య గమ్య

ముకుళయ స్తోహతమసా తమసాతటముపాగమచ్చరమగిరి ¹తటమపి
సహస్రదీధితిః. ౧౦౪

ప. ఆవిష్కృతాపమటవీం భజతో జనస్య

కాకుత్స్థపాదవిరహాసహమానసస్య,

ఆస్తీర్ణపర్ణశయనాన్యభవన్ గృహాణి

మూలస్థలాని తమసాతటభూరుహాణామ్. ౧౦౫

గ. అథ నిశీధే దాశరథిస్సుమంత్రేణ సమ్మంత్ర్య వంచితజన

త్వా దీపకం. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం చ సామాన్యే తుల్యధర్మతః, జౌషమ్యం గమ్యతే
యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. తచ్ఛాపమయా సంకీర్త్యతే. ౧౦౪

ఆవిరి. ఆవిః ప్రలాపమావిర్భవత్సరిదేవనం యస్మిన్ కర్తవ్యే తద్యథా భవతి
తథా అటవీం భజతః ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య శ్రీరామచరణారవిష్టవియోగస్య
న సహత ఇత్యసహమసహిష్టు పచాద్యచ్, తస్మాననం యస్య, తస్య, ఆస్తీర్ణాన్యాస్తృ
తాని యాని పర్ణాని తాన్యేన శయనాని శయ్యా యేష తాని, తమసాతటభూరుహా
ణాం తమసానదీతీరరుహతయాణాం, మూలస్థలాని మూలప్రదేశాః, గృహాణి మందిరాణ్య
భవన్, లేపు విశక్రమరిత్కర్థః. ‡ యద్యపి. ని. 'గృహాః పుంసీ చ భూమ్నోవే'
త్యమరః. తథాపి న పుంసకల్పే కవిరేవ ప్రమాణం. అత్ర మూలస్థలేష గృహత్వరూపణా
ద్యుపకాలంకారః. ౧౦౫

అథరి. అథానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, నిశీధే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్ర
నిశీథౌ ద్వావిత్కమరః, సుమంత్రేణ, సహ, సమ్మంత్ర్య నిద్రాణానిమానానిరాన్విలోభ్య
గమిష్యామిత్యాలోచ్య, వంచితజనసంహతిః ప్రతారితానుగతపారవర్తస్పృక్ విసతా
నందన మతిక్రాంతోఽతివిసతానందనః లేన, వైస లేయాధికజపేనేత్యర్థః. 'అత్యాదయః
క్రాంతాద్యర్థే ద్విత్వీయయే'తి సమాసః, న్యందనేన రథేన, కరణేన, వేదశ్రుతిశ్చ

1 శిఖరమ్.

‡ 'యద్యపి'త్యాది ప్రమాణం మిత్యంతం వాక్యం చింత్యం. సుధాచి వ్యమరవ్యా
ఖ్యానేషు పుంస్త్రీ బహువచనాంత ఏవ గృహశబ్దః న పుంసకల్పే సర్వసచనాన్తోఽపి
త్యుక్తేః. ఉత్తరరామచరితే 'సీవారముష్టిసచనా గృహిణో గృహాణి'తి. గూడవాఘ్నుడయే
న ప్రమసగ్లే, 'మణిప్రదీపై రతమాంసి గోప్యః ప్రవిశ్య రమ్యాణి గుహాగృహాణి' ఇత్యాది
ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహుః,

సంహతిరతివినతానందనేన స్యందనేన వేదశ్రుతిగోమతీ¹నిష్యందికానా
మనదీత్రయపరిష్కృతా మిత్వాకవే మనునా దత్తాం వసుమతీమతీత్య
వివిధవనగహనవీరు తృణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రయా పదవ్యా
గంగాతరంగసంగమూలం గగనగంగాలింగితశృంగం శృంగిజేరపురా
లం కారమింగుదీపాదపముపాగమత్. తత్ర.

౧౦౬

ప. దృష్ట్వా రామమనేకజన్తరచితైర్దృశ్యం శుభైః కర్తృభిః,

గోమతీ చ నిష్యందికా చేతి నామాని యస్య తత్తతోక్తం యస్మదీత్రయం తేన పరి
ష్కృతాం, వేదశ్రుతిగోమతీనిష్యందికాఖ్యాభిప్రీత్యభిర్నుదీభిర్భూషితామిత్యర్థః, 'సం
పర్యుపేభ్యః కరోతే యుషణే నమవాయే చేతి సుదాగమః, తథా, ఇత్వాకవే రాజ్ఞే,
మనునా పితౄ వైవస్వతమనునా, దత్తాం, వసుమతీం భూమిం, శోనలదేశమిత్యర్థః, అతీ
త్యాతిక్రమ్య, విలేనాస్య రాజ్యైశ్చ్యం తృణీకారస్సూచ్యతే. వివిధాని నానాప్రకారాణి
వనాని సజ్జారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యాని చ తేషు వీరుధాంలతానాం
తృణానాం చ పటలేన జాలేన పిహితా ఆచ్ఛానితా అనుపలభ్యమానేతి యావత్, రథ
తురగఖురముద్రా రథాశ్వఖురన్యాసో యస్యాం తయా, పదవ్యా మాగ్ధేణ, తృతీయా
విధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాతా తృతీయోపపత్తిః. గంగాయా భూతలపాహీన్యా
మందాకిన్యా తరంగై రూర్తిభిః సంగతం సంక్లిప్తం మూలం యస్య తం, గంగాతీరరుహ
మిత్యర్థః, విలేనాత్మంతపవిత్రతా సూచ్యతే. తథా గగనగంగాయా అకాశగంగాయా
అలింగితమాక్లిప్తం శృంగమగ్రభాగో యస్య తమిత్యోన్నత్యాతిశయోక్తిః, శృంగిజేర
పురస్య గుహనగరస్యాలంకారమాభరణభూతం, శోభావహమిత్యర్థః, ఇంగుదీపాదపం
తాపసకరుముపాగమత్, తప్తాలప్రదేశమశిత్రయదిత్యర్థః, ని. 'ఇంగుదీ తాపసకరు'
రిత్యమరః, తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే.

౧౦౭

దృష్ట్వేతి. నిషాదా వనగోచరా జాత్యంతరా ప్రేషా మధిపా రాజా గుహః, అనేక
జన్తరచితైః, జన్తాంతరసహస్రాచరితైర్యర్థః, శుభైః, కర్తృభిః ప్రశనియమోపవాసాది
సత్కృత్యైశ్చేతుభి ర్దృశ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం, దృష్ట్వా, తథా, మాకుః
కైకేయాః, వరద్వయా త్పురోక్తా ద్వరయుగ్మాభ్యోః, ఉపసం తాం స్తాప్తాం, వైఖాన
సానాం వానప్రస్థానాం సంబంధినిం వైఖానసీం, తస్మేదమిత్యత్. టిడ్డాణభిత్వాదినా
జీవ. వృత్తిం చ, జటాపల్మలధారణకందమూలాద్యశనవనవాసవ్యాపారం చేత్యర్థః,

శ్రుత్వా మాతృవరద్యయాదుపసతాం వృత్తిం చ వైఖానసీమ్,
అత్యుజ్జ్వంభితహర్షశోకజనితైర్బాష్పైర్నిషాదాధిప
శీతాశీతగుణాన్వితైరవిరళైస్సంపుక్తవక్త్రోఽభవత్. ౧౦౭

గ. సోఽయం ¹ప్రియసుహృద్గుహ సుమాసాద్య కృతాంజలిరంజ
సా రఘునాథమనునాథితవాక్. ౧౦౮

దేవ, పితృనియోగప్రవణాంతగకరణమపి భవంతం ²విజ్ఞాప

ని. 'వైఖానసో' ఎనేవాసీ వానప్రస్థశ్చ తాపస' ఇతి యాదవః, శ్రుత్వా, అత్యుజ్జ్వంభితా
భ్యాం అత్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యామానందవిషాదాభ్యాం జనితైః, శ్రీరామదర్శ
నాత్ హర్షః వనవాసశ్రవణాచోచ్ఛిత ఇతి చ వివేకః. ఆతపివ శీతాశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణ
గుణాభ్యాం అన్వితైస్సమవేతైః, హర్షజత్వాచ్ఛీతగుణాన్వితత్వం శోకజత్వాదశీతగుణాన్వి
తత్వమితి వివేకః, అవిరళైస్సాన్ద్రైర్బాష్పైర్నిశ్రుభిః, సంపుక్తవక్త్రః పరిక్షిన్నవదనః,
'సంపుక్తగాత్ర' ఇతి పాతాంతరం. అభవత్. శ్రీరామదర్శనవనవాసశ్రవణజనితానందవిషా
దాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్యశ్రూయవర్తయదిత్యర్థః. ఆతపివ యథా క్రమమన్వయా
త్కృమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృక్షమ్. ౧౦౭

స ఇతి. సోఽయం, ప్రియసుహృత్ ప్రియమిత్రం, 'సుహృద్ధర్మైదే' మిత్రా
మిత్రయో' రితి నిపాతః. గుహస్సమాసాద్య సమాపమాగత్య, కృతాంజలిర్విరచితకర
సంపుటస్య, వినయలక్షణమేతత్, 'అంజసా యాథాధ్యేన, స త్వేవచారికతయేత్యర్థః,
ని. 'తల్వేత్సద్ధాంజసా ద్వయ' మిత్యనురః. రఘునాథం శ్రీరామమనునాథితవాక్
యాచితవాక్, ప్రార్థితవానిత్యర్థః, 'నాథృ యచ్చాయా' మితి ధాతోః క్తవతు
ప్రత్యయః. ౧౦౮

ఆ. తత్ప్రకారమేవ వివరిష్యన్నాదే తావత్స్వవినయమావిష్కరోతి.
దేవేతి. హేదేవ స్వామి, పితృనియోగప్రవణం పిత్రాణాపరతంత్రమన్యకరణం
యస్య తం, తథోక్తమపి, అనివార్యనిశ్చయమపీత్యర్థః. భవంతం ప్రతి. విజ్ఞాపయితుం
వక్తవ్యార్థం కథయితుం, అజ్ఞాతా అవిదితా జానపదానాం జనపదవాసినాం పామర
జనానాం రీతిశ్చైవలీ యస్యాస్సా, తథోక్తా, పామరసాధారణీత్యర్థః, భారతీ సరస్వతీ
మాం, ముఖరయతి ముఖం వాగస్యాస్తీతి ముఖో రంతరభాషీ సేనఖముఖకుంజే

1 'ప్రియ' ఇతి నాస్తి క్వచిత్. 2 విజ్ఞాపితుమ్. 3 రక్రకరణేన భముఖకుంజ్జేభ్య
ఉపసంఖ్యానం, ఇతి, కా.

యితు¹ మజ్జాతజానపదరీతిర్భారతీ మాం ముఖరయతి.

౧౦౯

అ స్త్యేతదనివార్యవీర్యోద్భటభటదుర్గవర్గయు క్తమనుషక్తభో
గ్యజాతమంధరం మంధ రాహృదయతో దావహమస్పదీయం రాజ్యమ్

²తదిదమనిదం ప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య కించిదనుగృహ్య
³చ పరిజన⁴యోగ్యభాగ్యభాజనమముం జనం స్వయమముంచన్నేవ

భోగ్యోవక్తవ్య' ఇతిరప్రత్యయః. ని. 'దుర్దుభే ముఖరాబద్ధముఖా' విత్యమరః, * తత
స్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లట్. ముఖరీకరోతి, వ్యాహరయతీత్యర్థః. అతో విజ్ఞాపయా
మితి భావః.

౧౦౯

ఆ. సంప్రతి యద్విజ్ఞాపనీయం తదాహ - అస్తీతి. అనివార్యవీర్యోద్భటా అనతి
క్రమణీయపరాక్రమేజ్ఞాంభితా భటా వీరయోధా యస్మిక్ తథోక్తః, యో దుర్గ
వర్గః గిరిమర్దాదిగుప్తిస్థానవివహః తేన యుక్తం సంగతం, దుర్గేత్యత్ర దుఃఖేన గమ్య
తేనలేతి విగ్రహః. 'సుదురోరధికరణే' ఇతి గమేర్దః. ఇత్థంభూతస్యైవ రాజ్ఞా
మాశ్రయణీయత్వాదితి భావః, తథాహ మనుః. 'ధనుర్దుర్గం మహీదుర్గమబ్దుర్గం,
వార్షమేవ చ, సృవర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేన్నృచః' ఇతి. తథా అను
షక్తమనపాయి యద్యోగ్యజాతం ప్రకృందనాదిభోగార్హవస్తువిశేషసమృద్ధిః. తేన
మంధరం నిర్భరం, పరిపూర్ణమిత్యర్థః, ఏవంభూతస్యైవోపాదేయత్వాదితి భావః. తథా
మంధరాయాః యుష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యైః కైకేయాదాస్యైః, హృదయతో
దావహం మనోవృథాకరం, వితద్విఘటనే తస్యా అనధికారాదితి భావః. ఆస్పదీయ
మస్తత్సంబంధి, 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛః, ఏతద్రాజ్యమయం దేశ
ఇత్యర్థః. అస్తి వర్తతే.

౧౧౦

అస్తు ప్రస్తుతే కిం తత్రాహ - తదితి. హే రామ; భవాన్, ఇదం ప్రథమం
ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిః ప్రాప్తిర్యస్య తదిదం ప్రథమప్రవృత్తం తన్న భవతీత్యనిదం
ప్రథమప్రవృత్తం. చిరప్రాప్త్యా అనూతనమిత్యర్థః. ప్రవృత్తమితి భావే క్తః. పూర్వం
యదాకదాచిదపీదృశ్యవరాజాపరిపాలితత్వాదితి భావః. తత్సూర్యోక్తప్రకారమిద
మేతద్రాజ్యం, పరిగృహ్య స్వీకృత్య, తథా, అముం జనం, మామిక్యర్థః, పరిజనస్య
భృత్యవర్గస్య యోగ్యమర్హం యద్యాగ్యం భాగధేయం తస్య భాజనం పాత్రం;
కించిదపి, పూర్ణాపగ్రహస్యానర్హత్వాదితి విషయోక్తిః అనుగృహ్య, భృత్యలేవ

1 తాతాదేశం దేశేన్స్తి విస్తయనీయానుభావమునిబృందే మన్దాకినీ
సందర్శనేన మందాయమానజననీజనవియోగదుర్దశశ్చతుర్దశ దశరథ
కథితాస్సమాస్సమాపయతు భవానితి. ౧౧౧

ప. తస్మిన్నితం ప్రార్థనాభాజి సఖ్యో
ప్రత్యాచఖ్యో రామభద్రః ప్రియోక్త్యా,
మాతుర్వాక్యగన్వల్కులేనాపుతం మే
గాత్రం ఊత్రప్రక్రియాం నార్హతీతి. ౧౧౨

నియుజ్యేత్యర్థః. తథా, తాతాదేశం మునివృత్త్యా వనమాశ్రయేత్సేవయాపం పితృ
నియోగమిత్యర్థః. స్వయమముంచస్య పరిత్యజన్నేవ, విస్తయనీయః ఆశ్చర్యకరః అనుభావ
స్తపస్సానుర్ధ్యం యస్య తత్రాదృశం మునిబృందం యస్మిన్ తస్మిన్, గంగాతీరత్వేనా
స్యాత్సంతపుణ్యతే త్ర త్యాన్నిరంతరమహాతపానిష్ఠనివహాధిష్ఠిత ఇత్యర్థః. ఏతేన నమాన
యోగ్యసంపన్నతయా నివాసార్హతా సూచ్యతే. అస్మిన్, దేశే జనపదే, మందాకినీసం
దర్శనేన హేతునా, మందాయమానా మందిభవంతీ జననీజనవియోగదుర్దశా మాతృవర్గ
విక్షేపజనికవిషాదో యస్య సః తథోక్తస్య లోకజనసీత్యాద్గంగాయా ఇతి భావః. లేన
మాతృగామత్వంతపవిత్రతా సూచ్యతే. దశరథేన కథితాః నిర్దిష్టశ్చతుర్దశసంఖ్యాకా
స్సమాః పత్నరాక్, సమాపయతు అతివాహయతు, ఇత్యనునాథితవానితి పూర్వేణ
సంబంధః. సంపూర్వాదాప్నోతేః జిచి ప్రార్థనాయాం లోబ్ కేషే ప్రథమః, ని. 'సంప
త్సరో' పత్సరోఽద్దో హేయనోఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమరః. ౧౧౧

తస్మిన్నితి. సఖ్యో మిత్రే, తస్మిన్ గుహే, ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, ప్రార్థనాభాజి
ప్రార్థనాం కుర్వతి సతి, రామభద్రః, ప్రియోక్త్యా ప్రియవచనేన, అన్యథా, తస్య మనః
క్షేపస్యాదితి భావః. ప్రత్యాచఖ్యో-ప్రత్యాఖ్యాతవాక్, తత్ప్రార్థనాం నిరాకృతవా
నిత్యర్థః. కిమితి. మాతుర్వాక్యత్ కై కేయానియోగవచనాత్, అత్ర మాతృగ్రహణం
పితుర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వల్కులేనాపుతం, మునివేషధారిత్యర్థః. మే మమ,
గాత్రం శరీరం, ఊత్రప్రక్రియాం త్రియోచితప్రకారం, రాజవేషమిత్యర్థః, గృహీతు
మితి శేషః. నార్హతి, యోగ్యం న భవతీత్యర్థః. గృహీతం న పరిత్యజేదితి న్యాయా
ద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితి భావః. ఇతి ప్రత్యాచఖ్యానితి పూర్వేణ
సంబంధః. కాలిసేవృత్తమ్. ౧౧౨

గ. తత స్తదనురోధేన రోధ స్తరోరధస్తాత్సుమంత్రే నియంత్రిత
త¹ రథే దాశరథ్యోరాతిభ్యం సమధువర్కం కర్తమివ మందమంద
మరవిందబృందస్యందమానమకరందబిందు సందోహవాహిని వాహి
నీతరంగమరుతి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్స్థస్య ప్రేక్షితుమక్ష
మాయామివ త్వాభృతి చరమే తిరోహితాయామహ్నిమధిదేవతా

తత ఇతి. తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన గుహానువర్తనేన, రోధ
స్తరోర్ధంగానదీతటరుహస్య, కస్యచిద్వృక్షస్యేత్యర్థః. అథస్తాదధఃప్రదేశే, సుమంత్రే,
నియంత్రితరథే నియమితరథాశ్వే సతి, దాశరథ్యః - రామలక్ష్మణయోః మధు
వర్కః మధుగుదాదిమధురపదార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం లేన సహ
సమధువర్కం, ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం, కర్తమివేతి ఫలాత్ప్రేక్షా. ఆరవిందబృందా
దబ్జపందాల్ స్యందమానం ప్రస్తవంతం మకరందబిందుసందోహం పుష్పరసశీకరనికు
రుంబం వహతీతి తథోక్తే, వాహినీతరంగమరుతి - గంగాతరంగమారుతే, మందమందం
మందప్రకారం 'ప్రకారే గుణవచన'స్యేతి ద్విర్భావః. కర్తృధారయసద్భావాత్సుపో
ఽలుక్. ఏలేన శైత్యమాంవృతౌరభ్యసంపత్తిరుక్తా. వాతి ప్రసరతి సతి. వాతేశ్వత్వ
ప్రత్యయః. 'వహతీ'తి పాఠే, వహతి ప్రవర్తమానే సతి, తదా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరా
మస్య అత్రైకవచనగ్రహణం తస్యైవ ప్రాధాన్యాదిత్యవగంతవ్యమ్. కాననగమనా
వస్థామరణ్యయాలాదుర్దళాం, ప్రేక్షితుం ద్రష్టుమక్షమాయామసహమానాయా, మిత్యు
త్ప్రేక్షా. అహ్నిమధిదేవతాయామహగపతౌ, చరమే త్వాభృతి అస్తాచలే. ని.
'అస్తస్తు చరమత్వాభృ' దిత్వమరః. తిరోహితాయామంతర్హితాయాం సత్యాం, సూర్యే
ఽస్తం గతే సతీత్యర్థః. రామశ్చరమాం పశ్యమాం. సంధ్యాం, సముపాస్య. సాయం
సంధ్యావందనం కృత్వేత్యర్థః. తస్యాం పూర్వోక్తాయాం, తరుమూలభువి ఇంగుదీ
వృక్షాధఃప్రదేశే, లక్ష్మణేన, పరికల్పితం విరచితం, పర్ణతల్పం పర్ణమయశయ్యాం. ని.
'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్యి' త్వమరః, అభజత ప్రాచల్, తత్ర సంవివేశేత్యర్థః, అత్ర
సకలలోకపంద్యమానచరణారవిందస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యావందనాచరణం
లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్. తదుక్తం భగవతా గీతాసు. 'లోక
సంగ్రహమేవాఽపి సంపశ్యన్ కర్తుమర్హసి, యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్రదేవేతరో
జనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోకస్తదనువర్తతే' ఇతి. అథవా, 'అహరహ

యాం సంధ్యాం చరమాం రామస్సముపాస్య తస్యాం తరుమూలభువి
లక్ష్మణపరికల్పితం పర్ణతల్పమభజత. ౧౧౩

ప. రామే విదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ
మంతశపురం విశతి లక్ష్మణసౌవిదల్లమ్,
నిధ్యాయ తం నియమితామితబాష్పపృష్టి
ర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః.

౧౧౪

వ్యతీతాయాం విభావర్యా¹మర్యమమరీచిమూలభారిణి పూర్వో

స్పంధ్యాముపాసీతే' త్యాదిసకలకాస్తాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య లీలావిగ్రహ
ధారిణిః శ్రీరామస్యాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయఃప్రదత్వాత్సంధ్యావందనం యుక్తమే
వేతి ద్రవ్యవ్యక్తం. తథా చ మహాభారతే, 'పితామహః పితౄణాం సృష్ట్యా మూర్తిం
తాముత్ససర్జి హ, సా ప్రాతస్సాయమాగత్య సంధ్యారూపేణ వర్తతే. పితాం
సంధ్యాం యతాత్తానో యే తు దీర్ఘముపాసతే, దీర్ఘాయుషాభవిష్యంతి నీరుజః పాండు
సందనే'తి. ౧౧౩

౧౧౩

రామఇతి. రామే, విదేహసుతయా - వైదేహ్య, సహేత్యర్థః, ఆత్ర సహార్థకా
ప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో యూనే'తి సూత్రనిర్దేశాదేవ జ్ఞాపకా
త్సహార్థకానామప్రయోగేఽపి 'సహాయుక్తేఽప్రధాన' ఇతి సహార్థే తృతీయా. లక్ష్మణ
ఏవ సౌవిదల్లః కంచుకీ దావారిణో యస్య తత్, సౌమిత్రికృతసంరక్షణమిత్యర్థః. ని.
'సౌవిదల్లాః కంచుకిన' ఇత్యమరః, తరుమూలం వృక్షాధఃప్రదేశే ఇలిసంజ్ఞా యస్య తం,
తద్రూపమిత్యర్థః. అంతశపురం శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి ప్రవిష్టవతి సతి, నిషాదనాథో
గుహః, తం తథాభూతం భూతలకాయినం, నిధ్యాయ దృష్ట్వా, ని. 'నిర్వర్ణనం తు
నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః, నియమితా అంతర్నిరుద్ధా ఆమితా అవి
చ్ఛిన్నా, బాష్పపృష్టిరశ్రుసంపాతో యేన సః తథోక్తస్య, శ్రీరామదుర్దశాదర్శనేన
రోదనప్రవృత్తావపి అమంగలభియా గళనీరుద్ధరోదన ఇత్యర్థః, నిద్రాం, నిరస్య-త్యక్త్యా,
నిషసాద, లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తతో నవిష్టవానిత్యర్థః. వసంతతిలకా
వృక్తమ్. ౧౧౪

౧౧౪

వ్యతీతాయామితి. విభావర్యా - రజర్యాం, ని. 'విభావరీ తమస్విన్యా రజనీ
యామినీ తమి' త్యమరః, వ్యతీతాయాం అపగతాయాం సత్యాం, పూర్వోద్విధరమా

ద్విధరమార్ధి విరచితజటాబంధౌ దాశరథీ భాగీరథీకచ్చమగచ్చ
తామ్. ౧౧౫

తత్ర రామః ప్రహృష్టచేతాస్సీతామాచప్త. ౧౧౬

ప. మేధ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ సంభవస్య
దివ్యోషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య,
తాతానుతర్పణపచేళిమభాగధేయాం

ద్వి ఉదయాచలశిఖరే, సి. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః, ఆర్యష్టమూర్త్యస్య
మరీచిమాలా కిరణపక్షీః తాం బిభర్తీతి ఆర్యమమరీచిమాలభారీ. తథాభూతే, స
తీత్యర్థః, సూర్యకిరణప్రసరణానంతరమితి యావత్. 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూల
భారో'ష్యీతి స్రావ్యః. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ విరచితః విహితః జటానాం బంధః వటు
పుక్షుక్షీరైర్గ్రంధనం యాభ్యాం తా. సీతయా సహ, భాగీరథీకచ్చం గంగాతీరమగచ్చ
తాం ప్రాప్తవంతే, సి. 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్సుంసి కచ్చస్తథావిధి' ఇత్యమరః.

తత్రేతి. తత్ర భాగీరథీకచ్చే, రామః ప్రహృష్టచేతాః, తద్దర్శనేనాత్యంతసం
తుష్టాంతఃకరణస్యక్. సీతామాచప్తవోచత్. ౧౧౭

అ. తదేవాహ. — మేధ్యేతి. మేధ్యః పవిత్రః, యద్వా 'ప్రజాపతిరశ్వమేధ
మసృజత. యో మేధాయా లభ్యతే. ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ' మిత్యాది
శ్రుతౌ దర్శనా నైధశబ్దో యాగవచనః, యథా, 'త్వమేవ పితృమేధః' ఇతివత్, సి.
'మేధః క్రతౌ మతౌ మేధే'తి విశ్వశ్చ, కథా చ మేధే సాధుచైధ్యః 'తత్ర సాధు'
రితి యత్ప్రత్యయః, అథవా మేధార్హః మేధ్యః 'తస్మిన్' మితి యత్ప్రత్యయః, స
చాసావశ్యశ్చ అశ్వమేధీయాశ్వ ఇత్యర్థః. తస్య మార్గపరిమార్గణే వర్తాన్వేషణే సంభవః
ఉత్పత్తిర్యస్య తస్య, కపిలకోపమహాజ్వరస్య కపిలమునిక్రొధరూపమహామయస్య, దివ్యో
షధీమసాధారణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీమిత్యర్థః. తథాతాతానుతర్పణేనాస్త
త్పూర్వపితృసంతర్పణేన పచేళిమం పరిపక్వం భాగధేయం భాగ్యం యస్మాస్తాం,
పరోపకారాచరణోపయోగితయైన జన్మసాఫల్యసంభవాదితి భావః. పచేళిమేత్యత్ర
'కర్తృకర్తరి' 'కేళిమరఉపసంఖ్యాన' మితికేళిమరప్రత్యయః, భగవతీం పూజ్యాం భాగీ

'తాతానువర్త' నేతి పాతే తాతస్య పూర్వపురుషస్య భగీరథస్య కర్తృణః అనువర్త
నేనానుసరణేన పచేళిమం భాగధేయం భాగ్యం యస్మాస్తాం, భగీరథకర్తృకానుసరణే
న గంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటిత ఇతి భావః. 1 దుర్మయస్య.

భాగీరథీం భగవతీం శరణం భజామః.

౧౧౭

గ. తదనంతరం రామస్సాంత్యవచనవారితసుమంత్రస్ససౌమిత్రి
ర్నంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యా సహ గుహేనానీతాం
నావమారురోహ. ౧౧౮

స ఏష నిషిధ్య నిషాదాధిపతేరనుగమనమపి తూర్ణమేవ ¹ని
స్తీర్ణసురసరిత్పురసంపూర్ణసస్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృతపద
రథీం గంగాం, శరణం, భజామః ప్రాప్నుమః, యతోఽస్తత్కులమహత్తరేణ భగీరథే
నేంద్రపరిమృషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కాపిలతోపానల దగ్ధానాం పిశ్యూణాం
స్వర్లోకప్రాపణాయావతారితా కార్యసిద్ధిం కృతవతి అతో భాగీరథీనామ్నా ఇయం
వ్యవప్రియతే. తస్మాదస్తాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధిం కరిష్యతీతి తద్భజనం యుక్త
మేవేతి భావః సుప్తోఽత్ర రూపకాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧౭

తదితి. తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః, సాంత్యవచనైః ప్రియోక్తి
భిరేవ వారితః త్వం పునరయోధ్యాం ప్రతి యాహీతి నివర్తితః సుమంత్రో యేన సః
తథోక్తః. అత్ర సాంత్యగ్రహణం తన్న సఃఖేదనిరాసార్థమిత్యవగంతవ్యమ్. ససౌమిత్రి
స్ఫులక్షణస్య, మంగళాని, 'పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః, నిదేశం
పారముత్సేషం గంగే త్వదభిరక్షిత' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తకల్యాణానీత్యర్థః,
ప్రార్థయమానయా యాచమానయా, ని. 'యాచ్ఛాయామభియానే చ ప్రార్థనా కథ్య
తే ముక్తా' రిత్యభిధానాత్, తయా అనుసృతయా, మైథిల్యా సహ జానక్యా సాకం,
గుహేన, అనీతాం, భృత్యద్వారా ప్రాసితామిత్యర్థః. నావం తరిమారురోహ అధిష్ఠి
తవాన్, ని. 'స్త్రియాం నౌస్తరణిస్తరి' రిత్యమరః. ౧౧౮

స ఇతి. యో నావమారురోహ స ఏష రామః, నిషాదాధిపతేర్దహస్యాపి,
సుమంత్రానుసరణచిషేధసముచ్చయార్థతోఽయమశబ్దః, అనుగమనమనుసరణం, నిషి
ధ్య, త్వయా సమ్యగ్భక్తిః ప్రదర్శితా ఆతస్త్యవత్తైవ వసేతి నివార్య తూర్ణం క్షీ
ప్రమేవ, విలంబేందేశరాయస్సాన్యదితి భనూదితి భావః. నిస్తీర్ణసురసరిత్పురః
విలంఘితంగాప్రవాహస్యన్, సంపూర్ణసస్యే, ప్రీత్యదినకలసస్యసమృద్ధ ఇత్యర్థః,

1 శ్చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచిద్వనస్ఫులి
మూలే నిశామనైషీత్. ౧౧౯

అన్యేద్యురన్యేన పథా ప్రయాతాస్తే 2 ప్రయాగే 3 ప్రతా
యమానహోమధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమమాశ్రయంతః.
పశ్చాదభివాద్య తమమందహర్షం 4 మహర్షిమనేనాదిష్టవర్తనా వైకర్త
నీపూరోపప్లవం ప్లవేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమిత
వత్సిత్యభిధానమాఖ్యా యస్య తస్మిన్, జనపదే దేశే. ని. 'నీపుజ్జనపదా' దేశవిష
యా' విత్యమరః. కృతపదః ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చంచలశరవ్య
ప్రసారనిపుణః. అతపిత చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, మృగాన్ పరాహదీన్, నిహత్య
ప్రహృత్య, క్షత్రధర్మత్వేనానిషిద్ధత్వాదితి భావః, కుత్రచిత్కస్తింశ్చిద్వనస్ఫులి
మూలే వృక్షాః ప్రదేశే, నిశాం రాత్రిమనైషీత్, వ్యగమయత్, మత్స్యభిధాన
ఇతి ప్రామాదికః పాఠః, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'తతస్సమృద్ధాన్ శుభనస్యకాలి
నః క్షణేన వత్సాన్తుదితానుపాగమత్, తా తత్ర హత్వా చతురో మహీమృగాన్
పరాహమృశ్యం పృషతం మహారురు' మిత్యాది. ౧౧౯

అన్యేద్యురితి. అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే 'నద్యః పరు' దిత్వాదినా నిపాతిత
మవ్యయం, ని. 'అద్యాత్రాహ్నుశ్చ పూర్వేఽహ్ని' త్యాదౌ పూర్వోక్తరావరాత్. ని.
'తథాధరాన్యాన్యతరేతరాహ్నురేద్యురాదయ' ఇత్యమరః, తే సీతారామలక్షణాః,
పనే భవో వన్యస్తేన పథా ఆరణ్యకవర్తనా, ప్రయాతాః ప్రథితాస్సంతః, ప్రయాగే
ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః స్వయం ప్రతన్యమానో వ్యాప్నువాన ఇతి
యావత్, తనోతే కర్త కర్తృ యకి లటశ్శానచి ముమాగమః, 'తనోతేర్వక్తి' అనునా
సికస్య వైకల్పిక ఆకారః. హోమధూమప్రాగ్భారో హోమధూమసమూహో యస్మిన్
తం, హవ్యగంధిధూమానుమేయమిత్యర్థః, ప్రాగ్భారశబ్దస్సమూహే రూఢః. భరద్వా
జాశ్రమం భరద్వాజాఖ్యమహర్షేస్తోవనం, ఆశ్రయంతః ప్రాప్నువంతస్సంతః, అమం

గంగాయమునయోర్వధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః, తతః పశ్చిమభాగే
పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే శూరసేనః, తస్మాత్పశ్చిమతో మక్స్యదేశః, ఇతి, ఇత్థం
జేతవ్యవస్థాయా దృశ్యమానత్వాన్వత్సాన్నితి పాఠః ప్రామాదిక ఇతి శ్రీరామాయణా
యోధ్యాకాండత్రిపంచాశసర్గవ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే.

1 చలలక్ష్య. 2 ప్రభాతే. 3 ప్రతీయమాన. 4 శ్రయంతః. 5 మహర్షిజనేన.

1 శాత్రవసకలసత్వ 2 చరిత్రవిచిత్రం 3 చిత్రకూటచల 4 మధజా. ౧౨౦

ప. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు మాద్య
త్పరభృత 5 గళచంచత్పంచమై 6 రంచితాసు,
జనకదుహితృయోగాజ్ఞాతసాకేతసౌఖ్య
శ్చిరమరమత రామశ్చిత్రకూటస్థలీషు.

౧౨౧

దహర్షం నిజాగమనాదమందః అనల్పః హర్షః అనందో యస్య తం, మహర్షిం ఋషి శ్రేష్ఠం, తం భరద్వాజం, అభివాద్య నమస్కృత్య చ, రామస్వయం తారక బ్రహ్మఽపి ఊర్త్రయరూపేణాపతీర్ణత్వాత్ 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ' ఇత్యాదిస్మరణాత్ ఊర్త్రయ మర్యాదాం ప్రవర్తితవానితి సూచితం. అనేన మహర్షిణా, ఆదిష్టం యద్వర్జ్య చిత్ర కూటమార్గస్తేన, వికర్తనస్య సూర్యస్వాపత్యం వైకర్తసి యమునానదీ 'తస్యాపత్య' మి త్యేచ్ఛ. 'జిడ్ధాణ' ఇత్యాదితా జీవ. తస్యాః పూరః ప్రవాహ విప ఉపప్లవ ఆపత్ తం, మార్గనిరోధకత్వాదితి భావః. ని. 'కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్య నే' త్యమరః, వైణవేన వేణుమయేన, ప్లవేనోదుపేన, ని. 'ఉడుపం తు ప్లవణ కోల' ఇత్యమరః. నిర్జీర్ణ తీర్త్వా, శమో వై రాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స విప ధనం యేహం తే శమధనా మహర్షయస్త విప జనాః లేమా సంనిధానేన సాన్నిధ్యేన శమితశాత్రవాణి ప్రకాంతవైరాణి యాని సకలసత్త్వాని గోవ్యాహృనిసమస్తజంతవః లేమా చరిత్రేణాన్యోన్యసాహచర్యరూపేణ విచిత్రమాశ్చర్యకరం, నిర్వైరదేశత్యాన్నివాసార్హమిత్యర్థః. చిత్రకూటం నామ అచలం పర్వతమధజా ప్రాపుః. ౧౨౦

అనుజేతి. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు సౌమిత్రినిర్జితపర్ణ కాలామనోహరా సు, తథామాద్యత్పరభృతాం మత్తకోకిలానాం గళేషు కంతకుహరేషు చంచంతః ప్రస రంతో యే పంచమాః స్వరవిశేషానైః, ని. 'షికిః కూజతి పంచమ' మిత్యభిధానాత్. ని. 'పనప్రియః పరభృతః కోకిలః షికి' ఇత్యమరః, అంచితాసు మనోహరాసు, 'అంచేః పూజాయా' మిలీడాగమః, చిత్రకూటస్య ధవీష్వకృత్రిమభూమిషు. 'జానపదే' త్యాదినా ఆత్మత్రిమాధే జీవ, రామః, జనకదుహితృయోగాత్. జానకీసాంగత్యాధేతోః, ని. యోగస్సహనోపాయధ్యానసంగతిని యక్తిష్యి' త్యమరః. జాతముత్పన్నం సా కేతే ఆయోధ్యాయాం యత్సౌఖ్యమానందః. తత్పద్యశం సౌఖ్యం యస్య సః తథో

1 శాత్రవసత్వచారిత్రమ్. 2 చరిత్రం విచిత్రం. 3 చిత్రకూటమచలం. 4 అధ జన్త. 5 కుల. 6 రజ్జితాసు.

గ. అథ మాం వనవాసవైరస్యాదపి నామ రామస్సమాహ్వాయే
దితి ప్రత్యాశాపరతంత్రస్సుమంత్రః కానిచిదహని గుహసకాశే
సీత్వా నిరాశస్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవామయోధ్యామాసాద్య
నిర్దాశరథిస్సారథిరయం సమాగత ఇతి 1 శోకాతిరేకాతురపౌరజనజనిత
దీనాక్రందమందీభూత² సేమిఘోషాదవరుహ్య రథాద్దశరథం ప్రయా
ణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్.

౧౨౨

త్వస్సన్నితి నిదర్శనాలంకారః. చిరం బహుకాలమరమత ఆక్రీడత్, ని. 'సాకేతంస్యా
దయోధ్యాయం కోసలానందినీ తథ'తి యాదవః.

౧౨౧

అథేతి. అథ చిత్రకూటభజనానంతరం వనవాసేక్షేశభూయిష్టే వనసంచారే వైర
స్యాత్ ద్వేషాదపినామ, అస్తత్సవావాసానురాగాభావేఽసీత్యపిశబ్దార్థః, నామేతి సంభావ
నాయాం. ని. 'నామ ప్రకాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషు చే'తి విశ్వః, రామః,
మాం, సమాహ్వాయేత్, ఆకారయేదిత్యేవంభూతాయాః, ప్రత్యాశాయాః ప్రత్యాశాం
త్రాయాః పరతంత్రః పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధస్సన్నిత్యర్థః. సుమంత్రః, గుహసకాశే
గుహనికటే, కానిచిదహని, ద్విత్వాణి దినాసీత్యర్థః. తథా రామాయణమ్ 'తతస్సాయాన్న
సనుయే తృతీయేఽహని సారథీ'రితి, సీత్వా గమయిత్వా, తతస్తదనంతరం, నిరాశః
దృఢప్రతిజ్ఞస్య తతో వైరస్యం? కుతః పునరాహ్వానమి? త్యాకారహితస్సక్, ప్రతినివృత్తః
ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం నిరాసందామిత్యర్థః, అయోధ్యాం, సమాసాద్య-ప్రాప్య,
నిర్దాశరథిః-దాశరథిరహికః, అయం సారథిస్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోః యశో
కాతిరేకః విషాదాతిశయస్తేనాతురైః విష్వలైః పౌరజనైర్జనితః ఉత్పాదితః యో
దీనాక్రందః ఆర్తఘోషస్తేన మందీభూతోఽంకర్హితో సేమిఘోషశ్చక్రధారాధ్వని
ర్యస్య తస్మాదిత్యాక్రందాతిశయోక్తిః. ని. 'చక్రధారాప్రథిర్మేమి' రిత్యమరశేషః.
రథాదవరుహ్య ప్రయాణోన్ముఖా ఉత్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్య తం, పుత్ర
వియోగవేదనాసహజ్ఞుత్వేన ఆసన్నమరణమిత్యర్థః, దశరథం, ప్రాణంసీత్ప్రణతవాక్,
నమేర్దుష్. 'యమరమనమాతాం స' క్షేతి సగాగమః. చకారాదిడాగమశ్చ 'ఇట
ఈ' టీతి సీహో లక్ 'నే' టీతి ప్రతిషేధాద్వృద్ధ్యభావః 'అదభ్యాసవ్యవాయేఽపీ'రి
త్యమ్.

౧౨౩

ఏతద్దర్శనేన విసంజ్ఞో దశరథః కాసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమా
శ్వాసితః కథం ప్రయాతం రామేణ కథం కథితం మైథిల్యా కిం వృత్త
సౌమిత్రిరితి ముహుర్ముహురశ్రుకుంతితకంఠస్సుమంత్రమన్వయుః
సోఽపి రాజ్ఞే వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౨౩

దేవ కథం బ్రవీమి? కఠినహృదయోఽహం కుతః? ౧౨౪

ప. సేవారసానుగతపారమహోరథస్య

¹దూరే రథస్య చ సుతౌ తవ వర్తమానౌ,

ఏతదితి. ఏతద్దర్శనేన సుమంత్రస్య కేవలస్వాలోకనేనేత్యర్థః. విసంజ్ఞో విచేతనః,
మూర్ఛిత ఇతి యావత్, అథ కాసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కై కేయాల అనభిమతతయా
బహిర్భూతత్వాదితి భావః. సమాశ్వాసితః యథా ససంజ్ఞాస్సాన్విత్తస్సోపలాభితస్సన్నిత్యర్థః.
దశరథః, రామేణ, కథం కేన ప్రకారేణ, ప్రయాతం ప్రస్థితం, భావే క్తః. న తు
దుఃఖేన ప్రయాతం కిమిత్యర్థః. తథా, మైథిల్యా, కథం కయా రీత్యా, కథితముక్తం, న
తు నిర్దేవ కథితం కిమిత్యర్థః, తథా, సౌమిత్రిః, కిం వృత్తః కథంభూతవ్యాపారః,
అనువర్తనతత్పరో వా ఉత న వే త్యర్థః. ఇత్యేవం, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, వీష్ణు
యాం ద్వీరుక్తిః, అశ్రుకుంతితకంఠః బాష్పగద్గదవచనస్య, సుమంత్రమన్వయుః
అపృచ్ఛత్, నిః 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే' త్యమరః. సోఽపి సుమంత్రోఽపి
రాజ్ఞే దశరథాయ వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాక్. ౧౨౩

తత్ప్రకారమేవాహ—దేవేతి. హేదేవ రాజన్, కథం కుతో వా, బ్రవీమి
కథయామి, ప్రత్యుత్తరమితి శేషః. కుతః, అహం, కఠినహృదయో నిర్దయచిత్తః,
అరణ్యే రామం విహాయ పునరాగతత్వాత్తస్య తాదృగ్యత్రాకథనవ్యాలోలరసనత్వాచ్చేతి
భావః. ౧౨౪

ఆ. ఏవమాత్మానం విసింద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమేణోత్తరమాహ-సేవేతి.
హేదేవ, తవ సుతౌ త్వత్పుత్రై రామలక్ష్మణౌ. సేవారసేన భజనానురాగేణ అనుగతాః
అనుసృతా యే పౌరాః పురవాసిన్ జనాస్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య,
తథారథస్య నృందనస్య చ, దూరే విప్రకర్షే, వర్తమానౌ, తమసాతీరే నిద్రాణానాం
పౌరాణాం విసృష్టత్వాద్వనవాసతత్పరాణామస్తాకం కిమనేన రథసేవి సరిత్యక్తత్వాచ్చేతి
భావః. భాగీరథితదే యద్వనం తత్ర, విదేహాదుహితుర్వైదేహ్యః, నవసౌవిదత్తా నూతన

భూత్వా విదేహదుహితుర్నవసావిదల్లా

భాగీరథీతటవనే పథికావభూతామ్.

౧౨౫

1కించ—దేవ త్వత్తనయస్య కుంతలభరం ఊరైస్సవధేనూద్యవై
 సేకృత్ నాలమరుంధతీపతిరభూత్తస్యాభిషేకోత్సవే,
 సిక్తో హంత స ఏష మైథిలసుతాబాహ్నుదఙ్గోత్పాదకై
 ర్నన్దగ్రోధక్షరితైర్బటా రచయితుం ఊరైర్నిషాదాహృతైః.

కంచుకినా, భూత్వా, తత్పరిరక్షణతత్పరా సంభూయేత్కర్థః. విజ్ఞానవిదల్లస్వేదం ప్రథ
 మత్వాజ్ఞాగరుతత్వద్యోతనార్థత్వాన్నవత్వం ద్రష్టవ్యమ్. పంథానం గచ్ఛత ఇతి పథికా
 పాదచారణానితి యావత్ 'పథ్య' నిలి తస్పృశ్యయః. అభూతాం. ఆత్ర పూర్వాధే
 మనోరథరథయోః కేవల ప్రకృతయోద్ధారకృతత్వరూపతుల్యధర్మేణోపమ్యస్య గమ్య
 మానత్వాల్మేవల ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ఉత్తరాధే తు దాశరథ్యోర్నవసా
 విదల్లత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః. ఇన్యాయారన్యోన్యవైరపేక్ష్యాత్సంస్పృష్టిః. వసంత
 తిలకావృక్షమ్.

౧౨౫

వక్తవ్యాంతరమప్యస్తీత్యాహ-కించేతి తదేవాహ—దేవేతి. హేదేవ, అరుంధతీ
 పతిర్నసిష్ఠః అభిషేకోత్సవే రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తస్య త్వత్తనయస్య యుక్త
 త్సుత్రస్య రామస్య, కుంతలభరం చికురసికురుంబం, ని. 'చికురః కుంతలో వాల'
 ఇత్యమరః. స్వధేనూద్యవైః స్వస్య యా ధేయః కామధేయః తదున్నవైస్తత్సంభూతైః
 అత్యంతజ్ఞామైరిత్యర్థః, ఊరై సేక్తుమాద్భీకర్తుం, తదాసిం గోక్షీరాభిషేకస్య కాస్త్ర
 విహితత్వాదితి భావః. అలం శక్తో నాభూత్, వైవర్ణ్యపత్తిభయాదితి భావః, అలం
 శబ్దయోగే 'వర్ణాప్తివచనేష్వలమధేష్వి' తి. తుమున్, ని, 'అలం భూషణపర్వాప్తిశక్తి
 వారణవాచక' మిత్యమరః, స ఏవ కుంతలభరః, మైథిలసుతాయాః సీతాయాః బాహ్నుద
 ఙ్గోత్పాదకై ర్ను జలోత్పత్తిహేతుభిః, నిషాదాహృతైః గుహపరిజనానీతైః, స్యగ్రోధ
 క్షరితైర్బటవృక్షోద్భవైః, ని. 'స్యగ్రోధో బహుపాద్యట' ఇత్యమరః. ఊరైః, జటాః,
 రచయితుం గ్రంథయితుం, సిక్తః జిర్జీకృతః, హంతేతి ఖేదే. అత్రారుంధతీపతే కామ
 ధేనుక్షీరాభిషేకశక్తలేవైపి తదశక్తతోక్తేః సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్తిః,
 తయా చ కుంతలభరస్య తాదృగ్రామణీయకం సృజ్యత ఇత్యలంకారేణ పస్తద్వనిః
 కార్జులవిక్రీడితం వృక్షమ్.

౧౨౬

తస్యా విదేహదుహితుః పదయోర్నభేషు
 లాఘౌ వినాఽప్యరుణిమా సహసా బభూవ,
 వన్యే పథి ప్రియతమేన సహ ప్రజంత్యా
 వైవర్ణ్యమావిరభవన్న కదాఽపి వక్త్రే.

౧౨౭

సీతాపతేః కిసలయైః పరికల్ప్య తల్పం
 సంచార్య సత్త్వదమనాయ నిశాసు దృష్టిమ్,
 ధన్వీ తదంఘ్రిభజనాదివ పుణ్యలభ్యా
 దస్వన్న ఏవ వనవర్తని లక్ష్మణోఽభూత్.

౧౨౮

తస్యా ఇతి. వన్యే పథి కాంతారమార్గే, ప్రియతమేన భర్తా, శ్రీరామేణ సహ ప్రజన్త్యా గచ్ఛంత్యాస్తస్యాః విదేహదుహితురైవదేహ్యః, పదయోశ్చరణయోర్నభేషు, లాఘౌ వినాఽపి, అలక్ష్మకద్రవ్యాభావేఽపీత్యర్థః. 'పుష్కగిన్' త్యాదినా ద్వితీయా, అరుణిమా తాహిత్యం, 'వర్ణదృఢావిభ్యవ్యభావే'తి చకారాదిమనిచ్, సహసా శీఘ్రం, బభూవ ప్రాదుర్బభూవ, కల్లవకోమలత్వాచ్చరణసభేష్యరుణ్యమరణ్యసంచారేణావిరభూ దిత్యర్థః, వక్త్రే - ముఖే తు, కదాపి కదాచిదపి, వైవర్ణ్యం కాంతిమైనయం, నావిరభవత్ న ప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ వక్త్రమశోభతేత్యర్థః, ప్రియతమనాహవర్యాదితి భావః. తద్వచనం తు కిమపి న శ్రుతమితి వాక్యశేషః. అత్ర లాఘోరూపకారణం వినాఽప్య రుణిమరూపకారోత్పత్తికథనాద్విభావనాలంకారః. తథా కాంతారసంచారరూపకారణ సద్భావేఽపి వైవర్ణ్యరూపకార్యామత్పత్తికథనాద్విశేషోక్తిరీత్యనయోః పరస్పరవైర పేక్ష్యత్సంస్పృష్టిః సుప్తా. వసంతలిలకావృత్తమ్.

౧౨౭

సీతేతి. ధన్వీ ధనుర్ధరి, శ్రీహృదిత్వాదినిః. లక్ష్మణః, వనవర్తని కాంతారమార్గే నిశాసు రాత్రిషు, సీతాపతేస్సీతాసమేశస్య, శ్రీరామసేత్యర్థః. కిసలయైః పల్లవైః, తల్పం శయ్యాం, పరికల్ప్య నిర్ణాయ, సుఖశయనార్థమితి భావః. తథా, సత్త్వదమ నాయ దుష్టజంతూకౌ దమయితుమిత్యర్థః, ని. 'సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్యి' త్యమరః. దృష్టిం, సంచార్య దిక్షు ప్రసార్య, పుణ్యలభ్యాత్ పుణ్యైర్వ్యతిరోపనాసాదిమకృత విశేషైర్లభ్యాత్పాప్యై, తదంఘ్రిభజనాత్తస్య శ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనాచ్చరణ సేవనాదివేతి హేతుఃప్రేక్షా. అస్వహ్ని నిర్నిద్రః, జాగరూక ఏవేతి యావత్. దేవశ్చేతి గమ్యతే. ఏవకారః క్షణమాత్రనిద్రాసంబంధమపి వ్యవచ్చినత్తి, అభూత్ జాతః, మహత్తనః తత్రభవతః శ్రీరామస్య పాదసేవాయా. దేవభూయప్రాశక్త్యా

గ. ఏవం సుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్రశ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమ
వపుషి జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కాసల్యాం ¹సమాశ్వాస్య
నరపతిరిత్యమకథయత్.

౧౨౯

పురా ఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహపిహిత ²దివస్పతా
మృగయాస్పృహయా కమపి సమయమగమం, తత్ర.

౧౩౦

ప. తోయాదానోసనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యా తపస్వీ మయా
విద్ధగి కశ్చన శబ్దవేధనవిదా పాథ ³సరయ్యాం హరక,

దితి భాషః. అస్వప్న ఇత్యత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వాద్దేవవిషయశబ్దశక్తి
మూలా ధ్వనిః. స చోత్ప్రేక్షానిర్వాహకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్.

౧౨౮

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా. సుమంత్రేణ నివేదితం విజ్ఞాపితం పుత్రయో రామ
లక్ష్మణయోః చరిత్రం వ్యాపారో యస్య స తథోక్తః, సుమంత్రముఖాదాకర్ణితపుత్ర
స్నుహవృత్తాంత ఇత్యర్థః. నరపతిర్దశరథః, నిగమవపుషి త్రయాతనా, జ్యోతిషి సూర్యే,
చరమగిరిశిఖరజుషి ఆస్తాచలకూటభాజి, అస్తం గతే సతీత్యర్థః. హృదయలగ్నం శోక
ఏవ శల్యం శంకుః యస్మాస్తాం, దురంతశోకాక్రాంతాంతగరణామిత్యర్థః. కాసల్యాం
సమాశ్వాస్య తత్కాలాచిత్తైర్వచనైః ఉపలబ్ధ, ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, ఆకథయ
దవోచత్.

౧౨౯

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ—పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యా
లంకారే వివిధతరునివహేన నానావిధపుష్కరసంహేన, పిహితదివస్పతౌ ఛాదితసూర్యే,
సూర్యలేజసోఽవ్యవకాశప్రద ఇతి తరూణాం సాంద్రత్వాతిశయోక్తిః 'తృతీయాదిషు
భాషితపుంస్కుం పుంవద్దాలవస్యే'తి పుంవద్బ్రూపాతిదేశవికల్పాద్వనస్సతావితి సిద్ధమ్. సగ
యూరోధసి సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా ఆఖేటకేచ్ఛయా, కమపి సమయం
కస్తింశ్చితకాల ఇత్యర్థః. ని. 'సమయాశ్శుభాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమగః
'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే' ద్వితీయా. అగమమగచ్ఛం, కతః కిమత ఆహ—
తత్రేతి. తత్ర సరయూరోధసి.

౧౩౦

తోయేతి. తోయాదానేనోదకగ్రహణేన, సనాదం సబృంహితం పుష్కరం
కుండాగ్రం యస్య స తథోక్తౌ యో గజస్య ఇతి భ్రాంత్యా భ్రమేణ, ని. 'పుష్కరం
కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జల' ఇత్యమరః, శబ్దవేధనవిదా. శబ్దానుసారేణ లక్ష్మ

తత్పిత్రో ర్జరదంధయోరనుమృతిం కర్తుం 'చితిం చిన్వతో
శ్వాపో మయ్యపతద్భవాసపి సుతప్రేష్ఠా ప్రణశ్యేదితి.
అహం వైశ్యస్య శూద్రాయాం జాతస్తస్మాన్న సంభవేత్,
బ్రహ్మహత్యేతి మాముక్త్వా స్వర్గతో దుర్గతో మునిః. ౧౩౨

సంప్రహారాభిక్షేనేత్యర్థః. మయా, సరయ్యాం నద్యాం, పాదః ఉదకం, ని. 'కబంధ
ముదకం పాద' ఇత్యమరః. మరణో పితృర్థం కమండలనా సశబ్దం సంగృహ్ణాత్.
కశ్చన. తపస్వీ మునిపుత్రః, శరేణి విధః సంప్రహృతః, తతః కిమత ఆహ - తదితి.
జరంతే జరాజీర్ణా తే చ.తాపంధా చ తయోః. ని. 'జరాజీర్ణో జరన్నపీ' త్యమరః.
విశేషణయోరసి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ'
మితి సమాసః. అత ఏవానుమృతిం పుత్రమనుసృత్య మరణం, కర్తుం చితిమగ్నిదీప్త
కాన్తసంచయం, చిన్వతోః ప్రార్థయతోః. న చాత్రాత్త హతదోషః. 'అనుష్ఠానాసమర్థస్య
వానప్రస్థస్య జీర్ణతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణం ప్రవిధీయత' ఇతి స్మరణాత్.
తస్య తపస్వినః, పిత్రోర్దాతాపిత్రోః, 'పితామిత్రే' త్యేకశేషః. కావః, మయ్యపత
త్వపాత, అగ్నితాశనివదితి భావః. కిమితి. భవాత్ త్వమపి, సుతప్రేష్ఠా పుత్ర
స్నేహేన, ప్రణశ్యేత్ మ్రియాదితి 'శేషేప్రథమ' ఇతి ప్రథమః, కార్దూలవిక్రీడితం
వృక్షమ్. ౧౩౧

శరవిధస్తపస్వీ కింజాత ఇత్యత ఆహ—అహమితి. అహం, వైశ్యస్య వణిజః
శూద్రాయాం శూద్రజాతీయాంగనాయాం, ని. 'శూద్రా తజ్జాతిరంగనే' త్యమరః
'శూద్రా చామహత్సూర్వా జాత' రిత్యుక్తత్వాన్న జీవ, జాతః కరణః, న తావ
దైవశోభిష్యన్నీత్యర్థః, 'వైశ్యాత్కరణశూద్రాయా' మితి యాజ్ఞవల్క్యః. ని.
'శూద్రా విశోస్తు కరణ' ఇత్యమరశ్చ. తస్మాత్కరణాత్, బ్రహ్మహత్యా. న సంభవేత్,
కుతో బ్రహ్మహత్యేతి భావః. ఇతి, మాం ప్రత్యుక్త్వా, దుర్గతః శరసంప్రహరదుర
వస్థాకాంతః మునిః స్వర్గతః స్వర్గోకం గతః, ని. 'స్వరవ్యయం స్వర్గనాకత్రిదిపత్రిద
కాలయా' ఇత్యమరః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయా
దపనీయతామ్, న ద్విజాతిరహం రాజన్ మాభూతే మనసో వ్యథా, శూద్రాయా మస్మి
వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపే' తి. ౧౩౩

గ. తదవశ్యం వశ్యవవాన్తి మృత్యోరితి ¹స్తృతిపథగతరామ
ఏవ విరరామ. ౧౩౩

²ప. మునిశాపకృతోత్పత్తిర్విపత్తిర్నిష్ప్రీతిక్రియా,
తతో దశరథాయాశు దిదేశ దశమిం దశామ్. ౧౩౪

³నాక్రాంతస్త్రిదివః పరైస్సుమనసాం కాంతా న బందీకృతా
నాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరైస్సాకేతబాహ్యంగణమ్,

తదితి. త జ్ఞస్థామనిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం, మృత్యోరంతకస్య, వశ్యో
వశం గత ఏవాన్తి, నాత్ర సంగేహ ఇత్యేవకారార్థః. ఇత్యుక్తేతి శేషః. స్తృతిపథ
గతః స్వరణగోచరో రామో యస్య స తస్మాత్తస్మాన్నేవ రామమశోచన్నేవేత్యర్థః.
విరరామ నిర్వచనోఽభూత్, కంతగతప్రాణోఽభూతిత్యర్థః 'వ్యాఙ్మరిభ్యో రమ' ఇతి
ఘటనైవదష్ట. ౧౩౩

మునీతి. తతో విరామానంతరం, మునిశాపేనోక్తరూపేణ కృతా ఉత్పత్తిర్య
స్యాన్నా తథోక్తా, మునిశాపజనితేత్యర్థః. నిష్ప్రీతిక్రియా ప్రతిక్రియారహితా, ఉపా
యాంతరైరవరోచ్యేత్యర్థః, విపత్తిరాఘత్. దశరథాయ దశానాం పూరణీ దశమి 'తస్య
పూరణేద' డితి డట్. 'నాంతాదనంఖ్యాదే ర్' డితి డట్ మడాగమః. 'టిడ్ధాణ'
ఇతిత్యాదినా జీవ, తాం దశమిం దశాం మరణావస్థాం, దిదేశ - దత్తవత్. అమోఘ
మునిశాపానుసారేణైవాయం మమారేత్యర్థః. మన్తధావస్థాం అస్యా దశమత్వాదిత్యం
నిర్దేశః - తదుక్తమ్. 'దృష్టనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, ప్రీత్యాగోష్టాద
మూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే' తి దశరూపకే. ౧౩౪

నేతి. అత్ర యద్యపితి పదం సర్వత్రానుబధ్యతే. యద్యపి విచార్యమాణే, పరై
శ్శత్రుభిః, స్వర్గో నాక్రాంతః నాస్కందితః, తథా, యద్యపి, సుమనసాం దేవానాం, ని.
'సుమనాః పుష్పమాలతోఽస్త్రిదివ్యఖుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. కాంతాః, న
బందీకృతాః, నోపగృహీతాః. శత్రుభిరితి శేషః. ని. 'ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంధ్యా'
మిత్యమరః. తథా, యద్యపి, పురుహూతశాసనధరైః ఇంద్రాజ్ఞాశైర్దూతైః, సాకేత
బాహ్యంగణం అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ని. 'స్యాత్సాకేతమయోధ్యాయా'
మిత్యమరః. నాకీర్ణం న సంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిశాన్వయాన్తార్థమాగతైర్దేవ
దూతైర్న సంకులమిత్యర్థః. తథా, యద్యపి భూతలవరిత్రాణాం భూమండలసంరక్ష

1 దశరథశ్చృతి మార్గగతరామ. 2 కింబహునా.—³ నాక్రాంతం త్రిదివం.

నాదిష్టాసుచివాశ్చ భూతలపరిత్రాణాయ యద్యప్యహో

నాకం శోకవశాదగాద్దశరథో నాస్థాం వహన్వాహనే. ౧౩౫

గ. అథ దశరథప్రశంసామాంసలైః కై కేయానిందాకందళితైః
రామగుణోర్తనద్విగుణితైరవరోధవధూజనపరిదేవనరవైర్ముఖరితేషు దిబ్బు
భేషు. ౧౩౬

ప. అభూద రాజకం ఘ్నానసద్గణం గగనాంగణమ్,

చార్థం, సచివా మంత్రిణో, నాదిష్టా నాజ్ఞప్తాః, రాజ్ఞో దేశాంతరగమనే భూభారస్య
సచివేషు నిక్షేప్యత్వాదితి భావః. తథాపీతి శేషః. దశరథః శోకవశాత్పుత్రవిరహజనిత
శోకాయత్రత్వాజ్ఞేతో, ని. 'వశ ఆయత్రతాయాం చే' త్యమరః. వాహనే రథే, అస్థా
మాదరం, న వహన్సు గృహ్లాన్నేష, వాహనం విహయైవేత్సర్థః. నాకం స్వర్గం, ని.
'అకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యుయరః. అగాత్యాస, అహో, పూర్వం త్రిదివస్య పరాక్రమ
గాఽనిమిత్తసంభవే తత్ర గచ్ఛతి స్త ఇదాసీం తు తాదృశ్చేమిత్రాభావేఽప్యగాదిత్యా
శ్చర్యమిత్యర్థః. ని. 'అహో హి చ విస్తయే' ఇత్యుయరః. అశవీవ విభావసాలంకారః.
పుత్రశోకాతురతయా ఘోరశరీరం విహయ సూక్ష్మశరీరేణ స్వర్లోకం జగామేతి తాత్ప
ర్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితం పృత్రమ్. ౧౩౫

అథేతి. అథ రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం, దశరథస్య ప్రశంసయా మహారా
జోఽయం సత్యసంధః స్వర్లోకం గత ఇత్యాద్యుపఖ్యోకేన మాంసలైః ప్రచురైస్తదృశ్చ
య్యైరిత్యర్థః. సిద్ధాదిత్వాన్తశ్చర్థీయో లచ్చిత్యయః, కై కేయ్యాః నిందయా పాపి
వ్యయా అనయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కాలధర్మం గత ఇత్యాది
గర్వజేన కందళితైః కందళః కిసలయః తద్వంతః కృతాః కందళితాః తైః, సంవర్ధితై
రిత్యర్థః. 'కందళవచ్చట్టా జ్ఞీది జౌవిష్టవద్యావోల్ విన్నవోర్ధ్ధగిలి లుక్. రామస్య గుణ
కీర్తనేన గుర్వాక్షాపరతంత్రః సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారి వనం గత
ఇత్యాది సద్గుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః ద్విరాప ర్తితైః, అవరోధవధూజనపరిదేవనరవైరంతః
పురస్త్రీ జనవిలాపాక్రందైః, దిబ్బుభేషు-హరిదంతరాశేషు, వదనేషు చేతి గమ్యతే. ముఖ
రితేషు వాచాలిలైషు ప్రతిధ్వనితేషు సన్నిత్యర్థః. ౧౩౬

తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ—అభూదితి. తదా తస్మిన్ సమయే న విద్యతే రాజా
చంద్రో యస్మిన్ తత్రభోక్తం, కృష్ణపక్షరాత్రిత్వాచ్చంద్రహితమిత్యర్థః. శైషికః
కప్రత్యయః, అతవీవ ఘ్నానః - లేజోహి నస్సద్గణో నక్షత్రమండలం యస్మిన్ తత్ర
భోక్తం, గగనాంగణం - నభఃస్థలమాలాశ్య, దృష్ట్యేవేత్యుచ్చేత్వా, అశేషం కృ

‘అలోక్యేన తదా శాంతమశేషం చ మహీతలమ్.

౧౩౭

గ. తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా ¹సచివాస్తైలద్రోణ్యాం ²నిక్షిప్య
క్షిలిపతేస్తనుం క్షిప్రమేవ భరతమకథితదశరథకథా ఏవానయతేతి
దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామాసుః.

౧౩౮

తేఽపి జితపవన ³జననమాయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే

త్పన్నం, మహీతలం - భూమండలం చ అరాజకం - దశరథరహితం, అతవివక్షానస్య
ద్వణః సాధుజననివహో యస్మిన్ తత్తథోక్తం సత్, కాస్తా - ప్రమితమభూత్, ‘వా
దాస్తకాంతే’ త్యాదినా నిపాతః. చంద్రరాహిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్ర
కం భవతి తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతలమపి భిన్నసాధుజనమభూదిత్యర్థః.
ని. ‘రాజా మృగాంకే క్షులియే నృపే’ ఇత్యమరః. ని. ‘సఖ సత్వే విదుషి శ్రేష్ఠే
సాధా భవతి చ త్రిపు. సత్ క్లిబమృత’ ఇతి నానార్థరత్నమాలా, అత్తోత్పే
క్షాక్షేషయోస్సాపేక్షత్వాత్సంకరః.

౧౩౭

తతఃఇతి. తతః - పరిదేవవానస్తరం ప్రభాతే ప్రాకఃకాలే, సచివాః - మంత్రి
ణః. ని. ‘మంత్రిధీనచివోఽమాత్య’ ఇత్యమరః. వసిష్ఠస్య వచసా భరతాగమనపర్యంత
మేతచ్ఛరీరం రక్షంత్యితి నియోగవచనేన, క్షిలిపతేః పరేతస్య దశరథస్య, తనుం-కశేబరం,
తైలద్రోణ్యాం - తైలపూరితకాష్ఠాబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య - ఉచ్యానత్వాదినా వై
రూప్యాభివార్ధమితి భావః, ‘ద్రోణీ కాష్ఠాబువాహినీ’ త్యమరః. అకథితదశరథకథాః
అనివేదితదశరథవృత్తాంతాస్తంత వివ, అన్యథా కార్యవిఘాతావత్రేతి భావః. భరతం,
క్షిప్రమవిలంబితమేవ ఆనయత = ప్రాపయత ఇత్యాదిశ్చేతి శేషః. దూతాన్ -
సందేశహరిణః, కేకయేషు - తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామాసుః - ప్రహితవంతః,
ని. ‘స్యాత్సందేశహరో దూత’ ఇత్యమరః.

౧౩౮

తేఽసీతి. తేఽపి దూతాశ్చ జితపవనాః - పవనాధికవేగాః - జపనాః- జప
శీలాశ్చ ‘జుచంక్రమ్యే’ త్యాదినా యుచ్, యే హయా అక్వాస్తైస్సంకోచితస్సంకో
చం ప్రాపిత ఇన పంథా యేహం తే, తథోక్తాస్తంతః, తాదృగశ్వవేగవశాత్సంకుచిత
తయా ప్రతీయమానమార్గచైర్హ్య ఇత్యర్థః. తురగపతేరశ్వపతేః కేకయస్య పురే -
పత్రనే, దుస్యస్యదర్శనేన స్వశీతుర్దురపస్థాశంసిస్యద్దర్శనేన, దూయమానం - పరిత
ప్యమానమానసం యస్య తం, తాదృశం, భరతమభిషంభ్య - నమస్కృత్య, గురో

1. ‘సచివా’ ఇతినాన్వికృచ్ఛిల్. 2 నిక్షిప్యక్షిప్రమేవ. 3 యవన.

¹దుస్స్వప్న దర్శనమాయమానమానసం భరతమభివంద్య గురునియో
గం వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౩౯

సోఽయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చాను
జ్ఞాతః కలిపయైరేవ దినై శిరనిమిత్తసంపాతసాతంకస్సాకేతమాససాద.

ప. అతిచకితమతిః పురైవ పశ్యత్

పురమయథాపురచారపౌరవర్గమ్,

న్యవిశత భరతః పరితదూతః

⁴పితృభవనం పితృకాననాదనూనమ్.

౧౪౧

ర్వస్తివస్య నియోగం శీమ్రమాగంతవ్యమిత్థేవంరూపామాజ్ఞాం, వ్యజిజ్ఞపత్ - విజ్ఞా
పమామానుః. ౧౩౯

సోఽయ మితి. సోయం భరతః, మాతామహేన - మాతూః పిత్రా కేకయేన,
మాతులేన - మాతృభ్రాత్రా యుధాజితా, చానుజ్ఞాతః, కలిపయైరేవ దినైః కైశ్చిదే
వాహోభిః, మాతులగృహనిర్గమనమరభ్యాప్త మే దిన ఇత్యర్థః. తథా రామాయణే
'అద్య మే సప్తమీ రాత్రిశ్చ్యుతస్సార్వకవేత్తన' ఇతి కైకేయాం ప్రతి భరతవచనం,
అనిమిత్తసంపాతేన - దుర్నిమిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభయసంభ్రమస్యక్, సాకేత
మయోధ్యా మాససాద - ప్రాప. ౧౪౦

అతీతి. పరితదూతః - పరివేష్టితదూతో, భరతః, పురా - పురాభావమనతి
క్రమ్య యథాపురం - యథాపూర్వం, యథార్థే అనతిక్రమణేఽన్వయిభావః. 'అవ్య
యిభావశ్చే' తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికీ' తి హ్రస్వత్వం. తన్న
భవతీత్యయథాపురం తతశ్చారశద్దేవ 'సుపుపే' తి సమాసః, అయథాపురం చారః
ప్రచారః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, పౌరాణాం వర్గః సమూహో యస్మిన్ తత్త
థోక్తం. శ్రీరామవనవాసరాజవిపత్తిభ్యాం విషణ్ణజనసమ్కులమిత్యర్థః. పురమయోధ్యాం
పురా నికట ఏవ పశ్యన్నవలోకయత్, ని. 'స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే
పురే' త్యమరః. అత ఏవాతిచకితమతిరత్యంతభయసంభ్రాంతాంకగరణస్యక్, పితృ
కాననాత్ - శ్చకానాదనూనమన్యూనం, భూతాక్రోశభూయిష్ఠత్వాత్తత్కల్పమి
త్యర్థః. పితుర్దశరథస్య భవనం - గృహం న్యవిశత - ప్రవిష్టవాత్, ని. 'శ్చకానం

1 దుఃఖప్రదాయ. 2 నిదేశం. 3 అతినిమిత్తభూతసాతకల్ప. 4 పితృభవనపి
తృకాననాదనూనే.

సపితరమనవేక్ష్య తత్ర మాతు
స్సదనగతః ప్రణివత్య తామపృచ్ఛత్,
క్వ సు మమ గతవాన్ వితేతి నైషా
పరుషతరం భరతాయ వాచమూచే.

౧౮౨

వనచర ఇవ సాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం
పితృవిధిమనురోద్ధుం ప్రస్థితో రామభద్రః,
తదను తవ పితౄభూతాల్లభద్రా¹నుమాం
స్త్వమనుభవ యథేచ్ఛం నిస్ససత్నాం ధరిత్రీమ్.
మయూరీవ మహానాగం కేకయా కేకయాత్తజా,

౧౮౩

స్యాత్పితృవన' మిత్యమరః, పుష్పితాగ్రావృక్షమ్ 'అయుజినయుగ రేఖతో' యకారో
యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్.

౧౮౪

స ఇతి. స భరతః, తత్ర భవనే, పితరం దశరథమనవేక్ష్యౌదృష్ట్యా, మాతుః
కైకేయాస్సదనగతో-గృహం ప్రవిష్టస్య, తాం మాతరం, ప్రణివత్య గురుజనాదర
తత్పరత్వాన్నమస్కృత్య నమ, పితౄ దశరథః క్వ సు కుత్ర, గతవానిత్య పృచ్ఛత్
పృష్టవాన్, ఆధ, నైషా కైకేయా, భరతాయ, భరతం ప్రతీశ్యర్థః. 'క్రియాగ్రహణ
మపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. పరుషతరమత్యంతకర్ణకఠోరం యథా తథా,
వాచమూచే ఉక్తవతి. వృత్తం పూర్వవత్.

౧౮౫

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—వనచర ఇతి. రామభద్రః, మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం
సాకం, పితృవిధిం పితృనియోగం; ఆమరోద్ధుమనువర్తితుం, వనచరో మునిరివ, ప్రస్థితో
గతః, మునివేషధారీ సన్ తస్య గచ్ఛేతి క్రితాజ్ఞప్తస్య అరణ్యం గత ఇత్యర్థః. తదను
తదనంతరం తవ, పితౄ దశరథః, కాలధర్మస్య మరణస్య అనుమాలః యోగ్యః అభూజ్ఞాతః,
మృత ఇత్యర్థః. ని. 'స్యాత్పంచతా కాలధర్మ' ఇత్యమరః. అతస్తస్య, నిస్ససత్నాం
నిష్క్రంటకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛందమనుభవ, పరిపాలయేత్కర్థః. మాలినీ
వృక్షమ్.

౧౮౬

మయూరీతి. కేకయాత్తజా కైకేయా, భారత్యా ఉక్తరూపయా వాచా,
భరతం, మయూరీ బర్హిణీ, 'జాలేరస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి జీప్, కేకయా
స్వవాణ్యా, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే' త్యమరః. మహానాగం మహాభుజంగమివ,

భారత్యా భరతం చక్రే పరిక్షుభితమానసమ్.

౧౪౪

గ. తదను భరతశ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయా
మిత్రమకథయత్.

౧౪౫

ప. పరిణతిపరుషాణాం పాప్తనాం సన్నిపాతా
న్నహి భవసి చతుర్థాం సా త్వమస్తాకమంబా,
తదిహ తనయవత్యస్సల్లసిష్ఠ్యంతి కామం
శ్రుతిపుటరచితార్థేస్త్యాం సవిశ్రీమకీరైః

౧౪౬

పరిక్షుభితమానసం క్షుభిహృదయం, చక్రే, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో
భుజంగభు' గిత్వభిధానాన్తయూర్వాస్తవ్విరోధిత్యాదితి భావః. పూర్ణోపమాలంకారః.

తదన్వితః. తదను కైకేయావచనాదనంతరం. భరతశ్చిరతరం బహుకాలం, విలప్య,
పిత్తుభాత్రిదైశేన పరిదేవనం కృత్వేత్యర్థః. విలుప్యమానో లోపం ప్రాప్నువత్ వివేకో
యస్య స తథోక్తః, పితృమరణభ్రాతృప్రజనశ్రవణలుప్తబుద్ధిస్ఫురణతయా కర్తవ్యా
కర్తవ్యవిచారవిధుర ఇత్యర్థః. కైకేయామిత్రమకథయదవచత్.

౧౪౭

అ. తదేవ వివృణోతి—పరిణతీత్యాదినా హేకైకేయ, పరిణతిపరుషాణాం
వర్ణంలే దుర్దశానుసంధాయకానాం, పాప్తనామేవంవిధపాపానాం, ని. 'అస్త్రీసంకం
పుమాన్వాప్తే' త్యమరః. సన్నిపాతాత్సంఘాతాద్ధేతోస్సా తథాభూతా, త్వం చతుర్థాం
శ్రీరామాదీవామస్తాకం, అంబా మాతా, న భవసి హి న జాయసే ఖలు, ఈశ్వకాపిష్ఠా
త్వమస్తాకమమ్నా భవతుం నార్హసీత్యర్థః. తత్తత్తత్కారణాత్, ఇహ అస్తిక్
లోకే, తనయవత్యః పుత్రవత్యః, స్త్రీయః, తథాభూతానామేవ పరిజ్ఞానసంభవా
దితి భావః. త్వం, శ్రుతిపుటయోగ్యోత్రగోళకయో రచితా విహితా ఆర్తిః
పీడా యయా సా తథోక్తా తస్మాశ్చ్యోగౌగామత్యంతభేదకారిణ్యా ఇత్యర్థః.
అతీరేద్దష్కీరైః, సవిశ్రీమంబాం, కామ మత్యంతం, సల్లసిష్ఠ్యంతి, పాపాచారేయం
కిమేతదకృత్యమకరోత్ యతో దుర్నివారావక్తిరీమూలమభూదిత్యనోన్యసంభాషణం
కరిష్యంతీత్యర్థః, ని. 'సల్లాపో భాషణం మిథ' ఇత్యమరః. 'సంభాషితస్య చాకీర్తి
ర్తరణా దతిరిచ్యత' ఇతి భగవద్దవనాదితి భావః, అత్ర కైకేయ్యా నిజమాత్మత్వ
మపహ్నుత్య అతీర్తిమాత్మత్వస్వారో పాదపహ్నువధేదః. ఏతదాది క్లీకచక్రవ్యయం మాలిని
వృత్తమ్.

౧౪౮

గ. తదను తన్మఖాదాకృష్టదృష్టిరనుజమిదమవాదీత్. ౧౪౭

ప. 1. అవిరళమినవంశం దగ్ధమౌత్రిత్య తాపం
జనమనసి కిరన్త్యాం హంత సత్యాం భవత్యామ్,
అనుసవనమపాపై ద్వేవతా పూజ్యమానా
వహతి కథమిదానీమాశ్రయాశాభిధానమ్ ? ౧౪౮
అవిరతకృషితాంతం వత్సమాలోక్య ధేనో

తదితి. తదను తదనంతరం, తన్మఖాత్క్రేకేయావచనాదాకృష్టా అపసారితా
దృష్టిశ్చైవ స తథోక్తః, ఈచ్ఛగపకారకారిణ్యా ముఖం కిమవలోకసిమితి జాగుప్స
న్మిత్యర్థః. అనుజం శత్రుఘ్నం ప్రతీదం వచనమవాదీదవోచత్. ౧౪౭

తదేవ వివృణోతి.-అవిరళమితి. భాతీతి భవత్యాం పూజ్యాయాం, 'భాతేర్దవతు'
రిత్యేణాదికో డవతుప్రత్యయః. 'ఉగితశ్చే' తి జీవ్, సత్యాం సాధ్వ్యమస్యాం
కైకేయ్యమితి సోఙ్గంతనోక్తిః, ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః. అవిరళం
సాంద్రం, ప్రవృద్ధమితి యావత్, 'అవికల' మితి పాతే వైకల్యరహితమక్షతమిత్యర్థః,
ఇనవంశం సూర్యవంశం, వేణువనం చ గమ్యతే, దగ్ధం నాశయితం, భస్మీకర్తృంచ,
ఆశ్రిత్యాధిష్ఠాయ, జనానాం మనసి హృదయే, తాపం సంతాపమాన్వల్యం చ కిరం
త్యాం విక్షిపన్త్యాం, ప్రవర్తయన్త్యాం సత్యామిత్యర్థః. వంశవినాశకారిణ్యాస్తస్యా
స్సజ్జనమనస్సంతాపహేతుత్వాదితి భావః. సవనేష్వనుసవనం, ప్రాతరాదిసవనత్రయే
ఽపీత్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. అపాపైస్సుకృతిభిర్యజమానైః, పూజ్యమానా,
దేవతా, పావక ఇత్యర్థః, ఇదానీమస్మిన్నవసరే, ఆశ్రయం కాన్యగల్పాదికమన్నాతీత్యా
శ్రయాశః స ఇత్యభిధానం నామధేయం, కళం, వహతి ప్రాప్నోతి, న వోఢవ్య
మిత్యర్థః. సతి ప్రతిపక్షే స్వప్రతిఘ్నాయా ఆర్హ్యహ్యత్వాదితి భావః. ని. 'ఆశ్ర
యాశో బృహద్భానుః కృశానుః పావశోఽనల' ఇత్యమరః. హంత ఆప్రచ్యుతస్యా
స్తద్వంశస్వేయం ప్రచ్యుతిం సంపాదితవత్తితి ఛేద ఇత్యర్థః. ఆత్మోపమేయస్యాధిక్య
కథనాపేక్షయోపమానస్య పావకస్యాశ్రయశాభిధానవచనాక్షేపాత్ప్రతీపాలంకారః
'యత్ప్రసమానస్యాక్షేపః కైమర్థక్యేన కథ్యతే, యద్వోపమేయభావోఽత్ర ప్రతీపస్సాన్వి
దలంకృతి' రితి లక్షణాత్. ౧౪౮

ఆ. పుత్రపీడనమతిదుస్సహదుఃఖకారణమితి దర్శయితుమితిహాసమాహ - అవిర

1 అవికలమ్. 2 తృప్తితార్ద్రమ్.

రపి తనుజశతానాం మాతురస్తం బభూవ,

తదిహ తనయశోకం సంతరేదేకపుత్రా

కథయ కథమిదాసీం కోసరేంద్రస్య పుత్రీ.

౧౮౯

అపిబదియమమంత్రే కాలయోగాన్నరేంద్రే

వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్,

తేతి. అవితా అవిభిన్నా మధ్యాహ్నవర్యంతేతి యావత్. తయా కృష్యా కర్షణేన తాస్తం వ్లానం ఖన్నం, వత్సం తనయా, బలీవద్దావిత్సర్థః. జాతావేకవచనం. స్వపంశ్యత్వాద్వత్సత్వేన నిర్దేశః. ని. 'వత్సో నా కుటజే వక్షే తర్జునే తనయాదిక' ఇతి వైజయంతీ. అలౌక్య దృష్ట్యా, తన్వాం, జాతాస్తమజ్ఞాః, పుత్రాః తేమం శతానాం, మాతుః, అనేకపుత్రజనన్యా అపీత్సర్థః. ధేనోః కామధేనోః, గగనస్థాయా ఇతి శేషః. అస్తమశ్చ బభూవ, తనయక్షేపజనితశోకవశాద్దుదితఃపీత్సర్థః. ని. 'రోదనం చాస్త మశ్చ చే' త్యుపర్య. తత్తస్మాత్కారణాదేకః శ్రీరామః పుత్రో యస్యాస్మా తథోక్తా ఏకపుత్రా, కోసరేంద్రస్య పుత్రీ కాసల్యా, ఇహస్మిన్ లోకే, ఇదాసీం, తనయశోకం పుత్రవిరహజనితశోకం, అతిదుస్తరమితి భావః. కథం కేనోపాయేన, సంతరేదే తరితుం శక్నుయాత్, న కేనాపి సంతరేదేవేత్సర్థః, కథయ బ్రూహీతి విషాదాభినయవచనం. బహుపుత్రసంపన్నాఽపి స్వర్ణోకనివాసిన్యపి కామధేనురపి సాక్షాదనాత్తజన్యాపి వత్సస్య ద్వేష మనహమానా శోచితవతీ. ఏవంభూతా కాసల్యా శోచివ్యతీతి కిము వత్సస్య మిత్యర్థః. తథాశ్రీరామాయణమ్ 'యస్యాః పుత్రసప్రాణి సాఽపి శోచతి కామధుక్, కింపుర్యా వినా రామం కాసల్యా వర్తయిష్యతి, ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివత్సేయం త్వయాకృతే' తి. అత్ర కామధేన్వపేక్షయా అసారాయాః కాసల్యాయాః శోకసంతరాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యాయేన కథితత్వా దధాపత్తిరలంకారః, 'ఏకస్య వస్తునో భావాద్వస్త్ర వస్త్రస్యథా వతేత్, కైముత్యన్యాయతస్మా స్యాదధాపత్తి రలంక్రియ' తి లక్షణాత్.

౧౯౦

అపిబదితి. ఇయంతైకేయా, భుజగీ చ ప్రతీయతే సరేంద్రే రాజ్ఞి దశరథే, విషవైద్యే చ. ని. 'సరేంద్రః (వార్తికే) పాథివే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యతే' ఇతి విశ్వః. కాలయోగాత్కాలవశాత్, న విద్యతే మంత్ర ఉపాయబింతనం భుజగస్తంభసమంత్ర శ్చ యస్య తస్మిన్ అమంత్రే, పూర్వం మంత్ర సంపన్ను ష్చేఽపి కాలవశాత్తద్విహీనే సతీ త్యర్థః. వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం, తదీయం సరేంద్రసంబంధినం, - 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛ' ఇతి ఛత్రత్యయః. ప్రాణవాయుముపిబత్ పీతవతీ,

అపనగరమముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం

పితృవనపసుమత్యాం క్వాపి వల్లీకవత్యామ్.

౧౫౦

ఏషా నికృష్టమతిరాత్మగుణోచితేషు

పంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్,

మాకందశాలిని వనే విషవల్లరీవ

హా హంత కేకయకులే కథమావిరాసీత్!

౧౫౧

జననీతివిహీనా మే జననీతి స ధర్తవిత్,

పరయుగాపదేశేన నరేంద్రం నిహతపతీత్యర్థః, 'పాశుభే' త్యాదినా విభాదేశః. అముష్యాః కైకేయ్యాః, నగరాదపస్యత్యు అపనగరం, అయోధ్యానగరం వర్తయిత్యేత్యర్థః. 'అపవరి బహిరంచపః పంచమ్య' ఇత్యవ్యయీభావసమాసః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపున కత్వం. వల్లీకవత్యాం భుజగీనివాసోచితవామలూరుప్రచురాయాం. ని. 'వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్లీకం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. క్వాపి కన్యాంబీల్, పితృవనపసుమత్యాం శ్చకానభువి, వర్తనమవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం, ప్రశంసాయాం రూపమ్, ఈదృక్పూర్వసమాచారేయం నగరాన్నిర్వాసనీయేత్యర్థః. ఆత్మ పరయుగే రసనాత్వరూపకాత్మైకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేః శ్లేషసంక్షిప్తకదేశవర్తిసావయవరూపకం యథా పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థం ప్రతిహేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్య లింగమిత్యనయోరంగంగిభావేన సంకరః.

౧౫౦

ఏషేతి. నికృష్టమతిర్నిచబుద్ధిరేవా కైకేయీ, ఆత్మగుణోచితేషు నిజదుర్గుణాన గుణేషు, పిశితాశనానాం రాక్షసానాం, పంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, సత్సు విద్యమానేషు, మాకందశూతవృక్షై శ్చాలలేభీష్టమితి మాకందశాలిని 'బహుళ మాభీష్ట్య' ఇతి ణివిః, తస్మిన్, వనే ఉద్యానే, విషవల్లరీ విషమంజరీవ, ని. 'వల్లరీ మంజరీ సమే' ఇత్యమరః. కేకయస్య రాజ్యః కులే, సకలలోకక్షామ్యే, మహారాజవంశ ఇత్యర్థః. కథం కుతః, అవిరాసీత్ ఉచితాఽభూత్, తాదృచ్ఛహారాజకులే అస్యా ఉత్పత్తి రనుచితేత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. షసంకలిలకావృత్తమ్.

౧౫౧

జననీతి. వీరః దేయదానాదిషు వీర్యకాలీ, ధర్మవిధర్తృజ్ఞః, స భరతః, మే మమ, జననీ మాతా, జనానాం నీత్యా మర్యాదయా విహీనేత్యుక్తేతి శేషః. సానుజన్మశత్రు ఘ్నస్సౌ, నిరయాత్ రలయోరభేదాన్నిలయాత్ కైకేయీగృహేత్, నిరయా స్మరకా దివ, ని. 'స్యా న్నారకస్తు నరణో నిరయో దురతిస్త్రియా' మిత్యమరః. నిరయాత్,

నిరయాన్నిరయాద్విరో నిరయాదివ సానుజః.

౧౫౨

గ. ¹తత్ర సామాత్య ²(స్వముపేత్య) పత్యుశ్చితాధిరోహణ మభి
లషంతీం కౌసల్యాం భరత శ్శపథశతై ర్నివార్య ³వసిష్ఠాదిష్టేన పథా
దశరథాయ ⁴(సదా యాగశీలాయ) యాయజ్ఞాకాభిప్రేతం ⁵ప్రేత
కృత్య మకరోత్.

౧౫౩

ప. తాతే పితృవనం యాతే యాతుం భ్రాతృవనం తదా,

నిరగాత్, నిర్వూర్వాత్ 'యా ప్రాపణే' ఇత్యస్తాధాతోర్ద్వజ్, ఉపమానుప్రాసయో
స్సంస్పృష్టిః.

౧౫౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, భరతస్సామాత్యస్సమంత్రివర్గస్య, సముపేత్య
సమీపమాగత్య, కౌసల్యాయా ఇతి శేషః. పత్యుః భర్త ద్దశరథస్య, చితాధిరోహణ
మనుగమనమభిలషంతీం కామయమానాం 'ఆర్థార్థే మునిలే హృష్టా ప్రాపిలే మలినా
కృతా, మృలే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పరివ్రతేతి, స్మృత్యా తస్య పరి
వ్రతాధర్మత్వాదితి భావః. కౌసల్యాం, శపథశతైః 'కృతా కాస్త్రానుగా బుద్ధిర్నాభూతస్య
కదాచన, సత్యసంధస్యతాం శ్రేష్ఠో యస్యార్యోఽనుమతే గత' ఇత్యాది శ్రీరామాయ
ణోక్తానేకపదైరిత్యర్థః. నివార్య చితాధిరోహణాభినివేశాన్నివర్త్య, పసిష్ఠేన నిజకులా
చార్యేణ మహర్షిణా ఆదిష్టేన, పథా అంత్యేష్ఠిమార్గేణ, సదా, యాగశీలాయ దశర
థాయ, యాయజ్ఞాకః ఆశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞకర్తా. ని. 'ఇశ్యాశీలా యాయజ్ఞాక'
ఇత్యమరః. 'యజజపవశాం యజ' ఇతి యజతేర్మణుతా దూక ప్రత్యయః. తస్యాభి
ప్రేతమభిమతం, ప్రేతకృత్యం దహరాదిపృథసంస్కారమకరోత్, ని. 'మృతః ప్రేతః
పరాసుశ్చే'తి వైజయంతీ.

౧౫౩

ఆ. కతః కిం జాత మితృత ఆహ-తాత ఇతి. కృతమనేన కృతీ కుశలః, కృత
కృత్య ఇత్యర్థః, 'ఇష్టాదిభ్య'శ్చేతి ఇనిప్రత్యయః. భరతః, తాతే పితరి దశరథే, పితృ
వనం శ్తృణానం, యాతే గతే సతి, పరలోకగామిని సతీత్యర్థః; తదా తస్మిన్ సమయే,
స్వయం, భ్రాతృవనం శ్రీరామాధిష్ఠితం. దంతకానన మిత్యర్థః. యాతుం గంతుం,
ప్రాంజలిః కృతాంజలిస్సృజ్, కుగతిప్రాదయః. ఇత్యాదినా ప్రబద్ధోఽంజలిర్యేనేతి బహు
ప్రీహిః, ప్రకృతీ రమాత్యాదీన్, ని. 'ప్రకృతిస్సహజే యోనావమాత్యే పరమాత్మ

1 తతః. 2 జైతదస్త్యిక్వచిత్. 3 వసిష్ఠాదిష్ఠితేన. 4 వితన్నాస్త్యిక్వచిత్. 5 ప్రేత
కృత్యమశేషం.

భరతః ప్రార్థయామాను ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ. ౧౫౪

గ. ¹(అథ) తాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేన చ సాకమనునీతో భరతో భవనమభజత. ౧౫౫

అథ యథావిధి విహితైర్ధ్వదైహికం గమితచతుర్దశదివసం దివ సీ¹తి విశ్వః. 'స్వామ్యమాత్యసుహృతోశ్రాష్ట్రదుర్లబాని చ, రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణం శ్రేణయోఽపి చేత్యమరః. ప్రార్థయామాను యాచితవాక్. ౧౫౪

అ. తదనంతరవృత్తమానా—అథేతి. భరతః, అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థితస్య, తాభ్యాం మాతృల్లేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కైకేయ్యా అనాదరాభిఘాతత్వాదితి భావః. తథాంతఃపురజనేన, అన్యేన రాజావరోధవధూజనేన చ సాకం, భవనం గృహం, అభజత ప్రవివేశ. ౧౫౫

అథేతి. అథ గృహప్రవేశానంతరం, విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి యథాకాస్త్రం, 'యథా సాదృశ్య' ఇత్యవ్యయిభావః. †డోర్ధ్వం దేహేద్భవమార్ధ్వదైహికం పరలోక క్రియాం, ని. 'మృతార్థం తదహర్దానం త్రిషు స్యాదోర్ధ్వదేహిక'మిత్యమరః 'డోర్ధ్వ దేహచ్ఛేతి వత్తవ్యా ట్. †అనుశతికాదేరాకృతిగణిత్యాదుభయపదవృద్ధిః, విహిత మాచరితమార్ధ్వదైహికం యేన తం కథోక్తం, గమితా నీతాశ్చతుర్దశస్థానా దివసా యేన తం, భరతం, అమా-సహ వసంతీత్యమాత్యాః మంత్రిణః, ఆప్యయాత్మ్యవ్, దివసకరకులహితేన, పురోహితేన వసిష్ఠేన. తథా, సగరే పత్రనేయే వృద్ధాః జ్ఞాన విద్యావయోవృద్ధాః తైశ్చ, సార్థం, సముపేత్యసమాపమాగత్య, ముకుటస్య రాజచిహ్నస్య కోటీరస్య భరణాయ, భరతం, ప్రార్థయామానుః యాచితవంతః, మూర్ధాభిషిక్తో భూత్వా భువం పరిపాలయేత్సమసితవంత ఇత్యర్థః. నను 'క్షత్రియస్య షోడశాహ' సీతి షోడశాహఃకౌచసద్భావాల్ కథం చతుర్దశదివసమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్యత్వం, 'క్షత్రి యస్తు దశాహేన స్వకర్తనిరత శ్శుచి'రిత్యాది విశేషకాస్త్రాసుసారేణ దశాహేనాకౌచ నివృత్తై ద్వాదశేఽహని త్రాధం కృతవాసితి మంతవ్యమ్. చతుర్దశదివస మితి తు వాస్తవత్వాదవిరోధః. తథాచ రామాయణమ్. 'తతో దశాహేఽలిగతే కృతకౌచా

† దేహేదుర్ధ్వ మూర్ధ్వదేహా రాజదంతాదిః, డోర్ధ్వదేహే భవం డోర్ధ్వదైహికం అధ్యాత్మ్యాదిత్వా ట్. అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః, కేచిదుత్తరపదవృద్ధిం శేచ్ఛంతీత్యమరసుధాయాం.

1 వితన్నాస్తిక్యచిత్.

సకరకులహితేన పురో¹హితేన నగరవృద్ధేశ్వ సార్థమమాత్యాస్సము

వేత్య ముకుటభరణాయ భరతం ప్రాథయామాసుః. ౧౫౬

తతస్తాన్నిర్బధ్నతో భరతః ప్రత్యవాదీత్. ౧౫౭

ప. బహుభిహ కిముక్తైస్త్యక్త సౌమిత్రివృత్తి

ర్కకుట²మపి వహేయం యుష్టదాజ్ఞా హి పూజ్యా,

మమ పరమవశాశః పర్ణశాలానుకూలః

నృపాత్మజః, ద్వాదశేఽహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్తాణ్యకారయత్'. తథా. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్యమబ్రువ' స్మిలి. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ శ్రయోవశే, విలంప మహాబాహుర్భరత శ్శోక మూర్ఛిత' ఇతి. శ్రయోవశేఽహి భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాధయితు మయుక్తత్వా 'ద్విసే చ చతుర్దశే' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తమ్. ఆత్ర తు గమితచతుర్దశ దివసమిత్యనేన చతుర్దశస్యాప్యహోని గమితత్వా త్వంచదశేఽహీత్యాయాతం. తథా చ శ్రీరామాయణవిరోధ ఇతి చేత్. తస్మి యద్యపి విరోధో దుర్వారః. తథాఽపి యథా కథంచిదుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశ దివసనిప పరిణమయితవ్యమ్. యద్వా గమిత ఇత్యత్ర వర్తమానాశ్చేత్తప్రత్యయే క్రియమాణే గమితో గమ్యమానః నీయమానఇతి యావత్. చతుర్దశః దివసో యేన తమితి చతుర్దశదివస ఏవ పర్యవసృతి తథా న శోఽపి విరోధ ఇత్యలమతి ప్రసంగేన. ౧౫౬

తతః ప్రార్థనానంతరం, నిర్బధ్నతః ముకుటభరణార్థం నిర్బంధం కుర్వతః, తాన మాత్యాక్, ప్రత్యవాదీత్ ఉవాచ. ౧౫౭

తదేవాహ—బహుభిరి ఇహేదాసిం, బహుభిరనేకై రుక్తైః ఉక్తిభిః, భావే క్తః. కిం. న కించిదపీత్యర్థః. పృథా కాలక్షేపావమాత్వాదితి భావః. కిం తు త్యక్తా విస్తృష్టా సౌమిలేర్లక్ష్యణస్య పృతిర్వర్తనం శ్రీరామకైంకర్యరూపం యేన స తథోక్తస్యక్, ముకుటమపి, వహేయం ధారయేయం, రాజ్యాధిపత్యమంగీకర్యామిత్యర్థః. అపి శబ్దస్సంభావనాయాం. కుతః, యుష్టకమాప్తానాం భవతామాజ్ఞా నియోగః, పూజ్యా హి మానసీయా ఖిలు, అవశ్యకర్తవ్యేత్యర్థః. కథం చేత్, విపులాయాం విస్తృతాయాం దండకాయాం, క్వచిత్కుత్ర చిదపి, మమ, పర్ణశాలానుకూలః పర్ణశాలా నిర్మాణానుగుణః, తావన్తాత్ర ఇత్యర్థః. అవశాశోఽంతరం పరమత్యంతం, నాస్తి

కృచిదపి విపులాయాం నా స్తి చేద్దండకాయామ్.

౧౫౮

గ. ఇత్యుక్త్వా ¹శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ తత్ర. ౧౫౯

ప. ²అనుపధి రచయిత్వా సత్పథే పాంసులత్వం

³సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా,

నరపతిగృహమధ్యా త్పూర్ణముద్ఘాత్యమానా

కుటిలగతిరుదస్థా మ్మంధరా నామ వాత్సా.

౧౬౦

చేత్, తదా, వహేయమితి సంబంధః. అతో లక్షణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరే
జైవ మయా భూయతే న తు ముకుటభరణాదరేణేతి తాత్పర్యమ్. ౧౫౮

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణోక్త్వా, శ్రీరామసేవోత్సుకం శ్రీరామకైంకర్యో
త్కంఠితం మనః చిత్తం యస్య సః తథోక్తస్సక్, నిశ్చక్రామ నిర్దగామ, గృహదితి
శేషః. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమనసమయే. ౧౫౯

అనుపధితి. అనుపధి అకపటం, అగూఢమితి యావత్. క్రియావిశేషణమే
తత్. ని. 'కఙ్కటోఽస్త్రీ వ్యాజదంభోపధయ' ఇత్యమరః. సత్పథే శ్రీరామాభిషేకాచరణ
రూపసాధుమాగ్నే, అన్యత్ర, సతాం నక్షత్రాణాం పంథాస్తస్మిన్నాకాశే, 'ఋక్సూ'
రిత్యాదినా సమాసాంతః. పాంసువో దోషా అస్యా స్ఫుటీతి పాంసులా. ని. 'స్వైరిణీ
పాంసులా చ స్యా' దిత్వమరః. సిద్ధాదిత్వాల్ల చంద్రీత్యయః, తస్యాభావస్తత్త్వం తద్విమా
తకరణరూపదోషకారిత్యమిత్యర్థః 'తద్వత్కలార్థణవచన'స్యేతి పుంపద్భావో వక్తవ్యః,
అన్యత్ర, పాంసువః పరాగా, అన్య సంఠీతి పాంసులః తద్భావస్తత్త్వం, రచయిత్వా ప్రకట
యిత్వా, అసాద్య చ, అతపివ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జనసేతోత్సవవి
ఘాతం. అన్యత్ర సుష్ట జనానాం నయనసౌఖ్యస్య సేత్రసుఖస్థితేః ప్రాతికూల్యం విరో
ధం చ, కృత్వా, ఉద్ఘాత్యమానా పరిభ్రమమాణా, ఏక త్రోస్తత్త్వాదన్యత్ర
స్వాభావాచ్ఛేపి భావః. కుటిలగతిర్వక్రగతిః ఏకత్ర కుష్టత్వాదన్యత్ర తాదృక్ప
క్రచంక్రమణశీలత్వాచ్ఛేపి భావః. మంధరా నామ మంధరేతి ప్రసిద్ధా, వాత్సావాత
సంహతిః, 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః, నరపతిగృహమధ్యాత్ రాజభవనాంత
రాత్, తూర్ణం ఓప్రముదస్థామతితపతీ, నిర్గతపతిత్వర్థః. ఉషోఽహూర్ధ్వకర్తృణీ' త్యేకస్య
ప్రత్యుదాహరణమేతత్. ఆత్ర ప్రకృతాప్రకృతగతః క్షేపాలంకారః. 'ప్రకృతా
ప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్చుట్టమాత్రసాధర్మ్యం. క్షేపోఽయంక్షిప్తత్వం న త్వత్రా
ద్యద్వయే నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్. ౧౬౦

కేశహస్తం స్వహస్తేన గృహీత్వా తద్వధోద్యతమ్,

కౌసల్యా వారయామాస క్రుద్ధం రామానుజానుజమ్. ౧౬౧

గ. తత స్సాంతగిపురజన ఏవ పురాన్నిర్గత్య శిల్పివర్తసమీకృత
సరణిర్భరతః ¹(పురతః) ప్రస్ఫుతనరగజరథతురగచరణక్షుణ్ణః² ణీతలసము
త్క్లిచ్చేన రేణునికురుంబేణ జంబాలయన్నంబరగంగాం గంగాం చ

కేశహస్తమితి. తతస్తదనంతరం, క్రుద్ధం తద్దర్శనాతోక్తిచోద్రిక్తం, అతఏవ,
స్వహస్తేన నిజకరేణ, కేశహస్తం మంథరాకేశకలాపం. ని. 'పాశః పక్ష శ్చ హస్త శ్చ
కలాపార్థాః కచాత్పర' ఇత్యమరః. గృహీత్వా, తస్యాః మంథరాయాః పథే ఉద్యత
ముద్యుక్తం, ఈపుకాపిష్టాయా పథేన స్త్రీహత్యాదోహో న ప్రసజ్యేతేతి తద్విధ్యం
సనే విహితాగ్రహమిత్యర్థః. రామానుజస్య భరతస్య, లక్ష్మణస్య వా, అనుజం శత్రుస్సం,
కౌసల్యా వారయామాస కిమనేన క్షుద్రదాసీనిగ్రహేణేతి తన్నిర్బంధాభినివేశాన్ని
వారికపతిత్వర్థః. ఏలేనాస్యాస్సాధ్వీజనోచితదయాసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తిస్సూచితేతి
మంతవ్యమ్. ౧౬౧

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, భరతస్సాంతగిపురజన ఏవ కౌసల్యాద్యంతగిపుర
స్త్రీసహితస్సన్నేప, శిల్పివర్తేణ ఖనకవర్ధకి వృక్షతక్షకప్రముఖశిల్పినివహేన సమీ
కృతా గర్తపాహణగుల్మాదినిరసనేన ఋణాకృతా సరణిర్ధార్తో యస్య సః తథోక్తస్సౌ,
పురతః పురస్తాత్, ప్రస్ఫుతానాం ప్రవృత్తానాం నరాణాం గజానాం రథానాం తుర
గాణాం చ చరణైః పాదైః క్షుణ్ణమవదాతం యత్ ణీతలం తస్మాత్సముత్క్లిచ్చేన
సముత్థితేన, రేణునికురుంబేణ పానుభరేణ, అంబరగంగామాకాశగంగాం, జంబాల
యన్ జంబాలపతీం, కుర్వన్, పంకిలయన్నిత్వర్థః. అసంబంధే సంబంధరూపాతిశ
యోక్తిః. ని. 'నిషస్వరస్తు జంబాలః పంఖోఽస్త్రీ కాదకర్దమ' విత్యమరః. జంబాల
శబ్దాత్త త్కరోతీతి క్షుణ్ణంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. తథా నుమంలేణ ఫణితో వర్జితః
గుణనివహ స్సౌశీల్యసౌహృద్యాది సద్గుణసంపత్తి ర్యస్య తథోక్తస్య గుహస్య నిషాదనాథ
స్యానుమత్యాంగీకారేణ, గంగాం, భూకలపహిసిం చ, నిస్తీర్య తీర్త్వా, అత్రాస్తాభిః
క్రియమాణమతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గంతవ్యమితి ప్రార్థయమానం గుహం సాంత్వ
వచనైః ప్రసాద్య తదనుమత్యా లేన సహౌష గంగాం సంతీర్యేత్వర్థః. దూరాద్దూరకవివ
దిబ్రకృద్దేశకవివ, మహాద్దేరవరోధభయాదితి భావః 'దూరాంతికాశ్చేభ్యో ద్వితీయా

సుమంత్ర ఫణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్వ దూరాదేవాశ్రమ
ద్వారి నివేళితబలభారో భరద్వాజాభివందనమకరోత్. ౧౬౨

సోఽయం ప్రీతమనా మునిర్భరద్వాజో భరతం జననీజనమపి
ప్రత్యేకమాలోక్య నేనా¹ మప్యాహూయ యథోచిత మాతిథ్యమ
కురుత. ౧౬౩

ప. తథాఽఽతిథ్యం చక్రే భరతబలభాజాం తనుభృతాం
భరద్వాజసోఽయం భృకుటిభటకల్పాఖిలసురః,

చే'తి చకారాత్పంచమీ, ఆశ్రమద్వారే తపోవసప్రతిహరప్రదేశే, నివేళితబలభార
స్సంస్థాపితసేనానివహస్సక్, మహర్ష్యాశ్రమసీదాధహతోక్రాదేవ విసృష్టనైస్య
ఇత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా శ్రోకాదేవ సర్వభః, బలం
సర్వమవస్థాప్య జగామ సపురోహిత' ఇతి. అథ భరద్వాజస్య మునేరభివందనం పాద
పందనమకరోత్. ౧౬౨

స ఇతి. సోఽయం, ముని ర్జనశీలః, భరద్వాజః, ప్రీతమనాస్సంతుష్టాంతఃకర
ణస్క్, భరతం, జననీజనమపి కాసల్యాదిభరతమాతృజనం చ, ప్రత్యేకం వివిక్తమాలాక్య,
దయాదృష్ట్యాఽచగృహ్యేత్యర్థః. నేనాం, భరతచమూమప్యాహూయ, అనియతామిత
స్సేనేతి భరతమాజ్ఞాప్య, తద్భృత్యముఖేనాకారయిత్వేత్యర్థః. యథోచితం యథార్హ
మాతిథ్య మతిథిసత్కారం. అకురుత కృతవాన్. ౧౬౩

అ. తత్ప్రకారమేవ వర్ణయతి—తథేతి. భ్రు'కుట్యా భూ'భంగమాశ్రేణైవ హే
తునా ఈషదసమాప్తా భటా భటకల్పాః కింకరస్రామూఇతి యావత్ 'ఈషదసమాప్తా
కల్ప ద్వేష్యదేశీయర' ఇతి కల్పవ్ ప్రత్యయః, ని. 'కల్పద్వేష్య శ్చ దేశీయరః ప్రత్యయాః
కించిదూనకే' త్యమరః, లే అఖిలసురా అఖిలదేవా యస్య స తథోక్తః, లోకత్రయేఽ
వ్యస్యాసాధ్యం న కించి దస్తీతి భావః. అత ఏవ సోఽయం భరద్వాజః, భరతసో
బలభాజాం చమూచరాణాం, భజో జ్యోః, తనుభృతాం శరీరిణాం, తథా లేన ప్రకా
రేణ, ఆతిథ్యం ఆధ్యంగస్నానవాసోగంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్న పానాద్యతిథిసత్కారం,
చక్రే చకార, 'అతిథేర్థ్య' ఇతి తాదర్థ్యే ఞ్ప్రత్యయః. కథం చకారేత్యతీహ—
ఘోరం దుష్కరం. తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం. తప్త్యాకృత్వా, సుమనసోదేవా
స్సంతః, అతఏవ దివి స్వర్గే, తత్ఫలభుజి తస్య తపసః ఫలభుజి రంభాసంభోగాదిఫల

తపస్తప్త్యా ఘోరం దివి సుమనసస్తత్ఫలభుజో

యథా తేషాం తోషం త్తణమభిలషేయ ర్హనికృతమ్. ౧౬౪

గ. ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్ర నీత్వా మునేర్నిదేశేన సర్వే
చిత్రకూటవనోద్దేశమవిశత్. ౧౬౫

తత్ర సన్యస్తనైన్యస్తతఃకతో గుహేన సహ రామమన్విష్యత్
హవ్యగంధినా గంధవహేన హోమధూమేన చ దూరాదేవ విభావ్య
భోక్తారి, పురుషాః, మునికృతం భరద్వాజేన విహితం. తేషాం భరతచమూచరాణాం,
తోషమానందం, త్తణ త్తణమాత్రం, యథాభిలషేయః త్తణమాత్రమపీద్యకృతి
తోషోస్తాకం సంభవేవ్యది, తస్మి కృతార్థా భవేమేతి యథా వాంఛేయస్తథాచకా
రేత్యర్థః. సర్వేషాం చమూచరా మునికృతాత్యవశాత్సర్వసంభాదవ్యధికం సుఖమను
బభూవురిత్యర్థః. అత్ర స్వర్గిణాం తత్పరితోషణాభిలషణాసంబంధేషాం తత్సంబంధోక్తే
రతిశయోక్తిభేదః. శిఖిణీపుత్రమ్. 'రనై రుద్రైశ్చిన్నా యమనసభలాగశ్శిఖిణీ'తి లక్ష
ణాత్. ౧౬౪

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, తద్దినం మునిదర్శనదివసం, దినశతకల్పం, శ్రీరామ
దర్శనాత్సుక్యార్థసాధనముల్యమిత్యర్థః. ‡ తత్ర భరద్వాజాశ్రమే నీత్వా గమయిత్వా.
అథ మునే నిదేశేన భరద్వాజాజ్ఞయా, సర్వే. భరతాదయః చిత్రకూటస్య పర్వతస్య,
వనోద్దేశం వనప్రదేశమవిశత్ ప్రవిష్టవంతః. ౧౬౫

తత్రేతి. భరతః, తత్ర వనోద్దేశ ఏవ, సన్యస్తనైన్యస్తకానికస్సత్, శ్రీరామ
మనస్సన్యథా ప్రతీత్యుదయార్థమితి భావః. తథా గుహేన సహ గహనమార్గవేదినా
నిషావాధిపేన సాకం, తతఃకః ప్రదేశే, రామమన్విష్య స్మగయత్, హూయత
ఇతి హవ్యమాశ్వాది తద్గంధోస్త్యాస్తీతి తథోక్తేన హవ్యగంధినా, గంధవహేన వాయునా
హోమధూమేన ఔషాసనాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేన చ, దూరాదిప్రకృప్త
దేశేషు, విభావ్యమానమనుమాయమానం, అచలాః నిర్భయదేశత్వాదపలాయమానాః
మృగగణాః హరిణాదిమృగయాథాని, యస్మిన్ తం, అదృశ్యయాపాభిరంతర్హితా
కారాభి ర్వనదేవతాభి ర్వనాభిమానిసీభిర్దేవతాభిః అవశీర్యమాణాని నిక్షిప్తమాణాని

‡ స్వరుత్తరపదేత్వమి, నిభసంకాశసీకాశప్రతీకాశోపమాదయః ఇత్యత్ర అదిశబ్ద
పరిగృహీతకల్పశబ్దేన సహస్వరదవిగ్రహః.

1 సర్వేషాం. 2 ధూమగర్జిత.

మాన ¹మబలమృగగణం అదృశ్యరూపాభిర్వనదేవతాభిరవకీర్యమాణ
బలికుసుమ ²మశేషశిశితాశనపిశాచోచ్ఛాటనమంత్రాయమాణత్వణ
చాపఘోషశ్రవణ సముచితసామీప్యదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలా
వాస్తవ్య వైఖానసకుటుంబినీ ³నిబిరసభూభాగం అనోకహశాఖావలం
బమానవల్కలాజిన ⁴మమరతరుశాఖాపచితై రంబరచరపఠోకరకెసలయ
విముక్తైః అభినవపల్లవభంగశబ్దలైరవిరళైః కుసుమనికరైరభ్యర్చ్య

బలికుసుమాని పూజోపహారపుష్పాణి యస్మిన్ తం, వనదేవతానామవృద్ధినియ మిత్యర్థః.
ని. 'కరో'వహారయోః పుంసి బలి' రిత్యుపసర్గః. అశేషాన్నమస్తా యే పితౄతాశనాః, క్రవ్యా
దాస్తపివ పితౄతా భూతగ్రహవిశేషాస్తేహం సముచ్ఛాటనమంత్రవదాచరన్నచ్ఛాటన
మంత్రాయమాణో యో లక్షణచాపఘోషః సామిత్రి ధవవృంతకారః తచ్చృణణ్య తదా
కర్ణవస్య సముచితో యోగ్యసామీప్యప్రదేశః. ప్రాంతభూమిర్యస్య తం; నిరంతరలక్షణ
చాపఘోషః సుమాయమానసమీపదేశమిత్యర్థః. నూతనపరికల్పితాః శ్రీరామసహ
వాసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్జితా స్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతి
వాస్తవ్యా వసంతః 'వసే'స్తవ్యత్కర్తరిణి'చ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ. వైఖాన
సాస్తపావిశేషలబ్ధసంక్షాప్తావసవశేషాః, యద్వా, బ్రహ్మణో నభిజాతా వైఖానసాః. †
'యే నభాస్తే వైఖానసా' ఇతి శ్రుతేః, యద్వా, విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్రమధి
కృత్య తస్మాద్గానుసారిణో వైఖానసాః నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యాశ్చ తే
వైఖానసాశ్చ తేహం కుటుంబిన్యః పురంధ్ర్యః తాభి ర్నిబిరసః నిబిడో భూభాగో
భూప్రదేశో యస్య తం. ని. 'నిబిడం నిబిరసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజ
యంతి 'నేర్విడభ్యురీసచా'వతి నిశ్శబ్దాభ్యురీసచవృత్తయః, 'నిబిడిలేతిపాతే నిబిడశబ్దా
న్నిరుక్తాత్కర్తరో తీతి ణిచి కర్తణి క్త' సాంప్రీకృతేత్యర్థః, అనోకహానాం పృథ్వాణాం
శాఖాసు లంబమానాని స్రంసమాన సంసానకాని వల్కలాని చీరవసనాన్యజినాని కృష్ణాజి
నాని చ యస్మిన్ తం, తథా. అమరతరుశాఖాభ్యః కల్పవృక్షశాఖాభ్యః అపచితైర్వి
లూనైః, అంబరచరపఠయః సిద్ధగంధర్వాదిభేదరాధీశ్వరా ఇంద్రాదయః తేహం కిరకెసల
యవిముక్తైః పాణిపల్లవవికీర్ణైః, అభినవపల్లవభంగశబ్దలైః బాలప్రవాళశకలమిత్రణకర్పర

† మంత్రవదా చరంత్యర్థే 'కర్తుః క్యజ్జుల'ప శ్చే'తి క్యజ్జుస్తా ల్లట శ్చానన్.

1 అచపలమృగ. 2 అశేషిత. 3 నిబిడిత. 4 అమం తరుశాఖారచితైః. 5 పృత
నాగణకర.

మానజానకీనివాసతరుమూల వేదికమాలత్యమాణ ఖడ్గకార్తుకని పంగ
మతిధిజనసపర్యాపద్యత్సుకసౌమిత్రిసమాహృతకందమూలఫల కలితైక
దేశమవినాభూతజనకదుహితృచరణనళినివిన్యాసమపహసిత ¹సాకేతరామ
ణీయకం రామాశ్రమం భరతస్ససంభ్రమ మభజత. ౧౬౬

ప అథావాసం శాంతేరకృతసుకృతానామసులభం
నవాంభోదశ్యామం నళినయనం వల్కలధరమ్,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం

వృత్తి. ని. 'చిత్రకింమీరకల్పాషకబలై తాశ్చకర్పూర' ఇత్యమర్యః. అవిరైస్సాన్సంక్రైః, కుసుమ
నికరైః పుష్పవికురుంబైః, ఆర్ద్యర్చ్యమానా సంపూజ్యమానా జానకీనివాసతరుమూల
వేదికా సీతానికేతనవృత్తాధఃప్రదేశవిత్తద్వికా యస్మిన్ తం, ని. 'స్వాద్వితద్విష్ట వేదికే'
త్యమర్యః. ఆలత్యమానాః పద్మశ్యామానాః, ఖడ్గకార్తుకనిపంగా యస్మిన్ తం. అతిధి
జనానాం సపర్యాయాం పద్యత్సుకేన ప్రాత్యాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృతైరాసీతైః,
కందమూలఫలైః కలితస్సమృద్ధః ఏకదేశో యస్య తం కద్వాపర్వలమూలపిండాః, మూలాని
దీర్ఘాకారాణీతి వివేకః. అవినాభూతాః నిరంతరామృతాః జనకదుహితృచరణనళిన
విన్యాసాః జానకీపాదపద్మముద్రాః యస్మిన్ తం. అతవివ అపహసితం పరిహసితం ధిక్కుత
మితి యావత్. తత్సాకేతరామణీయకమయోధ్యాపురసౌభాగ్యం యేన తం రమణీ
యస్య భావో రామణీయకం యోపధాద్ధరూపాత్తమాద్వృత్తో. రామాశ్రమం శ్రీరామ
నివాసస్థానం, సంభ్రమేణ సంతోషజనితపేగేన, సహితం యస్మిన్ కర్తవ్యే తద్యథా
భవతి తథా ససంభ్రమం అభజత ప్రాప, ఆశ్ర సాకేతరామణీయకస్యాపహసితత్వా
సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః. ౧౬౬

అథేతి. అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతేరావాసం శమైకనికేతనం ఆకృత
సుకృతానా మనాచరితపుణ్యార్తణాం జనానామసులభం దుష్ప్రీపం, నవాంభోద
శ్యామం నీలమేఘకోమలాంగం, నళినయనం పుండరీకాక్షం, వల్కలధరం వల్కలవస్త్ర
ధారిణం, జటాజూట ఏవ ఆపీడః శేఖరో యస్య తం. ని. 'శిఖాస్వాపీడశేఖరా'
విత్యమర్యః. భుజగపతేరాదిశేషస్య భోగః కాయః సవివ ఉపమా నదృశః యయోస్తా
తాదృశో భుజో యస్య తం, ఉపమోపమానం స్వాదిత్యత్ర పరితోపమాశబ్దస్య
నిత్యస్త్రీలింగస్య సదృశసాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్, వృత్తాయతపీవరబాహు మిత్యర్థః.

దదర్శ శ్రీమంతం వివినభువి సీతాసహచరమ్.

౧౬౭

తత స్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం

వవందే వై దేహీం రజనికరలేఖామివ నవామ్,

అరణ్యానాం పుణ్యాత్పదకమలముద్రాపరిచయా

దయోధ్యాసద్గీచీమవికలమవస్థాం విదధతీమ్.

౧౬౮

† శ్రీమంతం సహజోభాసువన్నం నిత్యయోగే మతుష్, సీతాసహచరం జానకీసమే
తం, శ్రీరామం, వివినభువి కాంతారసీమ్ని, దదర్శ, వికదాదిష్టోకత్రయం శిఖరిణీ
వృక్షమ్.

౧౬౭

తత ఇతి. తతః శ్రీరామదర్శనాంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాంతే పార్శ్వ
దేశే, నవాం నూతనాం, రజనికరలేఖా చంద్రకలామివ స్థితామిత్యుల్లేఖా, భూలోక
గతాయాశ్చంద్రకలాయా అప్రసిద్ధత్వాన్నోపమా, † జనకస్య రాజ్యో యజనాధీనం
యజ్ఞాయత్రం జననం జన్మ యస్యాస్తా, హలముఖకృష్ణజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నా
మిత్యర్థః. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యుచుః. తథా పుణ్యాత్పదిత్రాత్,
పదకమలముద్రాపరిచయాత్ నిజపాదకర్షవిన్యాససంస్థానాద్ధేతోః, అరణ్యానాం వివి
దానాం, ని. 'అటవ్యరణ్యం వివిన' మిత్యుచుః. అవికలం దృఢం యథా తథా, అయో
ధ్యాసద్గీచీమయోధ్యాసహచరిం, తత్సదృశీమిత్యర్థః. అకవిహీనమూలంకారః. అవ
స్థాం దశాం, విదధతీం, సంపాదయంతీమిత్యర్థః. యత్ర నిజసంచారస్తస్యైవాయోధ్యా
పురసప్రవృత్తచారిత్రాదిభి భావః. దధాతేశ్వత 'ద్యుగితశ్చేతి జీవ' 'నాభ్యస్తా
చ్ఛతు'రితి సమభావః. వైదేహీం జానకీం, వవందే నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం
సీతాయాశ్చ వందనం చేతి వైతచోచ్చిన్యముగ్ధాననీయం. శ్రీరామపేక్షయాఽపి
తత్పత్న్యాం వరమపతిప్రతాపం తస్యమేవాత్యంతాదరసంభవాది భావః.
'సద్గీచీ'మిత్యత్ర సహించతితి సద్గీచీ 'అంచలేః ఋత్విగిత్యాదినా క్విన్ ప్రత్యయః

† యద్వా, భుజగపతిభోగస్య సదృశో భోగోపమా తాదృశో భుజో యస్య
తం, 'వాచ్యలింగా' ఇత్యారభ్య, 'స్మయంతరపదే త్వమి, నిభసంకాశనికాశప్రతీకాశోప
మాదయ' ఇత్యుక్తేః, ప్రకృతే విశేష్యనిఘ్నన సమకార్యోపమాశబ్దేనాస్వపదవిగ్రహః.

‡ యదాయముపమానాంశో లోకసిద్ధిమపేక్షతే, తదోపమైవ యేనేపశబ్దస్యా
ధర్మవాదకః. యదా పునరయం లోకాదసిద్ధేః కవికల్పితః, తత్రోల్లేఖితైవ యేనేప
శబ్దసంభావనావరో ఇతి హరివచనాత్.

స్వతస్సిద్ధం యస్మిన్ని తరదురవాపం విజయతే
 సుమిత్రాపుత్రత్వాదపి జగతి రామానుజపదమ్,
 యదీయాక్షీద్యంధ్వప్రతినిధి భవేదంబుజయుగం
 నిశీథే నిర్మిద్రం యది త మపి సాక్షాదకృత సః.

౧౬౯

‘సహస్యసద్ధి’రితి సహశబ్దస్య సద్ధ్యాజేశః. ‘అనిదితా’మిత్యాదినా నకారలోపః. అచః
 ఇత్యకారలోపే ‘చా’వితి దీర్ఘః. ‘ఉగితశ్చే’తి జీప్, ఉక్తాలంకారయోః పరస్పరచైర
 పేత్యౌ తస్సృష్టిః.

౧౬౮

స్వతస్సిద్ధ మితి. ఇతరదురవాపం భ్రాత్రం తరదురవాప్తిం, భిన్నోదరదుర్లభ
 మిత్వర్థః, † రామానుజ ఇతి పదం శబ్దః యస్మిన్ లక్షణే సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సచత్వీ
 మాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వాదపిత్వర్థః. కాసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావేఽపీత్యపి
 శబ్దార్థః. తథాత్వే రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాద ఏవేతి భావః. యద్వా,
 సుమిత్రాయా అపుత్రత్వాదీవత్పుత్రత్వాత్ అన్య సుమిత్రాగర్భసమ్భూతత్వహత్ర
 మేవ పుత్రలాభఫలస్య తు కాసల్యాగామిత్యాదితి భావః. అత్రాపిరవధారణార్థకః,
 అథవా, సుమిత్రమకృతి మనుహ్యత్ అపుత్రమిషత్పుత్రః పుత్రకల్ప ఇత్యర్థః ‘పితృ
 సమా జ్యేష్ఠ’ఇతి న్యాయస్సాత్ప్రేవ ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః; సుమిత్రం చాసావాపుత్ర
 శ్చేతి విశేషణసమాసః తస్య భావ స్తత్వాత్, అన్య నైత్యాదృశత్వాభావాదిత్యపి
 శబ్దార్థః, యద్వా సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సుమిత్రాపుత్రత్వం వివాచ్యత్వర్థః ‘లృణ్లోపే
 కర్తృణ్యధికరణే చే’తి పంచమీ, అత్రాపిరేవకారార్థకః, స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధం సత్,
 జగతి లోకే, విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే, ‘పుణ్యైర్యశో లభ్యత’ ఇతి న్యాయా
 దితి భావః, ‘విసరాభ్యాం జేరిత్యాత్మనేపదం. తథా, అంబుజయుగం ఆరందయుగం,
 కర్తృ, నిశీథే ఆర్ధరాత్రే, ని. ‘ఆర్ధరాత్ర నిశీథా ద్వా’ విత్యమరః. నిర్మిద్రం యది
 ప్రపుల్లం చేత్, ‡ యస్య లక్షణస్య సంబంధి యదీయం, తచ్చ తత్, అక్షిద్యంధ్వం సేత్ర

† రామానుజ స్వాదిశేషే లక్షణేఽపి ధనంజయ ఇత్యభిధానాద్రామానుజశబ్దస్య
 కత్త్రేవ రూఢేః స్వతస్సిద్ధం స దితరదురవాపం విజయతే ఇత్యన్వయః. రూఢ్యాస్వతస్సిద్ధత్వ
 మత్ర, అన్యత్ర రూఢ్యభావాత్తయా తదితరదురవాపత్వం చ సిద్ధమ్.

‡ యదీయాక్షిద్యంధ్వం ప్రతినిధిర్యస్మేతి బహువ్రీహిః పుంసీ ప్రతినిధిర్యుక్త్యా
 తస్య నిత్యపుంస్త్వాత్ ఉపమానస్య కమలద్యంధ్వస్యోపమేయత్వప్రకల్పనాత్ప్రతీపా
 లంకారః * ‘ప్రతీపమపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పన’ మితి లక్షణాత్.

గ. తదనంతరం మరుపథే ¹పృథుతరగ్రీష్టోష్ణణి వైవాత్కతోప
లంభమంభోరుహతటాకం సుధా²సారపూరితాపం భూరితాపః సత్పష్ట
ఇవ కృష్ణసారో భరతస్సరభసం సముపేత్య రామం ³పాదయోర్ని
పత్య చిరం రుదక⁴ దశరథకథామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ
సలక్షణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్. ⁴(జననీజనోఽపి
తత్ర నిపత్య సుచిరమరోదీత్.)

౧౭౦

యుగళంచ, తస్య ప్రతినిధి ఉపమానం భవేత్ స్యాత్ నాస్యోపమానం కించిత్స
శ్యామ ఇతి భావః. ఏతే లక్షణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే. తం లక్షణ
మపి, సః భరతః, సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీచకార, అపశ్యదిత్యర్థః. కరోలేద్ధృషి
సిచః కిత్వాన్న గుణః 'ప్రాస్యాదంగా'దితి సూ⁵తః, అత్రాంబుజయుగస్య నిశీధే నిర్ని
ద్రత్వాసంబంధే⁶నీ తత్సంభావనమూసంబంధకసాదతితయోక్తిః; తదేతత్, 'పుష్పం
ప్రవాళోపహితం యచి స్యా'దిత్యా ద్యుదాహృత్యాలంకారసర్వస్వకారః సృష్టిచకార.

తదనంతరమితి. తదనంతరం శ్రీరామసీతాలక్షణదర్శనానంతరం, పృథుత
రోఽత్యంతబహుళః గ్రీష్టోష్ణగ్రీష్టర్మజనితసంతాప⁷ యస్మిన్ తస్మిన్, దుస్సహసంతాప
కారిణీత్యర్థః. మరుపథే ఊషరఫల వత్స⁸ని, నిర్జలదేశ ఇతి యావత్, 'బుహు⁹రి' త్యా
దినా సమాసాంతః, వైవాద్భాగ్యవశాత్. ని. 'వైవం దిప్తం భాగధేయం భాగ్య' మిత్య
మరః, కృతోపలంభముపలభిం ప్రాప్త మిత్యర్థః. సుధాయా అమృతస్య సార ఇవ
సార ఉత్క్రష్టా¹⁰నో యాసాం తాః పూరితాః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరిక్తః, అపా¹¹ యస్మిన్
తం, అమృతప్రాయ పయఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః, 'బుహు⁹' రిత్యాదినాసమాసాంతః అంభో
రుహతటాకం వద్దసరోవిశేషం, భూరితాపః బహుళసంతాపః, అతఏవ సత్పష్టః
పిపాసాతురః, కృష్ణసారో హరిణవిశేష ఇవేత్యుపమా. భరతః సరభసం సవేగంయథా
తథా, ని. 'రభసోవేగహర్షయో¹²రత్యమరః, రామం, సముపేత్య ప్రాప్య, పాదయో
ర్నిపత్య, చిరం, రుదక⁴, రోదనం కుర్వత్, దశరథస్య, కథాం పఠోకయాత్రాయాపాం,
వార్తామపి, కథయిత్వా, మైథిలీసహితాయ, సలక్షణాయ, రామాయ, శోకేన యా
మూర్ఛా తాం, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాత్, భరతముఖాత్ దశరథపఠోకయాత్రాం
శ్రుత్వా సీతారామలక్షణాః శోకవశాన్మూర్ఛాం ప్రాపురిత్యర్థః. 'పామ్రా¹³ధై' త్యా
దినా దాణో యచ్ఛాదేశః (జననీజనోఽపీత్యాదిసృష్టం, తతఃమిత్యంత అపా.)

౧౭౦

ప. వేలోల్లంఘనమేతేషాం శోకోదన్వతి తన్వతి,

అగస్త్యాయితమేతస్మిన్వసిష్టేనాత్మ వేదినా.

౧౭౧

గ. తతః ¹ప్రతిపద్య సంజ్ఞా మనుజ్ఞయా గురోరమరసరితి విరచిత
సముచితనివాపకృత్యం ప్రణిపత్య ²రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతః
³ప్రావర్తత.

౧౭౨

వికర్తనకులన్య యదనుహలం గుణగణన్య యదనుగుణం యశో

వేతతి. ఏతేషాం శ్రీరామాదీనాం, సంబద్ధి, షికస్త్రిక్ ఫూర్వోక్తే, శోకఉద
న్వానివేత్తుపమితసమాసః, అగస్త్యాయితమిత్తుపమాలింగాత్. తస్మిన్ శోకోదన్వతి
దుఃఖసాగరే, 'ఉదన్వాపదధౌ' చేతి నిపాతకాత్పాఘః, వేలోల్లంఘనం కూలాతి
వర్తనం, మర్యాదాచక్రమణం చ, ని. 'అబ్ధ్యంబువికృతౌ' వేదాకాలమర్యాదయో రపీ
త్యమరః; తన్వతి కుర్వతి, ఉద్వేలే సతీత్యర్థః. అత్తవేదినా అత్తతత్త్వజ్ఞేన, శోకాపన
యశోవిదేనేత్యర్థః. పసిష్టేన మహర్షిణా, అగస్త్యేనేవాచరితమగస్త్యాయితం, కుంభ
సంభవోఽంభోధిమివ పసిష్టస్తదీయశోకసంరంభం స్తంభితవానిత్యర్థః 'కర్తః కృష్ణుః
వాక్సే'తి క్యజ్. 'అకృతస్సర్వధాతుకయోద్ధీర్ఘ' ఇతి ధీర్ఘః. తతో భావే క్తః. ఉపమా
లంకారః.

౧౭౩

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, సంజ్ఞాం, చేతనాం, ప్రతిపద్య ప్రాప్త్య, ప్రతిబుద్ధ్యే
త్యర్థః. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యం .చేతనాయాం రవిస్త్రీనూ' మితి విశ్వః,
గురోరనుజ్ఞయా పసిష్ఠనిదేశేన, అమరసరితి గంగాయాం, విరచితమాచరితం సము
చితం న్యాయ్యం తత్కాలాచరితం వా, నివాపకృత్యం పితృతర్పణకర్తృ యేన తం, 'ఇనం
భూక్ష్య మహారాజ ప్రీతో యచశనా వసుం, యదన్నః పుషమో భవతి తదన్నా
స్తస్య దేవతా' ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా, తదాసిం సంభవద్భిః పదార్థైర్నిర్వర్తితసి
తృయంజమిత్యర్థః. రామం, ప్రణిపత్య సమస్కృత్య, భరతః, ప్రతినివర్తయితుం వన
వాసా తృప్తిత్యావర్తయితుం; ప్రావర్తత ప్రవృత్తోఽభూత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం
విజ్ఞాపయితు ముపాక్రమణేత్యర్థః.

౧౭౪

తత్ప్రసక్తమేవ వివృణోతి—వికర్తనేతి. తత్రానుకూలాదిశబ్దానాం ప్రాయశ
స్తావదేశకార్థకత్వం. తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యానమే. వికర్తనకులస్సార్కవంశస్య. ని.
'వికర్తనార్కమాద్యం దేశ'త్యమరః. యత్. యాదృశితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః, అను

1 ప్రపద్య, 2 రామమనకృత్యవర్తయితుం. 3 ప్రార్థయత్.

రూపస్య యదనురూపం¹ సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య
యద్యోగ్యం లోక²గర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సద్భవం
తాదృశమాశయం ప్రకాశయంతీ భరతో³పజ్జం విజ్ఞాపనా. ౧౭౩

తత్క్షణం క్షణప్రభాభంగగురలక్ష్మీసమావేశలక్షణే ఖోణీపలిశత
ధృతో⁴జ్ఞితే ముకుటే విఘటితాశం⁵ సాదరం ప్రణివత్య మాం పాదు
కాభ్యాం పరిష్కరుతం యువామితి రఘువర⁶దరణౌ స్వయమేవ

కూలం సమృతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తే, యదనుగుణమనువృత్తం
యోగ్యమిత్యర్థః, యశోరూపస్య ప్రశస్తయశసః, ప్రశంసాయాం రూపప్రశంసా
వచనైశ్చేతి సమాసః. యదనురూపమర్హం, సమాచారస్య సమ్యగాచారస్య, యత్స
ముచితం న్యాయ్యం, ప్రాచీనభాగ్యస్య పురాతనపుణ్యస్య, యత్, యోగ్యం యుక్తం,
లోకగర్హణాయా లోకాపవాదస్య, యదనర్హమయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం
యాదృశిత్యర్థః. శ్రుతస్య కాస్త్రస్య, యత్సద్భవం, సమానమవిరుద్ధమిత్యర్థః. ని.
'శ్రుతం కాస్త్రావధృతయో' రిత్యమర్థః. తాదృశం తాదృశప్రకారమేవ, విధేయ ప్రాధా
న్యాయ్యుల్లింగనిర్దేశః, ఆశయమభిప్రాయం, ని. 'ఆశయస్సాదభిప్రాయే మానసాధా
రయోరపీతి విశ్వః. ప్రకాశయంతీ, ప్రకటయంతీ విజ్ఞాపనా ప్రార్థనా, ఉపజ్ఞాయత
ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః 'అతశ్చోపసర్గే' ఇతి కర్తృణ్యుజ్యయః, భరతస్యోపజ్ఞా
భరతోపజ్జం భరతేనాదౌ జ్ఞాతేత్యర్థః. కర్తరి వస్త్యా సమానే 'ఉపజ్ఞోపక్రమ' మిత్యా
దినా నపునకత్వం, ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశన' ఇత్యమర్థః.
మహాకులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తం స్వాత్రధా భరతో విజ్ఞాపితవానితి
ఫలితార్థః. శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవానితి
తాత్పర్యమ్. ౧౭౩

తతః కింజాతమిత్యత ఆహ—తత్క్షణమితి. తస్మిన్నేవ క్షణే తత్క్షణం, 'అత్యంత
సంయోగే ద్వితీయా' క్షణం ప్రభా ద్యుతిర్నస్యాన్నా క్షణప్రభా విద్యుత్ తద్వ
ద్భంగురా భంగళిలా అచింతితేత్యర్థః 'భంజభాసమిదోఘురచ్' తస్యా లప్యైః రాజ్య
క్రియః సమావేశస్య సంప్రాప్తే లక్షణే చిహ్నా, తథా, ఖోణీపలిశతైరనేకఖోణీ
పలిభిః ధృతం చ తదుజ్జితం త్యక్తం చేతి స్నాతామలిప్తవ 'తూర్వకాలే' త్యాదినా

1 సమయాచారస్యేతి పాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః.

2 గర్హణీయాయ. 3 రామం ప్రణివత్యసాదరం, 4 చరణద్వయం.

ప్రార్థ్య¹ ప్రతిశ్రయితుం స్థండిలకాయీ² చరితమివ బభార భరతస్యోత్త
మాంగమ్. ౧౭౪

ప. ³త్వయా మయా చ⁴ కర్తవ్యసత్వవాచః పితు ర్విధిః,

ఇతి ప్రత్యాదిశ ద్రామో భారతీమపి భారతీమ్. ౧౭౫

సమాసః, తస్మిన్ విశేషణద్వయేనాపి హేయత్వం సూచ్యతే. ముకుటే కిటిరే, విఘటి
తాశం త్యక్త స్పృహం, భరతస్యోత్తమాంగం శిరః, ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్ష' మిత్యమరః.
అత ఏవ, సాదరం సగౌరవం, ప్రణివత్స నమస్కృత్య, యువాం పాదుకాభ్యాం, భవ
దీయాభ్యాం, పరిఘ్నరుతం, మా మలంకురుతం, న హి మే తద్వ్యతిరేకేన ముకుట
మలంకార ఇతి భావః. 'సంపద్యుపేభ్యః కరోతే భూషణ' ఇతి సుబ్. కరోతే స్తోత్స
భ్యమపురుషద్వివచనం, ఇత్యేవం రఘువరచరణౌ రఘునాయకపాదౌ స్వయ మే వోత్త
మాంగమేవ, ప్రార్థ్య యావయిత్వా, ప్రతిశ్రయితుం నిజప్రార్థనామంగీకర్తుం, ని. 'అంగీ
కారాభ్యుచగమ ప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః. స్థండిలే భూతలే శేలే ప్రతవకా దితి
స్థండిలకాయా ని. 'య స్థండిలే ప్రతవకాచ్ఛేలే స్థండిలకాయస్సా' వి త్యమరః. 'స్థం
డిలాచ్ఛయితరి ప్రత' ఇతి తిసిః తస్య, యచ్చరిత మాచరణం స్థండిలకాయిత్వరూపం తద్వ
భారే వేత్త్యుత్పేక్షా. యథా కశ్చిద్వ్రతీ స్వేష్టదేవతాయా యావదనుగ్రహ మధశ్శయనే
ప్రతనియమాదితాత్పర్యే గాపతిష్ఠతే తథా భరతస్యోత్తమాంగమపి శ్రీరామచరణనికటే
పాదుకాదానరూపానుగ్రహపర్యంకం నివత్యాతిష్ఠ దిత్వ లేప్యేత్పర్యః. ౧౭౪

అ. తత్త్వీరామః కిమకరోదిత్యత ఆహ—త్వయేతి. సత్యవాచ స్సత్యవచనస్య,
పితృర్దశరథస్య విధిః, చతుర్దశవత్సరావధిక భూచరిపాలనవనవాసనియోగ ఇత్యర్థః.
త్వయా, మయా చ, పుత్రాభ్యామావాభ్యామిత్యర్థః. కర్తవ్యః ఆవశ్యం విధేయః,
అన్యథా దోషస్తరణాదితి భావః. ఇత్యుక్తే వ్రతీశేషః. భారతీం భరతసంబంధినిమపి, భారతీం
ప్రార్థనావాచం, రామః ప్రత్యాదిశ తప్రిత్యాఖ్యాతవాక్, పుత్రస్య పిత్రాజ్ఞోల్లంఘన
మనుచిత మతో⁵ఽవశ్యం మయా నియతకాలం వనే వస్తవ్యం త్వయా చ ప్రకాపరిపాలన
తత్పరేణ భవితవ్యమితి నిరాకృతవానిత్యర్థః, తాదృగ్విసయాదిసద్గణసంపన్నస్య భరత
నైగవప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాక్ కిము తాన్య స్మేతి కింవత్తవ్య మస్య సత్యప్రతిజ్ఞా
పరిపాలకత్వమపీత్యపికట్టార్థః. ౧౭౫

1 చరితచయితుం. 2 చరణమివ. 3 వితత్సూర్యం-తథాహి' ఇతి క్వచిత్. 4 కర్త
వ్యమ్. 5 వచః.

గ. ¹(తత్ర) జాబాలిప్రార్థనాయామపి వ్యర్థాయామ్. ౧౭౬

ఘ. భరతస్తదనుప్రార్థ్య లేభే లాభవిదాం వరః,
కాకుల్ స్థపాదుకాకారం ²మహర్షం ముకుటద్వయమ్. ౧౭౭
స ఏష సానుజః ప్రాయాదయోధ్యాం భ్రాతృశాసనాత్,

అథ కిం తత్రాహ—తలేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే. జాబాలీతి. అత్ర రామాయణం. 'ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి ర్వాప్రహ్లాత్తమః (అహిక్యేతి కేషః) ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేతమిదం వచః. సాధు రాఘవ మాభూతే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా, ప్రాకృతస్య సరస్వేవహ్యర్థబుద్ధే ప్రవస్తివః. కః కస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్, యదేశో జాయతే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి. తస్మాన్తాతా పితాచేతి రామ సజ్జిత యో నరః, ఉన్నత ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధికస్యచి'దిత్యేవం భూతాయాం జాబాలే ర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాం నూచ్ఛాయామపి, వ్యర్థాయామనంగీకృతాయాం సత్యాం, జాబాలివచ నేఽపి నిరాకృతే సతిత్యర్థః. మహర్షేరపి వచనం నాంగీకృతం కిమతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః, భరతప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థః' వా. ౧౭౬

భరతఇతి. తదను జాబాలిప్రార్థనానంతరం, లాభవిదామధికఫలప్రాప్తివహరపరి జ్ఞాతృగాం, విదేర్ జ్ఞానార్థాత్సంపదాదిత్వాత్క్రిష్ట, వరః. శ్రేష్ఠః, నిః 'వైవాద్యులే వరః శ్రేష్ఠ' ఇత్యమరః. భరతః, ప్రార్థ్య. 'అధిరోహ్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమ భూషితే, ఏలే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాన్యత' ఇతి రామాయణోక్తిరిత్యా, యాచయిత్వా, కాకుల్ స్థస్య శ్రీరామస్య, పాదుకాకారం, మహర్ష మమూల్యం, ని. 'మూల్యే పూజావిధా వర్ణ' ఇత్యమరః. ముకుటద్వయం శోఙ్గీరయుగళం, లేభే ప్రాప్, కి మేలేనాపకర్షావహేన రాజలక్షణోఽఙ్గీరేణేతి పరిహృహ్యోత్కర్షావహం మర్తకాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః. ధర్మివ్యం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య రాజ్యపరి పాలనమపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తం త ద్ద్వయం సంగృహీతవా నితి భావః. అత్ర లాభవిదవరపదార్థస్య విశేషణకత్యా ముకుట ద్వయప్రాప్తి పదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. 'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి లక్షణాత్. ౧౭౭

అనంతరవృత్తాంత మాహ-సఇతి. సఏష భరత స్సానుజ సృశత్రుస్తుస్సక్, భ్రాతృ శాసనా స్ఫీరమనియోగాత్, అయోధ్యాం, ప్రాయాత్యాపిత్. తథా, రామః సలక్ష

అటవీం పితృసం దేశాద్యయా రామస్సలక్షణః. ౧౭౮

విలంఘ్య వివిధాన్ దేశాన్ భరతో ధృతవల్కలః,
విషయం స్వముపాశ్రిత్య విషయే విముఖోఽభవత్. ౧౭౯

గ. తతశ్చాయం యావదార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావదయో
ధ్యాం నాధ్యాన్యే, తస్మిన్న వధిమతిక్రమ్యః చిరాయతి సతి సద్యవవాశ్ర
ణస్సౌ, పితృనియోగాత్పితృశాసనాత్, అటవీం దండకారణ్యం, యయా. యథా
శ్రీరామస్య పిత్రాక్షా పరిపాలనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య బ్రాతృజ్ఞేతి భావః. ఏతేన
భరతస్య పిత్రాక్షాపేక్షయాపి బ్రాతృజ్ఞేన గరియసీతి సూచ్యతే. ౧౭౮

విలంఘ్యతి. భరతః ధృతవల్కలస్సౌ, జ్యేష్ఠే ధర్మిష్ఠే వల్కలధారిణి సతి
మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిధృతవల్కలవసనశత్యర్థః. వివిధాన్ నానా
విధాన్, దేశాన్, భరదవాశ్రమాదిప్రదేశాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యతి
క్రమ్య, తతః, స్వం స్వకీయం, విషయం కోసలదేశముపాశ్రిత్య, విషయే రాజాహ్నే
భోగే, విముఖో నిరాస్థోఽభవత్ బ్రాతృవత్కందమూలఫలాహారేణ శరీరయాత్రా
తత్పరోఽభూ దిత్వర్థః. ఆత్రాయం ధ్వనిః, భరతో నామ కశ్చన మునిః వివిధాన్ తిర్య
క్తునుష్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంత ఇతి దేశాన్ శరీరాణి విలంఘ్య తత్ర
త్కర్తృనుసారేణ తత్రచరీరోపాధ్యవచ్ఛిన్నతయా యావత్కర్తృనుభవం స్థిత్యా తత్ర
త్కర్తృత్వయే తాని సర్వాణ్యతిక్రమ్యేత్వర్థః. ధృతవల్కలః చరమశరీరావచ్ఛిన్న
దశాయాం వైరాగ్యాద్వల్కలధారి సౌ స్వం స్వహృదయాకాశాంతస్థం విషయం
జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య తుతశ్చిద్భాగ్యోదయా ధ్యాన
గోచరం కృత్వా విషయే తుచ్ఛే సాంసారికసుఖే విముఖః విరక్తోఽభవత్, ఆత్రాభి
ధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణాదప్రకృతమునిగోచరశబ్దమూల్యోఽయం ధ్వనిరితి
సంక్షేపః. ౧౭౯

తత ఇతి. తతస్తదనంతరమయం భరతః, యావత్ యావత్పర్యంతం, ఆర్యస్య
శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యంతం, ఆయో
ధ్యాం నగరిం, 'అధిశిష్ఠాస్థానాం కర్తే'తి కర్తృత్వం, నాధ్యాన్యే నాధితిష్ఠామి, సతి
మనానిని జ్యేష్ఠే తత్ర రాజ్యస్య కర్తృమన్వత్వాదితి భావః. తథా, తస్మిన్ శ్రీరామే

యాశమాశ్రిత్యాపి ¹ప్రాణాన్నందయిష్యామితి నందిగ్రామసంజ్ఞ
మాశ్రమమశ్రితయత్. ౧౮౦

దాశరథిరపి శమధనజనకధితనిశిచరగణ ²(రచిత) కదనపరిహర
ణాయ గహనజతరమవజగాహే. ౧౮౧

ప. విస్తీర్ణాత్సైర్వివిసహరిణ్డైర్వితభీతిప్రరోహైః

అవధిం చతుర్దశవత్సరాత్తకమర్యాదామతిక్రమ్యైల్లంఘ్య, † చిరాయతి సతి, స శీఘ్రం
నాయాతి చేదిత్యర్థః, సదృశివ-అవిలంబేదైవ, ఆశ్రయమశ్నాతీత్యాశ్రయాశమ
నలం, ఆశ్రిత్యాపి, ప్రాణాన్, నందయిష్యామి - సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహ
స్వాగ్నిప్రవేశాదప్యత్యంతదుస్సహ్యత్వాదితి భావః, ప్రాణపరితోషకోపాయాంతరా
త్యంతభావసూచకోఽయ మవేశజ్ఞః. ఇతి ప్రతిజ్ఞాయేతి శేషః. నందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా
నామధేయం యస్య తం, ఆశ్రమం-కపోఽర్హనివాసం, ఆశ్రితయత్ ఆశ్రితవాన్,
తత్రార్యపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రయా రాజ్యం పరిపాలయ
న్నుతిష్ఠది త్యర్థః, శ్రయతే ద్దుజి 'జిశ్రిదుశ్రుభ్యుక'రరి చజి'తి చక్ష. చజిచేతి
ద్విత్వం, నమ 'అసూర్యా నామ లే లోకా అంధేన తమసా వృతాః, తాంస్తే ప్రేత్యా
భిగచ్ఛంతి యే కేచాత్మనానో జనా' ఇతి శ్రుతేరాత్మహంత్యాణాం మహానర్థశ్రవ
ణార్థశ్చాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోఽయం భరతః కథమాశ్రయాశాశ్రయణరూపప్రతిజ్ఞాం
కృతవానితి చేత్సత్యం ఏవం కథయతి భగవతీ శ్రుతిః, తథాప్యాతురస్య భరతస్యా
త్యంతసామ్రాజ్యప్రదర్శనార్థకత్వాదిత్థం ప్రతిజ్ఞేతి వేదితవ్యమ్. ౧౮౦

దాశరథిరితి. దాశరథిః - శ్రీరామోఽసి, శమధనజనైర్నరహర్షిభిః, కథితం -
నివేదితం, నిశిచరగణరచితం - రాక్షసనివహకృతం, యత్కదనమాశ్రమోపప్లవరూపం
తస్య పరిహరణాయ - నిరసనార్థం. మహోపద్రవకారిరాక్షససంహరణేన మహర్షీన్
స్వస్థాన్ కర్తు మి త్యర్థః, గహనజతరం - కాంతారాంతరాళం, అవజగాహే ప్రవివేశ.

విస్తీర్ణేతి. రామః, పీతోఽసగతో భీతిప్రరోహా భయావిర్భావో యేహం తైః,
ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిప్రంభాదనుత్పన్నభయైరిత్యర్థః. అతఏవ, విస్తీర్ణా
న్యాతున్యాద్యస్తారితాన్యక్షీణి యేహం తైః 'బహువ్రీహా సక్యక్షోస్సాన్యంగాక్ష'చ'

† (భావలక్షణసప్తమ్యాః 'గోఘ దుహ్యమానాసు గత' ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపక
భావః. 'పాథసి పీతే తృష్ణా కామ్యతీ'త్యాదౌ హేతుహేతుమద్భావః; ప్రకృతే శ్రీరా
మాగమనవిధింబస్యాగ్నిప్రవేశహేతుత్వా జ్ఞేతుహేతుమద్భావోఽర్థః.

1 ప్రాణానపి నన్దయిష్యామి. 2 ఏతన్నాస్తీ క్వదిత్.

దర్భగ్రాసేఽవ్యకృతరుచిభిస్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః,

రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థానమత్రైర్తహర్షే

ర్జగ్రాహోస్య ప్రముదితధియః ప్రేమవర్యాం సపర్యామ్. ౧౮౨

గ. సీతామప్యనసూయాభిధానా తస్య పత్ని స్వభూషణై రతోషయత్. ౧౮౩

ప. ఖండనాయ పసుథావధూమనః

తథా దర్భాణాం గ్రాసే - కటశేఽపి, ఆకృతరుచిభిరవిహితాదరైః, శ్రీరామదివ్యమూర్తి దర్శనవ్యాసంగాన్నిజదేహయాత్రాయామప్యసక్తిరహితైరిత్యర్థః. వివినహరిణైః అరణ్య మృగవిశేషైః, సస్పృహం - సాభిలాషం యథా తథా, వీక్ష్యమాణః - అవలూక్య మానస్సక్, శ్రుతిభవపద్మభవప్రముఖానామప్యగోచరో భగవాన్ సీతాలక్షణో పేతశ్శ్రీరామః పంగూపరి గంగాప్రవాహవదస్తాకం పురతః ప్రాదురాసీదితి సకల జగన్తోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానన్దవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్వైత్తైర్విశిష్టమృగాదిభిరపి సవిస్తయం పరిదృశ్యమాన ఇత్యర్థః. తిరక్కామప్యయం విలూకనీయః కిముతాన్యేషామితి భావః, ప్రకృత్యా - స్వభావేనైవ, మహితం - పూజ్యం, అత్రైరత్రి నామో, మహర్షేః - ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థానమాశ్రమం, ప్రాప్య, ప్రముదితధియః-నిజా గమనాత్సంతుష్టాంతఃకరణస్య, ఆస్వాత్రిమహర్షేస్సంబంధినిం, ప్రేమవర్యాం - ప్రీతి పూర్వకత్వాదుత్కృష్టాం, సపర్యామతిభిపూజాం, జగ్రాహ - స్వీకృతవాన్, యథా ర్హ్యాతిభిసత్కారాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యావదుత్సాహం సంభావితాం - పూజాం, గృహీతవానిత్యర్థః. ని. 'పూజా సమస్యాఽపచితిస్సపర్యార్పార్హణాస్సమా' ఇత్యమరః. సకలలోకపూజ్యస్యాస్య భగవతో రఘునందనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్తమేవేతి భావః. ౧౮౨

ఆ. తతః కిమత ఆహ—సీతామపీతి, అనసూయేత్యభిధానమాఖ్యా యస్యాస్మా తథోక్తా, తస్య మహర్షేరత్రేః, పత్ని భార్యాసీతాం శ్రీరామధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః స్వకీరూలంకారైః, ఆతోషయదమోదయత్, వస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావ యామా సేత్సర్థః. సాధ్వీమణేస్సాధ్వీమణితోషణం యుక్తమితి భావః, తథా రామాయణం 'ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్రమభరణాని చ, ఆంగరాగం చ వైదేహీ మహర్థం చ విలీపనం. మయా దత్తమిదం సీతే తవ గాత్రాణి శోభయే' దితి.

ఖండనాయేతి, రాఘవః రఘుపంశోద్భవః, శ్రీరామః, పసుధైవ పథూః భార్య తత్త్వతస్తస్య శ్రీమహాద్విజ్ఞుత్వేన భూపతిత్వాదితి భావః. తస్యా మన ఏవ పుండరీకం

పుండరీకతుహినత్విహం ద్విహం,

దండ కావనమవాప రాఘవ

శృండభానురీవ మేఘుమండలమ్.

౧౮౪

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే

అయోధ్యాకాండస్సనూత్తః.

సితాంభోజం. ని. 'పుండరీకం సితాంభోజ'మిత్యమరః. తస్య తుహినత్విహం హిమక
రాణాం, చంద్రాణామితి యావత్, చంద్రవత్తదన్తాసనిరసనహేతుభూతానామిత్యర్థః.
అధర్వాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారిత్యాదితి భావః. న చానేకచంద్రగ్రహణం
దోషయ. విశేష్యబాహుళ్యేనోపచరితత్వాదిత్యుక్తం విద్యానాథేన, 'ప్రోద్యన్తుక్తాఘ
తారాప్రకరపరిపృతస్వర్వభూవక్త్రచంద్రాః'ఇతి. ద్విహం రాక్షసానాం, ఖండనాయ
సంహరణార్థం వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థమవతీర్ణత్వాత్తేహం చావశ్యముప
లబసీమాయా వసుధారూపనిజభార్యాయా మానసోష్ఠాసనిరాసనకృత్యకారిత్యాచేతి
భావః. చండభానుసూర్యో మేఘుమండలమశ్రుంధమివ, దండకావనమవాప,
తత్సమీపం జగామేత్యర్థః. రూపకోపమయోస్సంసృష్టిః సృష్టా. శబ్దాలంకార
స్త్యుపప్రాసః, చమత్కారకారితయా సంప్రదాయశుద్ధిచ్యోతకతయా చ శ్రీరామా
యణాయోధ్యాకాండంతిమశ్లోకతురీయపాదాంతిమోపమామత్రాప్యంతే ప్రయుక్తవా
నిత్యనుసంధేయం. తథా చ శ్రీరామాయణం 'ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభిస్తపస్సిభిర్ద్విజైః
కృతస్వస్త్యయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేక రాఘవః సలక్షణసూర్య ఇవా
శ్రమండల'మితి రథోద్ధతాపుత్రమ్. 'రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగా'వీతి లక్షణాత్. ౧౮౪

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిరసందోహముందానందలాభాభి
నందితరఘునందనచరణారవిందమకరద్వాస్వాదన కందళితసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండ
మునిప్రకాండమండలేశ్వరకాండీల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వచనాన్వయసుధాపారా
వారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్యేంద్రముఖిఖలవిద్యాసారస్వజ్ఞ
సార్వభౌమస్య కోండోపండితపర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరమధాకరేణ
రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితారామం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం సాహిత్యమం
జాషికానమాఖ్యానాయాం అయోధ్యాకాండః.

అ రణ్య కాం డః.

ప్రవిశ్య విపినం మహత్తదను మైథిలీవల్లభో
మహాబలసమన్వితశ్చలితసీలశ్చై లచ్చవిః,
నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుం శరై
శ్చచార సశ రాససస్సరపథే తటిత్వానివ.

౧

అభిక్రీమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యాయతే—ప్రవిశ్యేతి. తదను దండకావనప్రాప్త్య నంతరం, మహాబలసమన్వితః, అప్రమేయపరాక్రమకాలీత్యర్థః. ఏతేన అవినవాది తయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్షత్వం సూచ్యతే. అన్యత్ర మహాబలా వాయుః లేన సమన్వితః, తత్ప్రేరిత ఇత్యర్థః. చలితస్య సంచలతో సీలశ్చైలస్య ఇంద్రసీలాచలస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్య స తథోక్తః. సమానమేతత్. ఏతేనాత్యంతాశ్చర్యకరత్వం మహాన్న త్వం చ సూచ్యతే. మైథిలీవల్లభః సీతావతిః, శ్రీరామః, మహద్విపులం, విపినం దండకారణ్యం, ప్రవిశ్య, శరైర్వాణైర్నిరైశ్చ. ని. 'శర' దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరంతుసీర' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, నిశాచరా రాక్షసాః దవానలాః వనవన్నయ ఇవేత్యుపమితిసమాసః. తటిత్వానివేతి స్పష్టోపమానింగాత్, లేమం ప్రశమనం వినాశముపశమనం చ, విధాతుం కర్తుం, సశరాసనో ధనుర్ధరస్సక్, అన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథో అకాశే, 'ఋహు' రిత్యాదినా సమాసాంతః. తటిలోఽస్య సంలీలి తటిత్వాన్ మేఘ ఇవ, 'తసా మత్స్యర్థ'ఇతి భసంజ్ఞాయామేకసంజ్ఞాధికారే గాపదత్వాత్పదకార్యం జత్వం న భవతి కింతు 'ఝయ' ఇతిమతుసో మకారస్యవకారః. చచార విజహరేత్యర్థః. అత్రోత్తరాధౌక్షేమానుప్రాణితోఽయముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితసీలశ్చైలేత్యత్ర సీలశ్చైలస్య చలనాసంభవాత్. ఇయ మభూతోపమేత్యాచార్యదంఽప్రభృతయో బభణుః. అతఏవాప్రసిద్ధ స్తోపమానత్వాయోగాదుప్రేక్షేత్యాధునికాలంకారికాస్పర్శే వర్ణయంతి. పక్షచ్ఛేదా త్సూర్యం యది వివక్షా తపోవమైవేత్యలం, పృథ్వీవృక్షమ్ లక్షణం తూక్రమ్. అత్ర శ్రీరామాయణారణ్యకాండాద్యపద్యాద్యవదం ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్. తచ్చ 'ప్రవిశ్య తు మహారణ్య'మితి

గ. ¹తదను ²కంఠాలవనశుండాలకపోలకషణవిషమితా ³మిత
విటపసాలపండ నిర్యాతనిర్యాసగంధాన ప్యాత్తగంధా నివదధానై
రాహుతి⁴గంధైరనుమీయమానానవినాభూతజలాశయానాశ్రమభాగా
నభితశ్చరతోరాతిథ్యోప్రశమితమార్గశ్రమయో ⁵రామలక్ష్మణయో
రధ్యానం ⁷తరసా రురోధ విరాధాభిధానో యాతుధానః. ౨

తదన్వితః. కంఠార్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాపనేయస్త్యగ్రోగవిశేషః సా విష
మస్తీతి కంఠాలాః సిద్ధాచిత్వాల్లః. ని. 'కంఠాఃఖడ్గాశ్చ కంఠాయే'త్యమరః.
శుండాస్తుండా. విషం సంతీతి శుండాలాః 'ప్రాణిస్థాదాతో'లజన్యతరస్యా'మితి మత్స్య
ధీయో లచ్చిత్యయః. రేసాతపక్షే'కుటిశమీ శుండాభ్యో'ఇతి రప్రత్యయః. కంఠా
లాః యే వనశుండాలకపోలాః ఆరణ్యమత్రేభగండస్థలాని లేషాం కషణేన సంఘర్షణేన
విషమితాః వికలీకృతాః, అమితా అసంఖ్యాతాశ్చ విటపాశ్యాఖా యస్య స తథోక్తః,
ని. 'విటపః పల్లవే పిన్దే విస్తారే స్తంభశాఖయో' రితి విశ్వః. తాదృశో యస్సాలపండ
స్పర్శకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతః నిర్గతః నిర్యాసగంధో మజ్జావిశేషమోదో యేషాం లే
తథోక్తానపి, ఆత్తగంధాక్ పునః స్వీకృతామోదాక్ అభిభూతామోదానితి చ గమ్యతే,
విదధానైః, నిర్యాసగంధవిధురత్వేన పునస్సాన్నిభివ్యాప్త్యా బహుళతరగంధసంపన్నాక్
కుర్వాణైరిత్యర్థః. ని, 'సాలే తు సర్వకార్యార్థశ్చకర్షకాస్సస్యసంవరః, ఆత్తగంధోఽభి
భూత స్సాన్యో'దితి చామరః, అహుతిగంధైః హూయమానహవిరాద్యామోదైర్లేతుభిః.
ని. 'గంధో గంధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో'రితి విశ్వః. అనుమీయమానా
నభూహ్యమానాక్, దూరాదేవేతి శేషః, ఇమే ఋష్యాశ్రమా భవితుమర్హంతి
అహుతిగంధవత్త్వాత్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్. ఇత్యనుమితివిషయాక్రియమాణానిత్యర్థః.
అవినాభూతాః సర్వతః ప్రతిపన్నాః జలాశయా హ్రదా యేషు తాక్, శ్రమహరిణ
ఇత్యర్థః. ఆశ్రమభాగానభిః తపోవనానాం సమంతాత్. 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా
ద్వితీయా. చరతోస్సంచారతత్పరయోః, అతిభ్యేన మునివిరచితాభిసత్కారేణ 'అతి
భేర్ణ్యో'ఇతి ణ్యప్రత్యయః, ప్రశమితః శాంతిం గమితః, మార్గశ్రమోఽధ్వ
గమనప్రయుక్తభేదో యయోస్తయోః 'శ్రమః భేదోఽధ్వరత్యాదే'రితి లక్షణమ్.

1 తతః. 2 కంఠాలావనయనపటుశుండాం. 3 మితానమితవికటవిటప.
4 గంధైర్హూమస్తామైః. 5 శ్రమిత ప్రశ్రమిత. 6 దాశరథ్యోః. 7 తరసారురోధ
సహసారురోధ.

స ఏష 1రోషభీషణవేషస్త్రి శిఖిశిఖావతంసితవివిధమృగశవశత
హృదయశ్శతప్రదాతనయస్సీతామపజహార వ్యాజహార దాశరథీ చ.

కౌ యువాం యువానౌ కుతస్త్యా? వామాచారవత్ప్రతిభాతి
మే వామాచారః చీరం వపుషి జటాశ్శిరసి కరే చ చండకోదండదండః

రామలక్ష్మణయోః దాశరథీః అధ్వానం మార్గం, త రసా వేగేన. ని. 'రంహస్తరసీతు
రయస్సృద' ఇత్యమరః. విరాధ ఇత్యభిధానం నామ యస్య స తథోక్తౌ యాతుధానో
రాక్షసః, రురోధ నిరర్థవాక్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనో చైర్పత్యో యాతు రక్షసీ'
ఇత్యమరః.

స ఇతి. రోషేణ సహజామక్షేణ భీషణో భయంకరః వేషో యస్య స తథోక్తః,
సంద్యాదితాల్పబ్ధౌ, త్రిశిఖిభయా త్రిశూలాగ్రేణ ఆవతంసితాని ప్రాతాని వివిధ
మృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృతమృగశరీరవక్షఃప్రదేశాః
యస్య స తథోక్తః, భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రాతసింహాద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః.
తథా రామాయణమ్ 'త్రీం సింహాం చతురో వ్యామ్రాన్ ద్వా పృకౌ పృషతాన్
దశ, సవిహిం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహల్, అపసజ్జాయసే శూలే నిసదంతం
మహాస్వన' మితి. శతప్రదాయాస్త్రయః స ఏషః సోఽయం విరాధః, సీతా మప
జహార అపహృతవాక్, దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ, శ్రుతి, వ్యాజహారోవాచ చ, ని. 'వ్యాహార
ఉక్తిర్దశిత' మిత్యమరః.

ఆ. వ్యాహారప్రకారమేవాహ-కావీతి. యువానౌ తరుణౌ, యువాం భవంతౌ,
కా, కస్తిక్ వంశే జాతావిత్కర్థః. కుతః కస్తాదేశాదాగతౌ కుతస్త్యా, అవ్యయాత్కర్తవ్.
వాం యువయోః, 'యష్టదస్తదోష్టస్థీ చతుర్థీద్వితీయాఞ్ఞయోర్వామ్నవా' విలి వామా
దేశః, ఆచారః ప్రవృత్తిః, వామాచారపద్వైచారపదలికమ్యాచారపదిలి పరమార్థః,
ని. 'వామస్తు ఐక్రే రమ్యే స్యాత్సప్యే వామస్థితేఽపి చేతి శబ్దార్థవే 'తేన తుల్యం
క్రియా చేద్వతి' రితి పలిప్రత్యయః, మే మమ, ప్రతిభాతి పరిస్ఫురతి, కుతః, వపుషి
దేహే, చీరం వల్కలం, శిరసి, జటాః, కరే చ, చండః ప్రకాశమానః కోదండదండః
ధనుర్వజ్ఞిశ్చాస్త్రి, ఆయం పరివృశ్యమానః, ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణరూపా
వేషః, ని. 'ఆకల్పవేషౌ శైవభ్య' మిత్యమరః. క్వ, ఈషదసమాప్తా కల్పలతా కల్పలతా
కల్పా కల్పాల్లిసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీ ఇత్యర్థః. 'ఈషదసమాప్తా కల్పజ్ఞేదేశీ

క్వామకల్పః? క్వచన, కల్పలతాకల్పేయమనల్పభరణా తరుణీతి. ౪

దాశరథిరపి కథితనిజాన్వయో విరాధాంకే వేషమానాం ¹వి
దేహదుహితరం విలోక్య సఖోపస్సామిత్రిణా సాకం రక్షోవక్షసి శిలీ
ముఖా²న్నిచఖాన. ౫

ప. విశిఖే విశిఖే ³తస్మిన్విధాతృవరవర్తణి,

సీతాం ⁵నిక్షిప్య చిత్తేప శూలం రక్షో రఘూద్వపే. ౬

తదను శూలమఖండయదంజసా.

యర' ఇతి కల్పప్రత్యయః, అనల్పభరణా సకలాభరణభూషితా, ఇయమేష తరుణీ
సుందరీ, క్వచన, మునివేషధారణ స్త్రీసాహచర్యయారత్వంతవిరుద్ధత్వాదితి భావః, ఇతి.
వ్యాజహారేతి సంబంధః. ౪

దాశరథిరితి. దాశరథిః శ్రీరామోఽసి, కథితః ఉక్తః నిజాన్వయ నిజవంశో యన
స తథోక్తస్యై, ఇత్వాకుమంశప్రభవత్వాదినిజకథాం కథయిత్వేత్యర్థః. విరాధస్యాంకే,
కటిప్రదేశ ఇతి యావత్. వేషమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, విదేహ
దుహితరం వైదేహీం, విలోక్య, అత ఏవ, సఖోపస్సామర్షస్య, సామిత్రిణా సాకం
లక్ష్యణేన సహ, రక్షోవక్షసి విరాధోర్యథలే, శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం లే శిలీముఖా
బాణాస్తాక్, నిచఖాన నిఖాతితవాక్, సప్తభిర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామానేత్యర్థః,
ధనుషాజ్ఞాగుణవతా సప్తబాణాన్తు మోచ పే'తి శ్రీరామాయణే ని. 'అశిబాణా శిలీ
ముఖా'విత్యమరః. ౫

ఆ. తతః కిం తత్రాహ-విశిఖఇతి. విధాతృవరో బ్రహ్మవర ఏవ వర్త కంచుకం
యస్య తస్మిన్, వరరూపాభేద్యకవచ ఇత్యర్థః. ని. 'తనుత్రం వర్త దంశన' మిత్యమరః.
అత ఏవ తస్మిన్ విరాధే విషయే విశిఖే రామబాణేష్విత్యర్థః. జాతావేకవచనం, అతఏవ
శిలీముఖానితి స బహువచనవిరోధః. విగతా, శిఖాః అగ్రాణి యస్య తస్మిన్, అకించి
త్కరేషు సన్నిత్యర్థః. రక్షో విరాధః, సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వపే రఘు
నాయకే విషయే, శూలం, చిత్తేప ప్రయుయోజ. ౬

తదన్వీతి. తదను తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకో బాణః, శితశిఖం తీక్ష్ణ
గ్రం, శూలం విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం, అఖండయదచ్ఛినత్

1 విదేహరాజ. 2 నిజమాన. 3 ఏకతూర్వం తతః ఇతి క్వచిత్. 4 తత్ర.

5 నిక్షిప్య.

శితశిఖం రఘునాయకసాయకః,

నియతమేవ విరాధవిరోధినాం

హృదయశూలమపి త్రివివృకసామ్.

2

గ. విరాధోఽపి క్రుధా సరభసమభిపత్య స్కంధే నిధాయ రామ
లక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధ¹ పరిహారాయేవ మిహిరహిమకరా ప్రస్థే
వహాన్వింధ్య ఇవ ప్రతఢే.

౮

రామస్తత్ర సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్తమభిదధే.

౯

ప. యా తు నగి పదవీ² నైషా యాతునశ్చాస్య లక్షణ,

తథా, విరాధవిరోధినాం, విరాధోపద్రుతానామిత్యర్థః. త్రివివృకః, ఓకః స్థానం
యేషాం తేషాం దేవానాం, నియతం నిత్యానుశ్చూతం, ఏవకారస్తవ్యయోగవ్యవచ్ఛే
దార్థకః, హృదయశూలం హృచ్ఛల్యమస్యఖండయత్ శ్రీరామబాణఖండితం విరాధ
శూలం నిరీక్ష్య దేవా విశల్యాంతకరణా బభూవురిత్యర్థః. అత్ర ద్వయోశ్శూలయోః
ప్రకృతయోరేవ ఖండనక్రియాయావసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవల
ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ద్రుతవిలంబితం. ద్రుతవిలంబితమాహ సభా భరా
విలి లక్షణాత్.

2

విరాధ ఇతి. విరాధోఽపి, క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన, సరభసం నవేగం,
ని. 'రభసో వేగవర్షయో' రితి విశ్వః. అభిపత్యాభ్యుపగమ్య, గతినిరోధాపరాధపరిహా
రాయేవ నిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివ, రామలక్ష్మణౌ, స్కంధే, అంసయో
రిత్యర్థః. నిధాయారోప్య, మిహిరహిమకరా సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానోఽపి, ని.
'స్థుశి ప్రథస్సానురస్త్రియా' మిత్యమరః. ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్, పహాన్ ధారయ
మాణో, వింధ్యః వింధ్యాచల ఇవ, ప్రతఢే చచార, 'సమప్రవిభ్యం' ఇత్యాత్మసేవదమ్.
అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్థయా సూర్యచంద్రగతి నిరోధకాన్నత్యసంభవేఽపి ప్రస్థానా
సంభవాదుల్లేఖా.

౮

రామఇతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రామః, విరాధస్య వధే, హింసాయాము
ద్యుక్తం సన్నద్ధం, సౌమిత్రిం, అభిదధే ఉవాచ.

౯

అ. తదేవాహ.-యేతి. హేలక్షణ, యాతు యైవ, తుశబ్దస్తవధారణార్థకః,
నః అస్తాకం సంబంధినీ, పదవీ మార్గః, యాఽస్తాభిర్నిగమిషితా పదవీత్యర్థః. నైషైవ,
అస్య, యాతునో రక్షసశ్చ, పదవీ. ని. 'నైర్భతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. అన్వై

యాతు కామం తయైవేదం యాతుకామం న హన్యతామ్. ౧౦
అయి కబళయ మామమూవిముంచేత్యులికరుణం రుదతీమవేక్ష్యసీతాం,
అరమరచయతాముభావసిభ్యాం పిశితభుజం భుజభారహీనమేనమ్.

గ. తత స్తేన తీక్షణతరప్రహరణగవాక్షితవక్షసాపి రక్షసా న

పం కిం తత్రాహ-ఇదం రక్షః, తయా పదవైగ్గవ, యాతుం కామో యస్య తత్ యాతు
కామం గంతుకామం, 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, అతః, కామం
యథేచ్ఛం, యాతు గచ్ఛతు, యాతేర్లోబ్, న హన్యతాం న వధ్యతాం, దుర్గమే ఆస్తి
కాంతారమాగ్నే అస్తద్వహనతాత్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయం న హంతవ్య ఇత్యర్థః.
న హ్యస్తాభిరస్తాత్ త్పుద్గరక్షః కీటకాద్యేతవ్యం, కింతు కలిపయప్రదేహోద్వహనేన సుఖం
గత్వా అనంతరమముం నిహనిష్యామః, అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛత్వీతి భావః. ఏలేనాస్యా
త్యంతభైర్యసంపత్తిస్సూచ్యతే 'మనసో నిర్వికారత్వం భైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి'తి
రసికాః. ఆత్ర శ్రీరామస్య కాంతారసుఖసంచారే కాకతాళీయన్యాయేనాన్యస్సార్థస్య
రక్షోపహనస్య కారణత్వకథనాత్పమాధిరలంకారః, కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య
సుకరత్వం సమాధి'రితి సూత్రమ్. ౧౦

అయీతి. అయి హేరాక్షస, మాం, కబళయ-భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణౌ,
విముంచ-త్యజ, 'శేముచాదీనా' మితి నుప్, ఇత్యుక్తేతి శేషః. స్వాపేక్షయాపిశితయో
రత్యంతప్రేమాతిశయవిషయత్వస్య సంభవాదితి భావః. అతికరుణమతిదీనం, రుదతీం రోదనం
కుర్వాణాం, సీతామవేక్ష్య దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, అరం క్షీప్రం, ని. 'లఘుక్షీప్ర
మరం ద్రుత'మిత్యమరః. అసిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ఏనం. పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం,
భుజావేప భారః లేన హీనం రహితం, అరచయతామమరచయతాం, లక్ష్మణ స్సవ్యబాహుం
రామో దక్షిణం చ చిచ్ఛేదేత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య రాద్రస్య సౌమిత్రి
స్సవ్యం బాహుం బభంజహ, రామోఽపి దక్షిణం బాహుం తరసా తస్య రక్షస' ఇతి,
పుష్పితాగ్రావృతమ్. 'అయూజి నయుగరేఫతో' యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ
పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౦

తత ఇతి. తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్షణతరప్రహరణే - గాఢతరప్రహరేణ,
గవాక్షసక్రూతం గవాక్షకం ఛిద్రితం + 'తత్కరోతీ'తి ఇన్యంతాత్కర్షణి క్తః.
తద్వక్షః ఉరస్థలం యస్య లేన తథోక్తేన వైషికస్య కహా వైభాషికత్వాన్న కవ్. లేన
రక్షసా విరాధేన. ప్రాణేషు న పరిత్యక్తేషు సత్పు, తస్మిన్నుప్యతే సతీత్యర్థః. సఖ్యార్థస్య
సఖ్యస్య 'సుప్రుపే'తి సమాసః. ఏతో రామలక్ష్మణౌ, పరాక్రమస్య భుజబలస్యా

పరిత్యక్తేషు ప్రాణేశు పరాక్రమావిషయపరాక్రమానూం ప్రాక్ర
మేతామేతా తదంగగళితరుధిరథారానేకేన ఖననక్షమాయాం కా
ననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత ¹మతివిశంకట మవట ముత్పాద
యితుమ్. ౧౨

తత్తణమేవ త్తణదాచరోఽపి సంజాత ²ప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ
వ్యజిజ్ఞపత్ ³. ౧౩

ఆత్మనో గంధర్వకులసంభవం రమ్భా శిరిరమ్భణారమ్భసంరం

విషయః అగోచరః పరాక్రమః కాత్యం యస్యా స్సా + తస్యాం ఖననాశక్త్యా
మిత్యర్థః. తథా తస్య విరాధస్యాంగేభ్యోఽవయవేభ్యో గలితయా పరిస్రవంత్యా రుధిర
ధారయా రక్తప్రవాహేణ. య స్సేక ఆప్తవస్తేన ఖననక్షమాయాం అపదారణయోగ్యా
యాం, కాననక్షమాయాం కాంతారక్షిత్యాం, ని. 'తీతితాన్త్రోః త్తమాయుక్తే త్తమం
శక్తే హితే త్రిప్వి' త్యమరః, రాక్షసశవస్య రక్షిపణపస్య ఉచితమనురూపం, 'తాదృ
శాం తాదృశీ గతి' రితి వచనాద్రాక్షసానాం ప్రేతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధర్మ
త్వానితి భావః. లేనైవోక్తం శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి. 'రక్షసాం గతసత్వానా
మేష ధర్మస్సనాతనః, అవలే య నిధీయంతే లేహం లోకాస్సనాతనా' ఇతి, అతి
విశంకటమత్యంతవికాలం, ని. 'విశంకటం పృథు బృహద్వికాలం పృథులం మహా' దిత్య
మరః. అవటం గర్తం, ని. 'గర్తావటో భువి శ్వభ్ర' ఇత్యమరః. ఉత్పాదయితుం రచయ
తుం, ప్రాక్రమేతాం ఉపక్రాంతవంతే. ౧౨

తత్తణమేవేతి. తత్తణమేవ తస్మిన్నేవ త్తణే, గర్తరచనాసమయవివేక్యర్థః.
'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా', త్తణదాచరః విరాధోఽపి, సంజాతా స్పృత్యా రూఢా
ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వాపభూతస్యవృత్తాంతపరామర్శో యస్య స తథోక్తస్సక్, రామాయ,
వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయూమాన, నిజవృత్తాంత మితి శేషః శ్రీయ్యగ్రహణ మపి కర్తవ్య
మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. ౧౩

అ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి.—ఆత్మన ఇతి ఆత్మనః స్వస్మేతి సర్వత్ర
సంబధ్యతే. గంధర్వాణాం దేవయోనివిశేషాణాం దేవగాయకానాం కులే పంశే సంభవ

1 వికటమవటమ్. 2 ప్రత్యభిజ్ఞస్సక్ రామం. 3 పరిరంభ.

+ 'పరాక్రమావిషయపరాక్రమా'వితి ద్వివచనాంతపాతే పరేహమరీణాం ఆక్ర
మస్యావస్కందనస్య అవిషయః అగోచరః పరాక్రమః నిజశక్తిర్యయోస్తా, వితి రామ
లక్షణౌ.

భం తచ్చగ్రహణకుపితవైశ్రవణదత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపగం త
స్యాస్తథావిధమవసానం చ. ౧౪

ప. రక్షోవధః ప్రకృత ఇత్యయమేవ శంసే

త్స్వర్గాయ గాయకపదం గమితో విరాధః,

నాగాలయాయ వపురస్య వదేదితీవ

శ్వభే తదక్షిపదిషుప్రహతం స రామః

౧౫

ముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుహియాః పరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం అతింగ
నోద్యోగసంభ్రమం చ తథా తచ్చగ్రహణేన రమ్భాచరింభణారంభసంరంభాకర్ణనే కుపితః
క్రుద్ధో వైశ్రవణః కుదేరిః తేనైవ దత్తామతిస్పృష్టాం విశ్రవసోఽపత్యం వైశ్రవణ ఇతి
విగ్రహః. తస్యాచత్యమిత్యణి 'విశ్రవసో విశ్రవణరక్షో' ఇతి ప్రకృతేర్విశ్రవణదేశః.
ని. 'కిన్నరేశో వైశ్రవణ' ఇత్యమరః. రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీమిత్యర్థః. శాప
వ్యాపదం శాపరూపమహావిపత్తిం చ, తస్యాశ్వాపవ్యాపదస్తథావిధం తాదృక్ప్రకారం,
వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ శ్వభ్రుప్రక్షేపణరూపమిత్యర్థః. అవసానమంతం చ,
వ్యజిజ్ఞప్సతి సంబంధః - ఆలేదం శ్రీరామాయణవచనం. * 'అభికాపాదహం ఘోరాం
ప్రవిప్తో రాక్షసీం తనుం, తుమ్బురుగ్నామ గంధర్వః శప్తో వైశ్రవణేన హ. ప్రసాద్య
మాన శ్వమయా సోఽబ్రవీన్ద్రా మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామస్త్యాం వధివ్యతి
సుయుగే, తదా ప్రకృతిమాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి. ఇతి వైశ్రవణో రాజా
రమ్భసక్తమువాచ హే'తి. ౧౪

రక్ష ఇతి. రక్షోవధః రాక్షససంహరః, ప్రకృతః ప్రక్రాంతః, రామేణేతి శేషః,
ఇతి ఏకద్వచనమిత్యర్థః. గాయకపదం గంధర్వస్థానం, గమితః ప్రాప్తః, ఆయం
విరాధవివ, స్వర్గాయ, స్వర్గలోకావాసిభ్య ఇత్యర్థః. శంసేత్. స్వర్గోకగతమముం
దృష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో రాక్షసపథ ఇతి జానీయంతిత్యర్థః. తథాఽస్య విరాధస్య
వపుర్మృతశరీరం, కర్తృ, నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'అథో
భువనపాతాళబలిసద్దరసాతలం, నాగలోక' ఇత్యమరః, రక్షోవధః ప్రవృత్త ఇతి
వదేత్, కథయేత్, భూలోకే తు ప్రసిద్ధమేవేతి భావః, ఇతి మర్త్యేతి శేషః,
స రామః, ఇషుభిర్పాదైః, ప్రహతం ప్రకర్షేణ హతం, తద్విరాధపపుః, శ్వభే గర్తే,
అక్షిపత్. క్షిప్తవానికేత్యుల్పేక్షా, పాతాళవర్తంతగంభీరే గర్తే తద్వపుర్నిపాతితవా
నిత్యర్థః. ౧౫

గ. తదను నాకలోకభజనాయ పురుషూతేన సమాహూతస్య భగ
వతశ్శరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతిరభజత. ౧౬

ప. తత్రదశశతనయనేఽపివీక్ష్యమాణేదశరథపుత్రసిషేవిమైవజాతా
మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్తనసి మునే శ్శరభంగనామభాజః. ౧౭

గ. స మునిరాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యేన సమారాధ్య తత్సా

తదన్వతి. తదను విరాధవధానంతరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాకలోకభజనాయ
స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుషూతేనేంద్రేణ, సమాహూతస్య తావకం తపః ఫలితం అతః
స్వర్లోకం భజేత్కారితస్యేత్యర్థః. సమస్తమునిజనసమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేంద్రేణ
స్వయం సమాహూతత్వాత్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయమితి భావః. భగవతః
పూజ్యస్య, శరభంగస్య, శరభంగనామ్నా మునేరాశ్రమపదం తపోవనస్థానమభజత
ప్రాప. తత్ర, తస్మిన్. ౧౬

దశేతి, దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సమాప్రాప్తే, వీక్ష్యమాణే దృశ్య
మానే సత్యసి, అలభ్యదర్శనే దృష్టే స త్యపీత్యపిశబ్దార్థః, మనసిజశరాణాం మన్తభ
జాణానాం భంగం కరోతీతి తగ్భంగకారిణీ వృత్తిర్వర్తనం యస్య తథోక్తస్య, జితేం
ద్రియస్యేత్యర్థః. భంగకారీత్యుక్త 'స్త్రియాఃపుంపద్యాదినా పుంపద్యావః, శరభంగ
ఇతి నామ భజతీతి తథోక్తస్య మునే, 'నిర్వృత్త స్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధాదివర్జితః,
ధ్యానస్థో నిష్క్రియా దాంతః కుల్యమృత్యాంచనో ముని' రితి క్తలక్షణస్య శరభంగ
మునేర్తనసి, దశరథపుత్ర సిషేవిమైవ శ్రీరామభజనేచ్ఛేప, సేవతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియా
మప్రత్యయే టాప్, జాతా సముత్పన్నా, నిరతిశయనిర్మలనిత్యానందస్వరూపస్య భక్తజన
పారిజాతస్య భగవతశ్రీరామస్య భజనానందం విహాయ స్వర్లోకే న కిమపి భోక్తవ్య
మస్తి, అతస్తత్యేనాం కృత్వా స్వర్లోకమాగమిష్యామితి ఇంద్రం వాక్యముల్లంఘ్యసి
శ్రీరామభజనమస్య యుక్త మితి భావః, పుష్పితా గ్రాపుత్తం. ౧౭

సఇతి. స మునిశ్శరభంగః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీత్యాశ్రమస్థం నిజభాగ్యవశా
దాశ్రమం ప్రత్యాగతమిత్యర్థః. 'సుషిష్ఠ' ఇతి కప్పిత్యయః. కాకుత్స్థం కకుత్
స్థాన్వయేఽవతీర్ణం, శ్రీరామమాతిథ్యేనాతిథిసత్కారేణ, సమారాధ్య - సమ్య
హుజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్య, సాన్నిధ్యేన సన్నిధానశుద్ధాం పవిత్రా,
మాత్సర్యః స్వస్య, తనం శరీరం, మంద్రేణ ఋగ్యజుస్సామాదినా మంత్రవాదేన,
పూతాం - పవిత్రామాహుతిమాజ్యాహుతిమివేత్యుపమా, అతనుః అమందః ఊహ్మ
యస్య తస్మిన్, జాజ్వల్యమాన ఇత్యర్థః. తనూనపాలి జాతవేదసి; ని. 'జాతవేదా

న్నిధ్యశుద్ధాం మంత్రపూతా¹మాహుతిమివా²త్తనస్తనుమతనూష్ణణి
తనూనపాతి పాతయిత్వా శాశ్వతం పదమాశ్రితవా³. ౧౮

తత స్తీక్ష్ణతపసోస్సుతీక్ష్ణస్య ⁴నిదేశేన దేశాత్తస్తాదుచ్ఛలిత
స్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయణాయ లంబ
మానసీలాంబుదసందోహసందేహావహేన నానానోకహనివహేన పిహి
తాభోగమగస్త్యాశ్రమం ⁵(రామస్ససంభ్రమ) మాససాద అకథయచ్ఛ
మైథిలీమ్. ౧౯

స్తనూనపాదిత్యమరసి. పాతయిత్వా విక్షేప్య, శాశ్వతం పదం బ్రహ్మస్థానమాశ్రిత
వా³, ముక్త²భూదిత్యర్థః, 'అత్తా వా అరే ద్రప్తవ్యో'తవ్యో మంతవ్యో నిది
ధ్యాసితవ్యో' ఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామసర్వస్య మోక్షహేతుత్వా
న్ముక్తిర్యుక్తేవేతి భావః. 'వృద్ధశ్చాపక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్కియః, అత్తా
సంఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్నైవనశనాంబుభి' రితి పదనాత్. శరభంగస్య న్యాయ్య
ఏవాన్నిప్రవేశ ఇతి మంతవ్యమ్. ౧౮

తత ఇతి. తతశ్శరభంగమోక్షానంతరం, రామః, తీక్ష్ణం నిశితం తపః ప్రతోష
వాసాదిరూపం యస్య తథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్య, మున్నేదేశేనాజ్ఞాయా ఏలేన సుతీక్ష్ణ
సందర్శనమపి కృతమితి సూచితం, తస్తాదేశాల్ సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాల్, 'అపాదానే
పంచమి'. ఉచ్ఛలితః ప్రస్థితస్సక్, సలిలనిధిపానేన - సముద్రావమనేన సంభావితా
సంప్రతిపన్నా, యా జీవనాభావశంకా జీవనస్యోదకస్య జీవికాయాశ్చేతి గమ్యతే
అభావశంకా అభావోత్పేక్షా తయా హేతునా, ని. 'అనిష్టాభ్యాగమోత్పేక్షాం
శంకామాహుర్తనీషిణి' ఇత్యభిధానాత్. ఉత్పేక్షా ఉహాః, శరణాశ్రయణాయ,
శరణం గంతుమిత్త్యర్థః. లంబమానః స్రంసమానో యో నీలాంబుదసందోహః నీలమేఘ
నికురుంబం స ఇతి సందేహావహేన సంశయప్రదేన, నానానోకహనివహేన నానావిధవృ
క్షపందేన, పిహితాభోగమాచ్ఛాదితదేశేస్తారం, 'షష్ఠి వాగురిర్ణ్యోపమవాప్యోరుప
సర్గయో' రిత్యపేరకారలాహః. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చేత్య
మరసి. అగస్త్యమునేరాశ్రమం, ససంభ్రమమాససాద ప్రాప, అకథయదితి మైథిలీం
ప్రత్యకథయదుక్తవాంశ్య, మనోవిదోదార్థమాఖ్యాయకాః కథయితుమారంభవానితి
భావః. అత్రానోకహనివహవిశిష్టనీలాంబుదసందోహసందేహావతోత్పేక్షాక్షాత్సందేహో

1 ఆహూతిమ్. 2 అత్తతమమ్. 3 సుతీక్ష్ణ. 4 నిదేశాల్. 5 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ప. తస్యేదమాశ్రమపదం సరసిరుహాక్షి
 సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య,
 భర్తా సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య
 హస్తారవిందమకరందదశామవాప.

౨౦

ఇహ సమదగజేంద్రస్యస్తహస్రాతిభారా
 త్పథి ¹నియమితశాఖస్ఫుల్లకీవృక్ష ఏవః,

జీవినీ గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపాత్ప్రేక్షేతి సంకరః, సందేహశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వేన
 భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః.

౧౯

ఆ. కథనప్రకారమేవాహ - తస్యేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః. హే సరసిరుహాక్షి పద్మ
 లోచనే, మైథిని. ఇదమేతత్పరిదృశ్యమానం, సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య అగణ
 నీయమాహత్త్యముఖ్యనిలయస్య మునేరాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం, యత్తదోర్నిత్య
 సబంధా త్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంతాయామాహ-సమస్తసరితాం భర్తా సముద్రః
 కుపితస్య క్రుధస్య, యస్య మునేరగస్త్యస్య. హస్తనివ ఆరవిందం తత్ర మకరంద
 దశాం పుష్పరసావస్థామవాప, ఈదృశ్చోహత్త్యసంపన్నోఽయం మునిరితి భావః. రూప
 కాలంకారః, తథా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే అపరిచ్ఛిన్నసముద్రస్యాధేయత్వకథనాత్
 అధికప్రభేదోఽలంకారః. 'అధారాధేయయో రాసురూప్యాభావోఽధికోమత' ఇతి
 లక్షణాత్. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౨౦

ఇహేతి. ఇహస్థి, పథి ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ మత్తమహామతం
 గజేన న్యస్తో విశ్రమార్థం, పల్లవభక్షణార్థం వానిక్షిప్తా యో హస్తో నిజతుండః స వివా
 తిభారో భారాతిశయస్తప్తాద్ధేతోః. నియమితకాభా భుగ్నశాఖి, అతనివ నికామ
 మత్యంతం, సంగతాప్రాప్తా ఉచ్చాయహని రాష్ట్రత్యభంగో యస్య స తథోక్తిః, ఉక్క్లు
 ప్తః క్రాయః ఉచ్చాయ ఇతి ఘృణలేనోపసర్గస్య సమానోపసృష్టాద్ధౌ ప్రశ్నయః.
 'శ్రీణీభువోఽనుపసర్గ' ఇతి నియమాత్, ఏవోఽయం పరిదృశ్యమానః సల్లకీచాసా వృక్ష
 శ్చేతి విశేషణసమాసః, గజభక్త్యాఖ్యవృక్షవిశేషః. అత్రపృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచక
 త్యాన్న పానదుక్త్యం చాతవృక్ష ఇతాదివత్. ని. 'గంధినీ గజభక్త్యా తు సువహా
 సురభీ రసా, మహేరణా కుందరుకీ సల్లకీ హ్రాదిని చ' త్యమరః. 'సల్లకీ స్వాద్దజప్రియే,
 తి హలాయుధశ్చ. మునివరస్యాగస్త్యస్య మహామునేః కరపాతాల్ హస్తేన నియమ

అభినయతి నికామం సంగతోఽచ్చాయహాని
ర్దునివరకరపాతాద్భుగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్.

౨౦

¹అస్తిన్తహాపథధియా వదనం విగాహ్య
నిర్గంతుమక్షమతయా జతరే లుతద్భిః,
వనైర్వర్గజైరజగరాః పిశితాశనేభ్యో
వాతాపిదానవదళాముపదేశయంతి.

౨౧

నాథేతోః, భుగ్నస్యావనతస్యవింధ్యాదేర్దుదాం పరిపాటీమభినయతి నాటయత్యుచకరోతి,
ప్రకటయతీత్యర్థః. ఏతస్మిన్నియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణమేతస్మిన్యాశ్రమస్థ పృక్షస్య
యుక్తమితి భావః. పురాణిల మేరుస్పర్థయా ప్రవర్థమానం సూర్యమార్గనిరోధనం వింధ్యా
చలం త్రిదశాభ్యర్థితోఽగస్త్యః స్వహస్తేన నియమితవానితి పారాణికి కథా. ఆత్రాభి
నయతేస్సాదృశ్యవర్ణనసానుపమా. తథా ముద్రామిత్యత్ర తత్సదృశీం ముద్రామితి
సాదృశ్యస్యాక్షేపాత్. అసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనాలంకార ఇత్యనయోస్యం
సృష్టిః. మాలిసీపుత్రమ్.

౨౦

అస్తిన్నీతి. అస్తిన్నాశ్రమే అజగరా స్థిలిత్వాపరనామానః మహాంగాస్సర్ప
విశేషాః కర్తారః సి. 'తిలిత్సస్యాదజగర' ఇత్యమరః. మహాపథధియా మహామార్గ
ఇతి భ్రాంత్యా, అత వివ భ్రాంతిమదలంకారః. వదనం నిజవక్త్రకుహరం, విగాహ్య
ప్రవేశ్య, నిర్గంతుం పునరాగంతుమక్షమతయా అనమర్థతయా, సంకటత్వాదితి భావః,
జతరే కుక్షిగోళకే, లుతద్భిః పరమావై ర్వనే భవై ర్వనైర్వర్గజైః, పిశితాశనేభ్యః
శ్రవ్యాదేభ్యః వాతాపిదానవదళాం వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయంత్యుప
దేశం కారయంతి. ఉపమా. ఉపపూర్వాద్వికలేర్జ్యోతితాల్లట్. జ్యోథో వివక్షితః
పూర్వమముష్య మహాత్మనోఽగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామా దానవః వివమేవ పరి
లుతక్ జ్యోతోఽభూదతో యుష్మాభిః కైతవాచరజైః న భవితవ్యమితి. బోధయంతీ
త్యర్థః. ఆత్మోక్తార్థాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనాదతితయోక్తిభేదః సచ పూర్వోక్త
భ్రాంతిమతా సాపేక్షత్వాత్సంకీర్త్యతే. అత్ర శ్రీరామాయణం 'అగస్త్యేన తదా దేవైః
ప్రార్థితేన మహర్షిణా, అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షితస్య మహాసుర' ఇతి. వసంతలిలకా
పుత్రమ్.

౨౧

1కించ.—²చుళకగతసముద్రస్వాదనే కుంభయోనే

రితరకరనిరస్తా మక్షిణోత్సరరీత్యా,

గగనగతివిహీనా యే ఘనాః పల్వలాంతే

విసినమహిషవేషైః కేవలం తే వలంతే.

౨౩

గ. ఏవం విసినవిలోకనవిన్దితమతిస్తదుటజనికటమాసాద్య రామ శ్చివైః ప్రవేశితస్సకలలోకవంద్యమానచరణారవింద³మరవింద సంభవమివ బృందారకైర్దునిబృందారకై శ్చ పరివృతం కోపహుంకార

అ. ఆశ్చర్యాంతరమపి విద్యుతఇత్యాహ-కించతి. తదేవాహ, చుళకేతి. యేఘనా మేఘాః, చుళకగతసముద్రస్య గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థసాగరస్య ఆస్వాదనేపాన సమయ ఇత్యర్థః. మక్షిణోత్సరరీత్యా మక్షికానిరాకరణప్రక్రియయా, కుంభయోనే రగస్త్యస్య, ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. ఇతరకరేణ సవ్యహస్తేన నిరస్తాః నిరాకృతాః జాతా ఇతి శేషః. తే ఘనాః, గగనగతివిహీనాః నిరాకరణజనితదౌర్బల్యా న్నభోమార్గ సంచారసామర్థ్యరహితాస్సంతః పల్వలాంతే అల్పసరోమధ్యే, ని. 'వేశంతః పల్వలంచాల్పసర' ఇత్యమరః. విసినమహిషవేషైః అరణ్యులాలాయభూమికాభిః, కేవల మత్యంతం, వలంతే సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన పరిలుతంతీత్యర్థః. ఆత్ర వేషజద్దేన మహిషత్వమపహ్నుత్య విశిష్టసుసత్వప్రతిపాదనాల్ సాపహ్నువోల్పేక్షా వ్యంజకా ప్రయోగా ద్యుక్త్యా. మానిసీపుత్రమ్.

౨౩

ఏవమితి. ఏవము క్తప్రకారేణ, విసినవిలోకనేన తపోవనదర్శనేన విన్దితా విస్తయం ప్రాప్తా మతి ర్యస్య స తథోక్తః, రామః, తస్మాగస్త్యస్య మునేరుటజనికటం పర్ణకాలాభ్యర్థం, లి. 'పర్ణకాలాటఙ్గోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. ఆసాద్య ప్రాప్య శివైర్దున్యంతేవాసిభిః. శ్రీరామోఽయం మునిసందర్శనాకాంక్షితయా సమాగతస్తస్మై నివేదయంతితి లక్షణవాక్యేన మునయే నివేద్య తదనుమత్యా పునరాగతై రిత్యర్థః. ప్రవేశితో మునిసమీపం ప్రాపికస్యక్, సకలలోకేన అశేషభువనస్థజనేన వంద్య మానే నమస్క్రియమాణే చరణారవిందే పాదపద్మైర్యుతం, ని. 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః, బృందారకైర్దైవతైః, శఢా మునిబృందారకైర్దునిముఖైర్శ్చ, పరివృతం పరివేష్టితం. సకలసురమునిసేవ్య మిత్యర్థః. ని. 'బృందారకా దైవతాని పుంసి వా దేవ తాస్త్రియాం' 'బృందారకా రూపిముఖ్యా' మిత్యుభయత్రాప్యమరః. ఆతవివారవింద

1 తత్ర. 2 చుటక. 3 ఆరవిందభవమివ బృందారక బృందైః.

నిరహంకారాయ నహుషాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగ
భావంఖగగతినిరోధకల్యవైపుల్యయోద్ధరవగాహ మహావనయోర్వింధ్య
శైలసింధురాజయోగ్గాధతాఽగాధతాతస్కరకరోదరముదరజాత జాత
వేదో¹ విరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సకల
సరిద్వల్లభనిశ్శేషీకరణబాడబం² బాడబప్రశస్త్యమపాస్త్యమస్తాశమపుష్ప

సంభవం బ్రహ్మణమివ స్థితమిత్యవమా, తథా శోపహుంకారేణ నిజరోషజనితహుంకా
రేణ నిర్గతః అహంకారో యస్య తస్యై, భుజంగభావేన శచీవిటభావేన దూషితాయా
వలిప్తాయ, నహుషాయ యయాలిజనకాయ, రాక్షసే, దత్తః భుజంగభావసర్వత్వం యేన
తస్యై 'భుజంగో విటసర్వయో' రిత్యభయత్రాప్యభిధానాత్, పురా కిల నహుషో రాజా
కుతశ్చి త్పుణ్యవశాత్ సకరీరః స్వర్గం ప్రాప్య తలేంద్రస్య³ శచీబారణార్థం యాన
మధియహ్య గచ్ఛత్ సాహంకార స్సర్వ సర్వేతి భగవంత మాక్షిప్య శోపహుంకార
కారిణా లేన సరో⁴ భవేతి శస్త్ర ఇతి పారాణికాః కథాం కథయంతి. ఖే గచ్ఛంతీతి
భాగాః పక్షిణః లేమమసి గతినిరోధే గమనప్రతిబంధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం విశా
లత్వం యయోస్తయో, ధ్వురవగాహం దుష్ప్రవేశం మహావనం మహాకాననం అగాధ
జలం యయోస్తయోః, సి. 'వనే సలికాననే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. వింధ్యశైలసింధు
రాజయోః వింధ్యాచలసముద్రయోస్సంబంధిన్యో. యేగాధతాగాధలే బౌద్ధత్వగాంభీర్యే,
తయోస్తస్కరమహా⁵పకం కరోదరం కరోహస్తః ఉదరం కుక్షిశ్చ యస్య తం,
తథోక్తం, కరతలనియమితవింధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వాచ్చేరీ భావః, అసా
ధారణసామర్థ్యకనికేతనమిత్యర్థః. అత్ర వింధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అగాధలేతి
చ యథాక్రమమన్వయాత్ వనేశ్యత్ర శ్లేషసంస్కృప్తౌ యథాసంఖ్యాలంకారః, తథా
ఉదరజాతజాతవేదసా జాతరాగ్నినా విరచితో విహితః వాతాపిదానవావలేపలోపా
వాతాపి నామక దానవ గర్వనిర్వాహణం యేన తం తథోక్తమ్, సి. 'అవలేపస్య గర్వస్సాన్య
ల్లేపనే దూషణే⁶ఽపి చే' తి విశ్వః. లోపాముద్రాయాః వల్లభం దయితం, సి. 'మైత్రావరు
ణీరస్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీ' త్యమరః. 'వల్లభో దయితే⁷ఽధ్యక్ష' ఇతి విశ్వః
సకలానామశేషాణాం సరితాం నదీనాం వల్లభః పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్శేషీకరణే
నిరవశేషతాపాదనే బాడబం బడబాసలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్జనమిదానీం
స్వస్యేతి న పానరుక్త్యం, అత్ర మనా బాడబత్వరూపణాద్రూపకం లేన ప్రసిద్ధం

పగతదక్షిణాశం వృషైకతానజన్తానమసి కుంభజన్తానం భగవంత
మగస్త్యమపశ్యత్. ౨౪

ప ప్రభామివార్కిం తమసాం నిహంత్రం
బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్,
తపోనిధిం శౌర్యనిధిః ప్రసన్నః

బడబానలస్యైతచ్చౌషకత్వమిత్యభూర్వత్సరూపం వస్తు వ్యజ్యతే, బాడబప్రశస్తం బ్రహ్మ
ణోత్తమం. ని. 'బాడబో బడబానలః, ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్తభూ దేవబాడబా'
ఇతి చామరః, ఆపాస్తసమస్తాశం నిరస్తాశేషశృష్టమసి, ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షిణా
రూపద్రవ్యాతితృష్టమితి విరోధః. అష్టితయామ్యునిశమితి పరిహారాద్విరోధాభాసోఽలం
కారః. ని, 'ఆశా దిగతితృష్టయో' రిక్తుభయత్రాపి వైజయంతీ, ఉక్తం చ బ్రహ్మాండ
పురాణే 'ఆగస్త్యో దక్షిణామాశామాశ్రిత్య నభిసి స్థితః, వరుణస్యాత్తజో యోగీ వింధ్య
వాతాపిమద్దన, ఇతి తథా వృషైకతానం సుకృతైకాయనం జన్తయస్య తం. సకలధర్మైక
నికేతనావతారతయా మహానుభావమిత్యర్థః. వృషభాయత్తజన్తానమితి చ ప్రతీయతే,
తథాపి కుంభజన్తానం క్షుద్రకుంభోద్భవమితి విరోధః, ఉర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య
మిత్రావరుణలేజసః కుమ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యా పరిహారాత్
భూర్వదదలంకారః, మాహాత్మ్యేతావన్నోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజకమితి భావః. భగవంతం
షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం, ఆగస్త్య మపశ్యత్, ని. 'సుకృతే వృషభే వృషః' 'ఏకతానో
నస్యవృత్తిరేకాస్త్రైకాయనావపీ'తిచామరః. ౨౪

ఆ. తతః శ్రీరామః కిమకార్షీ దిత్యాశంక్యాహ - ప్రభామితి. ఆర్కిమర్క
సంబంధినీం, ప్రభాం దీప్తిమివ, తమసానుజ్ఞానజనితమోహనాం అంధకారాణాం చ
నిహంత్రం విధ్వంసకారిణీం, 'కర్తృకర్తణ్యో కృతీ' తి కర్తణి షష్టి. బ్రాహ్మీం లక్ష్మీం,
బ్రహ్మ లేజః, నియమేన నైయత్యేన, నిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ సమిక్తుకాద్యాగ్రుతకసాధన
నిష్పాద్యకర్తృవిశేషేణ వా హేతునా దధానం ధారయంతం, ని. 'నియమస్తు స
యత్కర్తృ నిత్యమగంతుసాధన' మిత్యమరః. తపసః వ్రతోపవాసాదిసహితమేధ్యాశన
రూపస్య నిధిం నిధానం, ఆగస్త్యం, శౌర్యనిధిర్తపోశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్వలాంతః
కరణ, ఇతి చ విశేషణద్వయేన దుష్టనిగ్రహణిష్టానుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః. ప్రవన్న ఇతి
పాతే ప్రాప్త ఇత్యర్థః. రామః, స్వనామ, సంకీర్త్య, ననామ, శ్రీరామవర్తమానంభో
అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చరణభూర్వకం నమశ్చకారేత్వర్థః. జ్యాయసాం నమ

స్వనామ సంకీర్త్య ననామ రామః.

౨౫

గ. తతః పరమహంసేణ మహర్షిణా ప్రణీతాభిరాశీర్భిస్సహ ముర శాసనశరాసనం సరసిజాసనాస్త్రం సౌత్రామణి తూణీరయుగ్మం రుక్మ మయకోశం ఖడ్గం చ ¹ప్రతిగృహ్య తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తట నికటప్రకటితాం పశ్చిమవతీమనేవత.

౨౬

తత్ర విస్తృతపక్షద్వంద్వమప్రతిద్వంద్వమతిశౌర్యానస్థాప్రత్య

స్కారే తథా శాస్త్రాచారాదితి భావః. 'అభివాదపరం విప్రం జ్యాయాంనమభివాద యేత్, అసౌ నామాహమస్మితి స్వనామ పరికీర్తయే ది'తి మనుస్మరణాత్. అత్ర శ్లేష సంకీర్ణోపమా. వృత్తముపకారిః.

౨౭

తత ఇతి. తతః నమస్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహరః. పరమహంసేణ సాక్షాత్పరబ్రహ్మరూపాఽయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదేశేనాగత్య స్వయం ప్రత్య ఙ్గోఽభూత్కృతనమస్కారశ్చాభూవిత్యుత్పన్నామందానందతుందిలాంతగకరణే నేత్యర్థః. మహర్షిణా ఆగస్త్యేన ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షిత్యాత్ తస్యచ ప్రతీత్యా రాజ పుత్రత్వాచ్చ విరచితాభిరాశీర్భిస్సహ ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం చైష్టవ చాపం, సరసిజాసనాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రామణి ఇదం సౌత్రామణిం మిద్రం తూణీరయుగ్మం అక్షయసాయకతూణియుగళం, తథా రుక్మమయకోశం హిరణ్మయసి ధానం ఖడ్గం చ, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య ని. 'కోశోఽస్మి కుట్రలే ఖడ్గవిధానేఽ ర్థాఘపిష్యయో' రిత్యుచరః. తదాజ్ఞయా తస్మాగస్త్యస్య నిదేశేన, గోదావర్యాః, తటని కటే రోధస్సమీపే ప్రకటితాం ప్రసిద్ధాం, పంచానాం పటానాం సమాహరః పంచపటీ తాం, తదుపలక్షితత్వాత్తదాఖ్యయా ప్రఖ్యాతం కందిదాశ్రమమిత్యర్థః. అనేపత నివా సార్థమభజత. పంచపటీత్యత్ర తద్ధితార్థేత్వాదినా సమాసః. 'సంఖ్యాభూర్వో ద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా, 'అకారాన్తరపదో ద్విగుః స్త్రీయాం భావ్యత' ఇతి స్త్రీత్వం 'ద్విగో' రితి జీవ్.

౨౮

తత్రేతి. తత్ర పంచపట్యాం, శ్రీరామః, విస్తృతం వికాలం పక్షద్వంద్వం గరు ద్యుగ్మం యస్య తం, 'పక్షగ పార్శ్వగరుత్సాధ్య సహాయబలభిత్తిష్వి' తి యాదవః. అప్రతిద్వంద్వమవిద్యమానప్రతిభటం, జగ దేకవీరమిత్యర్థః. అతః శౌర్యానస్థాయాః మహాశౌర్యమర్యాదాయాః, ప్రత్యయషధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమాసమిత్యర్థః. యద్వా

1 ప్రగృహ్య. 2 అప్రతిద్వంద్వశౌర్యం. 3 ప్రత్యయాయ.

యం కృతాపరోక్ష్యమివ తార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ
మద్రాక్షీత్. ౨౭

ప. పానేన హీనజలమభిమపాస్య నూనం

మైనాక ఏష మునిమాశ్రయతీతి జాతామ్,

శంకామిమాం రఘుపతేః కథితాత్మవంశ

ద్వాకార్యావస్థాయాః ప్రత్యయో నిశ్చయో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః, ని. 'ప్రత్య
యోఽధీనశబ్దానామిక్వాసహేతు' వ్యవహరః. 'అప్రతిద్వంద్వకార్యావస్థాప్రత్యయ'
మితిపాతే అప్రతిద్వంద్వాయా నిసవమానాశ్చార్యావస్థాయాః, ఇత్యన్వయః. ప్రత్య
యం కృతమాపరోక్ష్యం అపరోక్షతా యేన తం, ప్రత్యక్షమిత్యర్థః. తార్క్ష్యం గరుడమివ
స్థితమిత్యుపమా. ని. గరుత్మాన్ గరుడ స్తార్క్ష్య' ఇత్యమరః. మహీం ధరతీం మహీధ్రః
మూలవిభుజాచిత్వాత్కప్రత్యయః. యథాహ వామనః. 'మహీధ్రాదయో మూలవిభు
జాదౌ తథాదర్శనా' దితి మహామహీధ్రకల్పం ఈషదనమాప్రమహావర్తనం, ఈషదన
మాప్తౌ కల్పప్రత్యయః, గృధ్రాణాం రాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం, 'రాజానా
స్సభ్యభ్యుప్త' జితి టచ్, అద్రాక్షీదవశ్యత్, దృశేద్భుజి సిచి వృద్ధిః. ౨౭

పానేనేతి. ఏషోఽయం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశోఽత్ర తథా
ప్రతీయమానత్వాదిత్యవగంతవ్యం. పానేన మునికర్తృకపానక్రియయా హేతునా,
హీనజలం జలరహితం, స్థలప్రాయమిత్యర్థః. అద్ధిం సముద్రమపాస్య త్యక్త్వా, ధూర్వం
పక్షచ్ఛేదోద్యతపురందరభయూత్తత్ర సిలవత్వాదితి భావః. యథాహ కాలిదాసః. 'మై
నాకమంభోనిధిబద్ధసఖ్య' మితి. మునిమగస్త్యమాశ్రయశ్శునరతి స్వాశ్రయభంగకా
రిణస్తస్య సేవాశ్రయణీయత్వాదితి భావః. నూనమిత్యుల్లేఖాయామ్. ఇత్యేవం
ప్రకారేణ జాతామత్పన్నామిమాం, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, శంకాం వికర్మం,
ని. 'శంకావికర్మభయయో' రితి కాశ్వతః. జటాయుః, కథితాత్మవంశః, వివతాయాం
కశ్యపాజ్ఞాతస్యారణస్య గరుడాగ్రజస్య తనయోఽహం శ్వేనీగర్భసంభవః సంపాతే
రనుజ ఇత్యాద్యుపపత్తితనిజాన్వయపుత్రాంతస్పృ, ఆహం, త్వత్తాతస్య దశరథస్య మిత్రం
సుహృత్, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః. ఇత్యుక్తేతి శేషః.
అహరత్పరిహృతవాన్, శ్రీరామముక్తసందేహరహితమకాన్తీదిత్యర్థః. తథా రామా
యణమ్ 'దేవ్ పుత్ర' వివతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ, తస్మాజ్ఞాతోఽహ
మహాకృపంపాలిశ్చ మహాగ్రజః, జటాయురితి మాం విద్ధి శ్వేనీపుత్రమరింద మే'

స్త్రీతాతమిత్రమహామిత్యహరజ్జటాయుః.

౨౮

గ. రామస్తు దశరథమివ తం పశ్యన్¹ నాశశ్యపసమ్భూతం సమ్భూతే
రనుజమనుజరచితపర్ణశాలః పశ్యన్² బట్టాం కంచితృమయం గమయా
యాన.

౨౯

అథ కదాచిదుపచీయమానమనోభవవై భవః పాకకపిశ²కలమ
మంజరీపుంజరీపింజభూతకేదార ప్రవృత్తిః³ పృథ్వీబాణరణప్రయాణోచితవీర
పాణవత్పత్రపుటపాత్ర దృశ్యాపశ్యాయబిందుసందోహః చంద్రా
తి. అత్ర కవిసమృద్ధిశాస్త్రహాస్యతే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయాత్తస్య చ
లేనైవ పరిహృతత్వాత్. నిశ్చయాంశస్సందేహాలంకారః, అత్ర శంకాశబ్దస్య భ్రాంతి
పరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః, స చోత్ప్రేక్షయాంగేన సంకీర్త్యతే. వసంతతిలకా
వృత్తమ్.

౩౦

రామ ఇతి. రామస్తు గామోఽసి, కాశ్యపసంభూతం కశ్యపస్య పౌత్రమిత్యర్థః.
సంపాతేరనుజం తం జటాయుషం, దశరథమివ, పశ్యన్, పితృరలిమహృత్వాత్తమివ బహు
మశ్యమానస్యన్ అనుజరచితపర్ణశాలో లక్ష్మణనిర్మితోటజస్యన్, పంచపట్టాం, కంచితృమ
యం కీయంతం కాలం. గమయామాన యావయామాన.

౩౧

ఆ. అథ శూర్పణఖాగమనం పక్షు తత్కార్యోద్దీపకం హేమంతం వర్షయతి.
అథేత్యాదిసా. అథ, పంచపట్టాం, కీయత్కాలయావయానంతరం, కదాచిత్యస్త్రీం
శ్చిత్సమయే, శరత్కాలావసాన ఇత్యర్థః. హేమంతసమయస్సముపప్యంభ లేత్యన్వయః.
కీదృశో హేమంతసమయ ఇత్యాకాంతాయాం తమేవ విశిష్టే, ఉపచీయమానం
స్వయం ప్రవర్ధమానం, చినోతే కర్తకర్తరి కానచ్, మనోభవవైభవం మన్మథప్రభావః
కామోత్సవో వా యస్మిన్ స తథోక్తః. ఉద్దీపకత్వాదితి భావః. పాకేన పక్వా
వృక్షయా, కపికాః పిశంగ్యో యాః కలమమంజర్యః కాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః తాసాం
పుంజైః, కదంబైః పింజరీభూతః కేదారప్రపంచః ప్రిహితేత్రవిస్తారః యస్మిన్ స
తథోక్తః. తత్ర లేమాం పచేచీమత్వసంభవాదితి భావః, అపింజరః పింజరస్సంపద్యమానః
పింజరీభూతః 'అభూతతద్భావే చిత్వ'. 'అన్యచ్ఛా' వితి దీర్ఘః. 'కుగలిప్రాదయ' ఇతి
సమాసః. ని. 'కాలయః కలమాద్యాశ్చ కణిశం సస్యమంజరీ' తి చామరః. పంచ
బాణస్య మారమహావీరస్య రణప్రయాణే తైత్రయాత్రాపారంభే ఉచితమనురూపం

1 కాశ్యపకులసంభూతం. 2 కలమమంజరీ. 3 పంచబాణప్రయాణ.

తపే నిరాసన్ధతాం చన్దనానులేపే నిర్ణోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం
 నిరాశతాం ¹చన్ద్రోపలన్ధలే నిరాసతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుక
 తాం వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కుణ్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం
 వారివిహారే నిరాకాంక్షతాముత్పలమాలాయాముపేక్ష్యతాముప
 వనభజనేఽపున్యన్విగ్నతాం చ జనానాం జనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భ
 గృహస్య ¹ఘనేష్టకచితభిత్తైరశ్లాక్ష్యైరస్కరణిపటలస్య శశోదరలోమ

యద్విరపాణం వీరాణామవశ్యకర్తవ్యం మధుపానం లేషా తథాచారామితి భావః. ని.
 'వీరపాణం తు యత్పానం పృత్యే భావిని వారణే' ఇత్యమరః. 'లేన తుల్యం తద్వది'తి
 తద్ధితగతార్థి ఉపమా 'లేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి పతిప్రత్యయః. 'తద్ధితశ్చా
 సర్వదిభక్తి' రిత్యవ్యయసంజ్ఞా పత్రపుటాని తరుపలాశసంపుటాని, తాన్యేవ పాత్రాణి
 చమకా ఇతి రూపకం లేషు దృశ్యః సంలక్ష్యమాణః అపశ్యాద్యదించునందోహః సీహార
 శీకరనిమకుంబు యన్తిన్ స తథోక్తః. ని. 'అపశ్యాద్యస్తు సీహారస్తుషారస్తుహినం హిమ'
 మిత్యమరః. తథా, చంద్రాతపే చంద్రికాయాం, నిరానందతాం ప్రీతిరాహిత్యం, చంద
 నానులేపే పటిరచర్పాయాం, నిర్ణోలుపతాం నిరపేక్షతాం 'చంద్రశాలాయాం శిరో
 గృహే. ని, 'చంద్రశాలా శిరోగృహ' మిత్యమరః. నిరాశతామభిలాషరాహిత్యం,
 చంద్రోపలన్ధలే చంద్రకాంతమణిపట్టిమే, ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా' వితి విశ్వః.
 నిరాసతామాసక్తిరహితత్వం, వాతాయనసేవనే గవాక్షమార్గానువత్తనే, ని. 'వాతా
 యనం గవాక్షస్సాన్య' ఇత్యమరః. నిరుత్సుకతామపరిలోపతాం వాపీనాం దీప్తి
 కాణాం కూపానాం ఉదపానానాం చోపకంఠేఽంతికసంచారే, నిరుత్కుంఠతాం నిరు
 జ్ఞాసతాం, వాసరావసానే సాయంకారే, నిరాదరతామతత్పరతాం, వారివిహారే జలక్రీడా
 యాం నిరాకాంక్షతాం నిస్పృహత్వం, ఉత్పలమాలాయాం కువలయదామ్ని, ఉపేక్ష్య
 తామాదాసీన్యవిషయతాం, ఉపవనభజనే ఉద్యానవనసేవనేఽపున్యన్విగ్నతాం భిరు
 తాం చ జనానాం, జనయన్ ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాతపాది
 శీతలోపచారాణాం తదాసీమనుషయుక్తలేవ అనపేక్షితత్వాల్లేషు నిరానందత్వాది
 జనక ఇత్యర్థః. అత్ర చంద్రాతపనిరానందత్వాదీనాం కేవల ప్రకృతానామేవోత్పాదన
 క్రియారూప ధర్మసంబంధేనాపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్య
 యోగితా. తదుక్తమ్. 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్తతః, ఔపమ్యం

మృదులకమ్మలస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్చీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాం
గారభరితహస్తానికాయస్తస్య చ సుభగంకరణః మదనకరేణుకరవికీర్ణ

గమ్యతే యత్ర సా స్తుతా తుల్యయోగితే, తిలక్షణాత్, తథా గంభీరః తుషార
వాతాదిదుష్ప్రవేశగాంభీర్యయుక్తః ఆభోగో విస్తారో యస్య తత్తథోక్తం యద్గర్భ
గృహమావాసాగారం. ని. 'గర్భాగారం వాసగృహమి' త్యమరః. తస్య, ఘనం సీ
రంధ్రం యథా తథా ఇష్టకాభిశ్చితా రచితా భిత్తిః కుడ్యం తస్యాశ్చ శీతబాధానివర్తక
త్వేన తస్యా ఆపువయోగిత్యాదితి భావః. ని. 'భిత్తిస్త్రీ కుడ్యమేదాకమి త్య'
మరః, 'ఇష్టకేషీకామానాం చితతూభావిష్య' తి హస్తయః. ఆశ్లక్ష్యం ఆతను సుఖటిత
మితి యావత్. తస్య, తిరస్కరిణీపటలస్య ప్రతిసీరానికరస్య, ని 'శ్లక్ష్యం దభ్రం కృశం
తను' ప్రతిసీరా యవనికా స్వాతిరస్కరిణీద సేతి చామరః. 'తిరసోఽన్యతరస్యా'
మితి సత్త్వం, శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే కుక్షిప్రదేశే యాని రోమాణి రోమలతనూ
రుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వ స్మృదులం యత్కంబలం సుఖ
సంస్పర్శకంబలం తస్య, 'శీతం వైవ వితీర్యతే, ప్రియతమైరాలింగనం కమ్పల' మితి
చారుచర్యవచనాదితి భావః. కాలాగురుధూమస్య కృష్ణగురుధూమస్య కాశ్చీరాంగ
రాగస్య కుంకుమవిలేపనస్య 'కాశ్చీరపంకేన కృతప్రలేహో మైమంతికానాశు నిహంతి
దోషా' నితి. తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదాసీదుపేక్షితత్వాదితి భావః. ని. కుంకు
మం ఘుస్పణం పుణ్యం ప్రాక్తం లోహితచందనం, కాశ్చీరజన్త విద్వద్భిః కాలేయం
జాంగలం స్మృత' మితి హలాయుధః. నిర్ధూమాంగారైః ధూమరహితాంగారైః భరితం
పూర్ణం, యద్ధసంతికాయంత్రం అంగారశకటిరూపయంత్రం తస్య చ, ని. 'అం
గారధానికాంగారశకట్యపి హసంత్యపి' త్యమరః. నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయో
రనుద్వేజకత్వార్థమిత్యవగంతవ్యం. అసుభగం సుభగం కర్వంత్యనేనేతి సుభగం
కరణః సౌభాగ్యకరః, 'గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్షేత్రనివర్తకత్వేనోపయోగిత్యాతజ్జన్త
సత్రాసాఫల్యంపాదక ఇత్యర్థః. 'అధ్యుసభగఘ్నూలవలీతనగ్నాంధప్రియేషు చ్యవ్యిథే
ష్వచ్చో కృణో కరణో ఖ్యు' నితి ఖ్యున్వృత్యయః, 'అరుద్ధిష్ట' దిత్వాదినా
ముమాగమః. అత్రాపి పూర్వపద్గర్భగృహాదీనాం ప్రకృతానామేవ సౌభాగ్యలభరూప
ధర్మసమ్పంఢనోపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేనలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా.
తథా మదన ఏవ కరేణుః గజః తస్య గజో వా. తస్య కరశ్శుండా లేన వికీర్ణాః యే

శీకరనికరాయమాణతుషారధూళీధూసరవాసర స్వరసీరుహ¹దావపావక
స్తుహినవ్రణితలాసికాధరదళదూరీ²భూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యప
ణ్యాజ్జనాజ్జవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్ని వేశస్తాలవృత్తవిశ్రాన్తి
కాలః కామినీస్తనభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీననిదాఘభావోదివాభీత

శీకరనికరాః సూక్ష్మబిందుసంఘోహః, తద్వదాచరస్తః అతిసూక్ష్మకారా ఇత్యర్థః. కామో
త్తేజకా ఇతి యావత్. ఆచారకృష్ణాబ్జకృష్ణానశాదేశః, తాదృశాః యే తుషారాః
నీహారాస్త వివ ధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం. తాభిర్హాసరాః ధూమ్రాః వాసరాః
దివసాః యస్య స, తథోక్తః. ని. 'క్లిబే దివసహసరా' విత్కృమరః. సరసీరుహణాం దావ
పావకో దవాగ్నిః. తుషారతుషారేన తద్ధ్వంసకత్వాదితి భావః. ని. 'వనే చ పవ
వహ్నా చ దహో దావశ్చ కర్మత' ఇతి శాశ్వతః. తుహినేన వ్రణితాని వ్రణవంతి
కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః. వ్రణవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి జ్యేష్ఠాత్కర్తృణి క్తః, తాదృ
శాని యాని లాసికానాం పణ్యస్త్రీణామధరదళాన్యధోవృష్ణవాని లేమాం దూరీ
భూతం దూరతోఽపాస్తం దంశకృత్యం దంతక్షతక్రియా యస్తిక్ స, తథోక్తః,
స్వతః స్ఫుటితానాం దంశకృత్యానహత్వాదితి భావః. 'వంశకృత్య' ఇతి పాతే దూరీ
భూతం దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదక్రియా యస్తిక్, స్ఫుటితానా
మధరాణాం వేణుశ్రురాణానమర్థత్వాదితి భావః. కులవధూజనాధరపుటానాం దంశ
కృత్యవంశకృత్యానాచిత్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రష్టవ్యం. ని. 'సర్తకీలాసికే సమే'
ఇత్యమరః. ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాంగనాంగవత్ వృద్ధవేశ్యావయవవిత్కృమహా.
ప్రియాతసౌభాగ్యోఽపగతరామణీయకః ప్రపాసన్ని వేశః పానీయకాలికాసంస్థానం
యస్తిక్ స, తథోక్తః, విటానాం పాంథానాం చాసపేక్షితత్వాత్ప్రిపాధనాభావేన
వృద్ధపణ్యాంగనాంగానాం ప్రపాసన్ని వేశానాం చ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం.
ని. 'ప్రపా పానీయకాలికే'త్యమరః. ఘృణార్థే కవిధానం, తాలవృంతానాం వృజనా
నాం విశ్రాంతికాలో విశ్రమనమయః విశ్రాంతికర ఇతి పాతేవిశ్రమసంపాదక ఇత్యర్థః.
గ్రీష్మరైవితస్తతో వృజనవ్యాఘాననజనితజనానందసంభవాదితి భావః. ని. 'వృజ
నం తాళవృంతక' మిత్కర్థః. కామినీనాం శరుణీనాం స్తనభరః కుచభారప్రివ గిరిదుర్గ
సీమా గిరిదుర్గస్థానం తత్ర నిర్భయం నిరాతంకం యథా తథా నీలీనో నిగూఢతియా
ప్రవర్తమానో నిదాఘభావః ఊహ్య యస్తిక్ స తథోక్తః 'కూపోదకం పటచ్ఛాయా

వ్రాతస్యాప్యనతిభయంకరదివాకర శృణోరనికరస్యాప్యనతిక్షేమంకర ¹సు
ధాకరః కాదంబకదంబస్యాప్యనతి ²ప్రియంకరకమలాకర ³కృతకరయు
గళస్వస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమలమివగో
పాయంతమశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ

తాంబూలం తరుణీస్తనా, శీతకాలే భవేదుష్ణముష్ణకాలే తు శీతలమిత్యుక్తే తదాసీం
కామినికుచభరేషు అత్యంతౌష్ణ్యస్య విద్యమానత్వాత్, ఇయములేప్రీతా గమ్యా రూపక
సంకీర్ణా. ఏతేన హేమంతవిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే. ని. 'నిదాఘో
గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరసి', 'భావస్సత్రాస్యభావాభిప్రాయచేష్టాత్తజ న్నస్యి'తి
విశ్వప్రకాశామరా. దివాభీతవ్రాతస్య దివా అహని భయశీలస్య, ఘోకనికర
స్యాపి. ని. 'దివాంధః కాశిః ఘోక' ఇత్యమరః. అనతిభయంకరః మందప్రకాశత్వా
దీషద్భయంకరః దివాకరః సూర్యః యస్మిన్ సః, 'మేఘుర్నిభయేషు కృషా' ఇతి ఖది
అరుద్దిషదదిత్యాదినా ముమాగమః. చకోరసికరస్యాపి చంద్రికాపాయపక్షివిశేష
నివహస్యాపి. ని. 'చకోరశ్చంద్రికాపాయాత్కృభిధానాత్, అనతిక్షేమంకరః నీహా
రావరణేన మందరశ్చిత్వాదీషత్ప్రతికరః సుధాకరశ్చంద్రికా యస్మిన్ సః, క్షేమప్రియ
మద్రైఽణ్యేతి ఖది ముమాగమః. కాదంబకదంబస్యాపి కలహంసనికురుంబస్యాపి. ని.
'కాదమ్బః కలహంసస్యాదిత్యమరః. అనతిప్రియంకరః కద్దోల్లాసహౌస్యాదీష
ప్రీతిజనకాః కమలాకరాస్సరాంసి యస్మిన్ సః ప్రియంకరేత్యత్ర తూర్వవత్థచ్చప్రీ
త్యయముమాగమా. తథా కరయుగళస్య హస్తయుగ్మస్య స్వస్తికః స్వస్తికాకారస్యన్ని
వేశవిశేషః. వ్యత్యాసస్థాపనం స్వస్తికశబ్దార్థః. తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం
శీతబాధానివర్తకవసన కమ్మభాద్యాచ్చాదనాభావాదురసి విరచితో యేన స తథోక్తః.
శీతబాధయా వ్యత్యస్తాస్తాచ్చాదితోరస్థల ఇత్యర్థః. తస్య భావస్తత్రా తయా హేతునా
నీహారాతంకా తుహినోవద్రవాల్ యా శంకా భీతిః తయా. ని. 'శంకా వితర్కభయ
యోరితి యాదవః. హృదయకమలం హృత్పద్మం, గోపాయంతం రక్షంతమివేత్యు
లేప్రీతా, 'గుహాధూపవిచ్చిసణిపనిభ్యాయ'ఇత్యాయత్ర త్యయః. దంతా ఏవ వీణా వల్లకి
వాద్యవిశేషః. తైత్వజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్, అశ్రాంతం నిరంతరం యో
దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః. తేన, వేపమానాధరపుటతయా కమ్మ
మానాధరోద్ధతయా హేతునా, శీలికాయాః తైత్వబాధాయా ఏవ పికాచికాయాః

తికాపిశాచికానిర్హరణాయ నిపుణం మంత్రజవమివ కుర్వంతమవిరళ
పులకపాలీకబలితక శేబరతయా సకరుణవిధివిత్తిర్ణరోమకంబలకృతాంగ
రక్షమివ భిక్షామటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచిదపి, కమ
లా¹నాలా²కితవతీతి తస్యై సాసూయ ఇవ తదీయవాస³తామరసం
సపత్రకోశం వినాశయన్నంగజమతంగజకరపుష్కరోత్థితశీకరనికరా

నిర్హరణాయ, తాం నిరాకర్తుముచ్చాటయితుమిత్త్యర్థః. నిపుణం సమర్థం, మంత్ర
జవం మంత్రోచ్చారణం, కుర్వంతమివేత్యుత్పేక్షా, అవిరళపులకపాశ్యా సాన్ద్రో
మాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదితమితి యావత్. కశేబరం శరీరం, యస్య
తత్తయా హేతునా, సకరుణేన దయాళునా విధినా బ్రహ్మణా వితీర్ణం దత్తం యద్రోమ
కమ్మలం తనూరుహరూపకంబలం లేన కృతాంగరక్షం విరదితాంగసంగోపనమివ
స్థితమిత్త్యుత్పేక్షాణాం తిస్యణాం సంస్పృష్టిః. భిక్షామటంతం భిక్షాచరణతత్పరం, దుర్గత
వర్గం దరిద్రసముహం, ని. 'దరిద్రో దుర్గతోఽపి స' ఇత్యమరః. నిర్ఘృణా నిష్క
రుణా, ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే'త్యమరః. కమలం లీలాపద్మం అస్యాః అస్తీతి
కమలా లత్యీః అర్కాద్యచప్రీత్యయః, 'ని. లత్యీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీ
ర్హరిప్రియే'త్యమరః. నాలాకితవతీ న దృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షవీక్షణేన తస్య ధన్యతాం
నాపాదితవతీత్యర్థః. నశభస్య నశబస్య 'సుపుపే'తి సమాసః. అభివా ఆహ
కితవతీ న భవతీత్యర్థః. 'అస్తిర్వపంతీపరో ప్రయుజ్యమానోఽవ్యస్తీ'తి భావ్యకారవచ
నాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇతి మత్సేవి శేషః. తస్యై కమ
లామై, తస్యాం కమలాయామిత్త్యర్థః. 'ప్రథమేంద్రాపూయాథానాం యం ప్రతి
కోప'ఇతి చతుర్థీ, సాసూయస్పేర్ద్యస్య, స్తివేత్యుత్పేక్షా, సపత్రకోశం సపర్ణ
కుట్టలం, సవాహనార్థాఘం చ, ని. 'పత్రం వాహనతామరసం నివాసపంకేరుహం. ని.
'పంకేరుహం తామరస' మిత్త్యమరః. తద్వివాశయనిర్విధ్వంసయత్, తత్తస్మాదా
కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనాత్ప్రీత్య
నీకాలంకారః. తదుక్తమ్ బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే, యస్తది
యతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యత' ఇతి, సహోత్తోత్ప్రేక్షోజీవిత ఇతి సంకరః. సపత్ర
కోశమితి క్లేషస్తు విశేషః. తథా ఆంగజః మన్నథ ఏవ మతంగజః కుంజరః. ని. 'మతం
గజో గజో నాగః కుంజరో వారణః కరీ' త్యమరః. తస్య కరపుష్కరేణ హస్తాగ్రే

కారైరతిపదుషస్తరశర¹నిపాతప్రతప్తగగనాజ్ఞనాజ్ఞస్రవ ²తేస్వేదసదృశై
రక్షీణమహిమహిమప్రసరైరధ్వగాంతగకరణాని సీమస్తయ౯ హేమంత
సమయస్సముదజృంభత. 30

ప. యత్ర కాంతా న పశ్యంతి క్లాంతా విరహవహ్నినా,
నిశావసానవేలాం చ వేలాం చ వ్యసనామ్బుధేః. 30

గ. తత్ర పల్లశాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజఃముసససాద

జోఢితః ఉత్తిప్తః యశ్శీకరనికరో జలబిందుసందోహః తదాకారైస్తద్రూపైరితి రూపక
సంకీర్ణతాద్రూప్యేప్రేక్షా గమ్యా, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే, వాద్యభాండముఖేజల'
ఇత్యుమరిః. అత్ర పుష్కరశబ్దేనైవ కరాగ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికలభకర్ణా
వతంసాదివద్విప్రవ్యం, అతిపదుషస్తరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్యభాణనిపతనేన
ప్రతప్తం సుతప్తం యద్గగనమేవ అంగనా తస్యాః అంగం శరీరం తస్మాత్సన్నివ౯ స్యంద
మానః యస్వేదః ఘర్షాంబుకణగణః తత్సదృశైః తత్సదృశైరిత్యుప్రేక్షా. అభూతో
వహ్నిః. గగనస్యాంగ స్వేదయోరప్రసిద్ధత్వాదిత్యుక్తం ప్రాక్ 'దృశేః క్ష' ఇతి క్షప్రత్యయః.
అమూర్తస్య గగనమైవ స్తరశరసంతప్తత్వే కిమతాన్యస్యేత్యాశ్చర్యమితి భావః. అక్షీణ
మహిమహిమప్రసరైః అవిచ్ఛిన్నవైభవతుహారాసారైః అధ్వగాంతగకరణాని పాంథవృద
యాని, సీమంతయన్విదారయ౯, హేమంతసమయః హేమంతకాలః, సముదజృంభత
విజృంభితోఽభూత్. 30

యత్రేతి. యత్ర యస్మి౯ హేమంతే, విరహవహ్నినా ప్రియవియోగాగ్నినా,
క్లాంతా సీపీడితాః, కాంతాః స్త్రియః నిశావసానవేలాం రజసివిరామకాలం, వ్యస
నాంబుధేః దుఃఖసాగరస్య, వేలాం కూలం చ, న పశ్యంతి, దుస్సహవిరహవేదనావశాత్
తయోస్తథా ఆనవధికత్వేన ప్రతీయమానత్వాదితి భావః. ని. 'అభ్యంబువికృతా'
వేలా కాలమర్యూదయో రసీ'త్యుమరిః. అత్ర వేలయోరుధయోరసి ప్రకృతయో
రేవాదర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యేనావప్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా
తుల్యయోగితా. 30

తత్రేతి. తత్ర హేమంతే కూర్పం శోణితభాజనం 'నఖవిదూషణ' ఇతి
ధాతోః కః, కూర్పేణ శోణితభాజనేన యజ్ఞాదిసల్క్రియాః నఖయతి దూషయతీతి
కూర్పణఘా, యద్వా కూర్పకారాణి నఖాని యస్యాస్మా కూర్పణఘా నామ

శూర్పణఖా.

3.9

ప. తస్మిన్నుజ్జృంభితోష్ణస్తనతటదయితాహీనసంహారకాలే
కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్పక్రవాళే,
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పతిమతిమతనోన్వైధిలీప్రాణనాథే

రాక్షసీ రావణస్వసా, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ' ఇతి ణత్వం. 'సఖముఖాత్సం
జ్ఞాయా' మితి సజీవ్, పర్ణకాలామధ్యం, తస్మాద్ధ్య ఇత్యర్థః. 'అధిశిష్ఠ స్థానం కర్తే'తి
కర్తృత్వం, అధ్యాసీనమధిష్ఠితం 'ఈదాన' ఇతి కారః, లక్ష్మణాగ్రజం రామ, ముపస
సాద ప్రాప, కామాతురతయేతి భావః. భావికార్యకరణదక్షతాల్లక్ష్యణగ్రహణం
ద్రవ్యవృత్తి. 3.9

తస్మిన్నితి. ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం 'తత ఆగత' ఇత్యర్థః 'కేకయమిత్ర
యుప్రలయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః. ప్రాలేయధారాభిన్నీపరా
సారైః, కవచితః ఆపేష్ఠితః, గగనాభోగో గగనవిస్తారః, దిక్పక్రవాళం దిబ్బండలం చ
యేన తస్మిన్, తథోక్తే, ని. 'చక్రవాళం తు మండల' మిత్యమరః. ఆతపివోజ్జృంభి
తోష్ణం ప్రవృద్ధోష్ణస్తనతటం కుచమండలం యాసాం తాభిర్వయితాభిర్వధూభిః హీనా
విహీనా వియుక్తా విరహాణిత్యర్థః. లేహం సంహారకాలే, అథవా లేహం సంహారే
సంహరణక్రియాయాం, కాలే కృతాంతరూపే, ని. 'కృతాంతానేహసోః కాల' ఇత్యమరః. 'హసంతిం చ హంసంతీం చ హసంతీం వామలొచనామ్. హేమంలే యే న
సేమంలే లే నరా దై వవంచితా' ఇతి వచనాత్. విరహీజనమారక ఇత్యర్థః. తస్మిన్ కాలే
హేమంతసమయే, కామేనాంధా వివేకదృష్టిహాస్యేత్యర్థః. సా పూర్వోక్తా, రాక్షసీ
శూర్పణఖా, 'జాలేర స్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి జీవ్, లక్ష్మ్యః లీలారవిందే విహార
పద్ధే. లీలయాశ్చీకరధృతకమలేవా, నవపితృధియం నూతనమాంసబుద్ధిం, తస్వలీ కుర్వతీ
తాదృశ్యానిప్రిం ప్రాప్నువతీత్యర్థః. ని. 'పితృతం తరసం మాంస' మిత్యమరః. నవగ్రహణం
జిఘృక్షీత్వాదనార్థమిత్యవగ న్నవ్యమ్. శ్వేనికేవ శ్వేనాంగనేవ, వర్తమానా సతీతి
శేవః. శ్వేనో గృధ్రజాతీయః కపింజలదిత్యుద్రఖగ్రాహీ కషివిశేషః 'జాలేర స్త్రీ
త్యాధినా జీవ్, తతః స్వాధో కే, 'కేణ' ఇతి ప్రాప్యః, మైథిలీప్రాణనాథే నీతావల్లభే,
శ్రీరామే, విలేనాస్య సమ్భాగార్థం స్త్ర్యంతరాత్మస్తాభావస్సూచ్యతే. పతిమతిం పతి
రయం మే భూమాదితి బుద్ధిమతనోత్ ఆకరోత్, పతిత్వేనావృణోదిత్యర్థః. శ్వేనికా
లీలారవిందే మాంసబుద్ధిమివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారే త్యర్థః
అథవా రాక్షసీ శ్వేనికా లక్ష్మీలీలారవిందే సవపితృధియమివ మైథిలీప్రాణనాథే పతి

లక్ష్మీలీలారవిందే నవవిశితధియం తస్వతీ శ్యేనికేవ.

33

గ. తతస్థేన జానకీజానిరితి జానీహి ¹జనమిమం మమానుజ
మతిమనుజభుజ²బలమబలావియుక్తం యుక్తమాశ్రయితం తవేతి

మతిం. తస్వతీ విదధానా సతీ అతనోద్వరణమితి శేషః. త్వం మే పతిర్భవేతి శ్రీరా
మమవృణోదిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. స చారవిందే శ్యేనికాయాః విశితభాస్త్వ
దయకథనాద్భిప్రాయతాం గేన సంకీర్త్యతే. స్రగ్ధరాపుత్రమ్. లక్షణం తూక్తమ్. 33

తతః. తతః పతిత్వేన పరజానంతరం, ఇమమేనం జనం, మామిత్యర్థః.
తస్మాఖండితమహిమాలిశయద్యోతనార్థమిదంశబ్దేన నిర్దేశః. జానకీ జనకమహారాజ
పుత్రీ జాయా యస్య జానకీజానిః సీతాఽతిః, 'జాయాయా నిజి'తి నిజాదేశః. ఈదృశ్యా
భాగ్యకాలినీ మహాకులప్రసూలేయం సన్నిహితా మమ భార్యా నిసర్గతోఽహం చైక
పత్నీవ్రతశీలః తస్మా న్నమ త్వయా పరణమయుక్తమితి భావః. ఇతి జానీహి జాన
కీపతిమమభ్యున్యేతి ప్రాతీతికార్థః. పరమార్థస్తు దశరథసంధనరూపేణ జననాజ్ఞనం
దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్రత్వేనావతీర్ణమిత్యర్థః. ఇమం మాం, జానీ
హి సీతారూపిణి లక్ష్మ్యః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః. తథా చ రాక్షససంహర్తృవిష్ణుః స
రాక్షసీపరణం యుక్తమితి భావః. ఇతి జానీహి, తతః కిమిత్యాశంక్యాహ 'గురుణాఽపి
సమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం వినే'త్వాది న్యాయేన భ్రాతృవిషయకమపి పరిహాసం
ప్రయోజయన్ రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రపుత్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణ
నిపుత్రిప్రతిపాదకైః క్లిప్తశబ్దైః ప్రలోభనార్థముత్తరమనుభావతే. మమేత్యాదినా.
మమానుజం సోదరం, న తు యం కన్యన, సోశీఘ్రసౌవర్యాదిభిర్నత్వమిత్యర్థః. మనుజా
సతిక్రాంతమతిమనుజం, 'అత్యాదయః క్రాంతాన్యథే ద్వితీయయే'తి సమాసః. తద్భుజ
బలం యస్య తం, అమానుషబాహుకరాక్రమకాలినమిత్యర్థః. అబలావియుక్తమనుష
భార్యమనన్నికృతభార్యం వా, అతో భార్యాపేక్షిణమిత్యర్థః. సా చ త్వమేవ భవిష్య
సీతి భావః. ఈదృశం లక్షణ, మాశ్రయితం భార్యాత్వేనానువర్తితం, తవ యుక్త
మనురూపమితిపరిహాసానుకూలః ప్రాతీతికార్థః, అన్తరాశయస్తు మమానుజా ధర్మ
శీలత్వాదినా మత్సమం బ్రహ్మచారిణమిత్యర్థః. అతిమనుజః పురుషోత్తమో విష్ణురితి యా
వత్. తస్యేవ భుజబలం యస్య తం, విష్ణుతుల్యపరాక్రమమిత్యర్థః. అబలావియుక్తం
పరదారపరిగ్రహాదికాన్యం, ఏకపత్నీవ్రతమిత్యర్థః. ఆశ్రయితం యుక్తమితి కాకుః,

1 జనమముం, 2 బలమబాలం.

ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రిముపేత్య యథామనీషితమ
భావత. 3౪

తేనాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం దాసభార్యాపదమ
నార్యం నను నార్యాః కుల¹జాతాయా స్తస్మాత్తమేవ భజేథాః. 3౫

న యుక్త మిత్యర్థః. ఇత్యనేన వ్రకారేణ, రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యుక్తా, నిరా
కృతా నా, కూర్పణఖా, సౌమిత్రిముపేత్య, తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం
స్వానుకూలమేవ మన్వానా వద్వబుద్ధిరియం లక్షణసమీపం గల్గేత్త్యర్థః. అభావత
మాం పరిగృహణేత్యవోచత, 'యథా సాదృశ్య' ఇత్యవ్యయాభావః, ని. 'యథా
సాదృశ్యవీప్సార్థపదార్థానతివృత్తి ప్తి' త్యభిధానాత్. 3౪

అ. తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ.—లేనేతి. భద్రే హే కల్యాణి, ఆర్యస్య
శ్రేష్ఠస్య, తస్య శ్రీరామస్య, యస్తయో ప్రథమం పుత్రస్తస్యేత్యర్థః. అహం, దాసో
భృత్యః. అతః, కులజాతాయా సృక్కులప్రసూతాయాః, ఆర్యాయా ఇతి యావత్.
'నార్యాః పథ్యాః, తి. 'నారీ సీమన్తిరి పథూ' ౮ త్యమరః. దాసభార్యాపదం భృత్యభా
ర్యాస్థానం, తథాభూతత్వమిత్యర్థః. ని. 'పదం వ్యవసిత త్రాణస్థానం లక్ష్యంఘ్రివస్తుషి' త్యమరః.
ఆనార్యం నను ఆయుక్తం ఖలు, దాసభార్యా భూత్వా దాసీభావం గంతు
మసామృ²మిత్యర్థః. తస్మాత్కారణా క్రితమార్యం శ్రీరామమేవ, భజేథాః ప్రాప్నుయాః,
ఆర్యాయా ఆర్యభజనం యుక్తమిత్యక్షరాధ్య. వాస్తవార్థస్తు విరుద్ధలక్షణాయా అపన్న
మేవ హే భద్రే అమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్, 'అభద్రే
జాతే నిర్వం భద్రం జాతం' ఇత్యాదిప్రయోగవన్న ద్రవ్యస్య, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరా
మస్య భార్యా త్వమేవ భవిష్యసీతి భావః. ఈదృశం లక్షణమాశ్రయితుం భార్యత్వే
నానువర్తితుం, తవాయుక్తమననురూప, మితి పరిహాసానుకూలః ప్రాతీతి³ఽర్థః,
సర్వసువర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం దాసః భక్తిః,
శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన అత్యంతపావన ఇశ్యర్థః. అతః కులజాతాయాః నార్యాః
భవత్త్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాః యత్పదం తద్వరణమయుక్తం,
శున్యాః ఆందోళికారోహణవాంఛాపదిత్యర్థః. తస్మాత్తం విష్ణురూపం రామమేవ,
భజేథాః శరణం గచ్ఛే, యత ఈదృగపకారిణీ త్వం ముక్తా భవిష్యసీత్యర్థః. అథ
'గురుణాఽపి సమం హాస్య' మిత్యాదిన్యాయేన లక్షణః శ్రీరామేసీతాయామపి పరిహాసం
ప్రయుక్తే. 3౫

¹కించ. ²కూరసత్వభయానక కాననసంచారాచతురాం విదేహ రాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీం భవతీమేవాసౌ పరిగ్రహీష్యతీతి లక్ష్మణోనాభిహితా వీతమతిన్నా హితమితి తదీయం ³వచన మమనుత.

3౬

అ. కించేత్యాదినా. కూరసత్వైర్వాన్యప్రూదిభిక్వాప్రజ్ఞైః భయానకే భయం కరే కాననే సంచారాచతురాం సంచరణాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః. యద్వా సంచారేణాచతురాం విహ్వలాం ఖన్నాం, ఉభయథాఽపి వనవాసప్రతిబంధకీభూతామిత్యర్థః. వైదేహీం విదేహరాజపుత్రీం న తు సదేహరాజపుత్రీం ఆతపివ కృశాంగీమిత్యర్థః. 'అనుదరా కన్యా ఆలవణా యవాగూ' రిత్యాదిభాష్యకారవచనాదీషదర్థవాచినభర్తతోఽయం విశబ్దః, అవ్యూహానామనేకార్థత్వాత్. విదేహశబ్దోఽయం రాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణం వా, త్వం తు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతి భావః. ఈదృశీం సీతామవహాయ త్యక్త్వా తత్రభవతీం పూజ్యాం, భవతీం త్వామేవేత్యర్థః. 'ఇతరేభ్యోఽపి దృశ్యతే' ఇతి ప్రాగ్విధి యస్తప్రప్రత్యయః. 'సుపు' పేతి సమాసః. ఉగితశ్చేతి జీప్. ని. 'త్రిషు తత్రభవాన్ముజ్జస్తథైవాత్ర భవానపీ'తి యాదవః. అసౌ శ్రీరామః, పరిగ్రహీష్యతి స్వీకరిష్యతీతి, ప్రాతీతితోఽర్థః. వస్తుకస్తు అతిదుష్టత్వాపవశిష్టకాననసంచారేణాచతురాం వీడితాం, సుకుమారీమిత్యర్థః. యద్వా తత్సంచారే భీరుమిత్యర్థః. భీరుత్వనైస్స వ కులస్త్రీధర్మత్వాదితి భావః, విదేహరాజపుత్రీం జనకమహారాజకన్యకాం మహాకులప్రసూతాం విశిష్టదేహరాజపుత్రీం చ, ఆతపివ తత్రభవతీం బహుమానసీయాం, సీతామేతాదృశ్యకలగుణసంపన్నత్యేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః. విహాయ, కఠోరహృదయాం కులవధూధర్మపరిత్యాగేన ఆతతాయితయా కాననన్వేరసంచారతత్పరాం, రాక్షసీత్వేనాకులజాతాం, వికృతాకారాం చ, ఆతపివ తత్రభవతీం విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం, త్వాం, పరిగ్రహీష్యతీతి కామః, న పరిగ్రహీష్యత్యేవేత్యర్థః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ, తేన లక్ష్మణోనాభిహితా ప్రత్యుక్తా సతీ, వీతమతిః పరిహాసశయానభిజ్ఞతయా నష్టబుద్ధిస్సా కూర్పణభా, తదీయం లక్ష్మణోక్తం వచనం, హితమనుమాలమితి, అమనుత అమధ్యత, తత్రవీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యా మననశబ్దార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

3౬

1 వితన్నాన్తి క్వచిత్. 2 ఆకూరసత్వాం. 3 వచనమనుమతమమనుత.

ప. దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియం దధౌ,
ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖన్నగవీదశామ్. 32
వృషస్యంతీ వృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా,

అ. తత స్సా కిమకరోదిత్యత ఆహ. — దశరథేతి. దశరథాత్మజయుగ్మస్య రామ
లక్షణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన దర్శనావ్యవహితకాలేన వా సమాకులస
సంశ్రమా బుద్ధిర్యస్యాస్సా, అసయోః కతరం భజామితి దోలామమానమానసేత్యర్థః.
సి. 'నిర్వాప్యపారస్థితే' కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. ఇయం శూర్పణఖా,
ఉభే చ తే హలే చ ఉభయహలే 'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య' మితి పృథక్పూత్రకరణా
దేవ నిత్యత్వే సిద్ధే పునర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్ద
ప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం. యథాహ కైయటః. 'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య'
మితి నిత్యగ్రహణస్వేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్.
ఉభయశబ్దస్వైరేవ యథా స్యాదిత్యుభయపుత్ర ఇత్యాది భవతి. ఏతద్వ్యాఖ్యాతం
మదీయశృంగారనాటకే. తయోః పూర్వోక్తనడితీరయోస్సమం తుల్యం యథాశథా స్థితే
కాద్వతా శష్పశ్యామదేకా కాదాశ్శష్పాణ్యనయోద్దేశయోస్సంతీతి కాద్వలామితి నిగ్ర
హః. సి. 'కాద్వలశ్యాదహరిత' ఇత్యమరః. 'కాదః కర్దమశష్పయో' రితి విశ్వశ్చ 'నద
కాదా ద్వల'జితి వలచృత్వయః, తయోర్వ్యో భ్రమః కుత్ర వాగచ్ఛామితి చిత్త
సంశ్రమః. తేన హేతునా గతాగతాభ్యాం యాతాయాతాభ్యాం ఖన్నా ఖేనం ప్రాప్తా
యాగవీ గౌః ధేనుః ఖన్నగవీ 'గోరతద్ధితలుకీ' తి సమాసాంతవృత్. టిత్వాల్ జీవ్,
తస్యా దశామవస్థాం దధౌభృతవతీ, సి, 'దశా వర్తావవస్థాయా'మితి విశ్వః, రామలక్షణ
యోః న్యతరప్రాప్త్యా కాంక్షోశనేన పరమఖద్యతేత్యర్థః. అత్రాన్యధర్తస్యాన్యత్రానంభవాత్త
త్సద్భవీం దశామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శకాలంకారః. తదు
క్తమ్. 'అనంభవద్వస్తుయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రియా గమ్యా యత్ర
సా స్యాన్నిదర్శనే'తి లక్షణాల్. 'ఉభయకూలసముద్ధితీ'తి పాతే ఉభయకూలయోః సము
ద్ధిత ఉత్పన్నో యశ్శాద్వలభ్రమ ఇత్యన్వయః.

32

వృషస్యంతీతి. 'వృషః పుమాన్', సి. 'వృషస్సన్యాద్వాసవే ధర్తే సారథేయే చ
శుక్లజే, పుంరాశిభేదయోశ్చృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయోరపీ'తి విశ్వః, వృషం పురుష
మాత్తనః ఇచ్ఛతీతి వృషస్యంతీ కాముకీ, సి. 'వృషస్యంతీ కాముకీ'త్యమరః. 'సుప
అత్తనః క్య' జితి క్యచ్. 'అశ్వక్షీరప్రపలవణానా మాత్తప్రీతా క్యచీ' త్యనుగాగమః

భూమశూర్పణఖా భేజే శూర్పకారాతిబాధితా.

3౮

గ. తదను జనకదుహితరనితర¹యువతియోగ్యభాగ్యం²రామస్య
రూపరామణీయకం చ నిరూప్య పునరియమేవమచింతయత్.

3౯

ప లావణ్యాంబునిధేరమువ్య దయితామేనామివైనం జనం

‘అశ్వపుషయో రైఘనేచ్ఛాయా’మితి వక్తవ్యమిత్యర్థనియమః, తతః శతృప్రత్యయః
‘ఉగిత’శ్చేతి జీవ్. రావణానుజా రావణస్వసా, శూర్పణఖా శూర్పకశృంబరావరణామా
కల్పిదసురః, తస్మారాలి ర్తదన స్తేన బాధితా వీడితా సతీ, జగన్తోహనదివ్యమంగళవిగ్రహ
శ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురా సతీత్యర్థః. వృషస్య వృషభస్య స్కంధావివ స్కంధౌ
భుజశ్చేద్యే యస్య తం, స్కంధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితి భావః. రాఘవం
శ్రీరామం, భూయః పునరపి, భేజే ప్రాప.

3౮

తదన్వితి. తదను భజనానంతరమియం శూర్పణఖా జనకదుహితరూపకాన్య,
స్పంబంధి అనితరయువతియోగ్యం అనన్యవధూసాధారణం భాగ్యం శ్రీరామవత్ప్రీత్య
రూపం భాగధేయం, తథా, రామస్య, రూపరామణీయకం ఆకారసౌందర్యం చ, ని.
‘రూపం స్యభావే సౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోరపీ’తి విశ్వః ‘యోవధాద్ధూపావత్తమా
ద్వ్యుజ్జో’, యద్వా కుండలముక్తావరణపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభాషేఽపి భూషిత
వదవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం, తదుక్తం భావప్రకాశే ‘అవేధ్యారోప్య
నిశేష్యబంధనీయైరభూషితమ్, యద్భూషితమివాభాలి తద్రూపమితి కథ్యత’ ఇతి.
‘అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్భూషణైః, యేన భూషితవద్భాంతి తద్రూప
మితి కథ్యత’ఇతి భూపాలశ్చ. తస్య రామణీయకం రమణీయత్వం చ, నిరూప్య నిర్వర్ణ్య
పునశ్చక్షో వాక్యాలంకారే. ఏవం పక్ష్యమాణప్రకారేణాచింతయత్ చింతితవతీ.

3౯

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ. — లావణ్యేతి. అస్తదన్వయగురోరస్తత్కులశ్రేష్ఠస్య
అస్తత్కులకూటస్థస్య పులస్తశ్రేష్ఠ్యర్థః. ని. ‘గురుస్తు గీష్వత శ్రేష్ఠ’ఇతి విశ్వః. ఉత్పత్తి
భూర్బువస్సానం, సాక్షజ్జనక ఇతి యావత్. తథాచాస్తత్ప్రసితామహాత్మేనాస్తాకం
హితాచరణతత్పరేణ భవితవ్యమితి భావః. పద్మభూర్భువః, లవణవివ లావణ్యం కాంతి
విశేషః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వావర్ణ్యే వ్యభిప్రాయః. ని. ‘లవణో రసరక్షోద్భిదేషు
లవణా రుచీ’తి విశ్వః, యద్వా ‘ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరశ్శతమివాంతరా, ప్రతి

1 యువతీ. రామస్యరామణీయకం.

కస్తాన్నాసృజదస్తదస్వయగురోరుత్పత్తిభూః పద్మభూః,

¹అస్తామేతదరణ్యవాసరసికే హ కష్ట ²మస్తి నిమూ

కాంతి కాననచంద్రి కాసమదశాం కిం నిర్తమే నిర్తమే. ౪౦

సీతామాహర్తుకామామసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాం

భాతి యదంగేషు తద్దామణ్యమిహోచ్యత'ఇతి భూపాలః. తస్మాంబునిధేః ఆచరిచ్చిన్న లావణ్యసంపన్న స్త్రీత్యర్థః. అముష్య శ్రీరామస్య, దముతాం భార్య, మేనాం సీతామివ, విసం జనం, మామిత్యర్థః. కస్తాద్ధతోః, నాసృజత్ న సృష్టవాత్, ప్రసీతామహత్వ రూపసంబంధాదిత్యమేవ స్రష్టవ్యా తథా, మామకాంగం న సృష్టవాత్ కుహో విధా లేత్యర్థః. విసం చేదియమివాహమవ్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్య భూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్నుయామితి భావః. కిమనయా అకాండచింతయేతి స్వమనసి స్వయమేవ నిషేధితి. అస్తామితి. ఏతత్సర్జనవిషయకచింతనమాస్తాం తిష్ఠతు, గతజలసేతుబంధనప్రాయేణానేన కిమి త్యర్థః. కిం త్వరణ్యవాసరసికే వనవాసతత్పరే, రాజ్యస్త్రీ సంభోగాదినిస్పృహ ఇత్యర్థః. 'అత ఇనితనా' వితి రసశబ్దా న్న త్వస్థీయ వ్యవృత్తయః, కుతః నిర్తమే మమేత్యేతద్విధక్షి ప్రతిరూపకమవ్యయం. మమత్వాద్వాంఛితాద్రహితో నిర్తమః తస్మిన్వైరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః. అస్మిన్ శ్రీరామే, కాననచంద్రి కాసమదశామరణ్యచంద్రి కాప్రాయా ముప భోగానుపయోగితయా నిష్ఫలామిత్యర్థః. ఇమామేతాదృశీం, కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్తమే నిర్తితవాత్, అరణ్యచంద్రి కావన్నిర్ధకత్వాదీదృక్కాంతి నిర్దాణ మయుక్తమిత్యర్థః. ప్రాయశ ఏతాదృశానుపయుక్తనిర్దాతైవాయం విధాతేతి భావః. 'మేలి ఖేదే. కష్టం. బ్రహ్మణః ఏతాదృశకాంతి నిర్దాణప్రయాసవైఫల్యాత్కృచ్ఛా మిత్యర్థః. అథవా ఈదృక్పురషాలాభాదాత్తనః కష్టమిత్యర్థః. వివమచింతయదితి సంబంధః.

౪౦

ఆ. తతః కిం జాతం తత్రాహ—సీతామితి. సీతామాహర్తుం కామో యస్యాస్తాం రామలక్ష్మణకృతావమానజనితక్రోధాల్పీతాగ్రహణేచ్ఛయాభ్యుద్గచ్ఛంతీమిత్యర్థః. 'తుం కాదుమనసో రసీతి తుమనో మకారబోధః. అసులభో దుర్లభో యో విషయః. శ్రీరామ సంభోగరూపార్థః. తస్మై ప్రార్థనాయాం తత్ప్రీతి యాచ్ఛాయా ముద్దామో బహుళః, కామోఽభిలాషో యస్యాస్తాం, మూర్ఖతయాఽత్యన్తలభ్యలాభాకాంక్షిణీమిత్యర్థః. ని. 'కామోఽభిలాష స్సర్వస్త్వే'త్యుచ్యతే. అతవివాహార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం, తాం పూర్వో

సామిత్రిశ్చస్త్రపాణిద్వశముఖభగినీం తామనార్యాం నివార్య,
కామక్రోధాత్త కానామహమహమికయా ప్రేఖతామాయతానాం
తస్యాశ్వాసానిలనామకురుత తరసా మార్గవిస్తారకృత్యమ్. ౪౧
గ తతస్తస్యా నికృతకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం

క్రూర, దశముఖభగినీం రావణానుజాం, సామిత్రిర్దక్షణః, శస్త్రం పాణౌ యస్య సః
శస్త్రపాణిః ఖడ్గహస్తస్యక్, 'సప్తమ్యుపమానే'త్యాదినా బహువ్రీహిః 'ప్రహరణా
ర్థేభ్యః పరే నిష్టాసప్తమ్యా భవత'ఇతి వక్తవ్యాత్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః, నివార్య
నిరుధ్య, అలభ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః తదభావా న్ననఃప్రజ్వలనం క్రోధః తదాత్మ
కానాం తన్నయానాం, అహమధిగోఽహమధిక ఇత్యన్యోన్యం ప్రతి యోఽభిమానోఽసా
వహమహమితి. 'అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహంకారః'
ఇత్యమరః. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీష్ణాయాం
ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కన్పిత్యయః, 'పృషోదరాదిత్వా' దితి సుభూతిచంద్రః. తయా
అహమహమికయా హేతునా, ప్రేఖతాం పరిలంఘితాం నాసావివరయోస్సంకుచిత
త్వేన సంకటత్వాదితి భావః. ఆయుతానాం దీర్ఘాణాం, తస్యాః కూర్పణఖాయాః, శ్వాసా
నిలనాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా బలేన, రంహసా వా, ని. 'తరసీ బలరంహసీ'
ఇత్యభిధానాత్, మార్గస్య విస్తారక్రియాం, ఆకురుత కృతవాక్, సంకుచితమార్గే తద్వి
స్తారకృత్యస్య యుక్తత్వాదితి భావః. శ్రీరామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛే
దేత్వర్థః. తస్యాస్త్రైవ ప్రాయశ్చిత్తత్వాదితి భావః. ఏలేన కర్ణచ్ఛేదోఽపి లక్ష్యతే. తథా
చ శ్రీరామాయణమ్. 'ఇత్యుక్త్వా లక్షణస్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య చశ్యతః, ఉద్భృత్య
ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల' ఇతి. ఆశ్ర నాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతే
నైవ మార్గవిస్తారరూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం
గమ్యతే యశ్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తి
రివ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

౪౧

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్యమధ్యభూప్రదేశః
తత్ర వర్తితుం శీలమస్యా స్తీతి జనస్థానవస్తీ, తదధిప ఇత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యే జినిప్రత్య
యః సమరముఖే రణాగ్రే ముఖరః సింహనాదాదంబరతత్పరః, రణశూర ఇత్యర్థః.
ఖరో నామ, రాక్షసాధిపతిః, నికృతం చిన్నం కర్ణనాసికం యస్యాస్తస్యాః, తథాభూ

వదనే వచనే చ దృష్ట్యా శ్రుత్వా చ జనస్థానవర్తీ సమరముఖ
ముఖరః ఖరశ్చతుర్దశ¹సహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతుర్దశాధ్యక్షరక్షితం
రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌజిఘ్నుః ప్రేషయామాస. ౪౨

అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పంతమపసర్ప²భూతయా
శూర్పణఖయా³ దర్శితసరణి⁴ మరణిరివ మంథనాత్పూర్వమనావిష్కృత

తాయాః, కసియన్యాః. అమజాయాస్తన్యాశూర్పణఖాయాః, పరిభవం కర్ణనాసికా
చ్ఛేదనరూపం భంగం, వదనే, వచనే చ, దృష్ట్యా, శ్రుత్వా చ, వదనే దృష్ట్యా వచనే
శ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తదనంతరమేవ శూర్పణ
ఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథా
యాః కథితత్వాదితి భావః. వచన ఇత్యుక్త అపాదానే వక్తవ్యేఽవ్యధికరణవివక్షాయాం
సప్తమీ, రామలక్ష్మణౌ, జిఘ్నుః గ్రహీతుమిచ్ఛన్, గ్రహేషున్నైదామప్రత్య
యః. చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః శాఖాః పూర్వాః విభాగాః యస్య తత్తథోక్తం,
స్వయం చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపతిత్వాదేకకసహస్రకల్పితైకకపూర్వా
మిత్యర్థః. అతఏవ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానాయకైః రక్షితం పరిపా
లితం, ఏకైకపూర్వానైకైకనాయకేన భావ్యత్వాదితి భావః, రక్షోబలం రాక్షసనై
స్యం, ప్రేషయామాస ప్రహితవాత్. ౪౨

అథేతి. అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్పభూతయా చారసమీపస్థా
నం ప్రాప్తయేత్కర్థః. 'అపసర్పశ్చరః స్పృశః, యుక్తే త్వాదావృతే భూతం ప్రాణ్య
తీలే సమే త్రిప్వీ'తి చామరః. శూర్పణఖయా దర్శితా నివేదితా సరణిర్దాగ్లో యస్య
తం, అతఏవ ఉపసర్పంతం సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం రాక్షసనైస్యం,
నిరీక్ష్య. మంథనాత్పూర్వమరణిరగ్నినిర్తంథనదార్ద్రవ, ని. 'యూపాగ్రం తర్జ
నిర్తంథ్య దారుణి త్వరణి ర్ద్యయో' రిత్యమరః. అనావిష్కృతః అప్రకటితః లేజః
ప్రసరః ప్రభావస్సూరిరసలప్రకాశశ్చ యస్య సః, నిర్తంథనదారుణ్యగ్నివన్నిగూఢ
ప్రతాప ఇత్యర్థః. క్షేదనంక్షేద్యముపమా. సి. 'లేజోఽనలే ప్రభావేఽహ్ని జ్యోతి
ష్యర్పిషీతేతసీ'తి వైజయంతీ. లక్ష్మణం, సీతారక్షణే, అదిత్యాజ్ఞాప్య, స్వయమనహః
యశూరత్వాత్పూర్వకంకలే వధూనాం, రక్షణీయత్వాచ్చేతి భావః. తథావిధం తా

లేజః¹ ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్షణమాదిశ్య యాతుధానవధం తథావిధ² మకరోత్.

౪౩

³(యథా) తపోధననిధనకరం కరనికురుంబమిదం పరుషభాషణ స్పృహయాభృతాలుజాతమిదం పరదా⁴నిరీక్షణనిరపత్రపం నేత్రబృంద మిదం ⁵(తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద) మితి నిశితతర నిజశరశకలితనిశిచరశరీరావయవానాహృత్యాహృత్య ప్రత్యుటజం దృక్ష్వ⁶కారం, యాతుధానవధం రాక్షససంహారం, అకరోత్. ని. 'యాతుధానః పుణ్య జన' ఇత్యమరః.

౪౩

అ. కీదృగ్విధం రాక్షసపథ మకరోదిత్యత ఆహ—యథేతి. యథా యేన ప్రకారేణ, ఇదమేతత్, తపోధననిధనం మునిహింసాం కరోతీతి తథోక్తం కరనికురుంబం హస్తకదంబకం, ని. 'నికురుంబం కదంబక' మిత్యమరః. ఇదం, పరుషభాషణాయ కఠోర వచనాయ, స్పృహయాభృత స్పృహవత్, స్పృహయలేరదంతాచ్యురాదిణిది 'స్పృహీ గ్రహీ'త్యాదినా ఆసృప్త్యయః, అతో లోపస్య స్థానివత్వాన్న లఘూపధాగుణః. తాలుజాతం కాకుదనివహః, ని. 'తాలు తు కాకుద' మిత్యమరః. ఇదం పరదారాణాం పరస్త్రీణాం నిరీక్షణే సస్పృహవలూకనే నిరపత్రపం నిర్లజ్జం, ని. 'లజ్జా సాఽపత్ర పాఽన్యత' ఇత్యమరః. నేత్రబృందం నయనసమూహః, ఇదం, తాపసావసథేషు తపస్వి నివాసేషు చారణే సంచారే చతురం నిపుణం, చరణయుగళమిత్యేవం ప్రకారేణ, నిశిత తరైరతిత్యైర్నిజశరైస్సవ్యకీయబాణైశ్శకలితాని ఖండితాని యాని నిశిచరశరీరాణి రాక్షస కళేబరాణి లేహమవయవా⁷ పూర్వోక్తకరప్రభృతీ న్యంగాన్యాహృత్యా హృత్య వీష్ణాయాం ద్విరుక్తిః, ప్రత్యుటజం ప్రతిపర్ణకాలం, 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినా వీష్ణాయా మవ్యయాభావః, ని. 'పర్ణశాలా'టజోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. ప్రదర్శయద్భిః ప్రత్యక్షీకుర్వద్భిః, లేహమానందార్థమితి భావః. వ్యంజకాభావాద్గమ్యాప్యేక్ష, తపోధనాధ్యకుంధిం ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్యం రాక్షసశపభక్షణేన కురుధ్యమిత్యేవం భూతాత్, గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశాద్వాక్తావచనాదివేతి హేతూప్యేక్ష, అన్యో దేశో దేశాంతరం తస్మాత్, తద్విషయేభ్య ఇత్యర్థః. 'సుప్ను'పేతి సమాసః. ని. 'సవృజ్జనపదా' దేశవిషయా' విత్యమరః. అపతద్భి రాగచ్ఛద్భిః, కంకకాశప్రాచీక

1 ప్రసరం. 2 అతనుత. 3 వితన్నాస్తి క్వచిత్. 4 నికురుంబ. 5 వితన్నాస్తి క్వచిత్. 6 శరశకలిత.

ప్రదర్శయద్భిస్తపోధనాధ్వశుద్ధిం విదధ్వమితి గృధ్రరాజనిదేశాదివ
దేశాంతరాదాపతద్భిః కంక కాక * ప్రాచీకప్రాయైః పతద్భిరనవకాశమభూ
దాకాశమ్. ౪౪

¹తతో నికృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగంధినా శరీరస్తుతవసాస్తోతసా

ప్రాయైః కంకాః లోహపృష్ఠావరనామకాః పక్షివిశేషాః. ని. 'లోహపృష్ఠస్తు కంక
స్యా' దిత్యమరః. 'కంకా' గృధ్రో' లోహపృష్ఠ' ఇతి వైజయంతీ చ, కాకాః ధ్వాంతాః
ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాప్తియైః తద్భూయిష్యైః తద్రూపైర్వా.
ని. 'ప్రాయోభూయోమృత్యుత్కుల్యబాహుభ్యానశనేషు చే' త్యేకాక్షరః, ప్రాచీకశబ్దః
పక్షివాచకో నిఘంటుంతరేషు మృగ్యః. యద్వా. ని. ప్రాచికోల్కా పిపీలికే'తి స్త్రీలింగ
విశేషేఽప్యమరః. తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచికా ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః, తదా కంక
కాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యాత్తత్ప్రాప్తియైః సత్ప్రసాదైః, పతద్భిరండజైః,
ని. 'పతత్రిప్రతిపతగపతత్పత్రికాంధజా' ఇత్యమరః. ఆకాశమంతరిక్షం, అనవకాశ
మవకాశరహితం, నీరంధ్రమితి యావత్, అభూత్, తథావిధం యాతుధానపథమకరో
దితి సంబంధః. ౪౪

తత ఇతి. తతః రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి త్రిశిరోనామ రాక్షససేనా
నాయకే, నికృత్త రామబాణచ్ఛిన్నం, శిరో యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా
దూషణే - దూషణాఖ్యసేనాధిపతే, ప్రేత్య మృత్యాపి, జీవద్దకాయాం కిం వత్తవ్య
మితి భావః. విస్రగంధోఽస్యాస్త్రీతి విస్రగంధినా - అమగంధినా, ని. 'విస్రం స్యా
దామగంధియ' దిత్యమరః. 'ఆత ఇని తనా' వితి మత్స్వర్గీయ ఇని ప్రత్యయః. అథవా
విస్రమామగంధి వస్తు తస్మేవ గంధో యస్య తత్తథోక్తేనేత్యుపమానపూర్వపదో
బహువ్రీహిః. ఉపమానాచ్చేతి గంధస్యేకారోఽన్తాదేశః. శరీరాత్ - శరవిదశిత నిజ
గాత్రాత్, స్తుతేన-ప్రపతా, వసాస్తోతసా మేషప్రవాహేన, ని. 'హృన్నేదస్తు వసా

*సర్వత్రకోశేష ప్రాచీకప్రాయైరితి చకారోత్తరదిర్లప్రాస్యాంతపాతో దృశ్యతే,
స చాసాధు రితి 'ప్రాచికోల్కాపిపీలికే'తి స్త్రీలింగశేషమరసభూతాయాం "ప్రాచితి
'అచగతే' ణ్వర్, వసమక్షికేసి ముకుటః పక్షిభేద ఇతి స్వామి" ఇతి ప్రక్రియార్థయోః
ప్రదర్శనాత్ ప్రాచికాప్రాయై రితి చకారోత్తరప్రాస్యేకారదీర్ఘాంతపాత ఏవ సాధు
రితి భావి.

1 తత్ర.

ప్రేత్యాపి శ్రీయమాణాశ్రమదూషణే దూషణే చ రోషభీషణవీక్షణ
భరః భరో రాఘవమాహవాయాహ్వయత. ౪౫

తత్ర విపశ్చిద్భిరప్యనిశ్చీయమానజయాపజయ 'మనిమిమైరప్య
ననుసంధీయమానశరసంధానమోక్షమభూదభూతపూర్వం ద్వంద్వ
యుద్ధమ్. ౪౬

వసే' త్యమరః. శ్రీయమాణాశ్రమదూషణం తపోవననీభత్యం యేన తస్మిన్,
తథోక్తే తస్మిన్నపి నిహతే సతీత్యర్థః. రోషభీషణభ్యాం శ్రోధావేశభయంకరాభ్యాం
వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం భర స్తీక్షణః, దర్దర్భ ఇత్యర్థః. ని. 'లిగ్తం లీక్ష్యం భరం
తద్వ' దిత్యమరః. భరో రాక్షసః, ఆహవాయ ఆహవార్థం, యోద్ధమిత్యర్థః. రాఘ
వం - శ్రీరామమాహ్వయత - స్ఫుర్ధయాహూతవాత్, నిహతైరేభిరాక్షసైః కా
శ్లాఘా మాం జిత్యా భటు తవ కృతకృత్యతేత్యాత్మనోఽనహంభాత్వగర్వా
దాకారితవానిత్యర్థః. హ్వయతే ద్భుజే 'స్ఫుర్ధాయా మాజ' ఇత్యాత్మనేపదమ్, 'లిసి
సిచి హ్వశ్చ' 'అత్తనేపదేవ్యతరస్యా' మితి వైరజాదేశః. తత్రాయం పరమార్థః
స్ఫురతి. తత్ప్రకారమేవాహ—శ్రీరామోఽయం సాక్షాద్విష్ణ్వవతారః, తదేతేన
నిహతానాం—నిశ్చితా నను పరమపదప్రాప్తిః. ఏవం చ సత్యేతావతో రాక్షసాన్ని
హత్య హతశేషమేకమముం కిం హరిష్యామితి యద్యపేక్షేత తస్మి తదేతన్నమా
నిష్టం స్యాత్. తస్మాత్. 'అహూతో న నివర్తేత ద్యుతాదసి రణాదపీ'తి త్కత్రియ
ధర్మత్వేనాహ్వనే సతి పునర్న నివర్తేత తథా చ మమేష్టసిద్ధిస్సాదితి మత్వా
అహూతవానితి. ౪౫

తలేతి. తత్ర-తస్మిన్ సమయే విపశ్చితో విద్వాంసః, సందిగ్ధార్థనిర్ధారకా ఇతి
యావత్. తైరసి, కిముతాన్తైరితి భావః. అనిశ్చీయమానావనిర్ధారమాణో జయాప
జయా అన్యతరవిషయా యస్మిన్ తత్తథోక్తం. అన్యోన్యం కుల్బబలతయానిర్ధారకు
మశక్యత్వాదితి భావః. న విద్యతే నిమేషో యేషాం తై రనిమిషైః సురైరితియావత్.
ని. 'సురమత్యావనిమిషా' విత్యమరః. తైరసి కిముతాన్తైస్సనిమిషైరితిభావః. అనను
సంధీయమానావనిభావ్యమానా శరాణాం రామభరబాణానాం సంధానమోక్షే హర్షీ
యోజనవిసర్గా యస్మిన్ తత్తథోక్తం తథాక్షిప్రహస్తత్వా దితి భావః. పూర్వం భూతం
భూతపూర్వం సుప్నుపేతి సమాసః. తతో నజ్ సమాసః, నిరుపమ మిత్యర్థః. ద్వంద్వస్యా

1 తతః ఖరో గృహీతకోదండః †స్సకృదనుభూయమానసమనో
న్నమనాయాసస్సమరసమాపన 2 చతురం 3 చతురాననాస్త్ర 4 సంధాన
దశార్హం దాశార్హశరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తా

సహాయశూరయోధ్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధమభూత్. శ్రీరామఖరయోరితి భావః. ఆత్ర
జయపరాజయయోర్నిశ్చయసంబంధేఽప్యసంబంధాభిధానాత్సంబంధే ఆసంబంధరూపాతి
శయోన్వీశ్చ పరస్పరమైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః. ౪౬

తత ఇతి. తతః ద్వంద్వయుద్ధానంతరం, గృహీతకోదండశ్చాపపాణిః, ఖరః
సకృదేకవారమనుభూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః నమనోన్నమనాయాసః
జ్యాకర్షణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసో వా యేన స తథోక్తస్సన్ అస
కృష్ణరసంధానమోక్షప్రయాసేఽపి త్రిప్రహస్తత్యాత్తభాభూత ఇవ ప్రతీయమాన ఇతి
వేగాతిశయోక్తిః. సమరసమాపనే రణసమాప్తికరణే, చతురం - నిపుణం, త్రిప్రమేవ
నిపుమరకత్యాదితి భావః. చతురాననాస్త్రసంధానదశార్హం బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రియా
యోగ్యం, తేజైవ స్వశిరసశ్చేష్ట్యమానత్వాదితి భావః. దశార్హస్య సంబంధి
దశార్హం వైష్ణవం, పూర్వ మగస్త్యదత్తం శరాసనం చాపం, గ్రాహయితుం గ్రహ
ణం కారయితుం, కామో యస్య స తథోక్త ఇవేతి ఫలాలేప్తిః, రామేణేతి శేషః.
ఉత్తరత్ర తస్యైవ గ్రహీష్యమాణత్వాదితి భావః. గ్రహేష్ట్యనాతుముక్, తతః
'తుంకామమనసో రహి'తి తుమనో మకారలోపః, రామహస్తాత్సకాశాత్ప్రాప్తనం,
పురాతనం, పూర్వభృతమిత్కర్మః. 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్టుల్పిత్యయస్తుడా
గమ శ్చ, చాపం, శరైరపజహర అవహృతవాన్, నిజహస్తలాఘవం ప్రదర్శయన్

† 'అసకృదనుభూయమానసమనోన్న మనాయాస'మితి ద్వివీర్యాంతపాతేదాశార్హ
శరాసనస్య విశేషణమిదం. 'అనుభూయమానే' త్యక్త 'వర్తమానసామి'ష్యే వర్తమాన
వద్యే' త్యనేన వర్తమానసమి'షే భవిష్యతి కర్తవ్యే లటశ్చానచ్. అసకృదాకర్షణసహత్వ
రూపదార్ధ్యం దోష్టతయదేతద్విశేషణముల్లేఖ్యం ద్రఢమితి. కించ 'ఖరగృహీతః
కోదండదండోఽనసకృదనుభూయమానసమనోన్నమనాయాస' ఇతి పాతే ఖరసమృంధి
కోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ భసురంతరస్య గ్రహణే ప్రయోజకత్వం. తచ్చ ఝషితి
యుద్ధసమాపనద్వారా న్యకీయసమనోన్నమనాయాసపరివారార్థం భవేదితి భావో
పరః సీయః.

త్యాక్తనం చాపం శరైరపజహార.

౪౭

సోఽపి శోప¹పావకేన యావకితానసః కుంభసంభవదత్తం ధను
రాదత్త.

౪౮

ప. ఖరఃరుషి శ రాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన,
ఖరరఘువరయో రణం సమాప్తం ఖరనఖరాయుధయోరివక్ష్యేణ.

శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే ఆఖండయదిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'తతోఽన్వయ
సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః, ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయత్ హస్తలాఘవ'
మితి.

౪౯

సోఽపీతి. సః శ్రీరామోఽపి, శోపపావకేన చాపఖండనజనితశోపాగ్నినా,
యావకవత్క్రృతం యావకితం, శోణీకృతమిత్యర్థః. తత్కరోతీతి జ్యేష్ఠాత్కర్తృణి క్తః,
తదాననం యస్య సః తథోక్తస్య కుంభసంభవదత్తమగస్త్యమునిదత్తం, ధనుర్విష్ణవం
చాపం, అదత్త గృహీతవాక్. ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః.

౫౦

ఖరేతి. ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ సూర్యవంశజవృణానాం, శేఖరేణ శిఖానుజినా, ని. 'శిఖా స్వాపీడ
శేఖరా' విత్యమరః. తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడాని పరూషి పర్వాణి
యస్య తస్మిన్ దుష్ప్రదర్శణ ఇత్యర్థః. ని. 'గ్రంథిర్నా పర్వపరుషీ' ఇత్యమరః. శరాసనే
వైష్ణవధనుషి, గృహీతే స్వీకృతే సతి, ఖరరఘువరయోః ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖరనఖ
రాయుధయోః రాసభసంహయోరివ, ని. 'రాసభా గర్దభాః ఖరా' ఇత్యమరః. క్షణేనాల్ప
కాలేన, రణం సమరం. ని. 'అస్త్రియాం సమరానీకరణా' ఇత్యమరః. సమాప్తం, ఆఖూ
రితి శేషః. గర్దభసంహయోర్యావదంతరం తావదంతరం ఖరరాఘవయోరపీత్యుపమార్థః,
శ్రీరామేణ వైష్ణవధనుర్గృహీత్వా కలేంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షీప్రమేవ ఖర
వధోఽపి కృత ఇత్యర్థః. స చ ప్రకృతః ప్రకృలేనైవ స్వకార్యేణ గమ్యత ఇతి పర్వా
యోక్తముక్తిపమనూ సంసృజ్యతే. ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామాయణవచనమ్. 'ధను
ర్దత్తం మఘవతా సురశ్చ్యేష్ఠేన ధీమతా, సందధే చ స ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి.
స వృత్ర ఇవ వక్త్రేణ ఫేనేన నముచిర్యథా, బలం వేంద్రాశనిహతో నివపాత హతః
ఖర' ఇతి. కేచిత్తు 'ఖరనఖరాయుధయోరివే' త్యత్, ని. 'కుక్కుటశ్చరణాయుధ' ఇత్యభి
ధానాత్, తీక్షణఖమక్కుటయోరి వేతి కథయంతి. తదత్యంతారమణీయం. శ్రీరామే
హినోపమాదిదోషప్రసంగాదిత్యలమ్.

౫౧

ఖరవధపరిశుద్ధే దండకారణ్యభాగే
మునిభిరభిహితానామాశిషాం తాదృశీనామ్,
స్వయమచరమపాత్రం నైవ్యర్తుతైర్నంభరాఽభూ
త్తదను మనుకు లేందుస్సానుజశ్శౌర్యరాశిః.

౫౦

తథాహి.—ప్రాజ్ఞంభ రేతి మహిషీతి వరద్వయీతి

ధర్మవ్యయవ్యధితభూపతిభారతీతి,

అ రేతి. దండకారణ్యభాగే దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన ఖరాసురసంహారేణ పరిశుద్ధే పరిపూరితే, నిర్వాధే సతీత్యర్థః. అతఏవ మునిభిరన్వదిషయవాసిభిః తాపనై రభిహితానాం నిర్వాధస్థితిలాభజనితానందాదిరేకేశోక్తానాం, తాదృశీనాం తథా విధానానుమోఘానామిత్యర్థః. ఆశిషాం స్వప్తివచసాం. ని. 'స్వస్త్వాశిః క్షేమపుణ్యాదా' విత్యమరః. మంభరా కైకేయాదానీ. నైవ్యర్తుకీయైర్నంభరైః, కైకేయాదుర్నంభరబోధన శ్రీరామరాజ్యాభిషేకవిఘ్నాదుకత్వవనవాసప్రేరకత్వాదిభిః స్వయమచరమపాత్రమాద్య భాజనమభూత్ 'దైవాఽనుకూల్యే కిం నామ స శివాయ ప్రవర్తత' ఇతి న్యాయేన దైవానుకూల్యే అగుణమపి సగుణం భవతి, యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాఽపి మంభరా మున్యాశీర్వాదానామపాత్రం నాభూత్. కింతు ప్రథమపాత్రమిత్యేతచ్చిత్రమిత్యర్థః. తస్యా ఏవోక్తరీత్యా మునివిరోధిరాక్షసనాశనిదానత్వాదితి భావః. ని. 'యోగ్య భాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. తదను తదనంతరం, శౌర్యరాశిరితశౌర్యశాలిత్యర్థః. సానుజస్ఫుల్క్షణః, మనుకులేందుర్నైవ్యవస్వతమనుసంతానాష్టకరః శ్రీరామః నైవ్యర్తుతై శ్శౌర్యాదార్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభిశ్చైరమపాత్రమభూదితి సంబంధః. మంభరా మూలేనాయం సమాగత్యాస్తాకం నిరుపద్రవం చకారేతి సానందం మునయః శ్రీరామ స్యాశిషాం ప్రయుంజతే స్తేత్యర్థః. అత్ర శౌర్యరాశిరిత శౌర్యతద్వతోరభేదోక్తేచ్ఛేదే అభేదరూపాలిశయోక్తిః. తథా మంభరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరసంబంధే సంబంధరూపాలిశయోక్తిశ్చనయోస్సంస్పృష్టిః.

౫౦

నను సాక్షాద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం విహాయ అమాన్యాయాః మంభరాయాః కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్రత్వమితి కవిరా శంక్య నైతాపద్రాక్షససంహారవివేయం మూలం కింతు త్రిలోకకంటకరావణాదిసంహారే ఽపిచేతి మనసి కృత్వా తద్మృక్తమేవేత్యాహ—తథాహి. త దేవ వివృణోతి—ప్రాగి.

కాకుత్స్థకాననకథేతి చ సంతి సంజ్ఞాః

† పాలస్త్య ¹హీనభువనత్రయభాగ్యవక్షేః.

౫౧

గ. అథ శూర్పణఖా లంకాపురమపి జనస్థానమివ విజనస్థానం
కాకుత్స్థేన కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యేన నివత్య రామ

ప్రాకృమం. మంధరేతి, తతః మహిషీ కైకేయీతి, తదను వరద్వయా పూర్వదత్త
వరద్వయమితి, అనంతరం, ధర్మవ్యయవ్యధికస్య ధర్మచ్యుతినిపీడితస్య భూషలేద్దశరథస్య
భారతి రామవనవాసప్రేరకవాక్యమితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవారేతి
చ, ఏవం పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మంధరాదయ ఇత్యర్థః.
పాలస్త్యేన లోకకంటకేన రావణేన హీనం రహితం యద్భువనత్రయం త్రైలోక్యం
తస్య భాగ్యవక్షేః నిర్వాధస్థితి హేతుభూతభాగభేదశ్రేణ్యాః, సంజ్ఞాః నామభే
దయాని, వర్తంతే, అతో మంధరాయా ఆచరమపాత్రత్వం యుక్తమితి భావః,
వసంతతిలకావృక్షమ్.

౫౧

అ. అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంతమాహ—అథేతి. అథ ఖర
ప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా, లంకాపురం రావణరాజధానీమపి, జనస్థా
నం ఖరాసురదేశమివ, విజనం జనరహితం స్థానం యస్య తత్తస్రోక్తం, శూన్యమిత్యర్థః.
కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ, కారయితుం, విధ్వంసయితుమివేత్త్యర్థః. అకవివ ఫలాప్రేక్షా
గమ్యోపమేయాంగేన సంకీర్ణా. సీతాహరణోపదేశాదినా తథా భావయిష్యమాణ
త్వాదితి భావః. కరోలేర్ఘ్యంతాత్ముక్, 'హృత్కారస్యతరస్యా'మిత్యణికర్తుః
కర్తృత్వవికల్పా 'త్కర్తృకరణయోస్తృతీయే' తి తృతీయా. దశకంఠోపకంఠే రావణ
సమీపే, కృత్యేన మారణాధిదేవతేవ, ని. 'కృత్యా శ్రీయాదేవతయోస్తృతీయ భేద్యే
ధనాధిభి' రిత్యుచరః 'కృణ్వచ్చే'తి చకారాత్ కృజ్. నివత్య భువి పతిత్వా, రామ
లక్ష్మణయోర్యాథాతథ్యం యథా తథాభావమనతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూప
మితి యావత్. ని. 'యథార్థం తు యథాతథ'మిత్యుచరః. యథార్థేఽవ్యయిభావః. 'అవ్య
యిభావశ్చేతి నపుంసకత్వమ్. 'ప్రాస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి ప్రాస్తవత్వం, తస్య

† పాలస్త్యభీతభువనత్రయేతి పాఠస్తు సాధుః, పాలస్త్యహీనేతి పాఠే తు
తదానీం హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిభవిష్యదర్థే భూతవత్ప్రత్యయః కల్ప
నీయః యద్వా పాలస్త్యేనహీనం రావణహేతుకావర్షవద్యదృశ్యవనత్రయమితి సంబంధః.

లక్షణయోర్యాథాతథ్యం వై దేహ్యో దేహసౌందర్యంఖర ప్రముఖైస్సానక
మనీకస్య చతుర్దశసహస్ర ¹సంఖ్యాకస్య పంచతాకరణకారణభూతా
మాత్తావజ్ఞాం చ విజ్ఞాపయామాస. ౧౯౨

ప. స దండ కాయాం కృతదండ కాయాం

స్వసారమేనాం ప్రధితస్వసారః,

నిశామ్య రామస్య నిశమ్య వృత్తం

భావః యాథాతథ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాద్భావే ష్యజ్ ప్రత్యయః. జితాదాదివృద్ధి,
'దీర్ఘబాహుర్వికాలాక్షపీరకృష్ణాజినాంబరః, కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథా
త్తజ' ఇత్యాదిరామలక్షణతత్వస్వరూపమిత్యర్థః. తథా వై దేహ్యో దేహసౌందర్య
మహ్యనాసతిరిక్తావయవసన్నివేశప్రయుక్త జగన్తోహనదివ్యమంగళవిగ్రహరామణీయక
మిత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితం, సంక్లిప్త
సంధిబంధం యత్యేంద్రమితి చోచ్యత' ఇతి తథా ఖరప్రముఖైస్సానకం ఖరదూప
'ణ్రిశిరః ప్రభృతిభిస్సహ. ని. 'సాకం సత్రాసమంసహే' త్యమరః. చతురధికాః దశ
చతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా శథోక్తా సంఖ్యా యస్య తత్తథోక్తస్య అనీకస్య
రాక్షససైన్యస్య. ని. 'అనీకం తు రణే నైస్యే' ఇతి విశ్వః, పంచతాకరణే మరణకర్తృణి
కారణభూతాం కారణలేవ పర్యవసితాం, ని. 'స్యాత్పుంచతా కాలధర్మో దిప్తాంతః
రూపయోగ్యయః, అంతో నాశో ద్వయోర్మృత్యుర్మరణం నిధనోఽస్త్రియా' మిత్య
మరః. అత్తావజ్ఞాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపనిజావమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస
విజ్ఞాపితవతి. సీతారామకథాకథనేన రావణస్య కామక్రోధావృద్ధిపరమామాసేత్యర్థః.
ని. 'రీధాఽవమాననాఽవజ్ఞే' త్యమరః. ౧౯౩

ఆ. తతో రావణః కిం కృతవానిత్యత ఆహ—సఇతి. ప్రధితః సకలలోక
ప్రఖ్యాతః స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స, తథోక్తః, ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే
చే' త్యమరః. రాక్షసచక్రవర్తీ రాక్షససార్వభౌమస్య రావణః, దండకాయాం దండ
కారణ్యే, కృతో లక్షణేన విరచితో దండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్య సః
తథోక్తః. కాయో దేహో యస్మాస్తామితి బహువ్రీహిః. ని. 'దండోఽస్త్రి కాసనే
రాక్షాం హింసాయాం లగడేఽపి చ, మర్యాదాయాం నైన్యభేద' ఇతి వైజయంతీ.
'కాయో దేహః క్లిబప్రంసో' రిత్యమరః. వినాం స్వసారం భగినిం శూర్పణఖాం, నిశామ్య

చక్రే రుపం రాక్షసచక్రవర్తి.

౫౩

గ. తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసానష్ట ¹నష్టనీతిరయం తాట
కేయహాటకమృగం పురస్కృత్య ²సీతాహ్వాయాం హరిణీం గ్రహీతుం
తస్యావసథమాససాద.

౫౪

మారీచోఽప్యాయకర్ణితరావణీమతః ప్రయత్నశతైరప్యనివార్య

దృష్ట్వా, 'శమోఽదర్శన' ఇత్యనేన కామ్యతేదర్శనార్థే అమిత్యాధ్ధిస్వాదేశాభావః.
తథా రామస్య వృత్తం పూర్వోక్తమాచరితం, నిశమ్య శ్రుత్వా, తన్నభాదేవేతి శేషః.
ని. 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపీ' తి భట్టమల్లః, అత్ర నిశామ్యతేరిదం,
రూపమన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్. అతవివాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దా
ప్రకృతిభేదా' దితి. రుపం చక్రే, మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం
రామః కియత్కార్యం కృతవానితి చుకౌపేత్యర్థః. వృత్తముపజాలి.

౫౩

తత ఇతి. తతః రోహిణంతరం, జనస్థానే భారాలయే, అష్టరాక్షసాన్ప్రస్థాప్య
తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతిర్వృత్తనయః, అమార్గవర్తిత్యర్థః. అయం రావణః,
తాటకాయాః అవత్యం తాటకేయో మారీచః 'స్త్రీభ్యోధ' గితి ధక్యేయాదేశః,
తద్రూపో హాటకమృగః మామూకల్పితహిరణ్మయహరిణః. ని. 'హిరణ్యం హేమహాటక'
మిత్యమరః, హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః, షష్ఠ్యా
వివక్షితార్థలాభే సతి మయడాదిగ్రహణాభావేఽవ్యదోషః. తం, పురస్కృత్య పురో
ధాయ, సీతాహ్వాయాం సీతాభిధానాం, హరిణీం మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతి శేషః.
యథా లోకే లుబ్ధకః కంచన మృగం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాం
తరం గ్రహీతుమిచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః. తస్య మారీచస్యావసథం స్థానం, ఆససాద
ఆవివేశ, ని. 'స్థానావసథవాస్తు చే' త్యమరః, అత్రైవం జనస్థానం ప్రతి రాక్షసప్రేరణం
సీతాపహరణాత్పూర్వముక్తం. శ్రీరామాయణే తు తదనంతరమిత్థేవం పౌర్వాచర్య
వివర్యయనిబంధనో విరోధః పురాణాంతరాత్సమాధేయః, 'తాటకేయహాటకమృగ'
మిత్యత్ర రూపకశంకా న కార్యా. తస్యారోపహేతుకత్వాత్. మారీచే తు హాటకమృ
గత్వస్యాగమసిద్ధేరనారోప్యమాణత్వాదితి.

౫౪

మారీచఇతి. మారీచోఽప్యాయకర్ణితం శ్రుతం, గవణస్య మతం సీతాపహరణ
రూపం చిక్షీర్ణితం యేన స తథోక్తస్సక్, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతైరపి 'అపి రామో
న సంప్రద్యః, పుర్యాజ్ఞాకా నరాక్షసాన్, అపి తే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకా

1 నష్టమతి. 2 సీతాహ్వాయాం మతి.

మాణే¹ తస్మిన్ సుబాహుమేవ బహుమన్యమానో² గత్యంతరాభావా
త్తదభ్యర్థనామంగీకృత్య జాతరూపమయమృగరూపం గృహీత్వా సీ
తాం పంచయితుం పంచపటీమగాహత.

౫౫

దశముఖోఽపిజలధరపథస్థాపితరథఃదాశరథివిఘటనేకృతాస్త్రస్త్రా.

ప. విపినమవజగామే రాక్షసానాం కరోటి

రసకృదసకృదావిర్బాష్పమాలోక్య శోచక,

త్తా' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయత్నైరిత్యర్థః. అనివార్యమాణే నివార
యితుమశక్యే సతి, తద్వివాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వాదితి భావః, సుబాహుం సుబాహు
నామానం, న్యభ్రాతరమేవ యో హి విశ్వామిత్రాధ్యక్షే శ్రీరామేణ నిహత ఇతి భావః.
బహు భూయిష్ఠం, మన్యమానః, సుబాహువ త్సూర్యమేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీ
మేతాదృశనిర్బంధో న స్యాత్, అతః స వివ ధన్య ఇత్యమధ్యమానస్సన్నిత్యర్థః.
గత్యంతరాభావాత్తద్విపరీతముద్ధి నివర్తనే ఆత్మవిమోచనే వా ఉపాయాంతరాభావాత్,
ని. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, అభ్యర్థనామంగీకృత్య, తతః, జాతరూప
మయః కాంచనవికారః వికారార్థే మయత్, యో మృగస్తద్రూపం తదాకారం, గృహీ
త్వా స్వీకృత్య, రాక్షసానాం కామరూపత్వాన్తాయాకనకమృగభూమికాం ధృశ్యే
త్యర్థః, ని. 'చామికరం జాతరూపం మహారజతకాంచనే' ఇత్యమరః. సీతాం, పంచ
యితుం ప్రలోభయితుం, పంచపటీమగాహత అనేవత, ప్రవివేకీత్యర్థః, పంచపటీ
వ్యాఖ్యాతా.

౫౫

దశముఖఇతి. దశముఖో రావణశ్చ, జలధరాణాం మేఘానాం కుంభాః జలధర
పథః అంతరిక్షం 'ఋక్షు' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారప్రత్యయః. ని. 'తారాప
థోఽంతరిక్షం చే' త్యమరశేషః. తత్ర స్థానితో నిక్షిప్తా రథో యేన స తథోక్తః, నిజక
పటాప్రకాశార్థమితి భావః. దాశరథివిఘటనే రామలక్ష్మణవియోజనే, కృతాస్త్రా విహీ
తాదరః, తదేకాగ్రచిత్తస్సన్నిత్యర్థః. స్థా స్థితవాత్.

౫౬

విపినమితి. ఆధానంతరమేష, న్యంకుః కనకమృగరూపో మారీచః, ని. 'న్యంకు
ర్గురుకులస్థాయాం శిష్యే మినే మునౌ మృగ' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, 'కృష్ణసారదు
న్యంకురంకుశంబరరోహిణి' ఇత్యమరశ్చ, రాక్షసానాం ఖరాదీనాం కరోటిః శిరోస్థీని
కపాలానీతి యావత్. ని 'శిరోస్థీని కరోటి స్త్రీ' త్యమరః. అసకృదసకృత్ పునఃపునః
బహువారమిత్యర్థః. వీచ్ఛాయాం ద్విర్భావః. అవిర్భావం ప్రాదుర్భవదశ్రుజలం యథా

కృతరుచిరివ వర్తన్యంకుశానాం కుశానాం

పథికచరణాలావిన్యంకురే న్యంకురేషః.

౫౭

తదను జనకపుత్రీయాచ్ఛయా¹తం జిఘృక్షు

ర్హరిణమనుజగాహే చాపమాదాయ రామః,

సమయ ఇతి చ భేజే²వక్త్రమాతత్య మృతుః.

తథా, ని. 'బాహ్వైశ్చుజ్యమ్ముహూయో' రితి వైజయంతీ. ఆలోక్య దృష్ట్యా, శోచక్ హాకష్టం జనస్థానవాసినా రామేణ ఖలు నిహతాస్సర్వేషాం బాంధవాస్తదేహమిమాం కరోట్యః పరిలతంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనోఽసి అస్మిన్ దేశే మరణం నిశ్చితమితి మనసి విషీదంతస్సన్నిత్యర్థః. తథా వర్తని వివినమాగ్నే, అంకుశానాం వైశిత్యసామ్యా త్సృణిప్రాయాణాం, ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణిర్ద్యయో' రిత్యమరః. కుశానాం దర్శనాం, సంబంధిని. ని. అస్త్రీ కుశం కుఢో దర్శ్య ఇత్యమరః. అతఏవ పథికానాం పాంథా నాం చరణాన్వాదతలాని లునాతీతి పథికచరణాలాపి, కర్తవ్యుః, అంకురే అంకు రేష్విత్యర్థః. కృతరుచిః కృతాభిలాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇవేత్యర్థః. పస్తుతస్తు న తథేతి భావః. వివినం వంచపటినిక టారణ్యమ్, అపజగాహే ప్రవివేశ, వైదేశ్యో విహించనగోచరీభవతుమితి భావః. మాలి నీవృత్తమ్.

౫౮

తదన్వీతి. తదను మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యా జానక్యా యాచ్ఛ యా. 'ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః, ఆనయేనం మహాబాహో క్రీడాార్థం నో భవిష్యతీ' త్యాదిప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమృ గం, జిఘృక్షుః గ్రహీతుమిచ్ఛుస్సన్, గ్రహేస్సన్నంతాదుప్విత్యయః. 'న లోకా వ్యయే' త్యాదినా వష్టీప్రతిషేధః, చాపమాదాయానుజగాహే అనుసృత్య జగమ, తథా మృత్యురంతకశ్చ, సమయః ఆయమేవ కలశనావసర, ఇతి మత్వేతి శేషః. వక్త్రమాతత్య వ్యాదాయ, కుశికసుతమఖాజౌ విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రవృత్తయుగ్ధే, ని. 'సమిత్యాజినమిద్యుధః' ఇత్యమరః. భీష్మం గృహీతం, క్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత ఏవ తస్య ప్రవేశితత్వాదితి భావః. ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుస్సన్, హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, పూర్వవత్ వష్టీప్రతిషేధః, భేజే,

1 తజ్జిఘృక్షుః.

2 'పాశమాతత్యే'తి పాశే పాశం రజ్జుః ఆతత్య తద్గ్రహణార్థం విస్తీర్ణేత్యర్థః.

కుశికసుతమఖాశౌ భ్రష్టమేనం జిఘాంసుః.

గౌ

ఆకృష్ట్య దూరముటజాదథ¹ దర్శితాశః

క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణ విధ్ధః,

కార్తస్యరైణితనుతాం విజపశా హతోఽస్త్రి

తదంతికం ప్రాపేత్త్యర్థః. శ్రీరామజిఘ్రక్షితస్య తస్యావశ్యంభావిమరణకత్వాది
భావః. ఆశ్ర పూర్వవాక్యార్థసోఽర్థతరవాక్యార్థహేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః. వృత్తం
పూర్వవత్. గౌ

ఆకృష్టేతి. ఆధానంతరమేవః పూర్వోక్తః, క్రవ్యం మాంసమన్నాదీతిక్ర
వ్యాశః మాయామృగరూపా మారీచః కర్తవ్యః, ని. 'పలం క్రవ్యమామిష' మిత్య
మరః. దర్శితా ఉత్పాదితా ఆశా గ్రహణకాంతా యేన సః తథోక్తస్య, హస్త
లభ్యవత్సునః పునర్దాయయా సన్నిహితత్వాదితి భావః. శ్రీరామముటజాతృర్ణ
కాలాయాస్సకాశాత్, దూరం విప్రకృష్టం, ఆకృష్టోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన దూరం
సీల్వేత్త్యర్థః. 'ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి' తి రావణస్య
కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వాదితి భావః. ఆథ రఘునాథస్య శ్రీరామస్య శరేణ బా
ణేన, విధ్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజనితకోపాత్సంప్రహృతస్య, హతోఽస్త్రిమృతో
భవామిత్యేవం రూపేణ రామవచసా సదృశేన రామవచోనిధేన; నిత్యసమా
సత్వాదస్యపద విగ్రహః, ఆత ఏవ. ని. 'స్మరుత్తరపదే, త్వమి, నిభసంకాశసీకాశ
ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యమరః. ఆర్తస్యరేణ సహ హా సీలే హలత్త్యణేతి దీనాక్రం
దనేన సాకం, ఏవం చేత్సీతా రామం ప్రతి లక్ష్యణం ప్రేషయేత్తచ్చాన్యే వర్ణకాలా
భ్యంతరే సీతాం రావణోఽపహరేదితి కపటోపాయాదితి భావః. కార్తస్యరమయీ
హిరణ్మయీ ఏణతను ర్పుగశరీరం యస్య కార్తస్యరైణ తనుస్తస్య భావస్తతా తాం,
విజపశా తత్యాజ, ని. 'హిరణ్మయోహేమహాటకం, రుక్తం కార్తస్యరం జాంబూనదమష్టా
పదోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం బరిత్యజ్య
పూర్వరూపం భృతవాని త్యర్థః. తథా చ రామాయణమ్ 'మ్రियమాణస్తు మారీచో
జపశా తాం కృత్రిమాం తనూమ్, కృత్వా తద్దవనం రక్షో దధ్యో యేన తు లక్ష్యణమ్.
ఇహ ప్రస్థాపయేత్సీతా శూన్యే తాం గావణో హరేత్, సంప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయ

1 'దర్శితాంగః క్రవ్యాదమిష' ఇతి పాఠే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః,
క్రవ్యం వశ్యమాంస మతీతి క్రవ్యాదః, కర్తవ్యః. ఆమమాంసార్థకత్వే 'క్రవ్యేచే'
తితి విక్రవ్యాదితి రూపం స్థాత్.

త్యాగర్తస్యరేణ సహ రామవచోనిభేన.

౫౯

గ. ఏతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా హృదయదయితప్రేక్షా కర్త
వ్యాకర్తవ్యమజానానా జానకీ జానీహి భ్రాతరమితి సౌమిత్రిమాదిదేశ.

తతశ్చార్థే న కార్యమిదమాదిప్తం దిప్తదోషాన్నిధ్యా ప్రతీతిః
పరం ¹పరిభవతి భవతీమ్.

౬౦

త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య శౌర్యరాశే² రార్యస్య కశ్చద్దధీత³ కోణప

చకార చ తతస్త్వరమ్. సదృశం రాఘవస్త్వేవ హసీతే లక్ష్మణేతి చ, మృగరూపం తు
తత్త్యక్త్వా రాక్షసం రూపమాత్మనః. చక్రే స సుమహాకాయా మారీచో జీవితం త్యజ⁴
న్నుతి. అత్యాగర్తస్యరేణ సహ దేహత్యాగకథనాత్పహోక్షిరలంకారః. తదుక్తం కావ్య
ప్రకాశే. 'సహోక్షిస్తు సహార్థస్య బలాదేకార్థవాచక' ఇతి.

౫౯

ఏతదితి. ఏకస్మిన్ రామవచనసదృశమార్తవచనం, జానకీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా,
హృదయదయితే మనోవల్లభే ప్రాణేశ్వర ఇతి యావత్. శ్రీరామే ప్రేక్షా స్నేహేన
హేతునా, ని. 'ప్రేమా నా త్రియతా హర్దం ప్రేమస్నేహ' ఇత్యమరః. విదీర్ణహృదయా
విదళితాంతరంగా, ఆతపివ కర్తవ్యాకర్తవ్యం విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్యమజానానా
అనవబుద్ధ్యమానా, ఇతికర్తవ్యతాశూన్యా సతీత్యర్థః. 'జ్ఞాతవభోధనే' ఇత్యస్తాచాఛచ్, 'జ్ఞాజనో'
జ్ఞేతి జాదేశః, భ్రాతరం శ్రీరామం, జానీహి పరామృశేత్యేవం ప్రకారేణ,
సౌమిత్రిమాదిదేశ. రాక్షసభ్యో రామస్య విపత్రిమాశంక్యేత్థమాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః.
తథా రామాయణమ్ 'ఆర్తస్వరం తు తం భర్తుర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే, ఉవాచ వచనం
సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవ' మిత్యాది.

౬౦

తత ఇతి. తతశ్చ నిదేశానంతరం చ, హే ఆర్యే పూజ్యే, జానకీ, ఇదమాదిప్త
మయమాదేశః, భావే క్తః, న కార్యం న కర్తవ్యం భ్రాతరం జానీహి త్యేవమాజ్ఞప్తం న
యుక్తమిత్యర్థః. కుతః దిప్తదోషాత్కాలవిపర్యాసాత్, ని. 'కాలో దిప్తోఽప్యనేహపీ'
త్యమరః. అథవా దిప్తదోషాద్దైవప్రాతిహేయ్యాత్, ని. 'దైవం దిప్తం భాగధేయ' మిత్య
మరః. మిథ్యా ప్రతీతిర్విపర్యయజ్ఞానం, ఆరామసుబంధిన్యార్తస్యరే తత్సంబంధిత్యేన
ప్రాంతిత్వార్థః. భవతీం త్యాగం పరమధికం, పరిభవతి తిరస్కరోతి లోకే చాచక్యదోషా
చ్ఛుక్తౌ రజతప్రతిపత్తివత్తవాపి అతస్త్వింశద్భ్రాతరముత్పన్నమభూత్. అతః పరం
ప్రాంతాసీత్యర్థః.

౬౦

ఘుణనిమిత్తం విపత్తిమితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం (1) లక్షణం
హృదయతోదకారిణ్యా వాణ్యా మోహవిహ్వలా సా బహ్వత్తరయత్.

భూయోఽపి లక్షణః 2 ప్రజావతీం పరుషభాషిణీమేవ

అ. నను త్వయాభ్యయమార్తస్వరః ప్రత్యక్షమచభూతః స చ రామస్య
విపత్తిమంతరా నోపపద్యతే అతః కథం మమ భ్రాంతత్వమిత్యాశంక్య మైతద్విశ్వసితుం
యోగ్యమిత్యాహ. త్రిభువనేతి. త్రయాణాం భువనానాం సమాహరస్త్రిభువనం 'తద్ధి
తార్థే' త్యాదినా సమాహరసమాసః 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి స్త్రీలింగతా
ప్రతిషేధః. ని. 'పాత్రాద్యదంతైరేకార్థో ద్విగుర్లక్ష్యానుసారత' ఇత్యమరః. తత్రైకధను
ర్ధిరస్య జగదేకధానుష్క-స్యేత్యస్త్రులసంపన్నతోఽక్షిః, కౌర్యరాశేర్తహకౌర్యసంపన్న
స్యేతి శారీరబలసంపన్నతోఽక్షిః, ఏవంవిధస్వార్థస్య మహాత్తనస్త్రిరామస్య, కోణపా
రాక్షసాస్తే ఘుణాః కీటవిశేషా ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా, మృగభూమికయా
ప్రచ్ఛన్నమభ్యుపాం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం సిద్ధిత్వాహ. కోణపా రాక్షసో మారీచః సః
ఘుణ ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా'దిత్యమరః. విపత్తిం
ప్రాణసంకటం, కః వివేకీ, శ్రద్ధాధీత విశ్వసేత్, స శ్రద్ధాధీతైవేత్సర్థః. 'పన్నగానురగంధర్వ
దేవదానవరాక్షసైః, ఆశక్యర్థవ మైదేహి భర్తా జేతుం స సంశయ' ఇతి శ్రీరామాయణే
ఽపురుక్షత్వాదితి భావః. 'శ్రదంతరీరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యే'తి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వ
నిపాతః, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం ప్రత్యాల
పంతం, లక్షణం, హృదయతోదకారిణ్యా మనోవ్యథోత్పాదికయా, వాణ్యా వాచా
అనార్యాకరుణారంభ స్వశంస కులపాంసన, అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య
వ్యసనం మహా'దిత్యారభ్య 'స త్వహం రాఘవాదన్యం పదాఽపి పురుషం స్పృశే' ఇత్యం
లేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకారయత్సర్థః. మోహేన ప్రియవిపత్త్యా శంకాజనితచిత్త
వైకల్పేన విహ్వలా షడ్బా సతీ, సా జానకీ. బహు భూయిష్ఠం, ఆతర్జయదభర్తృయత్.
అనిందయదితి యావత్, తర్జయతే పరస్తేపదం కవిప్రయోగాన్నిధం. తర్జయ తేరనుదా
త్తలేఽపి తస్మానుదాత్తేశచ్ఛిషో జిత్రరణేన అనుదాత్తనిమిత్తస్యాత్త నేపదస్యా
నిత్యత్వత్వాపనాత్పరస్తే పదమితి. అతఏవ 'తర్జయతి భర్తృయతి చేత్యసి దృశ్యత' ఇతి
భట్టపల్లి.

౬౦

అ. తామేతాం సీతావాణీమనహమానో లక్షణః పునరువాచేత్యాహ—భూయ
ఇతి. భూయః పునరపి, లక్షణః, పరుషభాషిణీం కర్ణకఠోరాలాపినిం, ప్రజావ

1 వికన్నాస్తి క్యదిత్. 2 పరుషభాషణభాషిణీం ప్రజావతీం.

మభాషత.

౬౩

ప. సుముఖ మమ సుమిత్రా సత్యమంబా య¹దాసీ
స్తదభజమవితర్కం మాతృ²సంపర్కసాఖ్యమ్,
సపది విధివిపాకాద్వ్యాహరంతీ దురుక్తిం
త్వమసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబా^౩పి జాతా.

౬౪

గ. ఇత్యుక్త్వా^౩ భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్త్వణమేవ రంధ్రా
న్వేషీ దశకంధరస్యందనం విహాయ విహాయస్థులదవతీర్య నిజా
లీం భ్రాతృభార్యాం సీతామేవం వక్ష్యమాణీత్యా అభాషత అహోచత. ని. 'ప్రజా
పతీ భ్రాతృజాయే' త్యమరః.

౬౩

అ. లక్ష్మణవాక్యమేవ వివృణోతి. సుముఖతీ. హే సుముఖ మధురభాషిణి
జానకి, 'స్వాంగా'దిత్యాదినా జీవ. యద్యస్తాత్కారణాత్త్వం, మమ, సత్యం
యథార్థం, అకపటమితి యావత్, సుమిత్రా సుమిత్రారూపిణ్యంబా మాతా, ఆసీః
అభూః, సువచనోపలాలనాదినా నిజజనని జాతా ఆసీరిత్యర్థః. తత్తస్తాత్కారణా,
దవితర్కం నిశ్చంకం, మాతృసంపర్కేణ మాతృసాన్నిధ్యేన యత్యేఖ్యమానస్తప్తమభజం
ప్రాప్నువం, అన్వభూవమిత్యర్థః, ఏతావత్పర్యంతమితి శేషః. మాతృత్వే తవ తత్స
హవాససాఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితి భావః. సపదీదాసీం తు, విధివిపాకాదైవప్రాతి
కూల్యాజ్ఞోహి, ని. విధిర్విధానే దైవే^౨పీ^౩ త్యమరః. విపినమధ్యే, అరణ్యమధ్యే, త్వం,
దురుక్తిం కర్ణకఠోరవచనం, వ్యాహరంతీ అలపంతీ సతీ, ని. 'వ్యాహర ఉక్తిర్లపితమిత్య
మరః. మధ్యమాంబా కైకేయ్యసి జాతా^౩పి, న కేవలం సువచనేన సుమిత్రైవ కిం తు
దుర్వచనేన కైకేయ్యసి జాతేతి కృత్వా ఉభయథా^౩పి త్వం మమాంబైవ భవసి,
అతః పుత్రే మయి కా^౩న్యశంకా కార్యేతి. భావః. మధ్యమాంబా వ్యాఖ్యాతా.
మాలినీపుత్రం.

౬౪

ఇతీతి. ఇత్యేవముక్త్వా, లక్ష్మణే, భ్రాతృసమీపం శ్రీరామనికటం ప్రతి గచ్ఛ
తీతి తద్గామిని సతి తత్త్వణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, విలంబే కార్యవిఘాతాదితి భావః.
'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, రంధ్రమవహరణోచితసమయమన్వివృత్త్యాకాంక్షిత
ఇతి రంధ్రాన్వేషీ, దశకంధరో రావణః, స్యందనం శతాంగం. ని. 'శతాంగస్సృ
ష్టనో రథ' ఇత్యమరః, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయస్థులదాకాశమండలా దవతీర్య
అవరుహ్య, ని. 'పుస్త్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. నిజాంతఃకరణే నిజమానసే^౩చ్యు

1 ఆసీత్. 2 సాన్నిధ్య. 3 భ్రాతృసమీపం భ్రాతృ.

స్తగిరణేఽప్యమాంతరాగం బహిః ప్రకటయన్నివ ¹(ధృతకాషా
యపటః) కపటసన్యాసివేషః ²పర్ణశాలాభ్యర్ణమాససాద. ౬౫

ప. రామాశ్రమాద్విగతలక్షణసన్నిధానా

త్సీతాం జహార చపలః పితృతాశనేంద్రః,

మాంతం, అత్యుత్కటత్వాద్బహిర్గచ్ఛంతమిత్యర్థః. రాగమనురాగం, తాహిత్యం
చ, ని. 'రాగోఽనురక్తో మాత్సర్యే క్షేకాదా' లోహితాది'స్త్వితి విశ్వః. బహిర్వా
హ్యేఽపి ప్రకటయన్ ప్రకాశయన్నివ స్థిత, ఇత్యుత్పేక్ష. తస్యాశ్చ రాగయోః
క్షేదభిత్రికాభేదాభ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః, కపటసన్యాసి
వేషః మాయాభిక్షువేషధారీ నక్ష, సదృశివ తస్యా అనుద్వేగార్థమితి భావః. పర్ణశాలా
భ్యర్ణం సీతానివాసపర్ణశాలావకంతం, ఆససాద ప్రాప, సదేర్లి టి ద్విత్వం, ని. 'ఉప
కంతాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా ఆప్యభిలోఽవ్యయ'మిత్యుచరః. ౬౫

రామేతి. చపలశ్చంచలః, ఆనియతచిత్త ఇత్యర్థః. పితృతాశనేంద్రః రాక్షసచక్ర
వర్తీ రావణః, విగతం లక్షణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్య తస్మాత్, లక్షణ
రహితాదిత్యర్థః. రామాశ్రమాత్ శ్రీరామనివాసాత్, 'ధ్రువమపాయేఽపదాన'
మిత్యపదానత్వాత్సంచమి. సీతాం జహారాపహృతవాక్, సాధారణవధూభ్రాంత్యేతి
భావః. కథమివ నిరస్తజనాల్ అర్చకాదిజనకూన్యాల్, దేవాలయాల్ దేవాయ
తనాల్, పూర్వవత్సంచమి, నవోత్పలమయీం నూతనేందీరవికారాం, తద్గ్రీభితా

1 'ధృతకాషాయపటః' ఇతి క్వాచిత్కపాతే తు కషాయేణ రక్తః కాషాయః
'తేన రక్తం రాగా' దిక్యన్. తాదృశః పటః ధృతో యేన సః కాషాయవస్త్రధారీత్యర్థః.
భట్టికావ్యే పంచమసర్గే 'కమండులుకపాలే' నేతి ద్వివష్టితమల్లోకే దండవాక్ త్రిదం
దీత్యర్థః. అత ఏవ పూర్వల్లోకే శిఖిత్పుక్తం. 'ఏకదండినశ్శిఖాభావా' దితి మల్లినాథ
సూరివ్యాఖ్యానం. కించ శ్రీరామాయణారణ్యకాండే షట్పత్నారింశే సర్గే 'శ్శక్ష్మకాషా
యసంవీతశ్శిఖీ ఛత్రీ ఉపాసహీ, వామేచాంసేఽవసజ్జాథ శుభే యష్టికమండులూ'
ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే 'యష్టిస్త్రీదండం శిఖిత్పునేన సాహచర్యా'దితి విలిఖ్య. 'యతేర్లిం
గం ప్రసక్యమి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతుని
వారణం. శిశ్యం పాత్రం బృసీ చైవ కాపీనం కటివేష్టనం, యన్తైశ్చదిద్విద్యతే లింగం
స యతిర్నేతరో యతి' రిత్యంగిరస్సృతిరఘ్నవాచృతా. తస్మాత్త్రిదండసన్యాసివేష
వివాత్రేతి నిర్ణయః.

2 పర్ణశాలామాససాద.

మాలాం ¹నవోత్పలమయీం పలలభ్రమేణ

దేవాలయాదివ నిరస్తజనాదలర్కః.

౬౬

హః నాథ క్వ చిరాయసీతి బహుశో వ్యాక్రశ్య బాష్పావిలం

మిత్యర్థః. నవగ్రహణమహ్నానతాద్యోతనార్థం, వికారార్థే మయటి జీవ, మాలాం స్రజం, పలలభ్రమేణ సకాలఖండంతభ్రంత్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవలమాంసవర్త్యే తస్య రక్తవర్ణ త్వేన నీలోత్పలమాలాయాం తద్భ్రాంత్యనుదయాత్. అలర్కః సాపస్తారకునక ఇవేత్యుపమా, అలర్కస్య మాలాపహరణే యో లాభస్య ఏవ సీతాపహర్తుః రావణస్యాపీ త్యుపమార్థః. ని. 'శునశో భవకశ్వాస్య స్యాదలర్కస్తు సయోగిత' ఇత్యుపమః. ఆత్ర కశ్చి ద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః. యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణు రూపరామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాఽపి తస్మిన్ సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్ర స్థితా, తాం రావణో జహారేతి. అన్యథా రామస్య సీతావియోగాంగీకారే ఊహమాత్రమపి విశ్లేషా భావప్రతిపాదకం 'విష్ణోరేహనపాయసీ' తి వాక్యమప్రమాణం స్యాత్. నను ఊహ మాత్రవిశ్లేషస్యాంగీకారే వివాహాత్సార్వం సుబంధాభావః కథమితి చేన్న. సర్వదా స్వస్తిక్ విద్యమానాయా ఏవ సీతాయాః లోకవ్యవహరముపరం జనకస్య గృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహాదిలీకరణాత్. అన్వేషణవిలపనాది అనుకరణమాత్రం, తచ్చ స్త్రీసంగినామియమవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం ఆత ఏవోక్తం శ్రీభాగవతే. 'స్త్రీసంగినా మితి గతిం ప్రథయంశ్చచారే' తి, రావణమంభకర్ణయోః పూర్వం పరప్రదానాదేవ స్వవధ్యత్వే సిద్ధే యద్యపి ప్రకారాంతరేణాపి తయోర్వధస్సంభవతి తథాపి మాయా రూపసీతాం కల్పయిత్వా తదపహరణాపరాధేన రావణహననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం ఐవిశ్రీకర్తుం పరదారాపహర్తురేవం వినాశ ఇతి జ్ఞాపనార్థం చేత్యలనుతికథయా. వసంత తిలకావృత్తమ్.

౬౬

ఆ. తతః కింజాతమిత్యత ఆహ.—హానాథేతి. హేతి భేదే, నాథ ప్రాణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ కుత్ర, చిరాయసి విలంబనే? యేనైతాదృశ్యవస్థా సంప్రాప్తేతి భావః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బహుశః బహువారం, 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకా దన్యతరస్యా' మితి శస్పిత్యయః. వ్యాక్రశ్య ఉచైర్పరాక్రంద్య, బాష్పావిలమశ్రుతుమం, చతుః

చక్షుర్ద్విక్షు విముంచతీం దశరథస్యాద్యామవేక్ష్య స్నుహం,
 రేరే¹రాక్షస మావధూం ప్రరుదతీం ముంచేతి గృథాధిపా
 రుద్ధ్వా²ధ్వానమనల్పకోపమకరోదగ్రేవణం రావణమ్. ౬౭
 సమభూత్సమయే తస్మింత్యమరం సమరంహసోః,
 మిథో మథనసంక్రుద్ధ గృథ రాక్షసరాజయోః ౬౮

దిక్షు విగంతరేషు, విముంచతీం ప్రసారయంతీ, శ్రీరామాగమనాశయేతి భావః. దశ
 రథస్యాద్యాం స్నుహం జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్వాత్ జ్యేష్ఠస్నుహం, అవేక్ష్య దృష్ట్వా, రే
 ఇతి ప్రకృతేర్భర్తృనే చాపలాద్విరుక్తో²యం శబ్దో హీనసంబోధనవాచీ, ని. 'హీన
 సంబోధనే తు రే' ఇత్యమరః. 'చాపలే ద్వే భవత' ఇతి ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ
 ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికావశేషాచ్చ సంభ్రమః. అత్ర 'స్వరిత మామ్రేషితే' ఇత్యా
 దివా ప్రాక్ష్య పుత్రస్య, 'స్వరః పుత్రః సాహససునిచ్చతావిభావా వక్తవ్య' ఇతి పాక్షికః
 ప్రతిషేధః. 'శాస్త్రత్యాగ స్సాహస' మితి హరదత్తః, రాక్షసేతి తస్య నామాప్యచ్చ
 రితు మనుచిత మిత్యామంత్రితమితి మంతవ్యం. మా, సీతావహరణసాహసం మా కు
 ర్విత్కర్థః. మేలి వారణే, ని. 'మాన్య మాలం చ వారణే' ఇత్యమరః. ప్రరుదతీం ప్రకర్షేణ
 క్రోశంతీ, వధూం స్నుహం, ముంచ త్యజ, † 'మాప్రతిరుధ' ఇతి వా పాఠః. తత్పక్షే
 నిరోధం మానర్విత్కర్థః. ని. 'సమాస్సుహ జనీవధ్వ' ఇత్యమరః. అత్ర దశరథస్యాత్
 ప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వాత్తత్సనుహయా 'అపి స్వస్నుహత్వాద్వధూగ్రహణం
 ద్రష్టవ్యమ్. ఇత్యుక్తే²లి శేషః. గృథాధిపా జటాయాః, అగ్రేవణం వనపురోభాగ
 ఇత్యర్థః. 'వనంపురగామిశ్రకా సిధ్రకా సారికా కోటరాగ్రేభ్య' ఇతి వననకారస్య
 ఇత్వం. అధ్వానం మార్గం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, రావణం ప్రత్యనల్పకోపమధికక్రోధమక
 రోత్, అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచయితుముద్యత్తవానిత్కర్థః.
 శార్దూలనిక్రీడితం పృత్రమ్. ౬౭

సమభూచి. తస్మింత్యమయే సీతావహరణకాలే, సమరంహసోస్తుల్యవేగయోః,
 అతఏవ మిథోమథనేన పరస్పరప్రహారేణ సంప్రదౌ సమ్యక్కుః²ితో 'యాగృథరాక్షస
 రాజౌ జటాయూరావణౌ తయోస్సమరం యుద్ధం, సమభూత్ సమ్యక్సృష్ట
 మిత్కర్థః. ౬౮

† 'రుధిరావరణే' ఇతి థాలోః 'మాజి లుజి' లి లుజి సిపి 'ఇలితో' వేలి వైరజా
 జేతే. 'న మాజ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే 'మాప్రతిరుధ' ఇతిరూపం.

1 రావణ. 2 ప్రతిరుధః.

దశముఖరథమాశు ధ్వస్తరథ్యం విసూతం

శిథిలతరవరూథం శీర్ణచక్రం స చక్రే,

గరుదభిహతశక్తిప్రాసా¹బాణాసఖద్ద

త్రిశిఖవిశిఖతూణీపాశకుంతశృకుంతః.

౬౯

రాక్షసానిక్షతః షీఘ్రం పపాత పతతాం వరః,

అ. తతః కిం తత్రాహ—దశముఖేతి. స, శకుంతః పక్షీ జటాయుః, ని. 'శకుంతి పక్షిశకునిశకుంతశకునద్విజా' ఇత్యమరః. శక్తయః ఆయుధవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతిప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః షీఘ్రీయా ఆయుధవిశేషాః తదుక్తం పృథ్వికారేణ 'అకర్తరిచ కారకేసంజ్ఞాయా' మిత్యుక్త ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా' ఇతి, బాణా ఇషవః ఆస్యంతే అనేనేతి బాణానః కార్ముకం 'హలశ్చే'తి కరణే ఘర్షణ. ని. 'ధనుశ్చాపా ధన్వశరాసస శోదందకార్ముకం ఇష్వాస' ఇత్యమరః. ఖద్గశ్చంద్రహాసః ని. 'ఖడ్గే తు నిస్త్రింశచంద్ర హాసానివిప్లయ' ఇత్యమరః. త్రిశిఖం త్రిశూలం విశిఖా బాణాః. ని. 'పృషత్కబాణ విశిఖా' ఇత్యమరః. తూణ్యో తూణీరా, ని. 'తూణీపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధి ద్వయోః, తూణ్యా' మిత్యమరః. పాశాః రజ్జ్వపరపర్యాయా ఆకర్షణసాధనాయుధ విశేషాః కుంతాః ప్రాసాః ప్రసిద్ధాః. ని. 'ప్రాసస్తు కుంత' ఇత్యమరః. తే రావణప్రయక్తా ఆయుధవిశేషాః. గరుద్ధాన్యం పక్ష్యాభిహతాః పరాహతా యేన స తథోక్తస్య, ని. 'గరుత్పక్షుచ్చదాః పత్ర' మిత్యమరః. దశముఖరథం రావణస్యందనం, అశు షీఘ్రం, ధ్వస్తా విసాశితా రథాన్య రథవోధారోఽశ్వా యస్య తం, ని. 'రథోన్య వోధా రథస్య య' ఇత్యమరః. 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ' మితి యత్ప్రత్యయః, విగతస్సూతః సారథిర్యస్య విసూతం, ని. 'సూతః శ్చత్రా చసారథి' రిత్యమరః. శిథిలతరోఽత్యంతశ్లిష్టోఽవరూథో రథగుప్తిర్యస్య తం, ని. 'రథగుప్తిరూథో నే' త్యమరః. శీర్ణే విచ్ఛిన్నే చక్రే రథాంగే యస్య తం తథోక్తం, చక్రే కృతవాత్, సీతావిమోచనాభినివేశ పత్రయా యావచ్ఛక్తి బీభత్సం చకారేత్యర్థః. మాలినివృత్తమ్.

౬౯

అ. తతః కిం తత్రాహ—రాక్షసేతి. సః, పతతాం వరః అందజమందలేశ్వరో జటాయుః, మైథిల్యాం, పక్షపాలేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసానిక్షతః రావణచంద్రహాసవిదళితస్య, పక్షపాతం గరుద్ధంగమవాప్య, షీఘ్రం, పపాత, పక్ష

మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాత¹మవాప్య సః.

20

గ. తత్తుణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ² శృంగసంగతప్లవంగపంచకే³ శిపంచమాడ ఇవ⁴ త్త్వాధరకుమార కే కస్తింశ్చిత్ త్వాధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం

పాతతత్పరాణాం పక్షపాతప్రాప్తిర్యుక్తేవేతి భావః. అసినిర్భిన్నపక్షో భువి న్యపతదిత్యర్థః. ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాన్ధ్యసహాయబలభిత్తిష్యి'తి వైజయంతీ. తథా రామాయణమ్ 'సద్భిన్నపక్షస్పహసా రక్షసా రాద్రకర్తృణా, నిపపాత హతో గృహ్లో ధరణ్యామల్ప జీవిత' ఇతి. 20

తత్తుణమితి. తత్తుణం తస్మిన్నేవ క్షణే, జటాయునిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః. అన్యరథాధిరూఢేన రథాంతరాధిష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వాదితి భావః, రావణేన. భూయః పురసః, నీయమానా అపహ్రియమాణా, జానకీ, శృంగ సంగతం శిఖరోపవిష్టం ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగకాఖ్యామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. అత ఏవ పంచమాడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్, ని. 'శిఖా చూడాకేశ పాశ' ఇత్యమరః. త్వాధరకుమారః రాజ కుమార ఇవ స్థితఇత్యుత్పేక్షా. రాజకుమారస్య పంచమాడత్వానంభవాత్. యద్యుప నయనకాలీనత్వవివక్షా తదా ఉపమేవేతి వివేకః. కస్తిన్చిత్, త్వాధరే షర్వతే, ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః, సుగ్రీవసాత్కృతః బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృతః, 'దేయేత్రా చే'త్యత్ర చకారా త్సానిత్రత్యయః, తథాభూతో యో దశగ్రీవప్రతాపానలః రావణ ప్రతాపాన్నిప్రతన్నదృశం తత్తుల్యం, అత్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృత త్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసందేహాదుపమోత్పేక్షయోస్సందేహసంకరః, వాలివివాశస్య పితున స్సుపతో యో మహోల్కాపాతః తత్ప్రతిమం తత్సదృశమితి పూర్వవత్సం దేహసంకరః. ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రతికరణతత్పరసుగ్రీవప్రత్యాయితేన శ్రీరామేణ తథా కరిష్యమాణత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణేజపహ్నుచకస్సాన్యిల్పితున' ఇత్యమరః. రామస్య యత్సాహాయకం సహాయకర్త, 'యోపధాద్ధురూపాత్తమాద్వ్యుఞ్' తత్ర ప్రాతాహనాయ ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవం, ప్రత్యభివృతతః అభ్యాగచ్ఛతః, షతంగస్య యద్వింబం మండలం, ని. 'షతంగౌ పక్షిసూర్యా చే' త్యమరః. తచ్ఛంకా వహం తత్సందేహజనకం, తద్భాంబిజనకం వా అతస్తావేవాలంకారా తథా

1 అవాచ. 2 ఋష్యమూక. 3 పంచమాడాధర ఇవ. 4 త్వాధరే.

వాలినాశపిశునమహాల్కా పాతప్రతిమం రామసాహాయ్యకప్రాత్సాహ
నాయ పుత్రమభివత్పతంగబింబశంకావహం కనక¹కపిశకాశేయోత్త
రీయాంతరితమాభరణజాలమపాతయత్. 20

తత్పతనమపి స్వతేజగపతనమివ² నాలక్షయత్ లంకాలంకార
భూతామశోకవనికాం మైథిలీమనయ³దనయాభిజ్ఞో దశగ్రీవః 21

చకంగబింబస్య చతనాసంభవాత్ ఆభూతోపమోత్పేక్షా⁴ వా మతభేదాదిత్యుక్తం
తదేతదజ్ఞేనైత ముక్తాలంకారద్వయమితి సంకరః. కనకేన కనకవద్వా కపిశంకం
యత్కేశేయం, ని. 'కాశేయం క్రిమిశోభితమిత్యమరః. తన్నయం తద్రూపం యదుత్త
రీయం సంవ్యాసం తేనాంతరితం నిబద్ధం, ని. 'సంవ్యాస ముత్తరీయం చే' త్యమరః.
ఆభరణజాలం హరనూపురాద్యాభరణకలాపం, అపాతయత్. రావణేన సీయమానాం
మామిమే వానరాః శ్రీరామాయ కథయేయురీతి మత్వా పాతయామాసేత్కర్థః. 20

తదితి. తత్పతనమపి తస్యాభరణజాలస్య చతనమపి, స్వతేజగపతనమివ నిజ
ప్రతాపనిపాతమివ, నాలక్షయత్ న ప్రత్యక్షయత్, 'న కలయ'న్నితి పాతేష్యయ
మేవార్థః. కామాంధత్వాదితి భావః. నభిర్భస్య నశబ్దస్య 'సుప్సు' పేతి సమాసః. నయా
భిజ్ఞో నీతినిపుణః, ని. 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞ నిష్టాతశీతా' ఇత్యమరః. స న భవ
తీత్యనయాభిజ్ఞః దుర్విసీత ఇత్కర్థః. 'అనయజ్ఞ' ఇతి పాతే నయం జానాతీతి న
యజ్ఞః స న భవతీత్యనయజ్ఞః అత్ర 'అతోఽనుపసర్గే క' ఇతి కప్రత్యయః. స 'త్విగు
పథే'త్యాదినా కప్రత్యయః. అత వివాహ భగవాన్కూత్యానః 'అకారాదను
పసర్గాత్కర్తృపదో భవతి విప్రతిషేధ' నేతి, వార్తికవ్యాఖ్యానే భాష్యకారే
కార్థజ్ఞశబ్దముదాహృత్యార్థస్య సమర్థనాత్తితో నభిమానః, అనయజ్ఞః, నీలికాస్త్రాచార
శూన్య ఇత్కర్థః. దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీం సీతాం, లంకాయాః ఆలంకారభూతాం
ఆలంకారోపమితాం, తత్ప్రామామిత్యర్థః, ని. 'భూతం త్వాదా పిశాచాదా
న్యాయ్యే సత్యోపమానయో'రీతి విశ్వః. అశోకవనికాం నిజవిహరోబితోద్భావవనికాం,
అనయత్, తత్ర నిక్షిప్తవానిత్యర్థః. దుహాదిత్వాన్నయలేర్ద్వికర్తృకత్వం, అత్ర రామా
యణమ్ 'ప్రియమాణా తు వైదేహీ కంచినాక్షమపశ్యతీ, దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్
పంచ వానరయూథపాన్. లేహం మధ్యే విశాలాక్షీ కాశేయం కనకప్రభమ్ ఉత్త

ప. అశోకవనికా లేఖే రాక్షసీపరివేష్టితామ్,

సీతాం మారుతివాలాగ్నిస్తంభనార్వామివౌషధీమ్

23

కాకుత్స్థోఽప్యథ రక్షసామధిపతేర్వాగ్వాగురావేష్టితే

కృత్వా హాటకతాటకేయహరిణే శార్దూలవిక్రీడితమ్,

ఆగచ్ఛన్ననుజేన తత్ర గదితామాకర్ణ్య వార్తాం తత

రీయం పరారోహ శుభాన్యాభరణాని చ. ముమోచ యది రామాయ శంసేయురితి భామిని, వస్త్రముత్పృశ్య తస్య క్షే వినిక్షిప్తసుభూషణం, సంభ్రాంతస్తు దశగ్రీవస్త త్కర్తృచ న ఋద్ధవా' నిత్యాది. 22

అశోకేతి. అశోకవనికా కర్త్రీ, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థం రావణ నియుక్తరాక్షసస్త్రీభిః పరివేష్టితాం, పరివృతాం, సీతాం మారుతస్యావత్యం పుమాన్ మారుతిః హనుమాన్ 'అత ఇ' ఇహిభి, తస్య వారే లాంగూరే యోఽగ్నిస్సంధర కాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే ఆర్థాం యోగ్యాం, శక్తామిత్యర్థః. ఓషధీం లతావిశేష మివ, లేఖే ప్రాపేవేత్యుత్పేక్షా. సీతాన్వేషణసమయే లంకాం ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతామాలాక్య నిజాగమనజ్ఞాపనార్థమశోకవనికాం భజ్త్వా పితృనియుక్తేనేంద్రజితా నిబధ్యాసీతిః వారే వస్త్రేస్సంవేష్ట్యాగ్నినా ప్రజ్వాలితో వైదేహీనివాసతయైకామశోకవనికామస్తరే. కృత్వాం లంకాం దదాహేతి సుందర కాండే వక్ష్యతి. 23

ఆ. అనంతరవృత్తాంతమాహ--కాకుత్స్థ ఇతి. కాకుత్స్థో రఘునాయ శోఽపి. రక్షసామధిపతేః రావణస్య, వాక్ ప్రేరణవచనం నైవ వాగురా మృగబంధినీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేష ఇతి యావత్. తయా ఆవేష్టితే ఆవృతే, నియమిత ఇత్యర్థః. ని. 'వాగురా మృగబంధినీ' త్యమరః. హాటకస్య వికారో హాటకమయో యస్తాటకేయో మారీచస్తస్మిన్నేవ హరిణే మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలో వ్యాఘ్రః. ని. 'శార్దూల ద్వీపినౌ వ్యాఘ్ర' ఇత్యమరః. తస్య విక్రీడితపద్విక్రీడితం, కృత్వా, శార్దూల వత్తం నిహత్యేత్యర్థః. అథానంతరమాగచ్ఛత్, తత్రాగమనసమయే, అనుజేన లక్షణేన, గదితామూక్తాం, వార్తాం దీనాక్రందశ్రవణవిషణ్ణసీతానిష్ఠురవచనప్రేరితోఽహమాగతోఽస్మీత్యేవంరూపవృత్తాంతమిత్యర్థః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, తతస్తవసంతరం, సీతాయాస్సంగమే లాలసోఽత్యన్తా భిలాషీ సత్, విజనే వనే తద్విపత్తేరవశ్యంభావిత్యాదితి భావః. తదుటజం తస్యా స్మితాయాః ఉటజం వర్ణకాలాం ప్రతి, కదితి వా చేభిః, ని. 'వర్ణకాలాటజోఽస్మి

స్సీతాసంగమలాలసస్తదుటజం రామః ప్రతప్తే ద్రుతమ్. 2౪

అయం కథం స్యాదితి బాష్పగర్భ

మూలోక్యమానో వనదేవతాభిః,

విలోకయన్మేవలపర్ణశాలాం

1వినష్టచేతా విలలాప రామః.

2౫

హా కష్టమత్ర న హి సా కిమిదం ప్రవృత్త

యా' మిత్యమరః. రామో, ద్రుతం కీఘ్రం, ప్రతప్తే చచాల, అత్ర భిన్నవాక్య స్థత్వా త్కాకుల్స్థరామశబ్దయోర్న పానదుక్త్యం. యద్వా కాకుల్స్థః కకుల్స్థవంశోద్భవ ఇతి విశేషణత్వేన వా యోజనా, అత్ర వాక్తాటకేయయోర్వాగురాహరిణరూపణేన కాకుల్స్థే మృగయుత్సప్రసీతేః వికదేశవర్తిరూపకం. తచ్చ 'కార్దూలవిక్రీడిత' మిత్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడితమితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవవ్యస్తసంబంధరూపవిదర్శనయా సాపేక్షితత్వాత్సంకీర్త్యతే 'కార్దూలవిక్రీడిత'మిత్యత్ర ఆస్యాపి వృత్తస్య కార్దూల విక్రీడితత్వాత్ కవేశ్చాతుర్యమనుసంధేయం. 'సూర్యాశ్చైవర్తసశస్తతాస్సగురవ క్కార్దూలవిక్రీడిత'మితి లక్షణాత్.

2౪

అయమితి. అయం శ్రీరామః, కథం కథంభూతః, స్యాత్ భవేత్, ప్రియ తమారహితపర్ణశాలాం దృష్ట్వేతి శేషః. ఇతి మత్సేత్యర్థః. బాహు అహ్రాణి గచ్ఛేయస్మిన్ కర్తరి తద్యథా భవతి తథా, వనదేవతాభిరాలోక్యమానో దృశ్యమాన స్సౌ, తాసామపి శోచనీయ ఇతి భావః. రామః, కేవలం సీతారాహిత్యేన శూన్యాం, పర్ణశాలాముటజం, విలోకయన్, అత ఏవ వినష్టచేతాః భగవత్సహస్యవిలలాప పరిదేవయామాన. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. 'మహాత్మగురుదేవానామశ్రు పాతః క్షితౌ యది, దేశభ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణం చ భవేద్ధృవ' మితి. క్షితౌ దేవతాశ్రుపాతనిషేధదర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షీప్రమేవ మహద్దుఃఖప్రాప్తి సూచనార్థం బాష్పగర్భమిత్యుక్తమ్. వృత్తముపజాతిః.

2౫

ఆ. విలాపప్రకారమేవాహ—మచభిః. హాశష్టమితి. హేతి భేదే, కష్టం కృచ్ఛం ప్రాప్తమితి శేషః. కుతః? అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయాం సా సీతా, న హి నాస్తి ఖలు, 'అస్తిర్భవంతివరోఽప్రయంజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి భావ్యకారవచనాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంక్షా, ఇదమేతన్నీతాఽభావరూపం కార్యం,

మాలోకయామి చటులామిహ పాదముద్రామ్,
మాం వీక్ష్య నూనమగృహీతమృగం ముహూర్త
మంతర్హితా తరుషు రోషవతీవ సీతా.

2౬

త్వదభిలషితోపూర్త్యా వంచితః పంచపట్యా
మచరమచరమోఽహం మోహభాజాం ప్రజానామ్,

కిం ప్రవృత్తం, కేన కారణేన సంజాతమిత్యర్థః. తథా ఇహస్మిన్ ప్రదేశే చటులాం పాదముద్రాం, వికలితాన్ పాదవిన్యాసానిత్యర్థః. అలోకయామి పశ్యామి, కిమేత దిత్త్యర్థః. ఇత్యేవముక్త్యా స్వయం కథంచదన్యథోత్పేక్షతే. మామితి. అగృహీతమృగ మనాహృతహిరణ్మయహరిణం, మాం, వీక్ష్య, సీతా, రోషవతీ టపితేవ, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోహభావాదితి భావః. తరుషు వృక్షేషు, ముహూర్తం ఊహమాత్రం, 'ఘటికాద్వితయం వా. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్వాద్ధటికాద్విత యేఽపిచేతి విశ్వాః. అంతర్హితా అంతర్ధానం గతా, నూనమిత్యుత్పేక్షా, లోకే హి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థాసంగ్రహీతరి సతి రోషవిదమ్పనయా కుత్రచిన్నిగూఢ తయా కంచిత్కాలం గమయంతి తద్వదిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్. 2౬

ఆ. ఏవం సామాన్యాకారేణ విలభ్య సంప్రతి సీతామామంత్ర్య విలవతి. త్వదితి హేసరళబుద్ధే ఋజుబుద్ధే. సుముఖ సుందరాననే, 'జానకీ'తి సంబోధనద్వయేన చైవం విప్రలంభస్త్యయా కర్తుముచిత ఇతి సూచ్యతే, త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం అరణ్యేఽపి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూపమనోరథో వా తస్య పూర్త్యా పూరణేన హేతునా, వంచితః విప్రలంభః ప్రతారికః, వ్యామోహితః విప్రలంభః ప్రతారికః, వ్యామోహిత ఇతి యావత్. ఆహం, మోహభాజాం, స్త్రీణామియాణా మిత్యర్థః. ప్రజానాం జనానాం. ని. 'ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జన' ఇత్యమరః, చర మోఽంతిమో న భవతీత్యచరమః ఆద్యః ఆగ్రేసరస్పర్శిత్వర్థః. పంచపట్యామచ రం సందరితవానస్మి, ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సాహచర్యాతస్తాత్కారణాదిహ మహా రణ్యే రోషస్త్వైష కాలో న, రోషం కర్తుమయం సమయో న భవతీత్యర్థః. సత్యసి రోషహేతావీధృగ్వనవాససంకటే మనస్సమాధాయానుకూల్యేనైవ వర్తితవ్యత్వా దితి భావః. అస్తు వాయం రోషకాలః. మమ విరహాసహిష్ణుత్వాద్వా త్యయైవం

1 'పూర్త్యా'ఇతి చతుర్థ్యంతపాఠే తదర్థం పూరణోద్దేశసేత్యర్థః.

తదిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాల
స్సుముఖ మమ ముఖం కిం సోధసీతావియోగమ్.

౭౭

యద్యస్తి కౌతుకమపూర్వమృగే మృగాక్షి
చాంద్రం హరామి హరిణం మమ సన్ని ధేహి,
యావన్న ముంచసి మయా హృతమేణమేనం
తావద్దధాతు తవ వక్త్రతులాం మృగాంకః.

౭౮

కర్తవ్యము క్తమిత్యాహ—హే సుముఖ మమ ముఖం యత్త్వత్ప్రహవాసేనైవ సోల్లాస
మితి భావః. సోధః ఔంకః సీతాయాస్తవ వియోగః విరహో యేన తత్తథోక్తం కిం
న భవల్వేచేత్సర్థః. ఆతస్సర్వథా రోషం పరిత్యజ్య సన్నిధేయమితి భావః. ఆత్ర సీతే
త్యన్యార్థదేశగ్రహణమఖండితప్రేమానుదత్తద్యోతనార్థం. మాలినిపృక్షమ్. ౭౭

అ. తథాప్యపూర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాషస్తదానేన తుచ్ఛేన మయా
మృగేణ కిం ఇతోఽవ్యత్యంతశ్చాఘ్నమానేష్యామిత్యాహ—యదీతి. హే మృగాక్షి
ఘరంగనయనే జానకి, అపూర్వమృగే, అసాధారణమృగే, కౌతుకం కుతూహలం, అభి
లాష ఇతి యావత్. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతూహల' మిత్యమరః.
అస్తి యది వర్తతే చేత్, తవేతి శేషః, తస్మి చంద్రస్యాయం చాంద్రః చంద్రనిష్ఠ
ఇత్యర్థః. 'తస్మేద' మిత్యల్ తం, హరిణం, హరామ్యానయామి, యద్వా హరిష్యామి
త్యర్థః. వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః. ఆతః మమ, సన్నిధేహి సన్నిహితా
భవ, మత్సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛేత్సర్థః. ఆతః మనూ, హృతమాసీతం, ఏనం చాంద్ర
మేణం హరిణం యావత్ యావత్సర్వవ్రతం, న విముంచసి న త్యజసి, కౌతుకాదితి
భావః. తావత్, మృగః అంకశ్చిహ్నం యస్య మృగాంకశ్చంద్రః, తవ వక్త్రేణ నిష్క
ళంకేన త్వదీయవదనేన, తులాం సాదృశ్యం, దధాతు ధారయతు, సంభావనాయాం
లాట్. తదనంతరమిదానీం వా వక్త్రసాదృశ్యధారణకరైవ నాస్తీత్యర్థః. అత్ర
'తులాం దధా'త్వితి సంభావితా ఆర్థిఉపపా. తయా చోపమానాదుపమయస్యాధిక్య
ప్రతిపాదనరూపః పృతిరోహే వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. లాకోత్తరలా
వణ్యసంహృతభవన్ముఖావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః. 'వక్త్ర
తులా' మిత్యత్ర 'తుల్యార్థైరతులావమాభ్యా' మిత్యత్ర అసాదృశ్యపర్యాయస్యైవ
తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధాదత్ర సాదృశ్యవాచిత్యాత్తద్యోగేఽపి తృతీయాసమాసః.
ససంకలికాపృక్షమ్.

౭౮

సప్రాణా చేజ్జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యం
 హింస్రైస్సత్వైర్న ¹ఖలు నిహతా రక్తసిక్తా న ²పృథ్వీ,
³గోదావర్యాం పులిసవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యా
 ద్యుక్తం న క్తంచరకబళనాత్సర్వథా సంస్థితా సా. 2౯
 లోకాంతరప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతు
 మాజ్ఞప్తకాలమతిలంఘ్య యది ప్రయాసి,

ఆ. ఇథం విలాపేఽప్యసన్నిహితాయాస్తస్యా మృతిం నిశ్చినోతి—సప్రాణేతి. జనకస్య తనయా జానకి, విశిష్టపితృజన్మత్వాత్సరమసాధ్యీత్వర్థః. సప్రాణా చేత్ సజీ వితా యది, మహ్యమత్యంతవిరహసహిష్టవ ఇతి భావః. న తిష్ఠేత కిం ఆత్మానం ప్రకాశయంత్యేవ న వరైత కిం, వరైతైవేత్సర్థః. అహి¹ న ప్రాణసహితేతి తిష్ఠతేర్హిజి 'ప్రకాశసంస్థేయాఖ్యయోశ్చే' త్యాత్త నేపదం. తర్హి వ్యాఘ్రాభిః భక్షితా కిం, నే త్యాహ. —హింస్రైః సత్వైర్వ్యాఘ్రాద్విఘాతకజంతుభిః, ని, 'శరారుఘాతుః హింస్ర' ఇత్యమరః. న నిహతా ఖలు న హింసితా ఖలు, కుతః. పృథ్వీ భూః, రక్తసిక్తా రుధి రక్తిన్నా న భవతీత్సర్థః. తథా చేద్రక్తసిక్తా భవేదేవేతి కేవః. తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తు గతవతీ కిం? తథాభూతాపి న భవతీత్యాహ. గోదావర్యాం, లక్షణయా గోదా వరీతీర ఇత్సర్థః. 'గోదావర్యా' ఇతి వత్సంతపాతే తస్యాః, పులిసేష. నైకలేష విహృతిం విహరం, ని. 'తోయోర్థితం తత్పులిసం నైకతం సికతామయ' మిక్యమరః. రామేణ ప్రియతమేన మయా, శూన్యా విరహితా సతీ, న కుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహరస్య పతివ్రతానామధర్మత్వాదితి భావః. కిం తు సా జానకి సర్వథా సర్వప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాత్, న క్తంచరకబళనాద్రాక్ష సకర్తృకభక్తలాఢ్యేతో³, సంస్థితా నష్టా, యుక్తమేతద్విచారణం సంగతమిత్సర్థః. ని. 'సంస్థాఢ్ధితో వ్యవస్థాయాం నాశ' ఇతి విశ్వః. 'వ్యుక్త' మితి పాతే స్ఫుటమిత్సర్థః. ఆత్మైవం బహుధా సంవిద్యా నిచ్చయపర్యవసానకథనాన్నిశ్చయంతస్సందేహాలంకారః. మందాక్రాంతాఽక్షప్.

2౯

లోకాంతరేతి. హే జానకి, లోకాంతరప్రణయినం స్వర్గర్థం, శ్వశురం పత్యుః పితరం దశరథం, ప్రణంతుం నమస్కర్తుం, 'ఉపసర్గాదసమాసేఽపి లోపదేశస్యే' ి ఇత్వం, ఆజ్ఞప్త శ్చతుర్దశవత్సరాత్తకతయా నియుక్తః యః కాలస్త మతిలంఘ్యాల్లంఘ్య, తావంతం కాలమయాపయితైవేత్సర్థః; ఇదానీం సాక్షికవత్సరస్యావ

విజ్ఞాప్య మామపి సమాహ్వయ సాధ్వీ తస్మై
సౌమిత్రి రేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యమ్.

౮౦

ఇథం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వత్
రామో న తత్ర ధృతిమాన్సహి లక్ష్మణశ్చ,
తాదృగ్విధామపి కథాం కథయత్ స్వవాచా
వల్లీకజన్తమునిరేవ కఠోరచేతాః.

౮౧

శిష్టత్వాది భావః. 'అవిలం' ఘేరి పాతే స్పష్టోఽర్థః, ప్రయాసి యది గచ్ఛసి చేత్, యద్యసి పరమపరివ్రతాయాస్తవ మాం పరిముత్సృజ్య పురస్తాద్దమనమనుచితం తథాఽసి శ్వశురప్రణామాత్సుక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః. తస్మి హే సాధ్వీ పరివ్రతే, అతో మద్విరహం న సహిష్యసే ఇతి భావః. ని. 'సతీ సాధ్వీ పరివ్రతే' త్యుతురః. తస్మై శ్వశురాయ, విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తాఽహం స్థాతుం న శక్నోమితి నివేద్య, మామపి, సమాహ్వయ ఆకారయ, ప్రవేశయేత్సర్థః. ని. హూరిరాకారణాహ్వనే' ఇత్యుతురః. తద్వివాళాదాత్తనోఽసి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః. తస్మి రాజ్యస్య కా గరితీత్యత్రాహ—సౌమిత్రిత్వేణ ఏవ భరతే రాజ్యం నిదధాతు నిక్షిపతు స్వర్ణోక యాత్రాతత్పరేణ శ్రీరామేణాహం ఇతికర్తవ్యతాయాం నియుక్త ఇతి భరతం మదా జ్ఞాపిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే అభిషేక్యతీతి భావః. వసంతలిలావృత్తమ్. ౮౦

కవేర్వాక్యం ఇథమితి. ఇథమనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రామ స్తత్ర తస్మి నివసినే అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీంసీతాం, విచిన్వన్నగయత్, ధృతిమాన్ ధైర్యవాన్, నాభూత్, కిం తు సీతావరహవేదనయా విషణ్ణహృదయోఽ భూదిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణశ్చ, ధృతిమాన్సహి, నాభూదేవేత్యర్థః. తద్దుఃఖనైవ తద్దుఃఖత్వాదితి భావః. కింతు తాదృశీ విధా ప్రకారో యస్యాస్తాం, ఇథమితి వత్తం శ్రోతుం వా అశక్యామిత్యర్థః. తథాభూతామపి, కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్య ప్రబంధం, స్వవాచా నిజకంఠోక్త్యా, కథయత్ పునః పునర్వర్ణయత్, కఠోరచేతాః కఠినహృదయః, నిర్దయహృదయ ఇతి యావత్. వల్లీకాజన్తయస్య స తథోక్తస్య చాస్తౌ మునిశ్చ స ఏవ వాల్మీకిరేవ ధృతిమానభూత్. సకలలీకానందకరమస్త సద్గుణాభిరామస్య తత్రభవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాదవైక్లబ్యాభివ్యంజకవిలాప కథాకథనానిర్విణ్ణచిత్తకయా స ఏవాతిధైర్యసంపన్నోఽభూదిత్యర్థః. పేలవదిత్రానా మస్తాశం కథం ధృతిమత్స్వమితి భావః. వృత్తం పూర్వవత్. ౮౧

గ. ¹తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణానవప్త్యభ్య జటాయు
²(స్తతః) క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్షణమాలక్షయ
 న్నవోచత. ౮౨

ఆయుష్షస్తాం ఖడ్గవిక్షతపక్షుతిం క్షీలితలే నిక్షిప్య ³క్షిప్రమప
 జహర జానకీం రావణ ఇతి. ౮౩

ప. స్వయమపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం

తతః ఇతి. తతస్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం పర
 లోకయాత్రా యై ప్రాశుక్రమణశీలానిత్యర్థః. ప్రాణాన్, జటాయురవప్త్యభ్య
 సంప్త్యభ్య, నిరుధ్యేత్యర్థః. క్రిరామాయ వారాకథనార్థమితి భావః. తత ఇతః
 ప్రదేశేషు క్రియమాణసీతాన్వేషణం, సీతామన్వివ్యంకమిత్యర్థః. సలక్షణం సామి
 త్రిసహితం, రామమాలక్షయన్ వశ్య న్నేవమవోచత ఉక్తవాన్, 'బ్రాహ్మ
 వచేర్వా లుజీ పచ ఉ'మిత్యుమాగమే గుణః. ౮౨

ఆ. కిమిత్యవోచలేత్యత ఆహ—ఆయుష్షన్నితి. 'హే ఆయుష్ష్, ప్రశం
 సామాం మతుష్' సకలలోకహితాచరణతత్పరతయా సఫలదీపనేత్యర్థః. ఖడ్గవిక్ష
 తపక్షుతిం చంద్రహాసవిదళితపక్షుమూలం, ని. 'స్త్రీ పక్షుతిః పక్షమూల' మిత్యమరః.
 మాం క్షీలితలే నిక్షిప్య పరిక్రాంతం మాం పక్షవిచ్ఛేదపూర్వకం భూమా పాతయిల్వేత్యర్థః,
 రావణి, క్షీప్రం ద్రుతం, జానకీం మైథిలీ మవజహరాపహృతవా నిత్యవోచలేతి
 పూర్వేణ సంబంధః, తథా చ రామాయణమ్. 'పరిక్రాంతస్య మే పక్షో ఛిత్యా ఖడ్గేన
 రావణి, సీతామాదాయ మైదేహీముత్సపాత వినయస' మితి. ౮౩

ఆ. తతః కిం జాతం తత్రాహ—స్వయమితి. జటాయుః, సపది సద్య ఏవ, క్రిరా
 మస్య సీతాపహరణవారాకథనసమయ ఏవేత్యర్థః. సంహృతాయా స్త్యక్తక్షేపితస్పృక్,
 స్వయమపి. శరభంగేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం, భంగహీనామక్షతాం, కాశ్వతీ
 మిత్యర్థః. గతిం వైకుంఠస్థానమవార్త ప్రాప్తస్పృక్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్రహ్మ
 రూపస్య క్రిరామస్య దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాల్ శరభంగవస్తుక్రస్పన్ని
 త్యర్థః. నయనసలిమిశ్రం బాహ్యదకమిశ్రితం, పితృసఖిల్వేన తస్య పితృవద్రోదనా
 ర్హత్యాదితి భావః. రామహస్తేన దక్షతం, దశరథేన దురవాసం దుర్లభం, అసాన్ని
 ధ్యాదితి భావః. మైదాపం పితృతర్పణసంబంధి, ని. 'పితృదానం నివాపస్సాన్నిధి' త్య

1. తత. 2 వికన్నాస్త్యిచిత్. 3 క్షిప్రతర.

సపది గతిమవాత్తస్సంహృతాయుగ్ధటాయుః,

నయనసలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం

దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాపమంభః.

౮౪

గ. అథ దక్షిణారణ్యానీం ప్రతి ప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచి
దయోముఖి నామ సౌమిత్రిమభిభూయ తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖా
సిద్ధిమలభత్.

౮౫

మరః. అంభః, ప్రాప, పితృనిర్విశేషం తస్మాద్వ్యజైహికం రామశ్చకారేత్వర్థః. ఉక్తం
చ రామాయణే. 'తతో గోదావరీం గత్వా నదీం సరవరాత్తజ్ఞా, ఉదకం చక్రతు
స్తస్మై గృధ్రరాజాయ తావృభా' వితి. నను తిరక్కాం కర్తానధికారాదగ్నిసంస్కారా
సర్వత్వాచ్చ ఉక్తమలంకాభావేన కథమస్య ముక్తియుక్తత్వమితి చే న్న 'మయా త్వం
సమనుజ్ఞాతశ్చాత్మతీం ముక్తిమాప్నుహీతి శ్రీరామాయణోక్తత్వాదస్త్రీవాస్య ముక్తిః.
తదుక్తం నృసింహపురాణే. 'మత్స్మితే మరణం యస్తాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోక్తమ,
తస్మాన్మమ ప్రసాదేన విష్ణులంకమవాప్సుహీతి. 'సుగ్రీవో హనుమానృత్తో గజో
గృధ్రో వణికృషభ' ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తిసిద్ధిధ్యేక్యవగ
మృత ఇత్యుపరమ్యతే. మాల్వినీపుత్రమ్.

౮౬

అథేతి. అథ జటాయుముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే శ్రీరామే, మహదరణ్యమర
ణ్యానీ, 'మహారణ్యమరణ్యానీ'త్యమరః. 'ఇంద్రవరు' తేత్యాదినా మహత్వే జీవ. అను
గాగమశ్చ దక్షిణా దక్షిణదిగవస్థితా సా చ సా అరణ్యానీ చ తాం ప్రతి, ప్రస్థితే చలితే
సలి, జటాయుషా తద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణస్మోక్తత్వాదితి భావః. అయో
ముఖి నామ అయోముఖితి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచిద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం లక్షణం, అభి
భూయ 'ఏహి రంస్యావహేత్యుక్త్వా సమాలంబత లక్షణమిత్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్షిప్య,
తదీయేన సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః రావణభగిన్యాః
యా సిద్ధిః ముఖభంగరూపనిష్పత్తిః తత్సద్భవం సిద్ధిమితి నిదర్శనా, అలభత ప్రాప,
శూర్పణఖేవ లక్షణఖడ్గనికృతకర్ణనాసికా బభూవేత్కర్థః. ఉపలక్షణమేతత్. నికృత
స్తనా చ బభూవ. తథా చోక్తం శ్రీరామాయణే - ఏవముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గముద్యమ్య
లక్షణః, కర్ణనాసీ స్తనౌ తస్యాః విచకర్తారిహుదన' ఇతి.

౮౭

+ 'జటాయు'రితి సకారాంతః, ఉకారాంతోఽపి 'జటాయోమావమంస్థాస్తస్వ'
మితి భట్టిప్రయోగాత్.

1 తతః క్రౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతావేతౌ మహద్దేః స్థూల శిరసశ్చాపాతోక్తాణపతాం ప్రపన్నః పన్నగవతిభోగభీషణాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ యథార్థనామా కబంధః. ౮౬

భదనంతరమన శ్రుపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు స దోత్పాదితతర

తత ఇతి. తతః అయోముఖి కర్ణనాసికాస్తనచ్ఛేదనానంతరం, క్రౌంచారణ్యస్య సరణ్యా మార్గేణ, ని. 'అయనం షర్త్త మార్గాధ్వపంథానః పదవీ సృతిః, 'సరణి' రిత్వ మరః. ఆత్ర తృతీయోపపత్తిర్వాప్యభ్యాతా. ప్రయాతౌ ప్రస్థితౌ, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, కర్తృ, స్థూలశిరసస్తన్నామ్నో, మహద్దేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య, కాపాతోక్తాణపతాం రాక్షస త్వం, ప్రపన్నః ప్రాప్తః, యథార్థనామా అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగ వతేః కుండలీశ్వరస్య భోగః కాయస్తద్వర్జీషణాభ్యాం, భయంకరాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ రురోధేత్కర్థః. పస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్టాః శేషాంకకాయత్వా ల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వాచ్చ తయోర్నాయం బంధో న దుఃఖహేతుశ్చేతి జ్ఞాప యితుం పన్నగవతిభోగభీషణాభ్యామితి భుజవిశేషణమక్రమిత్యనుసంధేయం, 'కబంధ' ఇత్యత్ర విరుద్ధలక్షణయా కస్య శిరసో బంధోఽస్యాస్తీతి కబంధ ఇతి విగ్రహః. ఆపమూర్ధక శేషరమిత్యర్థః. ని. 'కబంధం సలితే ప్రాక్తమపమూర్ధకశేషరం, కబం ధోఽస్తీ క్రియాయుక్తమపమూర్ధకశేషర' మితి విశ్వామరా. ప్రకృతేషీంద్రవజ్రాభి సూతాద్వక్షో విభుగ్నశిరస్కతయా కబన్ధత్వాద్భృథార్థనామత్వమస్మేతి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణే లక్షణం ప్రతి కబంధవాక్యమ్ 'పురా రామ మహాబాహూ మహాబలపరా క్రమ, రూపమాసీన్త మాచింశ్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్. తతస్థూలశిరా నామ మహద్విః కుపితో మయా, విచిన్వన్ వివిధం వన్యం రూపేణాసేన ధర్మితః. లేనాహ ముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరకాపాభిధాయినా, ఏతదేవ నృశంసం తే రూపమస్తీతి గర్హితమ్. ఇంద్రకోపా దిదం రూపం ప్రాప్తమేవ రణాజిత' ఇతి. ౮౬

తదనంతరమితి. తదనంతరం నిరోధానంతరం, అనశ్రుపాత్రేష్వబాష్పయో గ్యేషు. నిజధర్మమహిమ్నూ కదాఽపి శోకాద్యుపహత్యభావాదనాఘ్రతాశ్రుగంధే ష్విత్కర్థః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. రాక్షసీనేత్రేషు రాక్షసాంగ నానయనేషు. సదా సర్వదా, ఉత్పాదితతరాణ్యతికయేనోత్పాదితాని. 'ద్విపచనవిభజ్యే' త్యాదినా, తరప్పిత్యయః. తాని వారీణి బాహ్వదకాని యాభ్యాం తౌ తాభ్యాం,

వారిభ్యాం రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం
కదళీలావమలూయత. ౮౭

ప. తదను దనుకబంధేనాదరాదర్శితౌ తౌ
గిరితటభువి దేహం దేహతుస్తస్య భీమమ్,

రాక్షసఖండనేన శోశోత్పాదకత్వాన్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజులొత్పాదకాభ్యామిత్యర్థః. రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ని. 'తరవారిర్పండలాగ్రః ఖడ్గకౌశ్లేయకా ససూ' ఇత్యమరశేషః. కబంధబాహుయుగళం, కదళీమిమలూత్వా కదళీలావమలూయత అద్భిద్యత, కదళీకాండమివానాయాసేనాఖండలేత్యర్థః. కదళీలావపదిత్యపపాతః. 'ఉపమానే కర్తృణి చే'తి యుల్ ప్రత్యయః. 'కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ'ఇతి లూఞోఽనుప్రయోగః, నిర్బంధమపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ నిజాసీభ్యాం కబంధస్యదక్షిణ సవ్యబాహూ చిచ్ఛిదతురిత్యర్థః. అత్ర కరణయోరపి తరవారోఽపి కర్తృత్వవ్యవదేశస్తయోరఖండితవీక్ష్యత్వద్వ్యోతనార్థం. తథా రామాయణమ్ 'దక్షిణో!దక్షిణం బాహుమనస్త మసినా తతః, చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణ' ఇతి. ౮౭

తదన్వితీ. తదను బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుః స చాసౌ కబంధశ్చేతి విశేషణసమాసః. యద్వా దనురిత్యస్య పూర్వనామ, తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే 'విషముక్తస్తు రామేణ వాక్యం దనురనుక్తమ్'మితి, 'దనోస్సకాకాత్ర త్రేవన ప్రభావం లే మహాత్మన'ఇతి. శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం చ తథా 'దశర్షా మస్త్రీయః పుత్రశ్చాపాద్రాక్షసతాం గత' ఇతి కిష్కింధాకాండే చోక్తమ్. తథా చ, దశునామా చాసౌ కబంధశ్చ దనుకబంధ ఇతి కాకపార్థివాదిత్వాన్తధ్యమపదలూపీ సమాసః. కాకపార్థివాదిరాకృతిగణః. లేన దనుకబంధేనాదరాక్షరవల్ అర్థితౌ 'మిత్రం వైవోపదేక్ష్యమి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽన్నినే'తి యాచితౌ, తౌ రామ లక్ష్మణౌ, గిరితటభువి గిరిప్రదరసీమ్ని, 'గిరిప్రదరమాపాద్య పావకం విససర్జతు'రితి శ్రీరామాయణాత్. భీమం భయంకరం, తస్య కబంధస్య, దేహం కలేబరం, దేహ తుర్భస్తిచక్రతుః 'దహ భస్తికరణ' ఇతి ధాతోర్ద్విత్. 'అతివికహల్తధ్యేనా దేశాదేర్ద్విటి'ఇత్యేత్వాభ్యాసలూపా, అథ దహనానంతరం, కాపాపాయేన ముని ప్రయుక్తకాపాంలేన, తుప్తస్తోమం గతస్సౌ, కబంధః, రామం ప్రత్యకథియల్ అవోచత్. కిమితి. తపనతనయమైత్ర్యా సుగ్రీవస్నేహేన మైథిలీం సీతాం, ప్రాప్నుహి లభ

అకథయదథ శాపాపాయతుష్టస్స రామం
తపనతనయమైత్ర్యా మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి.

౮౮

గ. తస్మిన్మత్యమూకమార్గముపదిశ్య స్వర్గం గతే మతంగాశ్రమ
వాసిన్యా (తపస్విన్యా) శబర్యా కృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామ
స్తదనుజ్ఞయా¹ మనోజ్ఞవివిధవిహగకూజితం మృగగణా² విహరణమనోహ
రంగహనపదమవగాహ్యో³ వ్యాకోచకుశేశయపరిచయకషాయైర్వనదేవతా

స్వేతి ఉత్తం చ శ్రీరామాయణే. 'శ్రూయతాం రామవత్సామి సుగ్రీవో నామ వానర'
ఇత్యారభ్య 'సతే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణ' ఇత్యంతేన. మైత్ర్యే
త్యక్త బ్రాహ్మణాదిత్వా⁴ ద్దణవచనే⁵ త్యాదినా వ్యభిప్రాయః. 'షిడ్ధారాదిభ్యశ్చేతి
జీవే స చ 'మాతరి షి చేతి షిత్వాదేవ సిద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరవిషు పాతేనాని
త్యక్తవజ్రావనాదైక్వకల్పికః ఆకపివానా వామనః వ్యభిప్రాయో దీకారో బహుల' మి
తి. ని. 'స్త్రీనపుంసకయోర్భావక్రియోః వ్యభిక్వ చిచ్చు వుభౌ, ఔచిత్యమాచీతి
మైత్ర్యం మైత్రీ వుభౌ' గుదాహృత' ఇత్యమరః. మాలినీపుత్రమ్.

౮౯

తస్మిన్మితి. తస్మిన్ కలంధే, ఋశ్యమూకమార్గం సుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్య
మూకాఖ్యపర్వతవర్త, ఉపదిశ్య నివేద్య. స్వర్గం గతే సతి, మతంగస్య మహావై
రాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీల్యేనేతి మతంగాశ్రమవాసిన్యా తాచ్ఛీల్యే ణినిః. తపస్విన్యా
ప్రతోపవాసాదితపోనిష్ఠయా 'అస్తాయా మేధాన్రజో విని' రితి వినిప్రత్యయః.
శబర్యా శబరస్త్రియా, మతంగశ్యయా కయాచిద్విరక్తరమణ్యా. కృతాం విహి
తాం, సపర్యామర్ష్యపాద్యాదిరూపపూజాం, ని 'పూజా నమస్సావచితిస్సపర్యా
ర్పార్హణా సమా' ఇత్యమరః. రామః, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య నిరంతరభక్తిపర
తంత్రత్వాచ్ఛబర్యాస్తద్విరచితాయా ఆపి పూజాయా మహాత్మనా భక్తవత్సలేన
శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వాదితి భావః. తతః. తదనుజ్ఞయా, తస్మాత్కబర్యాః అనుజ్ఞయా
నియోగేన, మనోజ్ఞాని మనోహరాణి వివిధాని అనేకప్రకారాణి విహగకూజితాని
శుకకారికాదిపక్షిరుతాని యస్మిన్ తత్తథోక్తం, మృగగణానాం హరిణచమరదుర్వార
మృగయూథానాం విహరణేన నైవరసంచారేణ. మనోహరం హృదయానందకరం,
గహనపదమరణ్యస్థానమవగాహ్య ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోచకుశేశయపరిచయేన సంపుల్ల
కమలపరిశీలనేన కషాయైస్సారభ్యసంపన్నైః, ని. 'ప్రభుల్లాత్పుల్లసంపుల్లవ్యాకోచవికచ
స్ఫుటాః' 'సహస్రవత్త్రం కమలం శతపత్త్రం కుశేశయ' మితి చామరః. రాగద్రవ్యే

1 వితన్నాస్తిక్యచిత్. 2 మనోజ్ఞకూజితవిహంగమృగ. 3 విహర. 4 వ్యాకోశ.

లతాదోలానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశవశావల్లభమదాంబుచుం
 విభిః శంబరారాతిశరధిసదృశ¹ తటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసార
 శీకరశేఖరైర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయామానైః కాయ
 మానసమానాభోగలతాగృహకేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్మిల్లమల్లికా
 కషాయోఽస్త్రీ నిర్వాసే సౌకభే రస² ఇతి యాదవః. వనదేవతానాం యా లతా
 దోలాః లతాయాపప్రేంభోభికాః తాసామనుకూలైరనుగుణైస్సప్రయత్నం వినైవ
 తతస్తతశ్చాలనహేతుత్వాది విభాషః. కూలే పంపారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః
 ఆవిచ్ఛిన్నక్రీడాచరతంత్రాః, తిర్నద్దంతప్రహరరూపవ్యాపారతత్పరాః ఇత్యర్థః. యే
 వశానాం కరిణీనాం వల్లభా మత్తమతంగజాస్తేషాం మదాంబు దానోదకం చుంబ
 న్త్యపబంధుంతీతి తథోక్తైః, మదగంధసంబంధబంధురైరిత్యర్థః. ని. 'వశా స్త్రీ కరిణీ
 పంథ్యే' త్యమరః. శంబరారాతిశరధిసదృశాని పంచదాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా.
 యాని తటరుహసహకారశిఖరాణి తీరరుహానిసారభరసాలాగ్రమంజర్యః ఆత్ర శిఖరశబ్దేన
 తద్గతమంజర్యో లక్ష్యంతే. ని. 'శిఖరం శైలవృక్షాగ్రశిఖాపులకకోటిష్యి'తి విశ్వః.
 లేభ్యో విసరక్ స్రంసమానో య ఆసవాసారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాః
 కణా ఏవ శేఖరా ఆవతంతాః యేషాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహ
 సుందరైరిత్యర్థః. ని. 'ఆప్రస్నతోరసాలాఽసౌ సహకారోఽతిసారభః' 'శీక
 రోఽంబుకణః స్పృత'ఇతి చామరః. వివిధానానాప్రకారాః లతాః మల్లికామాలత్వాది
 వల్లర్యస్తా ఏవ లాసికాః నర్తక్య ఇతి రూపకం. తాసాం లాస్యోపదేశో నాట్యక్రియా
 సంశ్లిషణే దేశికాః గురవ ఇవాచరంతో దేశికాయమానానైః నాట్యవిద్యాచారైః
 రివ, తాసాం నర్తనప్రవర్తకైరిత్యర్థః. ఆచారకృజంతాల్లటశ్చానజాదేశః, ఆత్ర
 విచిత్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానతో³ ప్రేక్షణాత్క్రియానిమిత్తా
 జాతిస్వరూపాప్రేక్షా. ని. 'నర్తకీలాసికే సమే, తాండవం నటనం నాట్యం లాస్యం
 నృతం చ నర్తన'మితి చామరః. కాయమితం మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానః
 అంగణాదా స్తంభాదినిర్మితపురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమానస్తత్సపుకః
 ఆభోగో విస్తారో యేషాం లేఖ లతాగృహేఖ లతావిలాసమయనికేతనేషు కేళీ
 లుభానాం క్రీడాగృహ్మనాం లుబ్ధకపురంధ్రీణాం పులిందసుందరీణాం యే శిథిలధమ్మిల్లాః
 విశ్లేషకచభరాః లేఖ యా + మల్లికాః తృణశూల్యకుసుమాని తాసాం గంధన సౌర

1 తటరుహకార.

+ మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః 'పుష్పమాలేఖ బహుల'మితి లుపి 'లుపి

గన్ధమాంసలైర్నల్లికాక్షపక్షవిక్షోభక్షోదీభూతపాథఃపాథేయైస్తటవనపవ
నైరనుకంప్యమానః పంపామభజత. ౮౯

ఇతి శ్రీనిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే,
అరణ్యకాండః.

భ్యేణ మాంసలైః పరిపూర్ణైః, ని. 'కబరీ కేశవేశోఽనృణాం ధమ్మిల్లస్సంయుతాః కచా' ఇత్యు
మరః. 'మల్లీ తు మృతాన్త్రృణశూల్యయో'రితి రత్నమూలాయాం, మల్లికాక్షా మలిన
చంచుచరణా హంసవిశేషాః. ని. 'రాజహంసాస్తు తే చంచుచరణైర్లోహితైస్సితాః,
మలినైర్నల్లికాక్షాస్తే' ఇత్యుమరః. తేషాం పక్షవిక్షోభేన గరుదభిఘాతేన క్షోదీభూతం
చూర్ణిభూతం సీహరాకారేణ శకలీకృతమిత్యర్థః. తాదృశం యత్పాథ ఉదకం తదేవ
పాథేయం సంబళం యేషాం తైస్తత్సహకృతైర్నిత్యర్థః. ని. 'కబంధముదకం పాథ' ఇత్యు
మరః. 'క్షోదీభూత' మిత్యుక్త అక్షోదః క్షోదః సంపద్యమానం క్షోదీభూత మితి
విగ్రహః. ఆభూతతద్భావే చ్యుః. 'కుగలిప్రావయ' ఇతి సమాసః. పాథేయ మిత్యుక్త
పథి సాధు పాథేయం 'పథ్యతిథి వసతిస్వపతేర్థ' జితి ఛన్ ప్రత్యయః. ఏవం తైత్వ
మాంద్యసౌరభ్యసంపన్నైస్తటవనపవనైస్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానో దోధూ
యమాన స్సృక్, విరహిణాం వేదనోద్దిపకత్వాదితి భావః. పంపాం నామ పుష్కరిణీం
అభజత. తత్తీరం ప్రాపేత్సర్థః. ౯౦

ఇతి శ్రీమత్సరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహమందానన్దలాభాభినం
దిత రఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దభిశసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండముని
ప్రకాండమండలేశ్వరకాండిల్యమహామనిగోత్సావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారా
వారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్యేదప్రముఖనిఖలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ
సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ
రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాం సాహిత్య
మంజూషికాఖ్యానాం అరణ్యకాండస్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రవదార్పితా,
అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానసౌ పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

యుక్తవద్యక్తిచరణే' ఇతి స్త్రీత్వం, ని. 'పుష్పే జాతిప్రభృతయ స్స్వలింగా' ఇ త్యు
రశ్చ 'గంధా స్ఫురభయో వాతాస్తరవః కసుమాంబితాః, భ్రమరాః కోకిలా హర్ష్యా
మృద్వీ శయ్యా సురానవః, ఇత్యాదయో విభావా స్స్మృత్యసంలే రాగదీపనాః' ఇతి
తేషాం విరహవేదనోద్దిపకత్యేనాభియుక్తతేః.

కె స్కి థ్డా కా ణ్డః.

ప. స తాం సతాం బుద్ధిమివ ప్రసన్నాం

పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః,

విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తి

రార్తిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రపేదే.

౧

గ. తతస్తస్యాస్తటవనే నానానోకహ నివహపరిష్కృతే నిభృతేతర

అథ కిష్కింధాకాండో వ్యాఖ్యానతే—సతామితి. స విరాధత్రిశిరోదూషణ భరకబంధాదీనామయత్నసహారణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః, అత ఏవ లోకనివిష్టకీర్తి ర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూణాం ప్రవరో రఘునాయకః, సతాం సాధూనాం, బుద్ధిం చిత్రపుత్రిమివ, ప్రసన్నాం నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావాదన్యత్ర రాగాద్యనుప హతత్వాచ్చేతి భావః. తాం చిరీర్నితరావణవధోపయోగినుగ్రీవాధిష్ఠితముశ్యముకసమీప వర్తినిం, పంపాం, విలోకయన్ వశ్యన్, అతఏవ వియోగేన సీతావిరహశోకాలిశయేన, యో జ్వరః సంతాపః ఇంద్రియక్షోభ ఇతి యావత్. తేన జాతః ఉత్పన్నః కంపా గాత్రవేపధుర్యస్య స తథోక్తస్యన్, ఆర్తిం మదనపీడాం, ప్రపేదే ప్రాప, తస్యాః ప్రసన్నత్వేఽపి విరహీణాముద్దీపకత్వాత్పరమయం వ్యధామకుబభూవేత్కర్థః. ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కృత్యో' రిత్యమరః. ఆత్ర 'బుద్ధిమివే'త్యేకం పదం 'ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యులాపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వంచ'తి వక్తవ్యాత్, అత ఏవ సమాసగా క్రాతీ భూర్ణోపమా. వృత్తముపజాతిః. అత్రాదౌ 'స తాం పుష్కరిణీం గత్వా పద్మో త్వలరుహకులామ్, రామస్సౌమిత్రిసహితో విలలాపాకులేంద్రియ' ఇతి. శ్రీరామా యణకిష్కింధాకాండాద్యపద్యాదిమపదప్రయోగేణ చాతుర్థం దర్శితం కవినేతృను సంధేయమ్.

౧

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం నానావిధానామనోకహనాం మాతచాంపేయాది తరువిశేషాణాం నివహేన నికురుంబేణ, పరిష్కృతే భూషితే 'సంపద్యుపేభ్యః కరోతా భూషణ'ఇతి సుడాగమః. తస్యాః పంపాయాస్తటవనే పరిసరవర్తికాననే, నిభృతే తరమనిభృతమతివలం భ్రమణమాత్సుక్యప్రయుక్తసంభ్రమో యస్య తథోక్తః

¹భ్రమణపరభృత వ్రాతచంచూమయ విపంచీసముదంచిత పంచమాంచితా. సస్తతాకుంచితపంచశరశ రాసనశ రాసారవంచితపథికజనసంచార ప్రపంచా ప్రమద²భరభరిత చంచరీకకులకంచుకితమాధవీ మాధవీవిభూతిరుద జృమ్భత. ౨

ప. యత్ర కాంతైర్వియుక్తానాం యుక్తానామపి సుభ్రువామ్,

యః పరభృత వ్రాతః షికనికరః. ని. 'వనప్రియః పరభృతః శాకిలః షికఇత్యపీ'త్యమరః. తస్య చంచూమయా త్రోటిరూపా, అత్ర చంచూశబ్దేన కంతో వివక్ష్యతే, తత్రైవ స్వరావిగ్ధానాల్. ని. 'చంచుప్రోటిరుభే స్త్రియా' మిత్యమరః. తాద్రూప్యే మయట్ 'స్త్రియాః పుంష'దిత్యాదినా పుంషద్భావః, తాదృశీ యా విపంచీ వీణా. ని. 'విపంచీ వల్లకీ వీణే'తి వైజయంతీ 'వీణా తు వల్లకీ, విపంచీ'త్యమరశ్చ. తస్మాన్సకాకాత్పముదంచితాగ్నుమత్పన్నాః యే పంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః ని. 'షికః కూజతి పంచమ' మిత్యభిధానాల్. తైరంచితా మనోజ్ఞా, అంచే పూజాయామితీడాగమః. తథా సంతతృ ఆకుంచితం కరసంధానార్థమవసమితం పంచశరశరాసనం మన్దభకార్తుకం తస్మాన్నిర్గతో యశ్శరాసారః అవిచ్ఛిన్నబాణవృష్టిః, తేన వంచితో¹నివారితః పథికజనానాం విరహిణాం సంచారప్రపంచః యాతాయాతప్రచారో యస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ మకరందలాభజనితసంతోషావిశయేన, భరితం పూర్ణం యచ్ఛంచరీకకులం రోలంబనికురుంబం తేన కంచుకితాః కంచుకవత్సః కృతాః అవేష్టితా ఇత్యర్థః. కంచువచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్తృణి క్తః. తా మాధవ్యోఽతిముక్తలతాః యస్యాం సా, ని. 'ఇందిదిరశ్చంచరీకో రోలంబో బంభరశ్చ సః, అతిముక్తః పుండ్రకస్యాద్వాసంతీ మాధవీ లతే'తి చామరః. మధోర్వసంతస్య ఇయం మాధవీ, ని. 'మధుర్వసంతే వైశ్రేచే'తి విశ్వః 'తస్యేద' మిశ్యత్ 'టిడ్ధాణ' ఇతిత్యాదినా జీవ. విభూతిస్సంపత్, ఉదజృంభత ఉజ్జృంభితవతీ. ని. 'భూతిర్భస్వని సంపదీ'త్యమరః. ౨

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ పసంతసమయే, కాంతైః ప్రియతమైర్వియుక్తానాం, కాంతైర్మృతానామపి, సుభ్రువాం సుందరీణాం, మనాంసి హృదయాని చ, వహ్రంషి శరీరాణి చ, దోలాకర్త దోలాలీలాం, వితన్వంతి కుర్వంతి, విరహిణాం మనాంసి ప్రియవియోగవేదనయా దోలాయమానాని భవంతి ప్రియసంగతానాం వహ్రంషి తు వసంతోత్సవే స్త్రియైస్సాకం దోలాశేలనలాభాత్తదృశశేలనజనితసుఖమను

దోలాకర్త వితన్వంతి మనాంసి చ వహూషి చ. 3

కరతలై ¹రపచాయమథేక్షణైరపచయం చ వనేషు జనేషు చ,
సుమనసాం మనసామసి యద్దినే విరచయంతి విలోలవిలోచనాః.

గ. తస్మిన్నసమశరసమరసమయే పంపాంసమయా పర్యటన్ పర్యా
కులహృదయో హృదయదయితాం హృది లక్ష్యం లక్ష్యణమిత్థ
మభాషత. ౫

భవంతీత్యర్థః. ఆకవివ యథాక్రమమన్వయాత్క్రమపరనామా యథాసంఖ్యా లంకారః.
తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా ప్రకృతానామేవ దోలాకర్తవితన్వ సక్రియా
రూపధర్తసంబంధేనావమ్యస్య గమ్యమానత్వాల్క్రేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా
ఇయం చోక్తాలంకారేణాంగేన సశ్చీర్యతే. 3

కరతలైరితి. యద్దినే, యస్య 'వసంతస్య దినేష్విత్యర్థః. విలోలవిలోచనా
శ్చంచలాత్మ్యః, కరతలైర్నిజహస్తప్రదేతైర్వనేషాద్యానవనేషు, సుమనసాం పుష్ప
ణాం, సి. 'స్త్రీయస్సమనసః పుష్ప' మిత్యమరః. అపచయత + ఇత్యవచాయః, లవనం,
'ఉపసృష్టా ద్దజ్' అథేతి వాక్యారంభే, ఈక్షణైర్దృష్టిభిః, జనేషు, మనసాం, అప
చీయత ఇత్యవచయః అపహరః ఆకర్షణమితి యావత్. సి. 'అపహరస్త్యవచయ'
ఇత్యమరః. తం, విరచయంతి, వితన్వంతి, అలంకారా పూర్వవ దున్నేయా. ద్రుతవిలం
బితవృత్తమ్. 'ద్రుతవిలంబితమాహ నభాభరా' వితి లక్షణాత్. ౪

తస్మిన్నితి. తస్మిన్నసమశరసమరసమయే పంచబాణరణకాలే, వసంతసమయ
ఇత్యర్థః. పంపాం సమయా పంపాయాస్సమీపే, సి. 'సమయానికమిత్యై సామీ
ప్యైఽభ్యవ్యయే మతా' వితి హలాయుధః, 'అభితః పరితస్సమయానికమిత్యైప్రతియో
గేఽపీ'తి ద్వితీయా. పర్యటన్ సంచరన్, పర్యాకులహృదయః వ్యాకులాంశకరణః,
క్రిరామః, హృదయదయితాం సీతాం, హృది, లక్ష్యం నిరంతరభావనయా హృదయే
విలోకయన్, లక్ష్యణం ప్రతి, ఇత్థమనేన ప్రకారేణాభాషతావోచత. ౫

† అపచాయఇత్యత్ర 'హస్తావానేచేర నేయే' ఇతి ఘణ్, 'అపచయ' ఇత్యత్ర
'విర' జిత్యచ్, 'ఈక్షణైరుపచయ' మితి పాఠే జనేషు మనసాం ఉపచయః వృద్ధిః
ఉల్లాస ఇతి యావత్ తం విరచయంతీత్యర్థో బోధ్యః.

1 ఉపచారమ్. 2 సమత్వాత్.

ప. ఆధా సిద్ధాపధిరివ హితా కేలికాలే వయస్యా
పత్నీ త్రేతా యజనసమయే ఊత్రియాన్యైవ యుద్ధే,
శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధురార్తౌ

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—ఆధా వితి. ఆశ్రయతదోర్నిత్యసంబంధాదుత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వాద్యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్యః. యా సీతా, మే మమ, ఆధా మానసవ్యథాయాం సత్యాం, ని. 'పుంస్యానిర్వాసనీ వ్యథ' త్యమరః. అధిగ్రహణేన తజ్జన్యకారీరామయో లక్ష్యతే. సిద్ధాపధిరివ సంజీవన్యాద్యోపధివిశేష ఇవ హితా పథ్యా, ఆరోగ్యకరీత్యర్థః. తాదాత్మ్యోపచారాచరణహితోపదేశాదినా అధిం నిరస్య తజ్జనితవ్యాధేరపి నివర్తకత్వాదితి భావః. తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే 'అధిజా వ్యాధయస్తత్ర ద్రవ్యమంత్రశుభ క్రమైః, చికిత్సనాదికాస్త్రోక్తైర్నాశ్యంతి త్వం చ వేత్సి త'దితి. కేలికాలే క్రిడాసమయే, వయస్యా సఖీ, ఆనపాయినీత్యర్థః. ని. 'ఆశిస్సఖీ వయస్యా చే' త్యమరః. తథా త్రేతాయజనసమయే త్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యన్నిత్రయస్య, యజనసమయే హవిరాదిద్రవ్యదాన పూజాకాలే, ని. 'త్రేతా త్వన్నిత్రయే యుగ' ఇ త్యమరః. త్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే 'త్రయస్త్రేతాన్నితే జస' ఇత్యత్ర. పత్నీ సహ ధర్మిణీ, + పత్నీరసయా యజ్ఞసంపద్యత ఇతి పత్నీతి విగ్రహః, ని. 'పత్నీ పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయా సహధర్మిణీ' త్యమరః. యుద్ధే ఊత్రియాన్యైవ ఊత్రియమలౌఢ్యవైవ, తాత్రయం కథర్తోపదేశతత్పరైవేత్యర్థః. పలాయనామ్యుపదేశవ్యవచ్చేదతోఽయమేవకారః, 'ఆర్యక్షత్రియాభ్యాం చే' తి స్సార్థే జీవ్. ఆయగాగమశ్చ, తథా దేవానామిష్టదేవానాం ద్విజానాం వసీష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితౄణాం దశరథకౌసల్యాదీనాం చ సమారాధనే పూజాయాం విషయే, శిష్యాఅంటేవాసిని భయభక్తిప్రధాపూర్వక ముచితోపచారకరణతత్పరైత్యర్థః. ని. 'ఛాత్రావైవాసిన్ శిష్య' ఇత్యమరః. తథా ఆరౌ అగంతుకపీడాయాం సత్యాం, బంధుః ప్రియసుహృత్, హితో పాయోపదేశాదినా తస్మిన్రసనిపుణేశ్యర్థః, జాలేతి సర్వత్రానుషజ్యతే. సాసీతా, మే మమ శిశిరతం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, యస్తహాకానసం మహారణ్యం తస్మిన్ కాన జాతా కాపి నాభూత్. అధ్యాదిషు పూర్వం తత్తదానుగణ్యేన తథా తథా జాతా ఇదానీం తస్మిన్ నహరణ్యే న కాఽపి జాలేతి మహత్కష్టమాపన్నమిత్యర్థః.

† 'పత్నీర్నియజ్ఞసంయోగ' ఇతి జీవీ నకారాదేశే చ పత్నీతి రూపమ్.

సీతా సా మే శిశిరితమహాకానసే కా న జాతా.

౬

మలయగిరిచరోఽయం మన్మథాధోరణాజ్ఞా
మథితపథికవర్గో మారుత¹వ్యాళహస్తీ,
విరచయతి మదీయే శైత్యసారభ్యమాండ్యైః
త్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలామ్.

౭

గ. ²ఏవం దుస్సహవిరహకృశాను⁽³⁾భావ)కృశానుభావం భావసంధు

ఈదృగ్గుణగణశాలిన్యాస్సీతాయాః విరహే కథం మమ నిర్వాహ ఇతి భావః. సిద్ధా
పథిరివేత్సుపమా స్పష్టా, అన్యత్ర రూపకమిశ్యసంయోగస్సంస్పృహః మందాక్రాంతా
వృత్తమ్.

౬

మలయేతి. మలయగిరిచరో మలయాచలపత్రీ, ఏకత్ర దాక్షిణాత్యత్వాదన్యత్ర
తదృశత్వాచ్చేతి భావః. తదుక్తమ్ 'హిమవద్వింధ్యమలయా గజానాం' ప్రభవా
నగా¹ఇతి. తథా మన్మథ ఏవాధోరణో హస్తీపకః తస్మాజ్జయా నియోగేన, మథితో
వ్యాకులితో మద్దితశ్చ పథికవర్గః పాంథనివహో యేన తథోక్తః. ఏకత్రోద్దిపకత్వా
దన్యత్ర నిరంకుశత్వాచ్చేతి భావః. ని. 'అధోరణా హస్తీపకా హస్త్యురోహః నిమిదిన' ఇత్య
మరః. అయం ప్రవర్తమానః, మారుత ఏవ వ్యాళహస్తీ మత్తగజః, ని. 'వ్యాళో దుష్టగజే
సర్ప' ఇత్యభిధానాత్. వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తీప్రతీతా పునర్వాస్తిగ్రహణం కరికలభకర్ణా
వతంసాదివద్ద్రవ్యమ్. శైత్యసారభ్యమాండ్యరూపః త్రివిధస్త్రీప్రకారో యో మదో
దానోదకం పరప్రహరణహేతుభూతదరో² వా లేన సమృద్ధ స్సంపూర్ణస్సౌ, శైత్యాది
గుణత్రితయరూపమదోన్నత ఇత్యర్థః. మదీయే మానసే, వప్రలీలాముఖ్యాతకేళిం, విరచ
యతి తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్పాదనేన మన్మనోవిదారణం కరోతీ
త్యర్థః. ని. ఉత్తాతకేళిశృంంగాలై ర్విప్రక్రీడా నిగద్యత³ఇతి శబ్దార్థవే. హస్తీమా
త్రనైవైవ వప్రక్రీడా దుస్సహః తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞా వృత్త్యం దవృత్త్యం త్రివిధమ
దసమృద్ధిత్వం చ యది తదా కిము వక్తవ్యమితి భావః. మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణ
నస్య కవిసమయసిద్ధత్వానితి ద్రవ్యవ్యం. అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తీత్వరూపణాన్నిన్న
భస్మాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తిసావయవరూపకమ్ మాలినివృత్తమ్.

౭

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, దుస్సహ స్సోధు మశక్యః యో విరహకృశానో
ర్విరహానలస్య భావ శ్చేష్టావ్యాపార ఇతి యావత్. లేన కృశః క్షీణః అనుభావ స్సామ

1 వ్యాజహస్తీ. 2 తతః. 3 ఏతన్నాస్తిక్యచిత్.

క్షణవిచక్షణలక్షణవచనధార్యమాణదైర్యం రాఘవమగ్రతస్సుగ్రీవో
విలోక్య వాలి¹ ప్రహితాపసర్పధియా సుదూరమవససర్ప. ౮

స తు సమంత్ర్య మంత్రీభిస్తయోరాశయమపజిగమిషుః² ప్రభం
జనాత్తజం ప్రాహిణోత్³. ౯

ర్థ్యం చిత్తస్వస్థ్యం యస్య తం తథోక్తం, ని. 'కృతానుః పావకోఽనల' ఇత్యమరః. అను
గతో భావోఽనుభావ ఇతి ఘృణం లేన ప్రాదిసమాసః, న తూపస్పృష్టాఙ్గప్రత్యయః.
'శ్రీణిఘవోఽనుచపశ్లే' ఇత్యనుచపసర్పాద్యవలేర్థ్యధానాత్. అత ఏవ కాశికాయాం.
'కథం ప్రభావో రాక్షాం ప్రకృప్తో భావ ఇతి ప్రాదిసమాస' ఇతి చోద్యపరిహారా, భావ
సంఘక్షణం స్వభావానుసంధానం పునఃప్రకృతిప్రాపణమితి యావత్ ధుత్యేర్ధ్యుట్.
తత్ర విచక్షణాని నిపుణాని లక్షణవచనాని తైర్ధార్యమాణం ధారణవిషయాక్రియ
మాణం దైర్యంచిత్తస్థైర్యం యేన తం తథోక్తం, 'సంస్తంభ రామభద్రం లే మా శుచః
పురుషర్షభ, నేదృశానాం మలిర్నందా భవత్యకలుషాత్తనా' మితి శ్రీరామాయణస్థ
లక్షణోక్తవచనావలంబితదైర్యమిత్యర్థః. ని. 'భావస్సతా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్త
జన్తస్త్విత్యమరః. రాఘవం శ్రీరామమగ్రతః పురోభాగే, సుగ్రీవో, విలోక్య దృష్ట్వా,
వాలినా ప్రహితః పృతాంతపరిక్షానార్థం ప్రేషితః యోఽపసరోస్మి గూఢచారస్య ఇతి
ధియా, తద్భాసిత్యేర్థ్యర్థః. ని. 'అపసర్పశ్చరస్సుకః, చారశ్చ గూఢపురుష' ఇత్యమరః.
సుదూరమతివిప్రకృప్తమవససర్ప అపసృతవాక్, పూర్వాభిప్రీతస్థలం పరిత్యజ్య స్థలాంతరం
జగామేత్యర్థః. ౮

స ఇతి. స తు సోఽపి, సుగ్రీవః హిద్దుణ్యచింతనం మంత్రః స ఏహమస్తీతి మం
త్రిణః తైరనుత్యైస్సహ. ని. 'మంత్రీ ధీసచివోఽమాత్య, ఇత్యమరః. తత్ర సహచి
శబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'పృథో యూనేతి జ్ఞాపకాత్ప్రతీయా,
సమంత్ర్య సమ్యగ్విచార్య, తయోః రామలక్షణయోరాశయమభిప్రాయం, అపజిగ
మిషురవగంతుమిచ్ఛుర్నిజ్ఞాను స్సన్నిత్యర్థః. అవపూర్వాదగమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః.
ప్రభంజనాత్తజం కవమాసతనయం హనూమంతం, ప్రాహిణోల్లేషితవాక్. తత్ప్రమాద
మితి శేషః. తస్మైవ మహాబుద్ధిసంపన్ను లేవన దూలేర్మ ప్రేషణీయత్వాదితి భావః. ౯

ప. తపనపవనయోర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రభావం
శతమఖకృత¹పాలిర్విద్యయా జన్మనా చ,
స తు దశముఖకీర్తి స్తోమ సోమస్య పక్ష

అ. సోఽపి శ్రీరామం ప్రతి జగామేత్యాహ.—తపనేతి. యః హనుమాన్, విద్యయా సకలకాస్తాభ్యాసేన, జన్మనా ఉత్పత్త్యా చ హేతునా, తపనపవనయో స్సూర్యపవనయోః, పుత్రభావం పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్ గతవాన్, 'మార్తండా స్త్యులపీత్రత్ర భగవాన్' తిమిరాచహః, లేజసోఽస్య మదీయస్య దదామి శలికాం కలామ్. యదా చ కాస్తా జ్యోధ్యేతుం శక్తిరస్య భవిష్యతి, తదాఽస్య కాస్తం దాస్యా మి యేన వాగ్మీ భవిష్యతి.భవితా త్రిషు లోకేషు న కశ్చిచ్ఛాస్త్యదర్శన' ఇతి ఉత్తర కాండే భగవత్స్సూర్యాబ్జవరత్వకథనాత్తత్సకాకాత్సకలకాస్తాభ్యయనేన సూర్య పుత్రత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్యసోపాధ్యాయపుత్రత్వం చోక్తమ్.శ్రీరామాయణే వాలి నం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం, 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా వాఽపి యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయస్తే పితరో జ్యేయో ధత్త్యే చ పథి వర్తిన' ఇతి 'ధర్మశ్చేదత్రకారణ' మితి పాఠాంతరమ్. 'జనితా చోపనేతా చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయ త్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా' ఇతి. తథా 'తత్ర రాజా ప్రశాస్త్యస్య కేసరీ నామ వై పితా, యస్య భార్యా బభూవేహ్మ హ్యంజనేతి పరిశ్రుతా. జనయామాన తస్యాం వై వాయురాత్మజముత్తమ' మితి. తత్రైవోక్తత్వాజ్జన్మనా వాయుపుత్ర త్వం చ ప్రాప్తవానిత్యనుసంధేయమ్. అత ఏవ యథాక్రమమన్వయాద్యథానం ఖ్యాలంకారః. తథా శతమఖేనేంద్రేణ, కృతా విరచితా, పాలిరంకః వామహనుభంగ రూపో యస్య స తథోక్తః, బాల్యే శుభార్తస్య ఫలమోహత్సూర్యం గ్రహీతుకామ స్యాస్యేంద్రవజ్రాభిసూతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వాదితి భావః. సి. 'పాలిస్త్యునిక్రయింకపక్షిషి' త్యమరః. ఏతేన బాల్య ఏవేంద్రవజ్రప్రహారసహన శక్తస్యాస్య కిం వక్తవ్యం శక్తిసంపన్నత్వమితి సూచ్యతే, తథాచోక్తగుణవిశిష్టత యాఽస్యైవ దూతత్వం యుక్తమిత్యవగమ్యతే, యథాహ కామందకః. 'ప్రగల్భ స్సన్నిలిమాన్వాగ్మీ శస్త్రీ కాస్త్రీ చ నిష్ఠితః, ఆభ్యుప్తకర్తా నృపతే ధూతో భవతు మర్హ తి'తి. దశముఖస్య రావణస్య కీర్తిస్తోమా యశోమండలం స ఏవ సోమశ్చంద్రః తస్య.

1 'శతమఖకృతవాణి విద్యయే' తిపాతే శతమఖకృతా వాణి విద్యా వింద్రం వ్యాకరణమ్.

శ్చరమ ఇవ తనూమాఁ ప్రాప రామం హనూమాన్. ౧౦

గ. స ఏష స్వీకృత భిక్షువేష స్సవినయమేతావాబభాషే. ౧౧

భవంతా కతరౌ కాంతాకారౌ కాంతారం కథమిదమవాత
రతామ్. ౧౨

విచిత్రతరజిష్టుకోదండమండితావపి దినస్యాస్య సుదినత్వాద్భవ
న్తా న జీమూతౌ. ౧౩

తనూమాఁ మూర్తిమాఁ, ని. 'స్త్రీయాం మూర్తి ప్రసప్తనా' రిక్యమరిః. చరమః
పక్షః కృష్ణపక్ష ఇవ స్థిత, ఇత్యుత్పేక్ష, కాలక్రమేణాస్య తత్తయకరత్వాదితి భాషః.
స తు సోఽపి హనూమాఁ, 'శరాసినాం చే'తి దీర్ఘః, రామం ప్రాప, ఉక్తాలంకార
యోస్సంస్పృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౦

స ఇతి. స్వీకృతభిక్షువేషః స్వీకృతసన్యాసివేషః, స ఏషః హనూమాఁ, చారా
ణాం తత్తైవాచారాదితి భాషః 'భిక్షురూపం తతో భేజే శతబుద్ధితయా కపి' రితి క్రిష్ణ
ద్రామాయణే. సవినయం స్వప్రత్యయం, ఏతౌ రామలక్ష్మణావాబభాషే ఉవాచ, ఆత్మ
మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోఽపి రూపాంతరస్వీకరణే కిము
తాతిక్రూరస్య దుర్విసికస్య రావణస్య సీతాపహరణసమయ ఇత్యుసనంధేయమ్. ౧౧

అ. భా ష ణ ప్రకా రమే వాహ. — భవంతావిత్యాదినా. కాంతాకారౌ
మనోహరరూపౌ, ని. 'కాంతం మనోహరం రుద్ర్య' మిక్యమరిః. భవంతౌ, ఇదమేత
ద్దుష్ప్రవేశమిత్యర్థః. కాంతారం కాననం, ని. 'గహనం కాననం వనం, కాంతార'మి
క్యమరిః. కథం కేవ మేతునా, అవాతరతామవతీర్ణవంతౌ ప్రవిష్టవంతావిత్యర్థః. ౧౨

విచిత్రతరేతి. కిం చ విచిత్రతరాభ్యామత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిష్టుకో
దండాభ్యాం. కైత్రచాపాభ్యాం, తథా విచిత్రతరేణ నానావర్ణసంపూర్ణత్వాది
చిత్రేణ జిష్టుకోదండేనోద్రధనుషా చ మండితౌ, 'మడి భూషణ' ఇతి ధాతోః కర్తృణి
క్తః ని. 'జిష్టుశ్చకే ధనంజయ, కైత్రే కే'తి విశ్వః, తథాప్యస్య దినస్య సుదినత్వాల్
యుష్టద్దర్శనాస్తేషుచ్చన్నత్వాభావేన చ సుదినత్వాద్ధేతోః, భవంతౌ యువాం,
జీమూతౌ మేఘౌ, స భవత, ఇత్యర్థః. తథా చే'స్తేషుచ్చన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిక్యభి
ధానాద్దుర్దినత్వమేవ స్పృదితి భాషః ని. 'జీమూతౌ మేఘవర్షతా'విత్యమరిః. జీమూత
శబ్దో వ్యాఖ్యాతః. ౧౩

జటావల్కలయుతావపి జంగమత్వాద్భవంతో న కల్పవృక్షౌ.

తమోపహాలోకకలితావపి యాగపద్య²భాస్వరతేజస్సన్నిధ్యా
ద్భవంతో న పుష్పవంతో†

౧౫

ప. కుశ స్తుంబేఽపి సంభూతం సౌరభ్యమివ భాసతే,

జటేతి. కించ జటావల్కలైర్గ్రీణితకవచవల్కలవసనైః శిఫాత్వస్థిశ్చ యతా
సహితావపి, ని. 'కాఖాకాలే శిఫాజటే' త్వక్ స్త్రీ వల్కం వల్కలమస్త్రీయా'
మిత్యమరః, జంగమత్వాత్సంచారశీలత్వాద్భవంతో, కల్పవృక్షౌ, న భవతః, తథా
త్వే స్థావరత్వం స్యాదితి భావః.

౧౪

తమోపహేతి. కిం చ తమోపహాలోకేన అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన తద్వద్భావంత
విధ్వంసకద్యోతనేన కలితౌ యుక్తౌ, ని. 'రాపకా ధ్వంతే గుణే తమః' అలోకా
దర్శనద్యోతా'వతి చామరః, తథాపి యాగపద్యభాస్వరయోః యుగపత్ప్రకాశనశీల
యోః, యవయోస్సన్నిధ్యాత్సన్నిధానాద్ధేతోః, భవంతో, పుష్పవంతౌ దివా
కరనిశాకరా న భవతః. తథాత్వే యాగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్యమేవ న స్యాదితి భావః,
అతః 'కా యువా' మితి వాక్యశేషః 'స్థేభాససికసో వరచ్' ఇతి వరచ్, పుష్పం
వికాసః ఆనయోరస్త్రీలి పుష్పవంతావతి విగ్రహః. ని. 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ
దివాకరనిశాకరా' విత్యమరః. అత్ర స్థానత్రయేఽపి క్షేపభంగ్యా జీమాతత్వాదినా సం
దివ్యా నుదినత్వాది హేతుభిన్నిషేధేఽపి నిశ్చయపర్యవసానాభావాచ్చేదనసమాహిత
విరోధానుప్రాణితశుద్ధవిషయస్సందేహంకారః. 'విషయో విషయా యత్ర సాదృశ్యా
త్కవినష్టుతౌ, సందేహగోచరా స్యాతాం సందేహంకృతిస్త్రీ ధే'తి లక్షణాత్. ౧౫

కుశేతి. కుశస్తంబే దర్శకాండే, అపిశబ్దో విరోధసూచకః, తత్ర యదా
కదాఽపి సౌరభ్యానుదయాదితి భావః. సంభూతం సమత్పన్నం, సౌరభ్యమామోద
ఇవ, తపోవేషే, జటావల్కలధారణరూపతపస్విసముచితవేషేఽపీత్యర్థః, యువానా
చ తౌ యోగినా చ తయోర్భవయోగినోః తరుణతపస్విनోః, యువయోర్భవతో,

† అత్ర మతుప్రవృత్తయప్రదర్శనాత్సంతత్వం, అతపివ 'త్రమోదితాభ్యా
మివ పుష్పవద్భ్యా' మిత్యాది ప్రయుక్తం అకారాంతత్వమప్యస్తి, 'రవిశశినౌ పుష్ప
వంతాభ్యా' విత్యమరమానూం ప్రయోగదర్శనాత్, 'ప్రాకృత్యర్థగణీధరశిఖరస్థిత
పుష్పవంతాభ్యా' మిత్యాదిప్రయోగదర్శనాచ్చ, అమరసింహస్తు పక్షద్వయం మనసి
నిధాయ 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతా' వితి సామన్యతో నిర్దిష్టవాక్,

1 లలితౌ. 2 భాస్వరసాన్నిధ్యాత్.

తపోవేషేఽపి సౌందర్యం యువయోర్మ్యువయోగినోః. ౧౬

యుష్మద్వారాసుధాస్వాదటబ్ధయోశ్శ్రోత్రయోస్సుఖం,
స్వయమేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వ ప్రహ్వ ప్రవర్తతే. ౧౭

గ. కల్పిద స్తి సమస్తవానరపతిస్సుగ్రీవ ఇతి. ౧౮

తేన భ్రాతృభయాదృశ్యమూకముపాశ్రితేన యువాభ్యాం
1 సమం సఖ్యమిచ్ఛతా ప్రేషితం 2 హనుమదభిధానం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛ
న్నం వానరమిమం జనమాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి.

సౌందర్యం రామణీయకం, భాసతే ప్రకాశతే, భవతోరీవ తపస్విషు సౌందర్యావ
భాసనం న కుత్రాపి దృష్టచరం అతో యువామపూర్వతపస్వినాదిత్యాశయః. అత్ర
కుశస్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మైః ప్రశస్తత్వేఽపి హేము ఇవ కదాఽపి సౌరభ్యా
సంభవాదభూతోపమేయం, తయా చ ధరమపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్న
త్వాదివస్తు వృజ్యతే. ౧౬

అ. అథ మహతాం నికటే కపటమనుజితమితి మత్వా స్వాశయం ప్రకాశ
యన్నాహ. — యుష్మదితి. యుష్మద్వారాయుష్మద్వృత్తాంతః నైవ సుధా అమృతం
తస్యా ఆస్వాదే లబ్ధయోః గృధ్రీన్వః, యుష్మత్సుఖాదృపదీయవారాకర్ణనలాలపయో
రిత్యర్థః, శ్రోత్రయోర్దీయకర్ణయో, స్సుఖమానందం, కర్త. మే మమ, జిహ్వ రసనా
ని. 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వ' త్యుచరః. స్వయమేవ గ్రహీతుమనుభవితం ప్రహ్వ
నమ్ర సతీ, ప్రవర్తతే యుష్మద్భీముఖాత్ భవదీయవార్తామనాకర్ణ్యవ మహత్సం
దర్శనజనితప్రభావపకాడహమేవ వాం వత్తుం ప్రవృత్తోఽస్తీత్యర్థః. ౧౭

కల్పితి. సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధిః, కల్పితమస్తవానరపతిః సర్వక
పీష్వరి, అస్తి వర్తతే. ౧౮

అ. అస్తు తతః కిం తత్రాహ. — తేనేతి. భ్రాతృర్వానినో భయాఢ్ఢేతోః,
ఋశ్యమూకమృశ్యమూకాఖ్యం గిరిముపాశ్రితేనాధిష్ఠితేన, మతంగకాపాద్వాని
నస్తత్రాగంతుమశక్యత్వాదితి భావః. అత ఏవ యువాభ్యాం సమం భవద్భ్యాం
సాకం. సఖ్యం మైత్రీమిచ్ఛతా కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ, ప్రేషితం వృత్తాంతపరి
జ్ఞానార్థం ప్రహితం, అత ఏవ భిక్షురూపేణ సన్యాసివేషేణ ప్రతిచ్ఛన్నం గుప్తమిమం
జనం మాం, ఆంజనేయమంజనాగర్భసంభూతం, 'స్త్రీభ్యో ధక్' ప్రభంజనాద్భిజని

తత స్తదీయం వచనమాకర్ణ్య కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షి ప్రతి
మో దాశరథిస్తముపాశ్లిష్య ¹తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం
సఖ్యం తపనతనయేన సాకమగ్నిసాక్షికమకరోత్. ౨౦

ప. యోగం వితన్వతి హనూమతి రాఘవస్య

వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ,

షేతుః పవనూనాత్సంజాతం సముత్పన్నం, ని. 'నభస్వద్వాతపవనపవనానప్రభంజనా'
ఇత్యురః. హనూమానిత్యభిధానం యస్య తం తథోక్తం, హనూమదభిధానం, వానరం,
జానీతమవధారయతమిత్యావభాషే ఇతి సంబంధః. ౧౯

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, కర్ణయుగళసుధావర్షి, స్వాభిలషితార్థావేదకత్వా
చ్ఛ్రీనానందకరమిత్యర్థః. తదీయం హనూమత్సంబంధి, వచనమాకర్ణ్య, దేవర్షి ప్రతిమః
స్వమాహత్వాద్దేవర్షి సదృశః. మహానుభావ ఇత్యర్థః. దాశరథిః శ్రీరామః. సానుజ ఇతి
'శేషః, తం హనూమంతముపాశ్లిష్యారుహ్యేత్యర్థః. 'పుష్టమాహోఽప్య తౌ వీరా జగామ
కపికుంజర' ఇతి శ్రీరామాయణవచనాది భావః. తద్దర్శితేన హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా
మాల్లేణ, గల్వేతి శేషః. తపనతనయేన సాకం సుగ్రీవేణ సహ, విరచితభువనసౌఖ్య
ముత్పాదితనిఖిలలోకానందం, తస్య సకలలోకకంటకరావణసంహారములత్వాది భావః.
సఖ్యం మైత్రీం, 'సఖ్యుర్య'ఇతి యప్రత్యయః, అగ్నిః సాక్షీ సాక్షాద్భిహ్న యస్మి
సగర్వణి తదృథా తథా అగ్నిసాక్షికమకరోత్, 'సాక్షాద్భిహ్న సంజ్ఞాయామితి సాక్షా
చ్ఛ్రీవాదినిప్రత్యయః, తతత్త్వేషికః కప్ ప్రత్యయః, 'స్వరక్షణేఽప్యుక్తస్య తో హేతుః
ఘరరక్షణ'ఇతి న్యాయేనానోన్యాయచిన్న జాతా అవశ్యం భావినః కార్యస్య బ్రహ్మ
ణాఽపి నివర్తయతుమశక్యత్వాది భావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్ 'తతోఽగ్నిం
దీప్యమానం తౌ చక్రతుశ్చ ప్రదక్షిణమ్, సుగ్రీవో రాఘవశ్చైవ పయస్యత్వముపా
గతా'వతి. ౨౦

యోగమితి. హనూమతి ఆంజనేయే, రాఘవస్య, వివస్వతః సూర్యస్యాబలేన
వైవస్వతేన, 'తస్యావత్య' మిత్యుత్. సమం వర్తితుం శిలమస్యాస్తీతి సమవర్తినా
సర్వదాఽపి సామ్యేనైవ, వర్తనశీలేనేత్యర్థః. తాచ్ఛీల్యే ణినిః. హరిణా కపినా.
సుగ్రీవేణ, యోగం సంగతిం, వితన్వతి కుర్వతి సతి. ని. 'యోగస్సన్నహనోపా

1 'దాశరథిస్తద్దర్శితేన పథా తముపాశ్రిత్యే'తి పాఠే తం నిజకృచ్ఛాభినోదకం
సుగ్రీవముపాశ్రిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః.

మేనే విధిర్లుటయితుం ¹హరిమింద్రపుత్రం

వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ.

౨౦

గ. తత స్తత్క్షణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ²కథిత
నిజమస్తథదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాతి
తాని కానిచిదాభరణాని న్యదర్శయత్.

౨౧

ప. ప్రత్యర్పితానాం కపిపుంగవేన

యథ్యానసంగతియుక్తిష్వి' శ్మమరః. విధిర్దేవం చ. ని. 'విధిర్విధానే చైవేపి'
శ్మమరః. ఇంద్రపుత్రం హరిం కపిం, వాలినమిత్యర్థః. వైవస్వతేన సూర్యతనయేన
సమవర్తినా, ప్రాణినాం కర్తామయాపసంక్షప్తవర్తనశీలేనేత్యర్థః. హరిణా యమేన,
ఘటయితుం, మేనే, శ్రీరామసుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుః ప్రత్యాసన్నోవాలిన ఇతి
ఫలితార్థః. ని. 'శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽంతః సమవర్తి పఠేతరాట్', 'యమానిలేంద్ర
చంద్రార్కవిష్ణుసింహంశువాజిఘ, శుకాహికసింధేకేఘ హరిర్నా కపిలే త్రిష్వితి చామరః.
అత్ర విధేరీద్భుజ్జననాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనాదతితయోక్తిభేదః. తథా
ద్వితియపాదస్య చతుర్థే సంయమనాత్సందర్భయమకశ్యబ్దాలంకారః. పసంతలలకా
వృత్తమ్.

౨౦

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం. తత్క్షణసంభూతస్సఖ్యకరణక్షణ వివ సంజాతః
విస్రంభో విశ్వాసో యస్య తస్మై, తత్సమాగమస్య సద్య వివ ప్రత్యయజనకత్వాదితి
భావిః. ని. 'సహ విస్రంభవిశ్వాసా'విశ్మయరః. ప్రతిశ్రుతః ప్రతిజ్ఞతో వాలివధోయేన
తస్మై, భవద్వేషిణం వాలినం హత్వా తారయా సహ తత్సామ్రాజ్యం తుభ్యం దాస్యా
మితి కృతప్రతిజ్ఞాయేత్యర్థః. ని. 'అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. కథితా
ఉక్తా. నిజా స్వీయా మస్తథదశా సీతావిరహప్రయుక్తమస్తథావస్థా యేన తస్మై ప్రియ
తమావియోగేనాహమేవం విషణ్ణో జాతస్తత్త్వయాఽవశ్యం తదస్మేషణార్థం ప్రయత్నః
కర్తవ్యః ఇత్యావేదితాత్మీయపేదనాయేత్యర్థః. ని. 'దశాపర్తా పవనాయా' మితి విశ్వః,
దాశరథయే శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః, దశగ్రీవేణ రావణేన సీయమానయా హియ
మాణయా, సీతయా, పాతితాని శ్మశ్తాని, కానిచిత్కయస్త్యాభరణాని, భూషణాని,
న్యదర్శయద్దర్శయామాస.

౨౧

ప్రత్యర్పితానామితి. రామః, కపిపుంగవేన కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ, ప్రత్యర్పి

1 కపిమ్. 2 'కథితనిజకథాయ : కథితనిజదశాయ'.

రామస్వకాంతాధృతభూషణానామ్,

సంస్కార¹హైన్యాత్పరిధూసరాణాం

ప్రత్యక్షనం బాష్పజలైశ్చకార.

౨౩

గ. తత సౌమిత్రిఫణితినిర్బంధసంధుక్షితదైర్యేణ రామేణానుయ
క్తి వాలివైరకారణం భానుసూనురిత్యమకథయత్.

౨౪

పురా ఖలు నిఖిలరిపుకులతిమిరనిచయమరీచిమాలినం వాలినం
మాయావీ నామ దానవఃకశ్చన దుందుభేర్భాతా యుద్ధాయ రుద్ధ్వా
తద్బల²చలితద్భుతి రురగనగరకుహర³మగాహత.

౨౫

తానాం, తథా సంస్కారహైన్యాత్ త్వాశనశి¹ధనాద్యభావాత్పరిధూసరాణాం పరితో
మలిచానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం, బాష్పజలైర్విజనేత్రాంబుభిః. ప్రత్యక్షనం
పరిశోధనం, నిర్మలభావమితి యావత్, చకార, తానీమాని ఖలు తదీయాని భూషణా
నీతి పునఃపునః పశ్యన్నప్రాణి ముమోచేత్కర్థః. ఆత్ర త్వాశనకరణానంబంధే²పి తత్సం
బంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయా చ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావిషయప్రేమాతిభూమిరితి
వ్యజ్యతే. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.

౨౩

తత ఇతి. తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంతరం, సౌమిత్రిఫణితిభిః మహత్తనస్తవ
నైవం శోకలాలసత్వం యుక్తమిత్యాద్యుపలాలనవాక్యైర్మో నిర్బంధస్తేన సంధుక్షితం
సందానితం, ధైర్యం యస్య తేన, లక్షణవాక్యవశాత్పునః ప్రకృతిమాపన్నే నేత్యర్థః.
రామేణ, భానుసూనుస్సృగ్రివః, వాలివైరకారణమనుయోక్తిః పృష్టస్య, అనుభూర్వా
ద్యుజ్జేహ కర్తణి క్తః. సి. 'ప్రశ్నో²ఽనుయోగః పృచ్ఛాచే'త్యమరః. అత ఏవ దుహాదిత్వా
ద్వికర్తృకత్వం, ఇత్యమకథయత్ కథయామాస.

౨౪

ఆ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి.—పురా ఖ ల్విత్యాదినా. పురా పూర్వకాలే,
ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే, నిఖిలరిపుకులమశేషశత్రుమండలమేవ తిమిరనిచయో²ంధ
కారపటలం తస్య మరీచిమాలినం సూర్యం నకలశత్రుకులసంహారిణమిత్యర్థః. వాలినం
దుందుభేర్భాతా జేష్ఠః, మాయావీతి యథార్థనామా ప్రసిద్ధః, 'అస్తాయా మేధా
స్రజో విని' రితి మత్స్యర్థియో వినిప్రత్యయః, కశ్చన శో²పి దానవః, యుద్ధాయ
యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, తస్య వా²నో బలేన కరాక్రమేణ చలితా భ్రష్టాద్భుతి
ధైర్యం యస్య స తథోక్తస్య, ఉరగనగరకుహరం పాతాళగుహం, అగాహత
ప్రావీశత్.

౨౫

తదను గుహం గాహమానేన మానశాలినా హేమమాలినా
వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహితస్తస్యోత్థానవేళాం ¹పరిపాలయన్
సక చిరకాలేవ్యతీతే ఘనస్త్వానమాంసోవిస్తృతమసృక్పూర మవేక్ష్య
భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్. ౨౬

తదను విపులోపలఫలకపిహిత⁴బిలముఖస్తస్త్వై దత్వా స్వయ
ముదశ్రుదుదకం నై వాపమాపం శోకాన్ధగ కిష్కింధామ్. ౨౭

తదన్వితః. తదను తదనంతరం, గుహం దానవప్రవిష్టకుమారం, గాహమానేన
ప్రవిశతా, కుతః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానధనేన, న తు యథాకథంచిత్తేవన
తత్పరేణేత్యర్థః. హేమమాలా ఇంద్రదత్తకనకమాలికాఽన్యాస్తీతి హేమమాలినా,
ప్రీహ్యదిత్వాదిసిః, వాలినా బిలముఖపాలనాయ గుహద్వారసంరక్షణాయ, దాన
వాంకరాప్రవేశార్థమిత్యర్థః. నిహితః నియుక్తః, ఆహుతి కేషః. తస్య వాలినః.
ఉత్థానవేళాం పునరాగమనసమయం, పరిపాలయన్, తదా చిరకాలేవ్యతీతే సాగ్రా
నంవత్సరే అతీతే సతీత్యర్థః, 'తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గత' ఇతి
శ్రీరామాయణాత్. తతః ఘనేన సూక్ష్మతరబుద్బుదమందలేన స్త్వానం ఘనీభూతం య
న్దాసం పిశితం లేన విస్తృతం పర్యాప్తం, అసృక్పూరం రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్య
దృష్ట్వా, మే మమ, భ్రాతా వాలీ, నిహత ఇతి, నిరచినవం నిరధారయం, తాదృగసృద్ధర్మ
నేన తథా భ్రాత్రోఽస్తీత్యర్థః. ౨౬

తదన్వితః. తదను నిర్ధారణానంతరం, విపులోపలఫలకేన [†] విస్తృతశిలాఫలకేన
పిహితమాచ్ఛాదితం బిలముఖం గుహద్వారం, యేన స తథోక్తస్యన్, దానవస్య పున
ర్నిర్గమనాభావార్థమితి భావః. ని. 'అపిధానలిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చేత్యమరః,
'వప్తి వాగురిట్లాపమవాహ్నిరుషసర్గయో' రిత్యపేరకారలూపః, స్వయముదశ్రుదుదత
బాష్పస్యన్, తస్మై వాలినే నై వాపముదకం పితృతర్పణజలం, దత్వా, శోకేన భ్రాతృని
ధనజనితవిహజేన, అంధః ఇతికర్తవ్యతామూఢస్యన్, కిష్కింధాం వాలిపాలితనగరీం,
అవాపం ప్రాప్నువం, ప్రవిష్టవానిత్యర్థః. ౨౭

† 'విపులోపలపటలే' లిపాలే మహత్తరశిలారికరేణేత్యర్థః.

1 పరిపాలయన్. 2 అవ్యతీతే. 3 నిస్సృత. 4 బిలముఖస్సవలీముఖజలః
ఇత్యధికం క్షచిత్.

అథ విదితవృత్తాంతైరమాత్రైరభిషేచితే మయి స వాలీ
మాయావినం నిహత్య ఖరతరభుజపరిఘవిఘటితబిలవదనసింధానస్తరసా
రసాతలాన్నిర్గత్య పురం ప్రవిష్టోఽతీవ రుప్తః ప్రభ్రష్టాశయం బహుశః
ప్రణివతంతం ప్రతిపాదితయాథాతభ్యమముం జనం నిరాగసమపి నగరా
న్నిరకాసయత్.

౨౮

తదను తదనుధావనాత్కాండికీకస్య మమ పర్వతేఽస్మిన్నకుతో
భయసంభూతకారణమాకర్ణ్యతామ్.

౨౯

అథేతి. అధానంతరం, విదితో విజ్ఞాతో వృత్తాంతః వాలీవినాశరూపవారా యై
స్తై రమాత్రైర్నంత్రీభిః, మయి, అభిషేచితే రాజ్యాభిషిక్తే సతి, స వాలీ, మాయావినం
దానవం, నిహత్య సంహృత్య, ఖరతరాభ్యామతిశయేన కఠినాభ్యాం భుజపరిఘాభ్యాం నిజ
భుజార్గళాభ్యాం విఘటితం విదారితం బిలవదనసింధానం గుహాద్వారాచ్ఛాదనశీలాఫలకం
యేన స తథోక్తస్సక్, తరసా రంహసా, రసాతలాత్పాతాశకుహరాల్, నిర్గత్య బహి
రాగత్య, పురం క్షిప్తంధానగరిం, ప్రవిష్టః, బిలమధ్యేఽయం దానవేన సహకస్యాన్విది
తస్తుభిమాచ్ఛాద్య స్వయమజానన్నిచాగత్య రాజ్యసుభిముఖవత్ప్రేష ద్రోహీ త్యత్యంత
రోషాక్రాంతదిత్తస్సన్నిత్యర్థః. ప్రభ్రష్టాశయమేతద్దర్శనాన్వినప్తబుద్ధిమితీకర్తవ్యతా
శూన్యమిత్యర్థః. అతఏవ బహుశో బహువారం, ప్రణివతంతమజ్ఞానాదేవ కృతమతో
మదపరాధం క్షమస్వేతి పునః పునః పాదయోగైషతంతమిత్యర్థః. తథా ప్రతిపాదితం
సమ్యక్కథితం యాథార్థ్యం యేన తం తథోక్తం, రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధన
మాశంక్య దానవోఽయం పునన్నిర్గమనాక్షమతయా బిలమధ్యే మ్రియతామితి తస్తుభి
మాచ్ఛాద్యాగతోఽస్మి న తు ద్రోహేణేతి కథితవస్తుగతిమిత్యర్థః. యాథాతభ్యమరణ్య
కాండే వ్యాఖ్యాతం 'రామలక్ష్మణయోగ్యాథాతభ్య' మిత్యత్ర. నిరాగసం వస్తుతో నిరజ
రాధమపి, ని. 'అగోఽచరాధో మంతుశ్చే' త్యమరః. ఆముం జనం, మామిత్యర్థః. నగరా
ల్కిష్కింధానగరాల్, నిరకాసయత్ నిష్కాసికవాక్, 'నిరాసయ' దితి పాతేఽవ్యయ
మేవార్థః.

౩౦

తదన్వీతి. తదను నిష్కాసనానంతరం, తదనుధావనాల్ తస్య వాలినః కర్తుః అను
ధావనాదనుగృత్య ధావనాల్, 'భీత్రాధానాం భయమేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ,
కాండికీకస్య భయద్రుతస్య. ని. 'కాండికీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః. మమాస్మిక్
పర్వతే ఋశ్యమూకే నాస్తి కుతో భయమత్రేత్యకుతోభయః వాలి భయశంకాశూన్య

పురై కదా వాలిన¹ మతనుభుజబలమఖలకులచలచాలనచతురం
చతుర్ణవలంఘనజంఘాలం దుందుభిర్నామ బృందారకారిల్లులాయకాయః
పరిభూయ సమరే సమత్విత. 30

గ. తదను నిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేషేన సకలలోక
విలయ² విలోలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా మతం గాశ్ర
మక్షితౌ క్షీప్రమక్షిపత్. 30

ఇత్యర్థః. మయూరవ్యంసకాది 'వ్యవోచ్చసోచ్చ పరావోచ్చావచాకించనాకుతో
భయా' దితి తత్పురుషే నిపాతనాత్సాధుః, స చాసౌ సంచారశ్చ తస్య కారణం హేతు
రాకర్షణకాం శ్రూయతామ్. ౨౯

ఆ. తదేన విప్రుణోతి-పురైతి. పురా పూర్వకాలే, ఏకదా ఏకస్మిన్ దినే, ఆశను
భుజబలమనల్పబాహుపరాక్రమశాలినం, ఆశవిష వాఖలకులచలచాలనాం మహేంద్రాది
సప్తకులవర్షతానాం, చాలనే విలోలతాపాదనే, చతురం, శక్త మిత్యర్థః. 'మహేంద్రో
మలయస్సహ్యాశ్శుక్తిమాన్పుత్రవర్షతః, వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సత్తైలే కులవర్షతా'
ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్ణామర్ణవానాం లంఘనమతిక్రమణ మిత్యుత్తర
పదసమాసః, తత్ర జంఘాలం జంఘావేగవంతం, ఆతిజవమిత్యర్థః. ని. 'జంఘాలోఽతిజవ
స్తుల్యా' విత్యమరః. 'ప్రాణిస్థాదాతో లజన్యతరస్యా'మితి మత్స్యర్థీయో లచ్చిత్వయః,
వాలినం, బలాయకాయో మహిషాకృతిః 'బలాయో మహిషో వాహద్విష'దిత్యమరః.
దుందుభిర్నామ దుందుభిరితి ప్రసిద్ధః, బృందారకారిః సురరిపుః, కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః.
పరిభూయ తిరస్కృత్య, ని. 'ఆనాదరః పరిభవః పరిభావస్తిరస్క్రియే' త్యమరః. సమరే
యుధి, సమత్విత సంస్థితః మృతః, వాలినా నిహతోఽభూదిత్యర్థః. ని. 'సంస్థా చారే
శ్చితౌ మృతా' విత్యమరః. సంపూర్వాత్రివ్రతేర్తరణార్థాలజ్ఞ. 'సమప్రవిభ్యం' ఇత్యా
త్త నేపదమ్. 30

తదన్వితీ. తదను, నిహతస్య, తస్య దుందుభేశ్వరీరం, వాలీ, బలావలేషేన
నిభుజబలగర్వేణ హేతునా, ని. 'అవలేషస్తు గర్వే స్యాల్లేషనే దూషణేఽపి చే' తి
విశ్వః. సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలః విశేషేణ చంచలః. ని. 'లోల శ్చల
సత్ప్రవ్వయో' రిత్యమరః. లలితో వికసితః వ్యాపనశీల ఇతి యావత్. 'లలివికాస' ఇతి

1 ఆతుల.

2 'విలోలదతులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీలయే'తి పారే విలోలక్ విశేషేణ
చలక్. ని. 'చలన్జాలం చలాచల'మిత్యమరః. తూలకులం కార్పాససమూహ ఇత్యర్థః.

ప. తత్ర వాలికరనున్న నిష్పతద్ధుండుభి ¹ ప్రభవర క్తబిందుభిః,

పాటలం తదభవస్తు నేర్వనంతస్య వక్త్రమపి ² రోషదూషితమ్. 3.2

గ. తతో మతంగశాపబలాదవాలివశ్యమృశ్యమూకం విమృశ్యాన్తిక్ విస్తృతపురనివాససుఖే మయి సుచిరం నివసతి సతి. 3.3

ప. ఆయమసుఖయదేవం దేవ ధీమాక్ హనూమాక్

ధాతోః కర్తరిక్తః, ఆతులబలః నిరుపమశక్తిశ్చ యః పవనః ప్రలయకాలప్రచండమారుత ఇత్యర్థః. తేన చలితముద్ధాతం యల్లఘుతూలం, తస్య లీలయా తత్సృశలీలయేతి నిదర్శనా, మతంగస్య మహాదైరాశ్రమక్షితౌ తపోవసీమ్ని, క్షీప్రం ద్రుతం, అక్షిపత్సేరియా మాస, నిపాతయామాసేత్యర్థః. 3.0

తత్రేతి. తత్ర తస్మిక్ షేషణసమయే, వాలినః కరాభ్యాం సున్నః ప్రేరితః 'సుదవిదే'త్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అతఏవ నిష్పతన్నిర్గచ్ఛక్ యో దుండుభి కాయః తత్ప్రభవైస్తమత్పన్నైః రక్తబిందుభిః శితేత్యవతైః, మునేర్న తంగస్య సంబంధి తత్ప్రసిద్ధం. పనం తపోవనం, పాటలం రక్తవర్ణమభవత్, తథా తస్య మునేః వక్త్రం పదనమపి, రోషేణ నిజతపోవనమలీనీకరణజనితరోషేన రూషితం ఆలిప్తం సత్, పాటల మభవత్, కోఽయం మదీయతపోవనస్య కాలుష్యమాపాదితవానితి మునిర్భృశ మాగ్రహవిష్టోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర మునిపదనరక్తయోః ప్రకృతయోరేవ పాటలితత్వ సంబంధాదేవమ్యస్య గమ్యత్వాచ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. రధోద్ధతా వృత్తమ్. 3.1

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, మతంగస్య వాలినైవ తత్కృతమితి నిజతపోబలేన విజ్ఞాతసతో మతంగమహామునేః కాపబలాత్, ఇహానేనాప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవేదిత్యేవంరూపక్రీరామాయణోక్తశాపవశాదిత్యర్థః. ఋశ్యమూకమవాలివశ్యం, వాలినః ప్రవేష్టువశ్యమిత్యర్థః. విమృశ్యాలోచ్య, ఆన్తిక్ ఋశ్యమూకే, మయి పుర వాసేన పతనవాసేన యత్సుఖం జాతం తద్విస్తృతం యేన తస్మిక్, తథోక్తఇతి విధేయ విశేషణం, రాజ్యసుఖాదవ్యధికసుఖనుభవితరీత్యర్థః. సుచిరం బహుకాలం, నివసతి వర్త మానే సతి. 3.3

ఆయమితి. హేదేవ స్వామిక్, ఊహాపాహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణం ధీ సానిత్యమస్మాస్తీతి ధీమాక్, నిత్యయోగే మతుష్, ఆయమితి హస్తనిర్దేశః, హనూమాక్, రిపుః వాలిప్రహితోఽయం యః కశ్చన శత్రురితి మత్సేరిశేషః. భవతస్తస్య

రిపురితి భవతోఽపి త్రస్త మస్తాజనం మామ్,
 దవహుతవహధూమస్తోమ ఇత్యంబువాహా
 చ్చుకితమివ మయూరం మారుతో వారిశీతః.

38

గ. శ్రుత్వా తు రామశ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిరమథ యద్యేవం
 మహాభాగ మాభైషీర్తమ శిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య తస్యాసూక్
 కాలక్షేపమపాస్య పాస్యతీత్యుక్త్వా తత్ప్రేత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన
 ప్రేరితదుందుభిక శేబరభర తత్కర్తృణాఽప్యతృప్తస్య తస్య సుగ్రీవస్య
 త్రోసి, మత్సఖ్యార్థం సమాగతాదపీత్యపిశబ్దార్థః. త్రస్తం భీతమస్తాజనం నవ్వలేజ
 గ్నం, మాం, ఏవమనేన ప్రకారేణ, యచ్చత్ప్రేవృత్తిసరామర్షపూర్వకసఖ్యానుసం
 ధానరూపేణేత్యర్థః. అసుఖయత్ అనోషయత్, కథమివ వారిశీతః సలిలసంపర్క
 శీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్య దవానలస్య ధూమస్తోమో ధూమ
 వటలమితి మత్వా, అంబువాహాజ్జలధరాత్, అత్తోల్లాసకరాదేవేతి భావః. చకితం
 భయసంభ్రాంతం, మహ్యమతిశయేన రాతీతి మయూరం బద్ధితి మివ, ని. 'మయూరో
 బద్ధిణో బద్ధీ' త్యమరః. పృషాదరాదిత్వాత్సాధుః, అత్ర శ్రాతీ పూర్ణోపమా
 నాచాంబువాహే ధూమస్తోమభ్రమాద్భ్రాంతిమతాంగేన సంకీర్యతే. మాలినీ
 వృత్తమ్.

38

శ్రుత్వేతి. అథానంతరం రామః, శోకోదగ్రాం శోకబహుళాం, సుగ్రీవగిరం,
 శ్రుత్వా, అథానంతరం, హే మహాభాగ ప్లవగమండలసార్వభౌమ, యద్యేవం, త్వదుక్త
 ప్రకారమివ నిశ్చితశ్చేదిత్యర్థః. మాభైషీః భయవరవశో మాభూః, కుతః మమ శిలీ
 ముఖమివ, ని. 'అలిబాణో శిలీగుఖా' విత్యమరః. తస్య వలీముఖస్య కపిః వాలినః, ని.
 'కష్టిప్లవంగప్లవగకాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. అసూన్యాణా, ని. 'పుంసి భూ
 మ్మ్యునవః స్రాణా' ఇత్యమరః. కాలక్షేపం కాలవిలంబనం, అపాస్య త్యక్త్వా, క్షీప్ర
 మేవేత్యర్థః. పాస్యతి హరిష్యతి, ఇత్యేవముక్త్వా, తత్ప్రేత్యయార్థం విశ్వాసోత్పాద
 నార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశబ్దజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్యి' త్యమరః. పాదాంగుష్ఠేన
 ప్రేరితో దశయోజనపర్యంతం క్షీప్రా దుందుభిక శేబరమేవ భరో యేన స తథోక్తస్యన్,
 పూర్వం వాలీ నిజభుజాభ్యాం యావద్బలముద్భామ్యేదం కశేబరముత్తి
 ప్రవాక్ తదేతత్పాదాంగుష్ఠేన వినిక్షిప్తం చేతస్తాదప్యధికబలాఽయమితి మయి
 విశ్వాసోఽస్య భవేదిత్యాశయేన తథా కృతః నిత్యర్థః. తతః తత్కర్తృణా పాదాం
 గుష్ఠేన దుందుభిక శేబరప్రేరణరూపకృత్యేనాపృతృప్తస్య, పూర్వం మేదోహంసాది

ప్రార్థనయా సప్త¹భువన స్తంభసంభావనయా కిల సప్తధా²ధాత్రా ప్రవ
ర్ధ్యమానపరిణాహారోహాన్ సప్తసాలానవిధేయయాతుధానోకులవధ
విధాయకేన సాయకేన వివ్యాధ. 3౫

సోఽయం సాయకో నికటగిరికటకమపి పాటయామాస. 3౬

ప. నిర్భిన్న సాలకటకోఽస్తి యథా తథా త్వం
పాల స్త్యసాలకటకం యుది పాటయేతి,

నా అభిభారవదిమిదాసిం తు కేవలాస్థిప్రాయమత ఏవ తల్పేరణేన కథం మమ విశ్వా
సో భవేద్యపరితుష్టస్యేత్సర్వః. సుగ్రీవస్య ప్రార్థనయా యాచ్ఛయా, హేతునా,
సప్తానాం భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా ఆధారస్తంభకరణేచ్ఛయా,
కిలేత్యళీకే, వస్తుతస్తు స్వభావత ఏవేతి భావః. అతఏవోల్పేక్షా. సప్తధా సప్తప్రకారైః,
ప్రకారవచనే థాత్, థాత్ర బ్రహ్మణా, ప్రవర్ధ్యమానాపుపచీయమానా పరిణాహా
రోహా విశాలతోఽచ్చాయా యేషాం తాన్. అవిశాలానభృంకషాంశ్చేతి భావః.
ని. 'పరిణాహో విశాలతా' 'నగాద్యారోహ ఉచ్చాయ' ఇతి చామరః. సప్త సప్త
సంఖ్యాకాన్, సాలాన్ సర్వకర్మాన్. ఆవిధేయయాతుధానకులవధవిధాయకేన దుర్వి
నీతరాక్షసవంశవినాశకేన, సాయకేన బాణేన, వివ్యాధ బిభేదేత్సర్వః. 3౫

స ఇతి. సోఽయం సాయకః, యేన సాలాన్ బిభేద సోఽయమిత్యర్థః. నికట
గిరికటకం సమీపస్థపర్వతనితంబమపి పాటయామాస, ని. 'కటకోఽస్తి నితంబోఽదే'
రిత్యమరః. దుందుభికాయప్రేరణమాలేకాయం మాం న విశ్వసిత్వాన్, కింతు
నిజవానరస్వాభావ్యేన మత్ప్రభావం జ్ఞాతుమశక్తువన్నేవ సప్తసాలనిర్భేదనం యాచి
తవాన్ తథా చ తావన్తాత్ర భేదనే మమ కియథ స్తలాఘవమిత్యభినివేశవతా
శ్రీరామేణ తస్య తథా ప్రయుక్తత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణం, 'స
విస్మయో బలవతా బాహుస్సర్వర్థపరిష్కృతః, భిత్వా సాలాన్ గిరిప్రస్థం సప్త భూమిం
నివేశహేతి. 3౬

నిర్భిన్నేతి. యథా యేన ప్రకారేణాహం, నిర్భిన్నాః విదారితాః సాలకటకా
స్సప్తసాలగిరినితంబా యేన స తథోక్తోఽస్తి, తథా తేన ప్రకారేణ త్వం, పాలస్త్య
రావణస్య సాలకటకం పురప్రాకారనితంబప్రదేశం, ని. 'ప్రాకారవృక్షయోస్సాల
స్సాలస్పర్శతరుస్సృతః' 'కటకం పలయే సానా రాజధానీ నితంబయో' రిత్యుభయ
త్రాపి విశ్వః, యుధి యుధే పాటయ విదారయ, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, స శీలము

ఊచే శిలాదళనజాతరవేణ నూనం

తస్మై వలీముఖసరాయ శిలీముఖస్యః.

32

గ. తతః స్తత్రప్రత్యయాదాహూతేన పురుహూతతనయేన సార్థం
తస్య తలాతలియుద్ధే ప్రవృత్తే సుజనదుర్జనయోర్భేదం రూపతో వివే
క్తుమక్షమతయా¹ సదసి వాచంయమతాముపేత ఇవ వాగ్మీ తయోరవి
శేషవేషకర్తృణో² ర్భేదమనవగచ్ఛన్నము క్తశరో³ ఒభూద్దాశరథిః. 3౮

ఖో రామబాణః, శిలాదళనజాతరవేణ పాహువిదారణజనితద్వనినా, తస్మై వలీముఖ
సరాయ సుగ్రీవాయ, ఊచే ఉక్తవాక్, నూనమిత్పుట్పేక్షయాం, తాదృగ్రామబాణ
సామర్థ్యం నిరీక్ష్య సుగ్రీవో వాలినం నిహనిష్యత్యయమితి విశ్వసితవానిత్యర్థః. వసంత
లిలకావృత్తమ్. 32

తత ఇతి. తతస్సాలవిదారణానంతరం, తత్రప్రత్యయాత్సాలవిదళనరూపవిశ్వా
సా దాహూతేన యుద్ధార్థమాకారితేన, పురుహూతతనయేన సార్థం వాలినా సహ,
తస్య సుగ్రీవస్య, తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రవృత్తేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమితి తలా
తలి 'తత్ర తేనేదమితి సరూపే' ఇతి సమాసః. 'అన్యేషామపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః
'ఇచ్ఛార్తవ్యతిహారే' ఇతీత్త్వం. తచ్చ తద్యుద్ధం చ తస్మిన్, ముష్టియుద్ధ ఇత్యర్థః.
ప్రవృత్తే జాతే సలి, సుజనదుర్జనయో ర్భేదమంతరం, రూపతః ఆకృతివశా ద్వివేక్షం
వివిచ్య వత్తు మక్షమతయా, ఆసమర్థతయా హేతునా. సదసి సభాయాం, వాచం
యచ్ఛతీతి వాచంయమః సూసి, ని. 'తపస్వి తాపసః పారికాంతీ వాచంయమో
ముని' రిశ్యమరః. 'వాచి యమోవ్రత' ఇతి ఖచ్చిత్యయః 'వాచం యమపురందరా'
చేతి నిపాతనా స్తుమాగమః, తస్య భావస్తత్రా తాం, నిర్వచస్త్యమిత్యర్థః. ఉపేతః
ప్రాక్షః, వాచోఽస్య సంఠితి వాగ్మీ వావదూకః, ని. 'వాచోయుక్తిపటుర్వాగ్మీ
వావదూకాఽతివక్తరీ' త్యమరః 'వాచోగ్మిని' రితి గ్మిని ప్రత్యయః. స ఇవేత్యుపమా,
దాశరథిః శ్రీరామః, అవిశేషకర్తృణః అభిన్నహారాద్వాభరణజనితశోభాచేష్టితయో,
తయోర్వానిసుగ్రీవయోః, భేదమంతర మనవగచ్ఛన్నజాన స్తముక్తశరః అప్ర
యక్షబాణోఒభూత్, యథా వాగ్మీ తుల్యరూపత్వాత్సుజనదుర్జనయోర్భేదమజాన
స్థయమేష ఇతి వత్తుం న శక్నోతి తథా శ్రీరామోఽపి తయో స్తుల్యవేషకర్తృత్వా

సుగ్రీవస్తు వాలిబలా¹సహతయా లబ్ధదైన్యో వదాన్య ఇవరామ మార్గణాపాతమార్గే చతుర్విక్షిపన్నపగతధృతిస్సదూరమపాసరత్.

గ. తమేనమృశ్యమూకే మూకవత్తప్రయా నిషణ్ణం విషణ్ణహృద యం² దయాభురాలోక్యత్రైలోక్యైకధన్వీ రామస్తద్భేద మవగస్తు కామః కామప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణనివారణ

తత్స్వరూపభేదమజానానో మూలఘాతభయాచ్ఛరం ప్రయోక్తుమశక్తువం స్త్రాక్షీ ముదాస్తే³ త్యర్థః. 3౮

ఆ. తతః కిమిత్యత ఆహ—సుగ్రీవ ఇతి . సుగ్రీవస్తు తుశబ్దోఽవ్యర్థకః. ననహ త ఇత్యసహః పచాద్యచ్. వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్య ఆసహతయా అక్షమతయా, లబ్ధదైన్యః ప్రాప్తసేనభావః, విహ్వలస్సన్నిత్యర్థః. వదాన్యో బహుప్రద ఇవ, ని. 'స్మృ ర్వదాన్యస్థూలలక్షదానకౌండా బహుప్రద' ఇత్యమరః. మార్గణాపాతమార్గే శ్రీరామ సాయకాగమనమార్గే, అర్థిజనాగమనమార్గే, చేతి క్లేషసంకీర్ణయముపమా. ని. 'మార్గణౌ సాయకార్థినా' వితి నిఘంటుః. చతుర్విక్షిపన్ దృష్టిం ప్రసారయన్, తదా గమనాశయేనేతి భావః. తతః, అపగతధృతిః నిరస్తచైర్య స్పృక్, సుదూరమతిప్రకృప్త దేశ మపాసరదపసృతవాన్, పలాయితవానిత్యర్థః. 3౯

ఆ. తతః కిమత ఆహ—తమితి. త్రప్రయా పరాజయలజ్జయాహేతునా, ఋశ్య మూకే ఋశ్యమూకగిరౌ, భాషణశ్రవణాశీతో మూకః లేన తుల్యం తద్వత్, నిర్వచ ఇవేత్యర్థః. ని. 'మూకస్తు వత్తుం శ్రోతు మశీత' ఇత్యమరః. 'లేన తుల్యం శ్రీయా చేద్వతి'రితి వతిప్రత్యయః. నిషణ్ణ ముపవిప్తం, విషణ్ణకృదయం విషదాక్రాం తదిత్రప్. 'విషదశ్చేతసో' భంగ ఉపామూభావచింతనై⁴ రితి లక్షణం, తమేనం సుగ్రీవం, విలోక్య. దయాభుః, కారుణికః, పరదుఃఖప్రహణేచ్ఛుశ్యర్థః. ని, 'స్మృద్ద యాభుః కారుణిక' ఇత్యమరః. తథా త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం, చాతుర్విక్ష్యా దిత్వా త్వాన్వికే వ్యజ్ఞాప్తియః. తత్రైకధన్వీ, జగదేకధానుష్క ఇత్యర్థః. ని. 'ధన్వీ ధనుష్టానామష్క' ఇత్యమరః. ప్రీవశ్యదిత్వాదినిః, విశేషణద్వయేనాప్యస్య కార్య నిర్వహణవక్షత్వం సూచ్యతే, సరామస్తద్భేదం తయోర్వాదిసుగ్రీవయోర్భేదమం తరం, అవగంతుకామో జ్ఞాతుమిచ్ఛుస్సన్, 'తుంకామమససో' రషీతి తుమునో న కారలోపః, కామసి కాంచిత్, అభిజ్ఞాయలేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం లక్షణం తథాభూతా

నిపుణాం సిద్ధౌషధీమివ బద్ధ్వా భూయోఽపి వాలినమాహవాయాహ్వ
యేతి తమాదిదేశ. ౪౦

పురపృథ్వవాప్య కిష్కిన్ధాం పర్జన్యభవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామ
పుత్రస్తారాభిహితాం హితోక్తి మతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతే
సమారబ్ధసమరో ¹దాశరథినితతరశరశకలితవక్షఃస్థలః క్షీతితలే ²నివ
పాత. ౪౧

అథ విదితవృత్తాంతా సంతతాశ్రునిష్క్రందకలుషతరతారాతా
రా నగరాన్నిర్గత్య వారివారితమివ వారణయూథపతిం ³నిర్భయనిరీక్ష
చ సా మాలా చ తామభిజ్ఞానమాలాం. భేదప్రత్యాయకగజపుష్పిమాలామిక్యర్థః. గజ
పుష్పి నాగపుష్పినామ లతా, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే 'తతో గిరితటే జాతా
ముత్సాట్య కుసుమాయితామ్, లక్ష్మణో గజపుష్పిం తాం తస్య కంతే వ్యసర్జయ' దితి. న
చైవం శ్రీరామస్యాత్ర కర్తృత్వవిరోధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారాంతి.
సుగ్రీవగ్రీవాయాం, బాణనివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం, సిద్ధౌషధీమి
వేత్సుప్తేషు, బద్ధ్వా ఆసజ్య, భూయః పురపి, వాలినం, ఆహవాయ ఆహవం కర్తం,
ఆహ్వయ ఆకారయేతి, తం సుగ్రీవమాదిదేశ ఆజ్ఞప్తవాన్. ౪౦

పురపి. తస్మిన్ సుగ్రీవే, పురః భూయోఽపి, కిష్కింధామవాప్య, పర్జన్యే
మేఘ భవ, గర్జతి గర్జనం కర్వతి సతి, సుత్రామపుత్రో వాలీ, తారయా నిజభార్యయా,
అభిహితాముక్తాం, హితోక్తిం హితవచనమ్. 'ససహాయమహం మన్యే సుగ్రీవం తము
పాగతం, అపప్తజ్ఞసహాయశ్చ యమాశ్రిత్య స గర్జతీ'త్యాది శ్రీరామాయణోక్తరూపా
మిక్యర్థః. అతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, నియతే దైవస్య, ని. 'నియతిన్నయమే దైవ' ఇతి
శాస్త్రతః, దురతిక్రమతయా దుర్విలంఘ్యతయా హేతునా, అతిక్రమణస్య కర్తుమశక్య
తయేత్కర్థః. సమారబ్ధసమరో ప్రక్రాంతయుద్ధ స్సన్, తథా దాశరథేః శ్రీరామస్య
నిశితతరోఽతితీక్ష్ణః స చాసౌ శరశ్చ లేన శకలితం విదళితం వక్షఃస్థలముఃప్రదేశో
యస్య స తథోక్త స్సన్, క్షీతితలే భువి, నివపాత న్యపతతిత్కర్థః. ౪౧

అథేతి. అథ పతనానంతరం, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతో వాలివధరూపవార్తా
యయా సా తథోక్తా, అతపివ సంతతాశ్రునిష్క్రందేన నిరంతరబాష్పసంపాతే కలుష

1 దాశరథేర్నిశితతరశరశకలితనిజవిశాలవక్షస్థలః. 2 సహసా చపాత. 3 తారా
వ్రతాత్. 4 సుగ్రీవం నిర్భయనిరీక్ష్యమాణమ్.

మాణసుగ్రీవముద్గతగ్రీవముత్థాతుమక్షమం త్తమాతలార్పితకూర్పర
యుగళం¹ దళదసృక్ప్రసరశారశరీరం శరాసనశిఖరస్యస్తమాస్తేన సన్ని
కర్షస్థితేన కాకుత్స్థేన కృతసల్లాపమవేతాడంబరమివా²మ్మునిధిమస్తో
స్తుఖమివ మయూఖమాలినం వాలినమాలింగ్య స్వాజ్ఞోత్తంసితతదు
త్తమాంగం రఘునాథమిత్రమకథయత్.

౪౨

తతే అత్యంతదూషితే తాతే కసినికే యస్యాస్యా. ని. 'తారకాక్ష్యే కసినికే' త్యమరః.
తారా వాలిపత్నీ, నగరాత్ పురాన్నిర్గత్య, వార్యాం గజబంధనస్థానే, ని. 'వారి తు
గజబంధసి' త్యమరః. వారితం నిరుద్ధం, వారణయూధపతిం గజయూధనాథమివ స్థిత
మిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. ని. 'యూధనాథ స్తు యూధప' ఇత్యమరః. అత ఏవ
నిర్భయం భయరహితం యథా నిరీక్షమాణః అసహాకమానః సుగ్రీవో యం తం, ఉద్గత
గ్రీవమాత్మప్రహర్తృప్రతీక్షణార్థమున్నమితకంధరం, తథాప్రత్యుత్థాతుమక్షమమనమర్థం,
దృఢప్రవహరవేదనయా ఇంద్రియపాటవాభావాదితి భావః. అతఏవ త్తమాతలే అస్థితం
నిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం కఫోజిప్రదేశయుగ్లం యేన తం, తథోక్తం, తదవప్తంభేన
స్థితమిత్యర్థః. ని. 'స్యాత్-ఫోజిస్తు కూర్పర' ఇత్యమరః. గళదసృక్ప్రసరేణ స్యందమాన
శోణితాభివ్యాప్త్యా కారం కృష్ణరక్తసితవర్ణయుక్తం శరీరం యస్యతమ, ని. 'కృష్ణరక్తసిలే
కార' ఇతి యాదవః. అథవా కారం సంపృక్తం శరీరం యస్యతమ, ని. 'కరంభః కరభ
శ్చారస్సంపృక్తః ఖచితస్సమా' ఇతి హాలాయుధః. తథా శరాసనశిఖరే చాపకోట్యాం
స్యస్తో నిక్షిప్తః హస్తో యేన తేన, తథోక్తేన, ధానుష్కాణం తథా ఆచారాదితి భావః.
సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినా, కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ సహ కృతసల్లాపం విహితసంభా
షణమ్, 'పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా తో ను ప్రాప్తస్త్యయా గుణః, యదహం యుద్ధసంరట్ట
స్త్యక్రూతే నిధనం గత' ఇత్యాదిరామాయణోక్తసంభాషణతత్పరమిత్యర్థః. ని. 'సల్లాపా
భాషణం మిథ' ఇత్యమరః. తథా అపేతాడంబరం అపగతసంరంభం, కల్లోపాద్యభావేన
ప్రీతిమిత్యర్థః. ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ సంరంభ' ఇత్యమరః. ఆడంబరశబ్దో వ్యాఖ్యాతః.
'అంబురుహడంబరచాక్యే'త్యత్ర, అంబునిధిం సముద్ర మివ, తథా అస్తోస్తుఖమస్తం
గచ్ఛంతమిత్యర్థః. మయూఖమాలినం సూర్యమివ స్థితమిత్యుపమాద్వయం, వాలినమాలింగా
ర్హివ్య, స్వాంజ్ఞోత్తంసితం నిజోత్సంగక్షిప్తం తస్య వాలినఉత్తమాంగం శిరో యయా సా,

ప. కారుణ్యం నిరవధి య త్తవ ప్రసిద్ధం
 శీతాంశోస్సహజమివార్తిహారి శైత్యమ్,
 తత్సర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తే
 మత్పాపాత్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్.

౪౩

ప. ఏవంవిధే ప్రియతమేఽప్యనపేతజీవాం
 మాం రాక్షసీతి రఘుపుంగవ సాధు బుద్ధా,
 బాణం విముఞ్చ మయి సంప్రతి తాటకారే

తథోక్తా సతీ, ని. 'ఉత్సంగచిన్నయో రంకః', 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మితి చామరః. రఘునాథం శ్రీరామం ప్రతి, ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఆకథయదవోచత్. ౪౨

ఆ. తత్ప్రకార మేవాహ—కారుణ్యమిత్యాదినా శ్లోకేషుల్లేస. హే మనుకుల నాథ మనువంశనాయక, మహామలీనేత్యర్థః. తాదృశస్వాపి మనువంశస్య త్వయైవ సనాథత్వమతస్త్యస్తాహత్వ్యం కిం వర్జనీయమితి భావః. తథా హే రమ్యకీర్తే రమణీయకీర్తి సంపన్న శ్రీరామం శీతాంశోశ్చంద్రస్య, సహజం వైసర్గికమార్తిహారి పరోపతాప శాంతికరం, విశేషణద్వయమేతత్కారుణ్యేఽపి యోజ్యం, శైత్యం శిశిరత్వమివ, తవ, నిరవధి నిర్వర్త్యాద మియతానవచ్చిన్నం, పరిమాణశూన్యమిత్యర్థః. యత్కారుణ్యం కరుణా, స్వాగ్రేష్ఠ్యం, ప్రసిద్ధం లోకవిఖ్యాతమభూతి శేషః. ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః. సర్వం, సమగ్రం, తత్కారుణ్యం, మత్పాపాన్తదీయదుష్కృతాద్ధేతోః, పరివిపత్తేః పక్షీదురదృష్ట హేతుకత్వాదితి భావః. త్వయా, కథం కుతః, నిరస్తం కృత్తం, కథయ ఆభిధేహి, నిరపరాధోఽయం మత్ప్రేక్ష్యేత్సర్వస్త్వయా ఆకారుణికేనేవ కథం నిష్కరణం నిహత ఇతి భావః. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. ౪౩

ఆ. ఏవం సాధారణ్యేనోపాలభ్య సంప్రతి స్వస్యాప్యవహతిం ప్రార్థయతే, ఏవంవిధ ఇతి. హే తాటకారే తాటకాంతక, రఘుపుంగవ రఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ. ప్రియతమే ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృక్ప్రకారే, మృతే సత్యపీత్యర్థః. ఆనపేతజీవామనిర్గతప్రాణం, మాం, రాక్షసీతి రాక్షసీప్రాయేతి, సాధు సమ్యక్, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, ప్రియతమ విపత్తిసహనస్య రాక్షసీలక్షణత్వాదితి భావః. మయి ఉత్తప్రకారేణ రాక్షస్యాం, సంప్రతీదాసీం బాణం, విముంచ, మాం ప్రహరేత్త్యర్థః. తాటకాంతకస్య తవ రాక్షసీసంహరణముచితమేవేతి భావః. నను తాటకాసంహననేన పరోపద్రవ శాంతిరూపం ఫలం లబ్ధం త్వత్ప్రహరణాత్క్రిం ఫలమిత్యతః, శ్రేయఇతి. దయలేన సహ సంగమం కరోమితి దయకసంగమకారిణి, ప్రాణేశ్వరేణ మాం యోజయతి

శ్రేయో మహద్దయితసంగమకారిణ స్తే.

౪౪

ప. సాధారణీ¹ ఓతిభృతాం మృగయేతి పూర్వ

²ముక్తం త్వయైవ జనసంసది సత్యవాదిన్,

శాఖామృగీం తదిహ మారయ మాం శరేణ

కో నామ రామ మృగయు ర్దయతే మృగీణామ్.

౪౫

ఇత్యర్థః. తే తవ మహచ్ఛ్రేయః మహానభ్యుదయః, పుణ్యం వా, భవిష్యతీతి శేషః. 'మృతే మ్రియేత యా నారీ సా విక్షేయా పతివ్ర'తేతి స్మరణాత్. మమాయం ధర్మ వివ తథా చ తాదృశధర్మప్రవర్తకస్య తవ సుకృతం కిం వర్ణనీయమితి భావః. ని. 'స్యాద్ధర్మ మస్త్రియాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం పృష' ఇత్యనురః. ఏతదారభ్య శ్లోకచతుష్టయ వర్గంతం వసంతలికావృత్తమ్. ౪౪

ఆ. నను తథాఽపి హింసా మహ్యం న రోచతఇత్యాశంక్య తత్రోపపత్తిమాహ- సాధారణీతి. హే సత్యవాదిన్ యథార్థభాషణీల, ఆతస్త్వయా సత్యమేవ సర్వథా పరిపాలనీయమితి భావః. తాచ్ఛీల్యే నినిః, ఓతిభృతాం రాక్షాం, మృగయా ఆఖేటః, ని. 'ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యాదాఖేటో మృగయా స్త్రియా' మిత్యనురః. సాధారణీ సకలసమృతా, 'మృగయాఽఘాయ న భూభృతాం ఘృతా' మితి తస్యాః న్యాయ్యత్వా దితి భావః. 'ఆగ్నేప్రసాధారణాదఞ్చక్రవ్య' ఇతి వికల్పా తత్పక్షే జీవ. ఇత్యేవం, పూర్వం, త్వయైవ త్వమృతేనైవ, జనసంసది జనసమాజే, న త్వసాక్షికమిత్యర్థః. ఉక్తం. 'యాన్తి రాజర్షయశ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదా' ఇతి కథితమిత్యర్థః. తత్తస్మా త్కారణాదిహేదానీం, 'శాఖామృగీం వాసరిం, 'జాతే రస్త్రివిషయా దయోవధా'దితి జీవ, మాం, శరేణ బాణేన, మారయ విచాళయ, ప్రాజైర్వియోజ యేత్యర్థః. యుక్తం చైతదిత్యర్థాంతరం న్యసృతి. హే రామ, కోనామ కోవా, మృగాన్యాతీతి మృగయుః మృగసంహరణీలః, 'మృగ' య్యాదయ, 'శ్వేత్యైణాదికః కప్రత్యయాంతో నిపాతితః, మృగీణాం మృగాంగనానాం, దయతే దయాం కురుతే. దయయా మృగాంగనాః కోవా మృగయురుపేక్షత ఇత్యర్థః. ఆతస్త్వం సత్యవచనామసారేణాదవ్యం మాం ప్రహరేతి భావః. దయాక్రియాం ప్రతి కర్మత్వేఽపి అనుకరోతి భగవతో నారా యణస్య' 'తస్య వాసుకరోతీ'త్యాదివక్యంబద్ధమాత్రవివక్షాయాం, 'మృగీణా' మితి వస్తీ చ న విరుధ్యతే, యథాహ భారవిః, 'సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషా' మితి, తథా

సంత్రస్య పూర్వ మముత స్తవ బంధురేష
 భేజే యథాఽద్రి మకుతో భయ మృశ్యమూకమ్,
 భర్తా మమాయ మపి రామశరైరభేద్యం
 ప్రాప్తో మదీయహృదయః¹ చ్చలమద్రిదుర్గమ్.
 నాహం సుకేతుతనయా న చ సప్తసాలీ
 వాలీ న చ త్రిభువనప్రతితప్రభావః,

౪౬

శ్రీహర్షేణ చ, 'సాధూనాముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గస్తం, సకుతూహలి
 తస్య మనశ్చలితం చరితం మహత్తనాం శ్రోతు' మితి. †

౪౭

అ. సంప్రతి వాలీప్రహరణ ప్రయుక్తాభిమానోఽపి న కార్య ఇత్యాహ—
 సంత్రస్యేతి. హేరామ, విహాయం, తప, బంధుస్సహృత్, సుగ్రీవః, పూర్వమము
 తోఽముష్టా ద్వానినః, 'భీత్రాథానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమ్యాప్తసిః,
 సంత్రస్య సంత్రాసం ప్రాప్య, యథా యేన ప్రకారేణ, నాస్తి కుతోఽపి భయమత్రే
 త్యకుతోభయం, వాలీభయశంకాశూన్యమిత్యర్థః. మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనా
 త్యాగురిత్యుక్తం, ఋశ్యమూకమద్రిం, గిరిదుర్గమిత్యర్థః. భేజే ప్రాప, తథా ఆయం
 మమ భర్తా ప్రాణేశ్వరో వాల్మీకి, ఆమతోఽముష్టాత్త్వత్తస్సగ్రీవాద్వా, సంత్రస్య,
 శరై స్తాపకబాణైరభేద్యం భేతు మశక్యమితి క్తిన్యాతిశయోక్తిః, ఆమతోభయమిత్యర్థః.
 మదీయహృదయం మామకమానసమితి ఛలం కపటం యస్య తత్తథోక్తమద్రిదుర్గం,
 ప్రాప్తః ప్రవిష్టః, అతో మద్భృదయప్రహరణే తద్గతస్యాపి ప్రహరణసంభవాత్తవాయ
 మభిమానో యుజ్యేతేతి భావః. మృతోఽసి మద్భృదయాదనపేతో మత్ప్రాణేశ్వర
 ఇతి ఫలితార్థః. అత్ర ఛలశబ్దేన హృదయమపహ్నుత్యాద్రిదుర్గత్వేనాసక్యత్వప్రతి
 పాదనాదపహ్నవాలంకారః. 'ఛలది శబ్దై రసత్యత్వ ప్రతిపాదన మపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వ
 సూత్రమ్.

౪౮

అ. కించ మత్ప్రహరణాభావే తప ధన్విత్వప్రసిద్ధిరపి న సిద్ధ్యేదిత్యాహ.—
 నేతి. ఆహం, సుకేతుతనయాతాటకా, న, న భవామిత్యర్థః. 'యత్సస్సుకేతు ర్ద్వహిణ
 ప్రసాదాల్లేభే సుతాం కామసి తాటకాఖ్యా' మిత్యుక్తం బాలకాండే. తథా,
 సప్తానాం సమాహర సప్తసాలీ సాలకరుశ్రేణిశ్చ, న, న భవామి, అత్ర పంచపటిప
 త్పక్రియా, తథా త్రిభువన ప్రథితప్రభావః, సకలలోకవిఖ్యాతప్రతాపకాలీత్యర్థః.

† వస్తుతస్తు 'అధిగర్భదయేశాం కర్తణీ'తి కర్తణశ్చేదత్వ వివక్షాయాం షక్తి. 1 ఛలమ్.

తారాఽస్మి వజ్రహృదయా విశిఖైరభేద్యా
ధన్వీ కథం భవసి రాఘవ మామవిధ్వా.

౪౭

క్షీతిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మాధ్యం శౌర్యవ జ్ఞస్ససిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీంద్రే

వాలీ చ, న నభవామి, యద్యేపం తస్మి త్వయాఽహ మసి ప్రహృతా స్వామితి భావః. అత్ర వాలినో విశేషణోపాదానాన్నాయుక్తగుణగ్రహణదోషః తస్య మహత్త్వ ప్రతిపాదనాయ స్వభావోక్త్యర్థత్వాత్, తదుక్తం రసాకరే. 'ధ్వన్యత్వాదే రసోత్కృష్టే భావోక్తా దోషవారణే, విశేషణం విశేష్యస్య నాప్త్యయుక్తగుణగ్రహ' ఇతి గుణో విశేషణం, కింతు, వజ్రహృదయా వజ్రవత్కతోరహృదయా, అతఏవ విశేషైర్పాఠైరభేద్యా భేత్తుమశక్యా, తారాఽస్మి, ఆతః, మే రాఘవ, మామేతాదృశీమవిధ్వా అసంహృత్య, ధన్వీ ధానుష్కః, కథం, భవసి భవస్యేవేత్యర్థః. వేధ్యవేధనే క స్సమర్థో భవేదతో మామవేధ్యాం విధ్వా అత్తనో ధన్విత్యప్రథాం దృఢీకరుష్యేత్యర్థః.

ఇత్యముపాలంభేఽపి తూష్టిం తిష్ఠంత ముద్వీక్ష్యోచ్చేక్షితే—క్షీతిపతీతి. గర్భేశ్వరాణాం గర్భమారభ్యేశ్వరాణాం, జన్మప్రభృత్యైశ్వర్యసంపన్నానా మిత్యర్థః. క్షీతిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం, నిరవధి నిర్వర్యాదం, మహత్తరమిత్యర్థః, మాధ్యం విచారమూఢత్వం, ని. 'ముగ్ధ స్సందరమూఢయో' రితి విశ్వః. శౌర్యేణ తుల్యం శౌర్యవదిత్యుపమా. 'లేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి' రితి ! పతి ప్రత్యయః, జన్మ సిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం, హంతేతి విషాదే, ని. 'హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్య రంభవిషాదయో' రిత్యమరః. కుతః యద్యస్తాత్కారణాత్, మే, రఘువర రఘునాయక, నిరపాయే నిరాతంకే, ఇతి హృదయవిశేషణం కపీంద్రవిశేషణం వా, మమ, హృది హృదయదేశే, కపీంద్రే వాలిని, వర్తమానే తిష్ఠతి సతి, అముష్టై కపీంద్రాయ. చాపం పాణో యస్య స చాపపాణిస్సృక్, పునఃపునః ప్రహర్తుమితి భావః. 'సప్తమ్యు బమానే' త్యాదినా బహువ్రీహీ, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే సిహసప్తమ్యు భవత' ఇతి ఏకత్వాత్ పాణిశబ్దస్యోత్తర నిపాతః. తిష్ఠసే, అత్తానం ప్రకాశయత్ వర్తన ఇత్యర్థః. తస్మాదసాధ్యసాధనే ప్రపృతత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యవస్తాగ్రహజన్మసిద్ధ మితి భావః. సర్వథా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్యమితి ప్రలాపవాక్యసముదా

రఘువర యదముష్ణే త్విషనే చాపహణిః.

౪౫

గ. ఏవం విలపంత్యా హారాయిత్ర ధారాయా స్తారాయాః పరి
దేవనరవై ర్బాహ్మంబుకణాభ్యక్షణై 1రక్షేణైర్ని శ్వాసానిలైశ్చకృతా
శ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వాలీ నిజసందనం 2రఘునందనే సమర్ప్యాద్రదమంగ
సంగినీం కాశ్చన కాశ్చనోప్రజం శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయ
దత్వానిజభుజబలప్రశాంతాసురోఽయం ప్రశాంతాసురభూత్. ౪౯

४५

యార్థః. తిష్ఠతేర్ధట్ 'ప్రకాశసంస్థాయా' శ్చేత్యాత్మసేవదం ఆత్మ స్వాభావిక శ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయద్వవాలిప్రచారణకారణత్వేనోప్సేక్షణాదుప్సేక్షాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్.

85

వివేచి. వివేచన ఉత్తరకారణ, వివేచనాః పరివేషయంత్యాః హారాదవా
చరంత్యా హారాయతాః అశ్రుధారా బాష్పసంపాతా యస్యాస్త్రస్యాః, సప్రలాహం.
రుదంత్యా ఇత్యర్థః. 'తారాయా స్సంబంధిభిరక్షితైరవిచ్ఛిన్నైః సర్వత్ర సంబ
ధ్యతే, పరివేషనరవై ర్విలాపాక్రందైర్వాహ్నింబుకాభ్యుక్తైరశ్రుదించునైకైః,
నిశ్వాసానివై ర్నిశ్వాసమారుతై శ్చ, మూర్ఛితోజ్జ్వలహారాస్త్రాయై రితి భావః. కృతా
శ్వాసః పున రుజ్జ్వలిత ఇవేత్యుద్దేశికః. లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకశాలీ, చాలీ, నిజసందనం
అత్తజమంగదం, రఘుసందనే శ్రీరామాయ, అధికరణవివక్షాయాం సప్రమీ, సమర్ప్య,
బాలాఽయం శ్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్యేత్యర్థః. తథా శ్రీరామాయణమ్.
బాలశ్చకృతమద్ధి శ్చ హేమకపుత్రశ్చ మే ప్రియః, తారేయో రామ భవతా రక్ష
ణీయో మహాబలః, సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతిముత్తమా' మితి తథాంగ
సంగీతం కంఠప్రాలంబిణీం, కాంచన కామః, కాంచనప్రజం హేమమాలామంద్రదత్తా
మిత్యర్థః. శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృనిధనకారిత్యప్రయుక్తశోకావనమృకంధరాయ,
సుగ్రీవాయ, దత్తా తత్కంధరాయామాసజ్యేత్యర్థః. 'ఇహం చ మాలామాధత్స్వ
దీవ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీ' మిత్యాదిరామాయణే, నిజభుజబలేన స్వకీయహావళురారక్త
మేణ ప్రశాంతాః వినిహతాః అసురా యేన స తథోక్తః మహావీర ఇత్యర్థః. ఆయం
చాలీ, ప్రశాంతాసురుత్కాంతప్రాణోఽభూత్, మృతోఽభవదిత్యర్థః.

88

1 అక్షీణశ్వాసానిర్తైః. 2 ఇత్యక్షునన్తసే. 3 మాలాం.

తత్ర హా సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్ గోలభగంధర్వ
గంధసింధురపఞ్చతాకరణవఞ్చానన దశముఖభుజభుజంగ భోగనిరోధా
హితుండికాయితవాలవలయ వాలిన్ కథం విలయం గతోఽసీతి బాష్ప
విలముఖా వలీముఖా స్తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యం
శిష్యం నిర్వర్తయామాసుః.

౫౦

(‘తతో జాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణాదాశరథినిదేశాత్సుగ్రీవం
కాంచనకలశోదకైరభ్యషించన్.’)

౫౧

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్వాల్మీకీమరణసమయే, హేతి ఖేదే. ని. ‘హా విషాదశుగార్తి
ష్వి’ త్యమరః. సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్, అశేషలోకశ్లాఘనీయభుజ
శక్తిసంపన్న, తథా గోలభనామా యో గంధర్వో దేవయోనివిశేషస్య ఏవ గంధ
సింధురః మత్తగజస్తస్య పంచతాకరణే నిధనవిధానే పంచానన సింహేతి క్లిష్ట
పరంపరితరూపకమ్, తద్వివాశకేత్యర్థః. ని. ‘సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య’ ఇత్య
మరః. తథా దశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవ భుజంగభోగాస్సర్వకాయాః. ని.
‘సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య’ ఇత్యమరః. ‘భోగస్సుఖే స్త్రాస్తిభృతావహేశ్వ ఫణ
కాయయోః’ ఇత్యమరః. ‘తేషాం నిరోధే నియంత్రణే అహితుండికో వ్యాళగ్రాహీ తద్వ
దాచరిత మాహితుండికాయితం వాలవలయం లాంగూలమండలం యన్య స, తథోక్తేతి
సంబోధనత్రయం, అత్ర రూపశోపమయోస్సంకరః. ని. ‘విషవైద్యో జాంగలితో వ్యాళ
గ్రాహ్యహితుండిక’ ఇత్యమరః. కథం విలయం గతోఽసి ఏతాదృశవీర్యసంపన్న కుతో
మృతోఽసీతి బాష్పవిలముఖాః అశ్రుపరివృతాసనాః, వలీముఖా వానరాః, రామా
జ్ఞయా, తస్య వాలినః అభిప్రేతమనతిక్రమ్య యథాభిప్రేతం, యథార్హమిత్యర్థః.
ప్రేతకృత్యం దహనాది ప్రేతసంస్కారం, శిష్యం, నిర్వర్తయామాసు శుక్రరీత్యర్థః. ౫౦

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, జాంబవత్ప్రముఖాః జాంబవత్ప్రధానాః వలీము
ఖగణా వానరసంఘాః, దాశరథినిదేశాచ్ఛ్రీరామాజ్ఞాపవనాత్, సుగ్రీవం, కాంచనకల
శోదకైశ్చాతకుంభకుంభసంభృతతీర్థజలైరభ్యషించన్, వానరసామ్రాజ్యభిషిక్తం చక్ర
రిత్యర్థః.

౫౧

1 బలావలశలభాయితాహితబలలితగంధర్వ. 2 నిరోధాయాహితుండిక. 3
నశ్చే. 4 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

- ప. అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే రామశ్యామపయోముచా,
అభిషేక్తుం స్థితా మేఘా స్తన్తహీం మహిషీమివ. ౫౨
- ఆర్యార్యాన్వేషణా కార్యా శరదీత్యుక్తసంవిదా,
కపింద్రేణార్థితో రామః కిష్కిన్ధావర్తనం ప్రతి. ౫౩
- న యోగ్యా నగరప్రాప్తిరిత్యుక్తవతి రాఘవే,
సుగ్రీవప్రార్థనాప్యాసీద్భరతప్రార్థనాసమా. ౫౪
- దత్తాంబునవి కాసేన ధార్తరాష్ట్రాన్నిరస్యతా,

అభిషిక్త ఇతి. సుగ్రీవే, తుశబ్దోఽవధారణార్థకః సుగ్రీవ ఏవేత్యర్థః. ని. 'తు స్యా ద్భేదేఽవధారణ' ఇత్యుమరిః రామ ఏవ శ్యామపయోముక్ నిలమేఘస్తేనాభిషిక్తే సతి, మేఘా జలదాః, తన్తహీం తస్య సుగ్రీవస్య మహీం భువం, మహిషీం రాక్షసిమివ, అభిషేక్తుం, స్థితాః ప్రవృత్తాః, శ్రీరామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకే కృతే జలదానాం తన్తహిష్యభిషేకప్రవృత్తి ర్యుక్తవేతి భావః. వర్తనమయ స్సంప్రాప్త ఇతి ఫలితార్థః. రూపకోఽప్రేక్షయోస్సంకరః. ౫౨

ఆశ్రియేతి. హే ఆర్య స్వామిన్ శ్రీరామ, శరది శరత్కాలే, ఆర్యా యా స్సీతాయాః అన్వేషణా గమేషణా కార్యా కర్తవ్యా, తదాసీం కార్యసౌకర్యాదితి భావః. ఇత్యేవ ముక్తసంవిదా విజ్ఞప్త ప్రతిజ్ఞాసేన, ని. 'సంవిదాగూః ప్రతిజ్ఞాన' మిత్యుమరిః. కపింద్రేణ సుగ్రీవేణ, కారుణికః, శ్రీరామః, కిష్కిన్ధావర్తనం ప్రతి కిష్కిన్ధాప్రవేశముద్దిశ్యార్థితో యాచితః. ౫౩

ఆ. తతః కిం తత్రాహ—నేతి. నగరప్రాప్తిః పతనప్రవేశకః, యోగ్యా అర్హా న భవతి, పితృనిదేశపరిపాలనార్థం పవనాసిన్ మమ పతనప్రవేశానర్హత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'చతుర్దశ సమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం, న ప్రవేశ్యేమి హనుమన్ పితు ర్నిదేశపాలక' ఇతి. ఇతి ఏవం, రాఘవే, ఉక్తవతి సతి, సుగ్రీవప్రార్థనాఽపి, భరతప్రార్థనయాసమా సదృశీ, అఘాత్, యథా భరతప్రార్థనయా శ్రీరామః అయోధ్యాం న ప్రవిప్తవాన్ తథా సుగ్రీవప్రార్థనయా కిష్కిన్ధామపి న ప్రవిప్తవానిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః, తథా చ భరతస్య సుగ్రీవోపమ్యం శ్రీరామస్య దృఢప్రతత్వం చ గమ్యతే. ౫౪

ఆ. అథ వర్తయం వర్తయతి—దత్తేత్యాదినా, దత్తః అర్జునవికాసః పార్థమాన శోల్లాసః అన్యత్ర కమభతరుప్రమృనికసనం చ యేన, తథోక్తేన, ని. 'అర్జునః కమభేపాథే కార్తవీర్యమయూరయో' రిత్యుమరశేషః. ధార్తరాష్ట్రస్థిలచంచుచరణమాంస

తేన జీమాతకాలేన దేవకీనందనాయితమ్

౫౫

అస్తాకం రూపలక్ష్మీమనకృదపహసత్యాత్మ కాన్త్యా తదాస్తాం
భర్తారం న స్సురేంద్రం కిమపి న గణయన్ వాలినం ద్రాగ్జఘన,
ఇత్థం మత్వేవ వైరం యుజితి ఘనఘటా రాఘవస్యాహవోత్థా
మాశామాశాశ్చరుద్ధ్వాస్తనితమిషమహాసింహా నాదాన్వితేనుః.

తత్ర —

విశేషాన్, అన్యత్ర ధృతరాష్ట్రపత్యాని దుర్యోధనాదీన్, నిరస్యతా నిరాకుర్వతా,
సి. 'రాజహంసాస్తు తే చంచురదైర్లోహితై స్సితాః, మలివైర్నల్లికాః సై ధార్త
రాష్ట్రా స్సితేతదై' రిత్యమరః. తేన ప్రక్రాంతేన, ప్రసిద్ధేన వా జీమాతకాలేన వర్దాసమ
యేన, దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణనేవాచరితం దేవకీనందనాయితమ్. ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణ
కలాప వర్దాసమయః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. 'కర్తుః కృష్ణమహావశ్చ' 'అకృత్యాన్వధాతు
కయోద్ధీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, అతో భావే క్తః. జీమాతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. శ్లిష్టవిశేషణేయ
ముపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్.

౫౫

అస్తాకమితి. అస్తాకం, రూపలక్ష్మీమాకారశోభాం ఆత్మకాన్త్యా నిజదేహభాసా,
ఇంద్రసింహచ్ఛాయయేతి భావః. అసకృత్ బహువారం అపహసతి అపహాసం కరోతి, త
దపహసన మాస్తాం తిష్ఠతు, కింతు నోఽస్తాకం, భర్తారం స్వామినం, సురేంద్రం దేవ
రాజం, కిమపి కించి దపి, న గణయన్, న లక్ష్మీకుర్వన్నిత్యర్థః. నభర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్తు
పేతి సమాసః. వాలినం, తత్పుత్రమితి భావః. ద్రాక్ ద్రుతమవిచార్యేత్యర్థః.
జఘన హింసితవాన్. సి. 'ద్రాక్షంక్షు సచది ద్రుత' ఇత్యమరః. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ,
వైరం విరోధం, మత్వా జ్ఞాత్వేవ, యుజితి శిక్రు, ఘనఘటా మేఘబృందాన్యాహ
వోత్థాం యుద్ధసముత్థితాం, రాఘవస్యాశాం వాంఛాముత్సాహమితి యావత్, ఆకా
దిశ శ్చ, సి. 'ఆకా దిగతిత్పద్మయో' రితి రత్నమాలా. రుద్ధ్వా నిరుధ్య, వర్దాసమయే
జైత్రయాత్రాయా అనుపయుక్తత్వాదితి భావః. స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన
మహాసింహనాదాన్వితేషుక్తరీతి సాపన్నవోల్లేఖా, ప్రధరావృత్తమ్, లక్షణం
రూక్షమ్.

౫౬

తత్రేతి. తత్ర క్షిప్త సమయే.

1 తత్ర, — అస్తాకం. 2 నాదం తతాన.

ప. ఉపచితజీవనధారా సుతృప్తభాజో నిరస్తస్తాపాః,

భూపా ఇవ నవమేఘాః పారస్త్యమహాబలాకులితాః. ౫౭

గ. తేన కిల రఘుపతిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శతమన్యుశరాసన
శారతరతారాపథాం¹ ఘనరవముఖరితహరిస్తుఖాభోగాం కదమ్బవనపవ

ఉపచితేతి. ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః, అన్యత్రోపచితాః
జీవనధారాః దానోదకధారాః యైస్తే, తథోక్తాః. నిరంతరదానశీలా ఇత్యర్థః. 'సర్వా
ఋదకపూర్వాణి దానానీ' త్యుదకధారాపూర్వకత్వాత్సర్వేషాం దానానామితి భావః.
అథవా ఉపచితా ధర్మాచరణాదినా వర్ధితా జీవనధారా ఆయుర్దైర్ఘ్యం యైస్తే,
తథోక్తాః, తథా సత్పథభాజః ఆకాశమర్గస్వచారిణః, అన్యత్ర సన్తార్ధవర్తినః, నిరస్త
సంతాపాః నిర్వాపితపరితాపాః, అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమనఃపరితాపాః, తథా పారస్త్య
మహాబలాకులితాః, పారస్త్యః పూర్వదిగ్భుజః ప్రాచ్యః అగ్రత ఉత్పన్న ఇత్యర్థః.
'దక్షిణావశాత్పురస్సస్య' గితి త్యవప్రీత్యయః. తాదృశో యో నమహాబలో వాయుస్తే
నామలితాః ఉద్ధాతాః, త అన్యత్ర రలయోరభేదాత్ పాలస్త్యస్య రావణస్య మహా
బలేన ప్రభూతబాహుపరాక్రమేణ ఆకులితాః విహ్వలీకృతాః, నవమేఘా నూతనజల
ధరాః, దివ్యాకాశే, భూపా రాజాన ఇవ, జాతా ఇతి శేషః. క్షేపసంక్షిప్తేయముపమా.
ఆర్యావృత్తమ్.

౫౭

తేనేతి. తేన జీమాతకాలేన హేతున్యాయేతి సంభావనాయాం. సంభావితేన
జీమాతకాలేనేత్యర్థః. ని. 'వార్తాసంభాష్యయోః కిలే' త్యమరః. రఘుపతిః శ్రీరామః
అతిమాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధి గతః మన్యుః త్రాథో యస్య తథోక్షస్య, ఉద్దీ
పకత్వాజ్జైత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ మ్రద్ధ సున్నిత్యర్థః. ని. 'మన్యుశ్చైవ్యే క్రతౌ
మ్రధీ' త్యమరః. శతమన్యుశరాసనేనేంద్రధనుషా, శారతరోఽత్యంతశబలవర్ణః. తారా
పథం ఆకాశం యస్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవైర్ఘనగర్జితైర్భుజరితాః ప్రతి

† వ్యులేఽనేనేతి జీవనం జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం, సంబలమిత్యర్థః. తస్య
ధారా అవిచ్ఛేదః ఉపచితా వృద్ధిం ప్రాపితా జీవనధారా యైస్తే ఇతి వా, 'ఽలశయో
ర్దడయో స్తస్య జ్ఞదయోర్వయో స్తథా, రలయోర్నయోశ్చాస్తే' సవిసర్గావిసర్గయోః,
నబిందుకాబిందుకయో స్సన్ద్విదభేదేన కల్పనం' ఇత్యభియుక్తాః. అంతే చిత్రకావ్యే
పాదాంత ఇత్యర్థః.

1 ఘనతరఘనరవ.

నా ¹కమ్మనిరాడమ్మర కాదమ్మకదమ్బమమ్మదకదమ్మకబలితామ్మరాం
శిలీంధ్రసంబంధబంధురవసుంధరాం వికచకుటజనిచయకవచితమహారణ్యాం
ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో లక్షణమిదమభాషత. ౧౮

ప. ఆయం కాలగి కాలప్రమథనగళాభైరభినవై

రహం యూనాం యూనామపహరతి ధైర్యం జలధరైః,

ధ్వనితాః హరిస్తుఖాభోగా దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం, తథోక్తా, కదంబవన
పవనాకమ్పన నీవవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణి విహారాడంబరవిధురాణి కాదంబ
కదంబాని కలహంసనమూహా యస్యాం తాం. ని. 'తూలం చ నీవప్రియకకదంబాశ్చ
హలిప్రియే' 'కాదంబః కలహంసస్సాన్య' ఇతి చామరః. ఆమ్బుదకదమ్పన మేఘబృందేన
కబలితం నిగీర్ణమాచ్ఛాదితమితి యావత్, అంబరమాకాశం యస్యాం తాం శిలీంధ్రసంబం
ధేన కందళీకుసుమసంగత్వా బంధురా మనోహరా వసుంధరా భూః యస్యాం తాం,
వసుని ధారయతీతి వసుంధరా. 'సంజ్ఞాయాం భృశ్యావృతే' త్యాదినా ఖశ్యోత్యయే
ముమాగమః. ని. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్రస్సాన్య' ఇతి శబ్దార్థవే. వికచకుటజనిచయైవ్యక
నితగిరిమల్లికాకుసుమనికురుంధైః కపచితాన్యాచ్ఛాదితాని మహారణ్యాని యస్యాం తాం,
ని. 'కుటజో గిరిమల్లికే'తి హలాయుధః. ప్రావృషి భవాం ప్రావృషేణ్యామ్. 'ప్రావృష
ఏణ్య' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, ప్రక్రియాం పరిపాటిం, ప్రేక్షమాణస్య, లక్షణమిదం
వక్ష్యమాణవచనమభాషతావోచత. ౧౯

అ. తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—ఆయమిత్యాదిష్టోకషట్కేన. ఆయం వర్త
మానః, కాలో వర్తాసమయః, కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంతనచ్చాయైర్వారి
పూరితత్వాదతినివైరిత్యర్థః. ని. 'కాలో మృత్యో మహాకాయే నమయే యమ కృష్ణయో'
రితి విశ్వః. కుతః ఆభినవైర్నూతతనైర్జలధరైః, శరణైః, ఆహంయునామహంకారి
ణాం, తారుణ్యమదగర్వేణాజేయం మన్యానామిత్యర్థః. ని. 'ఆహంయుస్సాన్యదహం
కారీ' త్యమరః. 'ఆహం శుభయోద్యు' ితి యుస్సప్రిత్యయః, యూనాం తరుణానాం,
ధైర్యం ధీరత్వం, నిర్వికారదితత్వమితి యావత్, అపహరతి విలోపయతి, తరుణీప్రవ
ణాంతగకరణాన్కరోతీత్యర్థః. 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుస్వి'తి
రసికాః. తథా స్తరాధారా మన్తఫోద్దీపకా ఇత్యర్థః. ధారావచయజడా వారిసంపర్క
శీతలా సభస్వంతః ప్రావృష్యాతాః. ని. 'సభస్వద్వాతపవన పవమాసప్రభంజనా' ఇత్య

స్తరాధారా ధారా¹ఁరిచయజడా వాన్తి సహసా
నభస్వస్త స్వస్తగి కథమివ వియోగః పరిణమేత్.

౧౯

మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజస్తనో
మయూరగళ కాహళీకలకలస్సముజ్జృంభతే,
పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం
నరేషు వనితాసు వా దధతి హంత కేకా ఇతి.

౬౦

మరః. సహసా అకస్తావతివేగేనే త్యర్థః. 'సహసేత్యాకస్తి కావిమర్శయో'ఁతి గణవ్యాఖ్యానే. 'స్వరాదిపాతాదవ్యయ'మితి కాకటాయనః. వాంతి ప్రసరంతి, అతః స్వంతః సుస్వరూపః, అతిదృఢ ఇతి యావత్. ని. 'అన్తోఽస్త్రవసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽన్తి' ఇతి వైజయంతీ. అథవా స్వంతః శుభావసానః దేహనాశరహిత ఇతి యావత్, వియోగో విరహభేదః, కథ మివ తుతో వా, ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. † పరిణమే త్పరిపాకం గచ్ఛేత్, అతిక్రాంతో భవేదితి యావత్, న పరిణమేదేవేత్యర్థః. సత్యా ముద్దీపకసామగ్ర్యాం తస్య దుస్తరత్వా దితి భావః. ఛేకానుప్రాసోఽలంకారః. 'భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజయుగ్గయోః, అవృత్తిర్వత్త్ర సముదైశ్చేకానుప్రాస ఇవ్యత' ఇతి లక్షణాత్. శిఖిణీవృత్తమ్.

౧౯

మహాసమరేతి. ప్రతిదిశం దిశిదిశి, మనోజస్తనో మన్దగస్య. జగదేకపీరస్యేతి భావః. మహాసమరసూచకో మహారణజ్ఞాపకః, మయూరగళ కాహళీకలకలః మయూర గళాః నీలకంఠకంఠా ఏవ కాహళ్యో వాద్యవిశేషా స్తానాం కలకలః శోలాహలః, కేకారవాదంబర ఇతి యావత్. సముజ్జృంభతే విజృంభితో భవతి. ని. 'కాహళం భృశశుష్కయోః, వాద్యభాండవిశేషే తు కాహళిః కాహళః కళ' ఇతి విశ్వః. ని. 'శోలాహలః కలకల' ఇత్యమరశ్చ. కి మితి సముజ్జృంభత ఇత్యత ఆహ.—పయోద మలినే' వార్షికవాసరేష్యిత్యర్థః. పరుషవిప్రయోగవ్యథాం దుస్సహవిరహచేదనాం, నరేషు పురుషేషు మధ్యే, వనితాసు స్త్రీషువా మధ్యే, కే నరాః కావా వనితాః, దధతి ధారయంతి? హంతేతి విషాదే, లేషాం తానాం చ సంహారకాలస్య సంప్రాప్తత్వాద్విషాద ఇత్యర్థః. ఇల్లేషం సముజ్జృంభత ఇతి సంబంధః. కే మూర్ధ్ని కాయతి హాజితీ కేకా మయూరవాణీ, యథాహమరసింహః. ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'తి. తా దృశిం వాణిం పదతో విభజ్య నరవనితావాచకత్వేనోల్లేఖణాదుల్లేఖాలంకార

† అత్ర కథమితి హేత్వర్థో నిపాతః. ని. 'కారణేఽసి కథం తక్మే విస్తయం రుదుద్భవే' ఇత్యభిధానాత్. 1 పరిచిత.

అమౌఘధరోదరవినిర్గతవారిధారా
సంమర్దమాంసలసమీరసమీర్యమాజ్ఞైః,
ఆమోదవీచినచయైః కుటజప్రసూనైః
రాకాశ మేతదవకాశవిహీనమాసీత్.

౬౦

ప. ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధశాఖనః,

ప్రరోహః ఇవ లక్ష్మ్యంతే వారిధారా ధరాం గతాః.

౬౧

రః. స చ నరేషు కే వనితాసు కా ఇతి చ యథాక్రమ మన్వయాద్యథాసంఖ్యాలక్ష్క-
రేణాంగేన సంకీర్త్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్.

౬౦

అంభోధరేతి. అంభోధరోదరేభ్యో జలధరగర్భగహ్వరేభ్యో వినిర్గతా వినిస్సృ-
తాః యా వారిధారాస్తాభి స్సహ సంమర్దే సం గ్రామకరణే మాంసలౌ బలవాన్ వారిధా-
రావిభేదకతయా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. మాంసం బలమస్మాస్తీతి మాంసల ఇతి విగ్రహః.
సిద్ధాదిత్వా న్నత్వర్థీయో లచ్చిత్యయః. 'బలవా న్మాంసలౌఽంసల' ఇతి పృత్తికారః.
ని. 'బలవా న్మాంసలౌఽంసల' ఇత్యమరశ్చ. తేన సమీరణి వాయునా సమీర్యమాజ్ఞైః,
ఆమోదవీచినాం గంధపరంపరాణాం నిచయస్సముదాయో యేషాం తైరవిచ్ఛిన్న
గంధబంధురైరిత్యర్థః. ని. 'ఆమోదో గంధపర్వయో' రితి విశ్వః. కుటజప్రసూనై
ర్గిరిమల్లికాకుసుమైః. ని. 'జమాఽథ కుటజ శ్శక్రో వత్సకో గిరిమల్లి కే' త్యమరః. ఏత
త్పరిదృశ్యమాన మివ స్థితమాకాశం నభః, అవకాశవిహీనం నీరంధ్రమాసీత్. అత్రాకాశ
స్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేఽసి తత్సంబంధకథనాదలిశయోక్తిభేదః. వసంతతిలకా
వృత్తమ్.

౬౧

ఘనేతి. ధరాం ఘనం, గతా స్తాప్తాః వారిధారాః రోదోంతరాళే దండాయ
మానతయః ప్రవృత్తా ఉదకధారాః, ఘనా మేషా ఏవ శ్యామలపత్రాణి నీలపలా
శాని యస్య తస్య, అన్యత్ర ఘనవత్ శ్యామలాని అథవా ఘనాని సాంద్రాణి శ్యామ
లాని చ పత్రాణి యస్య తత్తతోత్తస్య, వ్యోముఃఆకాశనైస్స, న్యగ్రోధశాఖనో వట
వృక్షస్య, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపాద్యట' ఇత్యమరః. ప్రరోహః జటా ఇవ, లక్ష్మ్యంతే
దృశ్యంతే, తథా వారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వాత్ప్రరోహత్వోల్లేఖా రూపకానుప్రాణి
తేతి సంకరః. అత్ర ఇవశబ్ద ఉల్లేఖానూం. 'ఇవేతీషదర్శోఽమోల్లేఖావాక్యాల
ఙ్కారేష్వీతి గణవ్యాఖ్యానే.

౬౨

1(అంభగపూరసుసంపూర్ణా స్తటస్థతరుపుష్పిణీః,
నదీః పశ్యేహ సామిత్రే ప్రవృద్ధా శ్చ దినే దినే) ౬౩

ప అమ్నాధిపానే సలిలేన సాకమాపీత మార్వాగ్నిశిఖాకలాపమ్,
తప్తాదరా వారిధరా వమన్తి విద్యుల్లతో న్నేషమిషేణ నూనమ్.
గ. ఇథం ప్రవృత్తేషు ఘనదినేషు దాశరథినా కథమపి నీలేషు తదా

అంభఃఇతి. హే సామిత్రే లక్షణ, ఇహ ప్రావృట్కాలే, అంభఃపూరణ
పయఃప్రవాహేణ సుష్టు సంపూర్ణాః, సుసంపూర్ణాః, తటే తిష్ఠంతీతి తటస్థానాం
తీరరుహాణాం కదంబకుటాదివృక్షాణాం పుష్పాణ్యను సంతీతి తటస్థతరుపుష్పిణీః, వా
యువశాన్నిపతితపుష్పవ్యాప్తా ఇత్కర్థః. తథా దినేదినే ప్రచిదినం. వీప్సయాం ద్వి
ర్భాషః. ప్రవృద్ధాః ప్రవృద్ధిం గతాః, సదీశ్చ, పశ్య. ఆత్రాయం ధ్వనిః అంభఃపూర
సుసంపూర్ణాః మదనరసాలిరేకవలీరిత్యర్థః. తటశ్చేదేనాత్ర నికటం ప్రతీయతే తటస్థా
నికటస్థా ఆనపాయన ఇతి యావత్. లే తరవః తరువత్ స్థితాః ప్రియా యాసాం
తాస్తథోక్తాః ఆతపివ పుష్పిణీ ర్వికాసవతీరితి బహువ్రీహిగర్భితవిశేషణసమాసః. ఆతః
ప్రవృద్ధాః కేలిలాభాద్వృద్ధిం గతాః నదీః ప్రియః పశ్యేతి. ౬౩

అమ్నాధీతి. అంభోధిపానే సముద్రజలపానసమయే. సలిలేన సాకమాపీతం
నిపీయమాన మార్వాగ్నిశిఖాకలాపం బడబానలక్వాలాశాలం, కర్ప, ని. 'జౌర్వస్తు
బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః. వారిధరా మేఘాస్తప్తాదరా స్సంతప్తకుక్షికుహరా
స్సంతః, విద్యుల్లతో న్నేషమిషేణ తటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన, వమన్తుర్గిరంతి, బహి
ర్నిర్గమయంతీత్యర్థః. అత్ర లాలాదినిరసనవాలినా వమనశబ్దేనోపచారా నిర్గమన
మాత్ర ముచ్యత ఇతి చారుత్వానిశయః. తదుక్తం దండినా—ని. 'నిష్ఠూతోద్గీర్ణవాం
తాదిగౌణవృత్తివృషాశ్రయం, ఆతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకఙ్క్షాం విగాహత' ఇతి.
నూన మిత్యుప్లేక్షాయాం సా చ మిషశబ్దేన విద్యుల్లతో న్నేషమపహ్నుత్యానత్యత్వ
ప్రతిపాదనా త్సాపహ్నువోప్లేక్షేతి సుకరః. ౬౪

అ. అశ్చ జైత్రయాత్రోపయోగిశరత్కాలస్సంస్తాప్త ఇతి వత్సం వర్షాపగమం
వర్ణయతి.—ఇథ మితి. ఇథ ముక్తప్రకారేణ 'ప్రవృత్తేషు, ఘనదినేషు మేఘాకులితదివ
సేషు, వార్షికవాసరే ష్విత్కర్థః. దాశరథినా శ్రీరామేణ, కథమపి గరియసా ప్రయత్నే
నాత్యంతప్రయాసేనేత్యర్థః. నీలేషు గమిలేషు సత్సు, అత వివ, తదాకార
కాంతిం తస్య శ్రీరామస్యాకారకాంతిం శరీరశోభాం, విరహజనితపాండురప్రభామి

1 అస్య పద్యస్య బహుషు శోకే వ్యవసలంభాచ్చిక్షేపః.

కారకాంతిం గమిత మివ శనైశ్శనై ర్దేఘమండలం పాండురమభూత్.

తస్య¹ చాపవ్యాపారవేళాయాం న సన్నిధాతవ్య మి²త్యంతరితౌ దస్తరితం కిల పాకశాసనశరాసనమ్.

౬౬

ప. రఘుపతిచాపఘోషసమయో భవితేతి కిల

పుష్పరతముద్భటం ఘనఘటాజనితం స్తనితం,

శ్వసితమరుద్ధి³రస్య విజితః కిల శాన్తి మగా

త్పరిచిత కేతకీకుటజనీపవనగి పవనః.

౬౭

త్యర్థః. గమితం ప్రాప్తితమివే త్యుత్పేక్ష, † 'సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీ'తి న్యా యాదితి భావః. శనైశ్శనై ద్విసక్రమేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః. మేఘమండలం పాండురం ధవళవర్ణ మభూత్. ని. 'వళితో ధవళోఽద్భుతః, హరిణః పాండురః పాండు' రి త్యమరః.

౬౮

తస్మేతి. తథా తస్య శ్రీరామస్య, చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనోద్యోగ కాలే, న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధౌ న స్థాతవ్యం, న ప్రత్యక్షే భవితవ్యమితి యావత్, మహద్వ్యాపారకాలే స్వవ్యాపారస్వాయుక్తత్వాదితి భావః. ఇతి కిల, ఇతి మత్వే త్యర్థః. కలే త్యభీకే వస్తుతస్తు న తథేతి భావః. ఏవ ముత్తరప్రాపి వ్యాఖ్యేయం, అత ఏవోత్పేక్ష. అంతరితాదాకాశా తత్ప్రకాశాత్, పాకశాసనశరాసన మింద్రస్యధనుః, అంతర్నిత మవగతం, అదృశ్యతాం గత మిత్యర్థః.

౬౯

రఘుపతీతి. రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్య సమయగ కాలః, భవితా భవిష్యతి, ప్రత్యాసన్న ఇత్యర్థః. భువో లుఖ్, ఇతి కిల ఏవం మత్వేత్యు త్పేక్ష. ఉద్భటముజ్జ్వలితం, ఘనఘటాజనితం మేఘబృందసముద్భూతం, స్తనితం గర్జితం, పుష్పరతం వినివృత్తం. ప్రకాంతమభూదిత్యర్థః. తథాస్య విరహిణః శ్రీరామస్య, శ్వసితమరుద్ధి ర్నిశ్వాసమారుతైః, అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రవర్తమానైరితి శేషః. విజితః కిల, నిర్జిత ఇవేత్యుత్పేక్ష. పరిచితాని పరిశీలితాని కేతకీకుటజనీపవనాని కేతకీనాం కుటజానాం గిరిమల్లికానాం నీపానాం కదంబానాం చ వనాని యేన స, తథోక్తః, పవనో వాయుశ్చ, శాంతిమగాదుపరతోఽభూత్. వృత్తమున్నేయమ్.

౭౦

† 'తదాకారకాంతివిజితమి వేతిపాతే శ్రీరామాశృతి శ్యామలకాంత్యా నిర్జితత్వాత్తద్భుజభేన శుభ్రమభూదిత్యుత్పేక్ష.

1 చాపస్య. 2 అస్తరితాస్తరాత్. 3 భియా. 4 అత్ర.

ప. తాపోపశాన్తిపటనాత్మతలోకహర్షా
వర్షానటీ గగనరంగతలాత్ప్రియాతా,
అమ్బోదవాద్యమచిరేణ శశామ సర్వం
నిర్వాపితాశ్చ సహ నైవ తటిత్ప్రదీపాః.

౬౮

గ. క్రమేణ వాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తి
మసహమానమివ తనిమానమభజత.

౬౯

(¹తథా)దుర్దినాపాయే లజ్కా యామపి రాజహంసనిశ్శబ్దసంభూరో

తాపేతి. వర్షాః ప్రావృడేవ నటీ నర్తకీ. ని. 'స్త్రీయాం ప్రావృట్ స్త్రీయాం భూమ్నివర్షా' ఇ త్యమరః. తాపోపశాంతిస్సంతాపోపశమనమేవ నటనం నాట్యం తస్మాద్ధేతోః, ని. 'తాండవం నటనం నాట్య'మి త్యమరః. కృతః, ఉత్పాదితః లోకానాం జనానాం ప్రేక్షకాణాం చ హర్ష ఆనందో యయా సా, తథోక్తా సతీ, రజ్యంలేఽస్మిన్నటా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్. ని. 'రంగౌ తు స్థానరాగౌ చే'తి వైజయంతీ, తస్య తలం ప్రదేశః గగనమేవ రంగతలం తస్మాత్ప్రియాతా అపగతాఽభూదితి శేషః. తథా సర్వమశేషమభోద ఏవ వాద్యం వీణావేణుమృదుగాదీని సర్వాణ్యవ్యంభోదవాద్యా నీత్యర్థః, అచిరేణ సహసా, శశామ శాంతిం జగము, తథా తటితః విమృత ఏవ ప్రదీపా దీపశ్వాలాశ్చ, సహసా క్షీప్రమేవ, నిర్వాపితాః, ప్రశమితా ఇత్యర్థః. ఏవం సమస్తవస్తు సావయవసూచకం, వస్తుతస్తు రూపకోపమయో స్సాధకబాధకప్రమాణాభావా త్సందేహో లజ్కారః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

౬౮

క్రమేణేతి. సకలమశేషం, వాహినీజాతం నదీవృక్షహః, కర్తృ. ని. 'జాతం జనిసమూహయో' రిత్వభిధానాత్, సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః. భావినీం భవిష్యంతీం, 'భవిష్యతిగమ్యాదయ' ఇతి భవిష్యదర్థే జినిః, వానరవాహినీపూర్తిం కపిసేనానదీపూరణం, అసహమానమమృత్యుమాణమివేత్యుత్ప్రేక్షా. వాహినీజాతస్య వాహిన్యన్తరపూరపూర్త్య సహనం యుక్తమేవేతి భావః. క్రమేణ దినక్రమేణ, తనిమానం తనత్వమభజత, ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ' తి వైజయంతీ.

౬౯

తథేతి. తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధావధిక దుష్టనివ సానాం చ అపాయే అపగమే సతి, ఏకత్ర శరదాగమసకా దన్యత్ర శ్రీరామవిక్రాంతి వశాచ్చేతి భావః. ని. 'మేఘచ్ఛన్నేఽన్న దుర్దీన మిత్యమరః. లజ్కాయాం రావణ పుర్యామపి, సాతంకసంచారయోగ్యాయామపీతి భావః, రాజహంసయో శృంగ

¹భవిష్యత్తితి మత్వా కిల భూమ్యామపి సమజని రాజహంసనిశ్చజ్ఞ-
సంభూతః. 20

ఏవం ప్రాప్తితాయామపి పోషితజనశేముషీముషి ప్రాప్యపి.

ప. కామక్షీ పృథ్వతక్కుభిన్నహృదయచ్చిద్రప్రణాళీగళ

నైత్రీసారలహూ ²ప్రతిశ్రవభరం నిర్వోధుమప్యక్షమే,

సూర్యయో నృథా రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి
గమ్యతే. నిశ్శంకసంచారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతంకవిహారశ్చ. ని. 'రాజాప్రభౌనృపే
చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః' 'భానుర్హంస సృహస్రాంతు' రితి విశ్వప్రకాశా
మరా, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో'రిత్యన్యత్ర విశ్వః. భవిష్య
త్తితి మత్వా కిలేత్యుల్లేఖః; భూమ్యామపి రాజహంసనిశ్శంకసంచారః కలహంసనిరా
తంకవిహారః, రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటజైత్రయాత్రా చ, సమజని సంజాతః, జనేః కర్తరి
లుజ్. 'దీపజనే' త్యాదినా చ్ఛేద్యాదేశః. 20

ఏవమితి. ఏవము క్తప్రకారేణ, ప్రాప్తితజనానాం ప్రవసితనరాణాం విరహిణా
మితి యావత్. శేముషీం ప్రజ్ఞాం హైర్యం ముష్టాతి విలాపయతితి ప్రాప్తితజనశేముషీ
ముషి ముషస్తేయే క్విప్. ని. 'బుద్ధిర్న సీమా ధిమణా ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతి'రిత్యమరః.
ప్రాప్యపి వర్తతా, ప్రాప్తితాయామపగతాయాం సత్యామసి. 20

అ. తతః కిం తత్రాహ. కామేతి. కామక్షీప్రా మన్నథప్రయుక్తాయే పృథ
త్కా బాణాః 'పృథక్కుబాణవిశిఖా అజిహ్వాగభాగాశుగా' ఇత్యమరః. తైర్భిన్నం విదా
రితం యద్భవదయం చిత్తం వక్ష్యమి. 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్ష్యాజీవ భావయో'
రితి శబ్దార్థమః. తస్య చిద్రం రంధ్రమేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమవమార్గః. ని. 'ద్యయోః
ప్రణాళీ పయనః పదవ్యా' మిత్యమరః. తయా గళన్నిర్గచ్ఛక్ మైత్రీసారస్పృఖ్యస్థిరాంశో
యస్య స కథోక్తః. అత ఏవ లహానిస్సారే త్కుద్రే చ ఆవిచ్చిన్నకామకేళిపతంత్రతయా
విస్ఫురతస్పృశంబంధ ఇత్యర్థః. మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా. ని. 'సారో బత స్థిరాంశే చేత్య
మరః. అత శ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాన్వేషణాంగీకారః స ఏవ భరంత మపి, కిముతాన్య
దితి భావః. ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః. నిర్వోధుం సమర్థ
యితుమక్షమే ఆశక్తే సుగ్రీవే చిరసంస్థితాం చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం, తాదృశీ

సుగ్రీవే చిర¹సంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం
కిష్కింధాం ద్రుత మాప కోఽకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్యణః.
(²తావకం భౌతరం వా త్వం మామకం వాసుగచ్ఛసి,
కింవా వానర మే తూర్ణం దీయతాముత్తరం వచః.)

గ. ³తతస్సామిత్రిరతీవ రుప్తః ప్రవిప్ల ఇత్యంగదేన విజ్ఞాపితోఽప్య
సంగసంగరసంగతపరిశ్రమాదజాతజాగరస్సుగ్రీవస్తద్ధర్మన⁴త్రాససంచలిత
సకలప్లవగబలకిలకీలాయితేన ప్రబుద్ధస్సచివయోః ప్లక్ష ప్రభావనామ్నోః
ప్రభావేన ప్రకృతిం ప్రవేదే. 23

మనిర్వాచ్యం. రాగేణ స్త్రీసంభోగాసక్త్యా యా అంధతా అవివేకితా తాం, శమయితుం
నిర్వాపయితుం, స్త్రీలంఘనతాం నిర్వర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితుమిత్యర్థః. కోప
కలుషః రోహిత్రాంతవిక్షిప్తహృదయః, లక్ష్యణః, రామాజ్ఞయా, కిష్కింధాం, ద్రుత
మాప ప్రాచ, శార్దూలవిక్రీడికం వృత్తమ్. † 24

తత ఇతి. తతః తదనంతరం. సామిత్రి ర్దక్షిణః, అతీవ రుప్తాఽత్యంతరోహిణి
స్యత్. ప్రవిప్లః కిష్కింధాం ప్రత్యాగత, ఇత్యంగదేన, విజ్ఞాపితోఽసి, అనంగసంగర
సంగతపరిశ్రమాద్రుతిరమణిరణసంప్రాప్తభేదాద్ధేతోః, 'శ్రమః ఖేదోఽధర్వరత్యాదే' రితి
లక్షణం, అజాతజాగరోఽనుత్పన్నప్రబోధః, సుగ్రీవః తస్య రోహిణిశవతో లక్ష్యణస్య
దర్శనాద్వస్తాసః సాధ్వసః తేన సంచలితానాం సంభ్రాంతానాం సకలానాం సమస్తానాం
ప్లవగబలానాం వానరసేనానాం కిలకీలాయితేన కిలకిలధ్వన్యాచరణేన హేతునా, కిలకిలే
త్యుకుకరణశబ్దః, ప్రబుద్ధో బోధం ప్రాప్తస్యత్, ప్లక్షః ప్రభావశ్చేతి నామనీ యయో
స్తయోస్సచివయోర్మంత్రిణోః ప్రభావేన ఉద్వేగనివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం
పూర్వావస్థాం ప్రవేదే ప్రాచ, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. ప. 'సోఽయం రోషపరీ
తాక్షో ద్వా¹ తిష్ఠతి వీర్యవాన్, వానరాన్వానరపతే చక్షుషా వ్రదహన్నివ, తస్య
మూర్ధ్నా వ్రణమ్య త్వం సభ్రత్రస్సహ బంధుభిః, గచ్ఛ శీఘ్రం మహాభాగ రోహి
హ్యస్య నివర్త్యతా' మితి. 23

1 సంశ్రితామ్. 2 వితత్పద్యం ప్రక్షిప్తమితి మన్వతే. 3 తత్ర. 4 జాతత్రాస.

† ప్రతిశ్రుతగిరమితిపాతే 'అర్యార్యాన్వేషణే'త్యాదిగిర మిత్యర్థః.

తత స్తస్మిన్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణం నిరూపయతి సతి
(1సద్యవవ) ముఖరితేదిబ్దుభోఽభూ ల్లక్షణస్య కిజ్యాఘోషః. 28

ప. తత్రాసనం ద్రుత మపాస్య పతిగి కపీనాం
తత్రాస నమ్రవదనో ఘనచాపఘోషాత్,
సంతోషమోక్షమివ భూరి భజక్ భుజంగః
సంతాపనాశపిశునా తరుణాభ్రఘోషాత్. 29

గ. తత్ర ప్రతిశ్రుతకార్యప్రోత్సాహనాయ కుపితేన భ్రాతృ

తత ఇతి. తతః, తస్మిన్ తథా ప్రకృతిమాపన్నే, సుగ్రీవే, రాఘవస్య ప్రాణ
ప్రియసఖస్యాపి లక్షణస్య, శ్రీరామస్య వా, రోషస్తస్య కారణం, నిరూపయతి, 'స మే
దుర్వ్యావృతం కించిన్నాపి మే దురనుష్ఠితం, లక్షణో రాఘవభ్రాతా క్రుద్ధః కిమితి
చింతయే' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా పర్యాలోచయతి సతీత్యర్థః. ముఖరితహరి
స్తుభిః ప్రతివాదికదిగంతరాలో, లక్షణస్య క్యాఘోషో గుణధ్వనిరభూత్, నిజాగమన
జ్ఞాపనార్థం లక్షణో ధనుష్టంకారం చకారేత్యర్థః. 28

తలేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, కపీనాం పతి సుగ్రీవః, ద్రుతం కీఘ్రమాసనం
సింహాసనం, అపాస్య త్యక్త్వా, ఆసనాదుత్థాయేత్యర్థః. ఘనచాపఘోషాన్తహఃకార్తుక
ధ్వనేః, నమ్రవదనః అవనతాననస్య, తత్రాస విభ్రాయ కథమివ సంతాపనాశపిశు
నాత్ గ్రీష్వాదిజనితసంజ్వరోపకాంతిసూచకాదితి విశేషణం చాపఘోషేఽపి యోజ్యం,
తరుణాభ్రఘోషా న్నూతనమేఘగర్జితాత్, భూరి భూయిష్టం యథాతథా, సంతోష
మోక్ష మానందవిఘాతం, భజక్ ప్రాప్నువన్నీతి విశేషణం సుగ్రీవేఽపి యోజ్యం, భుజంగ
స్సర్ప ఇవ. ని. 'సర్పః పృథాకుర్భుజగో భుజంగ' ఇత్యమరః. అత్ర తరుణాభ్ర
ఘోషస్య నీలకంఠోల్లాసకత్వాత్ లేషాం చ 'నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యభిధానాత్
భుజంగభుక్త్వాచ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వమవగంతవ్యం. ఉపమాలక్ష్యం. వసంతతిలకా
వృక్షమ్. 29

తలేతి. తత్ర విత్రాసనసమయే, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యం, సీతా
న్వేషణరూపకృత్యం తస్య. ని. 'అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. ప్రోత్సా
హనాయ ప్రవర్తనార్థం, కుపితేన విలంబాద్రుచ్చే భ్రాతృ రామేణ, ఏషః లక్షణః
ప్రేషితః ప్రహితః, ఇత్యుక్తేనైతి శేషః. మారుతినా హమామతా, ధార్యమాణం ధారణ

1 ఏతన్నాప్తి క్వచిత్. 2 హరిస్తుభిః. 3 లక్షణవ్యాఘోషః. 4 పోషమ్.
5 సంతోష. 6 తతః. 7 ప్రణయకుపితేన.

1 ప్రేషిత ఇతి మారుతినా భార్యమాణదైర్య స్సుగ్రీవసౌమిత్రిం సా
వ్యయితుం తారాం ప్రేషితవాన్. 22

ప. ద్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో
నిహ్మంతతారముపశాంతమోవికారం,
పూర్వాశయా విశతి సత్పుభభాజి మిత్రే
సత్యం నిశాంతసమమస్య నిశాంతమాసీత్. 22

గ. సా తు రామా రామానుజ మాసాద్య 2 చైవ మవోచత. 2౮

విషయాక్రియమాణం ధైర్యం యస్య స, తథోక్తః, మారుతివచనాత్పునర్లబ్ధైర్యస్స
న్నిత్యర్థః, సుగ్రీవసౌమిత్రిం, సాంత్యయితుం సామవచనైరుపలాలయితుం ని. 'సామ
సాంత్యముభే సమే' ఇత్యమరః. తారాం నిజవధూం, ప్రేషితవాన్, ప్రథమం స్వస్యైవ
దర్శనే పునః శోపాద్యో భవిష్యతి స్తీదర్శనే తు చైవ మితి మత్వా తాం ప్రహితవా
నిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'తద్దర్శనముక్తాత్వా న స్తశోపం కరిష్యతి, వ హి
స్త్రీపు మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వంతి దారుణ'మిత్యాది. 2౬

ద్రాగి. ద్రాక్ అంజసా వారుణీభజనేన సురాసేవనేన నిహ్నుతమాచ్ఛాదితం
రాజ్ఞః ప్రభో స్సుగ్రీవస్య తేజః ప్రతాపా యస్మిన్ తత్తథోక్తం, అన్యత్ర వారుణీ
భజనేన ప్రతీపిసంగత్యా నిహ్నుతమంతర్హితం రాజతేజస్పంద్రప్రకాశో యస్మిన్
తత్, ని. 'సురా ప్రత్యక్ష వారుణీ'త్యమరః 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్ర'ఇతి విశ్వప్ర
కాశః, నిహ్మంతా నిర్గతా తారా సుగ్రీవపత్నీ యస్మా తత్తథోక్తం, అన్యత్రాపగత
నక్షత్రం, ఉపశాంతో నిపుత్రప్రమోవికారో మోహవిక్రియా అన్యత్రాంధకార వ్యాప్తి
ర్యస్మిన్ తత్తథోక్తం, అన్య సుగ్రీవస్య నిశాంతం గృహం, కర్తృ, ని. 'నిశాంతం భవి
నోపసారితి విశ్వః. సకృభభాజి సన్దాగవర్తిని, ఆకాశమార్గసంచారిణి చ. మిత్రే సుహృవ
లక్షణే, ఆర్కే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః. పూర్వాశయా
పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థకాంతయా హేతునా, పూర్వదిశా చ, విశతి ప్రవిశతి సతి, సత్యం
యథార్థ మతవివోద్యేయ. నిశాయా రజన్యా అంతోఽవసానం తత్సమం తత్తుల్యం,
ప్రభాతకల్పమిత్యర్థః. ఆసీత్, శ్లిష్టవిశేషణేయ ముపమా. 22

సేతి. సా తు చైవ, రామా సుందరీ, ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః.
యత్రాకృతిప్రత్ర గుణా'ఇతిన్యాయాన్నిజగుణసంపదా లక్షణప్రసాదనపాటవాళియ
ద్యోతకవార్ధం రామేత్యుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రామానుజం లక్షణం, రామవద్గుణా

ప. ప్రాచీనం వ్యసనం సురేంద్రతనయాజ్ఞాతం వనే భ్రామ్యతః
సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపోర్బాణేన సాలచ్ఛిదా,
అద్యాస్య వ్యసనం తు పశ్చాద్విభాదాసీదుపేంద్రాత్తదా
తస్మిన్ తదపి ప్రశాంతమభవ జ్ఞానఘోషమాత్రేణ తే. 2౯

గ. తదనంతరం తారా¹సాంత్యవచనప్రశాంత్యోపేన సామిత్రిణా

హిత్వప్రకటనార్థ మిథం నిర్దేశః, ఆసాశ్య ప్రాప్య, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా ఆవోచత
ఉక్తవతీచ. 2౮

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ — ప్రాచీనమితి. సురేంద్రతనయాద్వాలినః, జాత
ముత్పన్నం, ఆతపివ వనే ఆరణ్యే, భ్రామ్యతస్సంచరతః, 'వాబ్రాణే'త్యాదినా శ్యవ్య
త్యయః. సుగ్రీవస్య ప్రాచీనం పురాతనం, వ్యసనం విపత్, ని. 'వ్యసనం విపది త్రంశే
దోషే కామజ్ఞోషజ' ఇత్యమరః. ఖరరిపోః ఖరాసురాంతకస్య శ్రీరామస్య, సంబంధి
నా, సాలచ్ఛిదా సప్తసాలవిదారిణా, బాణేన, నిరాకృతం నిరస్తమ్, వాలినం నిహత్య
తద్వ్యసనం నిరాకృతమిత్యర్థః. అద్యేదానీం తు ఇంద్రముచగతః ఉపేంద్రఇంద్రా
నుజో విష్ణుః తస్య తనయాత్, ప్రద్యుమ్నరూపేణాపతీర్ణత్వాదితి భావః. పంచ
ఆరవిందాదయో విభా బాణా యస్య తస్మాన్తన్తథాత్, మహావీరాదితి భావః. అస్య
తూర్వవిలక్షణం వ్యసనం స్త్రీ వ్యసనమిత్యర్థః. ఆసీత్. హే సామిత్రి తద్వ్యసనమపి
తే తవ, జ్ఞానఘోషమాత్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ, ప్రకాంతం నివృత్త మభవత్, ఇంద్ర
పుత్రకృతవ్యసనం తద్భాగ్నితా నిరస్తం ఇంద్రాచజపుత్రకృతవ్యసనం తు త్వయా
నిరస్తమితి క్రమోఽయం యుక్త ఇతి భావః. భవదీయచాపఘోషశ్రవణోత్తరక్షణ
ఏవ నివృత్తకామతంత్రస్సుగ్రీవో యుష్మత్కార్యనిర్వాహవరతస్త్రయా వర్తతే
అతస్త్రయా మహారాజపుత్రేణ న శోపితవ్య మితి ఫలితార్థః. అత్ర శ్రీరామస్య శరేణ
వ్యసననిరాసకత్వమస్య తు చాపఘోషమాత్రేణైవేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. కాద్యాల
విక్రీడితం పుత్రమ్. 2౯

తదనంతరమితి. తదనంతరం, తారాయాస్సాంత్యవచనేన ఉక్తరూపసామ
వాక్యేన హేతునా ప్రకాంత్యోపేన నివృత్తరోషేణ, సామిత్రిణా సాకం లక్ష్యణేన సహ
తటనతనయస్సుగ్రీవః, నవినయం భయభక్తిప్రయం క్తవినయసహితం యథా తథా

సాకం తపనతనయస్సవినయమాశ్రిత్య దాశరథిం ప్రాంజలిర్వ్యజిజ్ఞపత్.

గ. దేవ కపిబల ¹మఖలకులాచలనిలయమనిలతనయేనాహూతం. పురుహూత ఇవ పులోమజాపహరిణమనుష్టాదం రావణం రణేనిహ నివ్యసీతి. ౮౧

తతః—స. కకుభి కులిశపాణే రైథిలిం తాం విచేతుం

వినతమథ దిశాయాం మారుతిం ప్రేతభర్తుః,

దాశరథిం శ్రీరామం, ఆశ్రిత్యాధిగమ్య, ప్రాంజలిః కృతాంజలిస్సక్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస. ౮౦

దేవేతి. హేదేవ స్వామి శ్రీరామ, అఖలకులాచలనిలయం మహేంద్రాద్య శేషకులపర్వతనికేతనం, కపిబల మనిలతనయేన హనూమతా, ఆహూతం, అతః పులోమజాం శపీ అపహరతీతి పులోమజాపహరిణమ్, ని. 'పులోమజా శచీంద్రాణీ'త్యమరః. అనుష్టాదం నామ దానవం, పురుహూత ఇంద్రఇవేత్యుపమా, రావణం సీతాపహరిణి మితి శేషః. రణే, నిహనివ్యసీ వినాశయివ్యసీతి వ్యజిజ్ఞపదితి సంబంధః. మహేంద్రేణే ప్పితాం పౌలోమీం తత్పితృః పులోమనామ్నోఽనుమత్యా అనుష్టావో జహర ఇంద్ర స్త్యవమంతారం పులోమానమపహరారమనుష్టాదం చ నిహత్య తత స్తా ప్రత్యా సితవాసతి పౌరాణిణీ కథాఽత్రానుసంధేయా. తతస్తదనంతరమ్. ౮౧

కకుభీతి. వానరేంద్రస్సగ్రీవః, తామపహృతాం, మైథిలిం సీతాం, విచేతు మన్వేష్టుం, కులిశపాణే రింద్రస్య, కకుభి కేన సూర్యేణ కుభ్నతి ద్యోతయతీతి కకుప్ తస్యాం, ప్రాచ్యామిత్యర్థః. వినతం వినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం, అథేతి వాక్యారమ్భే, అనంతరం వా, ప్రేతభర్తృమస్య దిశాయాం, దక్షిణస్యాం దిశిత్యర్థః. 'అపం ప్రేవ హలంతానాం యథా వాచా నిశా దిశే'తి వచనాట్టావ్, మారుతింహనూమస్తం, అత్ర యువరాజస్యాంగదస్య ప్రాధాన్యేఽపి కార్యసాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణ మితి మన్వప్యమ్, తథా వరుణస్య దిశి ప్రతీచ్యాం సుషేణం స్వస్య శ్వశురం, తథాచ శ్రీ రామాయణమ్. 'అథ ప్రస్థావ్య చ హరీక్ సుగ్రీవో దక్షిణాం దిశం, అలవీ నైఘం కాశం సుషేణం నామ వానరమ్, తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమ' మితి, తథా యక్షరాజాంచితాయాం కుబేరాధిష్ఠితాయాం, హరితి. ఉత్తరస్యాం దిశి

1 అఖలమఖల. 2 హరిణం వాలాభిధానం. 3 నిహనివ్యసీతిపాతే ధవానిత్యధ్యా హర్తవ్యమ్.

వరుణదిశి సుషేణం యక్ష రాజాఞ్చితాయాం

హరితి శతవలిం చ ప్రాహిణోద్వాసరేంద్రః.

౮౨

గ. తదను దినేషు కేషుచిద్గతేషు మాసాతిపాతనాసహా నియత ముదగ్రదండ స్సుగ్రీవ ఇతి సత్వర ¹మితరదిగ న్తరప్రేషితేషు చ స్థవంగ బలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితా మారుతిజాంబవదంగద సలనీలప్రభృతయో ²వ్యలబ్ధిసీతోపలబ్ధయ స్తనయవినాశకుపితోకండు శాపనిశ్చేషితచరాచర ³మపరిచితచారప్రాంతరం కాంతారం క్రాంత్యా త్యర్థః. శతవలిం శతవలినామానం, వానరనాయకం చ, ప్రాహిణోద్వేషయామాన. మానినీవృత్తమ్.

౮౩

తదన్వితః. తదను వానరప్రేషణానంతరం, కేషుచిద్దినేషు గతేష్వతిక్రాంతేషు సత్సుమాసాతిపాతనస్య మాసాతిక్రమణస్యాసహోఽనహిష్టుః, ప్రేషణసమయే శ్రీరామా యణ్ణోకః. 'ఉద్ధృత్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వభ్యో భవేన్న మే' ల్యేకమాసమాత్ర స్యావధేః కృతత్వాదితి భావః. సహితేః పచాద్యచ్, తుతః నియతం నిశ్చితం, ఉదగ్ర దండశ్చండశాసః. ని. 'దండోఽస్త్రీ కాసనే రాక్షా'మితి వైజయంతీ, సుగ్రీవ ఇతి మత్వా, ఇతరదిగ న్తరప్రేషితేషు దక్షిణదిగ్వితిరీక్త దిక్తయ ప్రహితేషు, వ్యవంగబలేషు, వినత ప్రముఖవానరసైన్యేషు, సత్వరం తూర్ణం, ప్రతినివృత్తేషు అనధిగతసీతావృతాంతర యా ప్రత్యాగతేషు సత్సు, పితృపతిహరితి దక్షిణస్యాం దిశి, ప్రేషితాః మారుతిజాంబ వదంగదసలనీలాః ప్రభృతిర్యేషం లే తథోక్తాః. ప్రభృతిగ్రహాద్ధజగవాక్షగవయా దయోఽపి గృహ్యంతే. లేఽపి వానరోక్తమాః అలబ్ధిసీతోపలబ్ధయః అప్రాప్త మైథిలీలా భాస్పన్తః, తనయవినయవినాశేన నిజపుత్ర నిధనేన కుపితస్య క్రుద్ధస్య కండుసామో మహా న్నే శ్వాపేన నిశ్చేషితా విధ్వంసితాశ్చరాచరా జంగమస్థారాః మృగపక్షివృక్షగుల్మ దయో యస్తింస్త తథోక్తమ్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'కండు ర్నామ మహాభాగ సృత్యవాదీ తహాధనః. మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్ధవృధర్షణః. తస్య కస్తి న్యనే పుత్రో బాలశో దశవార్షికః, ప్రజప్తో జీవితాంతాయ క్రుద్ధస్తత్ర మహామనిః. లేన ధర్మాత్సనా శస్త్రం కృత్సం తత్ర మహద్వనం. అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షి వివర్జిత'మితి పరిచితచారం ప్రవృత్తప్రాణిసంచారం తచ్చ తత్ ప్రాంతరం నికటప్రదేశ శ్చ తన్న విద్యతే యస్తింస్త తథోక్త మత్యంతదుర్గమమిత్యర్థః. ని. 'ప్రాంతరం దూరకూ

కశ్చింశ్చి త్కాంతారే అసురమేకం నిరీక్ష్య రక్షగపతిరితి బుద్ధ్యా యుద్ధ
సన్నద్ధా బభూవుః. ౮౩

ప. నిశిచరపతి రి¹త్యవేత్య రోషా

దశనినిపాతనిభేన తాడనేన,

అసురహితమముం ప్రహృత్య దైత్యం

సురహితమేవ చకార వాలి²సూనుః!

౮౪

గ. తత స్తారేయవచనాత్తత ఇతో విచిత్ర్య నికటగిరిసానుశయా
స్సానుశయా స్ఫలిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమియమాన

న్యోఽఘ్నే³త్యమరః. తత్కాంతారం వివసం, క్రాంత్యాతిక్రమ్య, కస్తింశ్చితాంతారే
కుత్రదిదరణ్యే, ఏకమసురం, నిరీక్ష్య, రక్షగపతి రావణఇతి బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, యుద్ధ
సన్నద్ధా స్సమరసన్నాహవంతో బభూవుః ౮౩

నిశిచరేతి. వాలిసూను రంగదః, నిశిచరపతి రావణఇత్యవేత్య జ్ఞాత్వా, తమితా-
శేషః, రోషాత్ సీతావహరణరూపాకృత్యకరణజనితశోషాద్భేతోః, అశనినిపాతని
భేన దమోభిప్రహరసప్యశేన తాడనేన ముష్టిసూలేన, అసురేభ్యోహితం అసురహి-
తం, 'చతుర్థీ తదిచ్ఛే'త్యాదినా సమాసః. సురాణా మహితం చాముం దైత్యం, ప్రహృత్య
నిగృహ్య, సురహితమేవ, చకారేతి విరోధః, స చ అసురహితమచేతనం ప్రహృత్య
సురాణాం హితం సుఖం చకారేతి పరిహారాజ్ఞేహనుప్రాణితో విరోధాభాసోఽల-
క్ష్యుః. 'అభాసల్పే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్. పుష్పితాగ్రా
వృత్తమ్. ౮౪

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, తారాయా అపత్యం తారేయః అంగదః. స్త్రీభ్యో
ఢక్ తస్య వచరా న్నియోగవాక్యాద్భేతోః, తత ఇతస్తతత్రవిచిత్ర్యాన్వయ్య, నికట
గిరిసానుషు సమీపస్థగిరి ప్రస్థేషు శేరతఇతి తథోక్తాః, గహనసంచారజనితశ్రమాలిరేకా
త్తతతత్ర సంవిశంత ఇత్యర్థః 'అధికరణేకేలే' రి త్యచ్చుత్పత్తయః. అతవివ సానుశయా
స్ససంతాపాః, ని. 'భవే దమశయో ద్వేషే చక్వాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్వః. వాన
రాః, సలిలేష్వాశయా వాంఛయా, పిపాస యేత్యర్థః. జలచరపతంగానాం హంసకా
రండవాదిజలవర్తి పక్షివిశేషాణాం పశనోత్పతనైః ప్రడినోడ్డినాదిగతివిశేషైః అను
మియమాన మభ్యుహ్యమానం య త్వల్లలం సర స్తస్యోపశయమాశ్రయ మంతస్థం

¹పల్వలోపశయం కిమపి ²కుహరమవగాహ్య తత్ర కంచన కాఞ్చన మయం మయమాయానిర్మితం ³విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై హేమాయై ద్రుహిణేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయం ప్రభయా కృతావనం వనోద్దేశమవిశన్. ౮౫

తతఃకృతాతిథ్యాయాః స్వయంప్రభాయాః ప్రభావేన బిలాదుత్తీర్ణానాం సమయాతి ⁴పాతా దాపతివ్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి వికృతి

కాసారమిత్యర్థః. కిమపి కించిత్కుహరం భూమివివరగర్భమవగాహ్య ప్రవిశ్య, కంచన కమపి కాంచనమయం హిరణ్మయం మయస్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్రశక్త్యా నిర్మితం రచితం, తథా విహితతపోభంగాయై కృతతపోవిఘ్నాయై తస్మిన్నేవ వనే పూర్వం హేమయా మయతపోభంగస్య విహితత్వాదితి భావః. హేమాయై హేమాభ్యామై, సురాంగనాయై అపసరసే, ద్రుహిణేన నృత్తగీతసంతోషితేన విధాత్రా వితీర్ణం దత్తం స్వయంప్రభయా తదాభ్యయా, మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రికయా కృతావనం విహిత రక్షణం, వనోద్దేశం వనప్రదేశం, అవిశన్పివప్తవన్తః, హేమాయాః ప్రియసఖత్వా న్నేరు సావర్ణిదుహిత్రే సా వనం దత్తవతిత్యనుసంధేయం. ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'దుహితా మేరుసావర్ణరేపాం తస్యాస్వయం ప్రభా, ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమాః, మమ ప్రియసఖా హేమా నృత్తగీతవిశారదా, తయా దత్తవరా చాస్మి రక్షామి భవనోత్తమ' మితి. ౮౬

తత ఇతి. తతః ప్రవేశానంతరం, కృతాతిథ్యాయాః, అతిథిసత్కారేణోపచరిత వత్సా ఇత్యర్థః. స్వయంప్రభాయాః, ప్రభావేన సామర్థ్యేన, బిలాదుత్తీర్ణానాం నిర్గతానాం, సమయాతి పాతాదపధికాలాతిక్రమణాద్దేహోః, చండ్యంలే నిగృహ్యం లేనేనేనీతి దండః శిక్షా, సుగ్రీవస్య కర్తుః దండః, ఆపతివ్యతి కాలాతిక్రమణేన అన్తాః చండకాసనస్సుగ్రీవో దండయ్యవ్యతీత్యర్థః. ఇతి మత్స్యా, వికృతిం వికారం ప్రకృతివైకల్య మితి యావత్. ఉపేత్య, సంగతమనోగదేన సంగతమనోవ్యాధినా, ని. 'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః. అథ వవనతనయస్య హనుమతః వచనం తత్కాలోచితవాక్యం తత్ప్రవృత్తయేన తద్విత్వాసేన ప్రత్యాసీతా పునస్సమావృతా ప్రకృతిః పూర్వావస్థా యేన స తథోక్తేన, అంగదేన సహ, ప్రాయోవవేజో నామ దక్షిణాగ్రేషు

1 'పల్వలోపశయ' మితిపాతే అపశల్యం సమీపప్రదేశమిత్యర్థః. 2 బిలకుహరం. 3 విహితాకానభోభాగం విహిత. 4 పాతేన పతివ్యతి.

మువేత్య సంగతమనోగ దేనాంగ దేన పవనతనయవచన ¹ప్రత్యయప్ర
త్యానీత ప్రకృతినా సహ ప్రాయోపవేశమువేయుపాం ప్లవంగపుంగ
వానాం పరిదేవనకథా²ప్రసంగే జటాయుషో నిధనం నిశమ్య వింధ్యరథ్యా
ద్విహితసంపాతస్సంపాతిర్నామ ³గృధ్ర రాజస్తానేవమవాదీత్. ౮౬

ప. కే యూయ ⁴మక్షతబలేఽస్యభిధాయ పాపం

వత్సే జటాయుషి మమ శ్రవసీ దహంతః,

కస్తాత్పురా కిరణదాహితపక్షయగ్గం

దర్శేఘ స్థండిలే మరణార్థం సంకల్పావవేశనమ్. ని. 'ప్రాయోభూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః. తమపేయుపాం ప్రావృతాం, 'ఉపేయనానాన్వాననూచానశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. ఉదగ్రసుగ్రీవదండాపేక్షయా మరణమేవ వరమితి ముమూర్ష తామిత్యర్థః. ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'ఉపస్సృశ్యోదకం వింధ్యే ప్రాప్తిభాస్సముపావేశత్, దక్షిణాగ్రేఘ దర్శేఘ ఉదక్షీరం సమాశ్రితాః, ముమూర్ష వో హరిశ్రేష్ఠా ఏకత్ జనుమితః స్వహే'తి, ప్లవంగపుంగవానాం జాంబవదాదివానర శ్రేష్ఠానాం, పరిదేవనకథాప్రసంగే. 'రాక్షస్య వనవాసం చక్షయం దశరథస్య చ, జనస్థానవధం చైవ వధం చైవ జటాయుష' ఇత్యాదివిలాపగోష్ఠీ ప్రస్తావే, జటాయుషో నిధనం మరణం, నిశమ్య శ్రుత్వా, వింధ్యరంధ్రాద్వింధ్యపర్వతకందరాల్, విహితసంపాతః కృశనిర్గమః తత్పురామర్కార్థం వినిష్కాంత ఇత్యర్థః. సంపాతిర్నామ, గృధ్రరాజః, జటాయుర్భూత తాన్వానరా నేపం పక్ష్యమాణ ప్రకారేణావాదీదవోచత్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'సంపాతిర్నామ నామ్నాః చిరంజీవీ విహంగమః, భ్రాతా జటాయుష శ్రీమా నృఖ్యాతబలపామవః. కందరాదభిసంక్రమ్య సవింధ్యస్య మహాగిరేః, ఉపవిష్టా హరిశ్రేష్ఠా దృష్ట్వా హృష్టాత్పా గిరమబ్రవీ'దితి. ౮౬

అ. తదేవాహ—కఇతి. అక్షతబలే అప్రతిహతపరాక్రమేఽసి, వత్సే అనుజే జటాయుషి, పాపం నిధన మభిధాయోక్త్యా, మమ, శ్రవసీ కణ్ఠా, ని. 'కర్ణశబ్దగ్రహశ్రోత్రం శ్రుతిస్త్రీ శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః. దహంతః భస్మీకుర్వంతః, యూయం, కే, కస్తా చ్ఛివోదహనాడేలోః, పురా పూర్వం, సూర్యమండలం ప్రత్యుద్గమనకాల ఇత్యర్థః. కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధం పక్షయగ్గం గరుద్యుగళం యేన తం, తిగ్ధాంశుం చండభాను ముష్ణవచనా, తతోఽపృతితీక్షణవచనేనేత్యర్థః. శిశిరీకు

తిగ్దాశుముష్టవచసా శిశిరీకురుధ్వే.

౮౭

గ. తత స్తైః ¹ప్రస్తావితప్రవృత్తిస్సంపాతిః ప్రాప్తితాయుషే. జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పురా కదాచిదామిషాన్వేషణాయ ప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనామ్నా సమామ్నాతం మహేంద్రమహీధ్రరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమానజానకీపరిదేవనం జానానస్సూక్ష్మచక్షుః పునరప్యవోచత.

౮౮

అలం కాతర్యేణ లజ్కాభిధానాం యాతుధానరాజధానీ మధివసతి సీతా దశవదనసీతా తత్రగచ్ఛంతు భవంతః.

౮౯

రుధ్వే, శిశిరీకురుధ వక్షదహనజనితదుఃఖాదప్యలిరిచ్యతే, యుష్మద్వచనజనితదఃఖ మితి భావః. సంపాతే స్సూర్యకిరణవర్గపక్షతయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణేఽనుసంధేయా, ఆత్ర తిగ్దాశోశ్శిశిరీకరణాసంబంధేఽసి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః. వసంతలిలకావ్యీత్రమ్.

౯౦

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, తైర్వానరైః ప్రస్తావితప్రవృత్తిరాదిత ఆరభ్య కథితవృత్తాంతః, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. సంపాతిః, ప్రాప్తితాయుషే మృతాయ జటాయుషే నివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం, నిర్వర్త్య, కృత్వేత్కర్థః. ని. 'నివాహః పితృతర్పణ' మిత్యమరః. పురా పూర్వం, కదాచిత్కన్తింశ్చిత్సమయే, అమిషాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనాయ, అహారానయనార్థ మిత్యర్థః. ప్రేషితేన ప్రహితేన, సుపార్శ్వనామ్నా, నిజసుతేన స్వతనయేన, సమామ్నాతం కథితం, మహేంద్రమహీధ్రస్య మహేష్వాఖ్యకులవర్వతస్య, మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాత ఆరణ్యకాండే మహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజమిత్యత్ర, రంధ్రా ద్విలాల్ వినిర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః అవహ్రియమాణాయాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాసం, జానానోఽవబుధ్యమానః, మనస్యమనందధాన ఇత్యర్థః. 'క్షాంతవదోధన' ఇత్యస్తాచ్ఛాసచ్, సూక్ష్మచక్షుః సూక్ష్మదృష్టిః పూర్వోత్తరానుసంధానకుతల ఇత్యర్థః. సంపాతిః పునరప్యవోచత.

౯౧

ఆ. తదేవాహ—అలమితి. కాతర్యేణ భయవిహ్వలత్వేన, అలం, కాతర్యం న కర్తవ్య మిత్యర్థః. ని. 'అలం భూషణచర్యాప్తిశక్తిచరణవాచక' మిత్యమరః. కుతః, దశవదనసీతా రావణావహ్నితా, సీతా, లంకాభిధానాం, యాతుధానరాజధానీం రాక్షసనగరీం, అధివసతి అధిపిత్వతి, తత్రాస్త ఇత్యర్థః. 'ఉపాన్వధ్యా జ్వన' ఇతి కర్తవ్యం

¹ ప్రస్తావికవృత్తాంతః; ప్రస్థావికవృత్తాంతః.

కింఞ్చ—స. దివాకరస్థోషభవాం ¹మమూర్తిం
 నిశాకరో నామ మునిర్నిరస్యక్,
 జగాద వః కార్యమహార్యదైర్యాః
 క్షణేన తాం ద్రక్ష్యథ ²రామపత్నీమ్.

F O

ఇతి బ్రువాణం కృతసౌహృదం తం

తత స్తత్ర, లఙ్కాం ప్రతీత్యర్థః, భవతో గచ్ఛంతు, 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమః.

O F

అ. తస్మిన్నర్థే ప్రత్యయాస్తరం విద్యత ఇత్యాహ—కిం చేతి. అ. తదేవ విప్రుణోతి—దివాకరేణ సూర్యేణ యః ప్లావః పక్షదాహః తస్మాద్భవతీతి తథోక్తం, మమ ఆర్తిం మత్సీదాం, సంతాపమితి యావత్. నిశాకరో నామ నిశాకర ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః, చంద్రశ్చ ప్రతీయతే, మునిః అతీతానాగతదత్తీ, నిరస్యక్యదా సీతాన్వేషణార్థం వానరా ఆగచ్ఛేయుస్తదా తప పక్షద్వయం పునః ప్రయాథా భవేదిత్యాదివచనప్రత్యయైర్నిరాకర్త్య, దివాకరకృతసంతాపస్య నిశాకరేణ నివర్తనం యుక్తమేవేతి భావః. హే అహర్యదైర్యాః, అపరిహర్యధైర్యసంపన్నా, వానరాః, అతో ధైర్యత్యాగో యుష్మాకం న యుక్త ఇతి భావః. ఐ యుష్మాకం, కార్యం, జగాద ఉవాచ.—తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'విద్యంతి ప్రేషితా స్తత్ర రామదూతాః ప్లవంగమాః, ఆఖ్యేయా రామ మహిషీ త్వయా లేభ్యో విహంగమే'తి. తత్తస్మాత్కారణాత్, రామపత్నీం సీతాం, క్షణేనాల్పకాలేన, ద్రక్ష్యథ ప్రేక్ష్యథ, సత్యవచసో, మునేర్వచనం నాన్యతం భవిష్యతీతి భావః. ఉపేంద్రవల్లపుత్రమ్.

F O

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బ్రువాణం కథయంతం, కృతసౌహృదం విరచిత సఖ్యం, పరావరజ్ఞం పూర్వోత్తరపర్యాలోచనచతురమిత్యర్థః. తం ప్రసిద్ధం సం

† సుహృదయశ్చిన్య యువాదిత్వాద్భావే అబ్ధిశ్యయే హృదయస్య 'హృదై ఖయదణ్లాసే' ష్వితి హృద్భావే ఆదివృద్ధా చ సౌహృదశబ్దః. నను కథం 'హృద్భగసింధ్యంతే పూర్వపదస్య చేతి నోభయపదవృద్ధిః. ఇత్థం, అణి పురతః హృదాదేశ వృద్ధికాస్త్రయో రన్యత్ర సావకాశయోః పరత్వాద్వృద్ధికాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే తత్ప్రేరేపకాలే హృదంతత్వాభావా న్నోభయపదవృద్ధిరిత్యాదివృద్ధిః, తతో హృదాదేశః, తదనంతరం తు హృదంతత్వోపజీవనేన నోభయపదవృద్ధిః, ఆకృతిపదార్థపక్షే వృద్ధేరేకత్వాత్తస్యాస్త్రైశ్చకస్మిన్ పక్షే సకృత్ప్రేరేపకాయాస్తత్రైవ పునః ప్రవృత్త్య

1 మదార్తిం. 2 రాజపత్నీమ్.

సంపాతిమాపుచ్చ్య ¹పరావరజ్ఞం,

ప్రవృద్ధహర్షాః ప్రథితప్రభావాః

ప్రతస్థితే వానరయూధనాథాః.

F ౧

²పర్యాప్తప్రమదమువేయుషాం కపీనాం

³పంథానం దశముఖనూర్గమూర్గణాయ,

పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం

పాతి మాపుచ్చ్య వసుం సాధయామ ఇతి పృష్ట్యా, ప్రథితప్రభావాః ప్రఖ్యాత బల పారుషాః, వానరయూధనాథాః అంగదాచివానరశ్రేష్ఠాః, ప్రవృద్ధహర్షాః జానకీ పృతాంతశ్రవణలభాదమందానందభరితాస్సంతః, ప్రతస్థితే ప్రస్థితాః 'సమవప్రవి భ్యిష్ఠ' ఇత్యాత్మ నేపదమ్. పృత్రముపజాలిః.

F ౧

పర్యాప్తేతి. పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షో యస్తాత్తం, పరిపూర్ణానంద కర మిత్యర్థః. 'ప్రమదసంమదో హర్షః' ఇతి నిపాతనాత్సాదుః, పంథానం సంపాతి కథితమూర్గముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, లబ్ధప్రపుత్తితయా సంతుష్టాంతఃకరణానా మిత్యర్థః. తథా దశముఖనూర్గమూర్గణాయ రావణపదవ్యస్తేషణార్థం, పాథేయీ కృతం సంబలీకృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞా యై స్తేషాం, తీక్ష్ణదండోఽయం సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాచీవనేన రావణగత్యస్తేషణామిత్యర్థః. ని. 'పాథేయం సంబలః'

త్విత్యభావాత్, యద్వా 'హస్యగసింధ్వంత' ఇత్యత్ర అంతగ్రహణసామర్థ్యాదిదం విజ్ఞాయతే హృదంతాదేవాణాదయో యే విహితాః తేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః న తు హృదయాంతాదణాద్యుత్పత్త్యంతరం హృదాదేవే భవతీతి. తేన శోభన హృదయార్థక సుహృదయశబ్దప్రకృతికం సాహృదమితి భవతి. సాహర్ద మితి తు మిత్ర వాచి సుహృచ్చబ్దప్రకృతికమితి న కల్పిద్దోషః. కేచిదాహుః, 'యువాదిషు సుహృ త్సు హృదయకబ్దా ద్వాపి పత్యేతే; తత్ర సుహృచ్చబ్దస్యాపి సుహృదయశబ్దప్రకృతి కస్య ఏకదేశవికృతస్యాయేన సుహృదయశబ్దపాతాదేవాణి సిద్ధే ఘనః పాతోఽన్యత్ర సుహృదయశబ్దే యధ్వవతి తస్యసుహృచ్ఛే నాస్తితి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన సుహృదయశబ్దా దణి హృదాదేవే భవత్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్చబ్దాదణి తు నోభయపదవృద్ధిరితి. అవశే తు 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య' ఇతి క్వచి దుత్తరపదవృద్ధ్యభావ మాహుః, ఇతి శ్రీకూరనాభిరచితం యమకరత్నాకర వ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాఘ్నీదయ వ్యాఖ్యానే అనూదితమ్.

1 పరావరజ్ఞమ్. 2 పర్యాప్తం. 3 పాంథానాం.

పాథోధిర్నయనపథాఽతిధిర్బభూవ.

F 2

సుత్రామపుత్రాశిలీముఖానాం

స్మృత్వా గణస్తత్ర వలీముఖానాం,

అపామపారస్య నిధేశ్చ¹పశ్చా

దవాఙ్ముఖో వక్తుమవాఙ్ముఖోఽభూత్.

F 3

గ. తదను వానరసేనామేనామవార్యమాణకాత ర్యామిత్యేమవద

దంగదః,

F 4

మత' మితి యాదవః. కపీనాం వానరాణాం, పాథోధి స్సముద్రః నయనపథాతిధి
రేత్రచూర్ణగోచరో బభూవ. అత్ర కపిరాజశాసనే పాథేయత్వరూపణాద్రూప
కాలజ్కారః. ప్రహర్షిణీపుత్రమ్. †

F 5

సుత్రామేతి. వలీముఖానాం గణః వానరయూధవః, సుత్రామపుత్రారే ర్వాల్లి
మగనస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖానాం బాణానాం, అమోఘానామితి భావః. అపా
రస్య దుస్తరస్య, అపానిధే స్సముద్రస్య చ, స్మృత్వా, అమోఘా శ్రీరామబాణా
దుస్తరం వారిధిం చ మనస్యసుసంధాయే త్యర్థః. ఉభయత్రాపి, 'అధీగర్థదయేశాం కర్త
ణీ'తి వస్తీ, సా చ శేషాధికారాచ్ఛేషత్వవివక్షాయామేవ కర్త త్వవివక్షాయాం తు ద్వితి
యాభవతీతి వేదితవ్యం, చక్షూల్ స్తరణానంతరం, అవాఙ్ముఖోఽవనతవదన స్సక్, వక్తు
మాశయం కథయితుం, న విద్యంతే వాచో ముఖేషు యస్య సోఽవాఙ్ముఖోఽభూత్
మూఠోఽభూత్ శ్రీరామబాణానామమోఘత్వం పాథోనిధే ద్దుస్తరత్వం చానుసం
ధాయ కి మత్ర కర్తవ్యమస్తాభిరితి ఇతికర్తవ్యతాపాఢ్యేన నిరుత్తరోఽభూత్త్యర్థః.
పుత్ర ముపజాతిః.

F 3

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, అవార్యమాణం అపరిహార్యమాణం కాతర్యం
భయవిభ్రాంతత్వం యస్మాస్తాం, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వానరసేనాం, ప్రత్యంగదః ఇత్థం
వక్ష్యమాణరీత్యా. అవదత్ అవోచత్.

F 4

† 'పర్యాప్తం ప్రమద' మితి పాంథానా మితి చ పాతే సంపాతివచనా త్పీతా
స్థితి పరిచ్ఛానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అత ఏవ దశముఖమార్గమార్గణాయ
పాంథానాం గమచలీనామితి కపీనాం విశేషణమ్, అస్యత్సర్వం సమానమ్, అయ
మేవ పాతస్సాధురితి భాతి.

1 చశ్యక్. 2 అకథయత్.

ప. కిమితి భజథ మానం వానరా మానహీనా
 సుగరరచిత¹కుల్లోల్లంఘనే కుంతితాశాః,
 అకలశభవలేహ్యం² దుశ్శమం³ బాడబాద్యై
 రనవధి మయశో⁴ఽబ్ధిం కిం సమర్థాస్తరీతుమ్.

౯౫

గ. తతః పారావారస్య పారీణితాయా మాత్తశ క్షేరియత్తాంప్ర

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—కిమితి. హే మానహీనా అభిమానశూన్యా. వానరాః, ప్రాణసంకటేఽపి మానో న పరిత్యాజ్య ఇతి బోధయితుమేవమామంత్రికమితి ద్రష్టవ్యం, సుగరరచితకుల్లోల్లంఘనే సగరనిభాతమల్పాప్రా మసాగరతరణే, కుంతితాశాః భగ్నత్వాహాస్సంకః, కిమితి కస్తాధేతో, మానం నిరుత్తరతాం, భజథ ప్రాప్నుథ, న చైతద్దుక్తమితి భావః. కుతః కలశభవలేహ్యమస్త్యాస్వాద్యం న భవతీత్యకలశభవలేహ్యం, కిం చ బాడబాద్యైర్బుడబానలప్రభృతిభిః, అన్యశ్చా ద్దరణానిబాదయశ్చ గృహ్యంతే, ని. 'బాడబా' బడబానల' ఇత్యమరః. దుశ్శమం శమయితు మశక్యం 'ఈషద్దు' రిత్వాదినా ఖల్విత్త్యయః, అనవధిమమర్యాదం, శతసహస్రాదియోజనపరిమాణరహిత మిత్యర్థః ప్రసిద్ధసాగరస్తు చైవం భూత ఇతి భావః. అయశో⁴ఽబ్ధి మవశీర్తి సాగరం, తరీతుముల్లంఘయితుం, 'వూ' పేతి దీర్ఘః, సమర్థాశ్చక్తాః కిం, న సమర్థా ఏవేత్యర్థః. సాగరమిమం సుతరం యది న లంఘయేయస్తస్మి దుస్తరో దుష్క్రీర్తిసాగరః ప్రసక్తో భవేత్, తథాచ గీతాయామ్. 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్నరణాదచ్యుత' ఇతి న్యాయా న్నవనసర్థస్సాన్విత, తస్మాన్సర్వత్రైవ సాగరోల్లంఘన ఏవ పునరుత్సాహః కర్తవ్య ఇతి భావః. అత్ర ప్రసిద్ధసాగరాదుపమానాదుపమేయస్యాయశస్సాగరస్య ధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః, మానిసిచ్చత్రమ్.

౯౫

తతఇతి. తతః అంగదవచనానంతరం, వానరయూధపేషు గజగవయగవాతాది వానరయూధనాఢేషు, ని. 'యూధనాస్త్ర యూధప ఇత్యమరః. పారావారస్య సముద్రస్య పారీణితాయాం పారంగతత్వే, సముద్ర పారోల్లంఘన ఇత్యర్థః.' సముద్రో¹ఽబ్ధి రహపారః పారావార' ఇత్యమరః. ప్రత్యేకమేకైకస్మిన్నిత్యర్థః, విభక్త్యర్థేఽవ్యయభావః, అత్తశక్తేః స్వసామర్థ్యస్మేయత్తామేతాః, దశవింశతిలింగింశదాదియోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వప్లవశక్తిమిత్యర్థః. తథాచ శ్రీరామాయణే. 'అబభాషే గజస్త్రప్లవేయం దశయోజన'మిత్యాది. కథయన్తు సత్పు, జాంబవాత్, ప్రభంజనసంజాతం పవనతనయం, పితృవదత్కన్తపవనత్వద్యోతనార్థ మేతద్విశేషణం, అంజ

త్యేకం కథయత్సు (1 వాసర) యూధవేషు నిర్దిశ్యాంజనేయం ప్రభంజ
నోసుజాతం జాంబవానిత్యమభిహితవాన్. F L

ప. హే వీరా యూధనాథాః పరిణలిపరుషః † కార్య ఆసీద్విషాదః
కస్తాదస్తాక మేతజ్జలనిధితరణే శక్తిరేతావతీతి,

స్త్రుత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞామయ మనిలసుతో లంఘనాయోస్తుభిశ్చే

నేయం అంజనాగర్భసంఘాతం హనూమంతం, తేత్రాతికయద్యోతనార్థమేతత్, నిర్ది
శ్యాభిహితవాన్, నను 'భూతలే సాగరే వాఽపి తైలే మాపననేషు చ, పాతాళస్యాపి
వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతి' రితి పూర్వం సుగ్రీవసన్నిధౌ గణాదివాసరయూధ
ప్రైః స్వస్వకక్షేః ప్రఖ్యాపితత్వాదిదాసీం 'ప్లవేయం దశయోజన' మిత్యాదినా పునః
కిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవస్త ఇతి చేత్సత్యం, అధికశక్తియుక్తా ఆప్యేతే
రావణాధిష్ఠితలఙ్కాం ప్రవిశ్య నీతాన్వేషణం దుష్కరమితి మత్వా తాదృశకార్య
సాధకస్య మహాధీరస్య హనూమతః ప్రాత్సాహసార్థం తథోక్తవస్త ఇతి సర్వసమంజసమ్.

ఆ. ఉక్తప్రకారమేవాహ. — హే వీరా ఇతి. హే వీరాః కూరాః, యూధ
నాథాః యూధశ్రేష్ఠాః యూయం చాహం చ వయం లేషామస్తాకం 'త్యదాదీని సర్వై
ర్నిత్య'మిత్యేకశేషః, ఏతస్య జలనిధేస్తరణే లంఘనే, శక్తిసామర్థ్యం, ఏతావతీ ఇయతీ,
దశయోజనాది మాత్రవిషయకృత్తః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ, పరిణలిపరుషః ఫలకారవిరసః,
విషాదశ్చేతోభక్తః, భేద ఇతి యావత్ 'విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావదిం
తస్తే' రితి లక్షణాత్, కస్తాదేతోః, కార్యః కర్తవ్యః, ఆసీత్, నాయం కార్య ఇత్యర్థః.
అథవా కార్యే కృతవస్తువిషయే, పరిణలిపరుష ఇత్యాదియోజనా, కుతః ఆయ మేష,
ఇతి హస్తనిర్దేశః, అనిలసుతః హనూమాన్, అనిలవదేవ తనస్త్వీతి భావః, రాజ్ఞః సుగ్రీ
వస్య, ప్రతిజ్ఞామ్. 'ఉద్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వభ్యో భవిష్య'తీత్యేవంరూపాం,
అథవా 'యచ్చ మాసా నిన్వృత్తోఽగ్రే దృష్టా నీలేతి వక్ష్యతి, మత్పుత్రవిభవో భోగై
స్సుఖం స విహరిష్య'తీత్యేవం రూపాం వా. ప్రతిజ్ఞాం వాచం, స్త్రుత్వా, లంఘ
నాయ సముద్రతరణాయోస్తుభిశ్చేతి ముఖ్యశ్చేదుద్యుక్త స్వాధ్యక్షిత్వర్థః. తస్మిన్మయ

1 ఏతన్నాప్తిః పిల్. 2 సుభవం. 3 కోయమ్.

† 'కార్యమాధీవిషాద' ఇతి పాతే కార్యం మధ్నాతీతి నాశయతీతి కార్య మాధీ
విషాదః కస్తాదితి యోజనా.

దేభదః ప్రాదుర్భవేత్కిం కథయత పయసామాస్పదే గోష్పదేవా.

ఉదపతదుపభోక్తుం మండలం చండభానోః

పరిణతఫలబుద్ధ్యా బాలభావేఽపి సోఽయమ్,

తదను కులిశపాతక్షుణ్ణగండాయ తస్మై

వరమదిశద మేయం వాయుత్పప్త్యై విధాతా.

౯౮

ఇత్థం జామ్బవతా¹ పరావరవిదా సంధుక్షితప్రాభవః

సా మాస్పదే సాగరే, 'అస్పదం ప్రతిష్ఠాయా' మితి నిపాతనాత్సూడాగమః, గోష్పదే గోపాదన్యాసే వా, భేదోఽంతరం, ప్రాదుర్భవేదుత్పద్యేత కిం, న ప్రాదుర్భవేదేవేత్కర్థః. కథయత, యద్యత్ర ప్రత్యుక్తి ర్విద్యేత తస్మై కథయతేత్కర్థః. మహాత్మనోఽస్య యది తిలీర్వా స్యాత్తదా గోష్పదమివ సాగరోఽపి సుతర ఇతి భావః. అత్ర సాగరగోష్పద యోర్భేదసంబంధేఽవ్యభేదసంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాలిఖయోక్తిః, (3) సగ్ధరావృత్తమ్.

ఉదపతదితి. సః ప్రసిద్ధోఽయం, హనూమాన్, బాలభావేఽపి బాల్యేఽపి, పరిణతఫలబుద్ధ్యా పరిపక్వఫలభ్రాన్త్యా, చణ్డిగానోస్సూర్యస్య, మండలముపభోక్తృ మభ్యవ హర్తముదపతదుత్పతితవాన్, తదనూత్పతనాన్తరం, కులిశపాలేన ఇంద్రప్రయుక్త వశ్రాభిసూలేన, క్షుణ్ణగండాయ భుగ్గుహనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే, విధాతాబ్రవ్య, వాయోరేతత్పితృస్తుప్త్యై పరితోషార్థం, తదాసిం తనయ ప్రహరణోపాద్వాయునా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్య విహితత్వాదితి భావః. అమేయమసదృశం, పరం కాంక్షితం కల్పాయురక్షయ్యత్వమజయ్యత్వం బ్రహ్మస్తనారాయణాస్త్ర పాశు పతాస్త్రప్రభృతిభిరభేద్యత్వం చ. ఆదిశద్దత్తవాన్, ని. 'దేవాద్వృతే పరశ్చేష్ఠ' ఇత మరః. బాల్య ఏవ బహుయోజనోత్పతనదక్షస్యాముష్యవీరస్యేదాసిం కియదేతచ్ఛతయోజన విస్తీర్ణార్ణవలంఘనమితి భావః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ప్రసాదితే చ పవనే బ్రవ్య తుభ్యం పరం దదౌ, ఆశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమే'తి. అత్ర బాల్యేనభో ల్లంఘనజంఘాలస్యాస్యేదాసిం సాగరతరణం కియదితి దండాపూషికయాఽర్థాంతరస్యా పాదనాదర్థావత్తిరలఙ్కారః. 'దండాపూషికయాఽర్థాన్తరావతన మర్థావత్తి'రితి సర్వస్వ సూత్రమ్. మాలినివృత్తమ్.

౯౯

ఇథమితి. ఇథ ముక్తప్రకారేణ, పరావరవిదా, పూర్వోత్తరకార్యపర్యాలోచన చతురేణేత్కర్థః. జాంబవతా, సంధుక్షితం నమపాద్యోధితమ్, ప్రాభవం సామర్థ్యం

కృత్వా వృద్ధిముపేయుషా స్వవపుషా త్రైవిక్రమం ప్రక్రమమ్,
 ఆరుహ్యద్రితటం యథోచితమసౌ సమ్మాన్య ¹నైన్యాధిపా
 నాసన్నానథ సన్ననాహ తరితుం వారానిధిం మారుతిః. FF
 ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే,
 కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్థమాంతః.

యస్య స, తథోక్తః, ఆసౌ మారుతిః, త్రయో విక్రమా యస్య త్రివిక్రమః బలిమగ్న
 వామనరూపా విష్ణుః తస్యేషం త్రైవిక్రమం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధి
 మిక్యర్థః. ఆతపివ నిదర్శనాలంకారః, ఉపేయషా ప్రాప్తవతా, స్వవపుషా నిజశరీరేణ,
 వృద్ధిం, కృత్వా, ప్రవృద్ధశరీరస్సన్నిత్యర్థః. ఆద్రితటం మహేష్వరైలసానుమారుహ్య.
 ని. 'తటం త్రి'ష్విత్వమర్థః. ఆసన్నాన్ స్వసమీపస్థాన్, నైన్యాధిపానంగదజాంబవదాది
 సేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం, సమ్మాన్య బహూకృత్య, ఆధానంతరం, వారాన్,
 నిధిం సముద్రం, తరితుం లంఘితుం, వికల్పాన్న దీర్ఘం, సన్ననాహ సన్నాహం
 కృతవాన్. కాద్దాలవిక్రీడితం పృతమ్. FF

ఇతి శ్రీమత్పురమయోగీంద్రబృన్దమానసేంద్రివిరసందోహమద్వానన్దలాభాభివందిత
 రఘునన్దనచరణారవిన్దమకరందాస్వాదనకందళిత సారస్వతే నాఖండతపఃప్రచండముని
 ప్రకాండమండలేశ్వరకాండిల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారవార
 పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాన్తరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసార సర్వజ్ఞ సార్వ
 భౌమస్య కోండపండితవర్మస్య తమాజేన గజ్ఞామ్నికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామ
 చన్ద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా
 సమాఖ్యాయాం కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్థమాంతః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచన్ద్రాపదార్పితా,

కిష్కిన్ధాకాణ్డసద్యాఖ్యా పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

సు న్ద ర కా ణ్డః.

ప. తతో హనూమాన్ దశకంఠసీతాం
 సీతాం విచేతుం పథి చారణానామ్,
 మహేంద్రశైలస్య ఖగేంద్రవేగః
 ప్రస్థాదుదస్థాత్ప్రథమానవేగః.

౧

గ. తదానీముదన్వదుల్లంఘనదృఢతరనిహితచరణతలనిష్ఠీడనం సోఘ
 మక్షమః క్షౌభృదేష నిశ్చేషనిస్సరన్నిర్ఘరాఘతయానిరంతరనిష్పతద్భా

అవ. అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యాయతే—తత ఇతి. తతస్సన్నాహ
 నంతరం, ఖగేంద్రస్య గరుడస్య వేగో జహో యస్య స, తథోక్త ఇత్యుపమా. ఆకవివ
 ప్రథమానః పృథుతరో వేగో యస్య స. తథోక్తః. ని. 'ప్రథమానం పృథు ప్రథ' మి
 త్యభిధానాత్, హనూమాన్, దశకంఠసీతాం రావణేన హృతాం, సీతాం, విచేతు
 మశ్నేష్టుం, చారణానాం సిద్ధచారణగంధర్వాదీనాం పథి సువర్తసి, గంతుమితి శేషః.
 మహేంద్రశైలస్య, ప్రస్థాత్సానుప్రదేశాత్. ని. 'స్మృతి ప్రథస్సానురస్త్రియా' మిత్య
 మరః. ఉదస్థాదుత్థితవాక్. ఉత్పూర్వాత్ 'హైగలినివృత్తా' వితి ధాతో ధ్లుజ్, 'ఉదోఽ
 నూర్ధ్వకర్షణి' ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్. 'తతో' రావణసీతామూస్సీతాయా
 శృత్రుకర్మణః, ఇయేష పదమశ్నేష్టుం చారణాచరితే పథితి శ్రీరామాయణసుందరకాండా
 ద్యపద్యాదిమపదమత్రానుసంధాయ కవినా చమత్కృతమిత్యవసంధేయం. పృత
 ముపజాతిః.

౧

తదానీమితి. తదానీమత్థానసమయే, ఉదకమస్యాస్త్రీత్యుదన్వానుదధిః. ని.
 'ఉదన్వానుదధిస్సింధు' రిత్యమరః. 'ఉదన్వానుదధా'చేతి నిపాతనాత్సాధుః, త
 స్యాంజ్ఞంఘనేతిక్రమణే విషయే, దృఢతరమలిగాఢం యథా తథా నిహితాభ్యాం
 నిక్షిప్తాభ్యాం చరణతలాభ్యాం యస్మిష్ఠీడనం తతోన్మధుమక్షమః అనమర్థః, ఏషః
 క్షౌభృత్ మహేంద్రపర్వతః. ని. 'మహీధ్రణిఖిత్క్షౌభృదహార్యధరఽర్వతా' ఇత్యమరః.
 నిశ్చేషం నిరవశేషం యథా తథా నిస్సరన్నిర్గచ్ఛన్నిర్ఘరాఘః ప్రవాహనివహా

+ ప్రథమానమాన' ఇతిపాతే ప్రథమానం ప్రపథమానం నూనం సముద్రలంఘ
 నోచితదేహపరిమాణం యస్యేత్యర్థః.

మృ¹వర్ష ఇవ తత ఇతో వితతజీమూత²బృష్టతయా పారిష్టవశిథిలధమ్నిల్ల
 ఇవ ³సన్త్రస్యమానకుంజరయూథతయా సంజాతశ్వయంభురివ 'సాధ్వ
 సధావమానో⁴హరిణగణచరణి⁵ (ఖరతరఖుర) కోటిపాటనో⁶ద్ధూతథాతు
⁷ధూళీపాళీపాటలితవికటకటకతయా ఊరితశో⁸ణిత ఇవ తత్తృణప్రబుద్ధ
 కంఠీరవకంఠారవముఖరితకందరతయా కృతాక్రంద ఇవ పరిసరగహ్వర
 నిదిరీసో⁹నిస్సరత్సరీస్పృశతయా నిర్గళితాన్త్రమాల ఇవఘూర్ణమానతరువిట

యస్య స తథోక్తః తత్రయా, హేతౌ తృరీయా, వివముత్తరత్రాపి. ని. 'ప్రవాహో
 నిర్దురో ధుర' ఇత్యమరః. నిరంతరమవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్పతన్నిర్గళ
 ద్వాప్సవర్షమశ్రువృష్టిర్యస్య స, తథోక్త ఇవ, తథా తత ఇత స్తత్రతత్ర, వితత
 జీమూతబృందతయా విస్తృతమేఘబృందతయా, ని. 'ఘనజీమూతముదిరే'త్యమరః.
 పారిష్టవ స్తరళః అతవివ శిథిలో విచ్ఛిన్నః ధమ్నిల్లః కచనిచయో యస్య స, తథోక్తః, ఇవ
 విశ్లేషశిఖాబంధ ఇత్యర్థః. ని. 'చంచలం తరళం లోలం ధమ్నిల్లస్యంతతాః కచా'ఇత్య
 మరః. సంక్రస్యమానః సంక్రాసం ప్రాప్నువానః కుంజరయూథః గజనివహో యస్మిన్ స
 తథోక్తః తత్రయా, సంజాత స్సముత్పన్నః శ్వయంభుశ్శోభనః యస్య స తథోక్త
 ఇవ ని. 'శోభన్త శ్వయంభుశ్శోభ' ఇత్యమరః. సాధ్వసేన భియా ధావమానానాం
 పలాయమానానాం హరిణగణానాం మృగయూధానాం యే చరణాః పాదా స్తేషాం
 ఖరతరఖురణోటిభి రతనిశితశఘాగైః. ని. 'శఘం క్షీణే ఖురః పుమా'నిత్యమరః. పాటసేన
 విదారణేన ఉద్ధూతా యా ధాతుధూళీసాళ్య స్సిందూరాదిధాతురజిప్తుంజా స్తాభిః పాట
 లితాన్యరుణితాని వికటకటకాని నిమోన్నతసితంబదేశా యస్య స తథోక్తః తత్ర
 యా, ని. 'కటకో¹⁰స్త్రీ నితంబో¹¹స్త్రీ' రిత్యమరః. ఊరితశో¹²ణితః నిస్తృతరక్తఇవ, తతో
 ఊణే కస్తిన్నుత్పతనసమయే ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తా యే కంఠీరవాస్మింహః. ని. 'కంఠీ
 రవో గజరిపు' రిత్యమరః. లేషాం కంఠారవైః కంఠధ్వనిభిః ముఖరితాః వాచాలితాః కం
 దరా గుహా యస్మిన్ స తథోక్తః తత్రయా, ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ'త్య
 మరః. కృతాక్రందో విహితాక్రోశ ఇవ, ముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. పరిసరగహ్వరేభ్యః
 పర్యవ్రతకందరేభ్యః నిదిరీసం నిదిదం నిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణప్రయాసేన నిస్సృతా
 ఇలి యావత్. సరీస్పృశాః వ్యాఘాః యస్మిన్ స తథోక్తః తత్రయా, నిర్గళితాన్త్ర

1 పూర. 2 బృష్టస్యవృష్టతయా. 3 సంక్రస్యమాన. 4 ససాధ్వనతయా. 5 హరిణి.
 6 వికన్నాస్తిక్వచిత్. 7 ధూళీపటలిత. 8 నిస్సరత్. 9 వికటేతిపాతే వికటాని సమీ
 భ్యతాని.

పకోటి ¹ పాటితజలదబృందస్యందితశీకరకోరకితాకారతయా సముపజాత
 స్వేద ఇవ స్ఫుటికతటోపలవతనదళితకీచకసుషిరసంమూర్ఛత్వవనఘాత్తార
 పరిపూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ వచసామవిషయం
 దౌష్ఠ్యమభజత. ౨

ప. కృత్వా మారుతిలంఘనోత్థితరయాత్తత్రాసుయాత్రాం తతిః
 పర్యాయా శీతృతితా మహేష్వగహనక్షోణీరుహణాం తతిః,

మాలః బహిర్నిర్గతనాడిసంతతిరివ, ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత'
 ఇతి వైజయంతీ, 'నేర్పిడబ్బిరీసచా'వీతి నిశబ్దాద్బిరీసచ్చిత్త్యయః, ని. 'చక్రీ వ్యాఘ్ర
 స్సరీస్పృహ' ఇత్యమరః. ఘూర్ణ ఘానానాం పరిభ్రమమాణానాం తరూణాం విటవశోటిభి
 శ్చాఖాగ్రైః పాటితాద్విదళితాజ్జుదబృందాత్స్యందితైః ప్రస్పృతైః శీకరనికరైర్జల
 దిందుసందోహైః. ని. 'శీకరోఽంబుకణః స్పృత' ఇత్యమరః. కోరకిత స్సంజాతకోరకః
 ఆకారో మూర్తిర్యస్య స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'విటవః పల్లవేషిక్లే విస్తారే స్తం
 బశాఖయోరితి విశ్వః. సముపజాతస్వేదస్సంజాతఘోరదకఇవ, స్ఫుటికతటేషు స్ఫుటిక
 మయసానుషు యే ఉపలాస్త వివ ప్రస్తరాః కానిన్యాతిశయద్యోతసార్థం స్ఫుటిక
 గ్రహణమ్. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'విత్యమరశేషః. తేషు పతనేన దళితానాం
 విదిర్ఘానాం కీచకానాం వేణువిశేషాణాం సుషిరేషు రంభేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవి
 శంతః యే పవనాస్తైరేవ సూక్ష్మారైః పరిపూరితం గగనం యస్మిన్ స తథోక్తః
 తత్తయా. ని. 'వేణవః కీచకాస్తే మ్యుర్యే స్వసంత్యనిలాద్ధతా' ఇత్యమరః. ప్రవర్ధమానః
 సమేధమానః ఉర్ధ్వశ్వాసో యస్య స తథోక్త ఇవేతి నర్వత్రోత్పేక్షా, వచసామవిష
 యం వత్తు మశక్యం, దౌష్ఠ్యం దురవస్థత్వమ్. ని. 'దురవస్థా తు దౌష్ఠ్యం స్యా' దిత్వ
 మరశేషః. అభజత స్తావ. . ౩

కృత్వేతి. తత్ర తస్మింత్సమయే, మారుతే హసామతః లంఘనేన ఉత్తరణేనో
 ఢిత ఉత్పన్నో యో రయో వేగ ప్రస్తాద్ధేతోరమ యాత్రాం, కృత్వా, అనుసృత్య
 గత్వేత్కర్థః. తతః అనుయాత్రానంతరం, పర్యాయాత్క్రిమాత్, మధ్యేవారినిధి సముద్ర
 మధ్యే, 'పారే మధ్యేషష్టా' వేత్కప్యయీభావః. పరితా, మహేష్వగ మహేంద్ర
 వర్మకస్య గహనే అప్తారణ్యే వర్తమానానాం క్షోణీరుహణాం వృక్షాణాం తతిః
 పక్షిః, ప్రకాశితాః ప్రకటికృతాః శిఖా అగ్రాణి యస్యాస్మా తథాభూతా సతీ,

మధ్యేవారినిధి ప్రకాశితశిఖా సేతోః కృతే భావిన
 స్సూత్రన్యాసనిఖాత శక్కునివహభ్రాంతింపయోధా దదా. 3

పయోభిఘాతరయరేచితవీచీమాలా

త్వాధోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ,

ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోఢో

మైనాకభూభృదుదజృమ్భిత సంభ్రమేణ.

౪

గ. తత్ర యాత్రాప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి వక్షసా తమధః
 పాతయిత్వా ప్రయాంతమేనం సాన్త్యయన్ స ఏవ హిరణ్య
 నాభో బభాషే.

౫

ప సాగరేణ కృతజ్ఞేన తవాధ్వశ్రాంతిశాన్తయే,

భావినః కరిష్యమాణస్య, సేతోః కృతే తన్నిమిత్రం + సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం
 శక్కునాం నివహస్య భ్రాంతిం, పయోధా సింధా, దధా ధృతవతీ, ని. 'స్థాణు రస్త్రీ
 ధ్రువ శృంకు'రిత్యమరః. ఉత్పేక్షాలజ్కారః. కాద్వాలవిక్రీడితం వృక్షమ్. 3

పక్షేతి. పక్షయోరభిఘాతరయేగాభిఘాతపేగేన రేచితా నిరస్తా పృథక్క్రూతా
 వీచిమాలా యస్య తస్మా త్వాధోనిధేస్సముద్రాత్ప్రకాశాత్ పవననందనస్య హనూ
 మతః విశ్రమాయ, ఉత్తుంగశృంగకుల కీలితనాకలోకఉన్నతశిఖరనివహవ్యాప్తస్వర్గలోఢో
 మైనాకో నామ భూభృత్ మైనాకాద్రిః, సంభ్రమేణ పేగేనోదజృంభిత. వసన్తతి
 లకావృక్షమ్. ౪

ఆ. తతఃకీమిత్యత ఆహ. —తత్రేతి. తత్ర తస్మింత్సమయే, యాత్రాయాః సము
 ద్రలంఘనప్రయాణస్య ప్రత్యూహో విఘ్నః. ప్రత్యుద్భూతః ప్రత్యుద్భవ, ఇతి పర్యా
 లోచ్య, తం మైనాకం, పక్షసా పక్షఃస్థలేనాధః పాతయిత్వా, ప్రయాన్తం పేగేన
 గచ్ఛన్త మేనం హనూమన్తం, సాన్త్యయన్ సామవచన్తైరుపలాలయన్, స ఏవః.
 సోఽయం హిర్యాన్యాభో హిరణ్యప్రధానో, మైనాకో బభాషే ఉవాచ, ని. 'నాభిః
 ప్రధానే' ఇతి విశ్వః, 'ఆచప్రిత్యన్యవపూర్వాత్పామలామ్ను' ఇత్యుక్త 'అజీతియోగ
 విభాగా త్వమాసాంతోఽచప్రిత్యయః. ౫

ఆ. ఉత్తప్రకారమేవ విశదయతి. —సాగరేణేతి. హే మారుతే కృతం జానా
 తీతి కృతజ్ఞేన. 'అతోఽనుపసర్గే' ఇతి కప్రత్యయః 'అహమిత్యాదుపనాథేన సగరేణ

+ సేతోః కృతే తదర్థమ్. ని. 'అథే కృతే చ శబ్దా ద్వా తాదర్శ్యైవ్యయ
 సంజ్ఞకా'వీతి విశ్వప్రకాశః. 1 మాలః.

మారుతే ప్రేరితోఽస్త్యద్య సౌమ్య విశ్రమ్య గమ్యతామ్. ౬

1 త్వత్ప్రిత్రాఽహం పరిత్రాతః పూర్వం పర్వతభేదినః,

తస్మాత్సాస్తి విపశ్కోఽద్య సపక్ష ఇతి మాం భజ. ౭

గ. ఏవం ప్రార్థయమానమేనం సమ్మాన్య కార్యగత్యా గతవతి హనూమతి. ౮

ప. అవలోక్య హిరణ్యనాభమద్భౌ వలమానం వలమానమాధివజ్రః.

విపశితః, ఇత్యైకుసచివశ్చాయం తన్నార్హ త్యవసాదితు' మితి శ్రీరామాయణోక్త రీత్యా ఉపకారజ్ఞేనేత్యర్థః. అతః సాగరేణ సగరవిర్మితేన సముద్రేణ, తప, అధ్వక్రంతి శాస్త్రయే అధ్వశ్రమావనోదవార్ధం, అద్యేదాసీం, ప్రేరితః ప్రచోదితః, 'ప్రేషిత' ఇతి పాతే ప్రహితః, అస్తి, అతః హే సౌమ్య సానో, విశ్రమ్యధ్వశ్రమమపసీయ, మయీతి శేషః. గమ్యతామ్. ౬

ఆ. న హి సముద్రప్రేషణమేవాత్ర నిమిత్తం కిం తు సుహృత్సంబంధాదపి మదాగమనముపపద్యత ఇత్యాహ.—త్వదితి. హేమారుతే, త్వత్ప్రిత్రా మారుతేన, పూర్వమహం, పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదినః, ఇంద్రాత్పరిత్రాతః పరిరక్షితః, త్వత్ప్రి త్యవసాయేనాహం నిర్బంధవిముక్తోఽస్మీ త్యర్థః. 'భీత్రాధానాం భయహేతు'రిత్యపాదానే పంచమీ, తస్మాత్కారణాద్విపక్షశ్శత్రుః, పక్షరహితశ్చ నాస్తి, అద్యాస్తిన్నవసరే, సపక్షః సుహృత్, పక్షసహితశ్చేతి, మత్స్యామాం, భజ, విశ్రమార్థం మయి నివసేత్యర్థః. ౭

ఏవమితి. ఏవముక్తరీత్యా, ప్రార్థయమానం, యాచమానమేనం మైనాకం, సంమాన్య మానయిత్వా, యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరః శ్వసనవిక్రమః, గచ్ఛేత్తద్వద్గమి ష్యామి లంకాం రావణపాలితామితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞానూ విహితత్వాత్ కార్యకాలస్యాత్యయికత్వాచ్చ ఇహోస్తరే మయా న స్థితవ్యమితి సమాధాయేత్యర్థః. కార్యగత్యా స్వామికార్యవశేన, హనూమతి గతవతి సతి. ౮

అ. తతః కిం జాతు త త్రాహ.—అవగాళ్ళేతి. వలమానాఁ చలనశీలాఁ మథ్నాతి విదారయతీతి తథోక్తం వజ్రం దమోభిర్యస్య స తథోక్తః. యద్వా పటయోరేకత్వస్థరణాత్ బలస్య బలాభ్యాసురస్య మానం గర్వం, ని. 'గర్వోఽభి మానోఽహచార్'ఇత్యుపరః. మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తః, శతమన్యుశ్శతక్రతు రద్భౌ, వలమానం, హిరణ్యనాభ మవలోక్య, లక్ష్మ్యం లభ్యా పీత్యర్థః పవమానాత్వజ

శతమన్యురపేతమన్యురానీత్పవమానాత్తజనేవనాదముష్టిః.

గ. తదను యథాపురం లజ్జాపురం ప్రతి ప్రథావతో హనూమత
స్సరణిమరుణదరుణసారథేగి పదవీం విధ్య ఇవ వదనం వ్యాదాయ
ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా. ౧౦

ప. ఉజ్జృంభితస్య తరసా సురసాం విశేతుం
పాదౌ పయోధికలితౌ పవమానసూనోః,
అస్యోత్తమాంగమభవద్దగనస్రవంతీ
వీచీచయస్థలితశీకరమాలభారి. ౧౧

సేవనాథేతోరముష్టిచైవాకే విషయే, ఆపేతమన్యుః విగతమన్యురానీత్, శ్రీరామ
కార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవనాయ ప్రవృత్తత్వాదైర్వరమవిగణయ్యౌపకాంతోహిఽ
భూదిత్యర్థః.

తదన్వలి. తదను మైవాకనిర్గమనానస్తరం, పురా పురాభావమనలిక్రమ్య యథా
పురం, పూర్వపదిత్యర్థః. 'యథాఽసాదృశ్య' ఇత్యనలిక్రమణే అవ్యయీభాషే, 'హస్యో
నపుంసకే ప్రాతిపదిక' స్త్యేలి హ్రస్వత్వం, లజ్జాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి, ప్రథా
వతో వేగేన గచ్ఛతో హనూమతస్సరణిం మార్గం, అరుణసారథేరహరుసారథేస్సా
ర్యస్య. ని. 'సురహతోఽరుణోఽహరు రి' త్యమరః. పదవీం. వింధ్య ఇవ, సురసా నామ,
ద్విరసనజననీ సర్పమాతా, రంహసా తరసా, ని. 'రంహస్తరసీ తు రయస్యైద' ఇత్య
మరః. వదనం వాద్యాయ శతయోజనపరిమితం వ్యాత్రం కృత్వా, అరుణత్, దురోధే
త్యర్థః. 'రుధిరావణ' ఇతి ధాతోర్నట్.

ఆ. తతఃకిమత ఆహ. — ఉజ్జృంభితస్యేలి, తరసా వేగేన, సురసాం, విశేతు
ముజ్జృంభితస్య ప్రవృద్ధస్య అస్య పవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌ, పయోధిక
లితౌ సముద్రసంస్థితౌ, అభూతాం, తథోత్తమాంగం శిరస్తు, ని. 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్ష
మి' త్యమరః. గగనస్రవంత్యాః గగనావగాయాః మందాకిన్యాః వీచీచయేభ్యస్తరంగ
పరంపరాభ్యః స్థలితానాం విగళితానాం శీకరాణామంబుకణానాం మాలాః స్రజో
బిభర్తీతి తథోక్తమభవత్. సురసా వక్త్రాధికం నిజవపుర్వధాన్యాత్తథా ఆయం నిజ
సామర్థ్యాద్వ్యవర్ధితేత్యర్థః. ని. 'స్రవంతీ నిమ్నగావహా' 'శీకరోఽంబుకణః స్పృత'
ఇతి చామరః 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారి'ష్టిలి మాలాశబ్దస్య హ్రస్వత్వం
అత్ర హనూమదుత్తమాంగస్య గగనస్రవంతీశీకరమాలభారిత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధో
క్తేరసంబంధే సంబంధరూపాలిశయోక్తిః. వసంతలిలకావృత్తమ్. ౧౧

తనుం తనూకృత్య తదా హనూమాన్

కృత్వా¹ఽవగాహం జతరే తదీయే,

తతో వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణే

²స్త్రీవిక్రమస్య క్రమమేవ చక్రే.

౧౨

భూయోఽపి సోఽయం రఘునాథదూత

శ్చిచ్ఛేద గచ్ఛన్నఖరైః ఖరాగ్రైః,

నృసింహరంహః పథి సింహికాంగం

తనుమితి. తదాశస్తింత్సమయే, సః తాదృగ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధప్రభావః. హనూమాన్. తనుం నిజశరీరం, తనూకృత్య అంగవ్యమూత్రం కృత్వా, శీఘ్రప్రవేశ నిర్గమనసౌకర్యార్థమితి భావః. తదీయే సురసాసంబద్ధిని, జతరే కుక్షీకుహరే, అవగాహం, కృత్వా ప్రవిశ్య, తతస్తదనంతరం వినిష్క్రమ్య వదనసింధానాల్ పూర్వమేవ నిర్గత్య త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య, బలిబంధనోద్యుక్తస్త్రోత్యర్థః. చక్రం సుద ర్భవం పాశో యస్య స చక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః 'సప్తమ్యుపమానేత్యాదీనా బహుప్రీహిః. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యాభవతః' ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః, క్రమం, తత్సదృశఃప్రకారమిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. చక్రీ బలిబంధనోద్యుక్తో, వామనః యథా ప్రవృద్ధో భూత్వా పునః ప్రకృతిస్థోఽభూత్తథా ఆయుమపి తాదృ గ్రూపా బభూవేత్యర్థః. తథా చక్రీశ్రీరామాయణమ్, 'తద్బృహ్త్వా వ్యాదితం త్వాన్యం వాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్, సుసంక్షిప్తాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠమూత్రకః, సోఽభి పత్యాథ తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహాజవః, అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమానినం వచనమబ్రవీ' దితి. నృత్రముపకారిః.

౧౩

ఆ. అనంతరపుత్రానమాహ.—భూయ ఇతి. సోఽయం సురసా విజయప్రసిద్ధ పరాక్రమసంపన్నః, రఘునాథదూతో హనుమాన్, భూయః పునరపి, గచ్ఛత్, పథి మార్గే, చ్ఛాయానిరోధాదనాతపనిగ్రహణేలోః, ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతీ. ఉపపన్నమన్యో స్తాత్ప్రకోధః, అతఏవ నృసింహస్య రంహఇవ రంహో జేగో యస్య స, తథోక్తస్సన్నిత్యుపమా. సింహికాయాస్సింహికాఖ్యాయాః ఛాయా గ్రహస్య రాహుమాతురంగం కళేబరం, ఖరాగ్రైః నిశితముఖైః, నఖరైర్నిజనఖైః, ని. 'సభోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రీయః'మిత్యుచయః. చిచ్ఛేద విదదార, యథా నృసింహో

ఛాయానిరోధాదుపపన్నమన్యః.

౧౩

గ. తదను పారావారస్య పారే¹లమ్బశిఖరిణి లంబమానః ప్రతను
తరతను ర్లజ్జాపురోత్తరగోపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతితంతు
సంతానసందానితాన్తగిరణోఽభూత్.

౧౪

గ. వానరసేనా కథం తరేమమన్తరాయం వితన్వన్త ము

హిరణ్యకశిపుశాత్రం తథాఽయమపి సిహికాంగం చిచ్ఛేదేత్కర్థః. 'తత స్తస్యానఖైస్తీక్ష్ణ
ర్నర్నాణ్యుత్క్రూత్య వానరః, ఉత్పపాతాథ వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమ' ఇతి శ్రీరామా
యణవచనమ్. పృతం తు పూర్వవత్.

౧౩

తదన్వతి. తదను సిహికాంగభేదినానన్తరం, † అపారం పారమస్య దుస్తరత్వా
త్పారావార స్సముద్రః పవయోరభేదః. ని. 'సముద్రోఽభిరకూపారః పారావార'
ఇత్యమరః. తస్య, పారే పరతీరే, ని. 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే పాత్రం తదన్తర'
మిత్యమరః. లంబశిఖరిణి, 'లంబగిరౌ లంబమానశిఖరి'ణీత్యపి పాతః. 'సలంబశిఖరే లమ్బే
లంబమానపయోధర' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తత్వాత్, యద్వా లంబమానః ప్రవి
ప్తస్సక్, ప్రతనుతరతనురత్యన్తసూక్ష్మశరీరస్సక్, పరేషమప్రకాశార్థమితి భావః.
లజ్జాపురసోఽత్తరగోపురద్వారముత్తరపురద్వారం, యద్యపి, ని. 'పురద్వారం తు
గోపుర' మిత్యమరః. తథాఽపి కరికలభకర్ణావతంసావిపదపానరుక్త్యం ద్రప్తవ్యమ్,
అసాద్య ప్రాప్య, లక్ష్మీయం కేన మార్గేణ సుప్రవేశేతి జ్ఞాతుమితిభావః. నితాన్త
మత్యన్తం చింతా ఏవ తంతుసంతానాని సూత్రసంకతయ నైస్సందానితం బద్ధం అంతః
కరణం యస్య స తథోక్తోఽభూత్, దురన్తచింతాక్రాంతాంతరంగో బహువేత్కర్థః. ని.
'బద్ధే సందానితం మూత' మిత్యమరః.

౧౪

అ. చింతాప్రకారమేవాహ—వానరేతి. వానరసేనా, అంతరాయం సురసా
గ్రహణాదిరూపం విఘ్నం, వితన్వన్తం కుర్వాణం, దుస్తరమిత్యర్థః. ఇమమేనమతి
విస్తీర్ణముదన్వన్తం సముద్రం, కథం కథోవా, తరేత్ లంఘయేత్, తరితు మశ్శోఽ

† 'పారం పరతీరమాప్యణోతీతి పారావారః, పారావారే పరాపరతీరే అస్య స్త
ఇతి వా పారావారః ఆర్కపద్యత్' సుధాయాం తు పకారమన్యోఽప్యస్తీతి కశ్చిదిత్యు
క్తమ్, న తు పవయోరభేద ఇతి, తదభేదస్య కుత్రాప్యదృష్టచరత్వాత్.

1 లంబమానశిఖరిణి లంబమానతను ర్లజ్జాపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతా
తన్తుసన్తానితాన్తగిరణః.

దన్వస్తమ్ తరతు నామ కథముపయాతు యాతుథానరాజధానీమి
మామ్ సర్వథాఽపి వితథమనోరథో దాశరథిః మోఘీకృతార్ణవ
లంఘనః కేవలమహా మభవం ¹జీవతి వా న వేతి న జానామి ²జానకీ
మితి ³తత్ర భగవతీం సీతామనజిగమిషురాంజనేయః ప్రచ్ఛన్నసంభ్రావ
హేతోర స్తమయం గభ స్తిమాలినః కేవలమభిలలాష. ౧౫

గ. తదను ⁴శాతమఖస్యాగస్త్యసన్నిధౌ నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యా
సీదతి ప్రయోజనవేళేతి ప్రచేతసే కథయితుమివ ప్రతీచీ దిశం ప్రవి
శతి భగవతి భాస్వతి. ౧౬

గ. గగనతలమిదమపరమహీధరకటక కాంతారసమ్భవదావపావక

య ముదధిరితి భావః. యథా కథంచిత్యాగరం తరతు వామ, యాతుథానానాం రక్ష
సాం రాజధానీం, త్రికూటస్థితిమహం లక్ష్యం, కథముపయాతు కథం ప్రాప్ను
యాత్, సర్వథా ప్రాప్తుమశక్యేత్యర్థః. సర్వథా సర్వప్రయత్నేన పర్యాలోచనా
యాం క్రియమాణాయాం సత్యాం, దాశరథిః, శ్రీరామః, వితథమనోరథః వ్యర్థసంకల్ప
వివ, అహమసి, కేవలమత్వంతం, మోఘీకృతం విఫలీకృతం అర్థవలంఘనం యేన
న తాదృశోఽభవమభూవం, జానకీసందర్శనార్థమాగతోఽస్తి బహుప్రయత్నేన
జానకీ జీవతి వా న వేతి, జానకీం న జానామి త్యేవం, బహుథా సంచిన్త్య వృథా
చిన్తయా కిం ప్రయోజనమితి నిశ్చిత్వ ధైర్యమవద్వభ్యు, తత్ర తత్ర పురే వనేషు చ,
భగవతీం మహినుభావాం, సీతాం, అంజనేయో హనుమానవజిగమిషుః అవగంతు
మిచ్ఛుస్సక్, ప్రచ్ఛన్నం రహస్యం యథాతథా సంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం
గభ స్తిమాలినః సూర్యస్యాస్తమయం కేవలమస్తమయమేవ అభిలలాష చకమే, 'లష
కాంతా' వితి ధాతోర్ద్విత్. ౧౫

తదన్వతి. తదను హనుమద్బింతానంతరం, శాతమఖస్య శతమఖసంబంధినః,
'తస్మేద' మిత్యుక్, అగస్త్యస్య సన్నిధౌ, నిక్షిప్తస్య చాపస్య వైష్ణవస్య ధనుమః,
ప్రయోజనవేళాకార్యావసరః, ప్రత్యాసీదతి సమాగలేతి, ప్రచేతసే పరుణాయ, కథ
యితుమివ, భగవతి మహాత్మని, భాస్వతి వివస్వతి సూర్యే, ప్రతీచీ దిశం ప్రవిశతి
ప్రాప్తువతి సతి. ౧౬

గగనతలమి. ఇదం గగనతలమాకాశమండలం, అపరమహీధరకటకేష్వస్తా
దలనితందేషు యాని కాంతారాణి అరణ్యాని తత్ప్రముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దావపా

శిఖాశ్రేణిభిః ¹కిము శోణితం అథవా సమీపసమాపతత్పతంగర
శ్చిదృఢతరవేష్టననిష్ఠ్యాతానలతటతపనోపలజాలసముల్లస జ్ఞ్వాలాపటలైః
కి ²మాపాటలితం ఆహాస్విదభ్యాగతాయ మిత్రాయ మహార్ఘ
మర్ఘ్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతనా ప్రచేతనా తూర్ణ³మర్ణవోదరోద్ధీర్య
మాణమాణిక్యకిరణైః కిమరుణితం ఆహాస్విత్తారావధతరంగిణీసలిల
మపి ⁴రసయితముజ్జృమ్భితస్య చరమసాగరౌర్వాగ్నే రర్పిగపుంజేన

వకస్య దవాగ్నే శిఖాశ్రేణిభి ర్జ్వాలాజాలైః, శోణితం కిము అరుణీకృతం కిం, అథవా
సమీపం నికటం ప్రతి సమాపతన్నాగచ్ఛన్యః పతంగస్సూర్యః. ని. 'పతంగౌ పక్షి
సూర్యా' చేత్యమరః. తస్య రక్షిణాం కిరణానాం ప్రగ్రహణామితి చ గమ్యతే, దృఢ
తరవేష్టనేన అతిగాఢసంవలనేన నిష్ఠ్యాతో నిర్గతోఽనలలోఽగ్నిర్యేహం తాని యాని
తటతపనోపలజాలాని తటవర్తిహర్యకౌస్తమణినికరాస్తేభ్యస్సముల్లసస్పృశ్యంస్పృశ్య రర్పి
ర్జ్వాలాపటలై రర్పిఃపుజై రాపాటలిత మాసమంతాదరుణితం కిం, ఆహాస్విత్
యద్వా, ని. 'ఆహా ఉతాహా కిముత వికల్పే కిం కిమూత చ, స్విత్పృశ్నే చ పితక్లే
చేత్సృభయత్రాప్యమరః. ఆగతాయ నిజనివాసం ప్రాప్తాయ, మిత్రాయ సూర్యాయ,
సుహృదే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క' ఇతి విశ్వః. మహర్ఘ మమూర్ఘం,
అర్హార్థం పూజార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం, 'పాదార్హభ్యాం' చేతి యత్ప్రీత్యయః. ని. 'మూ
ర్త్యే పూజా విధా విర్ణః,' 'పట్టు త్రిష్వర్ణ్యమర్హార్థ' ఇతి చామరః. ప్రదాతుం ప్రము
దితచేతనా సంతుష్టాంతరజేన, ప్రచేతనా వరుణేన, తూర్ణం మిత్రాగమనజనిత
సంభృహత్సత్వరం, అర్ణవోదరా త్వముద్రమధ్యా దుద్ధీర్యమాణా న్యుద్ధీయమాణాని
యాని మాణిక్యాని లేహం కిరణై రరుణితం కిం, ఆత్ర నిష్ఠ్యాతోద్ధీర్యమాణశబ్దయోః
గౌణార్థత్వాన్న గ్రామ్యత్వం కింతు సౌందర్యావహత్వ మేవేత్యుక్తం ప్రాక్. ఆహా
స్విత్తారావధతరంగిణీసలిలమాకాశగంగోదకమపి, ని. 'తారావధోఽంతరిక్షం' చేత్య
మరశేషః, రసయితముస్వాదయుతు, పాతుమితి యావత్, ని. 'రసో గంధరసే స్వాద'
ఇతి వైజయంతీ. ఉజ్జృమ్భితస్యోద్ధతస్య చరమసాగరౌర్వాగ్నేః పక్షిమసముద్రవర్తి
బడబానలస్య, ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః. అర్పిగపుంజేన జ్వాలా
జాలేన, ఇహేదాసిం, రంజితం అరుణీకృతం కిమిక్యనేన ప్రకారేణ, సకలజనస్య,
సర్వేహం జనానామిక్యర్థః. సంజేహసంజోహం సంశయాలిశయం, సుదధానే సము
త్పాదయతి, సంధ్యారాగే, సముదంచితే సముజ్జృమ్భితే సతి, ఆత్ర గగనతలస్య నిర్ధా

¹కిమునురంజితమితి సకలజనస్య సందేహసంహారం సందధానే సన్ధ్యా రాగే సముదఙ్గితే సరసీరుహశ్రేణిషు పత్రపుటకవాటపిఠానాసు ప్రతి ముదభవనం మకరందభిక్షామటత్సు మధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయ కలికాకర్షణకషాయేషు² సాయ న్తనవాయుషు తతఃతత స్సంచరత్సు తిమిరే షు కాలాగురుధూమస్తోమశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురపూర్వ హేషు ప్రతికమలాకరం ప్రేక్షితే విశ్లేషవేదనాపూర్వరంగే రథాంగ³ విహంగదీన

రితానేకహేతునిమిత్తాదుణితత్వోత్పేక్షణాదుత్పేక్షా, తదుజ్జీవితశ్చాయం సందేహ ఇతి సంక్షేపః. తథా సరసీరుహశ్రేణిషు అమృతజరాణిషు, గృహస్థాంతర్గృహశ్రేణిష్యితి చ గమ్యతే. పత్రపుటాన్యేష కవాటాన్యరరాణి తాని పిఠానాన్యాచ్ఛాదనాని యాసాం తాను, ముకుళితాను సలిప్సిత్వర్థః. ని. 'కవాటమరం తుల్యే.' 'అపిఠానలిరోధానపి థానాచ్ఛాదనాని' వేతి చామరః. 'పప్తివాగురిల్లా'ప మవాప్యోరుచసర్గయో' రిత్యపేర కారలంఛనః. అత ఏవ మధువ్రతా భృంగా ఏవ ద్విజాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి రూపకం లేషు, ప్రతికుముదభవనం, కుముదరూపభవనేషిత్వర్థః. వీష్ణుయామవ్యయాభావః. మకరందభిక్షాముద్దిశ్యాటత్సు పుష్పరసరూపభిక్షాటనతత్పరేషు, సల్పిత్వర్థః. 'అప్రత్యా ఖ్యాయినమగ్రేభిక్షే' తేత్యుపదేశాత్కవాటానినద్ధగృహాన్విహాయాన్యత్ర భిక్షాటనస్య యుక్తత్వాదితి భావః. సూర్యాస్తమయే మధువ్రతానాం ముకుళితసరసీరుహపరిత్యాగేన వికసితకైరవసంచారసంభవాదియముత్పేక్షా గమ్యమానా రూపకసంకీర్ణా, తథా సాయం తనా స్నాయంభవాః. 'సాయంచిర' మిత్యాదిచా ట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ, తే చ లే వాయవశ్చ లేషు, వికచకువలయకలికాకర్షణేన వికసితకోరక సంఘర్షణేన కషాయేషు సురభిషు సత్సు. ని. 'కలికా కోరకః పుమాకౌ, రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్వాసే సౌరభే రస' ఇత్యురయూదవో, తిమిరేష్వంధకారేషు, తత ఇతస్సంచరత్సు వ్యాప్రియ మాణేషు సత్సు, తథా దిక్పాలపురాణామింద్రాద్యష్టదికపత్రనానాం గోపురపూర్వ హేషు పురద్వారసన్నివేశేషు, కాలాగురుధూమస్తోమేన అధివాసనార్థం పరికల్పితకృష్ణ గురుధూమపటలేన శ్యామలితేషు మేచకేకృతేషు సత్సు, తథా ప్రతికమలాకరం, కమలా కరేష్యిత్వర్థః. రథాంగవిహంగానాం చక్రవాకపక్షిణామ్. ని. 'కోశశ్చక్రశ్చక్రవాకో రథాంగావాయ నామక' ఇత్యురురు. విశ్లేషవేదనాయా విరహవేదనాయాః పూర్వ రంగే ప్రారంభభూతే, దీనక్రంకారే దీనాక్రందితే క్రేమిత్సనుకరణశబ్దః. ప్రేక్షితే

- క్రేజ్కారే నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే, ౧౭
 ప. ఆవిర్భభూవ పూర్వాద్రే శృంగే శృంగారజీవితం
 తమస్తమాలకాంతారకుతారశృశలాఞ్ఘనః. ౧౮
 ప. తత్కరాస్తమసా రుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే,
 శై వాలచయసంచున్నా సురసీవ బిసాఙ్కురాః. ౧౯
 తస్మిన్ ప్రదోషసమయే సహసా హనూమాన్

సముత్పన్నే సతి. తథా గగనమతంగజే, ఆకాశ ఏవ గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా సప్తవింశతిమాత్మికహారావళ్యా చ అలంకృతే భూషితే సతి. ని. 'నైవ నక్షత్రమాలాస్యాత్సప్తవింశతిమాత్మికే' త్యమరః. ౧౭

ఆ. తత్శృంగోదయోఽభూనిత్యాహ. — ఆవిర్భభూవేతి. తమోఽంధకార ఏవ తమాలకాంతారం తాపింఛకాననం తస్య కుతారం పరశుతి పరంపరితరూపకం. ధ్వాంత విధ్వంసక ఇత్యర్థః. ని. 'కాలస్కంధస్తమాలస్యాత్కాపింఛః' 'ద్వయోగకుతారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వభ' ఇతి చామరః. శృంగారస్య శృంగారాఖ్యస్య రసస్య జీవితం జీవనభూతః. తాటప్తేనోద్దీపకత్వాత్తదుజ్జీవక ఇత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'మలయానిల చంద్రాద్వాస్తటస్థాః పరిక్షీర్ణితా' ఇతి † శశలాంఛనశ్చంద్రః. పూర్వాద్రేరుదయ పర్వతస్య, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః. శృంగే శిఖరే. ఆవిర్భభూవ ఉదజ్వంభత. ౧౮

తదితి. గగనాజిరే గగనాంగజే. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. తమ సా అంధకారేణ. రుద్ధాశ్చన్నా స్తత్కరాశ్చంద్రకేరణాస్సరసి కాసారే. ని. కాసార సురసీసర' ఇత్యమరః. శై వాలచయసంచున్నా శైవలజాలాచ్ఛాదితాః బిసాం కురా మృణాలానామభిసవోద్భిద ఇవ. ని. 'జలనీలీ తు శైవాలం శైవలేఽథ కుము ద్వతీ, మృణాళం బిస' మితి చామరః. రేజిరే చకాశిరే. 'రాజ్యదీప్తా' వితి ధాతో ర్నిట్. ౧౯

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ప్రదోషసమయే రజనీముఖవేళాయాం. ని. 'ప్రదోషో రజనీ ముఖ' మిత్యమరః. లంకాప్రవేశ ఏవ నవం నవీనం నాటకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భఃటో, హనూమాన్, అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లంకాపురస్య పురు

† 'శృంగారజీవిత' ఇతి పుల్లింగపాతే జీవితః ప్రాణితః శృంగారో యేనేతి బహు ప్రీహా అహితాగ్నాదీత్వా నిష్ఠాయాః పరసిపాతః.

కీర్తిచ్చటాయచనికా మపనీయ శత్రోః,

ఆవిర్భూవ సుమనసరితోషణాయ

లజ్జాప్రవేశనవనాటకసూత్రధారః.

౨౦

గ. తత్కాలే శ్రీలజ్జాధిదేవతామాత్మనా సహవిగ్రహం విధాతుం
గృహీతయువతివిగ్రహం ¹మార్గప్రసార స్వార్థభీభూయ భూయసా
తర్జయంతీం నిర్జిత్య తతస్తయా వానరరచితావజ్ఞోపజ్ఞం ²నిజనిల

హంతరాప్రవిష్టచరత్వసూచనార్థమిత్యవగ న్నవ్యమ్. శత్రోః రావణస్య సంబంధినిం,
కీర్తిచ్చటాం యోబృందమేవ యవనికాం ప్రతిసీరామపసీయాపసార్య, తత్క్రి-
త్యవసయన్యైతన్మూలకత్వాది భావః. ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకం
'పేటికాచ్చటే'తి వైజయంతీ. ని. 'ప్రతిసీరా యవనికే'త్యమరః. సుమనసాం దేవానాం
సామాజికవిబుధానాం చ పరితోషణాయ, హృదయరంజనార్థమిత్యర్థః. ని. 'సుమనాః
పుష్పమాల్యో స్త్రీ దేవబుధయోః పుసా'నితి వైజయంతీ. సహసా శీఘ్రమావిర్భ-
భూవ. లంకాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. సూత్రం చతుర్విధాభినయా
త్తకనాటకసూచనాం ధారయతీతి సూత్రధారః, ని. 'సూత్రం తు సూచకే గ్రంథ
భేదే తంతువ్యవస్థయో' రితి నానార్థరత్నమాలా సూత్రధారలక్షణం తు 'ఆసూత్రయ
స్థుణాన్నేతుః కపేరిపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనప్రాధమ్యుత్తధార ఇహోదిత'ఇతి
అయం తు ద్విప్రకారః-ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః ఇతరస్తు నటావరపర్యాయస్సూత్ర
ధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక ఇతి కేచిత్. తదుక్తమ్. 'ప్రయుజ్య
రంగం నిష్క్రీణే సూత్రధారే సహనుగే, స్తావకః ప్రవిశేదన్యస్సూత్రధారగుణా
కృతి'రితి ఆత్ర సమస్త వస్తువర్తిసావయవరూపకాలంకారః వసస్తలికావృత్తమ్. ౨౦

తత్కాల ఇతి. తత్కాలే పురప్రవేశసమయే, మారుతి ర్హనుమాత్, ఆత్మనా
సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం. విధాతుం కర్తుం, గృహీతో యువతివిగ్రహో
యమూతాం, స్త్రీరూపధారిణీత్యర్థః. ఆత ఏవ మార్గప్రసారస్య మర్గసంచారస్య,
అర్థభీభూయ విష్కంభితాం ప్రాప్య, గమనప్రతిబంధినిం భూత్వేత్యర్థః. ని. 'తద్వి-
ష్కంభేఽర్థం న నే'త్యమరః. భూయసా బాహుశ్చేన, తర్జయంతీం భర్తయంతీం
తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వం 'తర్జయన్నివకేతుభి'రిత్యాది కాళిదాసాదిప్రయోగదర్శనా
ప్రకారే తర్జయతే రనుదాత్తత్వేఽపి చక్షిణో జిత్కరణేనానుదాత్తేత్వప్రయక్తాత్

యవిలయం సరసిజాసనశాసనాదావేదయన్త్యా విహితానుమతిర్దూరుతిర్గ
జ్ఞాయామవికలమేవ మైథిలీం విచిన్వ¹న్నైర్మతచక్రవర్తినః ప్రాసాద
మాససాద. తత్ర. ౨౦

ప. ఏమా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా

తస్యేదం సదనం శిశువర్ణశిఖరం చిభ్రాణమభ్రా²వళిమ్,

నేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్త్వేపదమితి అతఏవ 'తర్జయతి భర్త్యయతి చేత్యపి
దృశ్యత' ఇతి భట్టమల్లః, లఙ్కాధిదేవతం లఙ్కాధిహునదేవతం, నిర్జిత్య ముష్టిసూ
లేన జిత్యా, 'ముష్టినాఽభిజ్ఞానైనాం హనూమానోఽగ్రహమాస్థిత' ఇతి శ్రీరామా
యణపచనాల్, అగ్ర సరసిజాసనశాసనాల్ బ్రహ్మనియోగవకాల్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యు
పజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం, ని. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞాన మాద్యం స్యా'దిత్యమరః. భావే అజ్ఞా³త్యయః,
వానరేణ రచితా విహితా యా అపజ్ఞావధీరగా నా ఉపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం యస్య తం,
తథోక్తం, వానరకృతావధీరణం తవ యదా స్యాత్తదాలఙ్కాయా వినాశ ఇత్యాదౌ
జ్ఞాన మిత్యర్థః. † నిజనిలయవిలయం నిజనికేతననాశం ఆవేదయంత్యా. 'ఇదం చ తథ్యం
శృణు మే బ్రువంత్యా వై హరీశ్వర, స్వయం స్వయంభువా దత్తం వరదానం యథా
మమ, యదా త్వా వానరః కశ్చిద్విక్రమాద్వశమానయేత్, తదా త్వయా హి విజ్ఞేయం
రక్షసాం భయమాగత'మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా కథయంత్యేత్యర్థః. తయా
లఙ్కాధిదేవతయా, విహితానుమతిః కృతాంగీకారస్య, లంకాయా మవికలమేవాప్రతి
హతమేవ, మైథిలీం, విచిన్వన్నైర్మతచక్రవర్తినో రాక్షససార్వభౌమస్య
రావణస్య. ప్రాసాదం హర్త్యం, ఆససాద ప్రాప, తత్ర తస్మిన్నాసావానాదనసమయే.

ఏషేతి. ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా రాక్షససేనాభిగుప్తా. రాక్షససార్వభౌమ
నగరీ రావణరాజధానీ, తథా ఇదమేత తస్య రావణస్యసూబంధి సువర్ణశిఖరం
హిరణ్మయశృంగం, ఆభ్రాసలిం, బిభ్రాణం బిభ్రల్, మేఘచర్యంతోన్నత మిత్యర్థః.

† కేచిల్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞాఽర్హ్యజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః. అప
జ్ఞయా ఉపజ్ఞా అపజ్ఞోపజ్ఞప్ 'అపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిభ్రాసాయా' మితి నపున
కత్వం, అపజ్ఞయా ఆదౌ జ్ఞాతమిత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యం స్యా'దితి కోశోఽపి జ్ఞాన
మిత్యస్య జ్ఞానవిషయభూత మిత్యర్థః. బాహులకాతర్కరణి ల్యుడిత్యాహుః.

1 నైర్మతి. 2 విమానశిఖరైః.

వీరత్వముకమాహృతం ధనపతేరిత్యాదరాస్తారుతే

స్తస్యాదర్శయదిందుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా

౨౨

అపి చ.—

ఆదిత్యగ కృతకృత్య ఏవ భవితా సీతాపతేరిదృశం

సాహాయ్యం విరచయ్య కీర్తి ¹మతులామాదిత్తునా సూనునా,

ఇత్యాలోచ్య తదా కిల స్వయమపి ఖ్యాతిం గృహీతుం పరాం

భృగ్వాచ, సదనం గృహం, † తథా ఏకధనపతేర్ధనపతిం విజిత్యేత్యర్థః. 'ల్యబ్దోపే కర్తవ్యధికరణే'చేతి ఐహమి. ఆహృతమహృతం, పుష్పం పుష్పకాఖ్యం విమానం, ఇతి అనేన ప్రకారేణ, ఆదరాత్, శ్రీరామకార్యప్రవృత్తిజనితప్రీతిపతాత్, మారుతే ర్హనూమతః, ఇందురేవ దీపస్తస్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆకా దిశో యయా సా తథోక్తా, నిశా రాత్రిః, ఆదర్శయత్ దర్శయమాన, యథా కాచిత్కన్యై చిదభ్యాగతాయ రాత్రే దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వదత్రాసీ త్యర్థః. చంద్రోదయవశా (ద్విప్ప)కాశే సతి మారుతిసర్వం నిర్వర్ణయామానేతి ఫలి తోఽర్థః. అత్ర నిశానూః ప్రదర్శకత్వాసంబంధేఽసి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తి ర్భేదః. స చైకదేశవర్తిరూపకేణ సంకీర్త్యతే. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౩

ఆ. అథ సాక్షాచ్ఛంద్ర ఏవ మారుతేస్సహాయకతత్సరోఽభూదిత్యుచ్చేక్షతే—

అపి చేతి. కించేత్యర్థః.

ఆ. శత్రుకారమేవాహ—ఆదిత్య ఇతి. ఆదిత్యస్సూర్యః, కర్తా, సీతాపతేః శ్రీ రామస్య, ఏలేన క్షణమాత్రమపి తద్విరహఃసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, ఈదృశమిత్థం భూతం, సీతాస్వేషణరూపమిత్యర్థః. సాహాయ్యం సహాయకర్త, సహాయకారిత్వమితి యావత్ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యుత్థం. విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘుపూర్వా'దిత్యయాదేశః, అతులాం నిరుపమాం, కీర్తిం ఖ్యాతిం, ఆపిత్తునా ఆదాతుమిచ్ఛునా, సంజిఘ్రుక్షుణే త్యర్థః. దదాతేన్నన్నంతా దుప్రత్యయః. సూనునా పుత్రేణ, సుగ్రీవేణ, కృతకృత్యః కృతార్థో భవితా భవిష్యత్యేవ, భవతేర్ద్వత్, ఇతీత్థమాలోచ్య కిల, మత్వా కిమిత్యర్థః. తదా తస్మింత్సమయే, స్వయమపి, పరాం, ఖ్యాతిం, గృహీతుం సంపాదయితుం, లజ్కాయాం, రఘునాథమతస్య హనుమతస్సరణౌ మార్గే, చంద్రేణ, దీపాయితం దీపేనే

† 'సువర్ణశిఖరైర్విభ్రాణ' మితి పాఠే శిఖరాణాం భరణే కరణత్వం.

1 అమితాష్ట.

లక్కాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చంద్రేణ దీపాయితమ్. ౨౩

గ. ఏవమేవ పర్యటన్నస్వప్నసుందరీసౌందర్యముద్రాం ¹నిద్రయా
వ్యతిశయ్యశయ్యాగృహేకృతసంవేశం వేశ²యువలిజనపరివృతమవరోధ
వధూజన మవ్యవిరోధేన నిరీక్ష్య తత్ర వితథమనోరథో మారుతిర్విరచిత
బహువిధబహుచింతాప్రకారః ³ప్రాకారాదవప్లుతస్సన్నశోకవనికాయా
మపి మైథిలీమన్వేష్టు ⁴మిష్టదేవతాప్రణలిమతసుత. ౨౪

వాచరితం, తద్వత్సర్వం హనుమతే ప్రదర్శితమిత్యర్థః. అహోరాత్రప్రకాశకల్పేన
కుల్యయో రావయోరవ్యతరస్య ఖ్యాతిసంభవే మయాతూష్ణీం స్థాతుం నోపయుజ్యత ఇతి
మత్వా చంద్రేణాప్యేవ మాచరిత మిత్యుల్లేఖితత్వాదుల్లేఖా లక్కారః. దీప
శబ్దాదాచారకృణుం తాద్యావేక్షః. వృత్తుతు పూర్వవత్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవమేవక్తప్రకారేణైవ, మారుతిః, పర్యటన్ సంచరన్ సీతా
నిరీక్షగార్థమితి భావః. న విద్యతే స్వప్నా నిద్రాయేషాం తే అస్వప్నాః దేవాః. ని.
'అదిత్యా ఋభవోఽస్వప్నా' ఇత్యమరః. లేషాం యా సుందర్య తాసాం సౌందర్య
ముద్రాం, రామణీయకస్య పరాం కాష్ఠాం, నిద్రయా నిద్రావస్థయాఽపి, అతిశయ్య
అతిక్రమ్య, జాగ్రద్దశయా తు కిం వక్తవ్యమితి భావః. శయ్యాగృహే శయన
మందిరే, కృతసంవేశం విహితస్వాపం, నిద్రాణ మిత్యర్థః. ని. 'స్యాన్నిద్రాశయనం స్వాప
స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపీ'త్యమరః. వేశయువలిజనపరివృతం వేశ్యాజనపరివేష్టితమ్.
'తచ్ఛాఖానగరం వేశో వేశ్యాజనసమశ్రయ' ఇ త్యమరః. అవరోధవధూజనం మంజో
దర్యాద్యంతఃపురస్త్రీజనం చ, ని. 'శుద్ధాంతశ్చావరోధ శ్చే'త్యమరః. అవిరోధేన
అప్రతిబంధేన నిరీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్ర అంతఃపురే వితథమనోరథః సీతాసందర్శనాలాభా
ద్వర్ణింకమనోరథః, అతఏవ విరచితాః బహువిధాః నానారూపాశ్చ చింతాప్రకారాః
విచారపరిపాట్యో యేన స తథోక్తః. 'కిన్ను సీతాఽగ వైదేహీ మైథిలీ జనకాత్మజా,
ఉపలిప్తేత వివశా రావణం దుష్టచారిణ' మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తనానావిధ
చింతాక్రాంతాన్తరంగా ఇత్యర్థః. అత ఏవ ప్రాకారాదవప్లుతస్సక్, లంఘిత
ప్రాకార స్సన్నిత్యర్థః. అశోకవనికాయామపి రావణాంతఃపురోచితప్రమదవనేఽపి,
మైథిలీం సీతామన్వేష్టుం విచేతుం, ఇష్టదేవతానాం పసురుద్రాద్యభీష్టదేవతానాం,
ప్రణలిం నమస్కార మతసుత అకర్షిత్, ప్రార్థికార్యసిద్ధిర్థ మిష్టదేవతాసమ

1 నిద్రయామ్. 2 యువలిజనపరివృతమ్. 3 ప్రాసాదాత్. 4 అభీష్టదేవతాప్రణామమ్.

ప. అసౌ జనకనందినీ తత ఇతో విచిన్వత్ ఊణా

దశోకవనికా మగాదపగతాన్యమార్గభ్రమః,

పరామభిలషన్గతిం శమధనో యథా నిర్వమ

స్త్రయీ మభిలకిల్బిషప్రశమనైకదివ్యౌషధీమ్.

౨౫

గ. తత స్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహితాలతమాలకృతమాలస
రళవకుళవంజుళలిల కామలకకుటజలికుచకతకతోలంఘోలలవంగవికం
క త కే త కీ ¹కదమ్యోదుంబరకపిత్తాశ్వత్థకురవకమరువకమాకందకుంద

స్కారం చకారే త్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'పసూన్ రుద్రాంస్తథాచిత్వా నశ్వి
నా మరుతోఽపి చ, నమస్కృత్వా గమిష్యామి రక్షసాం శోకవృద్ధయ' ఇతి. ౨౪

అసానితి. అసౌ హనూమాన్, జనకనందినీ జానకీం, తత ఇతో, విచిన్వత్
మృగయత్, అపగతః అన్యమార్గభ్రమో మార్గాంతరసంచారః సంసారమార్గవిభ్రాంతి
శ్చ యస్య సః తథోక్తస్య, విశేషణమేతచ్ఛమధనేఽపి యోజ్యమ్, ఊణాల్ ఊణ
మాప్రేణ, అశోకవనికామగాల్ ప్రావల్, కథమివ మమేత్యేత దవ్యయం. మమ
త్వా ద్వాంధితా ద్రహితో నిర్మమో నిస్పృహః, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికార
చిత్తత్వం స వివ ధనం యస్య సః శమధనో వైరాగ్యసంపన్నో మునిరిత్యర్థః. పరాం
గతిం ముక్తి మభిలషత్ వాఙ్మూ, అభిలకిల్బిషప్రశమనే స్వకలపాపనిరాసే ఏకది
వ్యౌషధీం, సమస్తపాపక్షయకరీ మిత్యర్థః. త్రయీం యథా వేదత్రయ మివ, 'సా
మాన్యం విశేషే పర్యవస్య తీతి న్యాయేన ప్రకృతోపయోగిత్వా దృష్టప్రతిపాదశో
పనిషద్విద్యా మిత్యేత్యర్థః. ని. 'ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీ' త్యయరః. 'ఇవవద్వాయథా
శబ్దై' ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనా దుపమాలంకారః. స చ త్రయ్యా మోషధిత్య
రూపణాద్రూపకాలంకారేణాంగేన సంకీర్త్యతే. పుణ్యీవృత్తమ్. ౨౫

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, నాగాః చాగదంతకాః పున్నాగా దేవవల్లభాః
తాలాస్త్రుణరాశావ్యయాః హింతాళాః శ్రీతాళాః తమాలాస్తాపింఛాః, కృత
మాలాతరగ్వధాః, సరళా దేవదారువిశేషాః పకుళాః కేసరాః వంజుళా ఆఘోకాః
లిలకాః క్షురకాః ఆమలకాః తివ్యఫలాః. కుటజాః గిరిమల్లికాః లికుచాః
లకుచాః కతకాః జలవంకశోధకబీజవృక్షవిశేషాః తక్సోలూని ణోశఫలాని గంధ
ద్రుమవిశేషాః అంఘోలా నిఘోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః స్త్రుచాం
వృక్షాః కేతక్యః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః ఉదుంబరాః జస్తు
ఫలాః కపిత్థా దధిఫలాః అశ్వత్థా శ్చలదళాః కురవకా రక్తకురంటకాః మరువకాః
సింహీతకాః సమీరణావా మాకందా శ్శూతవిశేషాః కుందాని మాఘూని తిందుకాః

లిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనస వేతసపలాశపాటలముష్కక
 1 ప్రియాళుప్రాప్తౌ రనేకై రనోకహనివహైః 3 పరివృతాయాం పరిభ్రమ
 3 స్నభ్రంకషవిటపనిబిడితగగనప్రపజ్ఞాం కాంచన కాఞ్చనమయీం
 శింశుపా మారురోహ. ౨౬

ప. తత్ర తత్పత్రసంఘన్న గాత్రగి పుత్రో నభస్వతః,

న్యగ్రోధదళసంలీనజనార్దనదళాం దధౌ.

౨౭

మల్లిం చూతవనా దివ స్నుహివనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపితాం

స్పూర్ణకాః చందనాః మలయజాః స్యందనాస్తీనికాః చంపకా హేమపుష్పకాః చాం
 పేయాః నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః వేతసాః వానీరాః పలాకాః శింశుకాః
 పాటలాః ఫలేరుహః ముష్కకా వా రసాలాశ్చుతాః ప్రియాళవో రాజాదనాని
 చేత్యేలేహం పృథ్వీశేషవాచకానాం ద్వంద్వః, ఏలేహమభిధాన మమరోకాదౌ
 ద్రష్టవ్యమ్, ఏతత్ప్రియై రేతత్ప్రియై రనేకైర్బహుభి రనోకహనివహైః పృథ్
 వండైః, పరివృతాయాం పరిపూర్ణానూం, తస్యామశోకపనికాయాం, పరిభ్రమన్
 సీతాదర్శనార్థ మిత సుత స్సంచరన్, అభ్రంకషంతీ త్యభ్రంకషాః. అత్యున్నతాః.
 'సర్వకూలాభ్రకరీషేష కష' ఇతి ముమాగమః. తైర్విటతై కాఞ్చనా నిస్తారై ర్నిబిడిత
 గగనప్రపజ్ఞాం ఆచ్ఛాదితగగనాభి గామిత్యతిశయోక్తిః, కాంచనకాంచనమయీం
 హిరణ్మయీం, తాద్రూప్యే మయటి జీవే, శింశుపామగురుతరుమారురోహ ఆరూఢ
 వాన్, యదగ్గః ప్రదేశవివ జానకీనివసస్థానమితి భావః. ని. 'పిచ్చిలా గురుశింశుపా'
 ఇత్యమరః. ౨౮

తలేతి. తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం, నభస్వతః పుత్రః పవనస్య తనయో
 హనుమాన్, తత్పత్రసంఘన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రసంఘన్నం పలాకాచ్ఛాది
 తం గాత్రం యప్య స, తథోక్త స్సన్, న్యగ్రోధదళసంలీనస్య పటపత్ర కాయినో జనా
 ర్దనస్య శ్రీమహాదేవ్యోః దళాం, దధౌ, అన్యేహ మప్రకాశార్థం తత్ర తథా నిలీయాలిష్ఠ
 దిత్యర్థః. తత్రాన్యదళాయా అన్యస్యాసంభవా త్తత్సదృశీం దళామితి సాదృశ్యాక్షేపా
 దసంభవద్వస్తానబంధరూపే నిదర్శనాలంకారః. ౨౯

అ. తత సుదధస్తా తీతామపశ్యదిత్యాహ. —మల్లిమితి. మ్లేచ్ఛేన యవనేన,
 చూతవనా త్సహకారోద్భవాదధృత్యేతి శేషః. స్నుహివనే సింహుండికాననే,

మాలాం దేవకులాదివామిషధియా ఊహాం శ్చ శానే శునా,
దేవీ మాశ్రమతస్త్వదా¹స్వభవనం న క్తంచరేణ చ్చలా
దాసీతా మపసీతవేషరచనా మాలోకయ న్తారుతిః.

౨౮

గ. పున రయ (మీనా మాలోక్యై)వం చింతాం తతాన.

౨౯

ఘ. జ్యోత్స్నాం వినాఽపి నివసేన్నిశి శీతభాను
శ్చాయాం వినాఽపి నివసేద్దీపనేశ్వరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్.

30

సంస్థాపితాం నిఊహాం, మల్లీం విచికిలాలతామివ. ని. 'మల్లీ విచికిలా శీతభీరుస్సాన్యదవ్వు
పత్రి కే'త్యభిధానరత్నమాలా. తథా శునా శునశేన, అమిషధియా మాంసభ్రాంత్యా
దేవకులాదేవాలయాత్, ఆకృష్యేతి. శేషః. ని. 'సజాతీయగణే గోలేగృహేఽపి కథితం
కుల' మితి విశ్వః. శ్చ శానే పితృవసే, ఊహాం, మాలాం స్రజమివ. శోచ్యామిత్యర్థః.
న క్తంచరేణ రావణేన, చలాత్. ఆశ్రమతస్త్వదా¹వనాత్, అవహృత్యేతి శేషః. స్వభవన
మాసీతాం ప్రాసీతాం, అత ఏవాపసీతవేషరచనాం అపగతవైష్యకలనాం దేవీం సీతాం,
తదా తస్మింత్సమయే, మారుతిరాలాకయదవశ్యత్, అనేకైవేయముపమా. శార్దూల
విక్రీడితం పృతమ్.

౩౦

పునరితి. పునర్భూయోఽపి, ఆయం హనుమాత్, ఏనా మాలోక్య ఏవం వత్స
మాణప్రకారాం, చింతాం విచారం, తతాన చకార.

౩౧

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ. — జ్యోత్స్నామితి. నిశి రాత్రే, శీతభానుశ్చంద్రః
జ్యోత్స్నాం వినా చంద్రికాం విహాయాపి, అత్యంతావినాభూతామపీతి భావః. నివసేత్
నివాసం స్థితిం ప్రాప్నుయాత్. తథా దివనేశ్వరోఽపి సూర్యోఽపి, ఛాయాం వినా,
ఛాయానామ్నీం నిజభార్యాం కాంతిం విహాయేత్త్యర్థః. నివసేత్. కైతచ్ఛిత్రమితి
భావః. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయో' రితి వైజయంఠీ.
కింతు ఏనాం వినా ఇత్థంభూతయా సీతయా వియుక్తస్య, రఘుపతిః శ్రీరామః,
ధైర్యం మనస్థైర్యం, పరిగృహ్య ఆపలంబ్య, 'మనసోనిధికారత్వం ధైర్యం సత్స్వ
విహేతుష్యి'తి రసికాః, సప్రాణ సృజేవ ఏవ, వసతీతి యత్. ఏతత్ప్రాణనం, విచిత్ర
మాశ్చర్యం, ఏతాదృశరూపలావణ్యసంపన్నాః, విహాయ త్కూమాత్రమపి ప్రాణా
ధారయతు మశక్యత్వాదితి భావః. ఆత్ర శీతభానుదివనేశ్వరయోర్జ్యోత్స్నాఛాయా

గ. ఏవం చింతయతా హనూమతా కథమపి ¹నీతే నిశీథసమయే
 నిశీథినీనాథే²పి చరమగిరిశిఖరోపకంఠ³నేవా ముత్కంఠమానే దశకంఠ
 స్తునిద్రాశేషేణ స్తరశరప్రహారేణ చ కలుషీకృతాక్షః సరసహరిచందన
 చర్చయా జానకీదర్శనేచ్ఛయా చ ప్రకటితరాగః పరివర్తిత⁴వైకక్ష
 కమాలయా⁵ముకుటరత్నప్రభయా చ తిరస్కృతనక్షత్రమాలశ్శనై
 శ్శనై రవిశదశోకవనికామ్. 30

వివాధావేన నివసనానంబంధే²పి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధరూపాలికాయోక్తిః.
 వసంతలికావృత్తమ్. 30

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, చింతయతా, హనూమతా, నిశీథసమయే అర్ధరాత్ర
 కాలే, నీతే గమితే సతి. ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథాద్వా' విత్యమరః. తథా నిశీథినీనాథే
 చంద్రే²పి, చరమగిరిశిఖరోపకంఠనేవామస్తాచలశృంగసమీపానువృత్తిం, ఉత్కంఠ
 మానే అభిలషమాణే, ఆస్తోష్పథే సతీత్యర్థః. దశకంఠస్తు రావణో²పి, నిద్రాశేషేణ స్వా
 పావశిష్టాంశేన, స్తరశరప్రహారేణ మస్తగ్భబాణవేధేన చ, కలుషీకృతాని అరుణీకృతాని
 అక్షీణి లోచనాని యస్యస, తథోక్తిః. 'బహుప్రిహా సక్యక్షోస్సాన్వంగాత్' జితి
 షచ్చుత్యయః. తథా కలుషీకృతాని వికలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్యసతథోక్తిః.
 తదా సరసహరిచందనచర్చయా సద్రవరక్తచందనలేపనేన³ చ. ని. 'గుణే రాగే ద్రవేరస'
 ఇత్యమరః. జానకీదర్శనేచ్ఛయాచ, ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగో⁴ తాహిత్యమనురాగశ్చ
 యేన స, తథోక్తిః. 'రాగో²నురక్తా మాత్సర్యే క్షేణాదౌ లోహితాది' ప్లిత్యమరశేషః.
 తథా పరివర్తితా ఉపరిసన్నివేశేన ఆముక్తా యా వైకక్షకమాలా ఉరసి తిర్యగ్ప్రసారిత
 పుష్పమాలా తయా చ. ని. 'వైకక్ష్యకం తు తత్ యతిర్యక్⁴జీప్త మురసీ⁵త్యమరః.
 ముకుటరత్నప్రభయా శోటిరలసన్నడిదీప్త్యా చ, తిరస్కృతా న్యకృతా నక్షత్రమాలా
 సప్తవింశతిమా⁵క్తికమాలా తారకాశ్రేణిశ్చ యేన స తథోక్తస్సక్, ఏకత్ర ప్రకృత్యా
 అపరత్ర కాంతిప్రసారాచ్చేతి భావః. ని. 'నైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్సప్తవింశతి
 మా⁵క్తికే⁶త్యమరః. శనైశ్శనైర్నందప్రకారం, మదమదనావేశవశా దతిమంథరమిత్యర్థః,
 అశోకవనికామవిశత్ ప్రవిష్టవాన్. 30

ప. రజనిచరమభాగే వారసీమంతినాం

కరతలకలితాభి దీపికామార్జనీభిః;

దిశిదిశి పరిమృష్టం యత్తమస్త త్సమస్తం

హృదయ మవజగాహే కేవలం రావణస్య.

3.9

సోఽయం మదాస్థహృదయో రఘువీరపత్నీం

సీమంతినీతి హతినీతి రవాప పాపః,

ఆమూలపల్లవితోమలసల్లకీతి

రజనీతి. రజనిచరమభాగే రాత్రివిపరివృత్తిసమయే. అపరరాత్ర ఇత్యర్థః. వార సీమంతినీనాం వారనారీణాం, ని. 'వారస్త్రీ' గణికా వేశ్యే'త్యమరః. కరతలకలితాభి ర్హస్తతలభృతాభిః దీపికాభిరేవ మార్జనీభిః శోభనీభిః, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, వీష్ణాయాం ద్విర్భావః, యత్తమోఽంధకారో మోహ శ్చ, పరిమృష్టం పరిశోధితం, జాతమితి కేవలం. తత్సమస్తం కృత్సన్నం, తమః, కర్తృ, రావణస్య, హృదయం కేవలం హృద యమేవవజగాహే ప్రవివేశ, యథా లోకే స్త్రీకరభృతమార్జన్యా పరిమృష్టో భూప రాగః కుత్రచిన్నందిరాంతరం, యథా వా దినకరకరాభిమృష్టం సర్వతోదిక్ష్మం శార్వర మంధకారం నిరిగహ్వరం ప్రవిశతి, తద్వదిత్యర్థః. దీపికాధారవారనారీపరివేష్టితో రావణః పరమమోహావిష్టహృదయస్తదాసీమశోకవనికాం ప్రవిష్ట ఇతి ఫలితోఽర్థః. ఆత్ర జానకీసంగతిహేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయతమఃప్రవేశస్య దీపికా మార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వే నోఽప్రేక్షణా దుప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా, సాచ తమసః క్లేషభిత్రికాభేదాధ్యవసాయమూలాలిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా నిర్వ్యాఢేతి సంకరః.

3.9

ఆ. తతః కింతత్రాహ. — సోఽయమితి. మదేన దర్శేణాంధం వివేశశూన్యం హృదయం యస్య తథోక్తః, ఆత్ర వివ హతనీతి ర్మచ్చనయః, దుర్వినిత ఇతి యావత్. తథా పాపాని పరదారాభిమర్శాదిరూపకల్పషాణ్యస్య సంతీతి పాపః, దురాచార ఇత్యర్థః. అర్హద్యవృత్త్యయః. సోఽయం రావణః, సీమంతినీ సాధారణయోషిదితి మత్వేతి కేవలం. నకు నిజకులనిర్మూలసమూలభూతాం జానాతీతి భావః. రఘువీరపత్నీం శ్రీరామధర్మ భార్యాం వారణేంద్రో మత్తగజః, మూలా దారభ్య ఆమూలమ్. 'అద్భుత్యాదాభివిధ్యో'రి త్యవ్యయీభావః. తతః పల్లవితతశ్చేన 'సుప్నుపే'తి సమాసః, ఆమూలం పల్లవితా సంజా తపల్లవా తారకాదిత్వాదితచ్, శోమలా అభినవా చ సల్లకీ గజప్రియవృక్షవికేషః సేతి, మత్వేతికేషః. ని. 'సల్లకీ స్యాద్గజప్రియే'తి హలాయుధః. వితానస్థాయం వైతానో

వైతానపావకశిఖామివ వారణేంద్రః.

33

గ. ఏతద్ధర్మనేన వేపమానతసులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచన
పారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృదయా హృదయదయితాశయప్రత్య
యాదముమేవ తృణమస్తరతఃసౌత్వా స్థితా ప్రత్యభావత. 34

యజ్ఞీయః. ని. 'క్రతువిస్తారయోరస్త్రీఃతాన' మిత్యమరః. సచాసౌ పావకశ్చ తస్య
శిఖాం క్వాలా మివ, అప స్రావ, ఉపమాలంకారః. అత్ర రఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవిర్యా
ప్రీతా పాతి ప్రత్యాన్నిజదుర్నయాచ్చాస్యాన్నమృత్యుత్వం సూచితమి త్యవగంతవ్యమ్.

ఏతదితి. ఏతద్ధర్మనేన ఏతస్య రావణస్య కర్తవ్యః దర్శనేనావలూకనేన, వేప
మానా కంపమానా తసులతా గాత్రవల్లి యస్యాస్సాతథోఽత్ర మైథిలీ, కుత్సితః
పురుషః, కాపురుషః. 'భాషా పురుష' ఇతి వికల్పాత్కుశలస్య కాదేశః. తస్య విషయాణి
గోచరాణి దుర్జనోచితానితి యావత్. తాదృశాని యాని పరుషభాషణాని కర్ణకఠోర
దుర్భాషణాని తేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా, 'మాం దృష్త్వా నాగనాసోరు
గూహమానాస్తనోదరం, అదర్శన మివాత్మానం భయాన్నేతుం త్వమిచ్ఛసి, కామయే
త్వాం వికలాక్షీ బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే' ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తశీత్యా
అవాచ్యవచనప్రహేళికయేత్యర్థః. విదీర్యమాణహృదయా విశీర్యమాణాంతఃకరణా
సతీ, హృదయదయితస్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యామయే సర్వదా స్వజీఘృతరూ
పాభిప్రాయే ప్రత్యయాద్విక్వాసా ధేతోః. † అముం రావణం ప్రత్యేవ నతు వ్యక్త్యం
తరం ప్రతీత్యర్థః. తృణమంతరతః మధ్యే, కృత్వా స్థాపయిత్వా, స్థితా వర్తమానా
సతీ, ప్రత్యభావత, ప్రత్యువాచ, రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్ప్రత్యువాచ్యవ
ధానకరణం ద్రష్టవ్యమ్. యద్వా యథాశ్రీరామస్తృణోనైవ కాకాసురం నిరసితవాన్
తథాఽనేనైవ తృణేన త్వా మపి నిరసిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం వా. పశుసమానస్య తవేదం
తృణమేవ భోజ్య మితి బుద్ధ్యా వా, తృణదంతనేన శ్రీరామపాదయోః పలేతి
బుద్ధ్యా వా, అత్తప్రశంసాపరస్య తవైశ్వర్యమేతత్ప్రణవృశమితి బుద్ధ్యా వా,
జగదేకవీరస్య శ్రీరామస్యాపరాధాచరణేన భవాన్ సామబంధో వినశిష్యతీతి తృణం
ఛిత్వా నివేదనార్థం వా తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవతీత్యర్థః. ‡

1 దర్శనవేపమాన.

† 'హృదయదయితకాండీర్య ప్రత్యయా'దితి పాతే కాండీర్యం సామర్థ్యం.

‡ 'అముం మేవ తృణాయ మత్వా స్థితాపి తృణమంతరతః కృత్వా ప్రత్యభా
వతే'తి పాతే అముం రావణ మేవ తృణాయమత్వాత్ప్రణవదనాదృత్య 'మన్యకర్తవ్య

¹అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమేష్ఠీ నను కులగురు
ర్భవతః పరకళత్ర ²రతిరపత్రపాం జనయతి హి గోత్రజానామ్. 3౫

భూయోఽపి పంచపటిపరిసరముం జనం ³ప్రభంజన ఇవాను
కూలః కూలోపకంఠపరిభ్రష్టాం నావమివ యది నయేథాస్తర్వి తవాపి

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. — అయిత్యాదినా. అయిత్యామంత్రణేన తస్య
నామాప్యుచ్చరితుమనర్హ మితి క్థం నిర్దేశ ఇత్యవగంతవ్యమ్. సకలాః సమస్తాః యేసమా
చారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితాస్సమ్యగాచారాః లేహం ప్రతిష్ఠాయాం స్థాపనే నిష్ఠా
తాత్పర్యం యస్య స, తథోక్తః, సమస్తసదాచారనిర్వహణాధురీణ ఇత్యర్థః. పరమే స్థానే
తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మ 'పరమేష్ఠః కిం ఇతి ఇనిప్రత్యయః ఔడావిక' ప్రతువుషే కృతి
బహుళమిత్యుక్త్ 'స్థాస్థిత' స్థూణామితి వక్తవ్యాత్ షత్వం, భవత స్తవ, కులగురు
ర్నను కులస్వామీ నను, వంశప్రవర్తకః ఖిన్విత్యర్థః. బ్రహ్మణో నప్రత్యాత్ త్వం
మహాకుల ప్రసూత ఏవ జాతోఽనీతి భావః. ఆస్తు తతః కిం తత్రాహ. పరేతి. పరకళ
త్రేషు రతిరచరాగో యస్యస, తథోక్తః, భవానితిశేషః. ని. 'రతిః స్మరప్రియాయాం
చ రాగేఽపి సురలేఽపి' చేతి విశ్వః. గోత్రజానాం త్వద్వంశోద్భవానాం, ని. 'గోత్రం
వంశే పుమాన్ శైల' ఇతి భావః. ఆపత్రపాం లజ్ఞాం, జనయతి ఉత్పాదయతి, హి
రవధారణే, శేషే ప్రథమః, త్వదీయజగుస్సిత కర్తవ్యకాల్ త్వద్వంశ్యా లజ్జితా భవంతీ
త్యర్థః. సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠివంశకేన త్వయా తన్నిష్ఠేనైవ వర్తితవ్యం న
లేవంభూతదురాచారేణ సదాచారాణాం త్వద్గోత్రజాతానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్య
మితి భావః. ని. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయోః' 'లజ్జాసాఽపత్రపాన్యత' ఇతి చామరః. 3౫

ఆ. తథాచ కిమ ప్రేలికర్తవ్య మిత్యాశంక్య మయోపదిశ్యమానమేతద్ధితం తవా
వశ్యం కర్తవ్యం తథాచ శ్రేయో భవిష్యతీత్యాహ — భూయ ఇతి. అముం జనమిత్యాత్మ
నిర్దేశః. మా మిత్యర్థః. పురుషమద్ధిరేవ మయి కర్తవ్యా న తు స్త్రీబుద్ధి రితి జ్ఞాపనార్థ
మిక్థం నిర్దేశః. పంచపటిపరిసరం పశుపట్నాశ్రమవర్గంతభవమ్. ని. 'వర్గంతభూః పరి
సర' ఇత్యమరః. అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయురివ పరిభ్రష్టాం ప్రతికూల

నాదకే' ఇతి చతుర్థి. తస్మైవత్యుణలేవైవ భావనయా తృణనిధానానుపయోగేఽపి
భావనాయా మానసికలేవైవ బహిష్ఠోకాచారానుసరణార్థ మంతరా తృణనిధానమితి
మంతవ్యమ్.

1 అయిభాః. 2 కళత్రగాత్రనేత్రప్రసక్తి రవ్యునిరపత్రపాం. 3 అనుకూలప్రభంజనభవ.

దయలే నియతం మదీయో జీవితేశ స్యాత్మాజ్జీవితేశోఽపి త్వయి దయాభు
ర్భవేత్.

3౬

¹దాశరథేరజయ్యాయామైత్ర్యాః పాత్రమపి భవితాఽసికింతు
ఖరప్రముఖనిశిచర బలమథనసమయరుచిరలగ్నసాంద్ర³వసాపంకిలముఖ
వాయువశాదమర్దగతాం, నావం. కూలోపకంఠం. తీరప్రాంతమివేత్యనేకేవేయ
ముపమా. భూయః పునరపి, నయేథా యది ప్రాపయేథాశ్చేత్, నయతి ద్వికర్తృకః.
తస్మిన్మదీయో జీవితేశో మత్ప్రాణేశ్వరః, శ్రీరామః పరమదయాభురితి భావః. ని. 'జీవి
తేశో యమే కాంక' ఇతి విశ్వః. తవాపి దారాపహరణరూపాపరాధకర్తృరపి, సంబంధ
సామాన్యేవప్రీత్యుక్తం ప్రాక్, † నియతం నిశ్చితం, దయలే దయాం కరిష్యతి, మహాప
రాధీ దురాచారోఽయం హస్తగత ఇతి న మారుష్యతీత్యర్థః. వర్తమానసామీప్యే
వర్తమానప్రత్యయః. ఇథం శరణాగతే త్వయి కాకాసురపద్దయాం కరిష్యతి తాదాత్మిక
గుణగణనాపరతంత్రా విషదయాభవో నతు పూర్వాపరాధపరతంత్రా ఇతి భావః. అత
స్యాత్మాజ్జీవితేశః ప్రత్యక్షాంతశోఽపి, త్వయి విషయే, దయాభుర్దయావా నృపేన్న
మారయే దిత్యర్థః. శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణమితి భావః.

3౭

అ. నచైవ మత్ప్రీత్యర్పణేన ప్రాణలైలామత్రమేవ ఫలమశిశు సకలలోక
క్లాపసియశ్రీరామమైత్రీపాత్రమపి భవిష్యసీత్యాహ. —దాశరథేరితి. దాశరథేః
శ్రీరామస్య సంబంధిన్యాః అజన్మాయా జేతు మకళ్యాయా అపరిహార్యాయా యావ
జ్జీవనభావిన్యా ఇతి యావత్. ని. 'జయ్యాయ శ్శక్యతే జేతుం జేతవ్యమాత్ర' ఇత్య
మరః. 'క్షయ్య జయ్యా శక్యార్థ' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః, మైత్ర్యా స్సఖ్యస్య, మైత్రీ
వ్యాఖ్యాతా, పాత్రం యోగ్యో, భవితాఽసి భవిష్యసి, అభ్యుచ్చయశ్చాయం లాభ
స్తవ భవితేతి భావః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. విపక్షే దండ
మాహ. కింత్వితి. కిం తు మమక్తావస్యథాకరణ ఇత్యర్థః. ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య
కోపయుక్తఖరాసురప్రభృతిరాక్షససేనాయాః మథనసమయే విద్వంసనకాలే రుచిరం
యథాతథా 'సుచిరే' తిపాతే అతిదిరకాలమారభ్య లగ్నయా సంసక్తయా సాంద్ర

† తవాపి దయలే త్వమపి దయావిషయం కరోతిత్యర్థః 'అధిగర్థదయేశాంకర్త'
ణీతి కర్తృణశ్చేషత్వ విపక్షయా వక్తీతి యుక్తమ్.

1 దాశరథే రజయ్యస్య. 2 కింత్విత్యస్య స్థానే అన్యథేతి నోచేదితి వా పాతాం
తరం సాధు. 3 వసాపంక్తుపజ్జీలిత.

మూర్యపుత్రస్య శిలీముఖం భవంత మంతరేణ కశ్చిద్దధీత నిజహృదయ
గళితదుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్. 32

గ. అథవా జనస్థానసమరా దారభ్య సమారాభావావగ్రహ
తృషితానాం సౌమిత్రిపత్రిచాతకానాం¹ శోణితామ్బుపారణాం తవా
పనయశ్చే త్కస్యమర్థో నివారయితుమ్. 33

పనయా మేదుర మేదోవిశేషేణ పంకిలం పంకవత్, పిచ్ఛావిత్యా దిలచ్, ముఖ మగ్రం
పదనం చ యస్య తం, తథోక్తమూర్యపుత్రస్య శ్రీరామస్య, శిలీముఖం బాణం, భవంత
మంతరేణ త్వాం వినా. 'అంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా నిజహృదయాత్ స్వకీ
యవక్షణ్మలాత్ గళితా నిస్సృతా యా దుధిరధారా, తయా! ప్రక్షాళయితుం శోధ
యితుం. కశ్చిద్దధీతశ్చధాం కుర్యాత్. తాదృశ్శిలీముఖక్షాళనే త్వమేవ శ్రద్ధావాక్,
నాన్య ఇత్యర్థః. మనుక్తాన్యథాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేన త్వదీయవక్షో
విదారయిష్యతీతి భావః. 'శ్రదంతరో దుపసర్గవద్వృత్తిర్వా' చేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వని
పాతః. 32

ఆ. ఆస్తాం తావ ద్రామబాణవార్తా లక్షణబాణానాం త్వయి నిపతతాం కోవా
నివారయితేత్యాహ. — అథవేత్యాది. అథవేతిక్షాంతరే. జనస్థానే యత్సమరం ఖరాది
రాక్షసమారణం తస్మాదారభ్య, తతః ప్రభృతీత్యర్థః. 'అన్యారాదితరర్త' ఇత్యత్రార
భ్యార్థయోగేఽపి వచనాత్పక్షే పంచమీ. ఆత ఏవ 'తథా కార్తిక్యాః ప్రభృత్యా
గ్రహాయ'ణీతి భాష్యకారప్రయోగాదేవ ప్రభృతిశబ్దయోగా త్వంచమీతికైయటః. సమ
రాభావ వివాదగ్రహో పృష్టిప్రతిబంధ ఇతి రూపకమ్. ని. 'పృష్టిర్వర్తం తద్విఘాతేవ
గ్రహావగ్రహా సమా' విత్యమరః. తేన తృషితానాం, సౌమిత్రిపత్రికాం లక్షణ
బాణానామేవ చాతకానాం పక్షివిశేషాణామ్. ని. 'పత్రిరోప ఇషుద్వయో' రిత్యమరః.
శోణితాంబుపారణాం త్వద్రక్షాంబుపానం, తవాపనయశ్చేత్ప్రత్యర్థుణాభావరూపదుర్న
యో యది. తర్హి, నివారయితుం, కస్యమర్థః. ఆమోఘానాం లక్షణబాణానాం గతిం
బ్రహ్మాంశి వారయితుం న శక్తః. ఆతస్తద్భాగా ఏవ త్వద్దుధిరం పాస్యంతీతి భావః. †

† 'పారణా తవాపఘనఘనతశ్చే'దితి పాతే అపఘనోఽంగం సఏవ ఘనో మేఘు
స్తస్మాత్ లభేలేతి శేషః. లభేత చేత్ తర్హితాం పారణాం నివర్తయితుమిత్యాద్వ
న్వయః ప్రాగ్వాత్. 'పారణాం తవాపఘనఘనత' : ఇతి పాతే పూర్వవద్రూపకం, ప్రాప్తా
మిత్యధ్యాహర్యమ్. 1 త్వదంగగళితశోణిత.

ప. అథ నిశిచరనాథం ¹పంచబాణీవిభిన్నం

న హి జనకసుతాయాః ప్రాపదేకాఽపి వాణీ,

జనముపసతమృత్యుం పంచవక్త్రాహిదప్తం.

విశతి ²హృతవిషాధే రోషధేః కిన్ను శక్తిః.

3F

గ. ఏవం జనకదుహితురవధీరణాఫణితిమాకర్ణ్య కోపపరాఙ్ముఖో
దశముఖ స్తా వభితో నివసంతీరాచక్షికరాక్షసీ ³పద్విశ్రభవత్యః

అథేతి. అథ జానకిభాషణానంతరం, పంచానాం అరవిందాదీనాం బాణానాం
సమాహారః పంచబాణీ త్రిలోకీవ దత్తప్రక్రియా, తయా విభిన్నం విదారితం ఆశ్శంత
కామోచహత మిత్యర్థః. ఏకబాణ భిన్నస్యైవాస్థా వత్తు న శక్యతే పంచబాణీ భిన్నస్య
తు కిం వక్తవ్యమితి భావః. నిశిచరనాథం రావణం, జనకసుతాయాః, ఏకాఽపి,
ఉక్తానాం వాచాం మధ్యే కాఽపి, వాణీ వాక్ న ప్రాపతే, కామాంధహృదయో
ఽయం న కామపి వాణీ మశృణోదిత్యర్థః. అపన్నేర్లుజ్. హిరవధారణే. ని. 'హి
హేతావవధారణ' ఇత్యుమరి. తత్ర దృష్టాంతమాహ—జన మితి. ఉపసతమృత్యు మాసన్న
మరణం, అశవిన పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా సర్పేణ దప్తం, జనం హృతవిషాధేః,
విషదోషపరిహరణశక్త్యా అపీత్యర్థః. ఓషధేశ్వరీస్సామర్థ్యం. విశతి కిం ను నప్రవిశత్యే
వేత్యర్థః. దృష్టాంతాలంకారః. 'యత్ర వాక్యద్వయేదిచ్ఛ ప్రతిదిష్ఠతయోచ్యతే, సామా
న్యభర్తౌవాక్యజ్ఞే సృష్టాంతౌ నిగద్యత' ఇతి లక్షణాల్. ‡

3F

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరూపాం, జనకదుహితస్సీతాయాః, అవధీరణాఫణితి
మవమాననావచనమాకర్ణ్య, కోపపరాఙ్ముఖః కోపవినివృత్తముఖః. దశముఖః, తామభిత
స్తస్యా స్సీతాయాస్సమంతా దిత్యర్థః. 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా
నివసంతీ ర్వర్తమానాః. ఆసమంతాల్ రక్షా సంరక్షణం తత్ప్రయోజన మాసామిత్యా
రక్షీత్యర్థః. † 'ప్రయోజన' మితి తతి జీవే తతః 'స్త్రీయాః పుంస' దిత్యాదినా పుంసద్భా
వః, తాశ్చితాః రాక్షస్యశ్చ తా ఉద్దిశ్య, భాంతీతి భవత్యః అఘటితఘటనానై పుణ్య

‡ 'పంచవక్త్రాహిదప్త' మితి దృష్టాంతవాక్యానురోధా 'తృపంచబాణప్రభిన్న' మితి
పాత ఏవ సాధుః, పంచబాణో మన్తధః. † 'అరక్షికరాక్షసీ' రితిపాతే ఆసమంతా
ద్రక్షంతీత్యారక్షకాః క ర్తరిణ్యులి టావ్ పుంసద్భావాదికం ప్రాగ్వత్.

1 పంచబాణావిభిన్నం. 2 హృతవిషాధే. 3 అహినాయ.

చతుర్థి రపుష్పపాయై ¹రేనా మవశ్యం వశ్యాం కురుభ్య మియ మనను
కూలా చే దిమాం హతాశాం²ప్రాతరాశాయ మహానసం నయతేత్యా
దిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాంతమేవ ప్రవివేశ. ౪౦

గ. తదను ఊదాచరిణాం భీషణవీక్షణవాద్గోషోన్వేషణముకు
లితహృదయపుండరీకా పుండరీకయూధపరివృతసారంగాంగనాభజ్ఞిమజ్జీ
సంపన్న త్వేన ప్రశస్తాః హేరాక్షస్యః, 'భాతేర్దవతు' రిత్యేణాదికో డవతుప్రత్యయః,
'ఉగిత' శ్చేతి జీప్, యూయం చతుర్థిరపుష్పపాయై స్సానుదానభేదపదరూపైశ్చ
తుర్థి రుపాయైరప్యేనాం సీతామవశ్యం నియతం, వశ్యాం వశం గతాం. 'వశం
గత' ఇతి యశ్చిత్ప్రత్యయః, కురుభ్యం, యేన కేనాపుష్పపాయేన పశిమరుభ్యమిత్యర్థః. ఆ
థేయం సీతా అననుకూలా అవశగా చేత్తర్హితాశాం నష్టబుద్ధి మిమాం సీతాం,
ప్రాతరాశాయ ప్రాతఃకాలభోజనార్థం, మహానసం పాకస్థానం. ని. 'సమానా రసవత్త్వాం
తు పాకస్థానం మహానస' మిత్యమరః. నయత ప్రావయత, విశస్య పచనార్థ మితి భావః.
నయతి ద్విగ్ధకర్తృకః, ఇత్యేవమాదిక్యాజ్ఞాప్య, నిశాంతే నిశాపసానే, ప్రభాత ఇత్యర్థః.
ప్రత్యాసన్నే సమీపవర్తిని సతి, నిశాంతం గృహమేవ, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాక్. ని.
'నిశాంతం భవనోషసా' రితి విశ్యః. ౪౦

తదన్వీతి. తదను రావణగృహప్రవేశానంతరం, ఊదాచరిణాంత్రిజటాప్ర
భృత్యారక్షకరాక్షసీనాం, పికాచీనాంచ, భీషణాని భయంకరాణి వీక్షణాని విలోకనాని
యస్మిం స్త త్రథోక్తం తస్మాద్వాద్గోషోన్వేషణాత్. 'తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య
భార్యా భవ యశస్వినీ' త్యాదిదుర్వచనోచ్ఛారణాత్. తథావాగేవ దోషా రాత్రిస్తస్యా
ఉన్వేషణా దావిర్భావా ధ్యేతోః. ని. 'దోషా రాత్రిముఖే రాత్రావత్రానవ్యయ మివ్యక్త'
ఇత్యభిధానాత్, ముకుళితం సుకుచితం హృదయ మేవ పుండరీకం సీతాంభోజం
యస్యా స్సా తథోక్తా, రాక్షసీపరుషభాషణవశా నిర్భిన్నహృదయేత్యర్థః. ని. 'పుండ
రీకం సీతాంభోజ' మిత్యమరః. క్షేషసంక్షీర్ణోఽత్ర రూపకాలజ్ఞాః. కిం చ పుండరీక
యూధం వ్యాఘ్రసముహాః. ని. వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకానే త్యమరః. లేన పరివృతా
యా ఉపనిరుద్ధాయా స్సార్ధంగాంగనాయాహరిణాంగానాయాః యా భంగీ పరిపాటిః
తామంగీకుర్వాణా అనువర్తమానా, ప్రాణప్రయాసపర్యంతావస్థాం ప్రాప్నువానేత్యర్థః

+ 'తదను రోషభిషణవీక్షణానాం ఊదాచరిణాంవాద్గోషే'తి పాతే రోషే.
త్యాది హేతుగర్భవిశేషణం.

1 ఏనామృమావశ్యం. 2 ప్రాతరశనాయ.

కుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవ శాపబలా ¹ద్వసుధాం ప్రపన్నా జనకనందినీ
చింతామేవమకరోత్.

ప. నూనం విదితవృత్తాంతే జటాయుషి గతాయుషి,

²మామిహస్థామార్యపుత్రః కిం నాధిగతవాన్ ప్రభుః. ౪౨

గ. ఆహోస్వి తక్రవాద్యమాయయా వివర్యస్తప్రకృతేః కాకు
త్థస్య కిమనాస్థా సంజాయతే. అథవా. ౪౩

ప. న కేవలం మామహరద్దురాత్తా
కృపాం చ రామస్య నిసర్గసిద్ధామ్

ఉపమా కరోలే స్తాభీశ్యే కానచ్, తథా శాపబలాద్వసుధాం ప్రపన్నా భూలోకం
ప్రాప్తా, గీర్వాణతరుణీ సురసుందరీవ స్థితా జనకనందినీ, ఏవం వక్ష్యమాణరూపాం,
చింతామకరోత్. ౪౧

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ—నూనమితి. విదితః జ్ఞాతః వృత్తాంతో మదపహారవార్తా
యేన తస్మిన్, జటాయుషి గతాయుషి మృతే సతి, అర్యపుత్రః శ్రీరామః, ఇహతిష్ఠతీతి
ఇహస్థాం అత్ర లబ్ధాయాం స్థితాం, ఇహేత్యవ్యయే ఉపపదే 'సుషిన్ధ' ఇతి స్థాధాతోః
కప్రత్యయః, మాం నాధిగతవాన్ కిం అనధిగతవాన్కిం. అజ్ఞాతవాన్కిం, నూనం,
అన్యథా కథమయం నాత్రాగచ్ఛేదితి భావః. ౪౨

ఆహోస్విదితి. ఆహోస్విత్ యద్వా, క్రవ్యాదమాయయా రాక్షసవంచనా
శక్త్యా, వివర్యస్తప్రకృతేర్విపరీతభావస్య, పూర్వవిలక్షణామవస్థాం ప్రాపితస్యేత్యర్థః.
కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య, అనాస్థా అనాదరస్సంజాయతే కిం సముత్పద్యతే కిం,
మయాతిశేషః. † అథవేతి పక్షాంతరే. ౪౩

ఆ తదేవాహ.—నేతి. దురాత్తా దుర్వృద్ధయః రావణః, మాం కేవలం మా
మేవ, నాహరత్ నహృతవాన్, కింతు నిసర్గసిద్ధాం స్వభావసిద్ధాం, రామస్య, కృపాం
వరదుఃఖప్రహణేచ్ఛారూపాం దయాం, చాహరత్. కయాఽపి వా మాయయాఽప
హృతవానిత్యర్థః, నను కథమేతన్నిర్ణీయత ఇత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి, ఇద
మేతత్కృపాహరణం, నచేత్త్వీ, సంక్రితేష్వాశ్రితేషు వత్సలః స్నిగ్ధః, నిరంతరాశ్రిత
రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః. ని. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః. 'వత్సాంసాభ్యాం

† 'సంజాయతే' తి ప్రాచీనపాత స్తు సాధుః వర్తమాననిదేశాస్వారస్యాత్.

1 వసుంధరామ్. 2 మామిహావస్థితా మార్యపుత్రః కిం నావబుధ్యతే.

1 ఇదం నచే త్సంక్రితవత్సలః కిం

భవే త్స తూష్టిం జగదేకవీరః.

౪౪

గ. ఇత్థం విలస్య రఘుపుంగవ (1 మేవ సంతతం) చింతయతీ కృచ్ఛాచ్చి
స్తూర్ఛా మగమత్. ౪౫

ప. నిశాచరీ స్తాం నిరవద్యశీలాం నిర్భర్త్యయంతీ ర్నిభృతం నివార్య,
అస్వప్నలోకోత్సవ మాత్తదృష్టం దుస్వప్న మేకంత్రిజటాజగాద.

కిం చ:—ఉపఘ్నువృక్షస్య పరోక్షభావా

కావబల' ఇతి లచ్చిత్యయః. జగదేకవీరః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ ఇత్యర్థః. శ్రీరామః,
తూష్టిం భవే త్కిం ఉపేక్షాపరతస్త్రి జాయత కిం, న భవేదేవేత్యర్థః. కృపాహర
ణాభావే కథమిత్థం సమర్థస్యాప్యస్యాశ్రిలేష తూష్టిం భావ ఇతి భావః. అత్ర
కృపాహరణాసంబంధేఽసి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౪౪

ఇత్థ మితి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, విలస్య పరిచేసనం కృత్వా, రఘుపుంగవం
శ్రీరామమేవ, సంతతం నిరంతరం, చింతయంతీ మనసి భావయంతీ సతీ, కృచ్ఛాచ్చి
త్వాణసంకటాత్, మూర్ఛాం మోహమగమత్, శ్రీరామసంపేదనేన రావణభర్త్య
నానుసంధానేన చ విసుజ్ఞాఽఘానిత్యర్థః. ౪౫

ఆ. తతః కిం తత్రాహ—నిశాచరీతి. నిరవద్యశీలాం నిర్దుష్టస్వభావాం, 'అవ
ద్యవజ్యే' త్యాదినా నిపాతితః తాం సీతాం, నిర్భర్త్యయంతీః పరితర్జయంతీః, భర్త్య
యతేః పరస్మైపదిత్వం వ్యాఖ్యాతం, నిశాచరీః రాక్షసీః, నిభృతం నిశ్చలం, నివార్య
నిషిధ్య, త్రిజటానామ కాచి ద్వీధరాక్షసీ సీతాపక్షపాతిని, అస్వప్నలోకస్య దేవనివ
హస్య ఉత్సవం హర్షజనకం, శ్రీరామాభ్యుదయసూచకత్వాదితి భావః. ఉత్సాహే
హర్షమిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి రసాకరే, అత్తదృష్టం అత్తనాఽనుభూతం,
ఏకం దుస్వప్నం రావణవిశాశసూచకత్వాద్దృష్టం స్వప్నం, జగాద ఉక్తవతీ, తథాచ
శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః, రాక్షసా
నామభావాయ భద్దరస్యా జయాయ' చేత్వాసి. పుత్ర ముపజాతిః, న కేవలం స్వప్న
మేవ కథితవతీ త్రిజటా కింతు సీతాయా అలంబనభూతాఽప్యభూదిత్యాహ—కించే
తి చే త్యర్థః. ౪౬

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—ఉపఘ్నీతి. ఉపఘ్నువృక్షస్య అంతికాశ్రయవృ
క్షస్య, తద్రూపస్య శ్రీరామస్యేత్యర్థః. ని. 'స్వాదుపఘ్నీఽంతికాశ్రయ' ఇత్య

దువేత్య పృథ్వీం సుచిరం బుతంత్యాః,
న క్తంచరస్త్రీముఖకర్మితాయా
స్త్రీతాలతాయా స్త్రీజటా జటాభూత్.

౪౭

గ. తదనంతర మాత్మత్యాగాయ స్పృహయంత్యాం మైథిల్యాం
మారుతి రియ మనువేక్షణీయా తపస్వినీ సీతిమముఞ్చంతీం చింతాం
పరిగృహ్య నేదీయానస్యా బభూవ. తతః.

౪౮

ప దేవ్యా దశాననవచోమయవజ్రదీర్ఘ
కర్ణాంతరవ్రణవిరోపణభేషజాని,

మరః. 'ఉపఘ్నత్రయ' ఇతి నిపాతః. పరోక్షభావా దసాన్నిధ్యాద్ధేలోః, పృథ్వీం
భువముపేత్య సుచిరం, అతిచిరకాల మారభ్యేత్యర్థః. బుతంత్యా విపర్తమానాయాః,
కించ నక్తంచరస్త్రీణాం రాక్షసీనాం ముఖైః, పరుషపదనైః కర్మితాయాః కార్మ్యం
ప్రాపితాయాః, నిషేడితాయా ఇతి యావత్. తథా నక్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యకీటక
నిశేషాణాం ముఖైః పదనైః కర్మితాయాః అర్థితాయాః, నక్తంచరస్త్రీశబ్దః శిథిలీనాచ
కలేవన నిఘంటువంతకేష మృగ్యః, సీతాయా విప లతాయాః, త్రిజటా, జటా శిఫా,
పునరుత్థానాలంబనే త్యర్థః. అభూత్ అసీత్, ని. 'స్కంధకాఖ్యాకాలే శిఫాజటే' ఇత్య
మరః. 'స్త్రీరామవిజయసూచకశుభనిమిత్తకథనేన సీతామాతృసయామానేత్యర్థః. శ్లేష
సంకీర్ణోఽయం రూపకాలంకారః. ఉపకాలివృత్తమ్,

౪౯

తదనంతరమితి. తదనంతరం త్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం, మైథిల్యాం సీతాయా
మాత్మత్యాగాయ దేహత్యాగాయ, ని. 'అత్తా జీవే ధృతే దేహ' ఇత్యభిధానాత్,
'స్పృహేరిషిత' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, స్పృహయంత్యా మఖిలవంత్యాం,
రాక్షసీవిరచితోపద్రవాసహిష్టుత్వా దితి భావః. మారుతి ర్హనుమాన్, తపస్వినీశో
చ్యా, ని. 'మునిదీనా తపస్వినా' విత్యురురః. అనుపేక్షణీయా అనాదరణీయా, విలంబ
కరణేన న హింససియేతి యావత్. ఇతి మత్సేవీశేషః. సీతిమముఞ్చంతీ సీతియుక్తా
మిత్యర్థః. 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః. చింతామేతత్సంముఖభావవిచారం, పరి
గృహ్య కృత్వా, అస్యా మైథిల్యాః, నేదీయా సంఠికవర్తీ, బభూవ, 'అంఠికబాధయో
ర్నేదసాధా' వితి నేదాదేశః. తతో నేదివృత్త్యానంతరమ్,

౫౦

దేవ్యా ఇతి. అయం హనుమాన్, దశాననస్య రావణస్య వచోమయం వాగ్రూ
పం య ద్వజ్ర మాయుధం లేన దీర్ఘయోః విదారితయోః కర్ణయోరంతరే యాని
వ్రణాని క్షతాని లేషాం విరోపణే చికిత్సాయాం భేషజాని ఔషధాని, ని. 'భేషజౌష

విప్రంభణార్థమయ మన్వయసంగతాని

రామాభిక్షీర్తనమధూని శనైర్వ్యపించత్.

౪౯

గ. తదనంతరం సమంతాత్ప్రసారితనయనా జనకతనయా తస్యాం
శాఖాయాం శాఖామృగ ముద్వీక్ష్య దుస్వప్నబుద్ధ్యా చకితహృదయా
సలక్షణాయ ¹(రామాయ) భర్త్రే భద్రమాశంసమానా జనమిమం
దురాపస్వాపం స్వప్నః కథమాప్నూయాదితి ²విచింత్య మాయాస

భద్రైషణ్యో నీత్యమరః. తథా అన్వయేన వంశేన సంగతాని, 'రాజా దశరథో నామ రథ
కుంజరవాజిమా' నిత్యాదివంశ ప్రశంసాపూర్వకాణీత్యర్థః. రామాభిక్షీర్తనాని శ్రీరామ
నామసంక్షీర్తనాన్యేవ మధూన్యమృతాని, జేష్ఠాస్మీతాయా, విప్రంభణార్థం, విశ్వాసో
త్పాదనార్థ మిత్త్యర్థః. ని. 'సమావిప్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః. 'అర్థేన సమా విత్యసమాస
స్మర్వలింగతా చ వక్తవ్యా' శనై రవ్యగ్రం, న్యపించత్, ప్రానితవానిత్యర్థః. రూప
కాలజ్ఞానం, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౪౯

తదనంతరమితి. తదనంతరం శ్రీరామనామసంక్షీర్తనానంతరం, జనకతనయా
సీతా, సమంతా ద్దిక్షు విదిక్షు చేత్యర్థః. ప్రసారితనయనా, కుతవిత త్ప్రియుక్త మితి
ప్రవర్తితదృష్టి స్థితి తస్యాం నేదిష్టాయామిశ్యర్థః. శాఖాయాం శింశుపాదిటపే,
స్థితమితి శేషః. శాఖామృగం వానర, ముద్వీక్ష్య, దుస్వప్నబుద్ధ్యా దుష్టస్వప్నాయ
మితిబ్రాంత్యా, స్వప్నే వానరదర్శనస్యాశుభమాచకత్వేన శాస్త్రసిద్ధత్వాదితి భావః.
తథా శ్రీరామాయణే 'స్వప్న మయామయం వికృతోఽద్య దృష్టశ్శాఖామృగశ్శాస్త్ర
గణై ర్నిషిద్ధ' ఇతి, చకితహృదయా భయసంభ్రాంతానకరణా, అత ఏవ సలక్షణాయ
లక్షణసమేతాయ 'లేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః 'వోపసర్జన' స్థితి సమా
శబ్దస్య సత్వం, భర్త్రే ప్రాణేశ్వరాయ, శ్రీరామాయ 'చతుర్థి చాశిష్యాయుష్యే'
త్యాదినా చతుర్థి, భద్రం కుశల మాశంసమానా, 'స్వప్రస్తు రామాయ సలక్షణా'
యేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణే త్యర్థః. ని. 'శ్వశ్చే'యసం శివం భద్రం కల్యాణం
మంగళం శుభ'మి త్యమరః. ఆజ్ఞాపర్వాచ్చంసలే శ్శానచ్, తతో దురాపస్వాపం
దుష్ప్రిపనిద్రమ్, ని. 'స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాప' ఇత్యమరః. ఏలేన శాగరాఖ్యా
చతుర్థి మదనావస్థా సూచ్యతే, తదుక్తమ్. 'దృష్టనస్సంగసంకల్పజాగరః కృతతాఽరతిః,
ప్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛంతా ఇత్యనంగదశా దశే'తి, ఇమమిదృగవస్థాపన్నం, జన

1 వితన్నాప్తి క్వచిత్. 2 విచింతయమానా మాయాసమాయాత.

మాయాతనైర్మత¹పతిబుద్ధ్యా తస్మా న్నారతపుత్రా తత్రాస. ౫౦

గ. సోఽపి సమవతీర్య వచనవైచిత్ర్యాజ్ఞనకపుత్రీం ప్రత్యాయయ
న్నాంజనేయః కృతాంజలిర్వ్యజిజ్ఞపత్. ౫౧

ప. కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్ర వేగేన తామ్యతః,

రాఘవేంద్రస్య దూతం మామన్యథా మాస్త మన్యథాః. ౫౨

మిత్యాత్మనిర్దేశః. స్వప్నః స్వప్నచకా, భగం కుతో వా, ఆపున్నయాత్సంగచ్ఛేత్, నాపున్నయాదేవేత్సర్థః. తన్నాంతరీయకత్వాత్తస్యేతిభావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నోఽపి నాయం న హి మేఽస్తి నిద్రా శోకేన. దుఃఖేన చ పీడితాయాః' ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విచిత్ర్యాలోచ్య, మాయయా వాసరభూమికయా, సమాయాతః పునరాగ తోఽయం వైర్మతపతి శ్రావణ ఇతి, బుద్ధ్యా, తద్గోచరభ్రాంత్యేత్సర్థః. తస్మాత్తథా భూతా న్నారతపుత్రాతత్రాస విభాయ, 'భీత్రాథానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్సంచమి. ౫౦

అ. తతః కిం తత్రాహ — స ఇతి. సః ఆంజనేయోఽపి, సమవతీర్య కాఖాయా స్సకాశాదవదుహ్య, వచనవైచిత్ర్యాత్తత్కాలాదిత నిజవచనరచనావిశేషచాతుర్యా, జ్ఞనక పుత్రీం జానకిం, ప్రత్యాయయ, స్నిగ్ధాంజనేయవిశేషణం, సమాశ్వాసయన్నిత్యర్థః. † ని. ప్రత్యయోఽధీనశవభ జ్ఞానవిశ్వాసహేతు' వ్యీత్యమరః. కృతాంజలి ర్విరచిత కర సంపుటస్సక్, వినయలక్షణ మేతత్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాక్. ౫౧

ఆ. విజ్ఞానప్రకారమేవాహ. — కల్యాణీతి. హేకల్యాణి శోభనే జానకి, ఏతేన సౌభాగ్యాభిధాయకేన సంబోధనేన శ్రీరామస్య కుశలం సూచ్యతే. గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తీవ్రవేగేన చందరయేణ, దుర్నిరోధేనేత్సర్థః. ని. 'తిగ్ధం తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం చందమష్టం పటు స్పృత'మితి హలాయుధః, త్వద్వియోగేన త్వద్విరహేణ, హేతునా, తామ్యతో ద్దాయతః, క్షిశ్యత ఇత్సర్థః. ఏతేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వశక్త్యాన కాశ్యేతి సూచ్యతే, రాఘవేంద్రస్య రఘునాయకస్య, దూతం సందేశహరమ్. ని. 'స్వా త్సందేశహరో దూత'ఇత్యమరః. మాం, అన్యథా ప్రకారాంతరేణ, మాస్త మన్యథాః, నవిజానీమా ఇత్సర్థః. 'స్తోత్రరేల' జ్యేతి చకారా దాశీరథే లుఖ్. 'న మాజ్యోగ' ఇత్యడాగమాభావః. ౫౨

† 'ప్రత్యాయయితు' మితి తుమన్నన్తపాతే సమాశ్వాసయితుమిత్యర్థః.

1 ఇతి.

త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తి ర్విభావరీకోకసమానధర్మా,
వచోఽబ్రవీన్వైథిలి మన్తుభేన త్వాం కాశలంకోసలరాజ¹పుత్రః.

అపి చ:—ప. శిరసా తవ సౌమిత్రి రకరోదభివాదనమ్,

అపృచ్ఛతోఽపి భద్రం త్వామధిపశ్చ వనౌకసామ్. ౫౪

గ. ఏవమభిహితయా సంభూతవిస్రంభయా భయాపేతయా
తయా తావదనుయుక్తః పవనతనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవ

త్వయేతి. హేమైథిలి, త్వయా సహ ప్రస్థితా ప్రయాతా చిత్తవృత్తిర్యస్య సః
తథోక్తః, త్వదేకాయ త్తచిత్త ఇత్యర్థః. అత ఏవ విభావర్యాం రజన్యాం యః కోకశ్చక్ర
వాకస్తస్య సమానో ధర్మోయస్య స తథోక్తః. అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః. ని. 'కోకశ్చక్ర
శ్చక్రవాక' ఇత్యమరః. 'ధర్మాదనిచ్ఛేవలా'దిత్యనిచ్, కోసలనాం జనపదానాం రాజా
కోసలరాజో దశరథస్తస్య పుత్రః శ్రీరామః. మున్తుభేన మద్వారా, త్వాం కుశలమేవ
కాశలం, స్వాధేఽనో, క్షేమవచనం, అబ్రవీదవోచత్, బ్రువోలుజ్, 'బ్రువిశాసీ'త్యా
దినా ద్వికర్తృకత్వమ్. 'అకథితం'చేతి సీతామూః కర్తృత్వం. ఉపజాతిపుత్రమ్. ౫౩

ఆ. అధప్రత్యయదార్ధ్యాయ లక్ష్యణవారామప్యాహ. —అపిచేతి. ఆ. తదేవ విప్రు
ణోతి. —శిరసేతి. హే కల్యాణి, సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాంతేస్సమిత్రిర్లక్ష్యణః.
'బాహ్యదిభ్య'శ్చేతీజ్ ప్రత్యయః. 'శిరసా మూర్ధ్నా, తవ, అభివాదనం నమస్కార
మకరోత్కృతవాక్, అథ సుగ్రీవసఖ్యమపి జాతమితి సూచయన్నాహ. అపృచ్ఛదితి.
సః ప్రసిద్ధః. వనౌకసామధిపాఽపి చ వానరేశ్వరస్సుగ్రీవశ్చ. ని. 'మర్కటో వానరః
కో వనౌకా' ఇత్యమరః. త్వాం భద్రం కుశల మపృచ్ఛత్ పుష్టవాక్. దుహ్యదిత్వా
ద్వికర్తృకత్వమ్. ౫౪

ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, అభిహితయా ఉక్తయా, అత ఏవ సంభూత
విస్రంభయా సంజాతవిశ్వాసయా, హేతుగర్భం విశేషణమ్. ని. 'సహ విస్రంభ
విశ్వాసా' విత్యమరః. భయాదపేతయా, అపగతసాధ్వసయేత్యర్థః. 'అపేతాపాథే'
త్యాదినా పంచమీసమాసః. తయా సీతయా, తావత్తదానీ మమయుక్తః కథం సుగ్రీవ
సఖ్యం జాతమిత్యాది పుష్టస్సక్. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే'త్యమరః. పవన
తనయో హనుమాక్, వాలిమరణకారణం, సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం 'సఖ్యర్య'

సఖ్యమాఖ్యాయ ప్రాచేతసచేత ఇవ సంతతసన్నిహిత¹రామనామ
మంగళమంగుళీయ మన్యై ప్రాయచ్చత్ ౧౧౧

ప. సౌఖ్యాపహస్య పవనాత్తజ²నీయమాన
రామాంగుళీయకవిలోకనవాసరస్య,
సత్యం కలాం శతతమిమాం భువి నైవభేజే
పాణిగ్రహోత్పన్నదినం జనకాత్తజాయాః.

౧౧౬

గ. తత స్తం జానకీ నిస్సీమహర్షా బభావే.

౧౧౭

గ. మహాభాగ సర్వథాఽస్య దురాత్తనః, ప్రత్యాసీదతి ⁴మృ

ఇతి యద్రత్యయః. ఆఖ్యాయ సమ్యక్కథయిత్వా ప్రాచేతసచేత ఇవ వాల్మీకిమన ఇవే
త్యుపమా. సంతతసన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్న మంగళం కల్పాణ
రూపం, విలిఖిత శ్రీరామనామవర్ణావళిభీత మిత్యర్థః. అంగుళీయకం శ్రీరామప్రేషితా
మభిజ్ఞానముద్రికాం. అన్యై సీతాయై ప్రాయచ్చత్ దత్తవాక్, 'పాశు'త్త'త్యాదినా
దాహో యచ్ఛాదేశః.

౧౧౫

సౌఖ్యేతి. జనకాత్తజాయాస్సీతాయాః, పాణిగ్రహోత్పన్నదినం వివాహ
మహోత్సవదినం. కర్తృ, సౌఖ్యాపహస్య పరమానందకరస్య, పవనాత్తజేన హనూ
మతా నీయమానమానీతం యద్రామాంగుళీయకం శ్రీరామభిజ్ఞానాంగుళిముద్రికా తద్వి
లోకనవాసరస్య తత్సద్వర్ణనదినస్య, శతతమిమాం శతస్య పూరణిమ్. 'తస్యపూరణే' దడితి
దడితి 'నిత్యం శతావిమాసార్థమాససంపత్సరాచ్చే'తి తమడాగమే టిత్వాల్ జీవ్, కలా
మంశమ్. ని. 'కలాస్యా స్తులికాపృథ్వా శిల్పాదా వంశమాత్రకే, హాడకాంశేఽసి చంద్ర
స్యే'తి విశ్వః. భువి సత్యం యథార్థం నైవ భేజేన ప్రావైవ తతోఽసి సహస్రగుణా
ధికానందజనకత్వాదస్యేతి భావః. అత్ర కలాభజనసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. వసంత
తిలకాపృక్షమ్.

౧౧౬

తత ఇతి. తతః అంగుళీయక ప్రదానానంతరం, జానకీ, నిస్సీమహర్షా నిరతిశయా
నందా సతీ, తం హనూమంతం, బభావే ఉవాచ.

౧౧౭

అ. భాషణప్రకారమేవాహ — మహాభాగేతి. హే మహాభాగ పరహితాచరణ
భాగ్యసంపన్న, సర్వథా సర్వప్రకారేణ, ఆస్య దురాత్తనః, పాపిష్ఠస్య రాజాస్య,
మృత్యురంతరః. ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాసన్నో భవతి, శత్రుత్వాసాదనం, తథా నిశ్చిత
మిత్యర్థః. న హ్యేతన్నద భూయహసమాత్రం కిం త్వాప్రమఖాచ్చుతమపీత్యాహ.

1 రామనామకమణ్ణాళీయకమ్. 2 దీయమాన. 3 'శతతమిమాస'త్యేన పాశ
స్పాదుః. భువీతిపదస్యానుయోగాత్. 4 మృత్యురేవమ్.

త్యుః తదైవ మహ్య మనలాభిధానయా విభీషణదుహిత్రా స్వమాత్రా ప్రేషితయాభాషితం చ, ఆయమప్య నార్యశీల స్తురీయ ముపాయమంత రేణాన మామార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి నియతమహమపి మాసా దూర్ధ్వం న శక్నుయాం ప్రాణాన్ ¹(కృపణాన్) ధారయితుమితి. ౫౮

గ. ఏత దాకర్ణ్య మాసుతి ర్చహనుభావే మాభైషీ స్తత్ర భవతీం భవతీం వహ న్నేవ తూర్ణమర్ణ్యవముల్లంఘ్య ²రఘువరచరణ సరసిజసమీపముపయాస్యామి మైసం మా వసమర్థం ³సమర్థయేథాః ఇత్యభిహితవాన్. ౫౯

తదైవేతి. తదైవ మదూహితప్రకారే జైవ మహ్యం అనలే త్యభిధానం యస్యాస్తయా తథా స్వమాత్రా నిజజనన్యా అస్తత్పక్షపాతినన్యా సరమయా, ప్రేషితయా ఏత ద్వారా కథనార్థం ప్రహితయా, విభీషణదుహిత్రా విభీషణపుత్రికయా, భాషితం చ కథితమపి అతః అనార్యశీల స్తుచ్ఛస్వభావోఽయం రావణోఽసి, తురీయం చతుర్థం, 'చతుర శ్చయతా వాద్యక్షరలోప' శ్చేతి ఛప్రత్యయః, ఆద్యక్షరలోప శ్చ. ఉపాయమంత రేణ, దండ్రోపాయం వివేత్యర్థః. 'అంతరాంతరేణ యుక్త' ఇతి ద్వివితీయా, మా మార్యపుత్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య, ఆర్యపు త్రేతి రాజపుత్రాణామభిధానం 'అర్ఙ్గో బ్రాహ్మణకుమారయోః రాజా' చేతి నిపాతనాత్, న సమర్పయిష్యతి నదా స్యతి, దండ్రోఽప్యవిలంబేనైవ ప్రయోక్తవ్య ఇత్యాహ-నియతమితి. అహమపి, నియ తం నిశ్చితం, మాసా దూర్ధ్వం, ఏకమాసస్యోపరిహరిత్యర్థః. కృపణాన్ దీనాన్, ప్రాణాన్, ధారయితుం నిర్వోధుం 'శకధృషే' త్యాదినా తుము న్ప్రకృత్యయః. న శక్ను యాం శక్తా నభవేయమత ఊర్ధ్వం జీవితం త్యక్త్యామిత్యర్థః. ఇతి బభాష ఇతి సం బంధః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్, 'ధారయిష్యామి మాసం తు జీవితం శత్రునూదన, మాసాదూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్' జేతి. ౫౮

ఏతదితి. ఏతత్ప్రేతావచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వా, మాయతిః హనూమాన్, హేమ హనుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే, సామర్థ్య మత్ర పరమ పాలిత్రత్యప్రయుక్త మితి ద్రవ్యవ్యక్త, మాభైషీః భయం మాప్రాప్నుహి, తత్ర భవతీం త్వాం పూజ్యాం, భవతీం త్వాం, వహన్నేవ స్కంధే ధారయన్నేవ, తూర్ణ మాశు, అర్ణవం సముద్రం, ఉల్లం

1 మమార్యపుత్రస్య. 2 ఏకన్నా ప్రికృత్యదిత్. 3 రాఘవచరణ. 4 సమర్థయేథా ఇత్యభిధాయ, మహామహీధో త్యాదిపాతః ప్రాదీకః.

కించ — ప. మహామహీధ్రసద్ధీచీం సోఽయం వృద్ధిముపేయివాన్,
యయా నూన మపాంరాశిః కుల్యాతుల్యాం దశాం దధౌ. ౬౦

ప. అథ తమువాచ సా జనకరాజసుతా ముదితా
కిము తవ దుష్కరం చరణలంఘితవారినిధేః,
అపి తు మయా సహ ప్లవగపుంగవ యాన్యసి చే
న్నియత మపాయినీ పరిణమేద్భవతః పదవీ. ౬౧

అన్యచ్చ —

ప. పాలిప్రత్యహుతాశనేన యది తం కుర్యా మహం భస్మసా
త్సత్యం దాశరథే శ్వరస్య నభవే దాత్తోచితా పారణా,

ఘృ ఉత్తీర్య, రఘువరస్య శ్రీరామస్య. చరణసరసిజసమీపం పాదకమలసమీపముప
యాస్యామి ప్రాప్స్యామి, విపం మా మనమర్థం, మానమర్థయేథాః. నమన్యస్తే,
త్యభిహితవాన్ ఉక్తవాన్. కించ అపిచేత్సర్థః. ౫౯

మహామహీధీరి. సోఽయం హనూమాన్, స్వసామర్థ్య పరిజ్ఞాపనాయ, మహ
తా, మహీధీః గిరిణా సద్ధీచీం సమానాం, వృద్ధిముపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్. ని.
'మహీధ్రశిఖిత్వాభృ'దిత్యమరః. యయా దేహవృద్ధ్యా, అపాంరాశిః సముద్రః, కుల్యా
కుల్యామల్పీకృతసాత్సమానాం, దశాం స్థితి, దధౌ ధృతవాన్. ని. 'కుల్యాఽల్పా
కృత్రిమా సః'దిత్యమరః. హనూమద్దేహపేక్షయా సముద్రోఽల్పభవ ప్రతీయత ఇతి
భావః. ౬౦

అథేతి. అథ హనూమద్దేహవృద్ధిదర్శనానంతరం, జనకరాజసుతా సీతా ముదితా,
సంతుష్టా సతీ, తమాంజనేయ మువాచ, హేఽంజనేయ, చరణాభ్యాం లంఘిత స్తీర్ణః
వారినిధి స్సముద్రో, యేన తస్య, తవ, దుష్కరం కర్తు మశక్యం, కార్యం, కిం కిముస్తి
కించి దవీ నాస్తీ త్యర్థః. అపితు కింతు, హే ప్లవగపుంగవ వానరోత్తమ, మయా సహ
త్వం, యాన్యసి గమిష్యసిచేద్భవతః, ఇయం, పదవీ సూర్కః, అపాయినీ దుష్టా, పరి
ణమేద్భవేత్, సంకటయుక్తా భవిష్యతి, అన్యచ్చ, కించేత్సర్థః. ౬౧

పాలిప్రత్యేతి. హే అంజనేయ, పాలిప్రత్యహుతాశనేన, పాలిప్రత్యాగ్నినా
తం, రావణం, భస్మసా దహన్తిభూతం కుర్యాం కరోమి యది, తస్మి, దాశరథేః,
శ్రీరామస్య, శరస్యబాణస్య, అత్తోచితా స్వానురూపా, పారణా పూర్తిస్తృప్తిరితి
యావత్. న భవేన్నన్యత్, సత్యం యథార్థం, నాశ్రమదేహ ఇత్యర్థః. శ్రీరామబా

కిం చైతస్య యశోనిశాపతి రపి ప్రహ్లానకాంతిర్భవే

¹ద్భృత శ్వాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ ²శ్రేయసీ.

గ. ఏవం వ్యాహృతః పవనసుతస్సీతాం ³విసీతః పున ⁴రాబభాషే.

ప. మాయామృగేణ తవ మైథిలి వంచితాయా

శ్వాఖామృగేణ పునరాగలిరిత్యయు క్తమ్,

ఏషా కథాఽపి భువనే ⁵నితతా యది స్యా

ణేనైవరావణహననం కర్తవ్యమితి భావః. శ్రీరామస్యావకీర్త్యావమాత్వాచ్చ మమైత
న్నయుజ్యత ఇతి పక్షాస్తర మాహ. కించేతి. కించ ఏతస్తాత్ర మేవ నభవతీత్యర్థః. ఏతస్య
దాశరథేః, యశః దానక్షాత్రోద్భవా సభ్యమాఖ్యాతదేవ విశాపతి త్సంద్రోపీతి రూపకమ్.
ప్రహ్లానకాంతిః ప్రక్షీణశోభో, భవేత్, స్వసామర్థ్యేనైవ సీతా రావణం వినాశితవతీ
రామ స్త్యశక్తవిన జాతః, కిమిశ్యవకీర్తి స్సంభవిష్యతీత్యర్థః. అతః, హేభ్రాత
రిత్యాదరేణామంత్రణం, రఘుపతౌ రఘునాయకే, శాసితరావణే విధ్వంసితరావణే సతి,
శ్రీరామేణ రావణే విధ్వంసితే సతీత్యర్థః. మమ యాత్రా ప్రతిప్రయాణం, శ్రేయసీ
ప్రశస్యాశ్రేష్ఠేతి యావత్, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి క్రాదేశః, అతో మమైవ మాగంతుం
న యుజ్యతే శ్రీరామో యథా క్షిప్రమాగచ్ఛేత్తథా త్వయా ప్రోత్సాహితవ్య ఇతి
భావః. ఉక్తరూపకయో స్సంసృష్టిః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. ౬౦

ఏవమితి. ఏవమనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః, ఏతయేతి శేషః. పవన
సుతో హనుమాక్, విసీతః వినయయుక్త స్సక్ సీతాం పునః, ఆబభాషే ఉక్తవాక్.

అ. తదేవాహ.—మాయేతి. హే మైథిలి, మాయామృగేణ కనకమృగేణ,
వంచితాయాః ప్రతారితామూః, విప్రలబ్ధాయా ఇతి యావత్. తవ మహానుభావా
యా ఇతి భావః. శ్వాఖామృగేణ వానరేణ పునరాగతిః ప్రత్యాగమన మిత్యేత,
దయుక్తమనర్హం, వంచనేనాపహరణం పునస్సంకోచేనాగమనం చేత్యేత త్సంభా
వితాయా స్తవ న యుక్తమితి భావః. రాజ్యాః పునా రాజమాన్యేనైవాగమనం
యుక్త మితి భావః. కించ ఏషా ఉక్తా, కథా వార్తాఽపి, భువనే జగతి. ని. 'విష్టపం
భువనం జగ' దిత్యమర్యః. ఏతతా విస్తృతా ప్రచురా, స్యాద్యది, తర్హి, శ్రీరామధ
నుమః శ్రీరామచాపస్య, జగత్ప్రయప్రసిద్ధస్థితి భావః. కా నామ కావా, ప్రశస్తీ
పరనిరాసకత్వ ప్రయుక్తఖ్యాతిః, ప్రథితా ప్రసిద్ధా, స్యాదితి శేషః, న స్యాదేవ

1 భవేత్తస్మాచ్ఛాసిత. భవేదాజ్ఞాశాసిత. 2 శ్రేయసీ. 3 విసీతాం. 4 ఆభాషత.
5 విదితా.

త్కానామ రామధనుషః ప్రథితా ప్రశస్తిః

౬౪

గ. కిం బహు నేత్యేత దేవ చింతితం దేవి భవత్యా యదర్హం
రాఘవగృహిణ్యాః స్తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మిదృశస్య సమా
చారస్య తదేవ ప్రకాశితమ్ యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రి
యాయా స్తదేవానుమోదితమ్ యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ
కథితమ్ యదుచితం క్షత్రియాణీ వాణీప్రక్రమస్య తదేవోపక్రాంత

త్యర్థః. ఆత స్త్రయాఽల్పకాలక్షేపసహిష్టుతయాఽత్ర స్థాతవ్యం శ్రీరామేణ పున
రాగత్య రావణం జిత్వా త్వం ప్రత్యానేకవ్యా చేత్యయమేవ రాధాంత ఇతి భావః.
వసంతలికావృతమ్.

౬౪

అ. అథ సీతావ్రశంసాపూర్వకం నిగమయ న్నాహ. — కిమితి. బహునా కిం
కాలయాపనకరైరనేకై ర్వచనై రల మిత్యర్థః. కుతః, ఇత్యేతత్ప్రకృత మిదమేవ,
చింతితం, దేవి, భవత్యా, పర్యాలోచితం, సమయోచితత్వేనైతదేవ విచారిత మిత్యర్థః.
ని. 'ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకారాదిసమాప్తి' ప్పిత్వమర్థః. కి మేత దిత్యత్రాహ. యది
త్యాదినా. రాఘవస్య రఘువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యా ధర్మపత్నీయః,
య దర్హం యుక్తం, తదేవ, నిశ్చితం నిర్ణీతం, ఈదృశస్య అనిర్వాచ్యసేత్యర్థః.
సమాచారస్య పాతివ్రత్యధర్మస్య, య త్సవృశం తుల్యం, తదేవ, ప్రకాశిత మభివ్యంజి
తం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః, యదనుగుణం అనురూపం, తదే, వానుమో
దితం అభ్యుపగతం, కులవధూశీలస్య కులస్త్రీస్వభావస్య, యదనుకూలం సమృతం,
తదేవ, కథితం ఉక్తం, క్షత్రియాణీ క్షత్రకులోచ్ఛవా, 'అర్యక్షత్రియాభ్యాం వే'తి
జీవ్. అనుగాగమశ్చ, తస్యా వాణీప్రక్రమస్య వచనపరిపాట్వాః, య దుచితం. తదే
వోపక్రాంత మార్గం, ఇత్యేవం, బహుళః బహువారం ప్రశస్య ప్రస్తూయ, హే
జానకి, సర్వథా సర్వ ప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాత్, రామలక్ష్మణౌ, లక్ష్మిమి

1 అత్ర గచ్ఛే 'కింబహునా దేవి భవత్యా తదేవ చింతితం య దర్హం
రాఘవగృహిణ్యాః, తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మిదృశస్య సమయాచారస్య తదేవ
ప్రకాశితం యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః తదేవానుమోదితం
యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ కథితం యదుచితం క్షత్రియాణీజనవాణీక్రమ
స్యేతి బహుళః ప్రశ' స్మేతి ప్రాదీనపాఠస్సంగమః.

మితి బహుళః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకామిమాం ప్రాప్తా
 వితి ¹జానకి జానీహ్యనుజానీహీమం జనం ప్రస్థాతుం కించ కాకుత్స్థేన
 విదితపూర్వమభిజ్ఞానం కిమపి దీయతామితి. ౬౫

గ. సా తు దీర్ఘం నిశ్చస్య నిశ్చిత్త్య పురా ఖలు చిత్రకూటతటవనే
 తరుణతరతరురమణీయతయా ²మందిభవన్నందనవైభవే రఘునందనే
 నోపధానీకృతాజ్ఞాయా మమ పయోధరపరిసరే ఖరతగనఖరాగ్రవిర
 చితవిదారణం ధారాధరనామాసం కాకమేకం రఘునతి ³రవ్యలోక
 యత్. ౬౬

మాం, ప్రాప్తా ప్రవిష్టా, జానీహి అవబుధ్యస్య, తథా ఇయం జనం, మామిత్యర్థః.
 ప్రస్థాతుం పునర్గతుం, ఆమోచనశబ్దవదవసర్వేణ ధాత్వర్థస్య బాధః. ఆశంపవ,
 'ప్రస్థానం గమనంగమ' ఇత్యుతురి. అనుజానీహి అనుజ్ఞాపయ. అగ్ని చ పునః ప్రవృత్త్యం
 కించిదవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. తదేవాహ—కాకుత్స్థేనేతి. కాకుత్స్థేన
 కకుత్స్థ పంశోద్భవేన శ్రీరామేణ, విదితపూర్వం, పూర్వం విజ్ఞాత మిత్యర్థః. 'సుప్నుపే'తి
 సమాసః. కిమపి కించిదభిజ్ఞానం జ్ఞాపకపద్మ, దీయతాం ప్రతిపాద్యతాం, ఇత్యాబభావ
 ఇతి సంబంధః. † ౬౭

అ. తతః కిం జాతం శత్రాహ—నేతి. సానీతాఽపి, తుశబ్దోఽప్యర్థః, దీర్ఘం,
 నిశ్చస్య, వక్తవ్యార్థస్య రణదీజోద్బోధకచింతామిభావం సవిమానమభినయేత్పర్థః. నిశ్చిత్త్య
 నిష్ఠీయ తదుక్తం, 'సద్వకాదప్రచింతాద్వాత్సన్నివిబిజస్య బోధకా'ఇతి. అగ్ని ప్రత్యభి
 జ్ఞానాఖ్యాయికా మాహ. పురేతి, పురా పూర్వం, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే. తరుణ
 తరై రత్యంతతరుణైః తరుభిః వృక్షైః రమణీయతయా సుందరతయా హేతునా, అగ్నవా
 తరుణతరాస్తరవో యస్మిం స్తనోక్తం అత ఏవ రమణీయం చ తస్య భావస్తతాకయా,
 మందిభవత్ నందనవైభవం ఇంద్రద్వానసౌభాగ్యాతిశయో యస్తాత్తస్మిన్, తత్తథోక్త
 ఇత్యుతిశయోక్తిః. చిత్రకూటతటవనే చిత్రకూటాచలతటవిషిణే, రఘునందనేనోపధానీ
 కృత ఉపబర్హీకృతః అంకః ఉత్సంగో యస్యాస్తస్యాః. ని. 'ఉపధానం తూపబర్హీ'
 మిత్యుతురి. మమ, పయోధరపరిసరే కుచస్రాంలే, ఖరతరనఖరాగ్రైః అతినిశితగఖమతైః
 విరచితం కృతం విదారణం ఖండనం యేన తం, తథోక్తం, ధారాధర ఇతి

† అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్, పూర్వానుభవస్తారకం.

1 జానకి జానీహి జన మిమ మనుజానీహి ప్రస్థాతుమ్. 2 మందికృతనందన.
 3 రఘునందనోపధానీకృతోత్పజ్ఞాయాః. 4 అవలోకయత్.

ప. కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం విజవళా వాసవివాయనే సవీరః,
అథ తత్త్వసయాహృతాక్షిమాత్ర శ్చిరజీవీ స దధౌ ధార్థసంజ్ఞామ్.

గ. నైషా పరిచితకథాస్తరణ¹ద్విగుణితదుర్దశా కేశపినద్ధ మపర
మిద మభిజ్ఞాన మున్ముచ్య.

౬౮

నామ యస్యతం, ఏకం కాకం కాకాసురం, రఘుపతిః శ్రీరామః, వ్యలోకయత్
ఆవశ్యత్.

౬౯

ఆ. తతః కిమకరోదిత్యత ఆహ. — కుశేతి. సః వీరః, శ్రీరామః, వాసవస్యావ
త్యం పుమాన్ వాసవిః ఆత ఇభో, సచాసౌ వాయసశ్చ తస్మిన్ ఇంద్రపుత్రే కాకా
సురే, కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం దర్శరూపబ్రహ్మాస్త్రం. విజవళా ప్రాయుక్తు, అథ
ప్రయోగానంతరం. సః తాదృగవస్థాకస్యః. చిరంజీవీ చిరకాలజీవీ కాకః. తస్య శ్రీ
రామస్య, కృపసూ దయయా, హృతమక్షిమాత్రం యస్య స, తథోక్తస్యన్, యథార్థ
సంజ్ఞాం చిరంజీవనీ చిరంజీవిత్యన్వర్థనామధేయం దధౌ, ఏతదభిజ్ఞానం శ్రీరామాయ
కథయేతి వాక్యశేషః. సోఽయం బ్రహ్మాస్త్రం తస్యన్ శరణ్యాంతరాభావాత్తమేవ
పరమకారుణికం శ్రీరామ శరణం గత్వా పునస్తత్కృపయా ఆమోఘాయ బ్రహ్మ
స్త్రాయ నేత్రమేకం దత్వా ముక్తోఽభూదిత్యర్థః. ని. 'చిరజీవీ చైకదృష్టిరైకలిః పిక
వర్ధన' ఇత్యమరః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'సదర్శం సంస్తరాద్భవ్య బ్రాహ్మణా
స్త్రీణ యోజయత్, స దీప్త ఇవ కాలాగ్నిర్జ్వాలాభిముఖో ద్విజమ్. స తం ప్రదీప్తం
చిక్షేవ దర్శం తం వాయసం ప్రతి, తతస్తా వాయసం దర్శస్సోఽంబరేఽనుజగామ
హే'తి. ఔపవృంధనీకం వృత్తమ్.

౭౦

ఆ. ఇత్థం వాచికరూపమభిజ్ఞానం దత్వా సంప్రతి వస్తురూపం దాతుం ప్రావర్తయే
త్యాహ. — సేతి. నైషా సీతా, పరిచితకథాస్తరణేన పూర్వానుభూతపుత్రావై స్సృత్యా
ద్విగుణితా ద్విరాపుత్రా దుర్దశా దురవస్థా యస్యాస్యా, తథోక్తాసతీ, కేశపినద్ధం చికు
రాచ్ఛాదితమ్. ని. 'అపిధానలిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరః. 'వప్తి వాగురిల్లాప
మవావ్యోరువసర్గయోః' ఇత్యపేరకారలూపః. సహ్యతేః కర్మణిక్తః, ఆపరమస్యత్, ఇదం
వత్సమాణం, చూడామణిమిత్యర్థః. ఉన్ముచ్య వికృచ్య.

౭౧

ప. చూడామణిం కపివరస్య దదా దశాస్య
సంత్రాసపుంజితరుషాగ్నిదశం కృశాంగీ,
ఆదాయ తత్ప్రీణతిపూర్వమసౌ ప్రతస్థే
మాణిక్యగర్భవదనోరగతుల్యబాహుః.

౬౯

చూడామణి మితి. కృశాని విరహవేదనవశాత్ కార్యవస్థాపనాని అంగ ని
యస్యాస్యా కృశాంగీ తస్మి నీతా, 'అంగ గాత్రకంఠేభ్యోవక్తవ్య' మితి జీవ, దశా
స్యాత్ రావణాత్ యః సంత్రాసః భీతిః లేన పుంజితః పిండిభూతో యో రుషాగ్నిః
క్రోధాగ్నిః తస్య దశేవ దశా ఆవస్థా యస్య తం. తథోక్తమ్. 'రుషే' త్యక్త హ
లంతా ద్వికల్ప ట్టాప్ + అత్రోచ్చేమప్రాణితా నిదర్శనా, చూడామణిం శిరో
రత్నం, కపివరస్య వానరోత్తమస్య హనుమతః, దదా శ్రీరామాయ విశమపి ప్రదర్శ
యేతి దత్తవతీ + [అత్త కపివరస్యేతి సంబంధసామాన్యే పక్షీ. యతః 'కర్తా య
మభిప్రేతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానసంజ్ఞా న భవతి. స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక
వరస్వత్వాపాదనస్యాభావాత్ నహి స్వీయం ధనమన్వే దీయతే కింతు ప్రత్యభిజ్ఞాన
ప్రదర్శనమాలేఖ మణిదానవ్యవధేశః, తథా చ నన్వేషమపి 'రణకస్య వస్త్రం
దదాతి' ఘృతః పుష్టం దదా' తీత్య త్రాపి ప్రాప్నోతీతి చోద్య ముద్భావ్య, నైత
దస్తి దానం హి నామ పూజ్యానుగ్రహకామ్యయా ద్రవ్యవరిత్యాగః వరస్వత్వాపా
దనం చ తచ్చేచనాస్తీతి న్యాసకారణోక్తం. నమ భావ్యకారమలేతు చతుర్థైవ
భావ్యం. తథా చ కైయటకాలైః కైశ్చిదన్వర్థసంజ్ఞావిధానాద్దదాతి విషయవివ సం
ప్రదానసంజ్ఞేత్యభ్యుపగతం. దానం చ స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక వరస్వత్వాపత్తి
వర్యంతమితి ప్రత్యాఖ్యానముభయముక్తం అన్యత్త భావ్యకారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగ
మాత్, తథాచ క్రియార్గహణస్య 'గత్యర్థకర్తవీ'త్యాది సూత్రస్య చ ప్రత్యాఖ్యా
నం కృతం తథా స్వత్వనివృత్త్యభావవతి దదాతేః ప్రయోగో దృశ్యతే 'సకూద్రాయ
మతిం దద్యా' దితి 'తస్మై ఖండితోపాధ్యాయకృపేటికాం దదా'తీతి చ సప్రకృప్త
ముపపాదితత్వాదితి తతఃకపివరః తత్ప్రీణతిపూర్వం తస్యాస్మీతాయాః నమస్కార

+ 'రుషాగ్నిదశ' మిత్యక్త 'రుషాగ్నినిభ' మితి పాతే రావణభీతిపుండిభూతాగ్ని
సవ్యకమిత్యర్థః.

+ అత్తకుండలితగ్రంథే అసాంగత్యం దోషశ్చైరన్విషయచరిహర్యమ్.

గ. తతః కృతకృత్య¹వచ నిర్గత్య నిశాచరపతేః ప్రకాశయితుం నిజాగ
మన మశోకవనికాం ²బభంజ ప్రభంజనాత్మజః. 20

ప. స్వకృత్యైశ్చాఖానా మవనతి ³మతీవ ప్రకటయ
న్నమార్గేణ భ్రామ్యన్పరికలితభంగ స్సుమనసామ్,

పూర్వకమాదాయ స్వీకృత్య, మణిమితి శేషః, † మాణిక్యం గర్భే యస్య తన్మాణిక్య
గర్భం తద్వచనం వక్త్రం యస్యతేన తథోక్తేన ఉరగేణ సర్పేణ తుల్యః సదృశః బాహు
ర్యస్య స, తథోక్తస్యై, ప్రతఫ్నే ప్రథితవాక్, ఉపమా అస్యా శ్చ పూర్వోక్తాలంకా
రేణ సంసృష్టిః, వనస్తలికావృత్తమ్. ౬౯

తతఃపి. తతః ప్రస్థానానన్తరం, ప్రభంజనాత్మజో వాయుసూనుః, కృత
కృత్యః కృతార్థస్యై, నిర్గత్య సీతాసాన్నిభ్యాన్నిష్క్రమ్య, నిజాగమనం నిశాచరపతేః
రావణస్య, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుమశోకవనికాం, బభంజ మచర్చ, ఉత్పాట
యామానేత్యర్థః. 20

ఆ. కదేవాహ. — స్వీతి. స్వకృత్యైః నిజచంక్రమణక్రియాభిః, కాఖానాం
ద్రుమాణాం, అతీవాత్యన్తమవనతిం భుగ్గుత్వం, ప్రకటయక్ ప్రసర్తయక్, అన్యత్ర
స్వకృత్యై ర్నిజవ్యాపారైః, కాఖానాం పేదభేదానాం, అతీవావనతిం సమ్యగ్వివేచ
నం, ప్రకటయక్ స్ఫుటీకర్షక్, ని. 'కాఖాపేదప్రభేదేషు బాహువంఘ్రిద్రుమాంగ
యో' రిత్యుభయత్రాసి యాదవః, తథా ఆమార్గేణ అన్యమార్గేణ, భ్రామ్యక్ సంచ
రక్, అన్యత్ర లోకవిరుద్ధమార్గేణ వర్తమానః, 'వాభ్రా' శేత్యాదినా విక
ల్పాత్ శ్యన్ప్రత్యయః, సుమనసా పుష్పాణాం, అన్యత్ర దేవానాం చ, పరిక
లితభంగో, విరచితవ్యామోత ఇత్యర్థః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలతోః స్త్రీదేవ
బుధయోః పుమా' నిత్యుభయత్రాసి వైజయంతీ, ‡ తథా శ్రుతిమధురవాచాం శ్రోత్రా
నందకరవాచాం, ద్విజానాం అండజానాం, అన్యత్ర శ్రుతిమధురవాచా మామ్నాయ

† ఆదాయ తత్ప్రేరిత్యత్ర 'ఆదాయ తం ప్రణ' తీతి పాతే తం చూడామణిం
ఆదాయ ప్రణతిపూర్వకం ఆర్థాప్నీతానమనపూర్వకమిత్యర్థః. అత్ర పాతే మణి మితి
నాధ్యాహర్యమ్.

‡ 'పరికలితభంగస్సుమనసా' మిత్యత్ర 'రతే ర్గృహీతానునయే' నేత్యాదావివ
నిత్యసాపేక్షత్వాత్సమానః, తథా చ పరికలితనునోభంగ ఇత్యర్థః.

1 విషనిశాచరపతేః ప్రకటయితుం నిశా. 2 ప్రబభంజ. 3 అనల్పమ్.

ద్విజానాం సంత్రాసం శ్రుతిమధురవాచాం విరచయ

న్నయం ¹లంకోద్యానే దశవదనలీలామతమతః.

20

గ. తదను సరభస ²మారక్షీకరక్షోగణనివేదిత ³ప్రమదవనరదన
ప్రకుపితదశవదన ప్రేషితాన్ పితృసతికింకరభయంకరాన్నింకరాన్
ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బుమాలినా సహ నిహత్య చైత్యతోరణముపగత
వతి హనూమతి.

21

గ. పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమారణో రావణః సప్త

ఋనోహరపవనానాం ద్విజానాం విప్రాణాం, సంత్రాసం భయం విరచయన్, ని. 'శ్రుతిః
శ్రోత్రే తథాఽఽన్నయే దస్తవిప్రాదజా ద్విజా' ఇత్యుభయత్రాః విశ్వప్రకాశామకా,
అయం హనూమాన్, లంకోద్యానే ఆశోకపరికాయాం, దశవదనలీలాం రావణవిభ్రమ
మతమత, అత్ర అన్యలీలాయా అన్య త్రాసంభవా తత్సద్భవీం లీలామితి సాదృశ్యా
క్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనా, సాచోక్తశ్లేషమప్రాణిలేతి సంకరః. శిఖ
రిణీవుక్తమ్.

20

తదన్వితః. తదను ఆశోకపరికాభంగానంతరం, సరభసం సవేగమ్, ని. 'రభసో వేగ
హర్షయో' రితి విశ్లేషః. ఆరక్షః వనపరిపాలనం ప్రయోజన మస్యారక్షీకః 'ప్రయోజన'
మితి తక్, సచాసౌ రక్షోగణశ్చ ఆశోకవనపరిపాలకరాక్షసనివహ ఇత్యర్థః. లేన నివే
దితం విజ్ఞాపితం యత్ప్రమదవనకదనం వారకృతాశోకవనభంగః. ని. 'స్యాదేతదేవ
ప్రమదవన మస్తఃపురోచిత' మిత్యుచరః. 'జ్యౌషా స్సంజ్ఞా భందసోర్భహుః' మితి
ప్రాస్యః, లేన హేతునా ప్రకుపితేన నికరాం క్రుద్ధేన దశవదనేన రావణేన ప్రేషితాన్
ప్రహితాన్, పితృసతికింకరభయంకరాన్, కింకరాన్, అశీలినహస్తసంఖ్యాకాన్ నిజ
కింకరానిత్యర్థః. తథాపి శ్రీరామాయణమ్. 'లేషా మశీలిసాహస్రం కింకరాణాం తరస్వి
నా' మితి 'మేఘుర్దిభయేషు కృషా' ఇతి ఖశో ముమాగమః. ప్రహస్తపుత్రేణ ప్రహ
స్తాఖ్యమంత్రప్రవరతనయేన, జంబుమాలినా సహ, నిహత్య మారయిత్వా, హనూమతి,
చైత్యతోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభౌగముపగతవతి అధిలిష్ఠతినతి.

21

పునరితి. పున ర్భూయోఽసి, నిశమితం హతశ్చైక్యానితం, ఆమితనిశిచర
గణమారణం అశీలినహస్తసంఖ్యాకరాక్షసనివహసంహరణం యేనస, తథోక్తో రావణః,
సప్తానాం సచివమతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధనశ్రవణేన సంహరశ్రుత్యా పరిమతితో

సుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పఞ్చ పంచాననపరాక్రమా ¹స్పృఘసప్రముఖాం త్రేనావతీ² వలీముఖం జీవగ్రాహం గృహీధ్వమితి ప్రాహిణోత్.

తత్ర తానపి తోరణపరిఘేణ పఞ్చ షష్ఠతాం నీత్వా ముహూర్తుహు ద్దాశరథిమాతోఽహ మిత్యాత్తాన ముద్ఘోషయంతం హనూమంతం నియంతుం నియంతా నిఖిలరక్షసా ²మధ్యక్షమక్షకుమార మప్యక్షిపత్.

28

ప. రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిచైత్రోన్మత్తధూళ్యా

ఽత్యస్తక్రద్ధస్య, పఞ్చాననపరాక్రమా¹ + సింహతుల్యబలా, ప్రఘసప్రముఖా² సచివముఖా³ ప్రఘసాదీ⁴, పంచసేనావతీ⁵ వలీముఖం వానరం, జీవగ్రాహం, గృహీధ్వం, జీవతీలి జీవః ఇనుపధుక్షణః కప్రత్యయః, జీవస్తం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహీతేత్వర్థః. దూతవధస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ జీవకస్తస్య విలోకనకౌతుకాద్వేలి భావః 'సమూలే' త్యాదినా ణమత్ ప్రత్యయః. కషాదిత్వా దనుప్రయోగః, ఇత్యుక్తేష్వలిశేషః. ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవా⁶. 'హిగతా' విలి ధాతోః 'హినుమి' నేలి ణత్వం.

తత్రేలి. తత్ర చైత్యతోరణే, తానపి పంచసేనావతీ⁷, తోరణపరిఘేణ తోరణస్థిర్గతేన పఞ్చతాం మరణం, నీత్వా, నిహత్యేత్వర్థః. ముహూర్తుహుః పునఃపునః, అహం, దాశరథిమాత, ఇత్యేవ మాత్తాన ముద్ఘోషయంతమ్, 'దాసోఽహం' కోసలేంద్రస్య రామ స్వాక్షిప్తకర్తృణః, ఇతి వారంవార మాత్తానం ప్రఖ్యాపయంత మిత్యర్థః. హనూమస్తం, నియంతుం నిగ్రహితుం, నిఖిలరక్షసాం నియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః, ఆధ్వక్షం పురోవర్తినం, సమర్థం వా, ఆక్షకుమారం ఆక్షాఖ్యనిజతనూజమప్యక్షిపత్, ప్రాహిణోదిత్యర్థః.

28

రక్ష ఇలి. 'రక్షస్సంఘట్టేన రాక్షససంతాడనేన' 'వక్షస్సంఘట్టే' లి సారే వక్షః స్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః క్షోదితాః కనకమహాభిత్తయః కాంచనమయోన్నతకు

† తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'తతస్తే రాక్షసేంద్రేణ చోదితా మంత్రిణస్సతాః, నిర్మయు ర్భవనా త్తస్మా త్సప్త సప్తాచ్చివర్చసః' ఇత్యాదిసర్గానంతరం, 'హతాన్తంత్రిసుతా⁸ బుద్ధ్యా వానరేణ మహాత్మనా, రావణ స్సంవృతాకార శ్చకార మతి ముత్తమామ్. ననిరూపాక్షయూపాక్షౌ దుర్ధరం చైవ రాక్షసమ్, ప్రఘసం భానకర్ణం చ పంచసేనాగ్రనాయకా⁹. సందిడేశ దశగ్రీవో వీరాన్నయవికారదా' నిలి.

1 ప్రహసన; ప్రహస్త. 2 ఆభ్యక్షమక్షకుమారమాక్షిపత్.

నక్షత్రాణామకాలే సరణి మరుణయన్వీరలక్ష్మీసమేతః,
రక్షశ్శూరాఖ్యశారాం క్షీతితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షత్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ. ౭౫

గ. తత్ క్షణం క్షణదాచరణం ¹మిషతామేవ, ²నిష్పాదితరంగ

ద్యాని యస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం ప్రాసాద ప్రదక్షిణా శదుత్పన్నయా ధూళ్యా
వరాగేణ, అకాలే అనియతకాలే, నక్షత్రాణాం సరణిం ఆకాశం, అరుణయన్ అరుణీ
కుర్వన్విత్కలిశయోక్తిః. అరుణశబ్దా 'తత్కరోతీ' లి ఙ్యంతా బ్లట శ్చత్రాదేశః, అత
ఏవ వీరలక్ష్మ్య విజయశ్రియా సమేతోఽసౌ హనూమాన్, (రక్షశ్శూరా రాక్షసయోధా
ఇత్యాఖ్యా యాసాం తా, ప్రథోక్తా శ్చారా అక్షోపకరణాని యస్యాం తామితి
బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః క్వచిదపచయవివక్షాయాం శారశబ్దస్య స్త్రీలింగ ప్రయో
గః. ని. 'స్త్రీస్యా త్కాచి న్నృణాశ్శాది ర్వివక్షాపచయే యదీ' త్యభిధానాత్) క్షీతి
తలమేవ ఫలకం క్షస్తిక్ క్షేపణీయాం ప్రసర్తనీయాం అక్షత్రీడాం అక్షమూర
సంహరణభేదం, పాశద్యూతకేళించ, దశముఖనగరీచత్వరే లంకాపురస్రాంగణే విధాతుం
కర్తుం, తత్వరే, త్వరాం కృతవాన్; 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షీతితలఫలకే క్షేప
ణీయా' నిలిపాతే రక్షశ్శూరా ఇత్యాఖ్యా యేహం తాన్ శారానక్షోపకరణాని,
క్షీతితలఫలకే క్షేపణీయాన్ నివాసనీయాన్ విధాయేతి శేషః †అన్యత్సమానం. ‡(అత్ర
శారశబ్దస్య అకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాం కవిరేవ ప్రమాణమ్). ని. 'పణోఽక్షేషు
ద్వహోక్షాస్తు దేవనాః పాశకా శ్చ లే' ఇత్యమరః. క్షేపసంకీర్ణోఽయం రూపకా
లజ్జాః స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౭౫

తక్షణ మితి. తత్ క్షణం క్షస్తిన్నేవ క్షణే, క్షణదాచరణం రాక్షసానాం
మిషతాం పశ్యతామేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరాననాదృత్యేత్వర్థః. 'షష్ఠీచానా
దర' ఇతి షష్ఠీ, రంగే గణరంగే, నిష్పేషకృత్వం అక్షవివాశకృత్వం నిష్పాదితం నిర్వర్తి
తం యేన స, తథోక్తః, తథా ఉత్పాటితస్తాభజాలేన సముత్పాటితస్తాభసంభూతేన
జాతవేదసా అగ్నినా, జాతా వేదః హిరణ్యం గుప్తాస్సౌ జాతవేదాః, స్తాభసంభ్రమ

† 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షీతితలఫలకేక్షేపయన్య' నిలిపాతే విధాయేతి నా
ధ్యాహరం, క్షేపయన్యన్ ప్రేరయన్యన్ ణిజన్తోఽత్రావివక్షితః.

‡ (అత్రకుండలితపూర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి).

1 అనిమిషతామ్. 2 నిష్పాదితరంగ.

నిష్పేషకృత్యై తైత్వప్రాసాద ముత్పాటితస్తంభజాతజాతవేదసా
దధ్వా భూయోఽపుష్కాశ్రితతోరణ స్సమీరణసుతోబభూవ, ఏనమపి
వృత్తాంతం శ్రుత్వా కుపితస్య ¹నిశాచరపతే ద్యుగపదేన నిపేతుః
పుత్రే సుత్రామజితి ²సమితిహేతో ర్వింశతిదృష్టయః. 2౬

ప. అనిమిషభువనే వా వ్యోమ్ని వా భూతలే వా

సమరముపగతం త్వాం వీక్షితుం క స్సమర్థః¹,

ఇతి నుతివచనేన క్లాఘయన్తేఘనాదం

ప్లవగమిహ నయేతి ప్రాహిణోద్రాక్షసేంద్రః. 2౭

ణజనితాన్ని నేత్యర్థః. చైత్వప్రాసాదం చైత్వగోపురం, దధ్వాసమీరణసుతో హనూమాన్,
భూయః, పునరపుష్కాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోరణాంతరో బభూవ, పూర్వతో
రణస్య తదా దధ్త్వా తోరణాంతరసమశ్రితత్వం తత్ర ద్రష్టవ్యం, తథాచ శ్రీమద్రా
మాయణమ్. 'ప్రాసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిష్కృతం. ఉత్పాటియత్వా'
వేగేన హనూమా న్నవనాత్మజః. తతస్తం భ్రాహ్మయామాస శతధారం మహాబలిః, తత్ర
చాన్ని సమభవ తప్రాసాద క్వాప్యదహ్యలేతి, ఏనం వృత్తాంతమక్షమూర వినాశ
వార్తా మపి, శ్రుత్వా, కుపితస్య, నిశాచరపతే రావణస్య, వింశతి దృష్టయః వింశతి
సంఖ్యాకా అపి దృశః, సమితి హేతోః, యుద్ధార్థమిత్యర్థః. ని. 'సమిత్యాజిసమిధ్యుధ'
ఇత్యుచరః. 'వష్టి హేతుప్రయోగ' ఇతి వష్టి. పుత్రే నిజతనూజే, సుత్రామజితి ఇంద్ర
జితి, యుగపదేశవారమేవ, నిపేతుః ప్రసస్తుః, త్వమేవ ఆస్య సాధనే సమర్థో నాస్య
ఇతి గౌరవాదరాభ్యామేకదైవ నిఖిలాభిరపి దృష్టిభిః రావణః పుత్ర మింద్రజి
మద్రాక్షీదిత్యర్థః. 2౬

అ. తతః కిం తత్రాహ—అనిమిషేతి. న విద్యంలే నిమిషాయేహం లే అనిమిషః
దేవా ఇసుపథలక్షణః కప్రత్యయః. ని, 'సమరమత్స్యావనిమిష' విత్యుచరః. లేహం
భువనే స్వర్లోకే వా, వ్యోమ్ని అంతరిక్షే, భువర్లోకే వా, భూతలే, భూలోకే, వా,
సమర ముపగతం రణోన్ముఖం, త్వాం, వీక్షితుం ద్రష్టం, యుద్ధార్థం తు కిం వక్తవ్య
మిత్యర్థః. క స్సమర్థః శక్తః, న శక్తిమిత్యర్థః. భూర్భువస్స్వర్లోకేషు నరచారణశురా
ణాం సర్వేషామపి జగదేశవీరేణ త్వయా నిర్జితత్వాదితి భావః. ఇత్యేవంభూతేన,
నుతివచనేన స్తుతివాక్యేన, మేఘనాద మింద్రజితం క్లాఘయన్ ప్రశంసయన్, రాక్ష

నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం ¹చమూం రక్షసాం
తస్యాంతగపురయోషితాం రచయితుం మానం వివారోదనం,
సూర్యాచంద్రమసోః ప్రవేశవికలాం లజ్జాపురీమగ్నినా
శుద్ధాం కర్తుమముష్య వాసవజితా జాతో రణ స్తోరణే. 2౮
సంగ్రామదుర్ధినే సోఽయం జహర్ష శరవర్షిణి,
బర్హివ మేఘనాదేన మేఘనాదేన నూరుతిః. 2౯

సేంద్రో రావణః, ప్లవగం వానరమిహాత్ర, నయ ప్రాపయ. ఇత్యుక్తేవ్వితి శేషః. ప్రాప్తి
ణోత్ ప్రేషితవాక్, మాలినీవృత్తమ్. 22

నేతు మితి. నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం, నేతుం ప్రాపయితుం,
తథా రక్షసాం చమూం రాక్షసనేనాం, హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య రావ
ణస్య, అంతగపురయోషితః ఆవరోధవధ్యః తాసాం, మానం వివా నిర్వర్యాద మిత్యర్థః.
'పుగగ్ని నే' త్యాదినా తృతీయా వికలాం తృతీ ద్వితీయా. రోదనం అశ్రు
మోచనం, రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః,
అహారాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛేధకయోరితి భావః. 'దేవతాద్వంద్వేచే'తి
దీర్ఘః. ప్రవేశవికలాం ప్రవేశరహితాం, రావణభయాత్సమ్య కృష్ణవృత్త్యభావాదితి
భావః. లజ్జాపురీ, మగ్నినా వాలాసలేన, శుద్ధాం పవిత్రాం, కర్తుం, చేత్యర్థః. అముష్య
హనూమతః, వాసవజితా ఇంద్రజితా సహ, తోరణేఽత్యైత్యోపరితనద్వారదేశే రణః
జాతః, ఆవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివారయితుమశక్యత్వా దితి భావః.
కార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 2౮

సంగ్రామేతి. శరాక్ బాణాక్ శరాణి సిరాణి చ వర్షతీతి తథోక్తే. ని. 'శరో
దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరం నీరేచే'తి నానార్థరత్నమాలా,
తస్మిన్నురోక్తే సంగ్రామ ఏవ దుర్ధినం మేఘచ్ఛన్నదినం తస్మిన్. ని. 'మేఘచ్ఛ
న్నేఽహ్ని దుర్ధిన' మిత్యమరః. మేఘనాదేన పర్జన్యగరి లేన, బర్హి మయూరభవ. ని.
'మయూరో బర్హిణో బర్హి' త్యమరః. మేఘనాదేన ఇంద్రజితా, సోఽయం మారుతి
ర్హనూమాక్, జహర్ష తుతోష, ఆత్మతుల్యవీరభటుఃసద్భలాభాదితి భావః. తమిమ
ముత్పత్త్యనంతరమేవ మేఘవన్నదనశీలత్వాన్నేఘనాద ఇతి కథయంతి. క్షేపసంకీర్ణేయ
ముపమా. 2౯

గ. తదను యాతుధానబలప్రధాననిధనక్రద్ధో వివిధాయుధవైత
 థ్యం విమృశ్య విజయశ్రీ¹ సగంధం² గంధవహనందనం³ శతానందాస్త్రేణ
 బబంధ దశకంధరాత్మజః.

౮౦

తేన దివ్యాస్త్రేణ వివశశరీరమేనం విశితాశనా శృణవల్కలై
 బృబంధః.

౮౧

ప. స మానులై రైర్మతపాశజన్తా
 బంధో⁴ భవ బంధవిమోక్షహేతుః,
 పురా పులస్త్యాన్వయ పాంసనేన

తదన్వీతి. తదను తదనంతరం, యాతుధానబలప్రధాననిధనేన రాక్షససేనానా
 యకవినాశేన క్రద్ధః కుపితః, దశకంధరాత్మజః ఇంద్రజిత్, వివిధాయుధవైతథ్యం
 నానావిధాస్త్రవృద్ధతాం, విమృశ్య జ్ఞాత్వా, విజయశ్రీయా వీరలక్ష్మ్యే హేతునా
 సగంధం సగర్వం విజయశ్రీయా సగంధం ప్రాప్తసంబంధమితి వా. ని. 'గంధోగంధక
 తమోదేలేశే సంబంధగర్వయో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః, గంధవహనందనం
 మారుతిం, శతానందాస్త్రేణ చతుర్ముఖాస్త్రేణ, బబంధ, ఆయమవధ్య ఇతి మత్వా నిగృ
 హీతవానిత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'అవశ్యో⁵య మితి జ్ఞాత్వా తమస్త్రేణా
 స్త్రతత్త్వచిత్, నిజగ్రాహ మహాబాహు ర్ధ్వతాత్మజ మింద్రజి' దితి.

౮౦

లేనేతి. తేన దివ్యాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, వివశశరీరం పరవశగాత్ర మేనం' హను
 మంతం, విశితాశనాః రాక్షసాః, † శణవల్కలైః, వల్కలవిశేషరచితరజ్జుభిరిత్యర్థః.
 బబంధః, 'తతస్తే రాక్షసా దృష్ట్వా నిర్విశేషమరిందమమ్, బబంధశృణవల్కలైశ్చద్రుమ
 చీరై శ్చ సంహతైరితి శ్రీరామాయణవచః, నను ఇద్వాద్వైపథ్యస్య మహాబలవతో
 హనుమతః కథం రాక్షసకృతబంధమితి చేత్యత్వం, పితామహవరదానాను సథానాల్
 రావణదర్శనకుతూహలితయా చ స్వయమేవ నిబంధ ఇత్యలమలిప్రసక్తేన.

౮౧

స ఇతి. సః చైర్మతపాశేభ్యో జన్తయన్య స, తథోక్తః, రాక్షసరజ్జుకృత
 ఇత్యర్థః. 'అఽర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్తామ్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. మా
 రుతే హనుమతః, బంధః, పురా పుర్యం, పులస్త్యాన్వయపాంసనేన పులస్త్యబ్రహ్మకుల
 దూషకేణ రావణేన, బంధీకృతానాం ఉపగ్రహీకృతానాం, కారాగృహనిబద్ధానా

† అధ్యభాషానాం - జనపనారవగ్గములు.

1 సజ్జతగంధమ్. 2 గంధవాహ. 3 సదానందాస్త్రేణ; చతురాననాస్త్రేణ. 4.
 శోణ. 5 బంధనమోక్ష. 6 పాంసులేన.

బందీకృతానాం సురసుందరీణామ్.

౮౨

గ. తదనన్తర మితరసహనాసహతయా¹నిహ్నుతస్య దివ్యాస్త్ర
స్య ప్రభావం విభావయన్విభావరీచరవతితనయః పవనతనయం నిజపితృ
సమీపముపనినాయ.

౮౩

ప. సోఽయం దదర్శ దశకంధర మంధకారి
లీలాద్రితోలనపరీక్షితబాహువీర్యమ్,
బందీకృతేంద్రపురవారవధూకరాగ్ర
వ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్.
ఆపాటలాధరపుటాన్తరరాజమాన

౮౪

మిత్యర్థః. ని. 'ప్రగ్రహోఽవగ్రహా బంద్యా' మిత్యమరః. సురసుందరీణాం దేవతా
స్త్రీణాం, బంధవిమోక్షహేతు ర్బంధవిమోచనకారణమభవత్. లంకాదాహాదినా ఉత్త
రత్ర తథావశ్యం భావిత్వాదితి భావః. పృతముపజాతిః.

౮౫

తదనన్తర మితి. తదనన్తరం బంధనానన్తరం, నహ్యలే ఇతి నహనం భావేల్లుట్
ఇతరసహనస్య అన్యకృతబంధనస్య అసహతయా అసహిష్టుతయా, నిహ్ను తస్య తిరోహిత
సామర్థ్యస్య, దివ్యాస్త్రస్య, బ్రహ్మాస్త్రస్య, ప్రభావం సామర్థ్యం, విభావయన్ పర్యా
లోచయన్, విభావరీచరవతి తనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనూమన్తం, నిజపితృ
సమీపం రావణాచీకటం, ఉపనినాయ ప్రాంతవాన్, దివ్యాస్త్ర స్వేతరబంధాసహిష్టుత్వ
ముక్తం శ్రీరామాయణే. స బంధస్తేన వల్క్నేన విముక్తోఽస్త్రేణ వీర్యవాన్, అస్త్రబంధ
స్స చాన్యం హి న బంధమనువర్తత ఇతి.

౮౬

స ఇతి. సోఽయం హనూమాన్, అంధకారేః అంధకాసురసంహారకస్య శివస్య
లీలాద్రిః క్రీడాశైలిః కైలాసః తస్య తోలనేన ఉచ్చాలనేన పరీక్షితం పరిశోధితం
బాహువీర్యం భుజశక్తిర్యస్య తం, అప్రమేయబాహుసరాక్రమకాలినమిత్యర్థః. కించ,
బందీకృతానాం ఇన్ద్రపురవారవధూనాం అప్పరసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామ
రాణాం ప్రక్షీర్ణకానాం మరుతా చలితముత్తరీయం సంవ్యాసం యస్య తం, తథోక్త
మితి స్వభావోక్తిః, 'స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణన' మితి లక్షణాల్. ని.
'చామరం తు ప్రక్షీర్ణకమ్, సంవ్యాసముత్తరీయం చేత్యమరః. దశకంధరం రావణం,
దదర్శ, ఇతః ప్రభృతి శ్లోకపంచకం వసన్తలిలకాపుత్రమ్.

౮౭

అ. అథ త్రిభిః దశకంధరం విశిష్య-ఆపాటలేత్యాదినా. ఆపాటలస్య సమంతా

దంష్ట్రామహాగ్ర సరశారశరీర కాన్తిమ్,
సంధ్యామ్బుదాన్తరితమధ్యసుధామయాఖి
రేఖాభిరామమివ వాసవనీలశైలమ్.

౮౫

ప. సంగ్రామకేళిపరిఘట్టనభగ్నమగ్న
దిగ్దన్తిదన్తకృతముద్రభుజాన్తరాళమ్,
ఛాయాత్తనా ప్రతితరంగవిరాజమాన
శీతాంశుమణ్డలసనాథ మివామ్బురాశిమ్.

౮౬

ప. ¹నిశ్చేయసప్రణయినీం పదవీం నిరోద్ధం
త్రైలోక్యపాపపరిపాకమివాత్తరూపమ్,

ద్రక్షవర్ణస్య ఆధరపుటస్యాధరదళస్య అంతరే వివరే రాజమానం యద్దంష్ట్రాణాం మహా
స్తేజః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ కారా కృష్ణరక్తసితపర్వా శరీరకాంతిః దేహశోభా
యస్య తమ్. ని. 'కృష్ణరక్తసితకార్' ఇతియాదవః. ఆత ఏవ సంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యా
కాలమేఘేన సంధ్యాగ్రహణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వద్యోతనార్థం. అన్తరిత మన్త
ర్హితం మధ్యం యస్యాస్యా తథోక్తా యా సుధామయాఖిరేఖా చంద్రకలా తయా
అభిరామం సున్దరం, వాసవనీలశైలం ఇన్ద్రినీలాచలమివ స్థితమిత్యుపమా. ౮౫

సంగ్రామేతి. పునస్సంగ్రామకేళి రణవిహారేషు పరిఘట్టనేన వ్యాపూలేన
భగ్నా శృకలితాః ఆతఏవ మగ్నాః సంలీనాశ్చ యే దిగ్దంతిదంతా దిగ్దజదశనాః త్రై
కృతాః విరచితాః మద్రాః చిహ్నీని యస్య తత్తథోక్తం భుజాన్తరాళం పక్షస్థలం
యస్య తం, అతఏవ ఛాయాత్తనా ప్రతిదిమ్బరూపేణ ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తా
ప్రతిదిమ్బరూపాయయో' రితి వైజయంతీ, ప్రతితరంగం తరంగేతరంగే విరాజ
మానేన శీతాంశుమండలేన చన్ద్రదిమ్బేన సనాథం సహకృత మమ్బురాశి మివ స్థిత
మిత్యుపమా. ౮౬

నిశ్చేయనేతి. నితరాన్త్రేయో నిశ్చేయసం యుక్తిః. ని. 'ముక్తిఃకైవల్యనిర్వాణ
శ్రేయోనిశ్చేయసామృత' మిత్యుచరః. అచతురాన్త్రేణ అజంతతయా నిపాతితః,
తస్య, ప్రణయినీం, మోక్షప్రాప్తికామిత్యర్థః. పదవీం మార్గం, నిరోద్ధ ముపరితుం,
ఆత్మరూపం మూర్తిమన్తం, త్రయో లోకాన్త్రైలోక్యం త్రిభువనమ్, చాతుర్వర్ణ్యాది
త్వాత్స్యాభిధేయ్యో, తత్ర యాని పాపాని లేమా పరిపాకం పరిణామమివ స్థిత,

సూర్యేష్టపావకమహాంసి తపాబలేన
జిత్వా ¹యథేష్ట మభిషిక్త మివాన్ధకారమ్.

౮౭

ప. సోఽపి ²ష్టవంగమభివీక్ష్య సమీరపుత్రం
చిత్రీయమాణహృదయః పిశితాశనేన్ద్రః,
కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ
నందీశ్వరస్వయ మిహాగత ఇత్యమంస్త.

౮౮

గ. తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్యభాషత రావణం
మారుతిః.

౮౯

మిత్యుల్లేఖ, తథా సూర్యేష్టపావకానాం మహాంసి లేజాంసి, ని. 'లేజా' ధామ
మహా విభే' త్యమరః. తపాబలేన తపస్సానుర్ధ్వేన, అంధకారన్యైవేతి ధావః. యథే
చ్ఛం స్వచ్ఛందం జిత్వా, అభిషిక్తం పట్టబద్ధం, అంధకారం ధ్వంస మివ స్థితమిత్యను
పాతగుణనిమిత్తస్వరూపాల్లేఖ, పూర్వోల్లేఖయా సంస్పృశ్యతే. ౮౭

స ఇతి. స పిశితాశనేన్ద్రః రావణోఽపి, సమీరపుత్రం వాయునష్టనం, ష్టవంగం
హనుమస్త, మభివీక్ష్య అభిముఖం దృష్ట్వా, చిత్రీయమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం
హృదయం యస్య స తథోక్త స్థక్, కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం తదే
వాగః అపరాధః. ని. 'అగోఽపరాధో మంతు క్షే' త్యమరః. తస్మిన్, శాపదాయీ,
నకేవలం, మత్స్రీడాకైలాధరణమాత్రమపి తు యస్మాత్ త్వం వానరముఖతయా
మామధిక్షీప్తవానసి తస్మాత్ త్వం వానరేశైవ విపత్తిం గమిష్యసీత్యేవం రూపకాప
ప్రదాతేత్యర్థః. నందీశ్వరః శివపార్వదః, ని. 'భృంగీ భృంగిరిటి స్తుండినద్వినా నద్వి
కేశ్వర' ఇత్యమరః. స్వయం సాక్షాత్, ఇహాత్రాగతః, వానరరూపేణ సమాగత, ఇత్యేవం
ప్రకారేణ, ఆమంస్త ఆమన్యత, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'కిమేష భగవాన్నందీ
భవే త్నాత్వా దిహాగతః, యేన శస్త్రోఽస్మి కైలాసే మయా సంచాలితే పురే' తి. ౮౮

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, ప్రహస్తేన రావణమన్త్రిణా, విహితవివిధానుయోగః
విరచితనానాదిధప్రశ్నః, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగఃపృచ్ఛాచే' త్యమరః. కుత్రత్యః
కులో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇత్యాదినా పృచ్ఛస్య నిత్యర్థః. మారుతిః,
రావణం, ప్రత్యభాషత అవోదత, ఏలేన ప్రహస్తం ప్రహస్తమలక్షీకృతవా ని త్యవ
గమ్యతే.

౯౦

¹అయ మహా మహారధిపతికులతిలకస్య సత్యసంధస్య పితృ
నియోగసముపగతవనవాసనిరతస్యశూర్పకారాతిబాధిత శూర్పణఖాప్రా
ప్త²వైరూప్యకుప్యత్థరప్రముఖ నిశిచరబలపలాలజాల కిల్బాంతానలకల్ప
శిలీముఖస్య కపటహరిణహననసమయ 'పరిముషితదారాన్వేషణసంజాత
సుగ్రీవోసఖ్యస్యసముఖాత వాలికంటకస్య దుర్వృత్తక్షత్రవంశవనపవనసా
రథేస్తపోనిధేర్జామదగ్మ్యస్య భుజబలావలేపలోపహేతోశ్చీమతో

ఆ. భాషాప్రకారమేవాహ—అయమిత్యాదినా. అయమహామహ్నిమధిపతిః
అహరధిపతిః సూర్యః తక్కులతిలకస్య తద్వంశభూషణస్య మహాకులీనస్యేత్యర్థః. సత్య
సంధస్య సత్యప్రతిజ్ఞస్య. ని. 'సంధాఽవధౌ ప్రతిజ్ఞాయా' మితి వైజయంతి. అతఏవ
పితృర్దశరథస్యనియోగేన ఆజ్ఞయా సముపగతవనవాసనిరతస్య ప్రాప్తవనసంచారతత్ప
రస్య, గుర్వాజ్ఞాపరిపాలకస్యేత్యర్థః. తథా శూర్పకారాతిబాధితయా మదనపీడితయా
శూర్పణఖయా ప్రాప్తం యదైవరూప్యం లక్ష్యకృతకర్ణనానచ్ఛేదరూపవిరూపీకరణం
తస్మాత్కుల్యంతి కోపం ప్రాప్నువన్తి యాని ఖరప్రముఖనిశిచరబలాని ఖరాసురప్రభృ
తిరాక్షసనైన్యాని తాన్వేష పలాలజాలాని నిష్ఫలవ్రీహిరాశయః. ని. 'పలాలాఽస్త్రీ
సనిష్ఫల' ఇత్యమరణి. లేమాం కల్పాంతానలకల్పః ప్రళయకాలాగ్నిరూపః శిలీముఖో
బాణో యస్యేతి క్లిప్తవరంఛితరూపకం, భగినీవైరూప్యజనితకోపాభియాతఖరాదిరా
క్షసవిధ్వంసక స్యేత్యర్థః. 'శూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖాప్రాప్తవైరూప్య' స్యేతి
పాతే శూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖయా ప్రాప్తం వైరూప్యం యస్తాత్తస్యేతి పృథిగ్వి
శేషణం, ఇదం చ తదీయహృదయతోదనార్థమిత్యవగంతవ్యం, తథా కపటహరిణస్య
మాయామృగస్య హననసమయే సహారకాలే పరిముషితానాం చౌర్యేణ ఆపహృతా
నాం దారాణాం భార్యాయాః సీతాయాః అన్వేషణే, పరిమార్గణకాలే తద్విషయే
వా సంజాతం సముత్పన్నం సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీయస్య, తథోక్తస్య, ఏలేనైతస్య
మర్తోద్ధాటనంక్రీరామస్య సహాయసంపన్నత్వం చ సూచితమిత్యవగంతవ్యం, తథాసము
త్థాతః సముత్పాటితః వాల్యేవ కంటక స్పృచ్ఛాకారద్రుమాజ్ఞుశేషః యేన సః, తథో
క్తస్య, ఏలేన త్వన్నియంతృవాలినసహరకస్య త్వదీయసంహరణ మిషత్కరమితి సూచి
తం, ని. 'వేణౌ ద్రుమాంగేరోమాంచేక్షుద్రశతౌ'చ కంటక' ఇతివిశ్వః. దుర్వృత్తా
నాం దుర్తార్థవర్తికాం క్షత్రాణాం క్షత్రియాణాం వంశాః కులూని వర్గా వా తఏవ వం

1 అయమహ్నిమధిపతి. 2 వైరూప్యస్య. 3 కల్పాంత. 4 సముషిత. 5 సముసఖ్యత్వత

దాశరథేద్దుతస్సీతామార్గమార్గణాయ దిశిదిశి తపనతనయప్రేషితా
నాం వానరాణామేకతమస్సుముద్రలంఘనజంఘాలస్తవ నగర¹ప్రమదవన
సీమని రఘువరధర్మదారా² ప్రణమ్య ప్రతిష్ఠాసుర్తదీయమాగమనం
భవతః ప్రకాశయితుం ప్రమథితాశోకవనికానోకహనివహస్తద్దర్శనకు
శావేణవః లేహం వనం విసిన మితి శ్లిష్టరూపకం. తస్య పవనసారథేః దవానలస్య, దుర్వి
సీతక్షత్రియకులవినాశకస్యేత్యర్థః. ని. 'వంశో వేణౌ కులేవర్గ' ఇతి యాదవః. తపానిధేః
తపశ్శీలస్య, జామదగ్న్యస్య జమదగ్నిపుత్రస్య పరశురామస్య, గర్గాదిత్యా ద్యశ్శో.
గర్గాదిరాకృతిగణః, తస్య యద్భుజబలం తస్మావలేహ³ దర్శ్య, ని. 'దర్శి⁴ల⁵వలేవ' ఇత్యమర్థః. తస్య లోపే నాశే హేతుః కారణం, తస్యేత్యర్థః. ఏలేన పరశురామభుజ
బలనివారకస్యాస్య త్వద్వింశతిభుజబలనివారణం తృప్తప్రాయమితి సూచితం, క్రిమత
స్యకలగుణసంపత్తిమతః, అథవా రాజ్యలక్ష్మీసమృద్ధస్య, వీరలక్ష్మీసమేతస్య వా, నిరుపమ
కాన్తిసంపన్నస్య వా, సీతారూపలక్ష్మీచలేర్వా, ని. 'శోభాసంపత్తివద్దాసు లక్ష్మీశ్శీరితి
కథ్యత' ఇతి కాశ్వతః, దాశరథేః దశరథమహారాజతనయస్య, శ్రీరామస్య, దూతః దాసః
సందేశహరః, ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమర్థః. కిం చ సీతామార్గణాయ
అన్వేషణాయ, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, చీప్సాయాం ద్విర్భావః, తపనతనయప్రేషితానాం
సుగ్రీవప్రహితానాం వానరాణాం మధ్యే ఏకతమః అన్యతమః, సర్వే⁶సి వానరా
మత్తుల్యః మదధికాశ్చ తత్రైకేనైవ మయా ఏతాదృశకార్యం కృతం, లే సర్వే మిళితా
శ్చేత్కిం భవిష్యతి వా న జ్ఞాయత ఇతిభావః. సముద్రస్య లంఘనే జంఘాలః అతిజవః,
సభోమాగ్నేణ ఉత్తీర్ణార్హవ ఇత్యర్థః. ఏలేన మమ కించి దసాధ్యం నాస్తీతి సూచితమ్, ని.
'జంఘాలో⁷ల⁸తిజవస్తుల్య' విత్యమర్థః. తప. నగరే లజ్జాయాం యత్ప్రమదవనం
అశోకవనం కల్పీమని తత్ప్రదేశే, రఘువరధర్మదారా⁹ శ్రీరామధర్మభార్యాం, ని.
'భార్యాజాయా¹⁰ధ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమర్థః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతి
ష్ఠాసుః ప్రస్తాతు మిచ్ఛు స్సక్, శ్లిష్టలేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, మదీయ మాగమనం,
మమ లంకాపురప్రవేశ మిత్యర్థః. భవతః, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుం, ప్రమ
థితః ప్రకల్పేభిః గ్నుః అశోకవనికానోకహనివహః ప్రమదవనవృక్షవంశో యేన స
తథోక్తః, తథా, త్వద్దర్శనకుతూహలేన కేవలం భవదవలోకనకుతూహలేనైవ, న త్వసమ
ర్థతయేత్యర్థః. వైర్భుతా రాక్షసా ఏవ లూతా స్తుతువాయాః కీటవిశేషాః. ని. 'లూతా

తూహలేన కేవల మనుభూతనైర్మలబూతాతంతునహన స్తవ పరిసర
ముపాసరమ్.

౯౦

ప. ఆనాకలోకపరికీర్తితసచ్చరిత్ర

మత్ప్రేషదుధ్య రఘువంశపతేజ కళత్రం,

వై తానవేదిజనితం పవమానబంధుం

వస్త్రేణ ¹బంధు మవిసీత కథం యలేథాః

౯౧

²(కించ) ప్రేఖంతీ విశితాశయా రణముఖే సామిత్రిపత్రిక్షతం

త్వద్ధాత్రం పరితః పతత్రిపరిషచ్చత్రచ్చవిం మాగమత్,

స్త్రీ తంతువాద్యోర్థానాభమర్కటకా స్వయా' ఇత్యమరః. తాసాం తంతవో రజ్జవః త
నివ తస్తవః నాభీశోఢ్ధసూక్ష్మసూత్రాణీతి ఖిప్తరూపకం, లేమం తత్ప్రాయత్వాదిత్యం
నిర్దేశః, తైః యన్నహనం బంధనం తదనుభూతమనుకృతం యేన స, తథోక్తస్యైవ తవ,
పరిసరం ప్రావృత్యేతం, ఉపాసరం, ప్రాప్తాన్తి త్యర్థః. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్య
మరః.

౯౦

ఆనాకేతి. ఆనాకలోకం. స్వర్గలోకపర్యవ్రం ఉపలక్షణమేతత్. సకలలోకే
ద్విత్యర్థః. ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః. పరికీర్తితం పరిఖ్యామితం సచ్చరిత్రం
సాధుసమాచారో యస్య తత్తథోక్తం, రఘువంశపతేజ రఘుకులనాయకస్య శ్రీరామస్య,
కళత్రం భార్యం, పూజ్యామితి భావః. అత్ర లక్ష్మణాయామయోగ్యస్థల ఇతి భావః.
ఉపదుధ్య నిరుధ్య, మే అవిసీత దుర్విసీత, శాస్త్రనిషిద్ధాచారతత్పరత్వాదితి భావః.
వై తానవేద్యాం యోగీయపరిష్కృతభూతా జనితం ఉత్పన్నమ్. ని. 'వేది పరిష్కృతా
భూమి' రిత్యమరః. పవమానబంధుమగ్నిం, వస్త్రేణ, బంధం బంధనం కర్తుం, కథం,
యలేథాః యత్నం కృతవాక్ భవేః. నయలేథా నివేత్యర్థః. ఆనంగతత్వా దితి భావః.
అతః పరమపతివ్రతాం సీతాం శ్రీరామాయ ప్రత్యర్వ్య కుశలీభవ అన్యథా మహాననర్థ
స్సాదితి తాత్పర్యార్థః పసవ్రతిలకావృతమ్.

౯౧

అ. వక్తవ్యావ్రం విద్యుత్ ఇత్యాహ—కించేతి. అపి చేత్యర్థః. ప్రేఖంతీతి.
మే పాలస్త్య రావణ, సామిత్రిపత్రిక్షతం లక్షణశరవిదారితం, త్వద్ధాత్రం పరితః,
త్వచ్ఛరీరస్య సమంతాదిత్యర్థః. 'అభిరః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వివీయా, విశితాశయా
మానసత్వప్రాయప్రేఖంతీప్రసరంతీ, పతత్రిపరిషత్ కక్షాదివక్షీనివహాఃధత్రచ్చనిమా

ద్రా క్షౌలస్త్య పులస్త్యవంశవిలయే సంభావితే త్వత్కృతే
కాంతానాం నయనాస్తవాస్తసలిలం మా భూన్నివాపోదకమ్.

బద్ధాదరోఽపి పరదారపరిగ్రహే త్వ
మిత్వాకునాయకకళత్రమనార్య మాగాః,
వాతాశనోఽహ మితి కిం వినతాసుతస్య
శ్వాసానిలాయ భుజగస్సప్సహయాభుతాలుః.

౯౩

బాహుచందననిషంగకోటరా¹న్నిర్గతో రఘుపతేశ్వరోరగః,

తపత్రశోభాం, మాగమల్ న ప్రాపుయాత్, 'మాజిలుజ్' త్యాశిషిలుజ్ పుషాదిత్వా
ప్లే రజాదేశః, తథా త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తు ద్రాక్ షీప్రమేవ, పులస్త్యవంశస్య
విలయే విశేషతో నాశే. మూలతో వనావిత్వర్థః. సంభావితే సంప్రాప్తే సతి, కాస్తా
నాం స్త్రీణాం నయనాంతవాస్తసలిలం అస్త్రజలం, నివాపోదకం పితృతర్పణోదకం
మాభూత్, త్వద్వంశస్య స్వయాపతో విలయే తర్పణప్రదాతురభావా త్తదేవ తర్పణ
జలం మాస్తిత్వర్థః. పూర్వవల్లుజ్, మదుక్తాన్యథాకరణే వివమేవ భవిష్యతీతి భావః.
శార్దూలవిక్రీడితం పృత్రమ్.

౯౪

బద్ధేతి. హేఅనార్య మూఢ, వివేకశూన్యేత్వర్థః. త్వం పరదారపరిగ్రహే పర
స్త్రీసంగమే, బద్ధాదరో విహితాస్థోఽపి, ఇత్వాకునాయకకళత్రం క్రిరామభార్యాం,
మాగాః మా ప్రాపుహి, అన్యథా వినిపాతస్సాన్నిదితి భావః. 'మాజిలుజ్' 'నమా
జ్యోగ' ఇత్యదాగమప్రతీషేధః. అహం, వాతాశనో వాయుభక్షక, ఇతి. భుజగ
స్సర్పః, వినతాసుతస్య నాగాంతకస్య గరుడస్య, శ్వాసానిలాయ, శ్వాసమారుతాశ
నార్థమిత్వర్థః. 'స్పృహే రిస్పిత' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి. స్పృహయాభు
స్సహవత్తాలు కాకుదం యస్య స తథోత్తః, కిం, భవతీతి శేషః. భవతికిం, న భవత్యే
వేత్వర్థః. అతః ఈదృశాకార్యకరణే ప్రయత్నం మాకాన్వీరితి భావః. స్పృహతేరదం
తత్వాచ్చురాదిణిచి 'స్పృహిగ్రహీ'త్యాదినా ఆగుచ్ఛిత్వయః. అతో లోపస్య స్థాని
వత్త్వా న్న లఘూపఘగుణః. ని. 'తాలు కాకుద' మిత్యుచరః. దృష్టాంతాలఙ్కారః,
వసంతలికాపృత్రమ్.

౯౩

బాహ్వితి. బాహురేవ చందనః పఠీరద్రుమః తస్య నిషంగః ఇభుధిరేవ కోట
రం నిఘ్నహః. ని. 'నిఘ్నహః కోటరం వానే' త్యుచరః. తస్మాన్నిర్గతః నిస్సృతః.

ప్రాణవాయుమవిసీత తావకం కాలయాపన మపాస్యపాస్యతి. ౯౪
గ. కిం బహునా.

ప. మాయామృగే సమరనాటకసూత్రధారే
శాఖామృగే చ భవతః ప్రతికూలవాలే,
దృష్టోద్యమస్య రఘునామకసాయకస్య
ముక్త్యా ప్రణామకవచం కవచం కిమన్యత్. ౯౫

ఏవం నిశమ్య కుపితః పిశితాశనేంద్రః
ప్రాణానముష్య హరతేతి భటానవాదీత్,
ఆజానశుద్ధనుతిరత్ర విభీషణస్తం

రఘువలేశ్వరవివ ఉరగః, హేఅవిసీత దుర్విసీత, తావకం త్వదీయమ్, 'తవకమమకా
వేకవచనే' ఇతి తవకాదేశః. ప్రాణ ఏవ వాయుః తం, కాలయాపనం కాలవిలంబం,
అపాస్య త్యక్త్యా, క్షీప్రమేవేత్యర్థః. పాస్యతి అపహరిష్యతి, సమస్తవస్తువర్తిసావయ
వరూపకం. రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతాలగా' వితి లక్షణాత్. ౯౪
ఆ. నిగమయతి. కిం బహునేతి.

ఆ. తత్ప్రకార మేవాహ. — మాయేతి. సమరమేవ నాటకం రూపకవిశేషః
తస్య సూత్రధారే, తత్ప్రవర్తక ఇత్యర్థః. సూత్రధారశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. మాయామృగే
త్వల్పేరితకుహనాకనకహరిణే, తథా భవతః. ప్రతికూలః నియామకః వాలః లాంగూ
లం యస్య కస్తిక్ శాఖామృగే వాలిని చ, దృష్టోద్యమస్య పరీక్షితవ్యవసాయస్య,
అమాఘస్యేత్యర్థః. ఏలేన త్వద్విహాశన మీషత్కరమితి సూచ్యతే, రఘునాయక
సాయకస్య శ్రీరామబాణస్య, ప్రణామో నమస్కార ఏవ కవచమురశ్చనః తం,
ముక్త్యా తద్వివేత్యర్థః. అన్యత్కవచం, కిం, న కిమపీత్యర్థః. ప్రణామపూర్వకం సీతాం
శ్రీరామాయ సమర్ప్య శరణ్యం తం శరణం గత్వా ప్రాణత్రాణం కురుష్వేత్యభి
ప్రాయః. ని. 'ఉరశ్శదః కంకటశో జాగరః కవచోఽస్త్రీయా' మిత్యమరః. వసంత
లిలకావృత్తమ్. ౯౫

ఏవమితి. ఏవ ముక్తప్రకారం వచనమిత్యర్థః. నిశమ్య శ్రుత్వా, కుపితః శ్రుద్ధిః
పిశితాశనేంద్రో రావణిః, అముష్య, ప్రాణాన్, హరత, ఏవం వానరం, మారయతేత్యర్థః,
ఇత్యేవం, భటాన్. కింకరానవాదీత్ అక్షాపితవాన్, తతః కిం తత్రాహ — అత్రా
స్తరే, ఆజానశుద్ధనుతిః స్వభావపరిశుద్ధబుద్ధిః, విభీషణో రావణానుజస్తం రావణం,
మాతో, నవధ్యుః వధాహ్నో న భవతీతి, కాస్త్రగిరా కాస్త్రవచనేన, రురోధ నివారయా

దూతో న వధ్య ఇతి శాస్త్రగిరా రురోధ.

F ౬

గ. రావణోఽసి విభీషణభాషణమంగీకృత్య ప్లవంగమానా మంగేషు
లాంగూల ¹మేవ వరం తదేతత్కారాసవాససా సంవీతం ²వీతిహోత్ర
సాత్కృత్య చత్వరేచత్వరే ³ఘోషానుష్టోప్య సప్రహారం నగరీం
పరితస్సంచారయతేతి రాక్షసానాదిదేశ, తేషు తథా కుర్వాణేషు. F ౭

ప నిర్ణయావిషయ మస్య వాలతః కర్ణికారనికురుంబకర్పరః,

మాన, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'రాజధర్మ విరుద్ధం చ లోకవృత్తైశ్చ గర్హితమ్, తవ
చానదృశం వీర కపే"స్య ప్రమాణమ్' మితి, పృతం పూర్వవత్. F ౬

రావణాశ్చితి. రావణోఽసి, విభీషణస్య భాషణం శాస్త్రోపహితవచనం, అంగీ
కృత్య, ప్లవంగమానాం వానరాణామంగే ష్వవయవేషు, లాంగూలమేవ వాలపివ,
వరం శ్రేష్ఠం, ప్రియమితి యావత్, ని. 'దైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ' ఇత్యమరః. అతః
కారాసవాససా, కారాసవతంతునిర్మితవస్త్రైశ్చత్వరః. ఘోషప్రజ్వలనార్థం కారాస
గ్రహణం ద్రవ్యవ్యం. సంవీతం ఆవేష్టితం. తదేతత్ లాంగూలం, వీతిహోత్రసాత్కృత్య
పహ్నిధీనంకృత్యా, అగ్నిం ప్రజ్వాల్యేత్వరః. ని. 'అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్ని
ర్వీతిహోత్రో ధనం జయ' ఇత్యమరః. 'దేయేత్రాచేతి చకారాన్పాతిత్యయః,
చత్వరేచత్వరే ప్రతిచత్వరం, ప్రతివీధీత్వరః. వీష్నాయాం ద్విర్భావః, ఘోషాన్
చార్చ్యేణ అశోకవనికాభంగకారీ వానరోఽయం లబ్ధః నిబద్ధః పథ్యత ఇత్యాదిఘోషా
నుష్టోప్య సప్రహారం ససంతాడనం, నగరీం పరితః నగరస్య సమంతా దిత్వరః. 'అభి
తఃపరిత' ఇత్యాదివా ద్వితీయా, సంచారయత బ్రామయతేత్యనేన ప్రకారేణ, రాక్షసా
నాదిదేశ ఆశ్వాపరూమాస, తత స్తేషు రాక్షసేషు, తథా రావణోక్తప్రకారేణ,
కుర్వాణేషు విదధానేషు, హనూమత్లాంగూలం కారాసవాసోభిరావేష్ట్య అగ్నిసాత్క
ర్వత్సు సత్సు. కరోతేస్తాప్థిల్యే చానత్. F ౭

నిర్ణయేతి. కర్ణికారనికురుంబవత్ కనకపుష్పప్రమానమంజరీపత్కర్పరశ్శబల
వర్జః, ఏతేన సుభిన్నర్పవ్యం సూచ్యతే, 'కర్ణికారః కంచుకారః కోకః కనకపుష్పకః,
పీతపుష్పః కింకిరాతః పీతభద్రో మృదుద్రుమ' ఇతి ప్రతాపమూర్తాదః, భగవాన్ పూజ్యః.
ఉపసి బుధ్యత ఇతి ఉపర్బుధః జ్యూనః, 'అహరాదీనాం పత్వాది' ప్లివీ రేఫాదేశః,
నిర్మిమేషగణానాం దేవసంఘానాం భాగ్యసంపదూత్ భాగ్యధేయసమృద్ధిక్షేత్రోః

నిర్మి మేషగణభాగ్యసంచయాదున్తి మేష భగవా నుషర్బుధః.

గ. ఏతద్వృత్తాంత మారక్షక రాక్షసీ ¹గణగర్వోద్ధీర్ణవర్ణితమాకర్ణ్య
దూయమానమానసా జానకీ హుతాశన ముపస్థాయ శీతో భవ ²హ
నూమత ఇతి ప్రాంజలిః ³ప్రార్థయత.

FF

ప. ఘోరస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నే

ర్వా భూవమింధనమహం క్షణమిత్యవేత్య,

శైత్యం వితత్య దహనః పవమానసూనో

ర్యాలాగ్రసీమ్ని మణిదీప ఇవావతన్తే.

౧౦౦

గ. తదను పవనతనయోఽపి పురమిదం న ఖలు న క్తం సువ్యక్తమా

లక్ష్మదాహే లేహం అనందసంభవాదితి భావః. అస్య హనూమతః వాలతో లం
గూలే, సప్తవర్ణై తసిః, నిర్ణయావిషయం నిర్వర్యాదం యథాతథా, ఉన్తి మేష ప్రజ
జ్వాల, అత్రానుప్రాసాలక్ష్మరః రథోద్ధతావృత్తమ్.

FO

ఆ. తతః కిమత ఆహ. — వితదితి. అరక్షకరాక్షసిగజైః, గర్వోద్ధీర్ణం గర్వో
ద్ధీక్తం యథాతథా వర్ణితం, ఏతద్వృత్తాంతం హనూమత్త్వాగూలప్రజ్వలనవారా మాకర్ణ్య
దూయమానమానసా సంతప్యమానాంతగరణా, జానకీ, హుతాశనం అగ్ని ముపస్థాయ
ఉపాస్య, హనూమతః, శీతః ఆదాహో, భవేత్సేనం ప్రకారేణ, ప్రాంజలిః ప్రణతా
సతీ, ప్రార్థయత అభ్యర్థితవతీ, తథా చ శ్రీరామాయణం 'మంగళాభిముఖి తస్య సా త
దాసీ న్నవకపేః, ఉపతన్తే వికాలాక్షీ ప్రయతా హవ్యవాహర' మితి.

FO

ఘోరస్యేతి. ఘోరస్య దారుణస్య, రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేః సీతాపాలి
వ్రత్యరూపానలస్య, క్షణం, క్షణమాశ్రేణేత్వర్థః. ఇంధనం దాహ్యం దారు, అహంమా
భూయాం, 'మాజిలు' జిత్యాశిషి లుజ్, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, అవేత్య - మత్వా,
దహనః సీతయా ఉపాసితోఽగ్నిః, శైత్యం, వితత్య విస్తార్య, పవమానసూనో హనూ
మతః, వాలాగ్రసీమ్ని లాంగూలాగ్రభాగే, మణిదీప ఇవ, అవతన్తే స్థితవాక్, తద
సంతాపకరత్వేనాతిష్ఠ దిత్వర్థః. ఉపమాలక్ష్మరః. పవన్తలికావృత్తమ్.

౧౦౦

తదన్వీలి. తదను వాలప్రజ్వలనానన్తరం, పవనతనయో హనూమానసి, న క్తం
రాత్రౌ, ఇదం వితత్పురం, లక్ష్మపత్తనం సువ్యక్తం స్ఫుటతరం, నాలాకయంఖలు
నదృష్టవానస్థికిల, తస్మాత్సువ్యక్తదర్శనాభావాద్దేతోః, అనలోఽగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ధ)

1 గణగర్వోద్ధీర్ణం. 2 హనూమతశ్శీతోభవ. 3 ప్రార్థయత్.

లోకయం తస్మాదనలసాక్షికమేవ పుల మఖల మాలోకయా మీతి
యామినీచరగణం పరిచితతోరణపరిఘేణ నిజఘన. ౧౦౧

ప. సీతాభిధానకమలాం ప్రభవే ప్రదాతుం
లజ్కార్ణవం క్షుభితస్యైన్యతరంగభీమమ్,
వేధా మమంథ కిల రజ్జుభుజంగరాజ
భోగావృతేన పవనాత్మజమందరేణ. ౧౦౨

గ. అథ దహ్యమానాయాం లజ్కాయామ్. ౧౦౩

ప. రక్ష స్త్రీచదనారవిందరజనీం విశ్వంభరామర్హిణీ

జ్ఞా యస్మిన్కర్తణి తద్యథా తథా, దాహకపూర్వకమేవేత్యర్థః. 'సాక్షాద్విష్టరి సంజ్ఞా
యా' మితి ఇని ప్రత్యయః. ఆఖలం కృత్స్నం, పురం లజ్కాపత్రనం, ఆలోకయామి
ఆలోకయిష్యే, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః. ఇతి మత్సేతి శేషః. యామి
నీచరగణం నిర్బంధకరాక్షసనివహం, పరిచితతోరణపరిఘేణ పూర్వం యేన రాక్షసాన్ని
హతవాఙ్ తేనైవ పరిఘేణేత్యర్థః. నిజఘన వివాశితవానిత్యర్థః. ౧౦౧

సీతేతి. వేధాః బ్రహ్మ, సీతేత్యభిధానం యస్యాస్యాచ సా కమలాచ తాం సీతా
యాపిణీం లక్ష్మీం, 'రాఘవత్వేభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ'తి విష్ణుపురాణవచనాత్.
ప్రభవే శ్రీరామరూపిణీ విష్ణవే. ప్రదాతుం, క్షుభితాని క్షోభం ప్రాప్తాని యాని
నైన్యాని రాక్షససేనాః తైరేవతరంగైః ఊర్తిభిః భీమం భయంకరం, లంకైవార్ణవః తం
రజ్జురేవ భుజంగరాజభోగః వాసుకిశాయః తదావృతేన తద్వేష్టితేన, పవనాత్మజేనైవ
మందరేణ మంథాచలేన, మమంథకిల ఆలోదమాయాన ఖల్విత్యుత్పేక్షా, సాచ సమస్త
వస్తువర్తిసావయవరూపకేణ సంకీర్త్యతే. 'మంథానం మందరం కృత్వా యోక్తం కృత్వా
చ వాసుకి' మితివిష్ణుపురాణే. ౧౦౨

అథేతి. అథానంతరం లజ్కాయాం, దహ్యమానాయాం, భిన్నీభవంత్యాం
సత్యాం. ౧౦౩

రక్షఇతి. రక్షఃస్త్రీణాం రాక్షసాంగనానాం పదనాన్యేవ అరవిందాని లేహం
రజనీం, తత్సంకొచకరీమిత్యర్థః. విశ్వం చిభర్తీతి విశ్వంభరాఘామిః సంజ్ఞామాం 'భృత్యా
వృక్ష'త్యాదినా ఖచ్చిత్కయో ముమాగమః. నైవ బర్హిణీ మయాారి తస్యాః పర్వ
రంభదశాం, తద్బుద్ధానకారిణీమిత్యర్థః. దశాననయశ ఏవకాదంబః కలహంసః తస్యకాదంబి
నీం మేఘమాలాం, తన్నిరాసకారిణీమిత్యర్థః. ని. 'కాదంబికలహంసస్సాన్యోత్'
'కాదంబినీ మేఘమాలే'తి చామరః. తథా వైధవ్యస్య విధవాత్వస్య ఉచితః ఆనుగుణః

వర్షారంభదశాం దశాననయశః కాదంబకాదమ్బినీమ్,
 వైదవ్యోచితవేషనిశ్చితమనోలజ్జావధూటీజటాం
 వైదేవ్యస్త్రిజటాసమాం సమకిరద్ధామ్యాం హనూమాదదివి.
¹(అపిచ,) ఏతద్విక్రమవీక్షణేన జనితామానస్తబాహ్మేంద్రియ
 రక్షోనాభభయాత్పిథాతుమనసాం విద్యాధరాణాం ²ముదా,
 వ్యాజవ్యాహృతయే యథాపరిణమే ద్ధామ్యా తథా ³జృంభతే

యోవేషః వైపథ్యం తత్ర సిద్ధితం మనో యస్యాస్మా తథోక్తాసాచ సాలజ్జాచనైవ
 వధూటీ వీరవధూః తస్యాః జటాం గ్రంథితకేకపాశరూపాం, క్షీప్రమేవ రావణసంహా
 రస్య జాయమానత్వాదితి భావః. 'స్తుషాజాయావధూటీస్యావధూరక సువాసినీ'తి
 ప్రతాపమార్తాండః, వైదేవ్యస్త్రిజటాసమాం త్రిజటాకల్పాం, తథా ఆత్మాసకరీమి
 త్యర్థః. ధామ్యాం ధూమసంహతిం, 'పాశాదిభ్యో య' ఇతియప్రత్యయః. హనూమాన్,
 దివి ఆంతరిక్షే, సమకిరత్, ప్రవర్తయామాసేత్యర్థః. కిరతిరయం కిర్యమాణకర్తకః
 యథా 'రజః కిరతిమారుత' ఇతి మత్రచిత్సకరణోపి యథా 'జగతీరుహలోపచకరుః
 కుసుమైరితి దృశ్యలేచ, ధాతూనామర్థభేదాత్కారకప్రత్యయభేదః, అత్ర క్షిప్తపరం
 పరితరూపకాలజ్కారః. శార్దూలవిక్రీడితుం వృక్షమ్. పునస్తామేవ వర్ణయతి—అపిచేతి.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ ద్వాద్యం. ఏతదితి. ఏతస్య హమామతః విక్రయవీక్ష
 ణేన పరాక్రమావలూకనేన జనితామత్పన్నామానస్తబాహ్మేంద్రియం అనందాశ్రుప్రసారం,
 రక్షోనాభభయమాత్ రావణభయాత్, ఏతత్ప్రకారేన పీడయిష్యతీతి సాధ్వసవశాదిత్యర్థః.
 పిథాతుమాచ్ఛాదయితుం మనో యేషాం 'తుంకామనుసారపీ'తి తుమునో మకార
 లోపః, విద్యాధరాణాం దేవయోనివిశేషాణాం, ని. 'విద్యాధరోఽస్సరో యక్షే'త్య
 మరః. ముదా సంతోషేణ, (వ్యాజవ్యాహృతయే రావణవిసత్ప్రసాదాదుః, యథా, పరి
 ణమేత్ పరిణయం ప్రాప్నుయాత్. రావణస్య మహతీ విశ్వస్సప్రాప్తా తస్మాన్న భేతవ్య
 మితి కథయితుం యథా పర్యాప్నుయాదిత్యర్థః. యద్వా వ్యాజవ్యాహృతయే అపదేశ
 ప్రకాశనాయ. ని. 'వ్యాహోఽపదేశోలక్ష్మ్యంచే' త్యమరః. యథాపరిణమేదేలేషామత్రా
 దయో ధూమ్యావశాజ్జాతో నత్వన్యతోఽభూదితి ప్రత్యాయయితుం ప్షయంయథావర్త
 వసితా భవేదిత్యర్థః) అథవా వ్యాజవ్యాహృతయే వ్యపదేశకదనాయ యథాపరిణ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 తదా. 3 ఉజ్జృంభతే, జృంభతే,

స్వర్ణోకేఽపి కళిన్ద్రశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహః. ౧౦౫
 ఆదా నీలాంశుకశ్రీ స్తదను మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః
 కస్తూరీపఙ్కభంగీక్షణ మథ వికచేందీవరప్రకృపత్నీ,
 పశ్చాత్స్నిగ్ధాంజనాభా జఘనకుచకటికంఠనేత్రేషు జాతా
 దిక్కాంతానాం తదానీం దశముఖసగరీదాహసంభూతధూమ్యా.

మేల్ అస్తాకం నేత్రేషు ధూమ్యాప్రసారాదత్రాదయః సత్వానందాదివేతి కథయితుం
 యథోపయుక్త్యాదిత్యర్థః. తథా, ధూమ్యా, అజృంభత ఆవర్తత, స్వర్ణోకపర్యస్తం వ్యాప్తే
 త్యర్థః. కీదృశీ ధూమ్యా, స్వర్ణోకేస్వర్ణలోకేఽపి, కళిందశైల తనయాకల్లోలశఙ్కావహః
 కాళిందీసముత్పంగతరంగభ్రాన్తిజననీ, అత్రస్వకస్పిధస్య భూమ్యావిజృంభణస్య వ్యాజ
 వ్యాహృతిపరిణామపరత్వేనోత్పేక్షా, సా చ కల్లోలశంకావహేతి భ్రాన్తిమతా చైర
 పేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే, పృతం పూర్వవత్. ౧౦౬

ఆదావీతి. దశముఖసగరీ దాహసంభూతధూమ్యా లక్ష్మీదహనసంభూతధూమ
 సంహతిః, తదానీం తస్మిన్కాలే, దిశ ఏవకాంతాః తాసామితి రూపకం జఘనానివ
 కుచాశ్చ కట్కుశ్చ కంఠాశ్చనేత్రాణీవేతి. ద్వంద్వః, తత్తత్థానీయ ప్రదేశేష్యిత్యర్థః. అత్ర
 యద్యపి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావేనభావ్యం, తథాపి మహావిభాషయా వికల్పేంద్రప్రవ్యుః.
 యద్వా దిక్కాంతాజఘనాదీనాం తత్తద్దేశపరత్వేన సాక్షాత్ప్రాణ్యంగత్వాభావా
 నైకవద్భావః, ఆదా ప్రథమంక్షణం, క్షణమాత్ర మిత్యర్థః. ఏతచ్చ సర్వత్ర సంబ
 ధ్యతే, అనంతరం తదపాయాదిభావః. నీలాంశుకస్య నీలాంబరస్య శ్రీరీవ శ్రీర్యస్యాస్మా
 తథోక్తాజాతా, తదను తదనంతరం, మరకతాబద్ధాగారుత్మతమణిభవితా. ని. 'గారు
 త్మతం మరకత' మిత్యుచరః. నీవీవిభూతిః రశనాసంపత్తి ర్యస్యాస్మా తథోక్తా, జాతా
 తతః కస్తూరీపంకస్య మృగమదకర్దమస్వేవభంగీపరిపాలయిస్యాస్మా తాదృశీ, జాతా,
 అథానంతరం, వికచేందీవరప్రజః ప్రఫుల్లసీతోత్పలమాలికాయాః సవత్సీసదృశీ, జాతా,
 'జ్ఞానిసోదరబంధ్వాది శక్త్యాస్సాదృశ్యవాచకా' ఇత్యాచార్యదండీ. పశ్చాదనంతరం,
 స్నిగ్ధాంజనస్య మృదితకజ్వలస్య అభేవాభాయస్యాస్మాతథోక్తా. జాతేతి సర్వప్రోపమా,
 అత్ర జఘనకుచేత్యాద్యుద్దేశక్రమానుసారేణ నీలాంశుకశ్రీరిత్యనంతరం కస్తూరీపంకభంగీ
 త్యుద్దేశీ కర్తవ్యే తథానుక్రత్వాత్సర్వజ్ఞభోజేన క్రమోఽత్ర నివక్షితః. అన్యత్ర

హతాత హజనని హసుత హసహాయ

హపాత్ర హప్రియ సఖ క్వను హ హతోఽస్తి,

ఇత్యాదిపారపరిదేవనభారవాగ్ని

రాపూరి రావణపురి శిఖినా పరితా.

౧౦౭

యైర్బృందారకసుందరీజనముఖే నీరాజనం నిర్మితం

క్రమ సంభవాత్సప్తివాలజ్కారః, సచోక్తౌపమరూపకై రంగాంగిభావేన సంకీర్తత ఇతి సంక్షేపః, + స్తగ్ధరావృత్తమ్.

౧౦౮

హతాతేతి. హేతి సర్వత్ర విషాదే, ని. 'హ విషాదశుగార్తి'ష్విత్వమరః, హతాత జనక. ని. 'తాతస్తు జనకః పితే' త్వమరః, హజనని మాతః, హసుత పుత్రక, హసహాయ సహచర, సహోదరేతి వా. హ పాత్ర హప్రియసఖ ప్రియభార్యే క్వ ను కుత్రనా, గతానీతి శేషః. తథా హ హతోఽస్తి నష్టోఽస్తి, ఇత్యాది రేవమాదిః పారపరిదేవన భారః పురజనవిలాపాలికయః యాసు తాభిః, ‡ వాగ్నిః ఆశ్రోతవదనైః, శిఖినా, పరితా వ్యాప్తా, రావణపురి, లంకాపురి, ఆపూరి ఆనమంతా త్సూరితా, 'పేరిఆప్యాయన' ఇ త్యస్తా త్కర్తృణి లుట్. 'చిచ్ఛభావకర్తృణోరితి చిచ్ఛ', వస స్తలిలకావృత్తమ్.

యైరితి. యైః వానరోద్వృత్తజైః, బృందారకసుందరీజనస్య సురసుందరీబృందస్య ముఖే పదనాగ్రభాగే, నీరాజనం ఆరాత్రికం, నిర్మితం, నీరాజనత్వేన పరిణత మిత్యర్థః అత్రసురసుందరీణాం కల్యాణ కాలస్సంప్రాప్త ఇతి సూచనార్థ మిథం నిర్దేశ ఇతి మన్త

+ 'జఘనకుచతటికంత నేత్రే'ష్వితి పాఠవివ ప్రాచీనః, 'జఘనంకామినీశ్రోణిపురో భాగే కటిస్థలే' ఇత్యుజయశ్శాత్ శ్రోణిపురోభాగ కటిస్థోగోభయార్థకజఘనశబ్దయోరేక శేషాను భయార్థకత్వేన శ్రోణిపురోభాగే నీలాంకుకక్రీః కటిస్థలే మరకతాబద్ధనీనీ విభూతిః కుచతట్యాంకస్తూరిపంకభంగీత్యాది క్రమసంభవాదవివక్షాశ్రయణం న కార్యమ్. ఆత్ర పాతే కుచస్య ప్రాణ్యంగత్వేఽపి కుచతట్యాః ప్రాణ్యంగత్వాభావా నైకవద్భా వావకాశః. యద్వా 'అధికరణైతావత్వేచ' ఇత్యనేనైకవద్భావస్య ప్రతిషేధా దితరేతర ద్వంద్వే బహువచనోపపత్తిః, విధేయనీలాంకుకాదివచనేన ఉద్దేశ్యఘనాదిఘ పంచ త్వసంఖ్యాప్రతీతేః, అథవా కుచతట్యా అంగత్వాంగీకారేఽపి జఘనకుచతటికంతనేత్ర శబ్దానాం ప్రాణ్యంగత్వాత్సమాహారద్వంద్వనంతరం అప్రదిక్సంబంధినః అంగసమాహారాచ్చకస్య ఏకశేషే బహువచనోపపత్తిః.

‡ 'పరిదేవనభారపీఠి'రితి పాతే బహువ్రీహ్యశ్రయణశ్లేశో న.

1 పుత్రి.

నిర్దేఘే గగనే ౭పి యై ర్విరచితా సాదామనీసంహతిః,
 తే ద్విత్వాణ్యపి వాసరాణి న గతా నిర్వాణ మార్వానల
 జ్వాలాడంబరమమ్బుధౌ విదధిరే¹ వాలానలోద్యత్కణాః. ౧౦౮
 ఆదీప్యమానపవనాత్తజవాలసంగా
 దక్షారశేషవిభవా మవలోక్య లజ్జామ్,
 వ్యోమ్ని స్థితా నిశిచరా స్వగృహాణి నూనం
 నిర్వాపయంత ఇవ నేత్రభవైః పయోభిః. ౧౦౯

వ్యం తథాయై, నిర్దేఘే మేఘరహితే ౭పి, సాదామనీసంహతిః విద్యుల్లతాశ్రేణిః,
 తథాత్వేన పరిణతమి త్యర్థః. అత్యంతరణో ౭పి రావణవధః ఏవమేవ సంభవిష్యతీతి
 సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం, తే వాలానలోద్యత్కణాః హనూమల్లాంగూలాగ్ని
 సముత్థితస్ఫులింగాః, ద్వేత్రిణివా ద్విత్వాణి 'సంఖ్యాయావ్యయాస' స్నేత్యాదివా బహువ్రీ
 హిః 'బహువ్రీహా సంఖ్యేయే డజబహుగణా' దితి డవప్రిత్యయస్సమాసాంతః, తాన్యపి
 వాసరాణి తావత్స్వపి వాసరేష్విత్యర్థః. ని. 'వా తు క్షీణే దివసవాసరా' విత్యమరః.
 'అత్యంతసంయోగే ద్విత్రియా' అంబుధౌ, నిర్వాణం శాంతిం, న గతా నప్రాప్తా స్సం
 తః, నశబ్దస్య సభార్యస్య 'సుపు పే'తి సమాసః. ఔర్వానలజ్వాలాడంబరం బడబాగ్నికీలా
 సంభ్రమం, విదధిరే చక్రః. క్షీప్రమేవ సకలరాక్షససంహారాభిద్యోతకవైపరీత్యవృత్తి
 సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి మంతవ్యం, అత్రాగ్నికణానాం నీరాజనసిర్వాణాద్యసంబం
 ధే ౭పి తత్సంబంధకథనాదసంబంధేనసంబంధరూపాతిశయోక్తిః. శార్దూలవిక్రీడితం వృక్షమ్.

ఆదీప్యమానేతి. ఆదీప్యమానో జాజ్వల్యమానః యః పవనాత్తజవాలః తస్య
 సంగా త్సంపర్కా ధేతోః అంగారవివశేషః శిష్టాంశో యస్య స తథోక్తో విభవ
 సృష్టుర్నిర్విరూపాంతం, కాత్తేన్నగిన దధా మిత్యర్థః. లంకామవలోక్య, వ్యోమ్ని అంత
 రిక్షే. స్థితాః. నిశిచరా రాక్షసాః, స్వగృహాణి దహ్యమానాని నిజమందిరాణి, యద్య
 పి. ని. 'గృహాఃపుంసించభూమ్నైవే' త్యమరః. తథాపి మహాకవిప్రయోగబాహుళ్యా
 దవిరోధో ద్రష్టవ్యః. † నేత్రభవైః పయోభిః బాహ్విదక్షైః. నూనం నిశ్చింతం, నిర్వాప
 యంతః ప్రశమయంత ఇవ, అలత్యంతలేతి శేషః. ఉచ్ఛ్రేక్షులజ్జూరః. యథా దహ్య

† అత్రవక్తవ్యం అయోధ్యాకాండే అధికగృహాణీత్యత్రద్రష్టవ్యం.

1 వాలానిలాంబికాణాః.

చక్రే శక్రజిదాజ్ఞయా రణముఖే యత్కర్త రక్షోగణ
స్తత్కర్తుం ¹రజనీచరక్షితిభృతాయుక్తో ²ఽప్యశక్తోభవేత్,
సప్తార్చిశ్చ హనూమతా పరిచితో లజ్కా మథాక్షీ ద్యృథా
తప్తిత్రా ³మరుతాయుతో ²పిన తథా దాహక్రియాయాంపటుః.

ప. తస్మిన్ హనూమదరణి ప్రభవే హుతాశే
శుద్ధిం విధాయ పతిమేవ సమేతుమైచ్ఛత్,

మానం గృహాదికమున్నతదేశమారుహ్య జలైః ప్రశమయంతి తద్వదిత్యుచ్చేక్షార్థః.
వసంతలిలకావృత్తమ్. ౧౦౯

చక్ర ఇతి. రక్షోగణో రాక్షసనివహః, శక్రజిదాజ్ఞయా ఇంద్రజిన్నిదేశేన, ఉప
లక్షితః, న తు సాక్షాత్, చక్రేచకార, తత్కర్త, రజనీచరక్షితిభృతా రాక్షససార్వ
భౌమేన రావణేన, యుక్తో ²సి సాక్షాత్సహితో ²సి, కర్తు మశక్తః అసమర్థః భవేత్,
న శక్నుయాదిత్యర్థః. తదపేక్షయా. పుత్రసామర్థ్యవైర్వివరిత్యాదిభి భావః. సంభా
వనాయాం లిట్. ఏవం సప్త అర్చింషి యస్య స సప్తార్చిః అగ్ని శ్చ, హనూమతా,
పరిచితః ప్రవర్తితః, సంగతోవా, యథా లజ్కా మథాక్షీ దదాహ, తథా,
తప్తిత్రా హనూమజ్జనకేన, మరుతా వాయునా. యత స్సహితో ²సి, దాహక్రియా
యాం దహనకృత్యే, పటుః సమర్థః న భవేత్, వాయుపరిచయాపేక్షయా తత్పుత్ర
పరిచయస్య అత్యంతజృంభణహేతుత్వాదిభి భావః. వాయుసాహాయ్యా దవ్యధికం
లజ్కాం దదాహేతి పరమార్థః. అత్ర పూర్వవాక్యే రావణసహితస్య రాక్షసగణస్య
ఇంద్రజిదాజ్ఞాకృతకర్త కరణసామర్థ్యసంబంధే ²సి సంభావనయా తదసంబంధాభిధానా
త్సంబంధే ²ప్యసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, తథోత్తరవాక్యే వాయుసఖస్య సప్తార్చిషః
హనూమత్పరిచయసంగతదాహకృత్యకరణపాటవసంబంధోత్తరలిశయోక్తిః అనయో
ర్విప్రైస్తద్దాహ్వాంతితయా సాపేక్షత్వాత్సంకరః. శార్దూల విక్రీడితం పృతమ్. ౧౧౦

తస్మిన్నితి. రణకేళిమతూహలేన యుద్ధక్రీడాసమత్సుకేన, లంకేశ్వరేణ రావ
ణేన, బాహుబలత్ భుజసరాక్రమాత్, అపహృతా అసితా సురరాజలక్ష్మీరింద్రసామ్రా
జ్యక్రీ తస్మిన్, హనూమానేవ అరణిః అగ్నిమంథనదారువిశేషః. వి. 'నిర్మంథ్యదా
రుణి త్వరణి ర్ద్యయో' రిత్యుపసంహితః. స ప్రభవః కారణం యస్య తస్మిన్, తత్సముత్పా
దిత ఇత్యర్థః. హుతమశ్నాతీతి హుతాశే అగ్ని, కర్తృణ్యత్. శుద్ధిం సంస్కారం,

1 క్షణదాచరక్షితి. 2 అయుక్తో ²భవేత్. 3 మరుతః.

లక్ష్మీశ్వరేణ రణకేళికుతూహలేన
బాహుబలాదపహృతా సురరాజలక్ష్మీః.

౧౧౧

ప. వాచామిదానీం కిము విస్తరేణ

లక్ష్మోపురీం రావణబాహుగుప్తామ్,
కాకుత్స్థదూతోఽయ ముపేత్య చక్రే
కృతాస్తదూతస్య సుఖప్రవేశామ్.

౧౧౨

పౌలస్త్యపాతకిసమాగమజాయమాన
మేనః పునాన ఇవ మారుతియాయజూకః,

విధాయ. పాపిష్ఠరావణసంపర్కజనితపాపం విశోధ్యేత్యర్థః. పతిం నిజభర్తారమింద్ర
మేవ, సమేతుం సంగంతు మైచ్చత్ ఇచ్చతి స్త, యథా కుకభిత్కారణాత్ కాచన
సాధ్వీ కుత్ర చిదపవిత్రస్థలే స్థిత్యా పరిణామకాలే సంస్కారపరిశుద్ధా సతీ పునర్నిజ
భర్తార మేవ జిగమిషతి తద్వదిత్యర్థః. ఇచ్చతేర్థజ్ఞ. 'అడకాదీనా' మిత్యాడాగమః
'అట శ్చే'తి వృద్ధిః, ఆత్ర సురరాజలక్ష్మ్యో ఈదృశేచ్ఛాఽసంబంధేఽసి తత్సంబంధోక్తే
రతిశయోక్తిః. ఏలేన రావణస్య వినిపాత ఆసన్న ఇతి సూచ్యతే. వసంతతిలకా
వృత్తమ్.

౧౧౩

నిగమయతి. వాచామితి. ఇదానీ మస్మిన్నవసరే, సంస్కారోచితకాల ఇత్యర్థః.
వాచాం విస్తరేణ వచనప్రపంచేన, 'ప్రథనేవావ శబ్ద' ఇతి ఖుజ్ ప్రతిషేధే 'ఋషోర'
బిశ్వప్, ఆత ఏవ. ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస సృ తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః.
కిము, న కిమపీత్యర్థః. కింతు ఆయం కాకుత్స్థమాతః హనూమానుపేత్య ఆగత్య,
రావణబాహుగుప్తాం, దుష్ప్రవేశామిత్యర్థః. లక్ష్మోపురీం కృతాంతదూతస్య, యమకింక
రాణామిత్యర్థః. ని. 'కృతాంతా' యమసిద్ధాంతా' విత్యమరః. సుఖప్రవేశాం సుఖేన
ప్రవేశం శక్యాం, చక్రే, అనాఘ్రాతనిధనగంధానాం లంకాపురస్థ యాతుధానానాం
నిధనం విధాయ తద్వారా పూర్వమసంభావితప్రవేశాక్ యమకింకరాక్ సర్వసామ
ర్థ్యేన ప్రవేశయామా సేత్యర్థః. ఏలేన ఉత్తరత్రాప్యేలేషాం నిరాఘాటసంచారత్వం
సూచ్యతే. వృత్తముపజాతిః.

౧౧౪

పౌలస్త్యేతి. మారుతిః హనూమానేవ యాయజూకః యజ్ఞ కర్తా, ని. 'ఇత్యా
శీలోయాయజూక' ఇత్యమరః 'యజజపదకాం యజ' ఇతి యజతే ర్యజంతా దూక
ప్రత్యయః. పౌలస్త్యో రావణ ఏవ పాతకి బ్రహ్మహత్యాదిపాపకవాక్ తస్య సమాగమేన
సంగత్యా జాయమానం సంపద్యమానం, ఏనః, తత్సంయోగీచ కంచమ ఇతి న్యాయాత్

నిర్వర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నా

హుత్వా పలాశసమిధస్సుగతిర్బభూవ.

౧౦౩

లక్ష్మదాహేఽప్యనారాం రఘుపతిదయితాంచారణోక్త్యావిదిత్వా
సానన్దస్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రాప్య తస్యా నియోగమ్,
ఆరుహ్యరిప్తశైలం నిధి మపి పయసాం నైర్వర ముత్తీర్య వేగా
చ్చక్రేగత్వానుహేన్ద్రిప్లవగ¹కులపతీ పూర్ణ కామాహనూమాన్.

గ. అథ యథార్హసైన్యాధిపాః సంమాన్య మారుతి²స్తై రను

సంభావితదురితమిత్యర్థః. ని. 'కలుషం పృజ్ఞైన్మోఘమంహోదురితదుష్కృత' మిత్య
మరః. పునాన ఇవ విరోధయన్నివ, పాపనోదనం కుర్వాణ ఇవేత్యుత్పేక్ష, పూర్ణ
కామాన్, నిర్వర్తితాక్షవిజయః విరచితాక్షమరనిధనః, కృతేంద్రియజయశ్చసక్. ని.
'అక్షో రథస్యావయవే పాశకే చాక్షమింద్రియ'మితి విశ్వః. నిజవాలే యో వహ్నిః
హుతాశనః తస్మిన్, పలం మాంసమన్నంరీతి పలాశాః. ని. 'పహేఽస్త్రీపలలం మాంస'
మిత్యభిధానాత్. పలాశాః రాక్షసాః తపివ పలాశసమిధః పలాశవృక్షసమిధః తాః,
హుత్వా, సుగతిః ఆప్రతిహతగమనః, శోభనలొకశ్చ బభూవ. అత్ర క్షేపాత్పేక్షాను
ప్రాణితే సావయవరూపకాలంకారః. వసన్తలికావృక్షమ్. ౧౦౩

లక్ష్మేతి. లంకాదాహేఽపి రఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాం,
చారణానాం నభిశ్చరాణాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యా వచనేన, ఆనారాం అపీడితాం.
ఆనన్దామితి యావత్. విదిత్వా జ్ఞాత్వా, అతపివ సానందః ససంతోషః, తాం సీతాం
ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిగమనవిధౌ ప్రతిప్ర నూణవిధానే విషయే. ని. 'విధి
ర్విధానే దైవేఽపీత్యమరః. తస్యాస్తీతామూః, నియోగం ఆజ్ఞా, ప్రాప్య, తతః
ఆర్పితైలం ఆర్పిత్యం పరతీరస్థా పర్వతం, ఆరుహ్య పయసాం నిధిం సముద్రమపి,
నైర్వరం యథేచ్ఛం, ఆప్రతిహత మితి యావత్, ఉత్తీర్య ఉల్లంఘ్య, మహేంద్రం
అంగదాద్యధిష్ఠితం మహేన్ద్రిపర్వతం, గత్వా, హనుమాన్, ప్లవగకులపతీ అంగద
కాంబవన్దులనిలబిష్టవగేశ్వరాన్, పూర్ణ కామాన్ సుపూర్ణ మనోరథాన్, చక్రే, అత్ర
అతివిస్తరేణ కథనయోగ్యస్యాస్థస్థస్థుషేషేణోక్తే స్థుషేషో నామ గుణః, తదుక్తం
విన్యాసాధేన, 'సౌక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరికీర్తిత' ఇతి. స్థగ్ధరా
వృక్షమ్. ౧౦౪

అథేతి. ఆధానంతరం. మారుతిః హనుమాన్, యథార్హం యథాయోగ్యం,

యుక్తః 'స్వకీయవృత్తాంత మఖిలమాఖ్యాతవాన్.

౧౧౫

గ. తదను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూధినీ యూధనా థానుయాతా తద్దర్శనజనితమానంద మానందశరథా దాశరథా సుగ్రీ వే చ సంవిభజ్యేవ వీక్షితుమహమహమికయా థావంతీ మధ్యేసరణి దధిముఖ్యతావనం మధువనం హనూమదనుమత్యాభిభూయ మధు పానసుఖమనుబభూవ.

౧౧౬

నైన్యాధిపాక్ జాంబవదంగదాదిసేనాపతీక్, సంమాన్య మానయిత్వా తైః నైన్యా ధివైః, అనుయుక్తః 'కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్రవర్తతే' ఇత్యాది నా పుష్ట స్తో, అఖిలమశేషం, స్వస్మితాస్తమాఖ్యాతవాక్. ఉత్పతనాదనీతాదర్శనల జ్ఞా దాహంతాం నిజవార్తా మశేషాం కథయామాసేత్కర్థః.

౧౧౫

తదన్వితీ. తదను తదనన్తరం, పవనతనయవచనముదితా హనూమద్వాక్యసం తుష్టా, వానరవరూధినీ కపిసైన్యమ్. ని. 'వరూధినీబలం సైన్య'మిత్యర్థః. యూధనా థానుయాతా జాంబవదాదియూధాధిపానుయాతా. తదా తద్దర్శనజనితం సీతాపలక ససముత్పన్న మానందం, అనందశరథా అనందసాగరే, నిత్యనిరతిశయానందపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః. దాశరథా శ్రీరామ సుగ్రీవేచ, సంవిభజ్య సమ్యగ్విచర్య, వీక్షితుం, ద్రష్టు మివేతి ఘోష్యేత్, సీతాపలకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానందయోగవర్తం పరీక్షితు మివేత్కర్థః. అహమహమికయా పరస్పరాహజ్ఞారేణ, అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే 'అహమహమికయే' త్యత్ర, థావంతీ థావమానా, అతి వేగేన ప్రద్రవంతీ సతీత్యర్థః. మధ్యేసరణ్యాః మధ్యేసరణి మార్గమధ్య ఇత్యర్థః. 'పారేమధ్యే పష్ట్యా' వేత్యవ్యయాభావః. తత్సన్నియోగా దేకాకాంతత్వం చ మధ్య శబ్దస్య, దధిముఖేన దధిముఖాఖ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృతమవనం రక్షణం యస్య, తథోక్తం, 'అవరక్షణే'భావే ల్యుట్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'యద్రక్షతి మహావీర్య స్సదా దధిముఖః కపిః, మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మన' ఇతి. మధువనం మధునామకసుగ్రీవోద్భావనం, మధుప్రచురత్వాత్ మధువనమిత్యన్వర్థ సంజ్ఞా, హనూమదనుమత్యా హనూమదనుజ్ఞయా, అభిభూయ అక్రమ్య, మధుపానేన క్షేద్రపానేన యత్సుఖం, తదనుబభూవ, యథేష్టం మధ్యపిబిత్యర్థః. ని. 'మధు మధ్యే పుష్కరసే క్షేద్రే'పీ'త్యమరః.

౧౧౬

ప. అథాబ్రవీ ద్ధిరివరతుంగమంగదం

కృతాంజలిర్దధిముఖ ఏషరోషవాన్,

వలీముఖా న్నధుభజనే శిలీముఖాన్

భవానిమాన్ ఝడితి నివారయేదితి.

౧౧౭

గ. ఆయమప్యేనమవోచత్.

౧౧౮

ప. దశముఖపురమధ్యే వీక్షితా మైథిలీతి

శ్రవణమధు విత్తీర్ణం యేన వీరేణ మహ్యమ్,

దధిముఖ యది సోఽయం భాషతే కో నిరుంధ్యా

న్నధు పిబతు యథేచ్ఛం వాహినీ వానరాణామ్.

౧౧౯

అథేతి. అథానంతరం, రోషవాన్, మధువనాక్రమిజనితకోపవాన్, ఏషః దధిముఖో వనపాలకః, తదా కృతాంజలిః విరచితకరసంపుటస్సక్, ప్రార్థనాలక్షణమేతత్, గిరివరతుంగం, మహోన్నతమిత్త్యర్థః. అంగదం యువరాజం, అబ్రవీత్. కిమితి భవాన్, మధుభజనే మధుపానే, పుష్పరసాస్వాదే చ. శిలీముఖాన్ అలీక. ని. 'అలిబాణో శిలీముఖా' విత్యమరః. రూపకాలంకారః. ఇమాన్, వలీముఖాన్ కపీన్. ని. 'కపిష్ఠవంగష్ఠవగకాఖ్యామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. ఝడితి అంజనా, నివారయేత్, నిరుంధ్యాదిత్యేవమబ్రవీసితి పూర్వేణ సంబంధః. అన్యథా మహోగ్రశాసన స్సుగ్రీవో దండయన్యతీతి భావః. 'కేషే ప్రథమ,' యుష్మదస్తద్యస్తితి రిక్తస్య భవచ్ఛబ్దస్య కేషత్వాదితి. రుచిరావృత్తం 'చతుర్ద్రుహై రిహ రుచిరా జభిష్టగా' ఇతి లక్షణాత్.

౧౧౭

ఆయమితి. ఆయమంగదోఽపి, ఏనం దధిముఖంప్రతి, అవోచత్ ఉక్తవాన్.

అ, తత్ప్రకారమేవాహ. —దశముఖేతి. దశముఖపురమధ్యే లక్ష్మీపురమధ్యే, మైథిలీ సీతా, వీక్షితా దృష్టా, ఇత్యేవం భూతం, శ్రవణమధు శ్రోత్రామృతం, యేన, వీరేణ, మహ్యం, విత్తీర్ణం దత్తమ్. ని. 'విక్రాజనం వితరణం స్ఫుర్జనం ప్రతిపాదన' మిత్త్యమరః. మే దధిముఖ, సోఽయం వీరః, భాషతే యది అజ్ఞాపచనం వదతి చేత్, కః కోవా, నిరుంధ్యాత్ నివారయేత్, న కోఽపి నిరోధ్యం శక్నుయాదిత్యర్థః. 'శిలీ'శ్వేతి లిజ్, సకలవానరజీవాకుభూతమైథిలీకథామధుప్రద స్తేదృచ్ఛధుపాననివారణం కథం యుక్తం స్యాదితి భావః. అతః వానరాణాం, వాహినీ సేనా, యథేచ్ఛం ఇచ్ఛాసదృశం, యథేష్టమితి వా పాఠః, మధు, పిబతు, మాలినీవృత్తమ్. ౧౧౯

గ. తదను¹భయవశసముపనతదధిముఖవచనవిదితమధువనకదనపరి²గ
ణితజనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరిత స్తపనతనయ స్తత్ర తను
వికృతి మతనుత³దధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్. ౧౨౦

ప. ఆరుహ్యద్రిమథావరుహ్య విపినా న్యాసాద్య నానాఫలా
న్యాసాద్యప్లుత మారచయ్య వదనై⁴రాపాద్యవాద్యక్రమాన్,
అలింగ్య ద్రుమ మక్రమం మదవశా దాధూయ పుచ్చచ్చటా

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ. — తదన్వితం. తదను అంగదవచనానంతరం, భయ
వశేన భయపారతంత్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపం ప్రాప్తస్య దధిముఖస్య వచనేన విది
తం జ్ఞాతం య స్తధువనకదనం వానరకృతమధువనోష్ఠింతనం లేన పరిగణితం పరి
సంఖ్యాతం నిశ్చిత మితియావత్. య జ్ఞకదుహితృదర్శనం సీతాపలాకనం తజ్జనితేనత
దుత్పాదితేన ప్రమదభరణ హర్షాతిశయేన భరితః సంజాతభరణ, ఆనందపూర్ణ ఇత్యర్థః.
భరిత ఇత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్, ప్రమదేత్యత్ర 'ప్రమదసమదాహర్ష' ఇత్యప్రత్య
యాంతో నిపాతితః, తపనతనయస్సుగ్రీవః, తత్ర తస్మిన్ సమయే, దధిముఖాగమన
మేవ నిమిత్తసంపత్తిః కారణసామగ్రియస్యాస్తాం, తనువికృతిం ముఖవికాసనేత్ర
విష్ఫురస్కంధోన్నమనరోమాంచపత్వాదిగాత్రచేష్టామతనుత ఆకరోత్, మధువనకద
నశ్రవణా తీతాసుదర్శనం నిర్ణయ పరమానందభరితో²భూ విత్యర్థః. ౧౨౦

అ. అనంతరం కపిసేనాఽపి నికటనర్త్యభూదిత్యాహ. — ఆరుహ్యేతి.
అద్రిం మార్గస్థం పర్వత మరుహ్య, అథావరుహ్య, పర్వతారోహణావరోహణక్రీడా
మనుభూయేత్యర్థః, విపినాని అరణ్యాని, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, నానాఫలాని పనసరసాలా
దివివిధఫలాలని, ఆసాద్య భుక్త్వా, ప్లుతం, వర్జితానీత్యర్థః. ఆరచయ్య కృత్వా 'ల్యపిలఘు
పూర్వా' దిత్వయా దేశః, వదనై ర్ముఖైః, వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకా
రాన్, ఆపాద్య వాయుత్వా, తథా ద్రుమం, ద్రుమా నిత్యర్థః. ఆక్రమం అపగతక్ర
మం, మేవానోత్థాపనాదిజాగుప్సితాచరణేన అపగతమర్ధాద మిత్యర్థః. ఆశ్లిష్య మదవ
శాన్తధుపానజనితదర్పవశా తుచ్చచ్చటాం లాంగూలకాలం. ని. 'బృందం జాలం
చక్రవాళం జాలకంపేటికా చ్ఛటే' తి బైజయంతీ, అధూయ చాలయిత్వా, అహం
ప్రథమోఽయం ప్రథమ ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా అహం ప్రథమికా. మయూ
రవ్యంసకాదిత్వా త్వమాసః, స్వాధే క ప్రత్యయః. తయా పీనా పూర్ణా, వికత్పురిక
యా థావమానేత్యర్థః. కపీనాం చమూః వానరసేనా, ఆరా త్వమీపే, ని. 'ఆరా

మారాదావిరభూదహం ప్రథమికాపీనా కపీనాంచమూః. ౧౨౧

నిద్రాత్యయా దరుణితేన సమీరపుత్ర
సౌమిత్రి నేత్రయుగళేన నిషీయమానః,
చూడామణిం కరతలే కలయన్ వవందే
పాదారవిందయుగళం భరతాగ్రజస్య. ౧౨౨

ప. అక్షేశసంభూతగతాగతాభ్యాం విత్తీర్ణ¹ విస్తీర్ణమహార్ణవోఽపి,
ఆనందసిన్ధౌ పృతనాసమక్ష మక్షస్య హస్తా నితరాం మమజ్జ.

ద్వారసమీపయో' రిత్యమరః. ఆవి రభూత్, అలక్ష్మితేత్యర్థః. అత్ర కపిస్వాభావ్యేన
యథావద్వస్తు పఠ్యనా త్వభావోక్తి రలంకారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృక్షమ్.

ఆ. తతః కిం తత్రాహ. — నిద్రేతి. సమీరపుత్రో హనుమాన్, నిద్రాత్యయాన్ని
ద్రాభావాత్, యావద్వనవాసు నిద్రాహారయోరభావాదితి భావః. అరుణితేన పాట
లితేన, సౌమిత్రి నేత్రయుగళేన లక్ష్మణనయనయుగ్గేన, నిషీయమానః, అత్యాదరేణ
ఆపలంకృతమానస్సన్నిత్యర్థః. విలేనశ్రీరామాపేక్షయాపి లక్ష్మణస్తైవ భూయాన్ హను
మామదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యత ఇతి సూచ్యతే, చూడామణిం సీతాయా అభిజ్ఞాన
భూతం శిరోరత్నం, కరతలే, కలయన్, శ్రీరామాదీనాం యథా చక్షుర్లోచరం స్యాత్
తథాధారయన్నిత్యర్థః. సీతాం దృష్ట్వా సమాగత ఇతి ప్రథమమవచనేనైవ జ్ఞాప
నార్థమితి భావః. భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య, పాదారవిందే ఇవేత్యుపమితసమాసో
న తు రూపకం, ఆన్యథోత్తరపదప్రాధాన్యే తత్ర వస్తనాయోగాత్, తయోర్యుగళం,
వవందే నమశ్చకార, వనస్తలికావృక్షమ్. ౧౨౩

అక్షేశేతి. అక్షస్య హంతా అక్షమహారమారణో హనుమాన్, అక్షేశేన అనా
యాసేనైవ సంభూతే సంజాలే యే గతాగతే యాతాయాతేతాభ్యాం, విత్తీర్ణో విలం
ఘితః విస్తీర్ణమహార్ణవః పురుషాంతరదుస్తరమహాసముద్రో యేన స తథోక్తోఽపి, అక్షో
స్సమీపే సమక్షం సమీపార్థేఽవ్యయాభావః 'అవ్యయాభావే శరత్పృథ్విభృతిభ్య' ఇతి
టచ్చప్రిత్యయః, పృతనాయావానరసేనామూః, సమక్షం పురతః, నితరామత్యస్తం,
అవ్యయా దాష్టప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధౌ ఆనందసాగరే, మమజ్జ మగ్నోఽభూత్, ఈ
దృష్టహాకపిరవాహసీమధ్యే అహమేక ఏన మహోదధి ముల్లంఘ్య సీతాం దృష్ట్వా పున
రాగతోఽస్త్రీః త్వేనంభూతభావణ ప్రవర్తకమహాభాగ్యసంపన్నోఽభవ మిత్యుపవానస్తత్పత్ని
లితా న్నకరశోఽభూదిత్యర్థః. ఆత ఏవ విరోధాభాసోఽలంకారః. పృత్రమసజాతిః.

ప. ఆనితచూడామణిసన్ని ధానా దావిగప్ర మోదేనరఘూన్వహేన,
తత్రానుయుక్తః 'పవనానజన్తావిజ్ఞాపయామాస కృతప్రణామః.

ప. లజ్జాపురో పవనశీమ్ముఖ రాజపుత్రీ
మాలోకయం నిశిచరిగణబాధ్యమానామ్,
కేనాపి పాతకవశేన సుపజ్జలలోకే
బందీకృతామివ భుజంగమరాజకన్యామ్.

౧౨౧

ప. దేవ్యాస్త్యదీయాన్వయకీర్తనేన
త్వస్తుద్రయాచ వ్యపసీయ శోకమ్,

అనీతేతి, అనీతస్య హనుమదాహృతస్య చూడామణీస్తానిరక్షస్య సన్నిధానా
త్సన్నిధ్యాద్ధేతో, అపిప్ర మోదేన ప్రాదర్శుతానందేన, రఘూన్వహేన సమునంద
నేన, తత్ర తస్మిన్ సీతాపుత్రాస్తే విషయే, అయయుక్తః పుష్టః, పవనాత్తజన్తా
హనుమాత్, కృతప్రణామో విహితసీతానమస్కారస్సక్, 'తథాచ శ్రీరామాయణమ్.
'ప్రణమ్య శిరసా దేవైః సీతాయై తాం 'దిశం ప్రతి, ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞసీతా
యా దర్శనం యథే'తి, విజ్ఞాపయామాస, సీతాపలోకనవార్తాం కథయామాసే'ర్థః.
పూర్వమాగమనానంతరకర్తవ్యతయా విహితో గామనమస్కారః ఇదానీం తు సీతా
శుభవార్తాకథనప్రారంభసంతోహారేకా తత్పమస్కార ఇతి వేదితవ్యమ్, ఇంద్రవజ్రా
వృత్తమ్.

౧౨౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ- లక్ష్మేతి. అథ విజ్ఞాపనారంభే మంగళాచారే
వా. ని. మంగళానంతరంభప్రశ్నకారేన్వయవ్యభో అథ' త్యమరః. లంకాపురస్య
రావణరాజధాన్యా ఉపవనశీమ్ని ఉద్యానవనప్రదేశే, అశోకవనికామధ్య ఇత్యర్థః. నిశి
చరిగణబాధ్యమానామారక్షితరాక్షసీనివహపరిపీడ్యమానాం, అతవివ కేనాపివిర్యా
చ్యేన, పాతకవశేన పాపానుబంధేన, సుపజ్జలలోకే, బృందీకృతాం, కారాగారబద్ధా
మిత్యర్థః. భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యామివ స్థితాం, రాజపుత్రీం జానకీం,
అలోకయ మవలోకితవానస్మి, ఉపమాలంకారః, పవస్తలికావృత్తమ్. 'బందీకృతా
మివ విభోభుజగేంద్రకన్యా' మితి పాఠాంతరమ్.

౧౨౧

దేవ్యాఇతి. త్వదీయాన్వయకీర్తనేన భవదీయవంశప్రశంసయా, త్వస్తుద్రయా
త్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాగుహ్యమిద్రీయా చ, దేవ్యాస్తీతాయాః, శోకం విషాదమప
సీయ నిరస్య, అతవివ పరిపూర్ణకామః సంపూర్ణమనోరథః, ప్రస్థాతుకామః పునరా

వార్తామభిజ్ఞానమయీనుయాచం

ప్రస్థాతుకామః పరిపూర్ణ కామః.

౧౨౬

ప. బ్రహ్మస్త్రవిత్రస్తజయంతకృత్యాం

కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రనృత్తామ్,

చిరం రుదంత్యా జనకేంద్రపుత్ర్యా

చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్

౧౨౭

గ. కిం బహునా.

ప దేవ తస్యాః ప్రతిష్ఠాసూ నసూ నాశైకపాలితాన్,

గంతుమనా స్సౌ, 'తుంకామనుసోరపీ' తి తుమునో మకారహాపః. అభిజ్ఞాన మయీం అభిజ్ఞానరూపాం, తాద్రూప్యే మయటి జీవ, వార్తాం వృత్తాంతం, ఆయా చం యాదితవాన్సి, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.

౧౨౮

బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మస్త్రో దర్శనయాత్. విత్రస్తస్య విశేషతోభిక్షస్య జయంతస్య జయంతాసురనామ్నః కాకాసురస్య కృత్యం స్తనోల్లేఖనరూపక్రియా యస్యాం తాం, †వనే చిత్రహటతటవిసినే, ప్రనృత్తాం సంభూతాం, కథామూఖ్యాయికాం, అభిజ్ఞాప్య అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్యా, చిరం, చిరకాలం, రుదంత్యా పూర్వానుభూతార్థస్వరణవశాత్ ఆశ్రూణి విముంచంత్యా, జనకేంద్రపుత్ర్యా జానక్యాః వీహాయం, చూడామణిః శిరోరత్నం, తుభ్యం, ప్రేషితః, వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహిత మిత్యర్థః. వృత్తముపజాపిః.

౧౨౯

ఆ. నిగమయతి. కిం బహునేతి. బహునా వాగ్వాప్యపారేణ కిం, నకమపీత్యర్థః.

ఆ. తథాపి కించిద్వక్తస్య మవశిష్టం విద్యత ఇత్యహ—దేవేతి. హేదేవస్వామి, ప్రతిష్ఠాసూ ప్రస్థాతుమిచ్ఛాన్, ప్రేషితక్రిమివ్యమాణానిత్యర్థః. తిష్ఠతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. తథాపి ఆశైకపాలితాన్ ఆశయా త్వదాగమనప్రతిక్షయైకయా పాలితాన్ గుప్తాన్, శివభాగవతవత్సమాసః. తస్యా స్త్రీతాయాః, అనూన్ ప్రాణాన్, తవాభిజ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞానరూపాంగుళీముద్రికయా, తయైవాభిజ్ఞానముద్రయా

† 'బ్రహ్మస్త్రవిత్రస్తజయంతకాకకథా' మితి ప్రాచీనపాఠే తు వ్యధికరణబహు ప్రీత్యోక్తయణ్ణేకో నేతి ధోధ్యమ్.

ముద్రయిత్వా ప్రసన్నోహం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా. ౧౨౨
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చంపూరామాయణే,
సువ్రర కాణ్డ స్సమాప్తః.

ముద్రాఫలికయేతి శ్లిష్టరూపతం, ముద్రయిత్వా, నిరుధ్యేత్యర్థః. ఆహం, ప్రపన్నః, ఆగ
తోఽస్తీత్యర్థః. ౧౨౩

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్ర బృందమానసేందిరిసందోహమద్వాన్దవాభాభి
పందిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతేన ఆఖండతపః
ప్రచండముని ప్రకండమండలేశ్వరశాండిల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య పంచనా
న్వయసుధాపారవారపారిశాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిల
విద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య శిండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నా
కరసుధాకరేణ రామచంద్ర ముఖేంద్రేణవిరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యానాయాం
సాహిత్యచుంజాషికాసమాఖ్యానాయాం సుందరకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యవరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య పూర్ణ మంజూషికాభిధా.
శ్రీరామార్పణమస్తు.

శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచిత యుద్ధకాండః

ప. దృష్టే యత్ర యదృచ్ఛయాపి వచసాం దేవీ పురో వర్తతే
సారస్యం మహాదభ్యుదేతి సదసి ప్రాగల్భ్య ముజ్జృమ్భతే,

శ్లో. అసీతం పవనాత్తజేన జనకత్నాపాలపుత్రీశిరో

రత్నం మూర్త మివానురాగ మసకృ ద్వీత్య ప్రమోదాన్వితః,

యో లోకత్రయకంటకం దశముఖం ప్రోధర్తు మైచ్చ దృల

తోఽయం వీరవరాగ్రణీర్జనకజాజాని సుదా పాతు నః.

అ. ఇత్థం నిజచిత్రకవితాసభాజీకసకలకవినమాజేన తత్ర భవతాభోజరాజేన విరచితపంచకాండసంబంధం చమ్నూరామాయణప్రబంధం పరిపూరయతు కామేన లక్ష్మణనాన్న పండితపర్యేణావశిష్టో యుద్ధకాండః, నిజవాగైర్వగవానుసారేణ రచితసోఽయం మయేదాసీం వ్యాక్రియతే, అథ తత్ర భవాన్మహిః స్వవిక్షీర్ణితస్య నిష్ప్రత్యూహపరిపూరణాయ శిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్ట గురుచరణారవిందభోజమహారాజస్వరణరూపం మంగళం నిబధ్నాతి.

దృష్టఇతి. యత్ర యస్తిక్, దేశికపదాంభోజే, భోజే చ, యదృచ్ఛయా లీలయాఽపి, అత్యాదరేణచే త్రిము వక్తవ్య మితి భావః దృష్టే అవలూకితే సతి, నృణాం, మనుష్యమాత్ర స్తేత్యర్థః. ఏకచ్ఛ సర్వత్రసంబధ్యతే, వచసా దేవీ సరస్వతీ, పురోవర్తతే, ఉపాసనాదిప్రయత్నం విస్తేవ స్వయం సన్నిహితా భవతీత్యర్థః. తథా మహాదనంబం, కార్యకరణపర్యాప్తమిత్యర్థః. సారస్యం కవితారసజ్ఞత్వ, మధ్యుదేతి అభ్యుదయం ప్రాప్నోతి, సముత్పన్నత ఇత్యర్థః. 'అభ్యువై తీ'తి పాతే అభిముఖ్యేన సమీప మాగచ్ఛతీత్యర్థః. తథా సదసి, రాజవిద్యశ్చభాస్విత్యర్థః. ప్రాగల్భ్యం సకల విద్యావివరణప్రాధర్వ ముజ్జృంభతే విజృమ్భితం భవతి. తథా సకలా స్సమస్తా అపి, కలా ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చతుష్టవివిద్యాః, జ్ఞాయంతే అధ్యయనపరిశీలనాభ్యాసా భావేనైవ తత్వతోఽవబుధ్యంతే, తథా నవా అపూర్వా, కీర్తి సుతనూభ్యా జాగర్తి విసరి, తత్ర తస్మిన్దేశికపదాంభోజరాజే చ, మమ, చేతః, స్మిన్హరి, ఉక్తరీత్యా

జ్ఞాయంతే సకలాః కలా అపి నృణాం జాగర్తి కీర్తి ర్నవా
చేత స్నిహ్యతి తత్ర దేశికపదామృతే చ భోజే మమ ౧

ప. భోజేన తేన రచితామపి పూరయిష్య
న్నల్పీయసాఽపి పచసా కృతిమత్యుదారాం,
న వ్రీడితోఽహ మధునా నవరత్నహర

బహుశ్రేయస్కరత్వాత్తామకం మనస్తత్ర స్నేహయుక్తం భవతీ త్యర్థః. చతుష్పత్తి
కలాస్తు 'ఇతిహాసాగమద్వా శ్చ కావ్యాలంకారనాటకం, గాయకత్వం కవిత్వం చ
కామకాస్త్రం దురోదరమ్. దేశభాషావిజ్ఞానం లిపికర్తృ చ వాచకం, సర్వాణి చాప
దానాని సర్వకాస్త్రం తు కామనమ్. సాముద్రికం రత్నకాస్త్రం రథాశ్వగతికౌశలం,
మల్లకాస్త్రం సూదకర్తృ భూరుహాణాం చ దోహదమ్. గంధవాదో ధాతువాదః ఖిన్యా
వాదో రసస్య చ, జాలవాదోఽగ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభోజలస్య చ. వాచస్తంభో
వయస్తంభో వశ్యాకర్తృణా మేవ చ, విద్యేషణోచ్ఛాటనే చ మారణం కాలవంచనమ్.
పయసి ప్లవచాచుర్యం పామకాసిద్ధి రేవ చ, మృత్సిద్ధి ర్లుటికాసిద్ధి రైంద్రజాలిక మేవ
చ. అంజనం సరదృష్టిస్తు వంచనం స్వరవంచనమ్. మణిమంత్రేషుధానాం చ సిద్ధయోఽ
రకర్తృ చ. వేత్రలోహశ్చమృద్ధారువేణువర్తాంజనక్రియాః, అదృశ్యకరణీ దూరక
రణీమృగయా రతిః. వాణిజ్యం పాశుపాల్యం చ. కృషిరాహవకర్తృ చ, లావకుక్కుట
మేహవియుద్ధకారణకౌశలమ్. చతుష్పత్తికలా శ్చైవతాః కలావిద్భిః ప్రకీర్తితా' ఇతి
అనుసాసోఽలంకారః, కాద్యాలవిక్రీడితం వృత్తం, లక్షణం తూక్తమ్. ౧

ఆ సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి — భోజేనేతి. తేన అసాధారణమహిమా
స్పదతయా ప్రసిద్ధేన, భోజేన, అపి రతిశయార్థకః. రచితాం ప్రణీతాం, అత ఏవ
అత్యుదారాం, రసాలంకారాద్యుల్లసితశబ్దార్థసంఘటనోజ్జ్వలభివృద్ధతయా అత్యంతగమ్భీరా
మిత్యర్థః. కృతిం కావ్యం, అల్పీయసా అత్యల్పేన, ఈషన్తాత్ర గౌరవహితేనాపీత్యర్థః.
'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా ఈయసుక్ ప్రత్యయః, పచసా పూరయిష్యక్ పూరితాం
కరిష్యక్, అహ మధునా అస్మిన్కాలే, 'అధునే'తి నిపాతనా త్యాదుః, వ్రీడితో
లజ్జితో, నజాతః, క్వాయం సర్వజ్ఞభోజప్రబంధః క్వచనా మనీయేనాల్పిష్టేన పచనేన
తత్పరిపూరణ మితి లజ్జాం న గతోఽస్మీత్యర్థః. మత వితతిత్యాశంక్య తత్ర ఆధాంతరం
శ్యస్యతి, కిం తు తథాహి త్యర్థః, తంతుః సూత్రం, నవరత్నహరసంగేన మాతనమాణిక్య
హరసమాగమేన, హృది పక్షసి, మానసే చ, ధార్యత ఏవ న తు పరిపూరియతే ఇత్యర్థః.

సంగేన కింతు హృది ధార్యత ఏవ తంతుః.

౨

ప. ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహాకులం రాఘవం
చూడారత్నవిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ,
ప్రారేభే హృది లక్షణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం
ధీరః పూరయితుం కథాం చ విమలా మేకేన కాంతేన సః. 3

ప. ఆనందమద్దర మనంతర మాంజనేయా

దాకర్ణ్య వృత్తి మనఘాం జనకాత్మజాయాః,

కుతః ఆతపివ తత్సామ్యేన మద్వచనస్యాపి మహాజనపరిగ్రహో భవిష్యతీతి భావః.
అథాంతరన్యాసోఽలంకారః. వసంతతిలకావృక్షమ్. ౨

ఆ. విపం 'నిజవాగ్ధ్యపారస్యావకాశం సంపాద్యేదాసిం చిక్కిరిత మాహ—
ముద్రేతి ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞానముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం
యస్యాస్తాం, జనకజాం జానకీం, తథా చూడారత్నవిలోకనేన, చూడామణిదర్శనేన,
మోహాకులం మోహవిహ్వలం, రాఘవం చ, సుచిరం అనల్పకాలం, అత్యంతసంయోగే
ద్వితీయా, నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా, మనస్వసునంధాయత్సర్థః. 'త్రైచింతాయా'
మితి ధాతోః నిపూర్వాత్ క్త్విల్యబాదేశః, తథా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ. ని. 'నిర్వ
ర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలాకనేక్షణ'మిత్యమరః. తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా,
రాఘవం దృష్ట్వాచేతి యథాక్రమ మన్వయాద్యనుధానంఖ్యాలంకారః. ధీరః ధైర్యకాలీ
సప్రసిద్ధః. లక్షణః సామిత్రిః, ఏకేన, కాండేన బాణేన. ని. 'కాండోఽస్త్రీదండ
బాణార్వవర్గావసరవారిష్యే' త్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనం రావణసంహారం, కలయితుం
కర్తుం, హృది, ప్రారేభే ఉపచక్రమే, మనసి నిర్ధారితవా నిత్యర్థః. తథా ధీరః విద్వాన్
సః లక్షణః లక్షణనామా కవిః, ఏకేన కాండేన యుద్ధకాండేన, విమలాం నిష్క
ళంకాం, కథాం రావణసుహరరూపాపాఖ్యానం, పూరయితుం పూర్ణాంకర్తుం, హృది
ప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాన్, అత్ర లక్షణయోరుభయో రపి ప్రకృతత్వా
త్రైవలప్రకృతగోచర శ్చేషాలంకారః, ప్రకృతాప్రకృతోతోభయగతముక్తం చే
చ్ఛబ్జమత్రసాధర్మ్యం, క్షేపోఽయం శ్రీప్రత్వం సర్వ త్రాద్యద్వయేచ నాంత్య' ఇతి
లక్షణాత్, కార్థూవిక్రీడితం వృక్షమ్. 3

ఆ. కథాం పూరయితుం ప్రారేభే ఇత్యుక్తం సంప్రతి తామేకమథాంప్రస్తాతి
ఆనందేతి, ఆనంతరం చూడామణ్యభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం, ఆనందేన మందరం నిర్మరం
యథాతథా, ఆనందపరిపూరిత మిత్యర్థః. అంజనేయూత్, అంజనాతనయూత్, హనూ

దృష్టిర్దశాననరుషా పరుషాయమాణా

బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్.

౪

గ అథసుగ్రీవోఽపి దశగ్రీవకుపితరాఘవావలోకన¹ద్విగుణితరణో
త్సాహ² సింహావ్యయసమయ మనుపాలయన్నస్థ మివ సింహ మవధా
ర్య ధైర్యా దగాధమతి రధిరూఢ త్రికూటేశ్వంగం లక్ష్మణమధిగంతు
మంగదకుముదనలనీలప్రముఖ మపి సమనీనహ³దఖిలమనీకమ్. ౫

ప. వారిదాదపి చ రామనామతః పూరితా పున రపాంగధారయా,

మతః, 'అఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదాసత్వా త్వంచమి, అనఘం నిర్దుష్టం, జనకాత్మ
జాయాః, పుత్రిం వర్తనం, జీవనంవా, ని. 'పుత్రిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య
శ్రుత్వా, రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననేరావణే, రుషారోషేణ, పరుషాయ
మాణా ఉగ్రాయమాణా, దృష్టిర్బాణాసనోపరి కార్దురోపరి, దధే నివిక్షిపే, మహావీర
స్వాభావ్యాచ్చరాసనావలోకనసంజయైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రయాత్రాసన్నాహ మాక్షా
పయామానేత్యర్థః. వసంతలిలకావృత్తమ్. ౪

అథేతి. అథానంతరం, సుగ్రీవోఽపి, దశగ్రీవే కుపితస్య రాఘవస్యావలోకనేన
ద్విగుణితో ద్వైరావృత్తః రణోత్సాహో రణప్రయత్నః యస్య స తథోక్తః, 'లోకోత్త
రేషు క్షేయా స్ప్రియత్నఉత్సాహ' ఇతి లక్షణం, సహాయస్య భావ స్సహాయ్యం సహాయ
కర్తృ బ్రహ్మణాదిత్వా తాపతీక వ్యర్జితస్య సమయం సంవిద మసి సీతా ప్రవృత్త్యవ
లబ్ధ్యనంతరం తదవసారిణం వైరిణం సంహృత్య పునస్తామానేష్యామితి పూర్వవిహిత
ప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః. ని. 'సమయాశ్చపథాచార కాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః. అనుపాలయ
న్ననువర్తమానః. అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః, + ధైర్యాత్ ధీరత్వాత్, అంధుం కూపమివ,
సింధుం, అవధార్య, తథా సుతరాం నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ని. 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప'
ఇత్యమరః. అధిరూఢం త్రికూటాచలశృంగం యయా తాం త్రికూటాచలశృంగాగ్ర
వర్తిసి మిత్యర్థః. లంకామధిగంతుం, అంగదకుముదనీలాః ప్రముఖాః ప్రధానాః యస్య
తత్, తథోక్తం, అఖిలమవ్యసీకం వానరవైశ్యం, ని. 'అనీకం తు రణే వైశ్య' ఇతి విశ్వః,
సమనీనహత్ సన్నాహయామాస, సహలేచ్ఛా చక్రుపథా ప్రాసోఽవభ్యాసదీర్ఘశ్చ.

వారిదాదితి. రామనామతః రామాభిధానాత్, తద్రూపాదిత్యర్థః. వారిదా జ్వల
దాదపి, అపాంగధారయా కటాక్షరేఖయా, కయైవధారమా, పునర్భూయాఽపి, పూరితా

+ 'ధైర్యావగాధమతి' రితిపాతే ధైర్యేణావగాధా వ్యాప్తా మతి ర్యస్యసః.

1 ద్వగుణితకృత. 2 సాహాయ్యకమునుపాలయ్యం. 3 శిఖరాం. 4 వలీమఖానీకమ్.

ప. నైనైస్త్యస్తతో రఘుపతి స్ఫురితాం నివేశం
 వేశస్తయ నిర్వరళయ నివసినాస్తరాణి,
 ఆరుహ్య ¹శైలమపి సహ్య మసహ్యవాతం
 మందానిలైకనిలయం మలయం జగామ.

F

వా. గత్వా రామ స్తమద్రిం సౌమిత్రి మిద మవాదీత్.

౧౦

ప. అమీ తటసమీపనిర్ఘరతరంగరిజ్జుత్పయో
 జడీకృతపటీరభూరుహకుటీరసంసారిణః,
 మనో విధురయంతి మే మలయమేఖలా మేదురాః

నైస్త్యరితి. తతః సర్వఘోషానంతరం, రఘుపతిః, నైస్త్యః వానరసేనాభిః, స్ఫురితాం నదీనాం నివేశం విన్యాసస్థాపమ్. ని. 'నివేశ శ్చిదిరో ద్వాహవిన్యాసేష ప్రక్తిరిత' ఇతి విశ్వః. వేశంతయత్ వేశంతం కుర్వత్, సేనాసంమర్దాదల్పసరాంసి కుర్వన్తిత్కర్థః. ని. 'వేశంతః పల్లవం చాల్పసర' ఇత్యమరః. వేశంతకశ్చాత్కరోతీతి ణ్యస్తా ల్లటశ్చత్రాదేశః, తథా విసినాస్తరాణి గహనాంతరాభాని, విరళయత్ విరళాని కుర్వత్, వానరసేనాసాటోపఘాటివిఘటితతరుగుల్పపాహితయా సుగమాని కుర్వన్తిత్కర్థః. పూర్వవచ్చత్ప్రత్యయః, సహ్యం సహ్యభ్యమపి, అసహ్యః విరహిణాం దుష్ప్రసహః వాతో యస్మిత్ తం శైలం మార్గసంబంధం పర్వత మారుహ్య, తతః మందానిలైకనిలయం మందరగంధవాహైకనికేతనం, మలయం మలనూభ్యం శైలం, జగామ, పృత్తం పూర్వవత్.

F

గత్వేతి. రామ స్తమద్రిం మలయపర్వతం, గత్వా, సౌమిత్రిం ప్రతీదంవత్స మాజప్రకారం వచన మవాదీత్ ఉక్తవాత్, పదే ర్లుప్తి 'సిచి వృద్ధిః పరస్మై పదే' ప్రియి పృద్ధిః.

౧౦

ఆ ఉక్తిప్రకారమేవాహ—అమీఇతి. తటసమీపేష సామప్రదేశేష య నిర్ఘరాః ప్రవాహాః. ని. 'ప్రవాహో నిర్ఘరో యు' ఇత్యమరః. లేహం తరంగభ్యః రింభిభ్యః ప్లంభిభ్యః వయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని. ని. 'సుషిమ శ్చిశిరో జడ' ఇత్యమరః. అభూతతద్భావే చ్చిప్రత్యయః. తథా భూతాని యాని పటీరభూరుహ కుటీరాణి చందనతరవ ఏవ కుటీరాణి అల్పగృహాణి + లేష సాసారిణో నియతా

+ 'కుటీరమిశుండాభ్యోర' ఇత్యల్పాధేరప్రత్యయః. ని. 'కుటస్తుఘటవేత్తనో' 'కుటిస్త్రీస్యాత్కుంభదాస్యామల్పవేత్తనిచాపిసా' 'కుటీరా కర్కటాలయా' విధివ రత్న ఫాలా. 1 సహ్యమపి శైలమ్.

దురానదవనప్రియప్రియతమారుతా మారుతాః.

౧౧

ఇత్యానాం కరుణమేష నిరుద్ధవేలం

శైలం మహేంద్ర మధిగత్య మహిమహేంద్రః,

ఆవర్తముద్రితమివాన్వయభూపతీనా

మక్షయ్యకీర్తినిధి మమ్బునిధిం దదర్శ.

౧౨

గ. దృష్ట్యా చ తమద్భుతాకృష్టమనా రామస్త దిద మాచప్త. ౧౩

వక్త నశిలాః, తావీర్ణ్యే జినిః, మలయమేఖలాసు మలయశైలనిశంబప్రదేశేషు మేదు
రాః సాంద్రాః' ని. 'మేఖలా ఖడ్గబంధే స్యాత్కాంతీశైలనిశంబయోరితి విశ్వః.
దురానదాని ఉద్దీపకత్వాద్వస్సుహని వనప్రియప్రియతమానాం కోకిలాంగనానాం
రుతాని కూడితాని యేషు తే తథోక్తాః. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పికఇత్యపీ'
త్యమరః. అమీ ప్రసర్తమానాః, మారుతాః అనిలాః, మే మమ, మనో విధురయంతి
విహ్వలయంతి, విశలీకుర్వంతీత్యర్థః. యమకానుప్రాసయోస్సంసృప్తిః. పృథ్వీపృథ్వుః
లక్షణం తూక్ష్మం.

౧౧

ఇతీతి. ఇత్యుత్తప్రకారేణ, కరుణం దీనమాలపక్ వ్యాహరక్, ఏషః,
మహిమహేంద్రః భూదేవేంద్రః, శ్రీరామః, నిరుద్ధవేలం ఆవృతసముద్రకూలం. ని.
'వేలకూలే చ జలధే ర్వేలాకాలవికారయోరితి విశ్వః. మహేంద్రశైలం మహేంద్రా
ఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్. 'మహేంద్రో మలయ సుహృత్కుక్షిమా నృక్షపర్వతః, వింధ్యశ్చ
పారియాత్రశ్చ సవైతే కులపర్వతా' ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్. ఏతేన పూర్వోక్త
సహ్యమలయయో రపి కులపర్వతవిశేషత్వమవగంతవ్యమ్. ఆధిగత్య ప్రాప్య ‡ ఆవర్తైః
జలభ్రమైః ముద్రితం చిహ్నితం, ప్రతిఃస్థమితి యావత్. ని. 'స్యాదావర్తాఽంభ
సాం భ్రమ' ఇత్యమరః. అన్వయభూపతీనాం సగరాదినిజకులభూభుజాం, క్షేతుం శక్యః
'క్షయ్య జయ్యాశ్చకాల్గర్థ' ఇతి నిపాతః. తతోనన్విమాసః, తం, కీర్తినిధిం యశోనిధాన
మివ స్థితమిత్యుః ప్రేక్షా, అంబునిధిం, సముద్రం, దదర్శ, ఆత్ర ఆవర్తేషు మద్రాత్వా
రోహణా ద్రావకాలంకారః. సహోక్తా ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృతమ్.

దృష్టేతి. తమంబునిధిం, దృష్ట్యా చ, అద్భుతాకృష్టమనాః ఆశ్చర్యావిష్ట
హృదయస్య. రామః, తదిదం వచన మాచప్త అవోచత్. ౧౩

‡ 'ఆధిగత్యే' త్యుత్త 'హల్యపీ' త్యనునాసికలోపపక్షే తుగాగమః.

ఋ. ద్రష్టుం నాలమగాధతాం ఫణిపతి స్సీమాంతరేఖా దిశో
 ద్వీపా నైకతమండలాని తదయం దూరే గిరాం వారిధిః,
 యేషామేష సుఖాదఖాని నఖరై ర్యోనాథవా పూరిత
 స్తేషాం నః కులభూభుజా మవిహతస్థేష్మే మహిష్మేనముః. ౧౮
 గ. అథ హరింద్రోఽసి మహేంద్రోపాంతకాంతారశోభిని లోభ

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—†ద్రష్టుమితి. ‡ఫణిపతిఃపాతాళకుహరవాసీ అనిశేషః
 అగాధతాం అతలస్పర్శతాం. గాంభీర్య మిత్యర్థః ని. 'అగాధ మతలస్పర్శ' ఇత్యమరః.
 ద్రష్టుం, నాలం నవర్యాప్తః, 'పర్యాప్తివచనేష్వలమథే' ప్రియ తుమ్హా, దిశః సీమాంత
 రేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాః, సికతానాం సమూహః నైకతాని సికతామ
 యాని. ని. 'నైకతం సికతామయ' మిత్యమరః. 'సికతాశర్కరాభ్యాంచే' త్యక్
 ప్రత్యయః. తేషాం మండలాని శ్రేణయః, ద్వీపాస్సింహలాదయో ద్వీపవిశేషాః, తత్తస్మా
 త్కారణా దయం వారిధిః, గిరాం దూరే, వర్తత ఇతి శేషః. అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః.
 అశః, ఏషవారిధిః, యేషాం, నః కులభూభుజాం అన్నత్యులప్రసూతపూర్వరాజన్యా
 నాం, సగరకుమారాణామిత్యర్థః. నఖరైః, సుఖాత్ అనాయాసేన, అఖాని అవదారికాః
 ఖనలే ట్టుట్ 'భావశర్కరా' రితి చిన్, అథానంతరం, యేన వా అన్నత్యులభూభుజా,
 భగీరథేనైవేత్యర్థః. పూరిత అప్యాయితః, 'గంగాసాగరపూరితే' ఇతి పురాణవచనాత్త
 స్యాత్స కాపిలానలదగ్ధసగరశయసంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వక మనేనాసీ
 తత్వాదితి భావః. తేషాం, నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథప్రభృత్యన్తదన్వయ
 భూపతీనాం, అవిహతస్థేష్మే అప్రతిహతస్త్రియాయ, కల్పాంతస్థాయిన ఇత్యర్థః.
 సిగరశబ్దస్య దృఢాదిపాతా 'ద్వర్ణదృఢాదిభ్యః ప్యజ్' వేలి చకారాదిమనిచ్ 'ప్రియ
 సిగరే' త్యాదినా స్థాదేశః, మహిష్మే మాహాత్మ్యాయ, నమో నమస్కారః, 'నమస్స్వస్తీ'
 త్యానినా చతుర్థి. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

అథేతి. అథానంతరం. హరింద్రః సుగ్రీవోఽసి, మహేంద్రస్య ఉపాంత

† అత్ర మేనుగ్రీవ. ఉల్లాలకల్లాలవేష్టితం చంచలతరంగవేష్టితం, కల్లాఽనీనాం
 నదీనాం వల్లభః పతిః సముద్రః తం, ద్రష్టుం ప్రేక్షీతు మర్హసి, యత్. యస్తాత్కా
 రణాత్ ఇతి. ముంబాపుస్తకే కాచన వ్యాఖ్యాన్తి. అస్మాస్తు మూలం కుత్రాపి నోప
 లభ్యతే.

‡ ఉత్తరత్ర తదిత్యస్య సత్వాత్సూర్యం యదిత్యన్యాహార్యం, యద్యస్తాత్కారణా
 దిత్యర్థః. ని. 'యత్తద్యతస్తగోపేతా' విత్యమరః.

నీయమలయజాతానిలే ¹వేలోపవనదేశే రఘుపతేర్నిదేశేన నివేశయా
మాస బల మఖలమ్. ౧౫

ప. సరసపటీరకుంజవనసంజవనాభిపత

న్యగమదగంధవహమేదురితే²ఽమృనిధేః,

తటనికతే లుతత్పనసతాలరసాలఫలై

రుదితమదా విచేరు రుదరమ్భరయో హరయః. ౧౬

గ. తదనంతరమపరమహంభోధిమివ చలితమమౌఘాధిరోధస్యంభోధి
విలంఘనవిశృంఖలలాఘవం రాఘవానీకమనీకోస్తుఖం చారముఖాదవ

కాంతారేణ నికటారణ్యేన శోభత ఇతి తథోక్తే, లాభనీయాః మనోహరిణః తే మల
యజాతానిభాః యస్మిన్ జస్మిన్, వేలోపవనదేశే సముద్రకూలోద్భవప్రదేశే, రఘు
పతేర్నిదేశేన అజ్ఞయా, అఖలం బలం నివేశయామాస, ప్రతిష్ఠాపయమాసేత్యర్థః. ౧౫

సరసేతి. సరసానామార్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చందనసికుంజానాం వనే
అథవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్మిన్ జస్మిన్ వనే, సంజవనః సమృద్ధగీలస్సృక్,
'జుచంక్రమ్యే' త్యాదినా యుచ్ఛే, అభిపతక్ ప్రసరక్ తథా మృగమదస్య కస్తూ
ర్యాః గంధో యస్య స, తథోక్త శ్చ యో గంధవహో²నిలః తేన మేదురితే, తత్ప్ర
చుర ఇత్యర్థః. ఏతేన సుఖసంచారయోగ్యత్వం సూచ్యతే, ని. 'మృగనాభి ర్న్యగమదః
కస్తూరీ'త్యమరః. అంబునిధేస్సముద్రస్య, తటనికతే కూలోపాంతే, లుతత్పః పచేతి
మతయా పృంతాన్నిపత్య భువి లుతత్పః పనసానాం తాళానాం రసాలానాం చ ఫలైః.
హేతునా, ఉదితమదాః ఉత్పన్నహర్షాః, ఉదరం బిభ్రతీత్యుదరంభరయః స్వోదర
పూరకాః, 'ఫలేగ్రహిరాత్తంభరి'శ్చే త్యత్ర చకారసామర్థ్యాద్యుదరంభరిరిత్యస్యాసి
నిపాతనాత్సాధుత్వం, హరయః కవయః, విచేయః, తత్తత్ఫలభక్షణతత్పరతయా తత్ర
తత్ర విజప్రచౌత్యర్థః. పృత్యసప్రాసాలజ్ఞానః. ౧౬

అ. అథ రావణవృత్తాంత మాహ—తదనంతరమితి. తదనంతరం సేనానివేశానం
తరం. అంభోధిరోధసి సముద్రకూలే, చలిత మపరమహంభోధిమివ స్థితమిత్యుల్లేప్తికా,
తథా అంభోధివిలంఘనే సముద్రతరణే + విశృంఖలలాఘవం నిరాఘూటపాటవం
యస్య తత్తథోక్తం, అనీకోస్తుఖం రణోద్యుక్తం, రాఘవానీకం శ్రీరామనైస్యం, ని.

1 వేలోపవనదేశే దాశరథేర్నిదేశేన. 2 జలధేః.

+ 'అంభోధివిలంఘనేత్యత్ర' రోదనీవిలంఘనే'తిపాతే రోదస్యో వ్యావాకృథివ్యో
తద్విలంఘనేత్యర్థః. 'ద్యావాకృథివ్యో రోదస్యో' విత్యమరః.

ధార్యధార్యమాణహృదయాతంకః పజ్జులీనచరణ ఇవై రావణో రావ
ణోవిధేయ మపర మజానకజానకీ మప్యవిమోక్షుకామః కామ¹పర
తంత్రోమన్త్రిభి స్సమం సమాజమాజగామ. ౧౭

ప. రహస్తదానీం రజనీచరేన్యః

ప్రహస్తముఖ్యానిదమాబభాషే,

ఇదం తు మే వాఙ్మిత² మిమీక్షితం వో

వదన్తు య³ద్వైరిజనోచితం నః. ౧౮

గ. అమీచ పునరాశయజ్ఞా⁴ వ్యజ్ఞాపయన్.

౧౯

‘అసీకం తు రణే నైన్య’ ఇతి హలాయుధః. చారముఖాల్ గూఢపురుషవచనాదవధార్య
శ్రుత్వా, రావణః, ధార్యమాణః, హృదయాతంకః మనోవేదనా యేన స, తథోక్తః,
అతఏవ పంకలీనచరణః కర్దమనిమగ్నపాదః, ఐరావణః ఇంద్రగజవేత్త్యుపమా, అపర
మన్య ద్విధేయం కర్తవ్య మజానక అనపబుధ్యమానః, తర్హి జానకీపరిత్యాగం సకలా
తంకనిరాసకం కరోత్విత్వతపహ—కామపరతన్త్రః మన్మథపరాధీనః, అతఏవజానకీమ
ప్యవిమోక్షుకామః అపరిత్యక్తుమనా స్పృక్, మంత్రిభిస్సమం ప్రహస్తాద్యమాత్రై
స్సహ, సమాజం సభామండప, మాజగామ ప్రాప. ౧౭

రహ ఇతి. తదానీం కస్మిన్ సమయే, రజనీచరేన్ద్రో రావణః రహః ఏకాన్తే,
మన్త్రీవాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వానితి భావః, ని. ‘రహ శ్లోపి పాంతు చాలింగే’ ఇత్య
మరః. ప్రహస్తముఖ్యాన్ ప్రహస్తప్రముఖ్యాన్, మంత్రిణః, ఇరం వక్ష్యమాణం,
వచనమాబభాషే ఉచాచ, భాషణప్రకారమేవాహ—ఇద మితి. ఇద మేతల్,
జానక్యా ఆపరిత్యాగరూప మిత్యర్థః. తుశబ్దోఽవధారణార్థకః. మే మమ, వాంఛిత మభి
లషితం, వః యుష్టాక, మిమీక్షితం, యుష్టాభిః ప్రత్యక్షతో దృష్ట మిత్యర్థః. ‘మలిబుద్ధీ’
త్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః. ‘క్తస్య చ వర్తమాన’ ఇతి షష్ఠీ, అతః నః అస్మాకం,
యత్కృత్యం, వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం, తల్ వదంతు, సమ్యగ్విచార్య
కథయం త్విత్వర్థః. ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౮

అమీచేతి. ఆశయం జానక్యా ఆపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానంతీ
త్యాయజ్ఞాః ఏలేవై లేషామైద్భికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీతికాస్తార్థబోధన
ప్రవృత్తితాత్పర్య మితి సూచ్యతే. ‘అహోఽనుపసగే క’ ఇతి కప్రత్యయః. అమీ ప్ర

1 పరతన్త్రీకః. 2 ‘ఈప్సితం వ’ ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః. ‘ఈపిత’ మిత్యపి
క్వాచిత్కః. 3 వైరివధోచితం, 4 విజ్ఞాపయామానుః.

దేవ జీవత్సు భవదాజ్ఞాపరేష్వసుచరేష్వస్తాసు తస్మాదయమవ
వాదో దురవాపోరుభుజపంజరాసీతాం సీతాం జాతు న జహాతునాథ
ఇత్యభిదధానేషు (1 ప్రధానేషు) ౨౦

తతోరమౌఘపహితహరాజ్కసంభవశాపముమౌఘజభవశాపంచైత

హస్తాదిమంత్రిణః పునశ్శబ్దో వాక్యాలక్ష్కారే వ్యజ్ఞాపయన్ విజ్ఞాపయామానుః. ౧౯

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ. — దేవేతి. హేదేవ రాజన్. ని. 'దేవస్సురేషునే
రాజ్ఞే'తి విశ్వః భవదాజ్ఞాపరేషు యుష్మన్నిదేశకరణతత్పరేషు, ఆనుచరేషు సేవకేషు,
అస్తాసు మాదృశేషు మహావీరేష్విత్పర్థః, జీవత్సు ప్రాణధారితయా వర్తమానేషు సత్సు,
అయమవవాద స్సీతాహరణాద్యాత్మేషః. కస్తాత్ కుతోహేతోః, భవేదితి శేషః. న
కుతోఽపీత్యర్థః. † ని. 'అపర్థ్యాక్షేనసరిర్వాదపరివాదావవాదవ' దిత్వమరః. అతః నాథః
స్వామీ, భవానితి శేషః. దురవాపేన పరేషాం దుష్ప్రాపేణ ఉరుభుజపంజరేణ మహా
భుజమండలేన అసీతామవహృతాం, సీతాం జాతు కదాచిదపి, మహాసంకటేఽపీత్యర్థః.
న జహాతు న త్యజతు, 'గృహీతం న పరిత్యజే'దితి వచనాదితి భావః. అఃషి లోటి 'శేషే
ప్రథమః' ఇత్యేవం అభిదధానేషు పదత్పు సత్పు. ౨౦

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, రంభోపహితో రంభానిబంధనో నలకుంబరాభిహిత
కాపః హరాంకసంభవకాపః కైలాసోద్ధరణే నందీశ్వరవిచితకాపః. 'తతో' ద్వంద్వే
విభాజైకవచ్ఛవతీ' త్యేకవద్భావః. యద్వా రమౌఘపహితో రంభాపతిః నళహూబరః
న చ హరాంకశ్చ తౌ సంభవః. కారణం యస్య తం, బలాదస్యనారీగ్రహణే మూర్ధా
శతధా భవిష్యతీతి రంభానిబంధననళహూబరకాపం వానరైస్తద్వద్వంశవిలయో భవిష్య
తీతి నందీశ్వరకాపం చేత్పర్థః. ‡ తథా అంభోజభవకాపం పుంజికన్థలాభ్యాప్యరోనిబంధన

1 ఏతన్నాస్తీ క్వచిత్.

† కస్తాదయమాలాప ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఆలాప ఏవంభాషణమిత్పర్థః.

‡ అత్ర 'రమౌఘపహితహరాత్కారగ్రహణ సంభవమంభోజభవసంభూతం చ కాప'మితి
ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః. రంభాయా ముపహితం కృతం యద్ధతాత్కారేణ బలా
త్కారేణ గ్రహణం తస్మాత్సంభవతీతి తత్సంభవం తదుత్పన్నం కాపం నళహూబర
కాపమ్, అత్ర శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య తత్కర్తృ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్పజః,
ముహూర్తాద్రోమతామ్రాక్షస్తోయం జగ్రహ పాణినా. :గృహీత్వా సలిలం దివ్యముఖ
గ్భృశ్య యథావిధి, ఉత్సన్న తదా కాపం రాక్షసేంద్రాయ దాదుణమ్. అకామా లేన

దుపలమ్బాస్త్రరాయ మావేదయస్త మగ్రజన్తాన మసమానవినయవిజ్ఞాన
విభూషణో విభీషణ స్సరోష మిద మవాదీత్. ౨౧

ప. అహహ విధినియోగా దద్య న క్తంచరేన్ద్ర
త్వ మసి పరకళత్రే దుర్నివారానురాగః,
అరుణదవశిఖాయామమిష గ్రాసమోహః

బ్రహ్మశాపం, చైతన్యాస్సీతాయా ఉపలంఘాంతరాయం సంభోగప్రాప్తివిఘ్న మువేద
యంతం ప్రహస్తాదిభ్యః కథయంతమగ్రజన్తానం జ్యేష్ఠబ్రాతరం, రావణం, వినయః
మహత్సు ప్రహ్లిభావః. విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యవివేకః అసమానే అసాధారణే వినయవిజ్ఞానే
వివ విభూషణం యస్య స తథోక్తః విభీషణః, సరోషం సామర్థ్యం యథా తథా, ఇనం
వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం, అవాదీత్ ఉవాచ, అంభోజభవశాపే శ్రీరామాయణమ్,
'అథ సంవషితో' దేవో మామిదం వాక్య మబ్రవీత్, అద్యుప్రభృతి యామన్యాం బలా
న్నారీం గమిష్యసి. తదా లే శతథా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశయః, ఇత్యుహం తస్య
శాపస్య భీకః ప్రసభమేవ తాం, నారోపయే బలాహీతాం వైదేహీం శయనం
మమేతి. ౨౧

అ. విభీషణోక్తిప్రకారమేవాహ—అహహేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః.—అహహేతి.
ఫేదే. ని. 'అహహేత్యుద్భుతే' ఫేదే' ఇత్యమరః. హే నక్తంచరేన్ద్ర రాక్షసేశ్వర,
అజ్యేదానీం, త్వం, విధినియోగాత్ దైవవశాత్, పరకళత్రే పరదారేషు, దుర్నివారో
నివారయతుమశక్యః అనురాగః అసక్తిః యస్య స తథోక్తోఽసి, పరదారానుమక్షేర్త
హాపాతకలేన్ద్ర శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తతో వినిపాత వివ సతు శ్రేయ ఇతి భావః. కథమివ
అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవశిఖాయాం వనవహ్నిశ్చాలాయాం. ని. 'వనే చ
వనవహ్నా చ దవోదాన ఇలీవ్యత' ఇతి శాశ్వతః. అమిషగ్రాసమోహాల్ మాంససింహ
భ్రాంతివశాల్. ని. 'అమిషం మాంస ఉల్కోచే' తథా న్యాయోగ్యవస్తునీతి వైజ
యంతీ. అవిరళం బహుళం యథాతథా, కృతం ! అథవా అరవిళం విరళం సంపద్యమానం
కృతం విరళకృతం తస్యభవతీత్యవిరళకృతం బహుళీకృతం జిహ్వాచాపలం రసనేన్ద్ర
యస్తాత్త్వం బలాద్భుజే ప్రధర్మితా, తస్మాత్స యువతీ మన్యాం నాకామా ముపయా
స్యతి. యదా హ్యకామాం కామారో ధర్మయిష్యతి యోషితమ్, మూర్ధా సహస్రధా
తస్య శకలీభవితా తదా' ఇతి. నశమాబరశాపస్య బ్రహ్మశాపస్య చ సీతాయాః హతా
క్షమాణప్రతిబంధక లేన్ద్రసి సంధికాపస్యాన్యవిషయత్వాత్తదుపన్యాసస్యాత్ ప్రకృ
తానువయోగాల్.

దవిరళకృతజిహ్వచాపలః కేసరీవ.

౨౨

ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖా దనఘే స్వవంశే
కాకుత్స్థదారహరణోపగతం కళజమ్,
హహేతి మిలితదృశః కరయోర్యుగంత
దప్తౌ శ్రుతీ శ్చ విదధాతు కథం విధాతుః.

౨౩

పశ్యేదానీ మునధిపరిఖాపాలితా కుత్ర లజ్జా
వాచాతీతః క్షుణ్ణు వనచరాదాగతో దుర్విపాకః.

దుస్త్రియశృణ్ణు యస్యసతతోక్తః, 'శ్రేణ్యాదిషు
స్వర్గిభవచనం కర్తవ్య' మితి వార్తికాచ్చిప్రత్యయార్థప్రతీతిః. కేసరీ సింహవేత్త్యు
దమా, సా చ భ్రాంతిమతాఽంగేన సుకీర్త్యతే, దవాగ్నిత్వాలాస్వాదినః కేసరిణో యాదృశీ
అపస్థా తాదృశ్యేన తవాపీత్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్.

౨౪

ఆశ్చ్యేతి. అనఘే నిర్దుష్టే, స్వవంశే నిజాన్వయే, కాకుత్స్థదారహరణోపగతం
శ్రీరామధర్మభార్యావహరణసంప్రాప్తం, తద్వంశోద్భవేన త్వయా తస్యాః అపస్థా
తత్వాదితి భావః. కళంకం అపవాదం, ని. 'కళంకోఽంకాపవాదయో' రిత్యమరః.
కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్, 'అఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వా త్పంచమా,
ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, హహేతి ప్రకృతే విషాదాతిశయద్యోతనో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః ని.
'హవిషాదశుకార్తిష్వి'త్యమరః. ఇత్యుక్తేతి శేషః. మిలితదృశః తాదృగ్దర్శనార్థకర్ణ
సజనితభేదాతిరేకాన్నిమిలితాక్షస్య, విధాతుః బ్రహ్మణః, తత్ ప్రసిద్ధం, కరయో
ర్యుగం హస్తయుగం, కర్తృ, అప్తౌ చ, తస్య చతుర్భుత్వాత్ అప్తసంఖ్యాకా
ఇత్యర్థః. శ్రుతీః శ్రోత్రాణి, కథం, విదధాతు అచ్చాదయతు, ద్వయో రప్తాచ్చాదననే అప
ర్యాప్తత్వాన్నాచ్చాదయవ్యత్యేవేత్యర్థః. తాదృగ్దర్శనార్థకర్ణనే కర్ణాచ్చాదనస్యావశ్య
కత్వాదితి భావః. త్వన్ములేన కూటస్థస్యాపి బ్రహ్మణో మహత్తన స్సంతాపస్సంప్రాప్తః
అత స్తన దుర్బలవీర్యమితి తాత్పర్యం. ని. 'అపిధానతిరోధానసిధానచ్చాదనాని చే'
త్యమరః. అత్రోక్తవ్యసహారానంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. వసంతలిలకా
వృత్తమ్.

౨౫

పశ్యేతి. ఇదానీమధునా, పశ్య అవలూకయ, కింపశ్యామిత్యత ఆహ—ఉదధి
నైవ పరిఖియూ ఖేయన పాలితా గుప్తా, దుష్ప్రవేశేత్యర్థః. ని. 'ఖేయం తు పరిఖే'
త్యమరః. లంకా, కుత్ర, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః, వనచరాల వానరమూత్రాత్, అగత

కర్తుం న క్తంచరపరిభవం కాపి ¹మాయేతి శజ్ఞే

జాతా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి.

౨౪

గ. కిం బహునా.

ప. న గణయసి యది త్వం వానరం వా నరం వా

నను పరిచితవీర్యా జిష్ణుభూకార్తవీర్యా,

న కలయసి యది త్వం సన్దిశాపం చ ధాతు

ర్వరమపి నరవర్జం దుర్జయో దైవయోగః.

౨౫

స్సంప్రాప్తః, దుర్విపాకః వనభంగాక్షమూరాదిరాక్షసవిఘ్నోభణగృహదాహాదిరూపా
దురవస్థా, క్వచు కుత్ర, తదేతదాశ్చర్య మిశ్యర్థః. ఆకః న క్తంచరపరిభవం రాక్షసవిధ్వం
సనం, కర్తుం, కాఽప్యనిర్వాచ్యా, మాయా విచిత్రశక్తి రేవ, సీతా, ధరణితనయా,
జానకీ, మైథిలీ, నామధియపలక్షితా సతీశ్చర్థః. జాతా ప్రాచుర్యులేతి, శంకే తర్క.
యామి, అన్యథా కథ మివ్యక్తిపత్తి స్సంభవిష్యతీతి భావః. ని. 'మన్యే శంకే ద్రువం
నూన' మితి సిఘంటుః. ఉ త్పేక్షాలంకారః. మందాక్రాంతావృత్తమ్.

౨౬

నిగమయతి. కింబహునేతి. గతార్థమేతత్.

నేతి. హే రావణ త్వం, వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా, నగణయసి
యది న సంఖ్యాయసే చేత్, తృణప్రాచూ వేతా మద్భాహుబలస్య కియన్మాత్ర మితి న
లక్షీకరోషి చేదిత్యర్థః. తస్మి జిష్ణుభూః శక్రపుత్రః వాలీ. ని. 'జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయ'
ఇతి నిఘంటుః. స చ కార్తవీర్యశ్చ తే, పరిచితవీర్యా నను పూర్వం త్వదనుభూత
పరాక్రమా ఖలు, ఏకేన వాలవలయనిబద్ధత్వాత్ అన్యేన యావత్ప్రసాదం బందీకృత
త్వాచ్చేతి భావః. అత్ర తాదృగరివివాశకస్య తథావిధకార్తవీర్యకులనిర్మలనాలంక
రీణచరకురామభంగకర్తు శ్చ శ్రీరామస్య త్వద్వివాశనం కియన్మాత్ర మిత్యంత ర్నిగూ
డాభిప్రాయః. అత స్త్వం, నందికాపం వానరైః తపోవహతి ర్భవిష్యతీతి నందిశ్వర
కాపం చ, నరవర్జం నరరహితం, విధాతు, ర్వర మపి, నరాద్వివా అన్యస్తాన్న లే
వివాశ ఇతి బ్రహ్మవరం చేత్యర్థః. న కలయసి యది న మనుషే యది నానుసందధాసి
చేత్, తస్మి దైవయోగో దైవగతిః, దుర్జయః జేతు మశక్యః, 'ఈషద్ధు' రి త్యాదివా
ఖల్విత్యయః. నందీశ్వరశాపబ్రహ్మవరానుగుణ్యేన వానరాణాం నరవేషధారిణ శ్రీ
రామస్య చ ప్రత్యాసన్నత్వాదత్యాసన్న స్తవ మృత్యురితి భావః. మాలిసీవృత్తమ్.

౨౭

గ. ఇత్యాది ¹నీత్యా సహితం హిత ²మభిహితవంతం నిజ మనుజం
త మవజ్ఞాయ జ్ఞాతి రయ మరాతిపక్షశ్శిక్షణీయ ఇతి శంసంతం నృశం
సం త ³మరుంతుదాభాషణరోషభీషణో విభీషణో విహాయ విహాయసి

ఇతీతి. ఇత్యాది రేవమాది ర్భావ సీతిః సీతికాస్త్ర సమతవార్తా తయా, సహితం సంబంధం యథాతథా, హితమభిహితవంతం ఉత్తవంతం, కర్తరి క్తవత్తుప్రత్యయః. తం, నిజ మనుజం విభీషణం, అవజ్ఞాయ అనుచితభాషణై రవమత్య. ని. 'రీడావమాన నావజ్ఞే' త్యనుర్భ. అరాతిపక్షః అరాతే శ్వత్రోః పక్ష స్సహాయః, శత్రుపక్షపాతీత్యర్థః. ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుతాస్సహాయబలభిత్రిప్సి'తి నిఘంటుః. అయం జ్ఞాతిః దాయాదః, శిక్షణీయః దండ్య, ఇత్యేవం, శంసంతం వదంతం, నృశంసం పాపిష్ఠం ని. 'నృశంసో ఘాతుకః హురః పాపో ధూర్తస్తు వంచక' ఇత్యమరః. తం రావణం, అరుంతుదాభాషణేన మర్త్యభేదకరావణమర్భాదినా యో రోష స్తాత్కాలికః 'రోష స్తాత్కాలికః కోప' ఇతి భూపాలః. తేన భీషణః భయంకరః, 'అరుంతుదే' త్యత్ర 'విధ్యరహా నుద' ఇతి ఖశి 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. విభీషణో, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశే, సముత్పక్ష ఉద్గచ్ఛన్ ని. వా తు పుంస్యా కాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. అనూత్పత్త్యి అనుసృత్యోత్పత్త్యి, చతుర్థి రమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభి సృమం, అమా సహ సుఖదుఃఖాదిషు భవంతీత్యమాత్యా ఇతి విగ్రహః. ని. 'అమా సహ సమీపేచ' ముత్రీ ధీసచిహితమాత్యా ఇతి చామరః. అమాశబ్దాదవ్యయాత్త్యవ్, 'అసల శ్చ హరి తైచైవ సంపాతిః ప్రమద స్తథా, ఏతే విభీషణమాత్యా శ్చత్వారో బుద్ధిసత్తమా' ఇతి ఇతి శ్రీరామాయణే పరినిధి, మతీత్య ఉల్లంఘ్య, దూరత ఇవ, అంతరిక్షగతః, ఆకాశే ఏవ స్థిత స్సన్నిత్యర్థః. సవికర్మం కోఽయం కి మత్రాస్యానుగమనప్రయోజన మితి ససంజేహం, ఉద్గ్రీవానున్నమితకం ధరాన్, సుగ్రీవాదీన్ వాసరేశ్వరా నృసి, ఏసం పక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఆచచక్షే అవోచత్, ఏతే వాసరా మమాభిధేయమభిప్రాయ మవిజ్ఞాయాసౌ రావణసంబంధీ త్యన్యథాకరిష్యంతి అతః రామసమాశ్రయణాభిప్రాయ మేతేభ్యో నివేద్య ఏతత్పు రుషకారముఖేనైవ రామం సమాశ్రయిష్యామిత్యభిప్రేత్యాబ్రవీషిత్వర్థః. అత్ర శ్రీరామాయణవచనమ్ 'అన్యస్తేవసంవిధం బ్రూయాద్వాక్యమేతన్నీశాచర, అస్మిన్సు హూరే న భవేత్త్వాంతు ధిక్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం న్యాయ

సముత్పత స్స సూత్పతస్థి శ్చతుర్థి రమాత్యైస్సమం వారినిధి మతీ
త్యదూరత ఏవ సవితర్క ముద్గ్రీవాం త్సుగ్రీవాదీనంతరిక్షగత ఏవ
మాచచక్షే. ౨౬

ప. పాలస్త్య మగ్రజనుషం పరుషం ¹వదంతం
సంత్యజ్య బాధనజనం చ విభీషణో ²హమ్,

వాచ విభీషణః, ఉత్పాత గదాపాణి శ్చతుర్భుస్సహ రాక్షసై రితి నమ 'జ్యేష్ఠభా'తా
పితా చైవ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయ ప్రే పితరో జ్ఞేమా ధర్మశ్చే దత్ర
కారణమితి, 'జనితా చోపనేతా' చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా
భిన్నా త్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా' ఇతి జ్యేష్ఠభా'తృత్వేన పితృసామ్యమాపా
ద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపాగమం విభీషణస్య విరుద్ధ మితి
చేత్సత్యం, 'విహితస్యోరనుష్ఠానా న్నిందితస్య నిషేచణాత్', అని గ్రహంచేంద్రియాణాం
సరః పతనమృచ్ఛతీ'త్యాదుక్తపతన హేతునాం రావణే పరిపూర్ణత్వా 'న్న పరితై
స్సహ సంవ్యవహారో విద్యత' ఇతి పతితస్య పరిత్యాగాభిధానాత్. 'గురో ర వ్యవలి
ప్రవ్య కార్యకార్యమజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య న్యామ్యో దండో విధియత'
ఇత్యాదినా ఆపథప్రవృత్తస్య గురోరసి పరిత్యాగశ్రవణాచ్చ నదోష ఇ త్యల మతి
ప్రపంచేన. ౨౭

అ. 'ఏవమాచచక్ష'ఇత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహ — పాలస్త్యమితి. అగ్రజ
నుషమగ్రజన్తానం, జ్యేష్ఠభా'తర మిత్యర్థః. ని. 'జనుష్ఠనజన్తానీ'త్యమరః. ఏతేన
స్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తం భవతి, అనేన, 'ఉపాయానైవసిద్ధ్యంతిహ్య
పాయా బహుశస్తథా, ఇతి యా గర్వహాని శ్చ నైవ కార్పణ్య ముచ్యత' ఇత్యుక్త
లక్షణకార్పణ్యరూపమంగంప్రదర్శితం, పరుషం వదంత మరుంతుదభాషణశీలం 'ఏతేన
యుక్తవచనాభాషణాయుక్తవచనభాషణరూప దోషయుక్తత్వముచ్యతే, పాలస్త్యవంశో
ద్భవం, రావణం ఏతేన మహాకులప్రసూతత్వేన దురదృష్టవశాత్పాపాచారతయా
పరిహర్యత్వం సూచ్యతే, తథా బాంధవజనం పుత్రమిత్రకళత్రాది బంధువర్గం చ సంత్యజ్య
త్యక్త్వా ఏతేన ప్రాతిహ్యాల్యనిరసనరూప మంగంప్రదర్శితం, విభీషణాభ్యోహం,
ఏకచ్ఛక్తేర్వస్తుతో రాహిత్యేన కేవలరూఢనామమాత్ర మితి బోధనేన లేమం విశ్వా
సోత్పాదనార్థం స్వనామసంకీర్తన మిత్యవగత్యం, విద్విషతాం శత్రూణాం, విరమయ
తీరినిరామం వినాశకం, దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన క్షమమిత్యర్థః. ఆపన్నానాం తావ

రామం విరామ మిహ విద్విషతా మవాఽ

మాపన్న దైన్యహరణం శరణం మమేతి.

౨౭

అనంతర మతికరుణం సమీరయంతం సమీరభువా చ సప్రత్య

త్రయనిషీడితానాం, దైన్యహరణం దుర్గతి నిరాసకం, సురసరలిర్యగాత్తనాం సర్వేషాం ప్రాణినాం సమాశ్రయణీయ మిత్కర్థః. రమయతీతి రామం నామైవ సకలలోకానంద కరం, మమ శరణం రక్షక ఇతి మత్ప్రేరికేషః. ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. అవాపం ప్రాప్నువం. 'రక్షీవ్యత్యనుమాలాన్నఇతియా నువృథా మతిః. స విశ్వాసో భవే చ్చాత్ర సర్వదుష్కృతనాశక' ఇత్యుక్తవిశ్వాసరూప మగ్లం ప్రదర్శితం, తథాచ. 'అను కూల్యస్య సంకల్పః ప్రాతిహాల్యస్య వర్జనం, రక్షీవ్యతీతి విశ్వాసో గోచ్యుత్సవరణం తథా. అత్తనిక్షేపకార్మణ్యే పశ్యిథా శరణాగతి' రితి భగవచ్ఛాస్త్రోక్తా యథాయోగాంగా శరణాగతిః ప్రదర్శితేతి ద్రష్టవ్యం, నను ఇత్వాపకవంశజస్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య ఉక్త గుణసంపన్నత్వేన పరత్వం విభిన్నతేన కథ ముక్త మితిచేత్. 'బాలాఽసి నావమంతవ్యో మనుష్య ఇతి భూపతిః. మహతీ దేవతాహ్యేషా సరయాపేణివృతి, నాన్మషిః కురులే కావ్యం నాసురోవిందతే బలమ్. నాదేవాంశో దదాత్యక్షం నావిష్ణుః పృథివీపతి' రిత్యాదిపదవైః భూపతే ర్విష్ణురూపత్వావగమేన. 'బ్రహ్మ స్వయంభూశ్చతురాననో వే' త్యాదిహనూమద్వచనా ద్రామస్య బ్రహ్మదిభ్యోఽధికశక్తీకత్వే నావగత్వాత్. 'పరమాపద్ధ తస్మాసి ధర్మే మమ మభిగృహేత్, ఆశీతం చ బ్రహ్మత్రం భగవత్ ప్రతిభాతు మే, యాయామే జాయతే బుద్ధిః యేష యేషాశ్రమేష్వహ, సా సా మమాదిధర్మిష్ఠా తం తం ధర్మం చ పాలయే (ది)' ఇతి ప్రార్థితేన బ్రహ్మణా 'ధర్మిష్ఠస్త్వం యథా వత్స తథా చైతదభివ్యతీతి దత్తపరత్వేన చ రామం సకలజగద్రక్షణార్థమిత్వాపకవంశేఽవగీర్ణం పరమపురుషరూపం శ్రీమన్నారాయణం జ్ఞాత్వా తపోక్తవాసితి సర్వం రమణీయం, వసంతతిలకాపుత్రమ్.

౨౭

అనంతరమితి. అనంతర మతికరుణం ఆత్మస్తదైన్యయుక్తం యథా తథా, సమీర యంతమ్. 'సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయ మహాత్మనే, నివేదయత మాం క్షీప్రం విభీషణ ముపస్థిత' మితిభాషమాణమిత్కర్థః. 'వాచాధర్మమవాప్నుహీతి న్యాయేనాక్షేపేన భవతాం మహానుభవకారః ప్రాప్యతీతి నివేదయంతమితి భావః. తథా సమీరభువా హనుమతా చ, సప్రత్యభిజ్ఞం, లంకాప్రవేశసమయే మమాఽయం దృష్టః ధర్మిష్ఠః అన్న త్పక్షపాతేన ఉపకారమేవాచరితవా నిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా సహితమిత్కర్థః. విజ్ఞాపితం

భిజ్జం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతే రనుజం నిశామ్య తదా తదాగమనాయ
కిం కారణమితి శక్వావరవశే నివేదయతి హరిశే దాశరథి¹రపి దయ
మానమానస స్త్వయమానో మధుర మిద మివాదీత్. ౨౮

ప. అభయాగతో³మదపయాతి చే స్తుథా

రఘవో భవంతి లఘవో న కిం సఖే,

నివేదితం, నిశాచరపతే రనుజం విభీషణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, 'శమోదదర్శన' ఇత్యుక్త
శమథాతోద్దర్శనార్థే అమిత్రాన్ద్రస్యాదేశాభావః. తదా తస్మిన్ కాలే, తదాగమ
నాయ తస్య నిశాచరపతే ఆగమనాయ. ఆగమనస్యేత్యర్థః. కిం కారణం తోహేతు,
రితీతం శక్వావరవశే వితర్కతత్పరే. ని. 'శంకావితర్కభయయా'రితి విశ్వః. హరిశే
సుగ్రీవే, నివేదయతి రావణావరజో²హం విభీషణః శరణార్థితయా సమాగత ఇత్యాది
విజ్ఞాపితవతి సతి, దాశరథిః శ్రీరామో²సి, దయమానం నిరవధికపరదుఃఖప్రహణేచ్ఛా
తత్పరత్వాద్దయా మాపద్యమానం మానసం యస్య స తపో³క్తః. తథా స్త్వయమానః
'స్తితత్పరాభిభాషీచ రాఘవ' ఇతి వచనా ద్వా సాక్షాచ్ఛత్రా రావణః తదవజివ
శరణాగతశ్చే త్సంతోష ఏవేతివా, శరణాగత ఏవ చేద్యో వా తో వా భవతు పునర్ని
వేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణదీక్షితస్య మమ నికట ఇతి మందహాసం కుర్వాణస్యన్ని
త్యర్థః. మధురం సర్వేషాం శ్రవణానందకరం, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచన,
మవాదీ దువాచ. ౨౯

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ. — అభయేతి. హే సఖే సుగ్రీవ, అభయాగతః అభ
యార్థ మాగతః జనః, మతో మత్తః సకాశాత్, ముథా వ్యర్థమప్రాప్తమనోరథస్సన్ని
త్యర్థః. అపయాతిచే దవగతో¹యది, రఘవో రఘువంశోద్భవా రాజానః, అత్ర
రఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదపత్యే లక్షణా, జనపదవాచిత్వేనా తద్రాజత్వాత్. †
లఘవః సీచా, న భవంతి కిం, న కేవలం శరణాగతసంరక్షణవైముఖ్యేనాహం లఘుః

† 'రఘువ' ఇత్యుక్త త్పత్యయవిశేషవాచినో రఘుశబ్దస్య తద్వంశ్యేషు రాజసు
లక్షణయా బహువచన మితి, కేచిత్తు ఇత్వాకునామ్నో¹దేశస్య రఘుసంజ్ఞావ్యప్తీతి 'తస్య
రాజన్యవత్సవ'దితి విహితస్య ప్రత్యయస్య తద్రాజసంజ్ఞయా బహుషు లుగిత్యామూః,
మతద్వయ మపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయా ముక్తమితి శ్రీమదప్పయదీక్షితై
ర్యాదవాభ్యుదయాష్టాదశసర్గవ్యాఖ్యానా ముపపాదితమ్.

1 అదయమానస్త్వయమానః. 2 అభాషత. 3 అయమవయాతి.

అనుజోఽయ మస్తు తనుజోఽథ వా రిపోః

కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః.

౨౯

గ. తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయ మానీతో వినీ
తోఽయ మాశరపతి రవద్దత దాశరథిమ్.

30

ప రామస్త మాహ వినతం రజనీచరేన్ద్రం

¹దత్తం మయాఽద్య భవతే దశకంఠ రాజ్యమ్,

కింతు పూర్వేషా మపి సకలజనశరణ్యానా మన్నతుల భూషణీనాం నైచ్చాపాదకత్వేన
మూలచ్ఛేదో భవామితి భావః. అతః ఆయం శరణార్థి, రిపోశ్చతోః రావణస్య,
అనుజోవా, అస్తు, అథవా తనుజః తనయోవా, అస్తు, శరణాగతో జనః, కరుణాపదం హి
దయాపాత్రం ఖలు, అత స్త మవశ్య మానయతేత్యాశయః, మంజుభాషిణీవృత్తం.
సజసా జగౌ భవతి మంజుభాషిణీ' ఇతి లక్షణాత్.

౩౦

తదన్వితః. తదను శ్రీరామవచనానంతరం, హృదయవిదా ఆశయాభిక్షేప, హనూ
మతా, సరయం సత్వర మానీకః ప్రాపితః, ఆయం శరణార్థి, ఆశరపతిః రాక్షసేశ్వరః,
విభీషణః, విసీతస్య, దాశరథి మవంధత నమస్కృతవాక్. ని. 'రాక్షసః కోణవః
క్రవ్యా త్క్రవ్యాదోఽస్రప ఆశర' ఇత్యమరః.

30

రామఇతి. రామః, వినతం ప్రణతం, రజనీచరేన్ద్రం విభీషణం, అహ బ్రూలేస్త
ఆహేతి ఇలంతత్వేన బ్రూతిత్వం భ్రాంతం, తదుక్తం వామనేన, 'ఆహే బ్రూలే ర్జలం
తత్వం భ్రమా' దితి. † ఉక్తిప్రకారమేవాహ--హేవిభీషణ ఆద్యేదాసీం, మయా,
భాతీతి భవతే తుభ్యం, భాతే ర్ద్వవతు ప్రత్యయః, దశకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం,
దత్తం వితీర్ణం, అత్ర భవిష్యదగ్రత్వేఽసి భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యానువాదః, విలేన
శ్రీరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలనధారేయత్వముక్తమ్. తథాచ శ్రీరామాయణవచ
నమ్. 'నిహత్క రావణం సంఖ్యే సప్రహస్తం సబంధవమ్. రాజానం త్వాం కరిష్యామి
లజ్కాయాం రాక్షసేశ్వరే'తి, నను అగ్రజం ఘాతయిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తు

† బ్రూజ్ ధాతో ర్లట్ 'బ్రుః పంచానా మాదిశి ఆహో బ్రు' ఇత్యనేనా
హదేశపక్షే తిహాణితి ఆహేతి రూపం, అత్ర సేత్యధ్యాహారే భూతార్థకత్వమ్, యద్వా
'ఆహే త్యువాచార్థే తిజ్యేభక్తిప్రతిరూపః నిపాత' ఇతి శాకటాయనః. అతః స్వనదా
ధ్యాహారక్షేతోఽసి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం.

1 దత్తం తదద్య.

అస్మి న్ను దాహరణ మగ్రజరాజ్యభోక్తా

సానుష్ఠనః ప్లవగమండలసార్వభౌమః

30

(1) తథాహి

ప. శ్రేయః పదా త్పద 2 ముపైతి విధేః ప్రసాదా

తస్మిన్ స్త దన్య ఫలితం హి విభీషణే తు,

మచిత మిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాంతమాహ—అస్మిన్నితి. అస్మి న్ను ర్థే, అగ్రజస్య జ్యేష్ఠ భ్రాతృః వాలినః రాజ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా, అనుసృత్య ప్లవంతీత్యనుష్ఠవాః, అమాత్య భృత్యాదయః తైస్సహ సానుష్ఠనః, 'తేనసహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః, 'వోషసర్జనస్యే'తి సహశబ్దస్య సభాషః. ప్లవగమండలసార్వభౌమః కపిరాష్ట్రచక్రవర్తీ సుగ్రీవః. సర్వభూమే రీశ్వర స్సార్వభౌమ ఇతి విగ్రహః, 'తస్యేశ్వర' ఇత్యర్థే 'సర్వ భూమిపృథివీభ్యామణభా'వి త్యణి 'అనుశతికాదీనాంచే' త్యుభయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిదర్శనం దృష్టాంతః, ఉపమాన మితి యావత్, అతో నాత్రానాచిత్వశంకా కార్యేతి భాషః, నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేనాపమ్యస్య గమ్య తేష్వన బాధాత్ కిం తూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభిధానా దుపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపా శృబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పానరుక్త్యాపత్తే రిత్యే 30 పశీకారః, వన తతిలకావృక్షమ్.

30

అ. ఉత్తమధాంతరన్యాసేనోపపాదయతి—తథాహితి. సమీపం ప్రకార ఇత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—శ్రేయ ఇతి. శ్రేయో రాజ్యాదికం, కర్తృ, విధేః, ప్రసాదాత్ దైవానుగ్రహాత్, ని. 'విధి ర్విధానే దైవేచే'తి విశ్వః, ప్రాయో భూమ్న, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః. పదాత్ స్థానాత్, చరణా చేతి గమ్యతే. ని. 'పదం వ్యవసిత త్రాణస్థానైశ్చాంఘ్రివస్తుష్యి' త్యమరః, ఉపైతి ప్రాప్నోతీతి, యదిత్యధ్యాహరణః, యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా తత్ న్యాయ్యవచనమిత్యర్థః. అన్యే దానీం, విభీషణే తు విభీషణ ఏవ, తుశబ్దోఽన్యవ్యవచ్చేదకార్థకః, ఫలితం ఫలవత్, చరితార్థం జాత మిత్యర్థః. తారకాదిత్వాదితన్, హిరవధారణార్థకః, కుతః యద్యస్తాత్

+ 'విభీషణేయ' దితి ప్రాచీనపాత స్సాధుః తుశబ్దం కుత్యాఽపధారణార్థకత్వే అత్రైవ న్యాయవిశ్రాంతిప్రతీతేః న్యాయస్య సర్వవిషయకత్వహానిప్రసంగాత్.

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 ఉదేతి.

రేఖాతపత్ర సహితం పద మస్య గృహ్లా
న్నే కాతపత్ర సహితం పదమేష భేజే.

39

గ. అసౌ పున రగ్రత ఏవ భరతాగ్రజాపాంగసుధాతరంగాభి
షిక్తోఽపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేకస్సకలవిప్రమ్భభాజనతయా సుగ్రీవ
ఇవాపరో దశగ్రీవబలమఖిల మావేద్య సద్యవవలజ్కాపురసమాస్క
ద్దనాయ సేనాసముత్తరణహేతుం నేతుం విధాతు¹ మారాధయ వా
రానిధిమితి సవినయమేనం విజ్ఞాపితవాన్.

33

ప. అథవారానిధిం ధ్యాయ స్మ మ్భాధిహృదయేశయః,

ఏష విభీషణః, రేఖా ఆతపత్రాకారచేత్యర్థః. తత్సహితం మహాపురుషత్వాత్తద్వి
హితం, ఆస్య శ్రీరామస్య, పదం చరణం, స్థానం చేతి గమ్యతే, గృహ్లా¹ స్వీకుర్వ, ఏ
కాతపత్ర సహితమేకచ్ఛత్రయుక్తం, నిస్సపత్నమిత్యర్థః. పదం సామ్రాజ్యం భేజే
ప్రాప ఆతః శ్రేయసః పదా త్వదాంతరప్రాప్తిరేత్యేతత్ఫలితం జాతమితి యుక్తముక్త
మితి భావః. శ్లేషానుప్రాణితోఽయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూప² ంధాంతరన్యా
సోఽలంకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

31

అ. అనంతరవృత్తాంత మాహ.—అసౌవిత్వాదినా. అసౌ విభీషణః, పునశ్చట్టో
వాక్యాలంకారే, అగ్రతః అనుపదమేవ, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచంద్రస్య అపాంగ
సుధాతరంగైః కటాక్షామృతలహరీభిః అభిషిక్తోఽపి, పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్నిరచిత
సామ్రాజ్యాంగమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షవలోకనపూర్వకం లంకా
రాజ్యేఽభిషిక్త ఇత్యర్థః. సకలవిప్రంభభాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా. ని.
'సమా విప్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః. అచర సుగ్రీవఇవ స్థితస్సన్నిత్య తేప్రీతా, అఖిలం
సమగ్రం దశగ్రీవబలం రావణశక్తిః నైన్యం వ. ని. 'బలం నైన్యం బలం స్థౌల్యం
బలం శక్తిర్బలాఽనుర' ఇతి కాశ్వతః. ఆవేద్య, 'అవధ్యస్సర్వభూతానాం గంధర్వోర
గరక్షసామ్, రాజపుత్ర దశగ్రీవో వరదానా త్వయంభువ' ఇత్యాదినా విజ్ఞాప్యేత్యర్థః.
సద్యః అవిలంబేనైవ, లంకాపురస్య, సమాస్కందనాయ సమాక్రమణార్థం, సేనాయావా
సరనైన్యస్య సముత్తరణహేతుం సముద్రోల్లంఘనసాధనం, సేతుం, విధాతుం బద్ధుం, వా
రానిధిం నీరనిధిం. ని. 'ఆవ స్త్రీని భూమ్ని చార్వాణి' త్యమరః. ఆరాధయ ప్రార్థయ,
ఇత్యసేన ప్రకారేణ, సవినయం యథాతథా, ఏనం శ్రీరామం ప్రతి. విజ్ఞాపితవాన్.

అ. తత స్థీరామః కిమకాక్షోదిత్యత్రాహ.—అథేతి. అథ విభీషణవిజ్ఞాపనా
నంతరం, రామః, వారానిధిం, ధ్యాయత్ ప్రసాదనార్థం చింతయత్, అంభోధిహృ

1 ఆరాధయతు.

28

వ్యాసశే దర్భశయనం వేదీమివ హుతాశనః

3౪

గ. తత్ర చ కుశాస్తరణమధ్యమధ్యాసీనే¹ దేవే రామభద్రే నియన్త్రిత ఇవ² నియమవశాన్ని శాత్రయమపి నిధ్యానవతి ప్రసాదగనాససాదయాదసాం పతిః.

3౫

ప. వ్యాపారయన్నథ విలోచనకోణమద్ధో

కోపారుణం కుటిలితధృకుటివిటఙ్కుః,

దయ అంభోధితిరేశత ఇతి తథోక్తస్యక్, 'అధికరణే శేతే' రిత్యుచ్చ్యత్యయః. 'శయవాసవాసిష్వకాలా' దిత్యులక్, దర్భశయనం దర్భరూపశయనం, వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్. ని. 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః. హుతాశనః అగ్నిరివ వ్యాసశే, తత్రాధిశ్య ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. తేన ప్రార్థనావైధర్మ్యైః ప్రకారాంతరే³ కార్యనిర్వాహకత్వం శుచిత్వంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్, 'ఏవ ముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నదనదీపతేః, సంవివేక తదా రామో వేద్యామివహుతాశన' ఇతి.

3౪

తత్రేతి. తత్ర అంభోధితిరే చ, కుశాస్తరణమధ్యం, దర్భశయనమధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః. 'అధికిష్టస్థానం కర్తే'తి కర్తృత్వం, అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే, దేవే స్వామిని, రామభద్రే నియమవశాత్ నిష్ఠాపారతన్త్ర్యాత్ నియన్త్రితే నియమితఇవ వస్తు తస్తు సకలనియంతృత్వస్య న తథాత్వ మితి భావః. నిశాత్రయ మపి, తిస్రుషు నిశాస్వపీత్యర్థః. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' నిధ్యానవతి నితరాం ధ్యానతత్పరే సత్యసి, యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః. ని. 'రత్నాకరోజలనిధిర్యాదగవతి రపాంపతి' రిత్యమరః. అతఏవ ప్రసాదమగుగ్రహ మాభిముఖ్య మితి యావత్. నానసాద న ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్ 'తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మసీతతే, నియమా దప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్తోఽతిచక్రము' రితి.

3౫

అ. తతశ్చ శ్రీరామః కిం కృతవానిత్యాహ — వ్యాపారయన్నితి. అథ నిశాత్రయావగమానంతరం, కోపారుణం, మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయామపి మత్సానుర్ధ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్టిం స్తభభావేనైవాయమనాదృశ్య విష్టతీతి సముత్పన్న కోపసంరక్తమిత్యర్థః. విలోచనకోణం నేత్రాంచలం, అద్ధో, వ్యాపారయన్ ప్రసా

ఆదాతు మైహత ధనుః ప్రథమో రఘూణాం

వై తామహప్రథమసర్గసమాపనాయ.

3౬

గ. ఆదాయ చ దురాపం చాప మారోపయత విశిఖమనలశిఖమ్.

ప. నాథో విమోక్ష్య ముదయుజ్జ్ఞ న యావదేష

పాథోనిధే రుపరి పావకరూప మస్త్రం,

సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ ¹తావ

న్మందాకినీ కిముత వారుణమాలలమ్బే.

3౮

ప. రుషా విశిఖముచ్చిఖం జహతి రాఘవే లాఘవా

రయః, కుటిలితః పశ్చిమః భువికటి భూభంగో విటంక ఇవ యస్య స తథోక్తః + రఘూణాం ప్రథమోరఘునాయకః, పితామహస్వాయం వైతామహో యః ప్రథమసర్గః అప్పృష్టిత్యర్థః. 'అపవిత ససర్జాదా'వితి బ్రహ్మాండపురాణవచనాత్ తస్య సమాపనాయ సంక్షేపాయ, విధ్వంసనాయేత్యర్థః. ధను రాదాతుమైహత విచ్ఛల్, వసంతలికావృక్షమ్.

3౬

ఆదాయేతి. దురాపం పరేషాం దుష్ప్రిసం, చాప మాదాయ చ, అనలశిఖం విశిఖమాగ్నేయాస్త్రం, ఆరోపయత అనుసంహితవాక్.

3౭

నాథఇతి. ఏషః ఆయం, నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేః జలనిధేః. ని. 'కబంధ ముదకం పాథ'ఇత్యమరః. ఉపరి, పావకరూప మస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం, యావత్ యదా విమోక్ష్యం, నోదయుజ్జ్ఞ నోద్యుక్తవాక్, తావ త్తదానీమేవ, మందాకినీ వియద్ధంగా, సంతాపినీ న్వప్రియతమస్య మహావిపత్తి స్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీ సతీ, నయనవారిమిషేణ నేత్రాంబువ్యాజేన, వారుణం వరుణదేవతాకం సలిలాస్త్ర మాలలమ్బే కిము స్వీకృతవతీ కిం, ఆస్త్ర పతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వ మవహ్నాత్వ వారుణాస్త్ర త్వేనోల్లేప్తిత్, తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగసంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వా దసంగత్వలక్ష్యం. 'కార్యకారణయో నిన్న దేశత్వే స్వాదసంగతి రీతిలక్షణాత్, ఆయం చోల్లేప్తిత్వవగత ఇతి సంకరః, వసంత లిలకావృక్షమ్.

3౮

రుషేతి. రాఘవే శ్రీరామే, రుషా రోషేణ, ఉచ్చిఖం ఉద్గతజ్వాలం, విశిఖం బాణ మాగ్నేయాస్త్ర మిత్యర్థః. ని. 'ఘృణిజ్వాలే అసి శిఖే' 'పృషత్కబాణవిశిఖా' ఇతి చామరః, లాఘవాత్ హస్తలాఘవాత్, జహతి త్యజతి సతి, జహలేశ్వత్ప్రత్య

+ భువిః కుటిలం భువికటి 'ఇకో ప్రస్యోజ్యో గాలవస్యే' త్యూకారస్య ప్రస్యః, 'కృదికారా దక్షిన్' ఇతి జీవ. 1 తామ్యన్.

దజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రచక్రాకులమ్,

రసాతలవలత్తిమి స్తిమితకుమ్మి కుమ్మిభనస

ప్రవిష్టగిరికందరం తరళ మంతరం వారిధేః.

3౯

గ. తత్త్వణం చ జలనిధిః క్షుంతా చ యుగాంతానలస్య సహనోఽపి గరళ
 1 దహనోష్ఠణాం సోధాఽపి బాడబగాధావలేహస్య తితిక్షు రపి భార్గ
 వతీక్షుపరశోః పరిశోషయన్త మంత రంగారమయం 2 శరవర మప్ర

యః, వారిధేః, అంతరం మధ్యం, కర్తృ. ని. 'అంతరం పరిధానియే బహి స్ప్రియాన్త
 రాత్తని, చిద్రే మధ్యేవకాశేచ' తి వైజయంతీ, రుజా ఉపతాపః. ని. 'స్త్రీరుగ్రుజా
 చోపతాపే' త్యమరః. పిన్పిదాదిభ్యోఽఞ్, అథవా రుజేతి వేదనాభేదః. తయా
 ఆయతాన్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిశ్వాసాయస్య తత్. తథోక్తేన నక్రచక్రేణ కుంభీర
 కాపరపర్యాయజలగ్రహప్రూహేనాకులం సంకులమ్. ని. 'నక్రస్తు కుమ్మిభ' ఇత్యమరః.
 రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానా ప్తిమయః శతయోజనవిస్తృతకాయాః మిన
 విశేషాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్. ని. 'రాశీవ శ్వకులస్తిమి' రిత్యమరః. అత్ర వలతేరను
 దా తత్తేఽపి చక్షిణో జీత్మరణేన తస్మానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్వరన్తే పదప్రయోగః, అత
 ఏవ 'వలతే రాత్తనేపదమనిత్యంజ్ఞాపనా' దితి వాచనః. 'వలతే వలతీతిచే'తి భట్టమల్ల
 శ్చ, స్తిమితాః నిశ్చేష్టాః కుమ్మినో జలకరిణః యస్మిన్ తత్, కుమ్మిభనసై స్పర్షవిశేషైః.
 ని. 'కుమ్మిభసో లాహితాహి' రితివైజయంతీ, ప్రవిష్టాని గిరికందరాణి మైనాకాదిపర్వ
 త్విహిని యస్మిన్ తత్తథోక్తంవ సత్, తరళం విఘ్నార్థిత మజాయత జాతం, పృథ్వీ
 వృక్షమ్. 3౯

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే, అత్యంతసంయోగే ద్విలీయా, అయం
 జలనిధి శ్చ వారినిధి రపి, యుగాంతానలస్య ప్రళయకాలాగ్నేః 'కర్తృకర్తృణోః కృతీ'
 తి కర్తృణిషష్ఠీ, ఏవ ముక్తరత్రాపి ద్రవ్యవ్యంజ్ఞతంతావ సహనశీలౌఽపి 'క్షుమామ్
 సహనే' త్వచ్, గరళదహనోష్ఠణాం నియతాత్తకుక్షినివాసస్య కాలకూటస్య స్వాధస్థిని
 తశేహశీవిషస్య విషజ్వలనపరితాపానాం వా, సహనో మర్షణి, బాడబస్య బడబానలస్య
 యో గాధావలేహః నిరంతరదృఢతరాస్వాదనం 'గాధావలేపస్య' ఇతి పాతే దృఢదాహ
 గర్వః. ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్వా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః. తస్య సో
 ధాఽపి సహలేః త్వచ్, భార్గవతీక్షుపరశోః జామదగ్న్యనిశితకతారస్య, బ్రహ్మణేభ్యః
 సర్వంసహం దత్వా స్వనివాసప్రాధనానమయే ప్రయుక్తస్థితి భావః. తితిక్షుః

1 దాహనోష్ఠణామ్. 2 శరమయమ్.

మేయం నిమిష మపి న విషేషే.

౪౦

ప. శరణమథ శరవ్యధానిదానం

జలనిధి రేష జగామ రామ మేవ,

వరుషకులిశపాత మేవ కిం వా

జలధర మర్థయతే న జీవలోకః.

౪౧

గ. ఆగత్య చానుపద ముపదీకృతచిరత్నరత్నరాశి ర్జలరాశి ర్విసీత వేషోవిశేషోఽజాతనుతిభి ర్నతిభి రభ్యసన్దయ ద్రఘునన్దనమ్.

౪౨

తైంతిశీలోఽసి, త్వమతేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః. అంగారమయ మగ్నిస్వరూపం, అంతః పరిశోషయంత, మప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యానుభావం, శరవరం అస్త్రోత్తమం, నిమిషం నిమేషం నిమేషమాత్రమపి, కిముత చిరకాలమితిభావః. న విషేషే న చక్షమే, స్వతోదుస్స హస్య తత్రాపి కోపావేశేన శ్రీరామప్రేరితస్యాప్రస్య కః తుంతేతిభావః.

౪౦

శరణ మితి. ఆధానహనానంతరం, విష, జలనిధిః సముద్రః, శరవ్యధానిదానం శరజనితాత్యంతశంతావకారణం. ని. 'నిదానంత్యాదికారణ' మిత్యమరః. రామం శ్రీరామ మేవ, శరణం రక్షకమ్. ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. జగామ ప్రాప, గమే ర్లిట్, కుత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్తమాహ—వరుషేతి. జీవలోకః ప్రాణి సమూహః, వరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్తాత్తం, జలధరం మేఘ మేవ, నార్థయతే న యాచతే కిం జల మితి శేషః. యాచత వివేత్సర్థః. అతోఽనైత్యతచ్ఛరణాగతత్వం యుక్త మితి భావః. 'అర్థక్షపయాచ్ఛాయా' మితి ధాతుః. 'అథేమేఽర్థయతే రథాయానం యాచ్ఛావ రోధన' మితివచనాత్. వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

౪౧

ఆగత్యేతి. ఆగత్య శరణం ప్రాప్య చ. అనుపద మనంతరం, ఉపదీకృతః ఉపాయసి కృతః చిరత్నరత్నరాశిః యేన స తథోక్తస్యై. ని. 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్యముపహార స్తథోపదే'త్యమరః. విసీతవేషః అనుద్ధతాకారః. వినయ ప్రహీభూత ఇత్యర్థః. విశేషేణ ఉపజాతా ఉత్పన్నానుతిః స్తుతిర్యాను తాః తత్కాలాచితప్రసాదసంపాదకస్తోత్ర విశిష్టా ఇత్యర్థః. తాదృశీభిః, నతిభిర్నునుస్కారైః, రఘునందన మభ్యనందయత్ అతోషయత్, ఉపాయనస్తుతిసమస్కారైః శ్రీరామస్య కోపావశమం చకార, 'ప్రణిపాతప్రతీకార స్ఫురంభోహి మహాత్తనా' మితి న్యాయాదితి భావః. అత్ర నతిభిరితి బహువచనం తానాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథావిధానామేవ శ్రేయస్కర త్వాత్. తథాచ శ్రుతిః. 'భూయిష్ఠాంతే నమ ఉక్తిం విధేమే'తి.

౪౨

గ. తదను తదనుసంహిత మమోఘ మస్త్రం వై ధాత్రం కుత్ర చ
న వనచరధామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యతే మయా ¹సలి
లావప్తమ్మ సుమ్మృత్యేవ నలో విదధాతు నేతు మిత్యభిదధానో మన్ద
మన్ద మంతరధాత్.

౪౩

ప. ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయోఽప్యష్టాసు దిక్షు ఊణా
త్రైలోక్యాశ్చైతములమధ్యశిఖరా ధ్రాత్రీధరా నాహరణ్,
యైః ఊవై స్సలిలే న లేన జలధిర్యాతోఽపి జమ్బూలతాం

తదన్వితః. తదను రఘునందనాభినందనానంతరం తదనుసంహితం తేన శ్రీరామేణ
అనుసంహితం ధనుషియోజితం, ఆమోఘమవ్యర్థం, వై ధాత్ర మస్త్రం లిప్తాస్త్రం, వనచ
రాణా మాభీరప్రముఖానాం పాపాత్కనాం ధామని నివాసస్థానే, కుత్రచన కస్మింశ్చి
త్తరుసీమని మరుదేశేనిపాత్యతాం విసృజ్యతాం, మయా, సలిలావప్తంభః సలిలప్రతి
బంధః, సహ్యతే మృవ్యతే, సంప్రతీదానీ మేవ, నలో, నేతుం, విదధాతు విరచయతు,
ఇతీత మభిదధానో భాషమాణః. సాగర ఇతి శేషః. మన్దమన్దం మన్దప్రకారం. 'ప్రకాశే
గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భాషః. కర్తృధారయవద్భావాత్సుపాఠక్, అంతరధాదంత్యతోఽ
భూత్.

౪౩

ఆ. తతః కిం తత్రాహ—ఆదిష్టా ఇతి. హరయో వానరాః, రఘుపుంగవేన ఆదిష్టా
స్సేతునిబంధనార్థం పర్వతానాహరతేత్యాజ్ఞప్తాస్సంకః. ఆష్టాస్వపి దిక్షు స్థితానిచి
శేషః. త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం పాతాళమర్త్యస్వర్లోకా ఇత్యర్థః. చాతుర్వర్ణ్యా
దిత్వాత్సాన్వయేష్యత్, తత్ర అందితాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేషాం తానిత్యతిశ
యోక్తిః. ధరంతీతి ధరాః పచాద్యచ్, ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః తాన్ ఋత్యాన్
ఊణా దాహరణ్ అనీకవంకః, తతః నలేన, సలిలే, ఊవైఃయైః, ధాత్రీధరైః, జలధిః
జంబాలతాం పంకతామ్. ని. 'నిషద్వరస్తుజంబాలః పంకాఽస్త్రీ కాదకర్షమా' విత్యమరః.
యాతోఽపి, నిర్ఘ్నరమయఃపూర్వైర్గిరిప్రవాహైః. ని. 'ప్రవాహాః నిర్ఘ్నరో ర్ఘర' ఇత్య

† అత్ర 'సీమనీత్యస్య స్త్రీత్వేఽపి ధామనీత్యస్య నిత్యనపుంసకత్వాత్సామానాధి
కరణ్యాకపత్తి'రితి శేచిత్, అన్యే తు 'ననందపశ్యన్నుపసీమసథలి' రితి భారవి ప్రయో
గాత్ 'దుర్గమే మార్గసీమ్నీ'తి జయదేవప్రయోగాత్ 'తద్వారసీమమణిదండధరోఽధి
తిష్ఠ'న్నీతి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మసూరిప్రయోగాచ్చ సీమన్ శబ్దస్య నపుంసకత్వ
మప్యస్త్రీత్వాహుః.

1 సలిలఃప్రబంధ.

నిర్గచ్ఛన్నచిరాయ నిర్ఘ్నరవయః పూరైః పుపూరే పునః. ౪౪
అథ జలధౌ నిపేతు రతిదూరనిపాతదళ

జలచర ¹జీవజీవనదగన్ధమహాషధయః,
స్ఫుటితధరావిరాజదహిపుజ్జనపూత్కరణ
క్షుభితగుహః ²గృహోత్థితమహాహరయో గిరయః. ౪౫

ప. అలక్షితమహీధరగ్రహణ మస్ఫుటక్షేపణం

మరః. అచిరాయ శీఘ్రమేవ, నిర్గచ్ఛన్ ఉపచయం ప్రాప్నువన్ సన్ + పునర్భూయోఽపి
పుపూరే పూరితః. పూరిః కర్తరి లిట్, అత్రాంబుధేః పంకిలత్వనిర్ఘ్నరవయఃపూర పూరి
తత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, పూర్వో
క్తయా సంస్పృజ్యతే, కాద్దాలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౪౪

అథేతి. అధానంతరం, జలధౌ, అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవిప్రకృష్ట దేశనిపా
తేన సుమారావగాహనేన వా దళతాం విశిర్యమాణానాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజంతు
రూపాణాం జీవానాం ప్రాణినాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గంధ ఆమోదో యాసాంతా
స్తథోక్తాః, మహాషధయః సంజీవిన్యాదిలతావిశేషాః యేషు తే, తథోక్తా, ఇతి బహు
వ్రీహిః, స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన చరితాయాధరా సముద్రాధారభూమిః తస్యాం విరా
జతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుంగవానాం పాతాళవాసినాం మహారగాణాం పూత్క
రణైర్దుభినిశ్శ్వాసమారుతైః క్షుభితాః క్షోభం ప్రాప్తాః, అత ఏవ గుహగృహేభ్యః
కందరమందిరాంతరాళేభ్యః ఉత్థితా నిర్గతా మహాహరయో మహాసింహయేషాం తే, తథోక్తా,
గిరయః పర్వతా, నిపేతుః పతంతిస్స, అత్ర పూర్వోక్తరవాకృష్టయో రసంబంధే సంబంధ
రూపాతిశయోక్త్యో స్సంస్పృష్టిః. ౪౫

అలక్షితేతి. తతో. గిరినిపాతానంతరమిత్యర్థః. అలక్షితం అదృష్టం మహీధర
గ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్పూర్వణి తదృథా భవతి తథా, తథా అస్ఫుటక్షేపణం
అప్రకాశవిక్షేపణం యథా 'తథోత్థితశయోక్తిః తథా విచిత్రా ఆశ్చర్యకరీ ఘటనా

+ నిర్గచ్ఛత్యచిరాయ నిర్ఘ్నరవయఃపూరే పుపూరేపునరితి ప్రాపీనపాతే, నిర్ఘ్న
రవయః పూరే, నిర్గచ్ఛతి నిస్సరితి సతి, జలధి రచిరాయ, పునః, పుపూరే, ఇత్యన్వయః,
కర్తరిలిట్, అథాన్నిర్ఘ్నరప్రవాహణా మేవ కర్తృత్వమ్. యద్వా 'క్రియమాణం తు
యత్కర్తృ స్వయమేవ ప్రసిధ్యతి, సుకరైస్సగుణైర్యస్తాత్కర్తృ కర్తేయతం విదు'రితి పదనా
దిహ సౌకర్యఙ్గోతనాయ కర్తృకర్తరి లకార ఇతి బోధ్యం.

1 దత్తజీవనగంధ. 2 గృహాశిక.

విచిత్ర ఘటనం తతో విరచితో నలే నామునా,

అబోధి హరియూధపై రధిపయోధి సేతు ర్మహాన్

భువో భుజిశ్చవాభయం నిజతనూభువో లంభయన్. ౪౬

గ. అనస్తర మంతర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధేనేవ సేతుపథేన సంసార మివ దుస్తరం తరంగిణీపతి మతీత్య సద్యవేవ ప్రకాశం గిరిశం సువేల మవలోకయంతో ముహూః^౧రవింద స్వరమానన్దమ్. ౪౭

ప. వలయితటదేశై ర్వాహినీనాం నివేశై

రవిరళవనరేఖామధ్య మధ్యాస్త రామః,

యస్మిన్ కర్తవ్య తద్యథా భవతి తథా అమునా, నలేన అధిపయోధి. వయోధావతి విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. విరచితః సిద్ధితః మహాన్ అత్యాయతః, సేతుః హరియూధపైః కపిశ్రేష్ఠైః, నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయా స్సీతాయాః ఆభయం భయాభావం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః. లంభయన్ ప్రావయన్, భువో భూదేవ్యాః, భుజ ఇవేత్యుత్పేక్షా, అబోధి బుద్ధః, బుద్ధ్యతేః కర్తవ్య లుప్ 'దీవజనే'త్యాదినా వ్లేచ్ఛితాదేశః పృథ్వీ పృథ్వమ్. ౪౬

అనస్తర మితి. అనంతరం సేతుసిద్ధానాంతరం, అంతర్ముఖాః అత్తనిష్ఠాః యోగిన ఇవ, వలీముఖాః వానరాః, ప్రబోధేన తత్వజ్ఞానేనేవ, సేతుపథేన, 'ఋక్షు' రిత్వా దినా సమాసాంతోఽచ్యుత్యయః. సంసారం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపాం జనన మరణపరంపరారూపాంవా సంసృతి మివ దుస్తరం తరితు మశక్యం, 'ఈషద్దు'రిత్వాదినా ఖల్పిత్యయః. తరంగిణీపతిం సముద్రం అతీత్య తీర్థా, సద్యస్తదాసీమేవ, ప్రకాశం చక్షుర్లోచరం భాస్వరం చ. 'తస్య భాసా సర్వ మిదం విభాతీ'తి శ్రుతిః, సువేలం సువేలాఖ్యం పర్వతం, శోభన మర్యాదంచ ని. 'వేలాభితీరాభివృద్ధోః కాలమర్యాదయార వీ'తి నానార్థరత్నమాలా, గిరిశం పర్వతశ్రేష్ఠం, పరమేశ్వరం చ, అవలోకయంతః పశ్యంతః, సాక్షాత్కుర్వంతశ్చ, ముహూః పునఃపునః, పరమనిర్వాచ్య మానందం సంతోషం, బ్రహ్మానందం ఆవిందన్, అలభంత, అనేకేవేయ ముహమా శ్లేషసంకీర్ణా. ౪౭

వలయితేతి. రామః, వలయితటదేశై రావేష్టితసానుప్రదేశైః, వాహినీనాం కపినీనానాం, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజయన్తీ, నివేశైః శిబిరైః, అవిరళాని సాంద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వనశ్రేణ్యంతరాళాని యస్య తం, తథోక్తమ్. ని. పత్క్రిః

కపికలకలశీర్మత్కన్దరామద్విరాస్త

శ్వలితకుపితసింహత్రస్తవేలం సువేలమ్.

౪౮

గ. తదను దశముఖోఽపి శుకముఖా దతిలంఘితజలధి మధిగతసువే
లారామం రామం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబల మను
1 ప్రహితయో ర్విదితవిభీషణ ప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రణనితాస్త
ఖన్నయో ర్విపన్నాధారదాశోధివిమోచితప్రాణయో శ్శుంసారణయో
ర్వచనా 2 త్ప్రాసాద ముదగ్రమాసాద్య ప్రత్యేకశస్త్రదావేద్యమానా

శ్రేణీరేఖాస్తురాజయ' ఇత్యమరః. కపికలకలైః వానరకోలాహలైః, శీర్మమాణానాం
విదీర్యమాణానాం కందరాణాం గుహాగృహాణామంతర్దృశ్యప్రదేశః. సి. 'అంతర్దృశ్యే
తథా ప్రాప్తే స్వీకారార్థేఽపి దృశ్యత' ఇతి విశ్వః, తతశ్చలితాః కోలాహలాసహిష్టుతయా
నిర్గతాస్తథా కుపితా శ్వయే సింహస్తేనః త్రస్తాః భీతా వేలాః లక్షణయా తటవర్తి
జంతవో యస్య తం, సువేల మధ్యాస్తాధిష్ఠివాత్, 'అధిశీజ్ఞ స్థానాం కర్తే'తి కర్తృత్వం,
మాలినివృత్తమ్. ౪౮

తదనిర్వి. తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం, దశముఖో రావణోఽపి, శుక
ముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధివచనాత్, అతిలంఘితజలధిం సేతుమాగ్నేణ అతిక్రాంతవారిధిం.
అధిగత సువేలారామపరిధిశ్చ సువేలచలోద్భవం, రామం, నిశమ్య శ్రుత్వా, సమ్య
గవగమనాయ సమ్యక్పక్షానార్థం, రఘునాయకస్య, బల మను నైన్యమిద్దిశ్య, ప్రహి
తయోః ప్రేషితయోః, తథా విదితం తద్వృత్తాస్త జ్ఞానమస్యాస్తీతి విదితః అర్హ ఆద్యచ్
ప్రత్యయః, స చాసౌ విభీషణ శ్చ + తస్యప్రేరణయా రావణప్రేషితా వేతా గూఢ
పురుషౌ గృహ్ణీష్య మితి చోదనయా కుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య
నియంత్రణేన తత్క్రృతబంధనేనేత్యర్థః. సితాస్తఖన్నయోః అత్యంతభేదమావన్నయోః,
తతః విపన్నాధారేణ ఆర్తరక్షణేన దాశరథినా విమోచితప్రాణయోః హననోద్యత
కపిభిః త్యాజితజీవనయోః, శుకసారణయోః గూఢపురుషయోః, వచనాత్ వానర
బలం సమ్యద్వృత్త్యా నిర్బంధముక్తౌ పునరానా మాగతా విత్యేవం భూతవాక్యాత్,
ఉదగ్ర మున్నతం, ప్రాసాదం హర్ష్య మాసాద్య అధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశః,
తాభ్యాం శుకసారణాభ్యాం, అవేద్యమానాన్ జ్ఞాప్యమానాన్, ప్రవర్ధమానా వృద్ధిం

+ 'విదితవేషవిభీషణే'తి ప్రాచీనపాఠే అర్హ ఆద్యజంతత్వం నకల్ప్యమ్.

1 ప్రయాతయోః. 2 ప్రాసాదాగ్రమ్.

స్పృహధమానసమరసన్నాహమతీ¹ ప్లవగసేనాధిపతీ నతిధీరతయా సావ
 ధీరణ మవేక్షమాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినా² పుభా వప్యవేక్షమాణ
 శ్వాద్వాలప్రభృతిభిః³ ప్రణిధిభిరప్యవగతాశేష⁴ పుత్రాస్తతాస్త సుచిర
 మనుచిస్తయ స్సన్తికాసీన మతివినయప్రహ్వం విద్యుజ్జిహ్వ ముపహ్వరే
 కిమ ప్యభిధాయ సౌధాదవతతార. ౪౯

గ. తత్తణం స త్తణదాచరోఽపి నిదేశాన్నిశాచరపతే ద్దాశ
 రధిశిర స్సశరం ధనురపి నిర్తాయ మాయానుభావా దాహవాసీత
 మిత్యభిధాయ పురో నిధాయచ నిదాఘాతిశయసంతాపిసీంవాసంతీ మివ

ప్రాప్నువానా నమరసన్నాహమతిః, యుద్ధసన్నాహేబుద్ధి ర్యేషాం తాన్, ప్లవగసేనాధి
 పతీన్ సుగ్రీవాంకదాదిసేనానాయకాన్, అతిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా,
 హేతునా, సావధీరణం సావజ్ఞం, అవేక్షమాణః అవలోకమానః, తథా ప్రతిపక్షస్య బల
 ప్రశంసినా శత్రునైస్యస్తావకా పుభా పసి శుకసారణౌ చ, ఉపేక్షమాణః, 'రిపూణాం
 ప్రతిపాలానాం యుద్ధార్థ మభిధావతామ్, ఉభాభ్యం సదృశం నామ వత్తుమప్రస్త
 వేస్తవ' మిత్యాదినా గర్హమాణ ఇత్యర్థః. తథా శ్వాద్వాలప్రభృతిభిః ప్రణిధిభి ర్దూఢ
 పురుషై రపి, అవగతాశేష పుత్రాస్తః జ్ఞాతాఖలనైస్యప్రవృత్తిః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి
 ర్వృత్తాస్త' ఇత్యమరః. అతఏవ తాంతః ఖన్నః, సుచిర మనల్పకాలం, అనుచింతయన్
 ఏతద్విజయే క ఉపాయో భవే దితి విచారయన్, అంతికాసీనం నికటపర్వతిన మతివినయ
 ప్రహ్వం అత్యస్తవినయేన నమ్రం, విద్యుజ్జిహ్వం నామ కంచి స్తవహాయావినం రాక్షసం
 ప్రతి, ఉపహ్వరే రహసి, కిమపి కించి ద్వచనం, అభిధాయ, మాయాకల్పితం రామ శిర
 స్పథమః ప్రదర్శ్య సీతాం ప్రలోభయే త్యేవంభూతం వాక్య ముక్త్యేత్యర్థః. సౌధా
 దవతతార అవరూఢవాన్. ౪౯

తత్తణమితి, తత్తణం కస్మిన్తణే, స త్తణదాచరో విద్యుజ్జిహ్వోఽపి,
 నిశాచరపతేః నిదేశాత్, రావణాజ్ఞావశాద్దేవోః, మాయానుభావాత్, నిజమోహనశక్తి
 సామర్థ్యాత్; దాశరథే శ్రీరామస్య, శిరః, సశరం సబాణం, ధను శ్చ, నిర్తాయ
 ప్రకల్ప్య, అహవాత్ యుద్ధాత్, అనీత మితీత మభిధాయ ఉత్వా, పురః, సీతాయా
 అగ్రే, నిధాయ నిక్షిప్య చ, నిదాఘాతిశయేన ఘర్మాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తో
 మ్హిధిక్వేన సంతాపిసీం పరితప్యమానాం, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలేన్యా దుష్టస్వేదాం
 ఋనో రవీ'తి విశ్వః. వాసంతీం మాధవీలతాం, ని. 'వాసంతీ మాధవీలతే' త్యమరః.

వైద్యుతానల శ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతా మాకులీచకార మైథిలీమ్.

గ. తత సా ముద్గా ప్రబుద్ధా చ పున స్తథ్య మితి విచార్యతదనా
ర్యం పర్యదేవయత పతిదేవతా. ౫౧

ప. రక్షోపరోధవసతిం రజనీచరాణాం

రక్షోపరోధమసి రావణభర్తృనం చ,

సర్వం సహే యదుపలంభధియా స ఏవం

సర్వంసహే భవతి జీవతి హస్త సీతా. ౫౨

గ. ఇత్యేవమత్యాహితమత్యా సమేతామేతాం సదగ్ధ స్సమా

వైద్యుతానల ఇవే త్యుపమా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతాం,
మైథిలీ మాకులీచకార ఆకులీకృతవాక్, తదేత న్నుభవప్రణాళి ముసలాఘాతప్రాయం
చండభానుసంతప్తాయ దవానలవేష్టనరూపం చాభూదితి భావః. ౫౦

తతఃపి. తత శ్చ సనన్తరం, పతిదేవతా పతివ్రతా, సా మైథిలీ, ముద్గా మూర్ఖితా,
పునః ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తాచ సతీ, అనార్యం మాయికం త త్పథమ శ్చిరః, తథ్యం
యథార్థ మితి. విచార్య జ్ఞాత్వా, పర్యదేవయత వ్యలాపీల్, ని. 'విలాపః పరిదేవన'
మిత్యమరః. ౫౧

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ—రక్షిణి. రక్షసో రావణస్య అపరోధవసతిం అంతః
పురావస్థానం, అత్యంతదురవస్థాపాదినీ మిత్యర్థః. ని. 'శుద్ధాంతకావరోధశ్చే'త్యమరః
రజనీచర్య శ్చ రజనీచరా శ్చ లేషాం, అతిభయంకరాణా మితి భావః. 'పుమాన్
స్త్రియ'త్యేకశేషః, రక్షయా గుప్త్యా యః ఉపరోధో నిర్బంధః తమసి, రావణస్య
త్రిలోకకంటకస్య భర్తృనం తర్జనం చేతి, సర్వం, యస్య శ్రీరామస్య ఉపలంభ
ధియా ప్రాప్త్యాశయా, సహే మృష్యామి, 'షహమర్షణే' లబ స్తజ్, సః శ్రీరామః,
ఏవ మిత్యంభూతః, ఛిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థః. అథాపి సర్వం సహత ఇతి సర్వం సహ
హే సర్వంసహేషనుమతి. ని. 'సర్వంసహే వసుమతీ'త్యమరః. భాతీతి భవతి హే
భవతి పూజ్యే, 'భాలేర్దవతు' రిత్యాణాదితో డవతు ప్రత్యయః, 'ఉగితశ్చే'తి జీవ,
సీతా, స్వయ మిత్యర్థః. జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి, హంత, ఏతద్దర్శనసమకాల మేవ
ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం తథా న భూత మిత్యశ్యంతవిరోధ ఇత్యర్థః. సర్వం సహాయాః
సర్వసాక్షీత్వా నిజమాత్మత్వా చ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపా యుక్త ఏవేతి
భావః. అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాయమకవిశేషయో ఘనమృష్టిః.

ఇతి. ఇత్యేవ ముక్తరకారేణ, అత్యాహితమత్యా విధితమద్భ్యా, యదా

సాద్య సఖ వై దేహి దేహి మే వచో (1మమ వచో విధేహి) కథ మి
యం దీనా దశా దశాననకృతా మాయా హి నేయం మా యాహి
మనసి వై ధుర్య మఖలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేఽపి కి మిద
మనార్యం విచార్యమితి భాషమాణా నవీనాసారనిష్యందినీ కాదమ్ని
నీవ ఘర్తో ద్వేగినీం కేకినీం సరమా చిర మాశ్వాసయామాస. ౫3

ప అథ నిగదితనీలిం ముంచ ముంచేతి నీతా

అత్యాహితే జీవితానపేక్షివ్యాపారే యా మతి స్తయూ సమేతాం, తాదృగ్బుద్ధిమతీ
మిత్యర్థః. ని. 'అత్యాహితం మహాభీతిః కర్తజీవానపేక్షిచేత్యమరః. ఏతాం నీతాం,
సద్యః అవిలంబేనైవ, అన్యథా మహానర్థ స్సాన్వి దితి భావః. ఆసాద్య సన్నిధాయ,
హేసఖ ప్రియే, 'సఖ్యశీర్షితి భాషాయా' మితి జీవే. హే వై దేహి మైఖిలి, మేమహ్యం
వచః, దేహి, మాం ప్రతి పదస్వేత్కర్థః. తథా మయ మే, వచః, మమూ వత్సమాణం
వాక్యమిత్కర్థః. విధేహి కరు, మదీయవచనం శ్రుత్వా సమాహితమనస్కా భవేత్కర్థః.
కిం తద్వచ ఇత్యుత ఆహ—ఇయం వర్తమానా, దీనా దశా వ్యామోహావస్థా, కథం
కుతః, న కథమపీత్కర్థః. కిం తు సేయం శిరోధసురాద్యాహరణక్రియా, దశాననేన
మహామాయావినా రావణేన, కృతా ప్రయత్నా, మాయాహి చిత్రంభులు, వితత్సర్వం
విముఘ్యస్వేత్కర్థః. హి రవధారణే, ఆతః మనసి, వైధుర్యం వైక్లబ్యం, మా యాహి
మాప్రాప్నుహి, కుతః అఖల జగతీధుర్యం సకలలోకఘరంధరం 'ధురో యద్ధకా' వితి
యత్ప్రీత్యయః, యష్ఠుజబలం బాహుపరాక్రమః లేన అభిరామే కమనీయే, రామే,
ఆనార్యం తుచ్ఛ మిద మేతత్ శిరశ్చేదాదికృత్యం, విచార్యం విచారయితుంయోగ్యం
కిం? న విచార్య మేవేత్కర్థః. అత్యంతవిరుద్ధత్వా దితిభావః. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, భాష
మాణా, సరమా విభీషణ పత్నీ, నవీనాసారనిష్యందినీ ప్రత్యగ్రజలధారా వర్షిణీ,
కాదందినీ మేఘమాలా, ని. 'కాదందినీ మేఘమాలే' త్యమరః. ఘర్తో ద్వేగినీం
గ్రీష్టాష్ట పరిక్లిప్తాం, ని. 'ఉద్వేగస్త్రిమిలే క్షేతే భయే మందరగామినీ'తి శబ్దార్థవః,
కేకినీ మివ మయూరీ మివ, చిర మాశ్వాసయామాస ఉపలాలితవతీ, ఉజ్జీవితవతీత్యర్థః.

అథేతి. అథ మాయాప్రయోగానంతరం, అవిరతరణకండ్వా బహుళతరసమ
రాభినివేతేన భీషణః నంద్యాదిత్వా జ్ఞుః, ఆయం రావణ స్సీతాం శ్రీరామపత్నీం,

మవితరణకంఠాభీషణో రావణోఽయం,
మనసి న బహు మేనే మంత్రిణం మాల్యవస్తం
దివి పర మమరీణాం మండలం మాల్యవస్తమ్.

౫౪

గ. అథ రామోఽపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షో
నగరరక్షోదంతో హృదంతోపజాతసమరసంరంభధీ రమ్భుధిమేఖలా
లజ్జారమణే న్లజ్జాయాః ప్రాద్వాగ్ధాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహిత
ప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారరక్షిణో ర్నహోదరమహాపార్శ్వయో
ర్విశ్వత్రయవిజయధారేయం తారేయం ప్రత్యద్వాగ్ధపాలనాధిపృతే

పరమపతివ్రతాం, ముంచముంచ ఆభిష్టేన త్యజ, ఆభిష్టేన ద్విర్భావః, అన్యథా మహా
ననర్థో భవిష్యతీతి భావః. ఇత్యేవం, నిగదితసిలిం ఉక్తసిలివచనం, మాల్యవంతం మాల్య
వన్నామానం, మంత్రిణం, మనసి, బహు గురయథాతథా, న మేనే న బుధ్యతే
స్త, కింతు దివి స్వర్గే. ని. 'ద్యౌ స్స్వర్గనభసో రక్షీ'తి విశ్వః, మాలైవ మాల్యమ్. 'చాతు
ర్వర్ణ్యాదిత్వా తస్మిన్ కే వ్యుత్థోతి క్షీరస్వామి, తద్వంతం, పరణపుష్పస్రగలంకృత
మిత్యర్థః. అమరీణాం మండలం పరం సురసుందరీనికరమేవ. ని. 'మండలం త్రిష్యి'
త్యమరః. బహు, మేనే, సీతా మపరిత్యజ్య క్షీరామేణ రణే నివాత స్పృక్ స్వర్గం గంతు
మైచ్ఛదిత్యర్థః. అనుప్రాసమయకయో స్సంసృష్టిః, మాలిసివృత్తమ్. ౫౪

అథేతి, అథానంతరం, రామోఽపి, కామోచితవేష ఇచ్చానప్యశవేష ధారిణః,
విహితపక్షిభూమికా ఇత్యర్థః. తథాభూతేభ్యః విభీషణామాత్యేభ్యః అనలాది
విభీషణమంత్రిభ్యః వినితః విజ్ఞాతః రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యాః లజ్జాయాః
రక్షోదంతో రక్షణవార్తా యేనస, తథోక్తః. తథాచ క్షీరామయణే క్షీరామం ప్రతి
విభీషణవచనమ్ 'అనలశ్శరభ త్వేన సుపాతిః ప్రసూనస్తథా, గత్వా లజ్జాం
మహామాత్యాః పురిం పున రిహగతాః, భూత్వా శకునయస్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చ రిహో
ర్బల' మిత్యాది, అతఏవ హృదంతే హృత్పృదేశే ఉపజాతా సమరే సంరంభధీః కోప
బుద్ధిర్యస్య స, తథోక్త స్పృక్ ని. 'సంరంభ స్సృభ్రమే కోప' ఇత్యమరశేషః, అంబు
ధిమేఖలాలంకారమణేః, భూతధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః. ని. 'భూత
ధాత్ర్యుద్ధిమేఖలే' త్యమరః. లజ్జాయాః ప్రాద్వాగ్ధే వృత్తీతి తథోక్తాయ. 'సుసిన్ధు'
ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాఖ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే, పర్యస్తాహిత
ప్రాణానిలం నిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం, శత్రుకులాంతక మిత్యర్థః. నీలం తన్నామానం
వాసరసేనాధిపతిం, ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబుధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షక

పాకశాసనజితే పరాక్రమ మిన తనూమస్తం హనూమస్త మస్తర్వాన్వి
హవిహితరత్నాయ విరూపాక్షాయ చ రక్షనే రక్షఃస్థవగఋతాధిపతీ
స్ఫ్రీతినీధీ విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధను రనుజేన సమం సమీ
కాభిముఖేన దశముఖేన గుప్తముత్తరం గోపుర ముత్తరంగో బలై
రుపరురోధ గగ

ప. అత్యాకులాం హరిబలైరవలోక్య లజ్ఘాం
దత్తార్ధలేషు దశకంధరకింకరేషు,

ఇతి త ద్రక్షిణో మహాదరమహాపార్శ్వయోః, విశ్వత్రయవిజయధారేయం త్రైలో
క్యవిజయధురంధరం, తారేయం తారాతనయ మంగదమ్. 'స్త్రీభ్యోధ'గిలి ధ గుభయ
త్రాపి ధ క్షేయాదేశః, ప్రత్యద్వానరపాలనం ప్రతీపీవ్యానసంరక్షణ మధికరోతీతి తద
ధిక్పలే కరోతేః క్విప్, పాకశాసనజితే ఇంద్రజితే, సప్తమ్యంతపాతే తు. అధి కృతే
నియోజితే, కృధాతోః కర్తణి క్త ప్రత్యయః, పాకశాసనజితి విషయే ఇత్యర్థః. తనూ
మంతం మూర్తిమంతం, పరాక్రమమివస్థిత, మిత్యుల్పేక్షా, హనూమంతం, తథా అంత
ర్యూహే మధ్యగుల్లే విహితరత్నాయ కృతసంరక్షణాయ, విరూపాక్షాయ రాక్షస
సేనాధిపతయే చ, రక్షః స్థవగఋతాధిపతీ విభీషణసుగ్రీవజాంబవతః, స్థవగఋతే
త్యక్త 'ఋత్యక' ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః. ప్రతినీధీ ప్రతిభటా నివిధాయ
కృత్యా, నియుజ్యే త్యర్థః. తథా ధనుశ్చ, సజ్య మారోపితగుణం, విధాయ కృత్యా,
అనుజేన సమం లక్ష్యజేన సహ, బలై ర్వానరనైవైః, ఉత్తరంగ స్సముదృట స్సక్,
సమీకాభిముఖేన సమరోస్తుఖేన, దశముఖేన, గుప్తం రక్షిత ముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం,
గోపురం పురద్వారం, ఉపరురోధ అరాత్నీల్ రుణధిస్త. గగ

అతీతి. హరిబలై ర్వానరనైవైః, అత్యాకులా మత్యంతసంకులాం, లజ్ఘాం,
మసలోక్య, దశకంధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు, దత్తార్ధలేషు, సంఘటితకవాటేషు,
వానరాణా మంతఃప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛదితద్వారేషు సన్నివృత్యర్థః. ని.
'కవాట మరరంతుల్లే' ఇత్యునుః. అంతకరాజధాన్యాం యమపుర్యాం, కవాటికాభిః
కవాటైః కర్తృభిః, గౌరాదిత్వాల్ జీప్. అతవివోక్తమనురూపే. 'స్త్రీస్యాత్కా
చిన్తృణాశ్యాది ర్వివక్షాపచయే యదీ'తి, అబాహుశ్య ప్రతీతిః ప్రయోజనం తతః
స్యాథే కః, 'కేణ' ఇతి వ్రాస్యః, ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకైః ద్వారపాలకైః
'ఋల్లూచా' వితి కర్తరి ఋల్ 'అరక్షితై' రితి పాతే ఆరక్షా ప్రయోజనమేషా
మారక్షితైః 'ప్రయోజన' మితి తక్, త్వరితం శీఘ్రం. ని. 'జవోఽథ శీఘ్రంత్వరిత'

అరక్షకై స్త్వరిత మన్తక రాజధాన్యా
ముద్ధాటితాభి రుదభావి కవాటికాభిః.

౧౬

గ. తత్తణం లక్షణాగ్రజ స్సుగ్రీవేణ సహ సువేలాచలకూట
మధిరూఢ స్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహశబ్దీపకమలకర్ణికాం
నిర్దాణకాశలీం విశ్వకర్షణో నివేశదరిం నిశాచరహరీణా మనవరతబం

మిత్యమరః. ఉద్ధాటితాభిగ్విసుటితాభిః ఉదభావి ఉద్భూతం, భువో భావే లుక్ 'చిన్' భావకర్తణో'రితి చిన్, సమనంతరమేవ మహారణే నిపత్య పునరాగం త్పాణాం రాక్షసా నామత్రవిక మేవ ద్వారం చేత్ మహాసంకటం భవిష్యతీతి ధియా యమద్వారపాలకాః సర్వాభ్యాపి ద్వారాణి శీఘ్ర ముద్ధాటితకవాటాని చక్ర రిత్యర్థః. రాక్షసానాం పాపి స్థానాం యమపురప్రవేశనై యత్యా దితి భావః. మృత్యుప్రేషా మతిసన్నిహితోఽభూదితి ఫలితార్థః, లోకే తావదక్షైః స్వరక్షణార్థం కేవలం పృథా వ్యాప్రియతే భవితవ్యస్వవి వత్ప్ర్యాదికం త్యావశ్యకతయా స్వయ మేవ భవతి న చైతజ్ఞానం త్యహో మూఢాః పశవ ఇవ శోచ్యా ఇతి తాత్పర్యార్థః. సంయమసికవాటోద్ధాటనా సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

౧౭

కల్క్షణమితి. తల్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, లక్షణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహ, ఉచలక్షణమేతత్ సరై వ్రసివాసరై స్సహేత్యర్థః, సువేలాచలకూటం సువేలాఖ్య గిరిశిఖర మధిరూఢోఽధిష్ఠితస్సక్, త్రికూట ఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజా చ గమ్యతే, తస్యచూడామణిం శిరోరత్నం, త్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానా మిత్యర్థః. రూపకాలంకారః. సింహలబ్ధీప ఇత్యప్తాదశబ్దీపేషు ప్రసిద్ధో యోద్వీపః అంతరీపం. ని. 'ద్వీపాః ౭స్త్రియా మంతరీప' మిత్యమరః. ద్వీర్గతా ఆపాః ౭స్త్రిన్నితి ద్వీపఇతి విగ్రహః 'సుప్తు పే'తి సమాసః. 'ఋహు'రిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారః. 'ద్వ్యంతయపసర్గభ్యోఽప ఈ'దీతికారాదేశః. స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం, పరమశోభావహతయా తస్యధ్వనంత్రీం మిత్యర్థః. అత్రైకదేశవర్త్యశిష్టచరంపరితరూపకం, విశ్వకర్షణో గీర్వాణ శిల్పిన్. ని. 'విశ్వకర్షానకరే తథా గీర్వాణశిల్పినీ'తి వైజయంతీ. నిర్దాణకాశలీం రచనా చాతుర్యం, విశ్వకర్షణా యావత్స్వకాశలం నిర్మితా మిత్యర్థః. అత్ర కాశలతత్కార్య యో ర్శేదేఽప్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిః, ఏలేనాస్యాసాధారణశిల్పసౌష్ఠ్యసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరా రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః లేహం, నివేశదరిం నియత నివాసగుహా మితి రూపకం, అనవరతం నిరంతరం బంధీకృతా ఉపగ్రహీకృతా యా అమరపురంధ్ర్యః సురసుందర్యః తాసాం బాహైర్వైత్రాంబుభిః. బాహునేత్రాంబు

దీకృతామరపురం శ్రీ బాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం ని రం త ర
 నేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతంగమదామ్బుపజ్జీల బాహ్యంగణో
 త్సంగాం లఙ్కా మవలోకమానస్తత్ర వైకత్ర సమున్నతం సౌధ
 మభివసన్తం సన్తమస మివ సదేహబంధ మంతికచరోదస్తవిమలముక్తా
 తపత్రనిభా త్సతారకేణ విభావరీపతినేన నేవ్యమానం వైమానికవధూ
 విధూయమాంధవళచామరద్వంద్వశోభిత మభిత శ్చలితమందాకినీపరీ
 ధూమయోరిత్యభిధానాత్, నద్యేవ మాతా యేహం తాని నదీమాతృకాణి నద్యంబుజీవన
 దేశభూతానీత్యర్థః. ని. 'దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్నప్రీహి పాలితః, స్వాన్నదీమా
 తృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః. తాన్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవన
 ప్రదేశాంతరాణిని యస్యాస్తాం, బంధీకృతసురసుందరీబాష్పాంబుప్రవాహి పరిపూరితో
 ద్యానవనమధ్య ప్రదేశా మిత్యర్థః. అత్రాసంబంధే సంబంధరూపాలికయోక్తిః. నిరంతర
 మనవరతం సేవార్థం రావణోపాసనార్థం సమాగతస్య సంప్రాప్తస్య ఇంద్రాదిదిగీశ్వరసంఘ
 స్యయే మాతంగాః విరావతాదిమత్తగణాః లేహం మదాంబునా పంకిలః పంకవాక్
 బాహ్యంగణోత్సంగో బహిర్భవచత్వరప్రదేశో యస్యాస్తా, మితి పూర్వవ దతిశయోక్తిః
 ని. 'ఉత్సంగో ముక్తసంయోగే వక్షస్సూర్ధ్వతలేఽపిచే'త్యుత్పలమాలాయాం. 'పంకిలే'
 త్యత్ర పిచ్ఛాదిత్వా న్నత్సర్థీయ ఇలచ్. బాహ్యేత్యత్ర 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చే'తి
 వక్తవ్యాత్ ష్యజ్, లఙ్కా మవలోకమానః అపేక్షమాణః, తత్ర లఙ్కాయాం చ,
 ఏకత్ర ఏకస్మిన్ప్రదేశే, సమున్నత మభ్యున్నతం, సౌధం, ప్రాసాద మిత్యర్థః. 'ఉపాన్వ
 ధ్యాన్వన' ఇతి కర్తృత్వం, అధివసంతం అధితిష్ఠంతం, సదేహబంధం మూర్తిమత్, సంత
 మసం వివ్వగంధకారమివ స్థిత మిత్యుత్పేక్షా. ని. 'ధ్వాంతేగాఢేంద్రతమసం
 ఠ్మిణేఽనతమసం తమః. వివ్వక్సంతమస' మిత్యమరః. 'దేహబంధ' మితి పాతే గృహీత
 శరీర మిత్యర్థః. 'వాహితాగ్న్యాది' ప్సితి నిష్ఠాయాః పరసిపాతః ఆహితాగ్న్యాది
 రాకృతిగణాః, అంతికచరేణ పార్శ్వవర్తినా ఉదస్తముత్క్షిప్తం యద్విమలముక్తాకప
 త్రం స్వచ్ఛసీర మాక్షికచ్ఛత్రం తస్మిభాత్తద్వ్యాజాత్. ని. 'వ్యాజేనీభో నా సద్వ
 శేత్రివ్వథో వాచ్యలింగకా'వతి నానార్థరత్నమాలా సతారకేణ ఆశ్విన్యాది నక్షత్ర
 యుక్తేన, విభావరీపతినా చంద్రేణ, సేవ్యమాన ముపాస్యమాన మిచేతి సాపన్న
 వోత్పేక్షా, విమానేన, చరంతీతి వైమానికాః దేవాః, 'చరంతీ'తి తక్, లేహం వధూ
 భ్యాం రమణీభ్యాం విధూయమానం పార్శ్వద్వయేఽపి సంవీజ్యమానం యద్ధవళచామర

వాహా మివాంజనాచల మఖిలజగద్విజయవర్ణావళీ మతినిర్ణాయకై రనేక సమీకాభిఘాతమగ్నభగ్నై రావణవిమాణకులిశాన్తై రుత్కిర్ణవిశాల వక్షఃస్థలఫలక మానీలతమాలసచ్ఛాయ మాచ్ఛాదితాభినవలోహిత పాటలపట మాపాటలసంధ్యారాగబంధురం కంధరమివ దదర్శ దశకం ధరమ్.

౫౭

ప. కోపా దుత్పతిత స్తదా హరిపతిః కోటిరముత్పాటితం

ద్వంద్వం పాండరవాలవ్యజనయుగళం లేనచ శోభితం ప్రకాశమానం, అతఏవ అభిరూప ఉభయతః, ఉభయపార్శ్వయో రిత్కర్థః. చలితౌ ప్రసృతౌ మందాకినీపరీవాహా గంగాప్రవాహా యస్యతం తథోక్తం, ని. 'జలొచ్ఛ్వాసాః పరీవాహా' ఇత్యమరః. అంజనాచలం కజ్జలకైల మివ స్థితమిత్యభూతోపమా, ఉత్పేక్షా వా మతభేదాత్, అఖిలజగతాం సమస్తలోకానాం యా విజయవర్ణావళీయః విజయజ్ఞాపకాక్షరవిన్యాసాః తన్నతినిర్ణాయకైః, తాదృగ్భృంశిజనకై రిత్కర్థః. అతఏవ భ్రాంతిమదలజ్ఞాం. అనేక సమీకేషు అసంఖ్యాతరణేషు అభిఘాతై స్సంప్రహారై ర్మగ్నాని సుదూరం ప్రవిష్టాని అతఏవ భగ్నాని విదళితాని యాని ఐరావణవిమాణకులిశాన్తాణి ఇంద్రగజదంతవజ్రము ఖానితై రుత్కిర్ణం విక్షిప్తం ఖచితం వికాలం యద్వక్షస్థలం తత్ఫలక మివ యస్యతం, అనీలతమాలసచ్ఛాయం సమంతాద్విసీలతాపింఛగుచ్ఛసమానకాంతి మభినవలోహితపట్ ప్రత్యగ్రశోణితపట్ పాటలః అయః పటః సః ఆచ్ఛాదితో వసితో యేన తంత ధోక్తం. ని. 'రుధిరాస్పర్శహితౌ స్రరక్షతజశోణిత మి'త్యమరః. అతఏవ అపాట లేన అత్యంతారుణేన సంధ్యారాగేణ బంధురం సుందరం, ని. 'బంధురం సుందరే నమ్ర' ఇత్యమరకేషు, కంధర మంబుధర మివ స్థితమిత్యైష్వేక్షా ఉపమావా. ని. 'కం వాణిచ మూర్ధ్నిచే' త్యమరః. దశకంధరం రావణం దదర్శ.

౫౭

కోపాదితి. తదా రావణదర్శనసమయే హరిపతి ర్వానరేశ్వరస్సుగ్రీవః, కోపా త్తద్దర్శనజనితామర్షాద్భేతోః ఉత్పతితః, రాహుధిష్ఠితసాధముద్దిశ్యేతికేషు. 'హతం చ రావణం యుద్ధే దర్శనాదవధారయే'తి శ్రీరామాయణవచనాత్, శ్రీరామసన్ని ధౌ స్వోక్తమర్థం సమర్థయితుం సత్వర ముత్థిత ఇత్కర్థః. వైరృతనాయకస్య రక్షాపఠే రావణస్య, ని. 'వైరృతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. కోటిరం ముకుట ముత్పాటితం,

కమిత్కుదకవాచకం మాంతావ్యయం, తస్యవచాద్యంజలేన ధరశబ్దేన వక్షీసమాసః కం ధరతీవినిగ్రహే, 'కర్తృణ్యణి' త్యణి కంఠార ఇతి స్సాల్.

చక్రే నైర్మతనాయకస్య సుదృఢీచక్రే చ వైభీషణం,
యుద్ధ్యా 'తత్ప్రభమావమానకుపితే నై తేన బుద్ధ్యా తతో
మాయా మస్య జగామ కోమలగుణగ్రామం స రామం పునః.

గ. తతో (విరచిత) తత్సాహసోపాలంభవిధినా దాశరథినా 'సప్త
స్త్ర్య మంత్రిభి స్సహ సమాదిప్త స్సాధిపృథుజశౌర్యశాలీ వాలినందనః

చక్రే, ఆకృవ్య భువి నిపాతయామానేత్యర్థః. 'ఆకృవ్య ముకుటం చిత్రం పాతయి
త్వాఽపతన్యు వీరి శ్రీరామాయణవచనం, తథా వైభీషణం విభీషణసంబంధినం,
కోటిరం, సుదృఢీచక్రే సుప్త దృఢీకృతవాక్, ఆభూతతద్భావే చివ్వి, రావణకోటిరవి
ఘటనేన విభీషణకోటిరసంఘటనం నిశ్చితం చకారేత్యర్థః. ఆత్రభవిష్యద్గర్భత్వేఽపి
సిద్ధపదమవాదా ద్భూతార్థప్రయోగః, అభతత్ప్రభమావమానకుపితేన స ఏవ ప్రథమః
ఆద్య స్తత్ప్రభమః తావత్సర్వంతం కుత్రాపి భంగాభావా త్రేనావమానేన అవజ్ఞయా
హేతునా, కుపితేన క్రుద్ధే నై లేన రావణేన సహ, యుద్ధ్యా ముష్టితలప్రహారై ర్విచి
త్రగతివిశేషై ర్యుద్ధం కృత్వా, తతః ఆస్య రావణస్య, మాయాం మాయాబలసమా
శ్రయారంభం, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, పున ర్భూయోఽపి, కోమలగుణగ్రామం రమణీయసకల
సద్గుణాభిరామం, రామం, జగామ ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ఏకస్మిన్నంతరే
రక్షోమాయాబలమథాత్మనః, ఆరంభ ముపసంపేదే జ్ఞాత్వా తం వానరాధిపః, ఉత్ప
పాత తదాకాశం చిత్తకాశీ చిత్తక్షమః' ఇతి, ఆత్రాతివిస్తరేణ వక్తవ్యార్థస్య సంక్షేపేణ
కథనా త్సంక్షేపా నామ గుణః, లక్షణం తూక్తం, కార్థులవిక్రీడితంపృక్తమ్.

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, తస్యసుగ్రీవస్య య త్సాహసం రావణోపర్యుత్పత
నరూప మవిచారకృత్యం తస్యోపాలంభవిధిః నిందావచనరచనా స విరచితః కృతః యే
న సః, తథోక్తేన, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'అసంమంత్త్ర్య మయా సార్థం త దిదం
సాహసం కృతం, ఏవం సాహసయ్యుక్తాని న కుర్వంతి జనేశ్వరా' ఇతి విరచితసుగ్రీ
వోపాలంభనేత్యర్థః. ని. 'య స్సనిద ఉపాలంభ' ఇత్యమరః. దాశరథినా శ్రీరామే
ణ కర్తా, మంత్రిభిస్తుగ్రీవవిభీషణాద్యమాత్రైస్సహ, సమంత్ర్య దూతప్రేషణస్య
రాజధర్మత్వా త్సమ్యుగ్విచార్య, సమాదిప్తః, 'గత్వా సౌమ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్వ
చనా దిద మిత్థాదిని ఆజ్ఞప్తః, సాధిష్ఠేన బాధతరేణ భుజశౌర్యేణ బాహుపరాక్ర
మేణ కాలరేఽభీక్ష్యమితి తథోక్తః, 'బహుళ మాభీక్ష్య' ఇతి ణినిః, 'సాధిష్ఠే' త్యత్ర
'అంతికబాధయోర్మేదసాధా' వితి సాధాదేశః, వాలినందనః అంగదః, సలీలం నలిల

సలీలం సాల ముల్లంఘ్య లక్ష్మం ప్రవిశ్య నిశ్శబ్దో నృశంసమితి
శశంస నిశిచరపతిమ్. ౫౯

ప. సోఽహం ప్లవంగమపతే స్తనయ స్త్వదీయ

నిశ్వాసో¹గంధినిజవాలధిమండలస్య,

కాలస్య దూషణఖరత్రిశిరోముఖానాం

పాలస్య మాం రఘుపతే రవధేహి దూతమ్. ౬౦

రక్షఃపతే రఘుపతే ర్నయనం తృతీయ

మాస్కందనీయమితి హా మనుషే కళత్రం,

సం, సోత్పతనపాటవ మిత్యర్థః. సాలం ప్రాకార ముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య, ని. 'ప్రాకారో
వరణ స్సాల' ఇత్యమరః. లంకాం, ప్రవిశ్య, నిశ్శబ్దో నిర్భీకస్సక్, నృశంసం పాపిసం,
తం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ. శశంస ఉవాచ. ౫౯

అ. తప్తృకారమేవాహ. — సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః, తత్రాదౌకస్త్యం
కన్యవా దూత ఇత్యాశంకాయా మాహ. — హే పాలస్య, సః ప్రసిద్ధోఽహం, త్వదీయ
నిశ్వాసానాం తావతోచ్ఛ్వాసానాం గంధః ఆమోదః సంబంధో వాఽస్యాస్తీతి తథోక్తం
నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్య తస్య, వాలేన త్వాం నిబధ్యకే నీక్షేప్త
వత ఇత్యర్థః. ని. 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో' రితివిశ్వః ప్లవంగమపతే
వాలినః, తనయః, తథా మాం, దూషణఖరత్రిశిరోముఖాని ముఖ్యాః యేషాం లేషాం
రాక్షసానాం, ని. 'ముఖంతు వదనే ముఖ్యే తోలే ద్వారాభ్యుపాయయో' రితి యాదవః.
కాలస్య అంతకస్య. ని. 'కాలో దండధర శ్చౌద్ధదేవో వై వస్వతోఽస్తక' ఇత్యమరః.
రఘుపతే శ్రీరామస్య, దూత మవధేహి జానీహి, నిజస్వరూపకథనావదేశేన తదీయ
మర్తోద్ధాటన మిత్థం కృతవానిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

రక్షఇతి. హేరక్షఃపతే, రఘుపతే. తృతీయం నయనం, తృతీయనేత్రరూప
మిత్యర్థః. అత ఏవ రూపకాలక్ష్మరః, ఏలేన రామస్యాత్మవస్త్రేహాస్వదత్తం రావణ
స్యాతిమరాక్రమత్వంచ సూచ్యతే, కళత్రం భార్యాం సీతామ్. ని. 'కళత్రం శ్రోణి
భార్యయో' రిత్యమరః. ఆస్కందనీయ మాక్రమణీయ మితి, మనుషే అవబుధ్యసే, హా,
అత్తవినాశహేతుభూతేయ మితి న జానాసీతి విషాద ఇత్యర్థః. ని. 'హవిషాదశుగ్రా
ప్సి' త్యమరః. కథమివ మదేన అంధో వివేకశూన్యః, అత ఏవ మందాకినీమధుకరః

అమ్మోజ మిత్యళికసంభవ మఱి శమ్మో

ర్పందాకినీమధుకర స్తు యథా మదాంధః,

౬౦

గ. కిష్కా.

ప. ఏకం హైహయసంభవాత్పరిభవాత్ 'హ్లానం ద్వితీయం పున
రైత్యేద్రా'వినయా తృతీయ మపి మే తాతాహితా దైవకృతాత్,
ఇత్థం త్వచ్చరితైః పితామహా²ముఖాన్యేకం వినై వాభవం

వియద్గంగాసంవరణశీలో భృంగః, తుశబ్దోవ్యవచ్ఛేదకః, శమ్మోః త్ర్యంబకస్య ఆళిక
సంభవం లలాటస్థమ్, ని. 'లలాట మళికం గోధి' రిత్యమరః, అఱి అగ్న్యత్తకం నేత్రం,
అమ్మోజ మితి, యథా మమతే, తద్వత్ సోఽప్యాత్తవినాశహేతుభూతమేతది న
కావాలీత్యర్థః. మందాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభవేన తత్పద్యకలలాటనేత్రే అమ్మోజ
భా³) విజననార్థ మిత్యవగంతవ్యం, ఉపమాలజ్కారః. వృత్తం పూర్వవత్.

అ. వక్తవ్యావృత్తమపి విద్యత ఇత్యాహ.—కించేతి.

౬౧

అ. తదేవాహ—ఏకమితి. హేదైత్యేంద్ర, హైహయసంభవాత్ కార్తవీర్య
కృతాత్పరిభవాత్, కారాగారనిక్షేపరూపరిరస్కారాద్ధే⁴ః. ని. 'అనాదరః పరిభవః
పరిభావ స్తిరస్మియే' త్యమరః. ఏకం పితామహముఖం, హ్లానం ఖన్నం మత్కులనన్ద
నస్య పరిభవస్సంప్రాప్త ఇతి లేజోహీనమభూదిత్యర్థః. తథా అవినయాత్ లోకవి
ద్విష్టాచరణరూపత్వదీయదుర్నయాత్, † ద్వితీయం ముఖం, హ్లానం తథా మే మమ,
తాలేస పిత్రా వాలినా అహితా ద్విరచితా దైవకృతాత్ వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణ
రూపా ద్వికారా తృతీయ మపి ముఖం, హ్లానం. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, త్వచ్చరితై
స్తావకదుర్వాప్యపారైః, పితామహస్య చతుర్ముఖస్య ముఖాని వదనాని. ఏకమేవ వినా
శ్రీణి ముఖాని, హ్లానా నృభవన్, బభూవురిత్యర్థః. తచ్చ, తద పృథవీష్టమేకంముఖ
మిత్యర్థః. ఏవ ముక్తరీత్యా, హ్లానం, న విధేహీ నకురుష్వ, అతస్త్యయా మైఖిలీ, దాశ
రథయే, దేయా దాతుం యోగ్యా, అన్యథాతన్మృగ మపి ముఖత్రయావశిష్ట మపి హ్లానం

† దైత్యేంద్రే బలీంద్రవిషయ అవినయాత్తవత్కృతదుర్నయాత్, తదుక్తం
మహానాటకే. 'రేరేరావణ రావణాః కలి బహూనేతా న్వయం శుశ్రుమ, ప్రాగేకః
కిల కార్తవీర్య సృపత్యేద్దోర్దండపిండికృతః, విశానర్తనదాకితాన్నకబలాదైత్యేంద్ర
దానీజదైరస్యం వత్తుమపిత్రపామహ ఇహత్వం లేషు కోఽన్యోఽఢవా.' ఇత్యన్యే.

1 గ్లానమ్. 2 సుఖాని.

స్తవైకం న విధేహి దాశరథయే దేయా త్వయా మైథిలి. ౬౨

ప. కొదేరస్య చ పుష్పకస్య హరణం కైలాసవిక్షేపణం
దిక్పాలాక్రమణం చ జల్పసి ముహుః కింవా యశ స్తానతా,
వేషం ¹సంయమినాం విధాయ విజనే దేవీం వనే జానకీం
వేగా దాహరతా త్వయాఽద్య రచితం వీరవ్రతస్యోచితమ్.

గ. కిం బహునా.

౬౩

ప. పూజోపహారరచనాయ పురా పురారే

భవిష్యతీత్యర్థః. కూటస్థబ్రహ్మణో లజ్జావిముఖతాం విదధత స్తే ధిగ్జీవిత మితి భావః.
ఆత్ర పితామహముఖత్ర యష్టానతాఽసంబంధేఽసి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.
కాద్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

౬౪

కాదేరస్యేతి. కుదేరస్యేదం కాదేరం. 'తస్యేద' మిత్యర్థః, తస్య, పుష్పకస్య పుష్ప
కాఖ్యువిమానస్య, హరణ మవహరణం చ, జ్యేష్ఠభ్రాతరం జితాత్వా తదీయపుష్పకహరణేన
మహాపారుషం కృత మితిసోట్టుంతనోక్తిః, కైలాసవిక్షేపణం హరనివాసకైలాసోలనేన
చ బాహుబలం చ విద్యత ఇతి స్వామిద్రోహకరణం, తదధస్తాద్విలీయం బలం నిరూపిత
వానసీతి మర్తోద్ధూటనోక్తిః, దిక్పాలానా మింద్రాదిదిద్ధర్వాదాపాలకానాం ఆక్రమణం
ఆస్కందనంచ. సాంకర్యసిరాసపూర్వకం లోకం పరిపాలయతాం సాధూనా మింద్రా
దీనాం చాపరాధకారిణ స్తవ దురాత్మత్వం కిం వక్తవ్యమిత్యాతతాయితోక్తిః, ముహుః
పునః పునః. జల్పసి కథయసి, తావతా పుష్పకాద్యాహరణాదినా, కింవా, యశః కీర్తిః,
న కిమపీత్యర్థః. కుత స్సంయమినాం సన్న్యాసి నాం, వేషం కాషాయదండధారణరూపం
నైషధ్యం, విధాయ స్వీకృత్య, కపటసన్యాసీభూత్వేత్యర్థః. విజనే వనే నిర్జనారణ్యే,
దేవీం పూజ్యాం, జానకీం, వేగాత్, శ్రీరామదర్శనే సద్య ఏవ నిపాతో భవే దితి
సముత్పన్నభయసంభ్రమాత్, ఆహరతా, త్వయాఽద్యేదానీం, వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య,
ఉచితమమరూపం, రచితం కృతం, సకలలూకశ్లాఘ్యం జానకీం శ్రీరామసమక్షం
చాశ్చేణావహరతా త్వయా సమ్యక్పారషం ప్రకటిత మిత్యర్థః. వృత్తం పూర్వవత్.

ఆ. నిగమయతి—కింబహునేతి. బహూక్త్యా కి మిత్యర్థః.

పూజేతి. పురా పూర్వం, పురారే రీశ్వరస్య. పూజాయాం ఉపహరరచనాయ
నైషధ్యకరణార్థం, నవమ, మూర్ధమ శిరస్సు, భృశ్చేష సత్కు, యచ్ఛిరః, దశమ మిత్యర్థః.

శ్చిన్నేషు మూర్ధను నవస్వవశేషితం యత్,

దేవ స్త దద్య కుతుకీ దశమం శిర స్తే

రామో బలిం రచయితుం రణదేవతాయై.

౬౪

గ. ¹అనన్తర మరుంతుదాభాషణరోషణేన రావణేన ²గృహ్యతాం గృహ్యతా మయ మితి సరయ మాదిష్టా నవలమ్బితభుజప్రకోష్ఠా నాశ రా శ్చతుర శ్చతురోఽయం భుజంగా నివ విహంగాధిపో గృహీత్వా దివి సముత్పత్య నిపాత్య చైతాన్ పాదేన తత్ప్రాసాదశృంగం శిరో భంగ మివ రిపో ర్విభిన్ద న్నవిందన్ కమ ప్యాత్తనః ప్రతిరథం (పీఠజ్ఞీ-

అవశేషిత మవశిష్టం కృతం, తత్రే దశమ మిత్యర్థః. దేవః వీరలక్ష్మ్య ద్యోతనశీలః శ్రీరామః, ఆద్య ఇదాసీం, రణదేవతాయై రణశక్త్యై, బలిం పూజోపహరం, రచయితుం కర్తుం, కుతకీ కాతుకవాన్, స్వాపరాధం నివేద్య పున ర్జ్ఞానకృప్రదానే క్షీప్రమేవ రామః త్వాం నిహనివ్యతీతి భావః. ని. 'బలిఃపూజోపహరే చ కరే దైత్యాంతరేఽపి స' ఇతి. నానార్థరత్నమాలా, వసంతలిలకావృత్తమ్.

౬౪

అనంతర మితి. అనంతర మంగదవచనానంతరం, అరు న్నదలీత్యరుంతుదం మర్త్య స్పృక్ తేన భాషణేన హేతునా, రోషణేన రోషవతా, కర్తరి ల్యుః, రావణేన, ఆయం వానరో, గృహ్యతాం గృహతా మితి చాపలా ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికా, రోహితీరేకాచ్చ సంభ్రమః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, సరయం సత్వర మాదిష్టా నాజ్ఞప్తాన్, అతఏవాలమ్బితా గృహీతా భుజయోః బాహ్వోః ప్రకోష్ఠా కూర్పరాధః ప్రదేశౌ చ యై స్తాన్, ని. 'కక్ష్యాంతరం ప్రకోష్ఠశ్చ ప్రకోష్ఠః కూర్పరా దధ' ఇతి శాశ్వతః. చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఆశరాన్ రాక్షసాన్, చతురః తత్కాలకర్తవ్యబుద్ధివశలః, అయ మంగదః, విహంగాధిపో గరుత్మాన్, భుజంగాన్ సర్వా నివ, గృహీత్వా, దివి అంతరిక్షే సముత్పతోగ్నిర్జ్వలత్య, ఏతా నాశరాన్, నిపాత్య భువి పాతయిత్వా చ, పాదేన, తత్ప్రాసాదశృంగం రావణ సౌధశిఖరం, రిపోః రావణస్య శిరోభంగం శిరోవిదారణమి వేత్సురేన్నేక్షా, విభిందన్ విదారయన్, తథా ఆత్మనః, కమపి, ప్రతిరథం ప్రతిభట మవిందన్ అలభ

† 'ప్రాసాదశృంగంపరాంగమివే'తి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః, పరాంగం శిర ఇవే త్యర్థః. ఆత్మశ్చపాతేవిభిందన్నిత్యత్రాన్వయాసాంగత్వాత్.

1 ఏవమరున్దదభాషణ, 2 గృహ్యతామయం నిగృహ్యతామితి. 3 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

కంతోపకంఠభువః) పజ్జీరథభువో వివేశ నివేశమ్.

౬౫

ప. రఘుతనయ స్తతో విదిత రావణదుర్వినయః

కుపితమనా మనా గివ దధే కుటిలాం భుక్కుటిం,

అథ పరివపురై రాశరపురం హరయస్సరయం

యుగవిగ మే యథా యుగపదమ్ముధిమార్వశిఖాః.

౬౬

ప. తతో మద¹పరిష్టవప్లవగవీర²సాం రావిణ

క్షణక్షుభితకోణప ప్రకరపాణికోణానాతః,

మాన స్సక్, పజ్జీరకంతోపకంఠభువః రావణనికట ప్రదేశాత్, పజ్జీరథభువో దశరథ నందనస్య శ్రీరామస్య, నివేశం శిబిరం, వివేశ ప్రవిష్టవాక్.

౬౫

రఘుతనయఇతి. తతోఽంగదప్రవేశానంతరం, రఘుతనయః రఘునందనః, విదితః అంగదవచనాత్ విజ్ఞాతః రావణదుర్వినయః సీతా ప్రత్యర్పణాభావమాపరా వణదుర్నితి ర్యేన న, తథోక్తః, ఆతపివ కుపితమనాః కోపావిష్టచిత్త స్సక్, మనాగ్ధీ రోదాత్తత్వాదీవత్, ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే, 'ఇవేతీషదథోపమావాక్యా లంకారే'ప్యితి గణవ్యాఖ్యానే, భుక్కుటిం భూభంగం, కుటిలాం వక్త్రం, దధే ధృత వాక్, ఆధానంతరం, హరయో వానరాః, యుగవిగమే ప్రళయే, యుగపదేశవార మేవ, అంబుధి మార్వశిఖాయథా బడబానలజ్వాలా ఇవ ని. 'ఘోర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః. 'ఇవవద్వాయథాశబ్దా' విత్యాచార్యదండ్యనుకాసనం, సరయం సత్వరం, ఆశరపురం, లంకాం పరివపుః పరివేష్టయామానుః, ఉపరురుధురిత్యర్థః. ఉప మాలంకారః.

౬౬

తతఇతి. తతః లంకాపరోధానంతరం, సమంతా ద్రావ స్సంరావః కోలాహలః ఇతి యావత్. ని. 'ఆరవారావసంరావే' త్యమరః, తస్యభావ స్సంరావిణం. 'అభి విధా భావ ఇను' ణితి భావాధే ఇహ. 'అణినుణ' ఇతి స్వాధేఽబ్బిత్వయః ఆది వృద్ధిః, ఇనణ్యనపత్య' ఇతి ప్రకృతిభావః. † మదపరిష్టవానాం దరోపేదితానాం ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సాంరావిణక్షణే కోలాహలకారే తదుత్పవే వా. ని. 'నిర్వాహపారస్థితౌ' కాలవిశేషోత్పవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. క్షుభితః క్షోభం ప్రాప్తః యః కోణపప్రకరః రాక్షసనివహః. ని. 'రాక్షసః కోణసః క్రవ్యా' దిత్వ

† అత్రాయంక్రమః అభివిధిర్వాస్తవీ, సంపూర్వకా ద్రుధాతో ర్భావే వ్యాప్తా గమ్యాయా మినుణి అణి చ సాంరావిణ మితి, వ్యాప్తవృద్ధి ని రిత్యర్థః.

1 పరిష్టవత్. 2 సంరంభణ.

రవై రథికభైరవై రుపరురోధ రోదోస్తరం

తరంగితఘనాఘన స్తనితబంధుభి ర్దుందుభిః.

౬౭

గ. తేన సమంతతః కందళతా దళయతేన జగంతి దుందుభినిర్ఘోషేణ
రోషేణ చ ప్రేర్యమాణాః⁽¹⁾ ప్రబుధ్ధాః కేసరిణ ఇవ గిరికందరాస్తందిరా
నిర్గత్య గత్యస్తరాయసంధాయకాన్యపత్యానీవానిమిత్రా² న్యవిలో

మరః. తస్య పాణిరోణేన హస్తప్రదేశేన అథవా పాణౌ యః కోణః వాద్యవాదన
దండవిశేషః. ని. 'రోణో వీణాదివాదన' మిత్యమరః, తేన ఆహతః తాడితః వాదితః,
దుందుభిః రణభేరి. ని. 'భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమా' నిత్యమరః అధికభైరవైః, అత్యం
తభీషణైః, తరంగితం అవిచ్ఛిన్నం యద్దనాఘనస్తనితం వర్షకాబ్జగర్జితం' తస్య బం
ధుభి స్తత్సృతై రిత్యర్థః. అత ఏవోపమా. 'జ్ఞాతిసోదరబంధాద్విశిష్టాః సాదృశ్యవాచ
కా' ఇత్యాచార్యవందీ. ని. 'శక్రఘాతక మత్రేభవర్షకాబ్జా ఘనాఘనా' ఇత్యమరః.
రవైః భాంకారైః, రోదోస్తరం ద్యావాభూమిమధ్యకుమారం, ఉపరురోధ ఆవృణోత్,
రాక్షససమర సన్నాహభేరిభాంకార స్సర్వత్ర వ్యాప్తోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర దుస్తుభిరే
వాణాం రోదోంతరోవరోధాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. పృథ్వీ
పృథ్వు.

౬౭

లేనేతి. సమంతత స్సర్వత్ర, కందళతా వ్యాఘ్రవతా, అతఏవ జగంతిభూర్భు
వస్సర్వరోకాః, దళయతా విదారయతేవేత్త్యుత్పేక్షా, తేన పూర్వోక్తేన, దుందుభి
నిర్ఘోషేణ, రోషేణ వాసరసాంరావిణజనితామర్షేణ చ, ప్రేర్యమాణాః, అత ఏవ గిరి
కందరా ద్గిరిదరీభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ' త్యమరః. ప్రబుధ్ధాస్సు
ప్రోథితాః, కేసరిణ స్పింహాఇవే త్యుపమా, మందిరాలి మందిరేభ్యః, నిర్గత్య నిష్క్ర
మ్య, గత్యంతరాయసంధాయకాని క్షప్తజనీత్యాదిసిషేధవచనపాదగ్రహణాదినా
గమనవిఘ్నకారీణి. ని. 'విఘ్నోంతరాయః ప్రత్యాహ' ఇత్యమరః. అపత్యాని
నందనాని వేత్త్యుపమా. ని. 'అహుర్ద్వహితరం సర్వేఽపత్యం తోకం తయో స్స మే'
ఇత్యమరః. అనిమిత్రాని ప్రతికూలవాతాదిదుశ్శకునాని అవిలోకమానా, అగణయంత
ఇత్యర్థః. సమరపారవశ్యా దితి భావః. తథా విమానాధిగతాః వ్యోమయానాధిష్ఠితాః
యావిబుధసీమంతిస్యః సురసుందర్య స్తాభి స్సహ, విజహీర్షయా విహరణేచ్ఛయేవేతి,
హేతూత్పేక్షా, రణేఽభిముఖభూయ హతానాం సురసుందరీసంభోగలాభా దితిభావః.

కమానా విమానాధిగతవిబుధసీమన్తినీభి స్సహ విజిహీర్షయేవ ప్రస్థాన
సమయకరిష్ణానముఖి స్సుముఖిరవ్యగణయన్తో నిరస్తరజ్వలితః¹ పానలన
యనః² తారుణాలాతశతనిపాతవిత్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశ పర
వశా³ దిశాముఖి² ముఖరశివారవాప్రేడిత³ డ్వేళితవ్యాకులీకృత
కులమహీధ్రాః గృధ్రాయతపః³ విత్తేపాకులపతాకానీకా స్సుముత్తుంగశ

విపూర్వా ధరతే స్సన్నంతాల్ ప్రీయా మప్రత్యయే టాప్, ప్రస్థానసమయే రణ
ప్రయాణకాలే, పరిష్టానముఖిః విష్ణువదనాః, పితచ్చ దుర్నిమిత్త మితిభావః, 'స్వాంగా
చోచ్చపరస్థనా దసంయోగోపధా'దితి జీప్, సుముఖిః గ్నిజపథూర వ్యగణయంతః,
అనాద్రియంత ఇత్యర్థః. తథా నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలన్ కోపవీవ ఆన
లో యేష తే తథోక్తాః నయనః¹ నేత్రాంతా స ఏవ అరుణాలాతశతాని అనేకా
రుణోల్కా ఇత్యర్థః. ని. 'అలాత ముల్లుకం జ్ఞేయం నపుంసక మిదం ద్వయ'మితి
ప్రతాపమూర్తాండః. లేహం శతస్య నిపాతాల్ ప్రసారాల్ యో విత్రాణః భయం
ఉల్లుకదర్శనే వారణా దిభ్యతీలి ప్రసిద్ధిః, తస్మా చ్చలితాః విమర్దగతాః యే నిజవా
రణాః ఆత్మీయగణాః లేహం నివారణావేశే మార్గప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః
అనవధానా ఇత్యర్థః, తథా దిశాముఖేషు దిగంతరాశేష ముఖరాః దుర్నిమిత్తకయా
అశుభసూచకవాదనతత్పరాః యాః శివాః క్రోధైరః తాసాం రక్షైః రుక్షైః ఆప్రేడి
తాని, ద్విప్తీరుక్తాని. ని. 'శివా హరితక్రోష్టే'తి వైజయంతీ. ఆప్రేడితం ద్విప్తీ
రుక్తమిత్యమరః. డ్వేళితాని సింహనాదాః. ని. 'డ్వేళితాను సింహనాదస్సాన్య'
దిత్యమరః. భావేక్తః, తైర్వాక్యకులీకృతా స్సంకులాః కృతాః కులమహీధ్రాః
కులవర్జితా యైస్తే గృధ్రాణాం కంకానాం యే ఆయతాః విస్తృతాః పతా ప్రేహం
విత్తేప్రైః ప్రేరణైః ఆకులాని సంకులాని పతాకానీకాని పతాకాయుక్త సైన్యాని యే
హం తే తథోక్తాః, ని. † 'అసికంతురణేనైన్య' ఇత్యమరః, కంకాధిష్ఠితపతాకావంత
ఇతిభావః. 'అనస్తమ్యుర్లోక్నికటే చరంతి గృధ్రా'దయో మూర్ధ్ని గృహ్లోర్ధ్వ
భాగే' ఇతి ప్రసిద్ధిః, తథా సముత్తుంగా ఆత్యున్నతా శ్చ యే శతాంగసంఘాతాః

† 'గృధ్రాయతపః³ విత్తేపాకులపతాకానికాయపానరుక్త్యసముత్తుంగశతాంగ
సంఘపరిగతా' ఇతి ప్రాచీనపాఠే విత్తేపకృతం పతాకానికాయపానరుక్త్యం యేహం
లేచ సముత్తుంగాశ్చ శతాంగారథాస్తేహం సంఘైః సమూహైః పరిగతాః పరివృతా
ఇత్యర్థః.

1 నిజాశయా. 2 ముఖరిత. 3 డ్వేళితాకులకులమహీధ్రాః.

తాజ్ఞసంఘాతపరిగతా నితాన్తనిశిత కృతాన్తదంత్రాఖరతరపట్టసప్తసే
పరశుగదాముసలపరిఘద్రుఘణకృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతాన
సంవీతా ఇవ వింధ్యకూటాః పూర్వాధాతిక రాశికాలాయసకంకటాః
వికల్పా ఇవ కల్పాంబుదానాం వృక్షయ ఇవ కాశరాత్రేః వివర్తా ఇవ
కలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరా స్సంగరాంగణ మవతరన్త
స్సమీరయంతో వీరవాదా నాదాయ శరాసన మాసారై రివ గిరి మ

అయశస్యన్తనబృందాని తత్పరిగతాః, తదారూఢా ఇత్యర్థః. ని. 'శతాంగ స్వందనో
రథ' ఇత్యమరః. తథా సితాంత మత్యంతం నిశితా స్తీక్ష్ణాః యాః కృతాంతస్య యమ
స్య దంత్రాః దంతవిశేషాః తద్వ త్తరతరాః నిశితతరాః యే చట్టనాః వికాలనన్ని వేశ
ఖడ్గవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతావరపర్యాయాః క్షేపణీయాః అయుధ
విశేషాః తదుక్తం వృత్తికారేణ 'అకర్తరీచకారకేసంజ్ఞయా' మిత్యుక్త ప్రాస్యంత ఇతి
ప్రాసా' ఇతి, పరశవః కుతారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలాని అయోగ్రాణి పరిఘాః
అయోమయదండవిశేషాః. ని. 'పరిఘః పరిఘాతక' ఇత్యమరః, ద్రుఘణాః ముద్గరావర
పర్యాయాః అయోమయగదాః. ని. 'ద్రుఘణే ముద్గరఘనా' విత్యమరః, కృపాణాః
కరవాలాశ్చేతి ద్వంద్వః. ని. 'కాక్షేయకో మండలాగ్రః కరవాలః కృపాణవ' దిత్య
మరః తాన్ అయుధవిశేషాన్ ధారయంతి తాచ్ఛీత్యేనేతి తథోక్తాః, తాచ్ఛీత్య
ణినిః. తథా దారుణా భయంకరాః యే అజగరసంతానాః మహాకాయసర్పవిశేషాని
కాయాః తై స్సంవీతా స్సంవేష్టితా వింధ్యకూటా వింధ్యాచలశిఖరాణీవేత్యుపమా.
ని. 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరంశృంగ' మిత్యమరః, అతికరాణాః అత్యంతభీషణాః కాలా
యసకంకటా లోహమయైరశ్చదాః తే పూర్వా అముక్తా యైస్తే తథోక్తాః. ని. 'కరాణో
దంతురో తుంగే భీషణే వైకృతేఽపిచ, ఉరశ్చదః కంకటక' ఇతివైజయంతీ, తథా
కల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల మేఘానాం వికల్పా ఇవ కాశరాత్రేః ప్రళయకాలరా
త్రేః వృక్షయః మూర్తయఇవ, కలికాలస్య మహాఘోరకలియుగసమయస్య వివర్తాః
పరిణామవిశేషా ఇవ, ప్రతీయమానా ఇత్యుత్పేక్షా, తథా కలస్యచ యమస్యాపి,
భయంకరా భయప్రదా, ఇత్యుతిశయోక్తిః, 'మేఘుర్నిభయేఘ కృష్ణ' ఇతి భిశి ముమాగ
మః, సంగరాంగణం యుద్ధభువం, అవతరంతః ప్రవిశంతః. వీరవాదాన్ ఛిందిభిందీ
త్యాదివీరాలాపాన్, సమీరయంతః ఉచ్చాయన్తః, రక్షిభటాః రాక్షసయోధాః,
శరాసనం కార్తుకాణీకృర్థః, ఆదాయ స్త్రీకృత్య, అమృతదరాః మేఘాః, అసారైః
ధారాసంపాతైః, వి. 'ధారాసంపాత అసార' ఇత్యమరః, గిరిమి వేత్యుపమా, దూరా

మౌఖ్యధరా దూరాపాతిభి శ్శిలీముఖై ర్వలీముఖబల మఖల మక్షోభ
యస్త రక్షోభటాః. ౬౮

ప. తతో నఖధుతాయుధ స్తరుపరిత్రుటత్తోమర
శ్శిలానిహతముద్గర శ్శిఖరిభిన్నమత్తద్విపః,
స్వపక్షవిజయైషిభి ర్ద్విని సురాసురై రాతురై
రలక్షీ హరిరక్షసా మతిభయజ్జర స్సంగరః. ౬౯

గ. క్రమేణ చ కుపితకపివీర¹దూరీకృతనైర్మతవీరభుజప్రతాపానల
ఇవాస్తం భజతి ²భానుమతి మథితాయుధికగళనాళప్రణాళివీరాహి
పారిభిః అత్యున్నదూరప్రసాంభిః, శిలీముఖైర్పాణైః, అఖలం, వలీముఖబలం, వానర
నైస్య, మక్షోభయంత, క్షోభమనయ న్నిత్యరః. ౬౮

తత ఇతి. తతః విక్షోభణానంతరం, నవైః వానరసభైః ధుతాని విక్షిప్తాని ఆయు
ధాని రాక్షసప్రయుక్తబాణపట్టసాద్యాయుధాని యస్మిన్ స తథోక్తః, తరుభిః పరిత్రు
టంతః పరితో విశిర్యంతః తోమరాః దండవిశేషాః యస్మిన్ స తథోక్తః, శిలాభి ర్విహ
తాః విదళితాః ముద్గరా యస్మిన్ తస్య తథోక్తః, శిఖరిభిః పర్వతైః భిన్నా విదారితాః
మత్తద్విపా మత్తగజాయస్మిన్ తస్య తథోక్తః, అతవివాతిభయంకరః అతిదారుణః,
హరిరక్షసాం వానరాణాం, రాక్షసానాం చేత్యర్థః, సంగరోరణః స్వపక్షయో ర్వానర
రాక్షసబలయోః విజయ మిచ్ఛంత్యాకాంక్షంతఇతి తథోక్తై రత ఏవాతురై రత్యంత
వ్యగ్రచిత్తైః, 'అవరై' రితి చ పాఠః, దివ్యంతరిక్షే, స్థితై స్సురాసురై ర్దేవదానవై
రలక్షీ దృష్టః, 'చిణ్ భావకర్త'ణో'రితి చిణ్. 'చిణ్ ల'గితి లుక్, సురాసురై రిత్యుక్త
'యేషాం చ విరోధ క్షాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకవచ్ఛావః. యత ఏషాం కార్యత
ఏవ విరోధో వ్యాఘ్రాదేవ న్న క్షాశ్వతిక ఇత్యాహుః, అథవా సురై స్సంగతా అసురా
మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమానః. ఉత్తరపదలోపశ్చ, న తు సురా శ్చ అసురా శ్చేతి
ద్వంద్వః. అత్రహి 'యేషాం చ విరోధక్షాశ్వతిక' ఇత్యేకవచ్ఛావస్సాన్యో పృథ్వీ
పుక్తమ్. ౬౯

ఆ. ఇత్థం ప్రవృద్ధయుద్ధసంరంభయోరుభయబలయో స్సంధ్యాసమయః ప్ర
వృత్త ఇత్యాహ. — క్రమేణేతి. కించేతిచార్థః క్రమేణకాలక్రమేణ. కుపితైః రాక్షస
సంప్రహరప్రస్థైః కపివీరైః వానరభటైః దూరీకృతః దూరతోఽపాస్తాః యః సై ర్యత
వీరాణాం రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలో బాహుప్రభావాన్నిః తస్మిన్నిత,

లోహితసదీపూర ఇవ దూర మస్తరితహరిదంతరాభోగే సంధ్యారాగే
సముదంచితే విక్రాంతహరినఖాక్రాంతదంతావళవిపులకుంభస్థలముక్త
ముక్తాకలాప ఇవ విజృంభమాణేనియతి ¹తారాగణేరణరభసచలిత²రథ

భానుమతి సూర్యే, అస్త మదర్శనం, భజతి సతి, అస్త మితి మకారాంత మవ్యయం'
ని. 'అస్త మదర్శన' ఇత్యమరః. సూర్యపక్షే అస్తమస్తాచలమ్, ని. 'అస్తస్తు చరమత్వభృ'
దిత్యమరః. తథా ఆయుధం ప్రహరణ మేషా మిత్యాయుధికాః 'ప్రహరణ'మితి తక్.
మథితాని చ్చిన్నాని యాన్యా యుధికానాం గళనాశాని తాన్యేవ ప్రణాళ్యః జలనిర్గ
మనమార్గాః తాభ్యః పరివహతి ప్రవహ తీతి తత్పరివాహీయో లోహితసదీపూరః శోణిత
సరిత్ప్రవాహః తస్మిన్నివ, సంధ్యారాగే, దూరం, సర్వత్రేత్యర్థః, అంతరిత, ఆచ్ఛాదితః
హరిదంతరాభోగః దిగ్విస్తారో యేన తస్మిన్ తథోక్తే సతి, దిక్షు వ్యాప్రియమాణేషు
సన్నిత్యర్థః, విక్రాంతాః పరాక్రమవంతః యే హరయః కవయస్త ఏవ హరయ స్సింహా
ఇతి వైష్ణవపాదకం. ని. 'యమాని లేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహంశుకాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు
హరి ర్నా కపితేలిప్సి'త్యమరః, లేషాం సఖై రాక్రాంతాని విదారితాని యానిద. తావ
శానాం మహాగజేంద్రాణాం విపులకుంభస్థలాని తైః ముక్తః త్యక్తః యః ముక్తాకలాపః
మాక్షికప్రకరః తస్మిన్నివ, తారాగణే నక్షత్రమండలే, వియత్యాకాశే, ని. 'వియ
ద్విష్ణుపదంవాతు పుంస్యాకాశవిహాయసి' ఇత్యమరః, విజృంభమాణే సతి, గజానాం ము
క్తాకరత్వముక్తమ్. 'కరీంద్ర జీమూతపరాహశంఖ మత్స్యహిశుక్త్యధ్వవజేణుజాని, ము
క్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే లేషాం తు శుక్త్యధ్వవ మేవ భూరీతి [†]తథా రణరభసేన
సమరసంభ్రమేణ చలితం ప్రవృత్తం య ద్రథతురగపదాతిగజం సేనాంగత్వా ద్వంద్వై
కవద్భావః, తస్య పదైరాహతం అవదారితం యద్విశ్వంభరాంతరాలం రణక్షోణీమధ్యం
తత్ర జనుర్జన్య యస్య తస్మిన్, రజసి ధూళావివ, తమస్యంధకారే, భువనం జగత్,
అస్కందతి ఆక్రామతిసతి, అత్ర. ని. 'హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యా చ్చతు
ష్టయ' మిశ్యభిధానాల్ తత్క్రమేజైవ గజాదినాం వక్తవ్యత్వే తథా నోక్త మితి
చోద్యం, యద్యపి, తథాపి క్రమో నాత్ర వివక్షిత ఇతి బహుపుస్తకేష్వేవమేవ పాఠ
దర్శనాల్, నను 'యవాగ్వాన్గ్నిహోత్రం జాహోతి, 'యవాగ్నం పచతీ' త్యక్త

† జీమూతకరిమత్స్యహిశంఖవంశవరాహాః, శుక్త్యధ్వవాశ్చ విక్షేయా ఆచ్ఛా
మాక్షికయోనయః.

1 తారాగణే. 2 గజతురగపదాతిపాదాహతవిశ్వవిశ్వంభరా.

తురగపదాతిగజపదాహతవిశ్వంభరాస్తరాశజనుషి రజసీవ భువన నూ
స్కుస్తతి తమసి తామసీచరేష్వివ సశోకేషు యామినీవిరహివిహగే
ష్వాశరకరేష్వివ సశోకేషు తామరసేషు దాశరథిబల ఇవ ప్రమ
దాకరే కుముదాకరే.

20

ప. ఆసారధారాం వికిరణశరాణామాశ్వాసయన్తానస మాశరాణామ్,

పాతక్రమానుపపత్తే ఆర్థక్రమో యథాస్వీకృతః. తద్వదత్రాపి యథాయోగ మన్వ
యోఽంగీక్రియతా మితి చేకృత్యం, అపారుషేయే వేదవాక్యే యథాతథా వాఽస్తు
పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతరమేవ ప్రయోక్తు స్తారతమ్యానభిజ్ఞత్వ ప్రతీతే రన్వయ
విలంబాసహిష్టుత్వా ద్దోషోఽత్ర దుర్వార ఇత్యుల మతిప్రసంగేన, తథా తామసీచరేషు
రాత్రించరేష్వివ, ని, 'తమిస్తా తామసీ రాత్రి' రిత్యమరః. యామినీవిరహివిహగేషు
చక్రవాకపక్షిషు ఉభయత్రాపి 'పుమాన్ స్త్రీయే' ర్త్యేకశేషః, సశోకేషు సవిహదేషు
సత్సు, ఏకత్ర మహావిపత్తిప్రత్యానత్రే రన్యత్ర విరహామలితత్వాచ్చేతి భావః, తథా
ఆశరకరేషు రాక్షసభటహస్తేష్వివ, తామరసేషు పంకేరుహేషు, సశోకేషు, భద్రాపాయా
త్రేపలతల్పిధానేషుసత్సు, అన్యత్ర సమస్తలేషు సత్సు, ని. 'కోశోఽస్త్రీకుట్టలే భద్ర
పిధానేఽర్థాశువివ్యయో' రిత్యమరః. తథా దాశరథిబలే శ్రీరామవైన్య ఇవ, కుముదాక
రేక్షరవాకరే, ప్రమదాకరే ఉల్లాసభాజి సతి, నాత్రతుల్యయోగితా ప్రతాపానలభాను
మదాదీనాం కేవలప్రకృతత్వేఽప్యోపమ్యన్య గమ్యత్వేన తదనుత్థానాత్, నాపిక్షేషః
కేవలప్రకృత క్షేషే విశేష్యక్షేపయోగాత్, తస్మా దుపమానోపమయసాధారణ భర్త
సాదృశ్య ప్రతిపాదకానాం చతుర్థాం ప్రయోగేణేయ మనకేవశబ్దాకాఽపి పూర్ణోపమా
క్షేషసంకీర్ణా.

20

అ. తతః కిం తత్రాహ. ఆసారేతి. శరాణాం బాణానా మన్యత్ర ఉదకానా
మాసారధారాం ధారాసంపాతపరంపరాం, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః.
వికిరణ విక్షిప్త, ప్రవర్షన్నిత్యర్థః. ఆత్ర తథేతో తత్త్వ ముపచర్యతే అత ఏవ ఆశ
రాణాం రాక్షసానాం. ని. 'రాక్షసః కోణిమః క్రవ్యా తక్రవ్యాదోఽన్రప ఆశర'
ఇత్యమరః. అన్యత్ర ఆసమంతా చ్ఛరవత్ప్రసారతే తృప్తయే త్యాశరాణాం చాత
కాదిపక్షివిశేషణా మిత్యర్థః. మానస మాశ్వాసయన్, ఏకత్ర భయ నివారణేన అప
రత్ర 'సర్వసంహాపతిత మంబు నచాతకానా' మితి భూగతన్య లేపాం విషప్రాయత్వా

వీరో హరీక్ సంయతి మేఘనాదో వివ్యాధ హంసానివ మేఘనాదః.

ప. రణే తదను దారుణే రథసమంగదో రావణే

ద్రుమేణ మహతా¹హతాఖిలధురీణయానవ్రజః,

శితేన శతకోటినా శిఖరికూట మింద్రో యథా

మమంథ చ రథం మనోరథమపి క్షణా ద్రక్షసామ్ 2.1

ప. వియత్తలే తదను శిలీయ మాయయా

స లక్షయ న్రఘుతనయం సలక్షణమ్,

దభామాంబుదానే నోజ్జ్వలయన్నిక్కర్థః. వీరో రణశూరో, మేఘనాదః ఇంద్రజిత్, ఉత్పత్తిసమయవిన, మేఘవన్నదనా నైఘనాద ఇతి వ్యుత్పాదయంతి మేఘనాదః అభ్ర నిర్ఘోషో హంసానివ, సంయతి యుద్ధే, హరీక్ వానరాక్, వివ్యాధ నిజఘాన, క్షేషణంకీర్ణేయ ముపమా. ఇంద్రవక్త్రావృత్తమ్. 2.0

రణఇతి. తదను తదనంతరం, దారుణే భీషణే, రణే, అంగదః, మహతా మహోన్నతేన, ద్రుమేణ, రథసంపేగయుక్తం యథాశకథా, ని. 'రథసో వేగహర్షయో' రితి విశ్వః. అర్కఅద్యచప్రత్యయః రావణేః †రావణాత్పజస్య ఇంద్రజితేః, ఆత ఇభో, అఖిలం నమస్తం ధురం వహంతీతి ధురీణో ధురంధరః 'ఖ స్సర్వధురా'దిత్యత్ర యోగవిభాగాత్ప్రత్యయః, తాదృశో యో యానవ్రజః రథాశ్వనివహః సః ఆహతో మారితో యేన స, తథోక్త స్సన్నిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేపి గమకత్వా త్సమాసః, ఇంద్రః శితేన తీక్ష్ణేన, శతకోటినా దంభోశినా, శిఖరికూటం యథా పర్వతశిఖరమివ, రథం రావణిన్యందనం, రక్షసాం, మనోరథం విజమాభిలాష మపి, క్షణాత్ క్షణమాప్రేణ, మమంథ బభంజ, అత్రరథమనోరథయోః కేవలప్రకృతయో రేవ మగన రూపసమానధర్మేణోపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్రైవలప్రకృతగోచరా కుల్యయోగితా, సాచోక్తోపమయా సంస్పృశ్యలే, పృథ్వీవృత్తమ్. 2.1

వియతితి. తదను రథమగ్ధనానంతరం, స రావణి రింద్రజిన్వాయయా కైతవేన, వియత్తలే నధస్తలే, నిలీయ, నిగూఢతయా స్థితేవృత్తః సలక్షణం, రఘుతనయం రఘునందనం లక్షయన్లక్షీకుర్వక్. ని. 'లక్ష్యం లక్షం శరవ్యంచే'త్యమరః. 'తత్కరోతీతి ల్యం'తాల్లట శృతాదేశః, అధికతజిహ్వాకృతీక్ ప్రాప్తవన్నగాకారాక్. ని. 'ఉరగః

† సరయమితిప్రాచీనపాతే అర్కఅద్యజంతత్వంనకల్పం.

1 హతక్షణధురీణయానవ్రజమ్. 2 మమాథ. 3 విలీయ.

అజిహ్వాగా నధిగతజిహ్వాగాకృతీ

నమర్షత స్సమితి వవర్ష రావణేః

23

ప. లక్ష్మణానుగతం రామచంద్రం రాహుభయంకరాః,

బబంధు ద్దారుణతమా బంధచ్ఛిద మమీ శరాః.

24

ప. యావ ద్ద్యౌతి పురం పురన్దరజయీ యావ ద్దశాస్యాజ్ఞయా

సీతా పుష్పకవాసినీ రఘువరౌ దృష్ట్వా పురశ్శోచతి,

తావ త్రే గళితా సుప్తర్ణగరుతాం వాలేన వాతాశనా

పన్నగోభోగీ జిహ్వాః పవనాశన' ఇత్యుచురః. అజిహ్వా మకుటిలం గచ్ఛంతీత్యజిహ్వాగాఁ, శరాఁ, అమర్షతః కోపాత్, సమితి యుద్ధే, వవర్ష, నాగపాశాస్త్రాణి ప్రయుక్తవానిత్యర్థః. రుచిరావృత్తమ్. 'చతుర్ద్రహారిచా రుచిరా జభష్టగా' ఇతి లక్షణాత్.

23

లక్షణేతి. లక్షణా చిహ్నైన లక్షణేన సామిలిగా చ అనుగతమిత్యర్థః. శ్లేషః. వికనాశావలంబిఫలద్యయవ దేశశబ్దే నార్థద్వయప్రతీతే, బంధచ్ఛిదం సంసార నివర్తకం, రామ శ్చంద్ర ఇవ తం, రాహుభయంకరాః, దారుణతమాః అత్యుత్త దారుణాః, అమీ శరాః నాగపాశరూపాః, బబంధుః రురుధుః, శరకార్యం వేధనం పన్నగకార్యం వేష్టనం తతః వేష్టనం చక్రరిత్యర్థః. ఆత్ర 'రాహుభయంకరా' ఇతి సమ స్తోపమాలింగాద్రామచంద్ర మిత్య త్రోపమితిసమాసాశ్రయణం యుక్తం అతవివోక్తశ్లేష సంకీర్ణేయ ముపమా 'బంధచ్ఛిదం బబంధు'రి త్యత్ర విరోధాభాసస్య గమ్యత్వా త్రయాణాం సంసృష్టిః.

24

ఆ. తతః కిం జాతం తత్రాహ—యావదితి. యావద్యదా, పురందరజయీ ఇంద్ర జిత్, 'జిద్వక్షీ'త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః, పురంలక్ష్కాం, యాతి, రఘుసుతౌ రామ లక్షణౌ నాగపాశబద్ధా వతః కృతకృత్యోఽస్తితి గచ్ఛంతీత్యర్థః. తథా యావత్, దశాస్యాజ్ఞయా రావణనియోగేన, పుష్పకవాసినీ పుష్పకాభ్యావిమానారూఢా, సీతా, పురః అగ్రే, రఘువరౌ నాగపాశబద్ధౌ రామలక్షణౌ, దృష్ట్వా, శోచతి విషీదతి, యత్సాప్ర్యాశయేయం వర్తతే తా వేపం నిబద్ధా వితి ప్రదర్శయ తేతి రావణేన నియుక్తైః రాక్షసైః పుష్పక మారోఽప్య సీతాయా నైదాసీం తత్రాసీతత్వా దితి భావః, తావత్తదా నీమేవ, తే పూర్వోక్తాః, వాతాశనాః నాగపాశాః, సుప్తర్ణగరుతాం గరుడపక్షాణాం, వాలేన. దళితాః నిర్భగ్నా, ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. తత నైదాసీంతరం, రాఘవౌ రామ లక్షణౌ, తమోముక్తౌ రాహుముక్తౌ, ని. 'రాహు ధ్యాంలే గుణే తమ' ఇత్యుచురః.

దీప్తా చంద్రదివాకరావివ తమోముక్తౌ తతో రాఘవా. 2౫

ప. దుర్వారే తదను ద్వయో శ్చ బలయో రుజ్జ్వంభమాణేరణే
 ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పన మపి ద్వేధా వ్యధా న్నారుతిః,
 తారేయోఽపి చ వజ్రదంష్ట్ర మచలా న్నీలః ప్రహస్తం బలా
 త్తత్సర్వం దశకన్ధరాయ చక్రితై రుక్తం చ నక్తంచరైః. 2౬

గ. అథ తదానీ మనీశీనీనాథవధజనితఃోదయా దాయోధనో
 త్కంఠో దశకంఠ స్సుకలజగదండభరితభయానకజయానకనినదబధిరితా

చంద్రదివాకరా చన్ద్రసూర్యావివ, దీప్తా సుప్రకాశౌ, అభూతా మితిశేషః, ఉపమా
 లఙ్కారః, కాఘ్నాలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 2౫

దుర్వారఞ్చి. తదను నాగపాశ మోక్షనంతరం, ద్వయో శ్చ బలయోః వానర
 రాక్షససైన్యయోః, దుర్వారే నివారయితు మశక్యే, రణే, ఉజ్జ్వంభమాణే ప్రవర్ధమానే
 సతి, మారుతిః హనూమాక్, ఆత ఇభౌ, భుజతః, భుజబలప్రయుక్తశృంగసాలప్రహారే
 ణేత్యర్థః. 'ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగ మపాతయ' దిత్యాది శ్రీరామాయణ
 వచనా దితి భావః. ధూమ్రాక్షం, ప్రకంపన మపి, తస్య నామాకంపన ఇతి చ వదంతి,
 ధూమ్రాక్షప్రకంపనామానౌ రాక్షససేనానాయకౌ విత్యర్థః. ద్వేధా ద్విప్రకారేణ,
 వ్యధా దకరోత్, విదారయామానేత్యర్థః. తథా తారేయ స్తారాసుతోఽంగఙోఽపి, స్త్రీ
 భ్యోధక్, అచలాత్, అచలేనేత్యర్థః. వజ్రదంష్ట్రం, ద్వేధా, వ్యధాత్, తథా నీలః అగ్ని
 సుతః వానరసేనాపతిః, బలాత్ నిజభుజశక్తేః, ప్రహస్తం నామ రాక్షససేనాపతిం,
 ద్వేధా, వ్యధాత్. 'ప్రహస్తస్య శిలాం మూర్ధ్ని నీల స్తూర్ణమపాతయ' దిత్యాది శ్రీ
 రామాయణవచనమ్, తత్సర్వం ధూమ్రాక్షవధా ద్యశేషవృత్తమ్, చక్రితైః భయసంభ్రాంతైః,
 నక్తంచరైః హతశేషైః రాక్షసైః దశకంధరాయ రావణాయ, ఉక్తం కథితంచ, ఆత్మ
 సంక్షేపో నామ గుణః, వృత్తం పూర్వవత్. 2౬

అథేతి. అథ సేనాపతినిధనకథనానంతరం, తదానీం తస్మిం తస్మయే, అనీశీనీ
 నాథానాం రాక్షససేనాపతీనాం వధేన విధ్వంసనేన జనితః యః శోచోదయః అమర్నో
 ద్రైః తస్మాదేవో, ఆయోధనోత్కంఠ స్సుమరోత్సుకః, దశకన్ఠో రావణః. సుకలజగ
 దండే అశేషబ్రహ్మాండగోళకే భరితః పరిపూర్ణః భయానకః భయంకర శ్చయో జయా
 నకనినదః జయదుందుభిధ్వనిః లేన బధిరితాని బధిరీకృతాని పూరితాని అశేషాణి సమ
 స్తాని చ శేషహిలోచనాని అనిశేషచక్షుఃసంయోగేన స, తథోక్తః, తస్య చక్షు శ్చౌసస్త్యా
 ధ్వుందుభిధ్వనినా తల్లోచనపూరణం యుక్త మితిభావః. అత్రోక్తార్థాసంబంధేఽపి

శేష శేషాహిలోచనో రోచిష్టుజిష్టుకోదండధర స్ఫలిలధర ఇవ సుమేరు శృంగం సముత్తుజ్ఞం శతాంగ మలంకుర్వం త్వర్వత శృలితసకలచతు రంగ సంఘతయా లజ్జయేవ స్వయమనుగమ్యమానః క్రమా దతి క్రమ్య పురతోరణం పురతో రణప్రచలితమాలోకయత నిఖిల మపి వలీముఖబలమ్.

22

ప. జేతారమాహవముఖే దశదిక్పతీనాం

దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునన్దనస్య,

తత్సంబద్ధోక్తే రతిశయోక్తిః, రోచిష్టు జిష్టుకోదండధరః దీప్యమానశ్చైత్రధనుర్ధరః, విష్ణుర దింద్రధనురంకిత శస్త్రి, సలిలధరో నీలమేఘ ఇవ, సుమేరుశృంగం, సముత్తుంగ మత్యున్న తం, శతాంగం రథ, మలంకుర్వన్ విభూషయన్, ఆధిరూఢ స్స నిక్త్యర్థః. ని. 'అలం భూషణవర్మాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. తథా సర్వతః సమంతతః, చలితః యుద్ధసన్నద్ధతయా ప్రవృత్త స్సకల స్సమగ్రశ్చతురంగసంఘః హస్త్యశ్వరథపాదాత రూపచతురంగబలం యస్యస తశోక్తః, తస్య భావ స్తత్తా తయా, హేతునా, స్వయం సాక్షా ల్లంక యాఽనుగమ్యమానోఽచుస్త్రియమాణఇవే త్యుత్పేక్షా, క్రమాత్ క్రమేణ, పురతోరణం పత్తనబహిర్ద్వారమ్. ని. 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్య మరః. అతిక్రమ్య ఉల్లంఘ్య, పురతః పురస్తాత్, రణప్రచలితం యుద్ధార్థం ప్రసర్వత్, నిఖిలమపి, వలీముఖబలం వానరసైన్యం, ఆలోకయత ఆవశ్యత్.

22

జేతారమితి. ఆహవముఖేరణాగ్రే, దశదిక్పతీనా మిద్వాదిదిక్పాలకానాం, జేతారం, 'జిథాతో స్త్రుచి' 'కర్తృకర్తణోః కృతీతి కర్తణి పతీ, ఉద్ధాహోదిగ్భ్యాం దికాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం, దశముఖం, పురోఽగ్రే, దృష్ట్వా, జ్ఞానూపశేన ఆహా మహానయ మితి ప్రశంసావశేన, రఘునందనస్య శ్రీరామస్య, శిరః పరం ఉత్తమాంగమేవ, న చచాల, కింతు త త్వస్తిద్ధ మాత్మానురూప మిత్యర్థః. లక్ష్మ్యంరావణ రూపశరవ్యం, సమాత్యక్త దృష్ట్వా, సవ్యేతరం, దక్షిణ మిత్యర్థః. ‡ భుజశిరో భుజాగ్ర

‡ 'దానే దేవాదిపూజాయాం స్పందేఽలంకరణేఽపి చ, ఎ.మభాగః ప్రశస్త స్సాస్యస్త్రీణాం పుంసాం తు దక్షిణః' ఇతి వచనా ద్దక్షిణభుజశిరస్సప్తవం భావిజయ నూచక మితి ముఖ్యతాత్పర్యం, 'సవేత్కర' మిత్యత్ర సవ్యమితర దృష్టా దితి బహు వ్రీహిః, 'సబహువ్రీహి' వితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధా న్నాదడాదేశః. ఏవ మన్యత్రాపి బోధ్యమ్.

1 సంగతయా. 2 కపిమలమ్.

శ్లాఘావశేన న చచాల శిరః పరం త

త్సవ్యేతరం భుజశిరోఽపి సమీక్ష్య లక్ష్యమ్.

2౮

ప. అథ మదగర్జితై రధికతర్జితదిక్కరిభి

ర్దశవదన స్తదా దశదిగంతర మస్తరయన్,

సమరముఖే సఖేలపదచంక్రమతో విదధే

హరికుల మాకులం జలధి మాదివరాహ ఇవ.

2౯

గ. అనంతర మనీకాస్కందకందళితామర్షం తం వర్షంతం గిరీన్
హరీణా మధిపతి మతినిష్ఠరేణ ముష్టినా గాఢ మభిఘ్నంతం హనూమ
స్త మమందతరలాఘవాక్రాస్తధ్వజకిరీటాంచలం నీల మపి (1)వానర

మపి, చచాల, తద్దర్శనసమయ ఏవ శ్రీరామదక్షిణభుజ శృరచాపవ్యాపారతత్పరోఽభూ
దితి కిం వత్తవ్య మన్య ధన్యత్వ మితి భావః. ఏలే నాన్య మహావీరత్వం నూచ్యతే, * 'స
వీరో యన్య వై వీర్య మరీణా యుధి వర్జ్యేత' ఇతి లక్షణాల్, ఆత్ర శిరోభుజశిరశ్చ
లనయోః కేవలప్రకృతత్వాత్తుల్యయోగితా, వస స్తలిలకాపుత్రమ్.

2౮

అథేతి. ఆధానంతరం, తదా తస్మిన్ వానరసేనాభియోగసమయే, దశవదనో
రావణః, అధికమత్యంతం తర్జితా భీషితా దిక్కరిణో యై సై ర్దగర్జితై ర్దదప్రయుక్త
సింహనాదైః, దశదిగంతరం, దశదిగవకాశానిత్యర్థః. అంతరయన్ ఆచ్ఛాదయన్,
అంకరశబ్దా దంతథానార్థా 'త్రత్సరో తీ'లి ణ్యంతా ల్లట శృత్రాదేశః. ని. 'అంతర
మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్శ్య' ఇత్యుభయత్రా ప్యమరః, సమరముఖే రణా
గ్రే, సఖేలపదచంక్రమతః సవిలాసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యాల్. జలధి, మాదివరాహ ఇవ
హరికులం వానరసమూహం, ఆకులం త్కుబ్జం, విదధే చకార.

2౯

అనంతరమితి. అనంతర మనీకాస్కందేన వానరసేనాఖలీకరణేన కందళితా
మర్షం సముత్పన్నశ్రోధం, ఆతపివ గిరీ న్వర్షస్తం, తం, హరీణా మధిపతిం సుగ్రీవంచ,
అతినిష్ఠరేణ ఆత్యస్తకతోరేణ. ముష్టినా ముష్టి శబ్దః పుల్లింగోఽప్యస్తి యథాహామర
సింహః, ని. 'హస్తో ముష్ట్యా తు బద్ధః సు నిష్కనిష్ఠేన ముష్టినే'తి చ గాఢ మత్యంతం,
అభిఘ్నంతం ప్రహరంతం, హనూమస్తం, అమందతరలాఘవేన అనల్పచంక్రమణపాట
వేన ఆక్రాంతే ఆక్రమణవిషయాకృతే ధ్వజకిరీటాంచలే కేతుకోటిరాగ్రే యేన. తం, నిజ
చంక్రమణలాఘవేన ధ్వజకిరీటాగ్రదేశా వాక్రామంత మిత్యర్థః. అర్ధరాపదిష్వంచల
శబ్దో ద్రవ్యస్య యద్యప్యంచలశబ్దోపస్త్రదశాసు వర్తతే అతపివామరశేషే. ని. 'అంచ

సేనాపతిం నిఖిలమపి వానరబలం) నిఖిలజగతీజితా మహతా బలేన
వాతూల ఇవ¹ తూలరాశి మపసారయన్న విగతశరాసారవర్షిణ² మిభ్య
మిత్రీణం సౌమిత్రమపి శత్రూ మహత్యాగాధ మురసి వివ్యాధ క్రవ్యా
దపతిః.

౮౦

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుయై రనుజం పులస్త్యతనుజంచ శరైః,
యుగపద్వ్యధాత్కరుణవీరరసాయుధిశోకహర్షశబలంచబలమ్.

ప. అధూయ మోహమహితోన్మథనాయ యావ

లంత్వంశుకాం తేస్యా¹దితి తథావ్యుతిమప్రదేశసాధర్మాదైతేతి, నీలమపి నీలాఖ్యం
వానరసేనాపతించ, నిఖిలమపి వానరబలం. నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజయనా ని.
'జగతీభువనేభూమా' వితి విశ్వః. మహతా బలేన నిజవరాక్రమేణ, వాతూలో వాత్యా.
'వాతాచ్చే' తూలప్రత్యయః, తూలరా శిమి వాపసారయన్ నిరస్యన్, క్రవ్యాద
పతిః రాక్షసేశ్వరః రావణః, అవరతశరాసారవర్షిణం నిరంతరబాణపరంపరావర్షిణం.
అభ్యమిత్రీణం² అభిముఖ్యేసామిత్రం సుఘగచ్ఛతీత్యభ్యమిత్రీణమ్ 'అభ్యమిత్రాచ్ఛచే'తి
చకారాత్ ప్రత్యయః, 'సోఽభ్యమిత్రోఽభ్యమిత్రీయోఽభ్యభ్యమిత్రీణ ఇత్య'పీత్య
మరః, సౌమిత్రం లక్షణమపి, బాహ్వదిత్వా³భౌ. బాహ్వదిరాకృతిగణః మహత్యా
శత్రూ బ్రహ్మదత్తయా శత్రూ, ఉరసి గాధ మత్యాయతం, వివ్యాధ నిజఘాన. ౮౦

అవకీర్యేతి. దాశరథిః క్రిరామః ఆశ్రుయైః బాష్పప్రవాహైః. అనుజం
శక్తివిధం లక్షణం తథాశరైర్పాదైః పులస్త్యతనుజం పులస్త్యవంశోద్భవం రావణం,
చావకీర్య నిక్షిప్య, లక్ష్యణం ప్రతిరుదిత్వా రావణం విధ్వా చేత్సర్థః. యుధి యుద్ధే,
కరుణవీరరసౌ శోశోత్సాహా, స్థాయినౌ రసవిశేషా, యుగప దేశవారమేవ, వ్యధాత్
ఆకరోత్. తథా బలం వానరనైవ్యం, శోకహర్షభ్యాం శబలం సంకీర్ణం, వృధాత్,
లక్ష్యణోపపాతిజనితనిజశోకేన శోకః రావణప్రహరణేన హర్ష ఇతి వివేకః, నన్వన్యోన్య
విజాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్విధానమితి చేత్ రసాః కార్యవశా
త్సర్వే మిశంత్యేవ పరస్పర మితి సర్వేషాం రసానాం సాంకర్యసంభవాదదోష ఇతి
సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్.

౮౧

అధూయేతి, సౌమిత్రీ, మోహం మూర్ఛాం, అధూయ నిరస్య, సంయతి
యుద్ధే, అహితోన్మథనాయ శాస్త్రవవిధ్వంసనాయ, యావద్యదా, ఉన్మితి అపబుధ్య

1 తూలజాలం కపికులమపసారయన్, 2 అభ్యమిత్రీణసౌమిత్రం.

తామిత్రి¹రున్తిపతి సంయతి తావదేవ,
పాలస్త్య మేష పరిభూయ పరం తదీయా²

ప్రాణా స్తుమోచ దయయా న ముమోచ బాణా³. ౮౨

ప. ప్రాప్య⁴ తత్ప్రథమం యుద్ధే పరాజయ ముదేజయ⁵,
దశాననః పురీం ప్రాప దినదీపదశాననః. ౮౩

ప. ప్రాబోధయ త్తదను పక్షిముఖ శ్చయాశుం
కాలం వినాఽపి స కథంచన కుమ్భకర్ణమ్,
ఆదేశత స్స చ విభో రపునఃప్రబోధ

లే, తావత్తదాసి మేష. ని. 'యావత్తావ చ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణ' ఇత్యమరః. ఏషః శ్రీరామః, పాలస్త్యం రావణం, పరిభూయ తిరస్కృత్య దయయా తాదాత్మికకృపయా, తదీయా² రావణసంబంధినః, ప్రాణా స్తురం ప్రాణానేవ, ముమోచ తత్యాజ. బాణాం స్తు న ముమోచ, ప్రథమమేష కి మయంచంతవ్యః తతో గృహం గత్వా పున రాగచ్ఛత్సిత్సుపేక్షితవా నిత్యర్థః. † వసంకలిలకావృత్తమ్. ౮౨

ప్రాప్యేతి. దశాననః తదేవ ప్రథమం, పూర్వం యదాకదా పృథంభావికత్వా దితి భావః. పరాజయం శ్రీరామావజయం ప్రాప్య, ఉదేజయ⁵ ప్రకమ్పమానః, ఉత్పూర్వాత్ 'ఏజృ కమ్పన' ఇతి ధాతోః శతృప్రత్యయః. అతఏవ దినే అనానియో దీప స్తస్యేవ దశాయేషాం తాని ఆననాని యస్య స తథో³క్తః, లేజోహీనవదన స్సన్నిత్యర్థః. పురీం ప్రాప లక్ష్మాం ప్రవివేశ. ౮౩

ప్రాబోధయదితి. తదను పురప్రవేశానంతరం, స పక్షిముఖో దశముఖః శయాశుం నిద్రాఘ్నమ్. ని. 'స్వప్న క్షయాశు నిద్రాశు నిద్రాణశయితౌ సమా' విత్యమరః. 'శిజో వాచ్య' ఇత్యాశుచ్, కుంభకర్ణం, కాలం వినాఽపి అకాల ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ వరదానా తస్య షడ్భాసావచ్చిన్ననిద్రానంతర మేకస్మిన్ దినే ప్రబోధనియమా దితి భావః. ఏతచ్ఛత్రకాండే స్పష్టమ్. 'పృథగ్వినే' త్యాదినా తృతీయా వికల్పాత్పక్షే ద్వితీయా, కథంచన కేనచిత్ప్రమానేన, ప్రాబోధయత్ బోధయామాన, స చ కుంభకర్ణశ్చ విభోః రావణస్య, ఆదేశతః ఆజ్ఞాపవనాత్. ని. పంచమ్యాస్తసిః. ని. 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్య మాదేశో వచనం వచ, ఇతి

† కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసకలరాక్షసపథానంతర మంతతోఽస్య వధఃకార్య ఇత్యాశయేన ప్రకృతే రావణస్య ప్రాణమాలేణ మోచనం, తత్ తస్మాత్ ప్రాణమాలేణ విమోచనాత్. 1 ఏవసముదఘ్నతీతావదేవ. 2 'తంప్రథమ' మితిపాఠస్సుగమః.

సంవేశధామ సమరాంగణమాజగామ.

౮౪

గ. ఆగతం చ తమంజనాచలనికాశ మాకాశతలభ్రమితత్రి
శూలం శూలధర మివ జగత్తు యోద్యుక్తం నక్తంచరం నిశామ్య శామ్య
త్సహజభుజలేజోవిశేష మశేషాసు దిక్షు ధావమానం పవమానచలిత
జలద¹పారిష్టవం స్థవంగమబలమంగదో ధీర మవాదీత్. ౮౫

ప. కపయః కైక నేయానాం కాఽపి నేయం బిభీషికా,

¹మా భూ దభూతపూర్వం వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్. ౮౬

శబ్దార్థ వేన విద్యులే పునః ప్రబోధో యస్మిం తృ తతోక్తౌ య స్సంవేశో దీప్తినిద్రా
మరణ మితి యావత్, తథామ తత్త్వానం, తద్వహంవా, పూర్వసంవేశ ధామ్ని తు
వచ్చాసేన వా పునః ప్రబోధో జాయేత నత్వత్ర కదాచిద పీతి భావః, ని. 'స్యాన్నిద్రా
శయనం స్వాప స్వప్న స్సంవేశ ఇత్యపి, ధామ దేశే గృహేష్టానే లేజో జన్మప్రకా
శయో' రిత్యమరవిశ్వప్రకాశౌ, సమరాంగణం యుద్ధభూమిం, ఆజగామ ప్రాస, వసంత
లిలకావృత్తమ్. ౮౪

ఆగతమితి. ఆగతం చేత్యువవాదః, అంజనాచలనికాశం కజ్జలకైలసన్నిభ మిత్యు
వమా, ఆకాశతలభ్రమితత్రిశూలం గగనతలావర్తితత్రిశిఖం, అత ఏవ జగత్తుయే
ఉద్యుక్తం నన్నద్ధం, శూలధరం కాలాగ్నిరుద్ర మివ స్థితం, తం నక్తంచరం కుంభకర్ణం,
నిశామ్య దృష్ట్వా, శామ్యోశమం ప్రాపువక్ సహజభుజలేజోవిశేషః స్వాభావిక బాహు
ప్రభావవిశేషో యస్యత త్తతోక్తం, అతవివాశేషాసు, దిక్షు, ప్రతిదిశమిత్యర్థః. ధావ
మానం పలాయమానం, అతఏవ పవమానచలితజలదపారిష్టవం సమీరణ సమీరితవారివా
హతరశం. ని. 'పారిష్టవపరిష్టవే' ఇత్యమరః. స్థవంగమబలం కపిసైన్యం, అంగదో, ధీర
ముదారం. అవాదీదువాచ. ౮౫

ఆ. తత్ప్రకారమే వానా—కపయ ఇతి. హేకపయ, స్వేయం, పరిదృశ్యమానా
వ్యక్తిః, కైక నేయానాం కేకసిగర్భసంభూతానాం మధ్యే, స్త్రీభ్యోధక్, కాఽపికాచన
బిభీషికా విప్రాసభూమికా, అతః వః యుష్మాకం, పూర్వం భూతం భూత పూర్వం,
'సుప్రుపే'తి సమాసః, తతో నశ్చమాసః, ఆదృష్టచరమిత్యర్థః. ప్రాకృతం లోకసా
ధారణం, భయవైకృతం పలాయనాదిభయజరితవికారః, మాభూత్ న భూమాత్,
ప్రాకృతజనై రివ సహవీరైః యుష్మాభిః న భేతవ్య మిత్యర్థః. 'మాజిలు'జిల్లా శిషిలుజ్.

గ. అథ హరయోఽపి సరయ మనునయసంగత మంగదవచన మవధారయంతో ధారయంత స్సమర¹సన్నాహం దిజ్ఞాగా ఇవ ప్రతి నివృత్తాః ²ప్రమత్త మివైరావణం రావణానుజం వింధ్యాచల మివ యుగాంతానిలా స్సమంతా దాహృతై ర్గిరిభి రపి తరుభి రవాకిరణ్.

ప. ఊస్తా స్సంయతి పుష్పిణాః ఊతిరుహ ³స్తే రక్షసో వక్షసి

ప్రస్విన్నే పటవాసపాంసవ ఇవాలీయంత చూర్ణీకృతాః,

అథేతి. అథానంతరం, హరయః కపయోఽపి అనునయసంగతం తత్కాలా⁴ చితప్రార్థనాసహిత మంగదవచన మవధారయంతః ఆకర్ణయంతః, అతఏవ సరయం సత్వరం. సమరసన్నాహం రణోత్సాహం, ధారయంతో దధానాః దిజ్ఞాగాః దిగ్గజా ఇవేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః. ప్రమత్త మైరావణ మివ స్థితం, అప్రకం ప్యవరాక్రమ మిత్యర్థః. రావణానుజం కుంభకర్ణం, యుగాంతానిలాః ప్రళయకాలవాయవః, వింధ్యాచల మివ, సమంతాత్పకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః. అహృతై రాసీతైః, గిరిభిః, తరుభి రపి, అవాకిరణ్, అభివప్పుసు రిత్యర్థః. అత్ర కిరలే ర్వృష్టవర్షత్వా ద్గిరితరూగాం కరణత్వం విక్షేపార్థస్యే తు కర్తవ్య మేవ⁵ ఏవ 'సింహతీ' త్యాదీనా మపి సింహతీ రాద్రీ⁶ కరణార్థ త్యాద్యేవ ద్రవ్యస్య కరణత్వం యత్ర తు క్షరణ మర్థః తత్రద్రవద్రవ్యస్య కర్తవ్యం యథా 'అమృతై స్సింహతీ వపుః, అమృతంసింహతీ' త్యాదిబోధ్యమ్. ౮౭

ఊస్తాఇతి. య ఇశ్యధ్యాహరః య త్తదోర్నిత్య సంబంధాత్ పుష్పితా స్సంజాత పుష్పాః తారకాదిత్వాదితచ్. విశేషణమేతత్పటవాసపాంసుత్వోపయోగార్థం ద్రవ్యవ్యం, యేఊతిరుహః వృక్షాః క్విప్. సాయతి యుద్ధే, ఊస్తాః వికీర్ణాః వానరైరితి శేషః, లే ఊతిరుహః, ప్రస్విన్నే క్రోధానుభావస్వేదాద్రే⁷, స్విద్యతే ర్నిష్ఠాతకారస్య నకారః, రక్షసః కుంభకర్ణస్య, వక్షసి, అతికఠోర ఇతి భావః. చూర్ణీకృతా స్సంతః, పటవాసపాంసవఇవ పిష్టాతపరంగా ఇవ, ని. 'పిష్టాతః పటవాసక' ఇత్యమరః. అథవా పటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధచూర్ణం, ని. 'పటవాసో గంధచూర్ణం సుమాత్యై రధివాసిత'మిత్యభిధానాత్, అలీయంతాశ్చివ్యక్, తత్ర సంసక్తా బభూవు రిత్యర్థః. 'లీజ్ శ్లేషణే' లజి తజ్. తథా యే ధరణీధరాః షర్వతాః, ముహూః పునఃపునః, ముక్తా ఊస్తాః, అమీ ధరణీధరాః, తస్మై కుంభకర్ణస్య, బాహుసంఘట్టనాత్ బాహుపమర్దాద్యేహోః, ప్రత్యావృత్య ప్రాతిహ్యేన ఆగత్య, ప్రహర్తుః పర

1 సన్నాహం దిగ్భాగాః. 2 ప్రమత్తాయం. 3 తై. 4

ముక్తా యే ధరణీధరా ముహు రమీ తద్బాహుసంఘట్టనా
 త్ప్రీత్యావృత్య ¹పునః ప్రహర్తు రభవత్ ఖేదాయ ఖేదాయ చ.

ప. జ్వలదనలం త్రిశూల ముపరి శ్రమయ న్నమయ
 న్నయ మవనీ మనీకమద ఖేలనదుర్గలితః,
 సపది బభంజ నీల మృషభం శరభం చ బలా
 దహరత గంధమాదన మరున్ధ గ వాక్షమపి.

౮౯

గ. తత శ్చ సహజీభయచాలాధిగతలాఘవం రాఘవం శరణ మ

స్య ప్రహర్తు రేవ, ఖేదాయ, ఖేదాయ చ, అభవత్, అత్ర పూర్వాశ్చే ష్టిరియహం
 చాక్షీకృతత్వాసంబంధేఽసి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. తయా ర్థక్షోపక్షన స్తాదృ
 కాగ్రానియం వృజ్యతే, తదుష్టవితా చేయం 'పటవాసపాంసవ ఇవే'త్యుపమేతి సంకరః,
 ఉత్తరాశ్చే తూక్తార్థా సంబంధేఽసి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తథాఽనర్థోత్పత్తి
 రూపా విషమాలంకార శ్చేతి సంకరః. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్,
 విరూపఘటనా వా స్యా ద్విషమాలంకృతి ప్రీతే'తి లక్షణాల్, కాష్టాలవిక్రీడితం
 వృత్తమ్.

౯౦

జ్వలదితి. ఆయం కుంభకర్ణః. జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్వలనం త్రిశూలం, ఉపద్యుప
 రిష్టాల్, శ్రమయత్ చాలయత్, అవసీం భువం, నమయత్ నమ్రయత్ నిజపాదఘాతేన
 నిమ్నం కుర్వన్నిత్యర్థః. అనీకమదేన యుద్ధాభిసేవకదర్శేణ యథేలనం లీలా తేన దుర్గ
 లితి దుర్విలసిక స్సత్, సపదీ సద్యవీప బలాల్ నిజబాహుపరాక్రమాల్, నీలం, ఋషభం,
 శరభం చేతి త్రీన్ వానరసేనావతీన్, బభంజ మమర్ద, తథా గంధమాదన మహరత,
 ప్రాహర దిత్వర్థః. గవాక్షమ వ్యరుంధ రురోధ నిరబధ్నాదిత్వర్థః.

౯౧

తత ఇతి. తత సదనంతరంచ సహజే కపికులస్వాభావ్యా శైలస్థి కే యే భయ
 చాపలే తాభ్యా మధిగతం ప్రాప్తం లాఘవం లఘుత్వం యేన తత్తథోక్తమ్ ఆతపివ
 రాఘవం శరణం రక్షకమ్, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో'నిత్యమరః. అశ్నువానం ప్రాప్ను
 వానం, 'ఆశూ వ్యాప్తా' కానచ్. వానరాసీకం వానరసైన్యం, ని. 'అసీకం తురణే
 సైన్య' ఇతి విశ్వః. సమాశ్వాసయత్ ఉజ్జీసయత్ విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యః లాఘో
 త్తరమహాబాహుపరాక్రమశాలీ హరికులపతి స్సుగ్రీవః విద్విషతి కుంభకర్ణే సర్వతః
 సమంతాల్, పర్వతా నిర్వీర్య విషీభ్య తథా విచిత్ర మాశ్చర్యకరం యుద్ధం అతి
 చిరం బహుకాలం విధాయ తతః సక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన, విముక్తా విషీప్తా

శ్చ వానం ¹వానరానీక మాశ్వాసయ స్విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యోవికీర్య
విద్విపతి సర్వతః పర్వతా న్విధాయ చ విచిత్ర మలిచిరం యుద్ధం స
క్తంచరపతివిముక్త²ధాత్రీధరావళిః కులిశ దారిత ఇవకులభూధరోధరా
యా ³మచేతనః పపాత హరికులపతిః. F0

ప. పరిగృహ్యతంఝడితిబాహుపంజరేచలితేపురంతదనురావణానుజే,
అవినీతవాలికృతమద్యనఃప్రభోరయశఃప్రమృష్టమితిహృష్టమాశలైః
గ. తత్ర చ విచిత్ర కుసుమపరిమళశిశిరరథోన్మీపచారసచేతనోద్గ్రీవ
సుగ్రీవనఖముఖాకలితశూన్పణఖాముఖానుకారో (⁴దారుణాకార) స్స

ధాత్రీ ధరావళిః. పర్వతశ్రేణి ర్యస్త్రిక్ స తథోక్తః కుంభకర్ణహస్తవిముక్తా నేకపర్వతా
హత ఇత్యర్థః. ఆత ఏవ ఆచేతనః నిస్సంజ్ఞ స్సక్ కులిశదారితః వజ్రాయుధవిదళితః,
ని. 'హడిసీ వజ్ర మస్త్రీ స్యా త్కులిశం భిదురం పవీరిత్యమరః. కులభూధరః కులపర్వత
ఇవే త్యుపమా. ధరాయాం పపాత తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'స తత్రదాభగ్నుమవేక్ష్య
కూలం చుకోప రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా, ఉత్పాట్య లంకామల యాత్యశృంగం జహానో
సుగ్రీవ ముపేత్య లేన. స తైలశృంగాభిహతో విసంజ్ఞో నేదుః ప్రహృష్టా యుధి
యాతుధానా' ఇతి. F0

ఆ. తతః కిం జాతమతఆహ. — పరిగృహ్యతి. తదను పతనానంతరం రావణానుజే
కుంభకర్ణే ఝడి త్యంజనా తం సుగ్రీవం బాహుపంజరే దోర్బంధలేనేత్యర్థః. అధికరణ
వివక్షాయాం సప్తమా పరిగృహ్య గృహీత్వా పురం లంకాం ప్రతి చలితే ప్రవృత్తే సతి
అవినీతేన ఆమర్షితేన వాలినా కృతం నః అస్తాకం ప్రభోః స్వామినః రావణస్య ఆయశః
వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణరూపకృత్యజనితాపకీర్తి రిత్యర్థః. అద్యేదానీం ప్రమృష్టం
శోధితం అస్త త్స్వామివిరోధినాల్యుపజస్య తదనుజేన కుంభకర్ణేన తథా నీతత్వాన్నిరా
కృత మిత్యర్థః. ఇ తీర్థం మల్లేవీశేమః ఆశరైః రాక్షసైః హృష్టం సంతుప్తం భావేక్షః
మంజుభాషిణీవృత్తం లక్షణంతూక్తమ్. F0

తలేతి. తత్ర లంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః పుష్పగంధాః
యేషులే తథోక్తాః. శిశిరాః జలనీకాదినా శీతలా శ్చ యే రథోన్మీపచారాః పురవీధి
ప్రసాధనక్రియాః తైస్సచేతన స్ససంజ్ఞః ఆతఏవ ఉద్గ్రీవః ఉన్నతకంధర శ్చ య స్సు
గ్రీవః తస్య నఖముఖైః సఖాక్రైః ఆకలితః విరచితః శూర్పణఖాయాః ముఖానుకారః
ముఖసాదృశ్యం యస్య స తథోక్తః. సుగ్రీవనఖనిగ్నిన్న కర్ణనాన ఇత్యర్థః. ఆతఏవ

- ప. ¹విచ్చిద్యాశు తదర్థచంద్రముఖతో వీరో రఘూణాం పతి
 ర్బాణా నత్ర ముమోచ ²వాలిదళనా న్నారీచమర్తచ్ఛివః,
 ఆలోక్యాథ స తా న్విదారితః³ఖరానస్తిన్నకించత్కరా
 న్వాయవ్యం పున రైంద్ర మ ప్యరివధూవైధవ్యధుర్యం దధే.
 ప. రామాస్త్రా ద్దళితేషు రాక్షసపతేరంగేషు తుంగో భుజః
 ప్రా గేఠో నిపపాత మందర ఇవ ప్రత్యర్థినేనాంబుధౌ,
 సింధౌ నిష్పతితః పరోఽపి దదృశే సేతు ర్ద్వితీయో యథా

విచ్చిద్యేతి. వీరః శూరః, రఘూణాం పతిః శ్రీరామః, తత్కూంభకర్ణవిముక్తం, ఆదిశిఖరం, అర్థచంద్రముఖతః, అర్థచంద్రాఖ్యబాణవిశేషాగ్రేణేశ్వర్థః. విచ్చిద్యవిభిద్య, ఆత్ర కుంభకర్ణ వాలిదళనాక్ వాలివినాశకాక్ మారీచస్య మర్తచ్ఛివంతితి తథోక్తాక్, మారీచమరకా నిత్యర్థః. విదారితః ఖరో యై స్తాం శ్చ, బాణాన్ముమోచ ప్రయాయజే. ఆత్ర వాలిదళనస్య మారీచమర్తచ్ఛేదకస్య ఖరవిదారిణశ్చ ఏకైకత్వేఽసి బహుపచనప్రయోగ స్తద్విద్యారాణా మనేకత్వాదుపపద్యతే, తథా 'విదారితఖరా' నిత్యస్యోత్తరాధ్ధితత్వేఽప్యేకవాక్యత్వాన్నవాక్యసంకీర్ణదోషః. అథానంతరం, సరామః, తా న్నాణా, నస్తిస్కంభకర్ణే, అకించత్కరా నకార్యకారిణః, మోఘానితి యావత్, ఆలోక్య దృష్ట్యా, ఏతే నాస్య వాల్యాద్యపేక్షమా మహాసామర్థ్యసంపన్నత్వం సూచ్యతే, వాయవ్యం వాయుదేవతాకం దివ్యాస్త్రం, దధే ప్రయుక్తవాక్, బాహు శ్చేదార్థమితి భావః. పున ర్భూయోఽసి, అరివధూవైధవ్యే శత్రుస్త్రీవైధవ్యే, ధుర్యం ధురంధరం, శత్రునాశకమిత్యర్థః. 'ధురోయద్ధకా'వీతి యత్ప్రీత్యయః. ఐష్ట్యాం ఇంద్రదేవ తాక మస్యస్త్రం, దధే, తచ్ఛిరశ్చేదార్థ మితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం పృత్రమ్.

రామాస్త్రాదితి. తత స్తదనంతరం. రామాస్త్రాత్, రామాస్త్రై రిత్యర్థః. రామా స్త్రోద్దళితే ష్వితి పాతస్తు సాధుః రాక్షసపతేః కుంభకర్ణస్య, అంగేషు బాహ్వద్యవ యవేషు దళితేషు ఛిన్నేషు, తుంగః ఉన్నతః, ఏకః భుజః బాహుః ప్రాక్ ప్రథమం ప్రత్యర్థినేనాంబుధౌ, శత్రునైస్యం సముద్రఇవేత్యుపమితసమానుః. మందరో మంద రాచలఇవేత్యుపమా. పపాత, సింధౌ సముద్రే నిష్పతితః ప్రవిష్టః, పరోఽసి భుజః, ద్వితీయః, సేతు ర్యథా సేతురివ, దదృశే, ఇత్యుత్పేక్షా తచ్ఛిన్నం. విదారితం, శిరః కీర్ణం చ వ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రయః కూటాః యస్య కస్య త్రికూటస్య అన్వర్థనామ్నః

చిన్నం వోయి శిర స్తురీయ మభవ త్కూటం త్రికూటస్యచ.

గ. తదను తదనుమోదభరితహరికోలాహలాకర్ణన విదితకుంభకర్ణ
వభపరిష్ఠానముఖేన దశముఖేన సహోదరా మహోదరమహాపార్శ్వ
సహాయా విధాయ సమాదిప్తాః కుమారా దేవాన్తకనరాంతకాతి
కాయ త్రిశిరస శ్శిరసాఽఽదాయ పితు ర్నిదేశం నివేశమివ పితృపతేః
సమావిశ స్సమీ సమీకభువమ్

౯౫

ప. అజని పున స్సమీక మయో ర్బలయో

రవదళితే ముఖేఽపి య దనుజ్ఞితరోషభరమ్,

లంకాధిష్ఠానభూతస్య పర్వతస్య తురీయం చతుర్థమ్. 'చతురశ్చయతా వాద్యక్షరలావ'
శ్శేలి చ ప్రత్యయః. కూటంశిఖరం అభవ దితి గమ్యాత్ప్రేక్షేతి తిస్యణాం సంస్కృతిః
పుత్రం పూర్వవత్.

౯౬

తదన్విత. తదను తదనంతరం లేన కుంభకర్ణవభేన యోఽనుమోదః లేన భరి
తానాం పూర్ణానాం హరీణాం నానరాణాం కోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితో
విజ్ఞాతః కుంభకర్ణవభో యేన స తథోక్తః. స చాసౌ పరిష్ఠానముఖః శోభాహీనవదన
శ్శేలి విశేషణసమాసః. లేన, దశముఖేన రావణేన, సహోదరా మహోదరమహాపార్శ్వ
నామరాక్షససేనానాయకౌ, సహాయా రక్షకౌ విధాయ కృత్వా సమాదిప్తాః ఆజ్ఞప్తాః
దేవాంతకో నరాంతకః అతికాయః త్రిశిరా ఇత్యుత్కటాభిధానా శ్చత్వారః,
కుమారాః, పితుః రావణస్య, నిదేశ మాజ్ఞా శిరసా ఆదాయ గృహీత్వా, అమీ
కుమారాః పితృపతేః, ప్రేతరాజస్య, ని. 'ధర్తరాజః పితృపతి స్సమవర్తీ వరేతరా' డిత్వ
మరః. నివిశ్య లేఽత్రేతి నివేశం స్థానమి వేత్సుప్రేక్షా. సమీకభువం రణభూమిం సమా
విశక్ ప్రావిశక్.

౯౭

అజగతి. పున ర్భూయోఽపి అనయో రుభయో ర్బలయో రాన్వనరరాక్షససైన్యయోః
సమీకం యుద్ధం అజనిజాతం. 'జనే కర్తరి లుజ్' 'దీవజనే' త్యాదినా, చ్ఛేద్యణాదేశః.
కీదృశం సమీక మిత్యతానా—యత్సమీకం ముఖే అవదలితే సతి అన్యోన్యముఖభంగే
జాలే సత్యపీత్యర్థః. అనుజ్ఞితః అత్యుక్తః రోషభరః అమర్తాచిరేకః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్.
సైనికానా మమర్తాతశ్చయేన పునః ప్రవర్ధమాన మిత్యర్థః. అమరమృగీదృశాం సురసుం
దరీణామ ప్యాశయపూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం మహావీరోపసంహారకత్వేన ప్రత్యేక
మేకైకవరలాభాదితి భావః. తథా యత్సమరసముత్సుకేన సమరోత్కంఠితేన కలనా

అమరమృగీదృశామపి యదాశయపూర్తికరం

సమరసముత్సుకేన మునినా యదదృష్టచరమ్.

F 1

మమాథ శైలా దథ వాలినందనో

నరాంతకం సంయతి వానరాంతకమ్,

హనూమతా సోఽపి హత స్ఫురాంతకః

పురాంతకేనేన యథా పురాంతకః.

F 2

గ. అనంతర మసమసమరశీలేన నీలేన నిహతే మహోదరే మూరు
తిమథితశిరసి త్రిశిరసి విశసితేషు మహాపార్శ్వదిషు వాహినీపతిషు
నిర్భరవిషాదరోషపరవశో ¹నిశాచరాకార ఇవ తమోనికాయ ²స్ఫుర
ప్రియణేతి యావత్, మునినా నారదేన ఆదృష్టచర మదృష్టపూర్వం, 'భూతపూర్వే
చరత్' ఇత్థం భూతస్య పూర్వం యదా కదాప్యజాతత్వాదితి భావః. తాదృశం యుద్ధ
మజసితి సంబంధః.

F 3

మమాథేతి. అథానంతరం వాలినందనోఽంగదః, సంయతి యుద్ధే వానరాంతకం
వానరనాశకం నరాంతకం శైలాత్ శైలేనే త్యర్థః. మమాథ విదారయామాస. తథా
హనూమతా, స ప్రసిద్ధః సురాంతకః దేవాంతోఽపి పురా పూర్వం పురాంతకేన త్రిపుర
జయనా శంభునా ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. 'ఇవేతీషదర్థోపమోత్పేక్షావాక్యాలం
కారే' ప్రితి గణవ్యాఖ్యానే. అన్యథా యథే తీవార్థవాచినా శబ్దేన పానరుక్త్య దోషో
దుర్వార స్సాన్యత్ + అంతో యథా మృత్యురివ, హతః మారితః, ఉపమాయమకయో
సంస్కృప్తిః. వంశస్థపృత్తమ్.

F 4

అనంతరమితి, అనంతరం నరాంతకదేవాంతకవధానంతరం, అసమసమరశీలేన
అసాధారణకర్తాచరణతత్పరేణ, నీలేన మహోదరే, నిహతే సతి, తథా త్రిశిరసి
మారుతిమథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకే సతి తథా మహాపార్శ్వ ఆది ర్యేషాం లేషు
రాక్షససేనానాయకేషు విశసితేషు వినాశితేషు సత్సు ఋషభేణేతి కేషః. నిర్భరవిషాద
రోష పరవశ స్సముత్క్రటశోకక్రోధాక్రాంతాంతఃకరణః. నిశాచరాకారః రాక్షస
దేహధారీ, తమోనికాయ అంధకారవటలఇవ స్థిత ఇత్యుత్పేక్షా అతికాయః

† 'పురాంతకేనేన రుషా పురాంతక' ఇతి ప్రాచీనపాఠే నకావ్యుపపత్తిః.

1 నిశాచరస్యాకారః. 2 సమరమ్.

యమతికాయస్సమాగత్య వృత్తాసుర ఇవ సుత్రాక్షా సుమిత్రా
సుతేన సహ వితేనే విచిత్రమాయోధనమ్. F U

ప. స చ సుచిరం నియుధ్య త మవధ్య షితిశవరా

దనిలగిరా విబుధ్య పున రస్త్ర మధత్త విధేః,

దళిత మనేన త ద్దివి సముత్పత్తితం జగతా

మతసుత రాహుభీతిమధికా మతికాయశిరః. F F

అనునీయ రావణిరథోవిధురం పితరందధత్పురుసమీకధురామ్,

సరయ, మాగత్య, సుత్రాక్షా వాసవేన సహ. ని. 'సుత్రామా గోత్రభి ద్వజ్జీ వాసవో
వృత్రహా వృషే'త్యమరః. వృత్తాసుర ఇవేత్యుపమా. సుమిత్రాసుతేన లక్షణేన సహ,
విచిత్రమాశ్చర్యకరం, ఆయోధనం, వితేనే, జన్యమకరోదిత్యర్థః. F U

సఇతి. సః సౌమిత్రి శ్చ, సుచిర మతిచిరకాలం, నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, త
మతికాయం, † ఈశవరాత్ బ్రహ్మవరాత్, అవధ్యః పథితుమశక్య, ఇ త్యేష, మని
లగిరా వాయువచనేన, విబుధ్య జ్ఞాత్వా, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. విధే రస్త్రం
బ్రహ్మస్త్రం, అధత్త ప్రాయుజ్జ్. అ థానేన బ్రహ్మస్త్రేణ, దళితం విచ్ఛిన్నం సత్, దివి
అంతరిక్షే, సముత్పత్తితం సముద్భవం, తత్, ప్రసిద్ధం, అతికాయశిరః, జగతాం లోకా
నాం, అధికాం బహుళాం, రాహుభీతిం రాహురయమితి భ్రాంతిసముత్పన్నాం భీతి,
మతసుత ఆకరోత్. ఆత్రాతికాయశిరసి రాహుబ్రహ్మ ద్భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమృత
సాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమా న్నత'
ఇతి లక్షణాత్. F F

అనునీయేతి. అథానంతరం, స ప్రసిద్ధః, రావణిః ఇంద్రజిత్, విధురం
సహోదరమమారపదశ్రవణజనితశోకవిహ్వలం, పితరం రావణం అనునీయ 'స తాత
మోహం పరిగంతు మర్హసీ' త్యాదినా సమాధాయ, పురుసమీకధురాం మహారణ
భారం, 'ఋక్షా' రిత్యాదినా సమాసాంతాప్రత్యయే టాప్. దధత్ దధానః, యుద్ధ
సన్నద్ధ ఇత్యర్థః. 'నాభృస్తాచ్చతు' రితి నుమభావః. రథీ రథారూఢః, సహ ధనుషి సధ

† 'ఈశవరా'దిత్యర్థ ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మవరత్వే శ్రీరామాయణమ్. 'అత్రైవ మఖ్య
పాగవ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ, బ్రహ్మదత్తవరో హ్యేష. అవధ్యకవచావృతః,
బ్రహ్మాణాస్త్రేణ భింద్యేన మేష పథోహి నాన్యథ'తి. 1 ఇతీవ వరాత్.

స రథీ సమేత్య సథను శ్వరథీ చలిత శ్చమూభి రభిధాశరథీ.

గ. ¹అగత్య సమర మరాతిజయమనోరథాయ ²రథాభిరక్షాయాం రక్షాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రతర్ప్య చ హవిషా ³ప్రదక్షిణశిఖం శిఖావంతం మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి దధాన స్తిరోధానేన గగనగత ఏవ నిశితముఖై శ్శిలీముఖై ర్నిర్జాయ నిఖలమర్జాహతిం నిస్త్రింశ క్రమః క్రవ్యాదాక్ వ్యాధ ఇవ హరీ నివధురీచకార. ౧౦౧

నుః కార్దుకధర శ్చ సక్, శరథీ తూణీకా, సమేత్య, ధృత్వేత్యర్థః. *శంః ఇషవో ధీయంతే అనయో రితి శరథీ 'కర్తృణ్యధికరణే చే'తి కప్రత్యయః. ని. 'తూణీపాసంగ తూణీరనివంగా ఇషధి ద్వయో'రిత్యమరః. చమూభి స్సేనాభి స్సహ, ఆత్ర సహశబ్దా ప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'పుష్టోయా'నేతి జ్ఞాపకా త్ప్రతీయా. దాశ రథీఅభి, రామలక్ష్మణయో రాభిముఖ్యేనేత్యర్థః. 'అభిరభాగ' ఇతి కర్తృప్రవచనీయత్వా ద్విప్రతీయా, చలితః ప్రవృత్తః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౧౦౦

అగత్యేతి సమరం యుద్ధభవ మాగత్య ప్రవిశ్య, అరాతిజయమనోరథాయ శత్రుజయమనోరథసిద్ధిర్థ మిత్యర్థః. రథాభిరక్షాయాం నిజరథగుప్తా విషయే, పరిత స్సమంతాత్, రక్షాంసి రాక్షససేరాక్, పరికల్ప్య నియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినా, ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం తిష్ఠద్గుప్తభృతిత్వాదవ్యయాభావః. ప్రదక్షిణం శిఖా జ్వాలా యస్య తం. ని. 'ఘృణీ జ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. ఏలేనాస్య జయ ప్రద త్వం సూచ్యలే. తదుక్తం. 'ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుశ్చృవస్య ధాత్రీం సము ద్రరశనాం వశగాం కరో'తీతి. శిఖావంతమగ్నిం, ప్రతర్ప్య సుతర్ప్య చ, మంత్రా ధిగతవివిధశస్త్రాణి మంత్రసామర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి, దధానో ధారయన్ తిరో ధానేనాంతర్ధానేన, గగనగతోఽంతరిక్షవర్తీ సన్నేవ, నిశితముఖై స్తీక్షాగ్రశిలీముఖై ర్నాణైః, నిఖలమర్జాహతిం ఆశేషచమూమర్తచ్ఛేదం, నిర్జాయ కృత్వా, నిర్గత స్త్రింశ తోఽంగుళిభ్య ఇతి నిస్త్రింశః శుద్ధవిశేషః. ని. 'శుద్ధేతు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః. తస్యక్రమః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, శుద్ధవద్విభేదకస్సన్నిత్యర్థః. క్ర వ్యాదాక్ పక్షిణః, వ్యాధో లుబ్ధకఇవేత్యుపమా. † ని. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృ

* 'సథనుశ్వరథీ' రితి స్థాదీనపాతే చాపతూణసహితస్య చమూభిస్సహ సమే త్యేత్యన్వయః.

† క్రవ్యాదో వ్యాధ ఇవ హరిణాక్ హరీనితి పాతే క్రవ్యాద ఇంద్రజిత్.

1 అధిసమరమ్. 2 రథాభిరక్షాయై. 3 ప్రదక్షిణ శిఖావంతం.

ప. సహలక్ష్యణం తమపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘుభవ పద్మసరః,
వికలాశయంవిధురస త్త్వమయం విరచయ్యథామచజగామ¹శ్చనైః,

ప. త్తతార్కభవతేజసి త్తపితరామచంద్రద్యుతౌ
విముచ్య సతనిర్గతే విశిఖనృప్తిమస్తి² ఘనే,
అదీప్తనశమస్ఫురత్కుముద మస్తనీలోత్పలం

గయు ధ్వుభకశ్చ స' ఇత్యమరః. హరీ న్వానరా, నివిధురీచకార, మూర్ఖితా నకరో
దిత్యర్థః. ౧౦౧

సహేతి. అయం రావణిః, సహ లక్ష్యణేన సహలక్ష్యణం 'తేనసహేతి తుల్యయోగ'
ఇతి బహువ్రీహిః. 'వోపసర్జనస్యే'తి వికల్పా త్పనశబ్దస్య సత్వాభావః. తం దాశరథిం
శ్రీరామమపి, పరుషస్త్రీక్షణి, నిదాఘోగ్రీష్ణకాలః. ని. 'నిదాఘోగ్రీష్ణకాలేస్యా దుష్ట
స్యేదాంబునోరపీ'తి విశ్వః. పద్మసరః కమలాకరం, శరైః, వికలాశయం వ్యాకులమానసం,
అన్యత్ర కలుషితాధారప్రదేశంచ. ని. 'ఆశయ స్స్వాదభిప్రాయే మానసాధారయోరపీ'తి
విశ్వః. విధురసత్వం విజ్ఞప్తశక్తిం, అన్యత్ర విహ్వలజలజంతుకం చ, ని. 'విధురం ప్రీత్య
'పేతే స్యా త్కష్టవిజ్ఞప్తయోరపీ'తి వైజయంతీ. విరచయ్య కృత్వా. 'ల్యపి లఘుపూర్వా'
దిత్యయాచేశః. శనైఃమందం, కృతకృత్యత్వా దితి భావః. ధామగృహం, జగామ ప్రాప
క్షేపసంక్లిషేయ ముపమా. ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౧౦౨

క్షతేతి. త్తతార్కభవతేజసి నిర్వాపితసుగ్రీవప్రతాపే, తిరస్కృతసూర్యజాత
ప్రకాశే చ, త్తపితా సంకుచితా రామ వివ చంద్ర స్తస్యద్యుతిః శోభా యేన తస్మిన్
తథోక్తే, అస్మిన్ ఘనే మహాత్మనీంద్రజిత్యేవ ఘనే మేఘే, విశిఖనృప్తిం శరసంపాతం
తామేవ వృష్టిం విముచ్య త్యక్త్వా నిర్గతే సతి, తదా తస్మిం త్పమయే, వాహినీ నదీ
సేనా చ. ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ. అదీప్తః అప్రకాశః నళః నళా
ఖ్యః కపినాయకః అన్యత్ర నళాః పోటగళాఖ్యత్పలవిశేషాః యస్మిన్. ని. 'నళః
పోటగళే రాజ్ఞి పితృగర్తే కపీశ్వర' ఇతి విశ్వః. అస్ఫుర న్నదీప్యమానః కుముదః కషి
అన్యత్ర అస్ఫురంతి అనల్లసంతి కుముదాని కైరవాణి యస్మిన్. 'కుముదం కైరవే
రక్తపంకజే కుముదః కపా'వతి విశ్వః. అస్తో నష్టప్రాయో నీలో నీలాఖ్యకపిచాయక
ఏవ ఉత్పలం యద్వా అస్తో నీలోత్పలా నీలోత్పల నామానౌ కపినాయకౌ అన్యత్ర
విసప్తాని కృష్ణేందీవరాణి చ యస్మిన్. ని. 'నీలకపీశ్చైద్రి, భేదే కృష్ణే నా కదవతి త్రి

సముత్తరళజీవనం సమభవ త్తదా వాహినీ.

౧౦౩

ప అచల మథ సలీల మోషధీనాం

హరతి హనూమతి జాంబవన్ని యోగాతో,

విచలిత మభవ ద్బలం విశల్యం

విబుధమనోఽపి విధూతశోకశల్యమ్.

౧౦౪

గ. పున రపి సహజలేజోభరితేన దవానలేనేవ వానరబలేన దహ్యమానాం దరీ మివ పురీ మపహాయ పఞ్చానన మివ పఞ్క్త్యానననిదేశిత శ్వలిత మఖిలభువన ప్రకంపన మకంపన మాహతష్టవంగసంఘం ప్ర

వ్వి'తినానార్థరత్నమాలా. సముత్తరళ మతిచంచలం స్థితివిధురం జీవనం జీవితం అన్యత్ర ఉద్వేజితజలంయస్తి నర్కర్తృణి తద్యథా భవతి తథేతి. సర్వత్ర క్రియావిశేషణం, సమ భవత్ ఉత్తరీత్యా విశకలితాఽభూదిత్యర్థః. జ్ఞేషసంక్షీర్ణసావయవరూపకం. పృథ్వీ వృత్తమ్.

౧౦౩

అచలమితి. అథ సేనామూర్ఖానంతరం, హనుమతి, జాంబవతః పరావరజ్ఞస్య ఋక్ష రాజస్య నియోగాత్ నిదేశవచనాల్, ఓషధీనా మచలం సంజీవన్యాద్యోషధిపర్వతం, సలీల మనాయాసం యథాతథా, ఆహర త్యాసీతపతి సతి, బలం వానరనైన్యం. విశల్యం శల్యరహితం సత్, విచలిత, మభవత్, పునర్యుద్ధసమృద్ధోత్సాహ మభూదిత్యర్థః. తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షీణాం సురాణాం మనోఽపి. ని. 'విబుధా స్మరపండితా' ఇత్యమరః. విధూతం విహతం శోక ఏవ శల్యం యస్య తథోక్తం, వానరనైన్యప్రబోధేన విబుధా స్ఫుర్తాంతరంగా బభూవు రిత్యర్థః. అత్ర నైన్య విబుధమనసోః కేవలప్రకృ తత్వా త్తుల్యయోగితాభేదః. పుష్పితా గ్రావృత్తమ్.

౧౦౪

పున రితి. పున ర్భూయోఽపి. సహజలేజోభరితేన వైసర్గికప్రభావపరిపూర్ణేన, అన్యత్ర స్వాభావికార్పిస్సంపన్నేన. ని. 'లేజోఽనలే ప్రభావేఽస్మిన్ జ్యోతిష్యర్పిషి రేకసీ'తి వైజయంతీ. దవానలేన వనపహ్నినే వ, వానరబలేన, దహ్యమానాం భస్మీ క్రియమాణాం, దరీం గిరిగుహా మివ, పురీం లంకా, మపహాయ త్యక్త్వా, పంచాననం సింహమి వేత్యనేకేవేయ ముపమా, పఞ్క్త్యానననిదేశతః రావణాజ్ఞాపవనాల్, చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం, అఖిలలోకానశేషభువనాని ప్రకంపయతి నిషీడయతి నిజభుజబలేనేతి తథోక్తం, అకంపనం అకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా ఆహతష్టవంగసంఘం నిహతవానరనివహం, ప్రజంఘం చే త్యుభావపి రాక్షసా, అంగద భుజప్రతాప ఏవ అనలః తస్మిన్ శలభౌ పతంగౌ, నిశమ్య అంగదబాహుపరాక్రమ

రాఘవ మంగదభుజ ప్రతాపానలశలభా వృథా వపి నిశమ్య నిశామ్య చ
 వ్యవిన మైందావదారితౌ మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షౌవపి శోపా
 నంతిభ్యాం పరుషసంరమ్భా కుమ్భునికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య
 రాహు సుబాహుమారీచా వివ రాఘవభుజాభ్యాం సుగ్రీవహనుమ
 ఘ్నమద్భుతం యుద్ధ మతనిషాతామ్. ౧౦౫

ప. భూమా తతః ప్లవగ రాజభుజేన విద్ధ
 మాలోక్య కుంభ మసహో విరహం తదీయమ్,
 శోకా దగా దనిలసూనుహతో నికుమ్భ
 స్తన్నామయుక్త మమరీ స్తనకుంభ మేవ. ౧౦౬

తావాకర్ణ్యత్యర్థః. ని. 'సమా పతంగశలభా' విత్యమరః. తథా మైందద్వివిదాభ్యాం
 వంద్యవిదాభ్యువానరపతిభ్యాం ఆవదారితౌ వినిహతౌ, మహారథౌ, 'ఆత్మానం సారథిం
 'శ్వాన్ రక్షమ్యధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞస్యా దిత్వాహు ర్నీతి
 విదాః' ఇత్యుక్తలక్షణౌ, శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షనామానౌ,
 త్ససేనానాయకావపి, నిశామ్య దృష్ట్వా చ, శోపాక్షాంతిభ్యామమర్షేర్భ్యాం
 పక్షః ఆత్మద్ధతః సంరంభౌ యుద్ధసంభ్రమః యయో స్తా, ని. 'అక్షాంతి రీర్ష్యానూ
 నా తు' 'సంరంభ స్సంభ్ర మే శోప' ఇతిచామరః. కుంభనికుంభౌ నామ కుంభకర్ణపుత్ర
 హావీరౌ, కర్తారౌ, బాహూ నిజహస్తౌ, సముత్తంభ్య సాతోపమద్భృత్య, రాఘవభు
 భ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం, సుబాహుమారీచౌ ఇవ, విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణ
 యా మితి భావః. రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం, సుగ్రీవహను
 మ్భ్యాం సహ, ఆద్భుత మాశ్చర్యజనకం, యుద్ధం, అతనిషాతాం కృతవంతౌ, కుంభ
 గ్రీవేణ నికుమ్భౌ హనుమలేతి యథా క్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః.
 శోపహనునా సంసృజ్యతే. ౧౦౭

భూమావీతి. తత స్తవనంతరం. ప్లవగరాజభుజేన సుగ్రీవబాహునా, విద్ధం
 వృత మతవివ భూమా పతితమితి శేషః. కుమ్భ మాలోక్య దృష్ట్వా, తదీయం,
 హం వియోగం, న సహత ఇత్యసహౌనసహిష్టుః. పచాద్యచ్ 'ననా'కే' త్యాది
 ప్రతిషేధః, అనిలసూనునా హనుమతౌ హతః నికుంభః, శోకాల్ భ్రాతృవిరహజనిత
 'దా ధేతోః, తన్నామయుక్తం కుంభ నామయుక్తం. అమరీ స్తనకుంభం అమరాం
 కుచకుంభ మేవ, అగాల్, భ్రాతృవిరహసహతయా తన్నామగంధసంబంధా దమరీ

గ. ¹తతఃకుపిత రావణా కారణం రణవాహనియుక్తం యుక్త మఖిల
వాహినీభి రాహవాటోపముఖరం ఖరాత్తజం మకరాక్ష మైత్వైక
శరోఽపి విషక్షనుపి సపక్ష ఏవ సమక్ష మనయ జ్వనయితుః ౧౦౭

ప. కృత్వా మూర్ధని శాసనం పితౄ రథో గత్వా రణం రావణి
ర్హుత్వా తత్ర మహాభుజో హుతభుజం ధృత్వా మహాస్రాణిచ,
స్థిత్యా వ్యోమని మాయయాశరచయం త్వక్త్వాచభిత్త్వాచమూం
బుద్ధ్యా రాఘవకోప మాప సహసా లక్ష్మణులం కాతరః. ౧౦౮

కుచకుంభం స్తాపే త్యర్థః. అత్ర రణాభిముఖమరణహేతుకస్య అమరీకుచకుంభసంగమస్య
శోకహేతుత్వేనోత్పేక్షా, వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్య. వసంతలిలకావృత్తమ్. ౧౦౬

తత ఇతి. తదను కుంభనికుంభవధానంతరం కుపితేన క్రుద్ధేన రావణేన ఆకారణ
మాహ్వసం యస్య తం, రావణేనాహూత మిత్యర్థః. ని. 'హూతి రాకారణాహ్వనే'
ఇత్యుక్తమితి. తథా రణవాహే సమరక్రియానిర్వాహే విషయే నియుక్త మాజ్ఞాపితం,
అతవివాఖిలవాహినీభి ర్యుక్తం, చతురంగనైస్యసమేతమిత్యర్థః. ఆహవాటోపముఖరం
రణాడంబరారభటసముద్భుటసింహనాదం, ఖరాత్తజం ఖరతనయం, మకరాక్షం, ఐత్వై
కస్య ఇత్వైకువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరో బాణః, విషక్షం శత్రువక్ష మపి, తం,
సపక్షవీచ బంధుస్సన్నే వేతి విరోధః స చ సగరుడే వేతి పరిహారా ద్విరోధాభాసః.
జ్వనయితుః జనకస్య ఖరస్య, సమక్షం సమీప, మనయత్ స్తావయమాన. మకరాక్షోఽపి
నిహణ ఇత్యర్థః. ౧౦౭

కృత్వేతి. అథో మకరాక్షవధానంతరం, మహాభుజః, అపరిచ్ఛిన్నభుజబలకాలీ
త్యర్థః. రావణి రింద్రజిత్, పితౄ రావణస్య, శాసన మాజ్ఞాం, మూర్ధని శిరసి, 'విభావ
జ్యోతి' రితివికల్పా ద్దష్టాపాభావః. కృత్వా, ధృత్వేత్యర్థః. రణం రణరంగం, గత్వా, తత్ర
రణరంగే, హుతభుజం అగ్నిం, హుత్వా, మహాస్రాణి దివ్యాస్రాణి చ, ధృత్వా, మాయ
యా అంతర్ధానకత్వై, వ్యోమని అంతరిక్షే పూర్వవ ద్దష్టాపాభావః. స్థిత్యా, శరచయం
బాణవరంపరాం చ త్యక్త్వాఽభివృద్ధ్య, చమూం వాసరసేనాం, భిత్త్వా, తతో రాఘవస్య,
కోపం కోపాదయం, బుద్ధ్యా జ్ఞాత్వా, ఆల మత్యంతం, కాశరో భీతస్సృగ సహసా
శిఘ్రిం, 'స్వరాచిపాతాదవ్యయ' మితి కాకటాయనః. లంకా మాప ప్రవివేశ.
కాఠూలవిక్రీడితం పుత్రమ్. ౧౦౮

1 'తతఃకుపిత'రాహవాటోపముఖరం'మితి స్తాపితపాతః.

గ. తతః ప్రతీచః ప్రతీహారా దయం ప్రాతిహారికో నిర్గత్య నికృత్యా
సినా కాంచి దాంజనేయస్య పురతో మాయామయీం మైథిలీ మాకు
లీకృతమానసే తస్మిన్నాకస్మిక మిద మతథ్య మపి తథ్య మేవ విబుధ్య
నియుధ్య చిరాయ నిరాశే నివృత్తే¹ విద్వేషిపశువిశసనారమ్భా నికుమ్భి
లాం సమాసాద్య సద్య ఏవ ప్రావర్తయత సత్ర మతివిచిత్రమ్. ౧౦౯

ఆ. అథ నికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యద్వా²రేణ నిర్గచ్ఛన్నింద్రజి త్వగ
మనవిఘాతుకం శ్రీరామలక్షణయో ద్యుష్టోద్వోగం దృష్ట్వా తస్మిన్వారణార్థం మాయాం
ప్రకటితవానిత్యాహ—తత ఇతి. తతః పురప్రవేశానంతరం, ప్రతిహారియతే విమోహ్య
తేనేన పరమానసమితి ప్రతిహారిః కైతవం స ప్రయోజన మస్య ప్రాతిహారికో మాయా
వీత్యర్థః. 'ప్రయోజన' మితి తత్. † ఆయ మింద్రజిత్, ప్రతీచః ప్రతీహారాత్ ప్రత్య
ద్వారాత్. ని. 'స్త్రీ ద్వాద్వారం ప్రతీహార' ఇత్యమర్థః. నిర్గత్య, ఆంజనేయస్య హను
మతః, పురతః పురస్తాత్, అసినా భద్రేన, మాయామయీం మిథ్యారూపాం, కాంచి,
మైథిలీం సీతాం, నికృత్య చ్చిత్వా, అతః అమలీకృతమానసే వ్యాకులితాంతకరణే,
తస్మిన్ ఆంజనేయే, ఇదం సీతావధకృత్యం, ఆకస్మిక మకస్తా దాగత మింద్రజాల మి
వేత్యర్థః. అతథ్య మసత్యమపి, తథ్యం సత్యమేవ, విబుధ్య జ్ఞాత్వా. ని. 'సత్యం తథ్య
మృతం సమ్యగ్మూని త్రిషు తద్వతీ' త్యమర్థః. చిరాయ చిరకాలం, విభక్తిప్రతి
రూపక మవ్యయ మేతత్. ని. 'చిరాయ చిరరాత్రాయే' త్యమర్థః. నియుధ్య యుద్ధం
కృత్యా, నిరాశే ఆకారహితే నివృత్తే నిర్గతే సతి, విద్వేషిణ ఏవ పశవః లేమం విశ
సనే విదారణే ఆరంభః ఉద్వోగః అస్యా స్త్రీతి తథోక్తః, యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః,
ఇంద్రజిత్, పశువిశసన మారభతే తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తస్సన్, నికుంభిలాం నికుంభి
లాభ్యహోమార్థ గుప్తిస్థలవిశేష మాసాద్య ప్రాప్య, సద్య ప్రదాసీమే, వాతివిచిత్ర
మత్యంతాద్భుతం, సత్రం పరమారణయాగం, ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాస, ఉప
క్రాంతవానిత్యర్థః.

౧౦౯

† ప్రాచీనపుస్తకేషు 'ప్రాతిహారిక' ఇతి పదం నాస్తి. సత్వేషి. ని. 'ద్వారి
ద్వాక్నే ప్రతీహార' ఇత్యమర్థః. తాత్ ప్రతీహారే ద్వాకే నియుక్తః ప్రాతిహారిక
ఇత్యర్థః.

1 'విద్వేషిపశువిశసనారంభా' యేతి ప్రాచీనపాఠః.

గ. తదను హనూమతః ప్రతినివృత్తా ద్వృత్తాంత మిమ మాకర్ణ్య
1. విదీర్ఘమానసో మానసచర ఇవ రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషా ద్విషాదాకు
లో రాజహంస స్సంసది నివత్య సౌమిత్రిణా సమాశ్వాస్యమాన స్సకరు
ణం నిశ్వస్య విశ్వస్య పతిరపి విధురో వ్యలాపీత్. ౧౧౦

ప. జజ్ఞే తదత్ర భవతీ జనకస్య యజ్ఞే

దేవ్యాశ్చిరాయ ధరణే రరణే శిశ్నిభేవ,

తదన్వితః. తదను ఇంద్రజితఃనికుంభిలాప్రవేశాంతరం, ప్రతినివృత్తాత్ ప్రత్యా
గతాత్ హనూమతః, ఇమం వృత్తాంతం మైథిలీపథమావహరాం. ని. 'వారా ప్రవృత్తి
ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ఘమానసో విదలితహృదయః, అత ఏవ
వజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫుర్జతోః. ని. 'స్ఫుర్జఘ ర్వజ్రనిర్ఘోష' ఇత్యమరః. విదీర్ఘమానసః
తస్య తదుద్దేజకత్వాదితి భావః. మానసచరః, మానససరోవర్తీ. ని. 'మానసం సరసి
స్వాంత' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. రాజహంసః కలహంసఇవ, విషాదాకులః, 'విషాద
శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రిక్తుకలక్షణవిషాదపర్యాకులస్య, రాజ
హంసో నృపశ్రేష్ఠః. రామః. ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో' రితి
విశ్వః. సంసది వానరసమితే. ని. 'సభా సమిలసంసద' ఇత్యమరః. నివత్య ఘృవి పతిత్వా
సౌమిత్రిణా, సమాశ్వాస్యమానః. 'శుభే వర్షని తిష్ఠంతం త్వామార్య విజితేంద్రియం,
అనర్థభ్యో న శంసీతి త్రాతుం ధర్మో నిరర్థక' ఇత్యాదినిలపచనైః సమాధీయమానః,
సకరుణం దీనం, నిశ్వస్య, విశ్వస్య ప్రపంచస్య, పతి రపి, సకలలోకనిగ్రహానుగ్రహ
సమర్థోఽపీత్యర్థః. సః రామః, విధురో విజ్ఞప్త స్య, వ్యలాపీత్ విలలాప. ని. 'విధురం
ప్రీత్యపేతే స్యా త్కృష్టవిజ్ఞప్తయో రపీ' తి వైజయంతి. ౧౧౦

అ. తప్నీకార మేవాహ—జజ్ఞ ఇతి. తత్రగా, లేన ప్రకారేత్యర్థః. అత్ర
భవతీ పూజ్యా సీతా, అత్రభవతీ వ్యాఖ్యాతా, జనకస్యరాజ్యో, యజ్ఞే, అరణేనిర్వంధ్య
దారువిశేషాత్, శిఖా అగ్నిత్వాలేపేత్యుపమా, ఏలేన పరమపావనత్వ మయోనిజత్వం
చ సూచ్యతే. ని. 'ఘృణిత్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. ధరణే దేవ్యాః హలముఖాశ్చ
హైరూః భూదేవ్యాః, చిరాయ చిరకాలేన, జజ్ఞే ప్రాదుర్భూత, తథా మనోః వైవ
స్వతమనోః, వంశే కులే, సకలలోకజ్ఞాప్య ఇతి భావః. వధూః స్మృతా, దశరథమహా
రాజస్యేతి భావః. యద్వా వధూర్ధాయా, ఆత్మన ఇతి శేషః. అభవత్ జాతా. ని, 'వ

పంశే మనోరపి వధూరభవ త్కి మన్య

ద్రామ ¹ స్తథాఽపి విధినా రచితో విరామః.

౧౧౧

ప. యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో

ర్నాలం నలోఽపి నవసేతునిబన్ధనాయ,

దూరే చ పాపకశరో దురతిక్రమోఽయం

తత్కేన శోకజలధి స్తవ లంఘనీయః.

౧౧౨

గ. ఇత్యాది పరిదేవమానమేనం విదితాశరమాయావిశేషో విభీష

ధూర్జాయాన్నహి స్త్రీచే' త్యమరః. అన్యత్కి ముక్త్యుహప్రపిష్ట్యుహయా రత్యంతజ్ఞాన్యత్వం వత్తవ్యమన్య త్కి మపి నాస్త్రీ త్యర్థః. రామ ఇత్యాత్మనిదేశః, అఖండితమహత్త్వద్యోతనార్థః. విధినా దైవేన, ని. 'విధి ర్విధానే దైవేచే' త్యమరః. విగతా రామా సుందరీ యన్య విరామో విగతభార్యః, రచితః కృతః, దైవయోగో న కన్యాపి లంఘనీయ ఇతి భావః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే' త్యమరః. పసంతలకా పుత్రమ్.

౧౧౧

యత్న ఇతి. యత్ర శోకజలధౌ, సమీరసూనోః హనుమతః, యత్నః ఉల్లంఘనోత్సాహః, ముధా వ్యర్థో భవతి, సోఽపి తరితుం శక్తో న భవేదితి భావః. తథా నలోఽపి ప్రసిద్ధసేతునిర్మాతాఽపి, నవసేతునిబంధనాయ సూతనసేతునిర్మాణాయ, నాలం నవర్మాప్తః, సోఽపి తరణోపాయకరణసమర్థో న భవతీత్యర్థః. 'నమస్సప్తస్త్రీ' త్యాదినా చతుర్థి. తథా పాపకశరశ్చాగ్నేయాస్త్రమపి, దూరే, వర్తత ఇతిశేషః. సోఽప్యేనం శోషయతుం న శక్త ఇత్యర్థః. తత్తస్మాత్పార్శ్వాత్, దురతిక్రమః దుస్తరోఽయం వర్తమానః, తవ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తకోఽయం శోకసాగరః, కేనోపాయేన, లంఘనీయః, ఉక్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్థవ స్తరితుం శక్యః, ఆయం తు న కే నాప్యపాయేన తరితుం శక్య ఇత్యర్థః. అత ఏవోపమానా త్వసిద్ధార్థవాద స్యాధిక్యకథనాద్యర్థలి శేకాలంకారః. 'ఉపమానా ద్యదన్యన్య వ్యతిరేక స్స ఏవం' ఇతి లక్షణాల్. పుత్రం పూర్వవత్.

౧౧౨

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, పరిదేవమానం విలపంతమ్, ని. 'విలాపః పరిదేవ' మిత్యమరః. ఏవం శ్రీరామం, విదితాశరమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనవ్యాపారవిశేషః, విభీషణ స్సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, దేవ స్వామి, శ్రీరామ, భవతోఽపి

ణ స్సమాగత్య దేవ భవతోఽపి కిమిద మస్థానే¹కరుణ మవస్థాంతరంనిరం
తరాయమఖనిర్వర్తనాయ పురందరారిణా కృతం²కృతక మేవైత దవ
ధారయ ధారయ మనసి ధైర్యమిత్యభిధాయ తద్వధాయ పురో
ధాయ లక్ష్యణం³తత్త్వణాదేవ నికుమ్భిలాం బలై స్సహోపరురోధ.

ప. హరికులారవత శృలితస్తతో గిరిదరికుహరాదివ కేసరీ,

అపరిపూర్వ రుమా మావ మాహవం స విదధే బలశాసనశాసనః.

మాయానియంతుః, పరమపురుషస్యా సీతి భావః. అస్థానే ఆశోచనీయస్థానే, సీతావధస్య
మాయికత్వా దితి భావః. కరుణం దీనం కరుణశబ్దా దర్శితద్యుచ్, ఇనమేత దవస్థాంత
రం దశాధేదః, కిం కిమర్థం దుర్లభాపన్న త్వేన న వర్తితవ్యమిత్యర్థః. కింతు నిరంతరాయం
నిర్విఘ్నం యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయ స్వవిజయహేతుసత్త నిష్పాదనార్థం పురంద
రారిణా ఇంద్రజితా, కృతమాచరితం, ఏతత్సీతావధరూపకృత్యం, కృతకం కృత్రిమం,
అసత్యమేవేతి యావత్, అవధారయ జానీహి. అతః మనసి, ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం
'మనసో' నిర్వికారత్వం ధైర్యం స తస్యపి హేతుస్వీతి రసికాః. ధారయ స్వీకురు,
ఇత్యేవ మభిధాయ ఉక్త్వా తస్యేంద్రజితః వధాయ సంహారార్థం లక్ష్యణం, పురోధాయ
పురస్కృత్య, తత్క్షణాదేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యస్థానం బలై ర్వానర
నైన్ద్రైస్సహ ఉపరురోధ నిరుద్ధవాక్. ౧౧౩

హరీతి. తతః ఉపరోధానంతరం, స ప్రసిద్ధః, బలం నామ దానవం కాస్తీతి బల
శాసనః ఇంద్రః తం కాస్తీతి బలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత్, ఉభయత్రాపి కర్తరిత్యుః.
హరికులారవతః కపిన్ద్రైస్సకోలాహలాద్ధేతోః, గిరిదరికుహరాత్ పర్వతగుహాగోళకాత్,
కేసరీ సింహ ఇవ, చలితో నిర్గత స్సక్, రుమా వానరసంమర్దకృతామర్షేణ ఆసమంతా
జ్ఞాహోత్యస్మిన్నిత్యాహవః యాగః† 'ఋషోరబి'తి జుహోతే రుద్రత్యయే గుణావా
దేకా తమపరిపూర్వ అసమాప్యైవ ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మిన్నిత్యాహవం యుద్ధం
చకార 'ఆజి యుద్ధ' ఇతి వ్యాయలే రాజూర్వా దప్రత్యయే సంప్రసారణం. ని.
'ఆహవ స్సంగరే యాగ'ఇతి విశ్వః. విదధే చకార. ద్రుతవిలంబితం వృత్తమ్. 'ద్రుత
విలంబిత మాహ నభౌ భరా' వితి లక్షణాత్. ౧౧౪

† అత్ర హవమితిచ్చిత్వాహూయంతేఽస్మిన్నితి హవోయజ్ఞ ఇతి వదన్తి.

1 దీనమవస్థానమ్. 2 కృత్రిమమేతదిత్యవధార్య. 3 తత్క్షణమేవ పురస్కృత్య
నికుమ్భిలాముపరురోధ.

వాతూల ఇవ తూలూనాం వానరాణాం రణాజిరే,

విద్రావణ స్తతో మాయావిద్రావణసుతోఽభవత్. ౧౧౫

గ. అనుపద 1 మనీశోన్మధనసంరంభం సంవర్తనమయదుద్ధాంతం కృ
కాంత మివ సమాపతంతం స్వందనగతం సంక్రందనజితం గంధవహ
ందనస్కన్ధవర్తి సౌమిత్రిః ప్రవర్తితశిశితశరధార శ్శతధారపాణి రివ
మృదుస్తమృదయత్. ౧౧౬

ప. 3 వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోత్పటం

వాతూల ఇతి. తతః తదనంతరం, మాయాం పరవ్యామోహక వ్యాపారంచేత్రితి
గాయావిత్. రావణసుత ఇంద్రజిత్, తూలూనాం కార్పాసానాం, వాతూలౌ వాతస
మాహ ఇవే త్యుపమా 'వాతా' ష్చ్యూత్యుల ప్రత్యయః. రణాజిరే రణాంగణే, ని.
అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః,
భవత్, శరవర్షేణ వానరాణాం కాందిశికాణాం చకారేత్సర్థః. ౧౧౫

అనుపదమితి. అనుపద మనంతరం, అనీశోన్మధనే వానరనైస్యవిదారణే సంరంభః
'ఽవ స్సంభ్రమో వా యస్య తం. ని. 'సంరంభస్సంభ్రమే శోప' ఇతి శబ్దార్థవః. సం
వర్తనమయదుద్ధాంతం ప్రలయకాలోద్భవం. ని. 'సంవర్తః ప్రళయః కల్ప' ఇత్యమరః.
౧ కాంతం యమమివ స్థిత మిత్యుపమా. ని. 'కృతాంతో యమసిద్ధాంతా' విత్యమరః.
స్వందనగతం రథారూఢం. సంక్రందనజితమింద్రజితం, గంధవహనందనస్య హనుమతః
గంధవర్తి స్కంధారూఢః, సౌమిత్రిః లక్షణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితా స్తీక్ష్ణాః
రథారా శ్శరపరంపరా యేన స తథోక్త స్సక్, జంభం జంభాఖ్య మనురం, శకధారం
గాయో యస్య శతధారపాణి రింద్ర ఇవేత్యుపమా. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠా
ప్రత్యా భవత ఇతి నిష్ఠానుః పరినిపాతః. ని. 'శతకోటి స్వర్ణశృంగ' ఇత్యమరః.
'స్తంభయత్ ఉపయరోధ' స్తంభు రోధిన' ఇతి సౌత్రాత్ స్తంభుధాతోర్ద్విజంతా బ్లజ్.

వికస్వరేతి. వికస్వరః వికసనశీలః, ప్రతిపదం ప్రవర్ధమాన ఇతి యావత్. ని.
౧ కాసీ తు వికస్వర' ఇత్యమరః. శ్లేశభాసనికసోపర' ఇతి పరచ్చృత్యయః. లేన మదేన

1 'అనీశోన్మధనసంరంభం' ఇతి నిష్ఠాంతః ప్రాచీనపాతవివ సాధుః. 'అనీశీనాధ
ధనసంరంభతరం సంవర్తప్రవృత్తమివ కృతాంతం' ఇత్యసిపాతః. 2 శితతర శరధారాభిః.
౧ పరస్పర.

పత్రుటితకజ్జటం ప్రతిహతాస్త్ర మస్త్రేణ చ,

జగత్ప్రయథయావహం జయపరాజయాగోచరం

వితేనతు రుభా విభా వివ ¹తదా రణం దారుణమ్. ౧౦౭

శతధారకతోరశితై ర్విశితై శ్శతథా విరచయ్య శరాసగుణం,

విదధే విబుధేశజితం సమరే హతసారథిమప్యథ దాశరథిః.

ప. యదుచిత మహా మాయాశీలస్య య ద్భుజశాలిన

స్సదృశ మథవా యుక్తం న క్తంచరేంద్రసుతస్య యత్,

దర్శేణ ఉత్కట ముద్రిక్తం, ప్రచుర వీరవాదైః ఛింధిభింధిత్యాదిప్రభూతపిరాలాపై

రుద్ధట మజ్జుమ్భితం, ని. 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య'మిత్యమరః. పతంతఃగళంతః

శ్రుతితాః చ్చిన్నాః కంకటాః ఉరశ్శదా యస్తి తం, ని. 'ఉరశ్శదః కంకటక' ఇత్య

మరః. 'పరిశ్రుతి'లేతిపాతస్సాధుః. తథా ఆస్త్రేణ దివ్యాస్త్రై రిత్యర్థః. ప్రతిహతాని

ప్రతిరుద్ధాని ఆస్త్రాణి యస్తి తం తథోక్తం చ, జగత్ప్రయథయావహం త్రైలోక్య

భయంకరం, 'శుభావహ' మితిపాతే త్రిలోకకంటకస్యేంద్రజితః వినాశహేతుత్వా

చ్ఛుభకరం, జయపరాజయయో రగోచరం అవిషయం, తుల్యబలత్వాదితి భావః. అత

ఏవ దారుణం పరస్పరభయంకరం, రణం కలహం, ని. 'ఆస్త్రియాం సమరానీకరణాః

కలహ విగ్రహ'విత్యమరః. తదా తస్మిన్ సమయే, ఉభౌ సౌమిత్రింద్రజితౌ, ఇభౌ మత్త

గజా వివ, వితేనతుః చక్రతుః, ఉపమానాలంకారః, పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౦౭

శతధారేతి. అథానంతరం, దాశరథిః దశరథపుత్రో లక్ష్మణః, 'అత ఇభౌ' సమరే

యుద్ధే, శతధారకతోరశితైః వజ్రాయుధవత్త్విక్తైః, విశితై ర్వాదైః, శరాసగుణ మి

ంద్రజితౌర్ము కశ్యాం, ని. 'గుణస్తావృత్తికబ్ధాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వి'త్యమరః.

శతథా శతప్రకారేణ, శతశశ్శకలిత మిత్యర్థః. విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘు

పూర్వా'ది త్యయాదేశః. విబుధేశజిత మింద్రజిత మః, హతసారథిం, విదధే చకార, ని.

'నూతః క్షతౌచ సారథి' రిత్యమరః. తోటకవృత్తమ్. 'ఇహ తోటక మమ్ముద్ధిరైర్నిలిత'

మితి లక్షణాత్. ౧౦౮

యదితి. ఆహా నికృత్తగుణో హతసారథి శ్చే తాశ్చర్యం. మాయాశీలస్య

వరవ్యామోహకవ్యాపారాచరణతత్పరస్య, యత్కృత్య ముచిత మనుగుణం, తథా

భుజశాలినః బాహుపరాక్రమశాలినః, య త్సదృశం సమానం, అథవేతి పక్షాంతరే,

శతమఖజిత శౌర్యం య ద్వాఽనురూప మథాత్మన

స్తదకృత రుషాఽమందో మందోదరీతనయో రణే.

౧౧౯

గ. (1వం మందోదరీతనయస్య లక్ష్మణేన సాకం యుధ్యమానస్య
శ్రీణి దినాని వ్యతీయుః.) ౧౨౦

గ. అనుపద 2 మభిషేణనవతి విభీషణే తేనావినీతేన భీషణేన విము
క్తాం శక్తిమర్థచంద్రేణ 'దారయ న్నపారయక్' సోధు మదసీయ మ
నక్తంచరేంద్రసుతస్య సకలలోకజైత్రరావణతనయస్య, యద్యుక్తం అర్హం, ఆధ
వేతి వాక్యారంభే, శతమఖజితః ఇంద్రజితః, ఆత్మన స్వస్య, య చ్చ. ని. 'వా
స్యా ద్వికలంఘనమయో రేవాధే చ సముచ్చయ' ఇత్యమరః. శౌర్యం శూరత్వం, అను
రూపం సమర్థం, తత్ తాదృశం, కృత్యం, రణే, రుషా రోషేణామందః, మహారోషా
క్రాంత ఇత్యర్థః. మందోదరీతనయః ఇంద్రజిత్, అకృత కృతవాక్, కృణో లుజి
తజ్ 'తనాదిభ్య స్తథాసో' రితి సిహో లుక్, మాయాశీలత్వానిగుణసంపన్నస్య స్వ
స్య యదుచితం తత్సర్వ మపి రణపాండిత్యమకరోదిత్యర్థః. హరిణీవృత్తం. 'రస
యుగహయై ర్నాచౌ ధౌ గో యదా హరిణీ త'దేతి లక్షణాత్, ఆకవీవాద్య
పాదే ద్వితీయయతిస్థానే ఆపదస్థయత్యాఖ్యదోషమకృతకృతయోఽప్యాలంకారికా
న మమృషః. 'కుశ్ర చి త్పదమధ్యేఽపి యతి మిచ్ఛంతి సూరయః, యది పూర్వాపరా
భాగా న స్యాతా మేక పర్ణగా' వితి తిలకపదన మపి సమాధాతుం న శక్నుయాత్
తథాపి. 'న తు ప్రతినిష్ఠమూర్ఖజనచిత్త మారాధయే' దిత్వాది మహాకవిప్రయోగ
దర్శనా దదోషః. నిరంకుశాః ఖలు కపయ స్సర్వపథికా భవంతి.

౧౧౯

వివమితి. స్పష్టోఽర్థః.

౧౨౦

అనుపద మితి. అనుపదమనంతరం. విభీషణే అభిషేణనవతి సేనయా అభిగమన
వతి సతి. ని. 'యత్రేనయాఽభిగమన మరౌ తదభిషేణన' మిత్యమరః. 'సత్యావపాశే'
త్యాదినా సేనాశబ్దాజ్ఞిచ్. 'స్థాని వ్యభ్యాసేన చాభ్యాస స్యేతి సకారస్య షత్త్వం.
భీషణేన భయంకరేణ అవినీతేన దుర్విసీతేన, లేకేంద్రజితా, ముక్తాం ప్రయుక్తాం,
శక్తిం ఆయుధవిశేషం, ఆర్థచంద్రేణ బాణవిశేషేణ, దారయక్ విభిందక్, అమవ్య
ఇంద్రజిత ఇమ మదసీయం, 'త్యదాదీని చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధా చ్ఛః, అవిన
యం దుర్విసయం, సోధు మపారయక్ అశక్నువక్, అమర్షాకులః కోధావిద్భుః,

1 వికద్యాక్యం ప్రాచీనకోశేష్వనుబల్లిమ్. 2 అభిషిషేణ అభిషేణనవతి.

వినయ మమద్వాకుల స్సామిత్రి రమోఘం ¹మాఘవతమముంచ
దస్త్రమ్.

౧౨౧

ప. పతతి స్త తత్ప్రేథమ మస్త్ర ముజ్జ్వలం

సశిరస్త్ర మింద్రజయిన శ్శిర స్తతః,

అను పుష్పవృష్టి ²రవనో దివోకసా

మథ బాష్పవృష్టి రమరారియోషితామ్.

౧౨౨

ప. శ్రుత్వా శక్రజిత స్సుతస్య నిధనం శోకేన రక్షపతేః

సామిత్రిః లక్ష్మణః, ఆమోఘం, శక్రశిరశ్చేదకమిత్సర్థః. మాఘవత మైంద్రం,
'తస్యేద' మి త్యర్థః. ఆస్త్ర మముంచత్ ప్రాయుధ్మై.

౧౨౧

పతతి. ప్రథమమాదౌ, ఉజ్జ్వలం దీప్తా, తత్ప్రేథిన్థ మస్త్ర మైంద్రాస్త్రం,
పతతి స్త న్యపతత్, ఇంద్రజితి తేషః. 'లక్ష్ స్త' ఇతి భూతార్థే లక్ష్, తతః
ఆస్త్రపాతానంతరం, సశిరస్త్రం సశీర్షణ్య మింద్రజయినః, శిరః, పతతిస్త, అను పశ్చా
త్, శిరఃపతనానంతరం, ని. 'పశ్చా త్సాదృశ్యయో రనివృత్త్యమరః. ఆవనా భూమ్యాం,
ని. 'త్వైఽవని ర్దేదసి మహి' త్యమరః. ద్వ్యో దివం వా ఓకః స్థానం యేషాం తే దివౌ
కసో దేవాః, అద్యే పృథోదరాదిత్వాత్సాధుః, ద్వితియే. ని. 'దివం స్వర్గైఽంతరిక్షేచే'
తి నానార్థరత్నమాలా, † లేమా పుష్పవృష్టిః తదవపర్జితప్రమానవర్షమిత్సర్థః.
పతతిస్త, అథానంతర మమరారియోషితాం రావణాంతఃపురస్తీణాం. బాష్పవృష్టిః
నేత్రాంబువర్షం, పతతిస్త. ఆత్రపూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతిహేతుత్వా త్కా
గణమాలాఖ్యాలంకారః. 'పూర్వపూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్సౌ దుత్తరోత్తరం,
తదా కారణమాలాఖ్యవలంకరణ ముచ్యత' ఇతి లక్షణాత్. మంజుభాషిణీవృత్తమ్.

శ్రుత్వేతి. సుతస్య, శక్రజితః ఇంద్రజితః, నిధనం మరణం, శ్రుత్వా, రక్షః
పతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం, దశాసి ముఖానీ త్యర్థః. శోకేన, క్లాంతం పరిహ్నా

† దివశబ్దస్యాకారాంతనపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే సుభూతిచంద్రప్రయోగోఽసి
దృశ్యతే 'స శోభతే లేన హి నో వినా పురు మరుత్వతా పృత్రవధే యథా దివం'
ఇతి. ని. 'మందిరం సైరిభ శ్శక్రభవనం ఖం దివం నభ' ఇతిప్రికాండశేష శ్చ, ద్వ్య
రోశో యేషా మితి విగ్రహే దివోకసః. 'దివోకా శ్చ దివోకా శ్చ దేవే చాతకపక్షి
ణీ'ని రంబిదేవః.

1 మాఘవతాస్త్ర ముజ్జ్వల్. 2 అనఘా.

క్లాంతం నిశ్వస దశ్రుపూరభరితం క్రంద చ్చ పూత్కారి చ,
కోపే నాథ విపాటలం చ కుటిలభూమివల్లివృత్తేక్షణం

జజ్ఞే దప్తకునోష్ఠ మట్ట ¹హాసితోద్రిక్తం సమస్తం ముఖమ్ ౧౨౩

గ. అనంతరమలిక్రాంతేషు విక్రాంతేషు పురందరారిముఖేషు
నందనేషు వినిహతేషు కుంభకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్త
పూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు
²విశీర్ణే బలవతి నిఖలే బలే సమంతతః కరుణ ³పరిపూరితపారవధూజన
పరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయామాతంకాతిశయరోషణో రావ

నం, నిశ్వసత్ దీర్ఘోష్ఠనిశ్వాసకృత్. అశ్రుపూరభరితం బాష్పప్రవాహవిభూష్ణం,
క్రంద దాక్రశ చ్చ, పూత్కారిచ, పూదిలి ముఖమూరతానుకారిశబ్దః, అథేతి వాక్యా
రమ్భే కోపేన 'శత్రుకృతావకారేణ మనః ప్రజ్వలనం కోప' ఇత్యుక్తలక్షణేన క్రోధేన
విపాటల మత్పరుణంచ, కుటిలితాః పక్షీకృతాః భూమివల్లియో యస్య తత్తపోక్తం,
వృత్తాని విఘూర్ణనా ద్వర్తులాకారాణి ఈక్షణాని యస్య తత్, దప్తాః దంతైర్నిఘీడి
తాః ఘనా లంబమానా శ్చ పీష్టా అధరోష్ఠా యస్య తత్తపోక్తం, అట్టహాసితేన అతి
శయితహాసేన ఉద్రిక్త ముద్భటంచ, జజ్ఞే జాతం అశేషాణి రావణముఖాని కరుణరౌద్ర
రసానుభావవిజృంభితా న్యభూపన్నిత్యర్థః. అత్ర క్లాంతత్వాదీనా మనేకగుణానాం
సముచ్చితత్వా త్సముచ్చయాలంకారః. 'గుణక్రియాయాగపద్యం సముచ్చయ' ఇతి
సామాన్యలక్షణం, కార్ద్దాలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౩

అనంతరమితి. అనంతరం శోకశాద్రసావేశానంతరం, విక్రాంతేషు మహా
కూరేషు. ని. 'కూరో పిర శ్చ విక్రాంత' ఇత్యమరః. పురందరారిముఖేషు ఇంద్రజిత్వీము
ఖేషు, నందనేషు పుత్రేషు, అలిక్రాంతేషు మృతేషు, నిర్గతప్రాణేషు సన్నిత్యర్థః. కుంభ
కర్ణ అదిశ్యేషాం లేషు, అదిశద్దేన మహాదరమహాపార్శ్వాదయో గృహ్యంతే. భ్రాతృషు
సహోదరేషు, వినిహతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు,
సచివేషు మంత్రిషు, విధ్వస్తేషు, మారిలేషు సన్నిత్యర్థః. విరూపాక్షప్రభృతిషు, సేనా
పతిషు, వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖలే, బలవతి, బలే నైశ్యే చ, విశీర్ణే
విశీర్ణే విధ్వస్తేసతి, లంకాయాం, సమంతతః సర్వత్ర, కరుణపరిపూరితః శోకపృ
థుష్టో యః పారవధూజనః పత్రసస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాసైః ఉత్తరంగాయా

1 హాసితోద్రిక్తమ్. 2 కవిమర్దనేన విశీర్ణే. 3 పరిపూరిత.

ణ¹ స్తక్షణమేవ హర్యక్ష ఇవ హరిణీం ధరణీసుతాం జిఘాంసు రంతిక
గతమంత్రీణా నివార్యమాణ స్సారథినా విధినాచ సంచోదితరథోదాశ
రథివిజయవిహితసంగర స్సంగరాంగణ మవతతార. ౧౨౪

ప. కోపా దసోపరిఘతోమరకుంతయష్టి
చాపాశుగోద్రుఘణశక్తికృపాణపాణి,
ఏకోఽస్య నేకముఖబాహుతయా సబంధు
ర్లోకో యథా సమితి లోచనగోచరోఽభూత్. ౧౨౫
అలక్ష్మ్యత స రక్షసా మధిపతిః కృపాణం ముహుః

ముద్రిక్తాయాం, తద్భూయిష్టాయాం సత్యామిత్యర్థః. ఆతంకారిశయేన ఆపద్భూయ
స్తేన్విన రోషణో రోషవాక్, 'ప్రథమండాథేభ్య శ్చే'తి యుచ్. రావణః, తత్
క్షణం తస్మిన్క్షణే, హర్యక్షస్సింహః, హరిణీం మృగీ మివ. ని. 'హర్యక్షః కేసరీ హరి'
రిత్యమరః. ధరణీసుతాం సీతాం, జిఘాంసు ర్హంతు మిచ్ఛుః, హంలే స్సన్నంతా దుప్ర
త్యయః. అంతికగతమంత్రీణా సమీక్షస్థపదిన, నివార్యమాణః న చైతన్నాన్యయ్య
మితి నిషిద్ధమానః, తథా సారథినా, విధినా చ, సంచోదితః ప్రేరితో రథో యస్యస,
తథోక్తః, దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞ స్సక్, సంగరాంగణం రణభువం,
అవతతార ప్రవివేక. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజనందిదాపత్న సద్గర' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

కోపాదితి. కోపాత్సమరాభినివేశా ధైర్యోః, పరిఘాః ఆయోమయగదాః
తోమరా చండవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో లగుడాః చాపాః కార్దుకాణి
ఆశుగాః బాణాః ద్రుఘణాః ముద్గరాః శక్తయః ఆయుధవిశేషాః కృపాణాః ఖడ్గాశ్చ
పాణిషు యస్య స, తథోక్తోఽసౌ రావణః, ఏకః సకలవినాశాత్సహాయశూన్యోఽపి,
అనేకాని ముఖాని బాహవ శ్చ యస్యస తథోక్తః తస్య భావ స్తత్రా తయా హేతు
నా, సబంధు ర్లోకో యథా బంధుజనసహిత ఇవే త్యుల్లేఖా. ని. 'లోకస్తు భువగే
జు' ఇత్యమరః. 'ఇవవద్వా యథాశబ్దా' వితి దండీ. సమితి యుద్ధే, లోచనగోచరః,
ప్రత్యక్షోఽభూ దిత్యర్థః. వానరాణామితి శేషః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౫

అలక్ష్మ్యలేతి. స రక్షసామధిపతిః రావణః, క్షవగమండలీనాం వానరసమూహః
సాం మాళిషు శిరస్సు. ప్రసహ్య బలాత్, కృపాణం చంద్రహాసం, ముహుః పునఃపునః,

1 తక్షణ మిక్ష్వాకుకులనాయకదయితాం ధరణీసుతాం. 2 పరిఘయష్టికుతార
శస్త్ర. 3 ద్రుహిణ.

1 ప్రసహ్య వినిపాతయన్ స్లసగమండలీమాళిషు,
అయం తవ తవాయ మి 2 త్యధిసమీక మేకైకశో

వరా నివ వినిర్దిశన్న మరవారవామభువామ్. ౧౨౬

గ. తత్త్వణమత్సాహిణీవిక్షో భకందలితరుష మతిపరుషవిశిఖవిదళిత
3 కేతిన మధ్యచంద్రనికృత్తధన్వానమస్త్రధారావిదారితసారధిమతివిస్తయ

వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్, విదారణార్థ మితి భావః. త వాయ మేషః, తథా తవా
య మిత్యనేన ప్రకారేణ, అధిసమీకం, యుద్ధ ఇత్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽప్యయూభావః.
అమరవారవామభువాం సురసుందరీణాం, ఏకైకశః ప్రత్యేకం, వరాన్ ప్రియతమాన్,
వినిర్దిశన్నివ, అలత్యతే త్యుచ్చేక్షా. పృథ్వీవృక్షమ్. ౧౨౬

తత్త్వణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అత్సాహిణీ
నా మనేకాత్సాహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం అత్సాహిణీసంఖ్యా తు. 'ప్రయుతం
సవసాహస్రం పంచాశత్త్రిశతం ధటాః, పాదాతం షష్ఠిసాహస్రం షట్పతీ దశవాజినః,
ఏకవింశతిసాహస్రం శతానా మష్టసప్తతిః, ద్విరదా స్యందనా యత్ర సాఽత్సాహి
ణ్యుచ్యతే బుధై' రిత్యత్సాహిణీసంఖ్యా మాటూః. తథాచ మహాభారతే. 'ఏకో రథో గజ
శైచో నరాః పంచ పదాతయః, త్రయ శ్చ తురగాస్తయైః పత్తి రిత్యభిధీయతే.

పత్తిం తు త్రిగుణా మేతాం విషు స్సేనాముఖం బుధాః, త్రిణి సేనాముఖా న్యేకో
గుల్మ ఇత్యభిధీయతే. త్రయోగుల్మ గణో నామ వాహినీ తు గణా స్త్రయః, స్త్రుతా
స్తీప్రస్తు వాహిన్యః పృతనేతి విచక్షణైః. చమూ స్తు పృతనా స్తీప్ర శ్చ మ్మస్తీప్ర
స్తవనీనీ. అనీకీనీం దశగుణామాహురత్సాహిణీం బుధా' ఇతి. యథా హమర
సింహః—ని, 'ఏకేభైకరథాత్త్రిశ్వా పత్తిః పంచపదాతికా, పత్యంగై స్తీగుణై స్సరై వః
క్రమాదాఖ్యా యథోత్తరమ్, సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీ పృతనా చమూః, అనీకీనీ
దశానీకీ న్యత్సాహిణ్యధ సంపదీ' ఇతి. విక్షోభేణ విధ్వంసనేన కందళితరుషం సముత్పన్న
కోపం, అతఏవాతిపరుషై రత్యంతశతైః విశిఖైః బాణైః విదళితం కేతనం యేన తం,
అర్థచంద్రేణ బాణవిశేషేణ నికృత్తం చ్చిన్నం ధను ర్యేన తం, 'ధనుషశ్చే' త్యనడా
దేశః. అస్త్రధారయా శరపరంపరయా, 'అసిధారే, తి పాతే ఖడ్గధారయా విదారితో
విదళితస్సారధి ర్యేన తం, అతివిస్తయనీయమత్యాశ్చర్యపషయం కరలాఘవం హస్త
పాటవం య్యత్య తం, రాఘవానుజం లక్ష్యణం, యాతుధానపతిఃరావణః, అమర్ష వేగేన

నీయకరలాఘవం రాఘవానుజ మమర్ష వేగము క్తయా శక్త్యా ముహూర్తమివ మూర్ఛానిమీలిత ముపరాగ ఇవ ¹కలాధరమాతతాన యాతు ధానపతిః.

౧౨౭

ప. ఆలోక్య ²దూన మనుజం హృది శక్తిఘాతా

చోఛ్చకేన విధహృదయస్సుతరాం స రామః,

కోపేన చాప మథ కుండలయాంచకార

లంకాపతే రపి లలాటలిపిం విధాతా.

౧౨౮

ప. ఆవకీర్య దాశరథి రశ్రుర్భురై రనుజగ పులస్త్యతనుజం చ శరైః,

యుగప ద్వ్యథా త్కరుణవీరరసా యుధి శోకహర్ష శబలంచ బలం.

ప. వలయితచిత్ర ³చాపవతి వారితప జ్జీముఖే

క్రొధరమేణ ముక్తయా, శక్త్యా మమహాయానిరితశక్త్యాఖ్యాయుధేన, కలాధరమిందుం, ఉపరాగో రాహుగ్రహగ్రాస ఇవేత్యుపమా. ని 'ఉపరాగో గ్రహ' ఇత్యుపమరి. ముహూర్తమల్పకాలమ్. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యా ద్భటికాద్విత్తయేఽసి చే' తి వై జయంతీ. మూర్ఛయా మోహేన, నిమీలితం విసంజ్ఞమివ, వస్తుతస్తు న తథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వాదితి భావః. ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్షణ మమూర్షయ దిత్వర్థః.

౧౨౯

ఆలోక్యేతి. స రామః, హృది హృత్ప్రదేశే, శక్తిఘాతాత్ శక్తిప్రహారాత్, దూనం పరితప్తం, 'దూజ్' పరితాప' ఇతి ధాతోః నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అనుజం లక్షణ మాలోక్య, శోకేన విమదేన, సుతరా మత్యంతం, విధహృదయో విదళితాంత రంగ స్సక్, అథ శోకానంతరం, కోపేన క్రోధేన, చాపం, కుండలయాంచకార, ఆకర్ణా కర్షణేన వలయాంచకారేత్వర్థః. తథా విధాతా విధిరపి, లంకాపతేః రావణస్య, లలాట లిపిం ఆయుర్విర్జ్ఞానుకఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం, కుండలయాంచకార, యథా లిఖితాధికా క్షరనిరసనే కుండలినాం కుర్వంతి లేఖికాః తద్వదిత్వర్థః. శ్రీరామసమరసంరంభం దృష్ట్వా రావణస్య మృత్యుస్సన్నిహితోఽభూ దిత్వర్థః. అత్ర చాపలలాటలిప్యోః కేవలప్రస్తు తత్వా త్తుల్యయోగితాభేదః.

౧౩౦

ఆవకీర్యేతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్.

౧౩౧

వలయి లేతి. ఆమర్ష పతి లక్షణప్రహారా త్కోగ్రధావిష్టే, ఆత ఏవ వలయితం

విస్ఫుజతి రాఘవే విశిఖవర్ష మమర్ష వతి,
అరిషు న కశ్చి ద ప్యథ నివృత్త్య గత స్సమరా
దమరవిలాసినీషు న చ కాచి దలబ్ధవరా.

౧౩౦

గ. అయం చ పున ¹రంజనాసుతసమానీతమహీధరమహాషధి
విధిలబ్ధజీవితానుజసమాన్లేషసుఖలబ్ధమనోరథ స్సమేధమానసమర ²కా
తుకోపలంభసంరమ్భాదంచితపులకకంచుకితాకృతిద్వాశరథి రధిసంగర

కుండలీకృతం చిత్రం ఆశ్చర్యజనకం చాపం అస్యాస్త్రీతి తథోక్తే, ఆకర్ణాకృష్ట కాద్దుక
ఇత్యర్థః యద్యపి 'సకర్త ధారయాన్త త్వర్ణీయ' ఇతి కర్త ధారయాన్త త్వర్ణీయ ప్రత్య
యప్రయోగం న సహంతే వ్యాకరణపారీణాః తథాపి : 'త్వసుత్తరాసంగవతీ మధిత్యకా'
మిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనా న్న దోష ఇతి సమాధేయమ్. వారితపక్షి-ముఖే
సంస్తంభితరావణే, రాఘవే శ్రీరామే, విశిఖవర్షం శరవృష్టిం విస్ఫుజతి ప్రయంజానే
సతి, అధానంశరం, అరిషు శత్రుషు మధ్యే, కశ్చిదపి రాక్షసః, సమరా ద్యుద్ధా
న్నివృత్త్య, న గతః, కింతు సర్వేఽపి మృతా ఇత్యర్థః. తథా అమరవిలాసినీషు సురసుంద
రీషు చ, 'వాకవలసే' త్యాదినా ఘోషుః ప్రత్యయః. కాచి దేకాఽపి, విలాసినీ అలబ్ధ
వరా అప్రాప్తప్రియతమా, నాభూత్, శ్రీరామబాణనిహతానాం సర్వేషా మపి స్వర్గ
లోక ప్రాప్తిసంభవా త్వర్వా అపి స్వర్గస్థైర్యః సంప్రాప్తవరా ఏవ బభూవురిత్యర్థః.

అయమితి. కిం చేతి చార్థః. అయం దాశరథిః శ్రీరామః, పునర్భూయోఽపి,
పూర్వ మేకవార మనీతత్వా దితి భావః. వాక్యాలంకారే వా, అంజనాసుతేన హనూ
మతా సమానీతః జాంబవన్నిదేశాత్ప్రత్యానీతః యో మహీధరః ఓషధివర్షతః తస్యా
షధీనాం సంజీవకరణీప్రభృత్యోషధివిశేషాణాం విధినా సుషేణప్రయుక్తచికిత్సయా
లబ్ధజీవితస్య పునర్లబ్ధప్రాణస్య + సమాన్లేషేణ గాఢాలింగనేన య త్సుఖం లేన లబ్ధమనో
రథః సంగప్రాప్తవాంఛికః, అతఏవ సమేధమానః ప్రవర్ధమానః య స్సమరకాతుకోపలంభ
సంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తిసంభ్రమః లేన ఉదంచితాః ఉత్పన్నా యే పులకాః
రోమాంచాః తైః కంచుకితా వర్షితా ఆకృతి ర్యస్య స తథోక్త స్వకా. ని. 'ఆకృతిః
కథితా రూపే సామాన్యవపుషోర పీఠి విశ్వో ఆధిసంగరం సంగరే, విభక్త్యర్థేఽవ్య
యీభావః. శతక్రతో రింద్రస్య, అసుగ్రహ త్వసాదాత్, నిమిత్తే వంచమీ, అమ

+ 'మహాషధీవేగానుజీవితేతి ప్రాచీనపాఠే వేగో వ్యాప్తిః.

1 అంజనీసుతం. 2 కాతుకోపలంభః.

మమరాధిససారథినా మాతలినా సమానీతమతివిశంకటం రథ మపి
కంకటకం శతక్రతో రనుగ్రహః దగ్రహీత్. ౧౩౧

ప. అన్యోన్యస్య సదృక్షలక్ష్యమిశనాదాలక్ష్యశౌండిర్యయో

శృస్తాశస్త్రీ సమున్దిషత్పులకయో స్సల్లాఘయోస్సాహసే,

జాతే జీవితసంకటే విహరతో ర్హూర్భాసు విశ్రామతో

రక్రాంతం రఘువీరపజ్జీముఖయో రాసీ దసీమారణః. ౧౩౨

రాధిససారథినా మాతలినా, అనీకం ప్రాపిత మతివిశంకట మత్యంతవికాలం, ని. 'విశం
కటం పృథు బృహ ద్వికాలం పృథుల మహా' దిత్యమరః. 'వే శ్శాలచృంకటచా' వితి
శంకటచ్చిత్యయః. రథం స్వందనం, కంకటకం కవచమపి, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాక్,
ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే--'సహస్రాక్షేణ కాకుత్స్థ రథోఽయంవిజయాయ లే, దత్త
స్తవ మహాసత్వ శ్రీమం చ్చక్రబిర్హణే'త్యాది. ‡ ౧౩౧

అన్యోన్యస్యేతి. అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య, సదృక్షలక్ష్యమిశనాత్ సదృశలక్ష్య
లాభాత్, 'దృశే కన్' ఇతికన్ప్రత్యయః. అలక్ష్యం అస్ఫుటదృశ్యం శౌండిర్యం శౌర్యా
లితే యయో స్తయోః, శస్త్రే శ్చ శస్త్రేశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం
శస్త్రాశస్త్రీ 'ఇచక్ర పృథిహర' ఇతి బహువ్రీహేస్సమాసాంత ఇచ్చిత్యయః.
'అన్యేహ మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః. 'లిష్టద్గుప్రభృతీని చేత్యవ్యయాభావత్వా దవ్య
యత్వం. తత్ర సమున్దిషంతః, సముత్పద్యమానాః పులకాః రోమాంచాః యయో
స్తయోః, సాహసే సాహసకృత్యే సతి, సల్లాఘయోః, అహో మహా దాశ్చర్యం హస్త
లాఘవ మిత్యాదిప్రశంసాపరయో రిత్యర్థః. జీవితసంకటే ప్రాణనిర్బంధే జాతే సతి,
విహరతోః విహరమాణయోః, 'విరహతో'రితి పాతే వియుంజతో సృతో రీషన్వాల్లే
పుచ్చాచ్చసే తూష్టిం న లిష్టతో రిత్యర్థః. †మూర్భాసు మోహనదశాసు, విశ్రామ్యతోః
విశ్రాంతిం గచ్ఛతోః, మూర్భాసస్థాతోఽన్యత్ర జ్ఞానమాత్రమపి కాలం పృథా నయా
పితవతో రిత్యర్థః. రఘువీరపజ్జీముఖయోః శ్రీరామరావణయోః, అక్రాంతమవిచ్ఛిన్నం
యథాతథా, అసీమా నిర్తర్యాదో, రణః, అసీత్. శార్దూలవిక్రీడితం పృత్తమ్. ౧౩౨

‡ 'శతక్రతో'రనుగ్రహాయాగ్రహీ'దితిపాతే ఇంద్రమునుగ్రహీతుం రథకంచుకా
గృహీతవాక్, తదభావేఽసి స్వశక్త్యైవ సర్వం కర్తుం శక్తత్వా దితి భావః.

† 'జాతే జీవితసంకటేఽసి హసతో' రితి ప్రాక్రవపాతే ప్రాణనిర్బంధేఽసి
స్వక్రమ మప్రకాశ్య స్వస్థవ ధాసం కుర్వతో రిత్యర్థః. 1 విహసతోః.

గ. అథ తయో ¹రశ్రాస్తముక్తదివ్యాస్త్రయోరాఖండలవృత్త
నిభయోరుభయో రాలూనేషు మార్గణే ష్వభంగురపరస్పర²వివర
మార్గణే ష్వప్రచీచ్ఛిన్నేషు ధనుర్ధుణేష్వవ్యాహతసహజసాహస³ గుణా
ధీనేషు ధురీణేషు చ యానేషు నిరపాయ ⁴సమరాభియానేషు నిర్భిన్నే
చ సాంయుగీనే రథే నిర్వైకల్యవిజయమనోరథమజాయత ⁵యశోధన
మాయోధనమ్.

౧౩౩

ప. తూణీముఖా త్వరిత ముద్ధరణే గుణేన
సంయోజనేష్యథ శరస్య విమోచనేవా,

అథేతి. అథానంతర ముఖండలవృత్తనిభయోః సహస్రాక్షవృత్తాసురసదృశయో
రిత్యుపమా. ని. 'అఖండల స్సహస్రాక్ష' ఇత్యమరః. తయోరుభయోః రామరావణయోః,
అక్రాంతముక్తదివ్యాస్త్రయోః అవిచ్ఛిన్నప్రయుక్తమహాస్త్రయో వృతోరభంగురం భంగ
రహితం యథాతథా, పరస్పరవివరాణి అన్యోన్యమర్థస్థానాని మార్గయం త్యన్విష్యంతీతి
తథోక్తేషు, కర్తరి ల్యుః, 'అభంగురే'త్యుత్త, 'భంజభాసే'త్యావినా ఘురచ్. మార్గణేషు
సాయకేషు, ని. 'మార్గణో సాయకార్థినా' విత్యమరః. అలూనేషు విచ్ఛిన్నేషు సత్సు,
'ల్వాదిభ్య' శ్చేతి నిష్టా తస్య నత్వం, తథా ధనుర్ధుణేషు చాపమార్శిష్యవచ్ఛిన్నేషు
విదళితేషు సత్సు, ధురీణేషు ధురంధరేషు యోధేషు, 'భుస్సర్వధురా' దిత్యుత్త యోగ
విభాగా త్తః, అవ్యాహతోఽప్రతిహతః సహజో వైసర్గిక శ్చ య స్సహసగుణః తద
ధీనేషు తదాయత్రేషు సత్సు, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. యానేషు శ్రీరామ
రథాశ్వేషు, నిరపాయసమరాభియానేషు సత్సు, సాంయుగీనే సంయుగే సాధా, యుద్ధ
సమర్థః. ని. 'సాంయుగీనో రణే సాధు' రిత్యమరః. రథే రావణస్యందనే, నిర్భిన్నే
నితరాం విదారితే. సతి, నిర్వైకల్యం వైకల్యరహితం విజయే మనోరథోఽభిలషో యస్మిం
స్తద్యథా తథా, యశ ఏవ ధనం యస్మింస్త దాయోధనం యుద్ధ మజాయత జాతం,
ని. 'యుద్ధ మాయోధనం జన్యమిత్యమరః.

తూణీతి. తూణీముఖా నిమగ్నహారాల్, త్వరితం శీఘ్రమ్, ని. 'జవోఽథ
శీఘ్రం త్వరిత' మిత్యమరః. శరస్య బాణస్య, ఉద్ధరణే ఆకర్షణే, గుణేన మార్వాన్య,
సంయోజనే సంధానేఽపి, ని. 'మార్వీ జ్యా శింజిసి గుణ' ఇత్యమరః. అథానంతరం,

1 అక్రాస్తముక్త. 2 విజయమార్గణేషు. 3 మార్గణేషువిచ్ఛిన్నేషు. 4 గుణానికృ
త్రేషు. 5 సమరాభిహతినిర్భిన్నే. 6 భుజాయతయశోధనమ్.

యత్ర వ్యలోకి తదధీన ఇవాతివేగా

ల్లోకేన రాఘవకర శ్చిరమూలులోకే.

౧౩౪

ప. అర్థోదీరితవీరవాద మహర ద్రామో య ద స్త్రైః ఊణా

త్తేనై వాంకురతా ముఖేన జగదేశేషం చ లజ్జాపతేః,

సామ్యే స త్యపి¹చారుచారముభయో ధ్ధానుష్కమాయావినో

శీర్షిచ్ఛిన్నాననదర్శనా త్సమభవ ద్ద్విధా రణే రావణే. ౧౩౫

ప దశాననశరక్షతక్షరదస్పర్శ్యరీబుద్ధుడై

విమోచనే మోక్షేవా, యత్ర యస్మిన్ వ్యాపారే, రాఘవకరః, లోకేన ద్రష్టృజ
నేన, వ్యలోకి దృష్టః, 'లోకృ దర్శనే' లుజి 'చిన్మావకర్తణో' రితి చిన్. అతివేగా
ద్యేగాతిశయాద్దేతో, స్తదధీన స్తద్వ్యాపారాయత్ర ఇవేతి వేగాతిశయోక్త్యను ప్రాణి
తోత్పేక్షా, చిరం చిరకాల మూలులోకే, సవిమర్శాశ్చర్యానుసంధానం దృష్ట ఇత్యర్థః.
కర్తణి లిట్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౩౪

అర్థేతి. రామః అర్థోదీరితవీరవాదం అర్థో క్తవీరాలాపం, యద్రావణముఖం,
అస్త్రై రహరచ్ఛిచ్ఛేద, ఊణాత్ ఊణమాలేణ, అంకురతా కందళతా, లేనైవ, లంకా
పతేః రావణస్య, ముఖేన, శేషం పూర్వోక్తవీరాలాపావశిష్టార్థం చ, జగదే ఉక్తం,
అతః ధనుః ప్రహరణం యేషాంలే ధానుష్కాః ధన్వినః, ని. 'ధన్వీ ధనుష్కాన్ ధాను
ష్కాః' ఇత్యువరః. 'ప్రహరణ' మితి తక్, ఇనుసుక్తాంతా త్కృతికాదేశః, లేషాం
మధ్యే మాయావినోః విచిత్రశక్తిసంపన్నయోః, 'అస్తాయామేధానజో విని' రితి విని
ప్రత్యయః. అథవా ధానుష్కా చ తే మాయావిన్. చేతి విశేషణసమాసః. తయో
రుభయోః రామరావణయోః, చారవశ్చతురా శ్చారాయుధగ్రలివిశేషాః అస్త్రప్రయోగా
వా యస్మిన్ కర్తణి తద్యథా భవతి తథా, సామ్యే సాచృశ్యే సత్యసి, రణే యుద్ధే
విచ్ఛిన్నాననదర్శనాత్ రామాస్త్రవిదళితముఖావలూకనాత్, రావణే, వ్రీడా లజ్జా,
సమభవత్, జీవతైవ మయా సకలలూకసమక్షం చ్ఛిన్నాని శిరాంసి పునర్దృశ్యంలే
ధిక్షే జీవితమిత్యాత్మనిందాపూర్వకం రావణో లజ్జితవానిత్యర్థః. శాద్దులవిక్రీడితం
వృత్తమ్. ౧౩౫

దశాననేతి. దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యాని ఊతాని ప్రహరణాని
లేభ్యః ఊరంత్యాః విగళంత్యాః ఆస్పర్శ్యార్యాః రక్తప్రవాహస్య ముద్బుధై రాస్ఫిటైః

1 చాతురీభిరుభయోః. 2 విచ్ఛిన్నాననదర్శనేన సమభూత్, ఇతిప్రాచీనపాఠః.

స్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచతుష్పథః,

రణే రఘుకులౌద్భవః క్షణ మమాని వైమానికై

ర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషా కషాయేక్షణః.

౧౩౬

గ. తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైసలేయేన వాతస్థయం వాయవ్యేన వారిదం¹ వైభాకరేణ తామిస్త్రం మాహేంద్రేణ దానవం² మాహేశ్వరేణ వైష్ణవ మిత్యేవ మస్త్ర మస్త్రేణ భిందానయో రనయో రనిశమాహ వాగ్రహో దవిదితాన్యహాని సప్త వ్యతీయుః.

౧౩౭

తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివ్యాప్తా ఇతి యావత్ 'తరంగితే' త్యక్త తారకా దిత్వా దితచ్, తస్మిన్ మహేంద్రకంకటే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రం చతుష్పథా స్సహస్రసంఖ్యాకనేత్రగోళకా యస్య స తథోక్తః, 'ఋహు' రిత్వా దినాసమాసాంతః రణే, రఘుకులౌద్భవః శ్రీరామః, విమానేన చరంతీతి వైమానికైర్దైవైః, 'చరంతీ' తి తక్. బలే బలానురే రుషా రోషేణ, కషాయేక్షణ స్సంరక్తలోచనో, దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్షఇవేత్యుల్లేఖః. క్షణం క్షణమాత్ర మనంతరం తత్సంబంధాభావా దితి భావః. అమాని అవబుద్ధః, మన్యతే. కర్తృణి లుజ్. ఇంద్రకవచసంబంధా త్తత్ర సహస్రాక్షేక్షణసదృశ్కోణితముద్బుదసంబంధా చ్చ తథాల్పేనోల్లేఖిత ఇత్యర్థః. ఏలేన స్పరణం ధ్వన్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్.

౧౩౮

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, వారుణేన వరుణ దేవతాకాస్త్రేణ, 'సాన్యదేవతే, త్యక్. ఏవముత్తరత్రాపి, వైశ్వానర మాగ్నేయూస్త్రం, వైసలేయేన గారుత్మణేన. వాతంధయం నాగాస్త్రం, 'నాడీముష్ట్యేషే' త్యక్త చకారా క్షళి ముమాగమః. వాయు దేవతాన్య వాయవ్యేన 'వాయ్వృతుపిత్రువసోయ' దితి యత్పృథ్వీయః. వారిదం జలదాస్త్రం, వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రేణ, తామిస్త్ర మంధకారాస్త్రం, మాహేంద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రేణ. దానవం దానవాస్త్రం, మాహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రేణ, వైష్ణవం విష్ణుదేవతాక మిత్యేవ ముత్తరీత్యా, ఆస్త్రం వైశ్వానరాదికం, ఆస్త్రేణ వారుణాదినా, భిందానయోః విదారయతోః, భిదే శ్యానచ్, అనయో శ్చీరామరావణయోః, అనిశమవీరతయ, అహవాగ్రహద్రణాభినివేశాదవిదితా నృజ్ఞాతాని. సప్తాహాని దినాని, వ్యతీయు రతిచక్రముః, ఇలోగతా, వితి ధాతోర్ద్విత్.

౧౩౯

1 కులౌద్భవః. 2 వైభాకరేణ. 3 వైష్ణవీయేన మాహేశ్వరంచ.

- ప. శస్త్రాశస్త్రీ సముత్సుకోఽపి దయితాం సంచిత్య ¹పర్యాకులా
మస్త్రేణ జ్వలతా విధే రపునరుస్తేషేణ తన్మస్తకాః,
²రామః కందళితా న్దుహు ర్దుహు రవచ్ఛేదేఽపి లజ్కాపతే
రాతంకేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేద సీతాపతిః. ౧౩౮
- ప. రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానా

శస్త్రాశస్త్రీతి. శస్త్రాశస్త్రీ శస్త్రప్రహరణం యుద్ధం తత్ర, సముత్సుకోఽపుష్క
త్కంఠోఽపి, 'సకాతుః'ఽపీ'తి పాఠేఽప్యయమేవార్థః. శస్త్రాశస్త్రీ వ్యాఖ్యాతం,
సీతాపతి చైథిలీప్రాణనాథః, ఏతేన తద్విరహాసహిష్టుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః, పర్యా
కులాం విరహావిహ్వలాం, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, సంచిత్య, సమరకేళితత్పరతయా
విలంబే క్రియమాణే తస్యాః పునః క్షేణో భవిష్యతీతి విచార్యేత్కర్థః. జ్వలతా దీప్య
మానేన, నవిద్యతే పునరుస్తేషః పునః ప్రయోగో యస్య లేన ఏకవారప్రయోగేనైవ
రిపునాశకేనేత్యర్థః. యద్వా న విద్యతే పునరుస్తేషః మస్తకానాం పునః, ప్రాదుర్భావో
యస్తా లేన, విధే రస్త్రేణ బ్రహ్మస్త్రేణ, కరణేన, ముహుర్దుహుః పునః పునః, అవచ్ఛే
దేఽపి పూర్వం విదళనే సత్యమి, కందళితా నంకురితా, లంకాపతేః రావణస్య, లే
చలే మస్తకా శ్చ తాః. దశశిరాంసీత్యర్థః. సమస్తజగతామశేషలోకానా మాతం
కేన సమముపద్రవేణ సాకం, చిచ్ఛేద విదారయామాన. అత్ర రావణశిరోజగదాతం
కచ్ఛేదయోః కార్యకారణభావేన భిన్నకాలీనయోరపి సమ మిత్యేకకాలీనత్వా
కార్యకారణపార్యాపర్యవిపర్యయనిబంధనాతిశయోక్తిమూలాసహోక్తిరలంకారః, 'సహాధే
నాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోక్తిః, కల్పితోపమ్యుపర్యంతా సా సహోక్తి
రితీవ్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ఏతేన యదా రావణశిరచ్ఛేదః తదా జగదాతంకచ్ఛేదోఽ
పీత్యేవమ్యుకల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీలేశ్చుకుత్కార ఇతి రహస్యమ్. కాష్ఠాల
విక్రీడితం పృక్షమ్. ౧౩౮

రక్షఃపతి. రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతిలే సతి, లబ్ధమనోరథానాం స్త్రాస్త
కామానాం, అత ఏవ పుష్పవర్ష మాతన్వతాం అపసర్జయతాం, దివిసీదంతీతి దివిషదో
దేవాః. ని. 'అదిలేయా దివిషద' ఇత్యమరః. 'సత్పూర్వీషే' త్యాదినా క్విప్, 'హృద్య

+ 'పునరుస్తేషం నిమేషేణ సః' ఇతి ప్రాచీనపాఠే అపునరుస్తేష మితి ఛేదనక్రి
యావిశేషణం, పునర్యథా నావిర్భవేత్తథా చిచ్ఛేదేత్యర్థః.

1 చింతాకులామ్. 2 మూర్ఖ్యః.

మాతన్యతాం దివిషదా మథ పుష్పవర్షమ్,

క్లాఘాపదం సమజనిష్ట పరం న రామః

¹కామోపధేః కలితశూర్పణఖావికారః.

౧౩౯

గ. అనన్తర మాలింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్ప మధిశయాన మధిగతనిషంగోపధానం యాతుధానవతి మధిగత్య ²నిపత్య చ భువి సోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదరోఽహమితి విహిత నిజదూషణో విభీషణ శ్చిరం విలలాప.

౧౪౦

భ్యా ముపసంఖ్యాన'మితి సప్తమ్యా అలుక్. 'సుహమాదిషుచే'తి షత్వం. 'అవిహితలక్షణో మూర్ధన్య స్సుహమాదిషు ద్రవప్రత్య' ఇతి వచనాత్, 'తేహం, రామః పరం రామ ఏవ, క్లాఘాపదం ప్రశంసాపదం, న సమజనిష్ట న జాతః, 'దీపజనే' త్యాదినా కర్తరి లుజి చిణభావపక్షే సిచ్, కింతు కామోపధేః కామకైతవాత్. ని. 'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదమ్భా వధయ శ్శుద్ధతైతవే' ఇత్యమరః. కలితో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణ నానశ్చేద రూపః సోఽసి, క్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, 'కామో వన' ఇతి పాతే వనే దండకారణ్యే కలికశూర్పణఖావికారః, కామః, క్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, తస్య లోకకంటక రావణ సంహారమూలత్వా దితి భావః. వసంతతిలకాపృక్షమ్.

౧౩౯

అనంతరమితి. అనంతరం రావణవతనానంతరం, అలింగితరణ వసుంధరాతల మాశ్లిష్టరణభూమిభాగం, అవాఙ్ముఖతయా రణభువి నివతితమిత్యర్థః. శరతల్పం బాణ శయ్యా మధిశయానం అధిష్ఠితవంతం, 'అధిశిష్ఠాస్థానాం కర్తే'తి కర్తృత్వం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టదారే' ష్టిత్యమరః. అధిగతనిషంగోపధానం ప్రాప్తతూణిరోపబర్హం ఏలేన మృత్వాఽసి నిజప్రకృతిం న జహాతీతి సూచ్యతే. యాతుధానవతిం రావణమధి గత్య ప్రాప్య, భువి, నిపత్య పతిత్వా, సమానోదరే శయితస్సోదర్యో బ్రాతా సమాన శబ్దస్య ప్రాగివ సభావః, 'సోదరా చే'తియత్ప్రత్యయః, తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేష్టా సులభం సుఖలభ్యం వైధుర్యం విహ్వలత్వం యస్య స తథోక్తః, అహం, కుప్యితోఽర్యః, అత్తప్రాణత్రాణార్థం బ్రాతృసూరితయా త్సుద్రః, ని. 'కదర్యే కృపణత్సుద్రే' త్యమరః. 'అత్తానం ధర్మకృత్యం చ పుత్రదారాం శ్చ పీడయేత్, లోభా ద్యః పితరా బ్రాతృకా న కదర్య ఇతి స్మృత' ఇతిచ, 'ఊః కత్తతురుషేఽచీ'తి కుశబ్దస్య కదాదేశః,

1 'కామోఽసి చాకలితే'తి ప్రాచీనపాఠః. 2 నిపత్యచసోదర్యాహర్యసోహర్ష సులభ.

ప. అయి సమసుఖదుగళై ¹రన్వితం బంధువర్గం
సహజ మపి భవంతం ముంచత స్సాహసేన,
కులవిశసన హేతోః శి కూటధర్తానువృత్తై
ర్దశముఖ మమ యావజ్జీవ మాసీ త్కళంకః.

౧౪౧

ప. ఆర్యస్య రక్షితు మసూననుజ స్స ఏకః
ప్రాణా నముంచత పరం యుధి కుంభకర్ణః,
త్వజ్జీవహృత్స్వయ మహం శినిజజీవ హేతో
రద్యాపి హంత సహతే హతకో విధి ర్తామ్.

౧౪౨

ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విహితనిజదూషణః విరచితాత్మనిగదః, విభీషణశ్చిరం విలలాప.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—అయీతి. అయి దశముఖహేరావణ, సమాని తుల్య తయాఽనుభోక్తవ్యాని చ తాని సుఖదుఃఖాని చ తై రన్వితం, మద్విసాభావేన సుఖ దుఃఖానుభవతత్పర మిత్కర్ణః. బంధువర్గం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధుసమూహం, తథా సహజం సహోదరం, భవంతమపి, సాహసేన అవివేకేన, ముంచతః త్యజతః, తథా కుల విశసనహేతోః వంశక్షయకరస్య, కూటధర్తే సహజం భ్రాతరం పరిత్యజ్య అన్యసమా శ్రయణరూపకపటసమాచారే అనువృత్తిః అనుసరణం యస్య తస్య, మమ, యావజ్జీవం జీవితపర్యంతం, 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయ్యాభావః. కళంకః స్వయమవనార్థం భ్రాతరం ఘాతితవానిల్వేవంరూపోఽపవాదః, ఆసీత్. ని. 'కళంకోఽంకాపవాదయో' రిత్యమరః. మాలినీవృక్షమ్.

౧౪౧

ఆర్యస్యేతి. ఆర్యస్య పూజ్యస్య, భవతః. అసూక్ ప్రాణా, రక్షితుం త్రాతు మనుజ, స్స ప్రసిద్ధః. ఏకః, కుంభకర్ణః పరం కుంభకర్ణ వివ, ప్రాణా, యుధి సమితి, అముంచత అత్యజత్, స ఏవ ధన్య ఇతి భావః. అహంతు నిజజీవహేతోః, ఆత్మప్రాణ త్రాణార్థమిత్కర్ణః. 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగ' ఇతి షష్ఠీ, స్వయం సాక్షాత్, త్వజ్జీవహృత్ త్వత్ప్రాణాపహరీ, ఆతః ఆద్యేదానీ మపి, హతకః పాప, ఇత్యుపాలమ్భాక్షి సాదృ శ్యేకః, నిధిః ధైర్యం, మా మేవంవిధ ద్రోహిణం, సహతే మృవ్యతి, హంతకదృగనుచిత కారిణోఽపి మమ మారణవైముఖ్యేన తూష్ణీం లిప్తతి విధిరితి విషాదఇత్యర్థః. వసుకలిలకా వృక్షమ్.

౧౪౨

గ. ఇత్యేవ మస్మి నిలపతి విదితవృత్తాంతా శుద్ధాంతా¹త్కరుణ
మారటంతీభిరంతరితయాధపాభి రివ కరిణీభి స్తరుణీభి²స్సహా³సమా
గత్య మధ్యేసమర మాపతిత మశనిహత మివ మందరం దశకంధరం
నిరీక్ష్య నిహతోపఘ్నేన లతా⁴ “నిపతన్తి నాథ నాథే త్యపరి
మేయవిషాదా⁵నిషాదాహతదయితవిధురీకృతా కురరీ వామందంచ
క్రంద మందోదరీ. ౧౪౩

ప. యా వీక్షితా⁶జని పురా యమరాజధానీ

వీర త్వయా¹ సకలదిగ్విజయోత్సవేషు,

ఇతి. ఇత్యేవం అనయా రీత్యా, అస్మి నిర్విభవజే, విలపతి సతి, విదితో విజ్ఞాతః
వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతవివాంతరితయాధపాభిః
విసప్తయాధనాభాభిః, కరిణీభిః కుంజరీభిరేవే త్యుపమా. కరుణాశబ్దాత్కృపావచనా
దర్శితద్యుచ్ఛ, కరుణం శ్రోతృణాం శోకజనక మారటంతీభి రాశ్రోశంతీభిః, తరుణీభి స్స
హాస్తాపుర స్తీభి స్సాకం, శుద్ధాంతా దవరోధాత్సమాగత్య, ని. ‘శుద్ధాంత కావరోధ
శ్చే’ త్యమరః. మధ్యేసమరం సమరస్య మధ్యే, రణమధ్యదేశ ఇత్యర్థః. ‘పారేమధ్యే
షష్ఠ్యావే’ త్యవ్యయాభావః. తత్సన్నియోగా దేకారావ్రత్యం మధ్యశబ్దస్య, ఆశనిహతం
వజ్రవిదారితం, మందరం మందరాఖ్యపర్వత మివేత్యుపమా ఆపతితం నిపతితం, దశ
కంధరం రావణం, నిరీక్ష్య, నిహతోపఘ్నా విచ్ఛిన్నో పాశ్రయవృత్తా, ని. ‘స్యాదుప
ఘ్నోఽంతికాశ్రయ’ ఇత్యమరః. లతేష, నిపతంతీ భువి నిపతితా, నిషాదేనాహతో
విధో దయితః ప్రియో యస్యా స్సా, అతవిసవిధురీకృతా విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో
వర్ణనీయః. యద్వా నిషాదాహతదయితేన విధురీకృతా విజ్ఞిష్టికృతా. ని. ‘విధురం స్త్రీత్య
పేతేస్యా త్కృష్టశ్చిప్తయోరపీ’ తి వైజయంతీ ‘అభూతతదద్భావే చిష్టః’ ‘అన్యచ్ఛా’
వితి దీర్ఘః. కురరీవ ఉత్క్రీకభాగాంగనేవ, ని. ‘ఉత్క్రీకకురరా సమా’ విత్యమరః.
అపరిమేయవిషాదా నిరవధికశోకాసతీ, మందోదరీ రావణాగ్రమహిషీ, నాథనాథేతి
ప్రియప్రియేతి, వీష్ణాయాం ద్విర్భావః. అమంద ముచ్చైః, చక్రంద విచక్రొశ, విలలా
పేత్యర్థః.

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ—యేతి. హేవీర, పురా పూర్వం, త్వయా, సకలదిగ్వి
జయోత్సవేషు సమస్తదిగ్విజయయాత్రామహోత్సవేషు యా, యమరాజధానీ యమ

తా మద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోక

సాధారణః పున రుపైష్యసి హః¹ కేతత్.

౧౪౪

ప. జనక స్వయం దనుజవంశనాయకో

దయితో జగత్త్రితయజైత్రశాసనః,

తనయః పురందరజయీతి గర్వితా

విధినాఽహ మేవ పథునా విడమ్యితా,

౧౪౫

ప. రాజన్యధర్తవిదుషోఽపి రఘూద్వహస్య

హత్వా యథాఽగ్రజ మథానుజపట్టబంధః,

పురి, వీక్షితా దృష్టా, ఆజని జాలా, తాం యమరాజధానీ మద్యేదానీం, దుర్విధిబలేన దుష్టచైవవశేన, సమస్తలోకసాధారణః సకలజనసాధారణ స్పృక్, పున ర్ఘాయోష్యేక, ఉపైష్యసి ప్రాప్యసి, ఏతదనస్తాంతరం కిం, హేతి విషాదే. ని. 'హః విషాదశుగార్తిష్వి' త్యమరః, వసంతతిలకావృక్షమ్. ౧౪౪

జనకఇతి. జనకః మమ పితామయః, స్వయం సాక్షాత్, దనుజవంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథా దయితః ప్రియతమః, జైలేవజైత్రం జేతృశబ్దాత్ తృప్తం తా తృప్తిక్షాదిత్వా త్సాన్విధేఽన్విశ్యయన్ జగత్త్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రం జయశీలం శాసన మాక్షా యస్యన తథోక్తః, తథా తనయః పురందరం జయతీతి పురందరజయీ ఇంద్రజిత్, ఇత్యేవం ప్రకారేణాహం, గర్వితా సంజాతగర్వా, జాలేతి కేవలః. అథు నేదానీం తు, విధినా చైవేన ఏవం పరిదృశ్యమానప్రకారేణ, విడంబితా అనుకృతా, సర్వసంక్షయే జైత్రేవ ఖరిశేషితాన్తి త్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'పితా దానవరాజో మేభర్తా మే రాక్షసేశ్వరః, పుత్రస్తు శక్రనిర్జేతా ఇత్యహం గర్వితా భృశ'మితి. మంజు భాషిణీ పృత్రమ్. ౧౪౫

రాజస్యేతి. రాజ్ఞః అపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః 'రాజస్వశు రాద్య' దితి యత్ప్రశ్నయః. రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణంసాధు, లేషాం ధర్తవిదుషో ధర్తజ్ఞస్యాపి, రఘూద్వహస్య శ్రీరామస్య, యథా యద్వత్, అగ్రజం, హత్వా, అథా నంతర మనుజపట్టబంధః అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః, వాలినమారభ్య, అనంశయం నిస్సందేహం, అథ్థాభావేఽవ్యయ్యాభావః. అవిరాసీత్ ప్రాదురభూత్, ఏహోఽయం

ఆరభ్య ¹వాలినమసంశయమావిరాసీ

దిక్ష్వాకువంశసహజః కథమేష ధర్మః.

౧౮౬

ప. అహహ నిహతా లజ్జావాలానలేన హనూమతః

పరమవనిజాపాతి వ్రత్యానిలేన భవానపి,

సుఖ మహ మిహీనీనా ²శోకానలేపి యదీదృశే

ప్రభవతి న మాం హంతుం ప్రాయస్స ఏష హుతాశనః. ౧౮౭

గ. త దహ మిదానీం సాయందినే భగవత స్సవితుః ప్రభేవ ప్రవిశ్య

ధర్మః, కథం కుతోవా, ఇక్ష్వాకువంశస్య పరమధర్మిష్ఠస్య ఇక్ష్వాకుకులస్య, సహజః నియతః, నసహజ ఏవేత్యర్థః. అతః ఇక్ష్వాకుకులవాతంసస్య, శ్రీరామస్య ఆయం న ధర్మ ఇతి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౮౬

అహహేతి. అహహేతి ఖేదే. ని. 'అహహే త్వద్భులే ఖేద' ఇత్యమరః. తదే వాహ, హనూమతః, వాలానలేన, లంకా, పరమత్యంతం, నిహతా దగ్ధా, అవనిజాయా స్తీతాయాః పాతివ్రత్యం పతివ్రతాధర్మ ఏవ అనలః లేన, భవానపి, నిహతః, అహం, త్విహేదానీం, ఈదృశే అనిర్వాచ్యే, శోకానలే సతి, యద్యపి, సుఖం నిర్విచారం, అనీనా అపథితా, దాహకాలే కథమాసీనేత్యత అహ, స ఏషః సోఽయం, హుతాశనః శోకాగ్నిః, ప్రాయో భూష్ను, మాం, హంతుం నాశయితుం, న ప్రభవతి సమర్థో న భవతి, కథమన్యథాఽఽత్తానం న దహతీతి భావః. * హరిణీవృత్తమ్. ౧౮౭

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాదిదానీ మహం, సాయందినే సాయంకాలే, సాయ మిత్యవ్యయమ్. దినశబ్దేన 'సుప్నుపేతి సమస్యలే' భగవతః పూజ్యస్య, సవిరుదాది త్యస్య. ప్రభా ద్యుతిరివ, జాతం వేదో హిరణ్యం యస్తాత్తం జాతవేదస మగ్నిం. ని. 'జాతవేదా స్తనూనపా' దిత్యమరః. ప్రవిశ్య, సవిత్ప్రభాయాస్సాయమగ్ని ప్రవేశే. 'అదిత్యోఽస్త్రయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి, అగ్నిం వా వాదిత్య స్సాయం

* 'సఏష చితానల' ఇతి ప్రాచీరపాఠే ఈదృశే శోకానలేపి అహం సుఖా సీనాయది సఏష చితానలః చితాగ్నిః మాం హంతుం ప్రాయః నప్రభవతీత్యన్వయః.

† 'సాయంతసి భగవత' ఇతి ప్రాచీరపాఠే సాయంభవా సాయంతసి 'సాయం చిర' మిత్యాదినా భవాధే ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ.

1 వాలినమసంశయమ్. 2 శోకానలేన.

జాతవేదసం చంద్రికేవ చంద్రమసం తటి దివ తటిత్త్వంతం భవంత
మనుసరంతీ నిర్వాపయామి నిరంతరవిరహాదహనదహ్యామానమాత్మా
నమ్.

౧౪౮

ఇత్యాది కరుణపరిదేవనవతీం ప్రజావతీం నివర్త్య నిర్వర్త్య చ
నిజాజ్ఞయా నిశాచరపతే¹ ర్యథావిధి సమేధం పితృమేధం సవిధ మేధ
మానవిషాదం విభీషణ మశేష రాజ్యాధిపతిం విధాతు మఖిలతీర్థాహృతై

ప్రవిశతి' త్యాది శ్రుతిరేవ ప్రమాణం, చంద్రమసం చంద్రం, చంద్రికా కౌము
దీవ, తథా తటితోఽస్య సంతీతి తటిత్వాక్ మేఘః, 'తసా మత్సర్థ' ఇతి భసంజ్ఞా
యాం పదకార్యం న భవతి. కింతు 'యుయ' ఇతి మతుసో మకారస్య వకారః, అప
దత్వాన్న జత్త్వం, తం తటివ్యిద్యునివేత్సుపమా, భవంత మనుసరంతీ అనువర్త
మానా చితాధిరోహణేన అనుగచ్ఛం తీసతీ, నిరంతరవిరహాదహనేన అవిచ్ఛిన్నవియో
గాగ్నినా దహ్యామానం తాప్యహనం, అత్తానం దేహం, నిర్వాపయామి సుఖయామి,
త్వయా సాశం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశమంతరా తాదృగ్విరహశోకానలజనితసంతాపస్య
నిర్వాణానంభవాత్. 'అర్తారే ముదితే హృష్టా ప్రాప్తితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత
యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేనూ పతివ్రతే'తి స్మృత్యుక్తా, పతివ్రతాధర్మత్వాచ్చేతిభావః.
ఏతేన ప్రసిద్ధానలహేషయా విరహానలస్యాత్మంతనంతాపకర్తవ్యం సూచ్యతే.

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, కరుణపరిదేవనవతీం శ్రోతృణాం శోకజనకవిలాప
వతీం, ప్రజావతీం భ్రాతృభావ్యాం, మందోదరీం 'సి. ప్రజావతీభ్రాతృభావ్యే'
త్యమరః. నివర్త్య చితాగ్నిరోహణాభి నివేశాన్నిషిధ్య, నిజాజ్ఞయా, 'మరణంతాని
వైరాణి నిర్వృతం నః ప్రయోజనం, క్రియతా మస్య సంస్కారో మమాప్యేష
యథా తవే'త్యాదిక్రీరామాయణోక్తరీత్యా స్వనిదేశపచనేన, నిశాచరపతేః రావ
ణస్య యథావిధి యథాశాస్త్రం, మేధా బుద్ధివిశేషః శ్రద్ధేతి యావత్, తయా సహితం
యథా తథా, పితృమేధం పితృయజ్ఞం, 'ప్రజావతి రశ్వమేధమనుజతే' త్యాదౌ
మేధశబ్దస్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్య కృత్వా చ, సవిధం,
సమీప ఇత్యర్థః. విధమానవిషాదం ప్రవర్ధమానభేదం, విభీషణమశేషరాజ్యాధిపతిం
లంకాసకలసామ్రాజ్యాధిపతిం, విధాతుం కర్తుం, రఘుపతిః క్రీరామః, అఖిలతీర్థభ్యః

1 అత్ర 'యథావిధి విహితపితృమేధం సమేధమానవిషాదం విభీషణమగ్రజా
శేషరాజ్యాధిపతి' మితి ప్రాక్షణః సాహిత్యం.

రమ్భుభి రమ్భాధర ఇవ దావదహనాకులం వవస్పతిం రఘుపతి రభ్య
పించత్. ౧౪౯

ప. అథ దశరథనందనాభిషేకా¹దధిగతరాజ్యపదో విభీషణో²యం,
అనుదినమభివృద్ధమణ్డలో³భూదరుణక రామృత⁴పూరణో యథేందుః.

గ. తతః. ౧౫౧

ప. సీతాముదీక్ష్య నిభృతేన విభీషణేన
సీతాముదారగుణరూపా⁵తి సతీనామ్,
⁶దేవస్య తత్త్వణ మభూ ద్దశకంఠకృప్తా

అశేషపుణ్యతీర్థేభ్యః, ఆహృతై రాసీతైః, అంభోభిః, దావదహనాకులం వవస్పిసంతా
పితం, వవస్పతిం వృక్షం, ని. 'వవస్పతి ర్వృక్షమూలే¹ వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి
విశ్వః. అంభోధరో మేఘ ఇవ, అభ్యపించత్ అభిషిక్తవాన్. ౧౪౯

అథేతి. అథానంతరం. దశరథనందనాభిషేకాత్ శ్రీరామవిరచితమూర్ధాభి
షేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తం రాజ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేన స, తథోక్తః, ని.
'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన లక్ష్యం ప్రవస్తుష్యి' త్యమరః. ఆయం విభీషణః, అనుదినం
దినేదినే, వీష్ణాయామవ్యయాభావః. అరుణకరాసున్మృకరిణా ఏవ అమృతం లేన
పూరణమాప్యాయనం యస్య స తథోక్తః. ఇందుర్యథా ఇందురివ, అభివృద్ధం
ప్రవృద్ధం మండలంరాష్ట్రం చింబ. శ్చ యస్య స తథోక్తో²భూత్, ఇందోరరుణకర
యుక్తత్వ ముక్తం పరాహమిహిరేణ. 'సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్ఛితా
స్తమో నైశం, క్షవయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంతః' ఇతి. క్షేష
సంకీర్ణేయ ముపమా. పుష్పితాగ్రాపుత్రం, 'అయుదినయుగరేఫతో³ యకారో యజ
చ నజౌ జరగా శ్చ పుష్పితాగ్రీ'తి లక్షణాత్. ౧౫౦

తత ఇతి. తతో విభీషణాభిషేకానంతరం. ౧౫౧

సీతామితి. నిభృతేన, ప్రళితేన, కరణత్రితయపరిశుద్ధేనేత్యర్థః. విభీషణేన
సీతాం సమీపం ప్రాపితాం, సతీనాం స్త్రీణాం మధ్యే ఉదారాణి గంభీరాణి గుణరూ
పాణి గుణసౌస్థిశిల్పాదయః రూపం సౌందర్యం చాస్యా స్సంతీతి తథోక్తాం, నిష్క
ళంకాం, దశకంఠకృప్తాం రావణావహృతాం, సీతాముదీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్క్షణం,
తస్మిన్ క్షణ ఇత్యర్థః. దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య, అంతరంగమంతఃకరణం,

1 'అధిగతరాజపదః' ఇతిప్రాక్తనపాఠః. 2 'పూరణాదిశేష్ఠః' ఇతి ప్రాక్తన
పాఠః. 3 'రామస్య తత్త్వణమభూద్దశకంధరాతే' రితి ప్రాచీనపాఠః.

మానందశోకరసబంధురమంతరంగమ్.

౧౫౨

గ. ¹అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధే రధిదేవతా పతిదేవతానాదిపుంసోఽపి పరస్య మర్త్యధర్మేణ ప్రత్యాయనాయ నాయకస్య పురః పురందరముఖాన్ బర్హిర్ముఖాన్ పురస్కృత్య చ భగ వంతమరవిందాసన మిందుకలేన పునరుదేవ్యంతీ తపనమివ దహన మవజగాహే.

౧౫౩

ప. ప్రావిక్షదర్పిషి పరం నిజశుద్ధిహేతో

అనందః సీతాదర్శనజనితహర్షః శోకః ఈదృశీమిహిం దృష్ట్వా దురాచారో రావణః కథం తూష్టిం స్థాస్యతీతి దుఃఖం. అథవా ఏతావంతం కాల మత్యంత పరిక్షిప్తేయ మభూదితి విషాదః తావేవ రసా తాభ్యాం బంధురం పరిపూర్ణమభూత్. వసంతతిలకా వృక్షమ్.

౧౫౪

అనంతరమితి. అనంతరం శ్రీరామస్య అనందశోకావేశానంతరం, ఇయం సీతా ఆరుంధతీ వసిష్ఠధర్మపత్ని వేత్యుపమా, పవిత్రచారిత్రం పరిశుద్ధసమాచార వివ నిధిః నిక్షేపః తస్య, అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా, నిత్యం నిరతిశయనిర్మలాచారపరిపూరితే త్యర్థః. తథా పతిదేవతా పరమపతివ్రతా, పరస్య పరమాత్మనః, అనాదిపుంసః పురాణ పురుషస్యాపి, నాయకస్య పత్యుః శ్రీరామస్య, పురః, మర్త్యధర్మేణ, స్వయం మర్త్య త్వేనావతీర్ణత్వాదితిభావః. ప్రత్యాయనాయ విశ్వాసోత్పాదనార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనకపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు స్వి'త్యమరః. పురందరముఖానింద్రాదీన్, బర్హిః హుతాశో ముఖే యేహం తాన్ దేవాన్. ని. 'బర్హిః కుశహుతాశయో' రితి విశ్వః. 'అగ్నిముఖా వైదేవా' ఇతి శ్రుతిః. తథా భగవంతం పూజ్యం, వద్ధులైశ్వర్యసంపన్నం వా, అరవిందా సనం బ్రహ్మాణం చ, పురస్కృత్య పురోధాయ, తాన్ సాక్షీకృత్యేత్యర్థః. లేహం తదా నన్నిహితత్వాదితి భావః. ఇందుకలా చంద్రకలేవ, పునర్యుయోప్యదేవ్యంతీ సతీ, తపనం సూర్య మివ, దహన మగ్నిం, అవజగాహే ప్రవివేశ. ఇందుకలాయాః కుహ్వం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః.

౧౫౩

1 'అనంతర మియమరుంధతీవ పవిత్రచారిత్రనిధి రధిదేవతా పతిదేవతానాం ఆదిపుంసోఽపి పరస్య † మనుష్యధర్మణః ప్రత్యాయనాయే'తి ప్రాచీనపాఠః.

† మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మో యస్య స మనుష్యధర్మః, 'ధర్మాదనిచ్ఛేదల' దిత్వనిచ్ఛమాసాంతః.

దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ,
అంహాశ్చిరం హి యదపావనవస్తుసంగా

తత్త్వ క్త స్వయం తదమునా దమునా బభూవ ౧౫౪

విశుద్ధశీలా మనలేన సంగా ద్విదేహజాం తత్ర విలోక్య సీతామ్,
ప్రభాం పునః ప్రత్యుపసీవ పూషా ప్రత్యగ్రహీతోఽగ్రసరోరఘూణాం.

ప్రావిక్షదితి. విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా, దేవీ పూజ్యా, జనకస్య పుత్రీ
జానకీ, నిజశుద్ధిహేతో రాక్షశుద్ధ్యర్థ మేవేత్యర్థః. పశ్యీ హేతుప్రయోగ' ఇతి
పశ్యీ. అన్విషి. జ్వలనే ప్రావిక్షత్ ప్రవిప్లవతీ, విశలేర్హజ్ 'శల ఇగుపథా దనిటక్స్'
ఇతి కాన్దేశః. దమునాః జ్వలన స్తు. ని. 'సప్తార్చిర్దమునాశ్శుక్ర' ఇత్యమరః. చిరం,
చిరకాలమారభ్యేత్యర్థః. అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్, స్వస్య
సర్వభక్షకత్వా దితి భావః. యదంహో దురితం, సంపాదితమితి శేషః. ని. 'అంహో
దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. తదిత్యవ్యయం తృతీయాంశే లేనేత్యర్థః. *అమునా
అంహసా స్వయం, త్వక్తః విముక్తౌ, బభూవ, ఆత్మవిశుద్ధ్యర్థం ప్రవిష్టాయాం పరమపతి
వ్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సంపర్కా త్వయం సకలదురితవిముక్తిద్వారా ధరి
శుద్ధోఽభూదితి మహాదేతదాశ్చర్య మిత్యర్థః. అత్ర దమునసో దురితసంబంధతద్వి
ముక్త్యైరసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తిభేదః, ఏలేన జ్వలనాపేక్షయాఽవ్యత్యంతవని
తత్వమస్యా వ్యజ్యతే. ౧౫౪

విశుద్ధేతి. తత్ర తస్మింశ్చమయే, రఘూణా మగ్రసరో రఘునాయకః, స శ్రీ
రామః, †అనలేన సంగాత్ అగ్నిసంపర్కాద్దేహోః, విశుద్ధశీలాం పరమపావనసమాచా
రాం, విశేషణ మేతత్ప్రభాయా మపి యోజ్యం, విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం,
కులీనా మిత్యర్థః. 'అయోనిజా' మితి చ గమ్యతే. సీతాం, విలోక్య అత్యాదరేణ
దృష్ట్వా, పూషా సూర్యః, ప్రత్యుపసీ ఉపాకాలే. ని. 'ఉపాస ప్రత్యుపసీఅపీ'త్యమరః.

* అత్ర తచ్చక్షదదశ్చేతి కర్తృధారయాశ్రయణాత్తదిత్యస్య తృతీయాంతార్థ
కావ్యయత్వం న కల్ప్యమ్. యద్వా అమునా సీతాప్రచేశేన హేతునా దమునాః
తత్ పాపం కర్తృ స్వయం త్వక్తః త్యక్త మారబ్ధవాన్. ఆదికర్తృశక్తః, 'కర్తరి చే'తి
కర్తరిక్తః, ఇత్యన్వే.

† 'ప్రత్యగ్రహీత్యాగ్రసర' ఇతి ప్రాచీనపాతే 'విశేషణమాత్రప్రయోగో
విశేష్యవ్రతివత్తా' వితి వామనసూత్రాత్ప్రాగ్రసరశబ్దే నైవరామరూపవిశేష్యలాభః.

గ. అథ దాశరథి రధిగతనిజప్రశంసావిధినా విధినాపురః ప్రదర్శ్య మానం విమానగతం మహారథం దశరథం ప్రణిపత్య ప్రతిపద్య శిరసి తదనుశాసనం పాకశాసనవరప్రత్యుజ్జీవితైః ప్రముదితైర్హరిభిరనుగమ్య మానః ప్రమోదమానమనాస్సుగ్రీవేణ సహ భాషమాణం విభీషణం సకరుణ మాలోకయన్ననుజేన సీతయా చ సమమయోధ్యామభిగంతు కామః కామచరం విమానవర మారురోహ కమపి కాచేరమ్. ౧౫౬

ప. ఆరుహ్య పుష్పకమయం విదితాని తాని

ప్రభాం నిజశోభామివ, పునః, ప్రత్యగ్రహీత్ పరిగృహీతవాన్, ఉపమాలజ్ఞాం. విలేనానయో రత్యస్తావివాభావసంబద్ధో వ్యజ్యతే. వృత్త ముపజాతిః. ౧౫౭

అథేతి. అథ సీతాపరిగ్రహానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, అధికతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావిధిః ఆత్మస్తుతివిధానం యేన సః తథోక్తేన, 'భవాన్నారాయణో దేవః శ్రీమాన్ చక్రాయుధః ప్రభుః, వికశృంగో వరాహ స్త్వం భూతభవ్యసపత్నజీ' దిత్వా దినా ఆత్మానం స్తువలేత్కర్థః. విధినా బ్రహ్మణా, పురోఽగ్రే, ప్రదర్శ్యమానం, ఏహోఽయం తవ పితా దశరథ స్తద్దర్శనార్థమాగత ఇతి హస్తవిదేశేన లోచనగోచరీ శ్రీయమాణ మిత్యర్థః. విమానగతం వ్యోమమానాయాథం. ని. 'వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ' త్యమరః. మహారథం మహాత్మానం దశరథం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, తస్య దశరథస్య అనుశాసనమ్ 'కృతం కర్త యశ్శాన్యుం ప్రాప్తం లేకత్రుసూదన, భ్రాతృభి స్సహ రాజ్యధో శీర్ఘ మాయు రవాపుహి' ఇత్యాశ్లావచనమిత్యర్థః. శిరసి, ప్రతి పద్య ప్రాప్య, అభ్యుపగమ్యేతి యావత్. పాకశాసనవరేణ ఇంద్రవత్సవరేణ, ప్రత్యుజ్జీవితైః, అనుప్రాణితైః ఆతపివ ప్రముదితైః, హరిభి ర్వానరై రనుగమ్యమానః, ప్రమోద మానమనాః ప్రహృష్యమాణాంతఃకరణి, తథా సుగ్రీవేణ సహ, భాషమాణం సౌహృదేన కిమపి సల్లపంతం, విభీషణం, సకరుణం సదయమాలోకయన్ పశ్యన్, అనుజేన లక్ష్మణేన, సీతయా చ సమమయోధ్యాం నిజరాజధానీ మభిగంతుంకామో జిగమిషుస్సన్, 'తుంకామమసారే పీ'తి తుమునో మకారహః. కమశ్చనిర్వాచ్యం, కాచేరం కచేర సుబంధినం, 'తస్మై' మిశ్యత్, కామచరం నైర్వరచారిణం, విమానవరం పుష్పకాఖ్యం వ్యోమయానశ్రేష్ఠ మారురోహ అధిష్ఠితవాన్. ౧౫౮

ఆరుహ్యేతి. సోఽయం రామః, పుష్పకమారుహ్య, తాని భూరోక్తరీత్యా ఛరితాని, విదితాని ప్రసిద్ధాని, లంకాపకంఠే లంకాపురనికటే యాని దశకంఠరణాంగ

లంఘోపకంఠదశకంఠరణాంగణాని,

సింధుం గభీర మపి సేతునిబంధనం చ

సందర్శయ స్తృగదృశ స్స జగామ రామః

౧౫౭

ప. ఉపరి యథా యథా మణివిమాన ముదంచతి న

స్తరుణి తథా తథా విపులతా ముపయాలి నభః,

మహిపలయే తు పల్వల మవేక్ష్య మహాంబునిధిం

పవనభువే నివేద్య చ హసంతి పరే హరయః.

౧౫౮

గ. ప్రియే జనకనందిని వినతానందన మప్యతిశేతే విమానవేగః.

ణాని రావణసమరభూమయః తాని చ, గంభీరం గాంభీర్యగుణయుక్తం, సింధుమపి సముద్రంచ, సేతునిబంధనం చ, మృగీదృశః సీతాయాః, సందర్శయన్ తదేకదివి ప్రదర్శయన్, జగామ. పసంతలలికావృత్తమ్.

౧౫౭

ఉపరితి. హే తరుణి మైథిలి, నః అస్తాకం సంబంధి, మణివిమానం రత్నఖచిత వ్యోమయానం, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, వీష్ణాయాం ద్విర్భావః, ఉప ర్యూర్ధ్వముదంచతి గచ్ఛతి, తథాతథా లేన లేన ప్రకారేణ, పూర్వవ ద్విర్భావః, నభః అంతరిక్షం, విపులతాం విశాలతాముపయాలి, అనంతత్వా త్రథా ప్రతీయత ఇత్యర్థః. మహిపలయే భూమండలేతు, 'నద్యాపోఽన్యతరస్యా' మితి మహిశబ్దస్య హ్రస్వః * మహాంబునిధిం మహాసముద్రం, పల్వలమల్పసరఃప్రాయమవేక్ష్య దృష్ట్వా, అవపూర్వాదీక్షితేః క్రోధో బాధితః. దూరస్థస్య మహతోఽప్యల్పతయా ప్రతీతే క్షోభప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. పవనభువే హనూమలే, నివేద్య ప్రదర్శయ చ, అపరే అన్యే, హరయో వానరాః, హసంతి, కృత్స్నోఽప్యంబునిధి రేపం ప్రతిభాతి తదేక దోష్టంఘనేన తప కాప్రతిష్ఠే త్యభిప్రాయేణ పరిహాసంతీత్యర్థః.

౧౫౮

అ. అథ తత్తత్సానాని ప్రదర్శయిష్యన్ సీతాం సంబోధయతి. ప్రియే ఇత్యా దినా—హే ప్రియే, జనకనందిని సీతే, విమానవేగః వ్యోమయానరయః, వినతానంద

* మహ్యతే పూజ్యత ఇతి మహిః. 'మహ పూజాయాం' చురాదే రదంతా జ్ఞిది 'అచలఇ' రితి ఇప్రత్యయే మహిః, 'కృనికారాదక్షి' ఇతి జీషి మహి ఇతి, 'వీదిః పక్షి-ర్వహిః కేలి రిత్యాద్యా హ్రస్వదీర్ఘకా' ఇతి వాచస్పతిరిత్యుచరసుధా యాముక్తం, అతఏవ ద్విరూపణోశ్చ, 'మేధి రేధీ మహి ర్వహి' ఇత్యుక్తం.

తథాహి.

౧౫౯

ప. యద్యద్ధూరే పురః పశ్యన్నిచ్చామి తవ శంసితుమ్,

తత్తదన్వగపి ద్రష్టుమపి వత్తుం న పార్యతే

౧౬౦

గ. తరుణి ధరణీసుతే పశ్య ఋశ్యమూకోఽయం, బింబాధరే
పంపాసర ఇదం, కంబుకంఠి కబంధనిధనభూమిరియం, కరభోరు ఖరాది
కలహస్థాన మిదం, మధురాలాపిని మమ పర్ణశాలేయం, మత్తేభ
గామిని మాయామృగమృగయావన మిదం, కుటిలాయతకబరి గో
దావరీయం, కుంభికుంభస్తని కుంభసంభవాయతన మిదం, విధు

నం గరుత్మంతమః, అతిశేతే. తతోఽప్యతివేగేన నగచ్ఛతీత్యర్థః. ని. 'గరుత్మాక్' గరుడ స్త్రాన్యో వై నతేయః ఖగేశ్వర' ఇత్యమరః.

ఆ. తదేవ ప్రతిపాదయతి. తథాహితి.

౧౫౯

ఆ. ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ—యద్యదితి. పురః పురస్తాత్, దూరే యద్య
ద్యస్తు స్థానం వా, పశ్యక్, తవ, శంసితుం కథయితుమిచ్చామి, తత్తద్యస్తు స్థానం వా,
అన్యక్ పశ్యాద్విప్రుమపి, తథా వత్తుమపి, న పార్యతే న శక్యత. ఇతి వేగాతి
శయోక్తిః. తథాపి వత్సామి శృణ్వతి వాక్యశేషః.

౧౬౦

తరుణితి. హే తరుణి నుందరి, ధరణీసుతే భూమిపుత్రి సీతే, అయం పరిదృశ్య
మానః, ఋశ్యమూకః ఋశ్యమూకాఖ్యుపర్వతః, పశ్య త మవలోకయ, హే బింబాధరే
బింబోష్ఠి, పంపాసరఇదం, యస్య తీరే మయా రావణావహరణసమయే త్వద్విరహవేద
నయా బహు విలపితమితి భావః. హే కంబుకంఠి శంఖసదృశగ్రీవే, 'అంగగాత్ర
కంఠేభ్యశ్చేతి జీవ'. ఏలేన మహాభాగ్యులక్షణసూచిత్వే న్నుచ్యతే, తదుక్తం సాము
ద్రికశాస్త్రే—'స్యా ద్రోమపర్జిత మురో మృదులంగనానాం గ్రీవా చ కంబునిచితా
ఽథ సుఖాని ధత్తే' ఇతి కంబునిచితా త్రిరేఖావ్యాప్తేత్యర్థః. ఇయ మేహ, కబం
ధస్య కబంధాఖ్యుదానవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం, యేన సుగ్రీవసఖ్యం
త్వత్వాప్తిసాధనముపదిష్ట మితి భావః. కరభావవ. ఊహ యస్యా స్తస్యా స్సం
బుద్ధిః హేకరభోరు, 'ఊహా త్రరవదాదౌపమ్య' ఇత్యుచ్చిత్యయః. అతఏవ హ్రస్వః.
ని. 'మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహి' రిత్యమరః. ఇదం ఖరాదీనాం కలహ
స్థానం యుద్ధభూమిః, ఏతదాది త్వయా దృష్టచరమితి భావః. హే మధురాలాపిని
మంజుభాషిణి, ఇయం, మమ పర్ణశాలా, అయమావయో రుటజ ఇత్యర్థః. హేమత్తేభ
గామిని, మందయానే, ఇదం, మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారిణో మూచివస్య

ముఖ విరాధ ¹విధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునే రత్రే
రాశ్రమపదమిదం, విదేహరాజపుత్రి చిత్రకూటోఽయమితి వివిధాః
కథాః కథయన్నేవాంజనా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంత
పావనం తపోవనమయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్. ౧౬౧

ప. ప్రసుప్తబర్హిణశ్వాస²పారణాసుకృతీ హరిః,

మృగయావనం, త్వద్ధ్వంసనమిత్యర్థః. కుటిలా కుందితా నతా తథాభూతాయా
ఏవ మోహనత్వాత్ అయతా దీర్ఘా చ కబరీ కేశపాశో యస్యా ప్రస్యాస్సంబుద్ధిః
హే కుటిలాయతకబరి, ని. 'కబరీ కేశవేశ' ఇత్యమరః. 'జానపదే' త్యాదినా జీమ్.
ఇయం గోదావరీ, హే కుంభికుంభ ప్రవి కరికుంభపుథులకుచే, 'స్వాంగాచోఽపసర్జనా
దసంయోగోపథా' దితి జీమ్. ఇదం, కుంభసంభవాయతనమగస్త్రాస్త్రిమః, ని. 'అగస్త్యః
కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. హే విధుముఖ చంద్రాననే, పూర్వవర్ణిమ్. ని. 'విధుర్విష్ణౌ
చంద్రమసీ' త్యమరః. ఇయం విరాధస్య విధ్వంసనమహీ వినాశస్థానం, హేకంజ
లోచనే పద్మనయనే, ఇదం మహామునేః మునిపుంగవస్య, అత్రే రాశ్రమపదం తపో
వనస్థానం, హేవిదేహరాజపుత్రి జనకనందిని అయం, చిత్రకూటపర్వతః, ఇత్యనేన
ప్రకారేణ, వివిధాః 'నానా ప్రకారాః, కథాః క్రావ్యవాచః, 'చింతిపూజకథికుంభి
చర్చితే' త్యజుప్రిత్యయః. కథయన్ శంసన్నే వాయం శ్రీరామః, అంజనా ద్రుతం,
భాగీరథీ పరిసరే గంగాస్రాంతభువి, ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. భరద్వాజ
మునే స్సంబంధి, ప్రశాంతం ప్రసన్నం నిరైర్వర మిత్యర్థః. పావనం కవిత్రం చేతి మిథో
విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః. తపోవన
మాశ్రమ మయాసీత్, ప్రావిశి దిత్యర్థః. యాత్రేర్ఘ్నః. 'యమరమనమాతాంస' శ్చేతి
సగాగమః, 'అప్తిసిచోఽపృక్త' ఇతీదాగమః, మైథిలీ మభాషత అవోచత చ. ౧౬౧

ఆ. ఉక్తిప్రకారమే వాహ. — ప్రసుప్తేతి. హరిః భుజంగః, ని. 'యమానిలేంద్ర
చంద్రార్కవిష్ణుసింహంశువాజిషు, శుకాహికపిథేకేషు హరి ర్వా కపిలే త్రిష్వి' త్యమరః.
ప్రసుప్తస్య నిద్రాశోః బర్హిణస్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాసమారుతాః
తేషాం పారణయా భోజనేన సుకృతీ ధన్యః, ని. 'సుకృతీ పుణ్యవాక్ ధన్యః' 'మయూ
రో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు' గితి చామరః. బర్హిణభుజంగయోన్మహజవై రే

1 విధ్వంసనభూమి రియం. 2 పారణాసుభతః ఫణి.

కంఢూవినోదనోత్కంఠీ కంఠీరవనఘై ర్మృగః.

౧౬౨

గ. తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిభ్యస్తతైవ పదవీం దవీయసీ మతి
లంఘ్య పునరయోధ్యాసవిధమాసీదన్నగ్రత ఏవ హనూమదావేదితో
దంతమాగచ్ఛంతమరుంధతీజానిపురస్సర మజస్తమానందబాష్పాకులితా
లోకై రమాత్యలోకైః పరిగత మతిపావనతపోధనవ్రత మాజానభక్తి
భరితం భరత మాలోకయ న్నతివత్సలతయాతద్విమానాదవరోహ
ణాయ దేవో దశకంఠరిపురుషకంఠత

౧౬౩

సత్యపి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వాదాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్యసంభవాదితి భావః.
తథా మృగో హరిణః, కంఠీరవనఘైః సింహనఖరైః, కంఢూవినోదనోత్కంఠీ కంఢూత్యవ
నోదనోత్సుకః. పూర్వవద్భావః, సహజమపి వైరం 'సంత్యజ్య నై వరం విహరంతి మృగ
పన్నగాదయ ఇతి మునే ర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూచ్యతే.

౧౬౪

తత్రేతి. తత్రాశ్రమే, భరద్వాజేన విహితం కృతం వివిధాతిభ్యం నానాప్రకా
రాతిథిసత్కారో యస్య స తథోక్తః, తతైవ దవీయసీం దూరతరాం. 'స్థూలదూరే'
త్యాదినా పూర్వగుణయగాదిపరతాపా 'ద్వివచన విభజ్యే' త్యాదినా ఈయసు న్యవా
దేశః 'ఉగితశ్చే'తి జీవ. పదవీ మార్గమతిలంఘ్యతిక్రమ్య, పునరూఘయః, వాక్యా
లంకారేనా, అయోధ్యాయాః సవిధం సమీపమాసీదన్ ప్రాప్నువన్నగ్రతః
పురస్తా దేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదితః ఉదంతః శ్రీరామాగమనవృత్తాంతో
యస్య తం, ఆత ఏవ ఆగచ్ఛంతం అభిముఖ్యేనాయాంతం. అరుంధతీ జాయా యస్య
సోదరుంధతీజానిః పసిష్టః 'జాయాయానిజ్' ఇతి నిజాదేశః. పురస్సరోఽగ్రేసరో
యస్య స తథోక్త స్తం, తథా అజస్తం నిరంతరమానందబాష్పై రాకులితా ఆలో
కా దర్శనాని యేహం త్రైః, ని. 'ఆలోకా దర్శనద్యోతా' విత్యమరః. అమాత్యలోకైః
సుమంత్రాదిమంత్రిజనైః, పరిగతం పరివేష్టితం, అతిపావనమత్యంతపరిశుద్ధం, తపోధన
వ్రతం జటాపల్మలధారణకందమూలాశనాధశ్శయనబ్రహ్మచర్యాదితాపసాచారో యస్య
తం, భక్తిః పూజ్యేష్వసురాగః ఆజానభక్త్యా స్వభావసిద్ధభక్త్యా భరితం పరిపూర్ణం.
నిజభక్తితత్పర మిత్యర్థః. ని. 'భక్తి ర్నిషేవణే రాగేరచనాయా' మితి శబ్దార్థవే
ధిరక మాలోకయన్, అతివత్సలతయాహేతునా, ని. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్య
మరః. 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్చిత్యయః. తత స్తద్విమానాత్ పుష్పకా

ప. యానం మదాశయమవేత్య యథాయతైత
తారాపథా దవతరత్యశనీకుమారి,
ఆనేదుషీం సవిధ మద్య తథాతథా భూ
రత్యాదరేణ భవతీ మభిగచ్ఛతీవ.

౧౬౪

ప. ఇత్థం పదన్నిందుముఖం సలీలం దేవః ప్లవంగాధిపదత్తహస్తః,
విభీషణావేదితయా పదవ్యా విమానతో మంద మవారురోహ.
ప. ప్రణీతమణిపాదుకం ప్రణత మగ్రతః పాదయో
రుదస్యభరతం జవా దుపనయ స్ఫుజాభ్యంతరమ్,

దవరోహణాయ, దేవః స్వామీ, దశకంఠరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః, ఉదకంతత
ఉత్కంఠితవాక్, విచ్ఛదిత్యర్థః.

౧౬౩

ఆ. తదానీం సీతామామంత్రితవాక్ శ్రీరామ ఇత్యాహ. — యానమితి. హే
అవనీకుమారి సీతే, ఏతదన్నదధిష్ఠితం, యానం పుష్పకం కర్తృ, మదాశయం మమావ
రోహణాభిప్రాయ మవేత్య జ్ఞాత్వా, యథాయథా, తారాపథా దంఠరిత్యాదత్యాద
రా దితి వా పాఠః. అశనివావతరతి, అవరోహతి, తథాతథా, భూః త్వన్తాతా
భూదేవీ, అద్యేదానీం, సవిధం సమీప మానేదుషీ మువగతాం, భవతీం పూజ్యాం
త్వామ్. 'భాతే ర్దవతు' రితి దవతుప్రత్యయః. పూర్వవత్, అత్యాదరేణ అత్యంతపు
త్రికాప్రేక్షా, అభిగచ్ఛత్యభ్యుద్గచ్ఛతీ వేత్సులేప్సీష్. యథా దూరా దాగతాం
పుత్రీం మాతా అత్యంతాదరేణాభ్యుద్గచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౬౪

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమ స్థమ' రితి దముప్రత్యయః, ఇందు
ముఖం సీతాంప్రతి, సలీలం సవిలాసం, పదక్, దేవః స్వామీ శ్రీరామః, ప్లవంగాధిపేన
సుగ్రీవేణ దత్తః రాజలక్షణత్వాద్వితీర్ణః హస్తః హస్తావలంబో యస్య స తథోక్త
స్సక్, విభీషణావేదితయా ఇత ఆగమ్యతాం దేవేనేతి నిర్దిష్టయా, పదవ్యా మార్గేణ
పథకరణత్వం వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానతః విమానాత్, పంచమ్యాస్తసి, మందం
శబ్దే, అవారురోహ అవరూఢవాక్.

౧౬౫

ప్రణీతేతి. ప్రణీతే శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాసితే మణిపాదుకే పూర్వం
రాజపరిపాలనపురస్కారార్థమాసీతే మాణిక్యపాదుకే యేన తం, పాదయో రగ్రతః
పురస్తా త్ప్రీణతం నమస్కృతపంతం, భరతం, జవాదాదరాతిశయప్రయుక్తరమూత్
ఉదస్య ఉల్లిష్ఠ్య, భుజాభ్యంతరముపనయక్, గాఢమాలింగ నిత్యర్థః. తథా తపసా

ఉదీక్ష్య చ తపఃకృశం వపు రముష్య వాత్సల్యతః

కరేణ స ముహుః స్పృశ స్న విరరామ రామశ్చిరమ్. ౧౬౬

పశ్య స్ననంద భరతః పరిరభ్య దోర్భ్యం

సౌమిత్రి మూర్యసమదగిఖకృశీకృతాంగమ్,

సోఽయం సుఖోపనత రాజ్యపరాజ్ఞుఖాయ

తస్మై పున సహజభక్తిదృఢవ్రతాయ.

౧౬౭

గ. అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపురుషం పౌరుషనిఘ్నేన

వ్రతోపవాసాదినా, కృశం క్షీణం, అముష్య భరతస్య, వపు శ్శరీరం, ఉదీక్ష్య దృష్ట్యా చ, వాత్సల్యతః సోదరస్నేహాత్, కరేణ, ముహుః పునఃపునః, స్పృశ పరిమార్చయత్ న రామః, చిరం, న విరరామ న విరతోఽభూత్. తదుపలాలనతాత్పర్యేణ అనల్ప కాలం ప్రావర్తతేత్యర్థః. 'వ్యాజ్ఞురిభ్యో రమ' ఇతి వరస్మైవదం. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౬౬

పశ్యన్నితి. భరతః, ఆర్యేణ పూజ్యేన శ్రీరామేణ సమం దుఃఖం దుఃఖాను భవో యస్య సః ఆతపిత కృశీకృతం అంగం శరీరం యస్మైచి బహుప్రీహిగర్భితో విశేషణ సమాసః. అథవా ఆర్యసమదుఃఖభేన కృశీకృతాంగం అంతతః క్షేణా ననుభూతవంతం, సౌమిత్రిం లక్షణం, పశ్యత్, దోర్భ్యం బాహుభ్యం, పరిరభ్యాలింగ్య, ననంద ఆర్యసహవాసేనాయం ధన్యోఽభూ దితి సంతుతోష. తథా సోఽయం సౌమిత్రిశ్చ, సుఖేన ఉపనతే స్వయం సుప్రాప్తే రాజ్యే పరాజ్ఞుఖాయ, ఆదరరహితాయేత్యర్థః. కుతః సహజభక్త్యా దృఢం గాఢం వ్రతం శ్రీరామాగమనపర్యంతం అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యామిత్వాదిరూపనియమో యస్య సః తథోక్తాయ, తస్మై భరతాయ, పునశ్చ జ్ఞోవాక్యాలంకారే. ననంద, తద్రాజ్యదానతత్పరం భరతం దృష్ట్వా పరం జహషేత్యర్థః. † గుణానాం పరమాదరాస్తుదత్వా దిద మన్యోన్యాభినందనం యుక్త మితిభావః. వసంత తిలకావృత్తమ్. ౧౬౭

అథేతి. అథాంతరం, భరతః, పౌరుషనిఘ్నేన పురుషకారాధీనేన. ని. 'అధీనో నిఘ్ను ఆయత్' ఇత్యమరః. శత్రుఘ్నేన సహ, † పురతః ప్రథమ మభివాదితో

† 'తస్మై' ఇతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ తన్నిష్ఠ భక్తిగుణోద్దేశ్యకం నందనం.

‡ 'అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపూర్వజోపలాలననిఘ్నేన శత్రుఘ్నేన సహే' త్యాది ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః. అత్ర పౌరుషాధీనత్వోక్తేరనుపయోగాత్, పూర్వజః శ్రీరామః తత్కర్తృక ముపలాలనం, కీర్తనం సుప్తం.

శత్రుఘ్నేన సహ దేవీం ప్రణమ్య జనకనందినీమున్నసీకృత్య సావరో
ధవధూకాంతుగ్రీవదశగ్రీవానుజాడీక్ యథోచితాభి రుపచర్యాభి
రభ్యర్హితపురోహిత మామంత్రితమంత్రిలోక మనుగ్రహలోకానుగృ
హీత పౌరవర్గ మగ్రజన్తానం విమానగత మేవసబహుమాన మానం
దయ న్ననయ దపనీతరుజం నిజ మాశ్రమపదమ్. ౧౬౮

గ. తత్ర చ సౌమిత్రిసీతాసఖో దాశరథి రతిలోభనీయవాత్సల్యాం
కౌసల్యా¹మతిశయితదుగళాతిరేకాం కైకేయీ మతిక్రమస్నేహపరిష్వ

నమస్కృతః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరామః యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా తథా, దేవీం
జనకనందినీం సీతాం, ప్రణమ్య, తథా యథోచితాభిః యథార్హాభి రుపచర్యాభిః
ఉపచారైః, ఉపపూర్వా చ్చరణైః కృజంతా 'దప్రత్యయా' వితి స్త్రియా మప్రత్య
యే టాప్. ఆవరోధవధూభి రంతఃపురస్త్రీభిః, సహితా² సావరోధవధూకా³, 'తేన
సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహుప్రీహిః. 'నద్యృత' శ్చేతి కప్, సుగ్రీవదశగ్రీవాను
జౌ సుగ్రీవవిభీషణావదీ యేహం తా⁴ వానరా⁵, ఉన్నసీకృత్య ఉత్సుకచిత్రా⁶
కృత్వా, ఆభూతతద్భావే చ్చిన్తి. 'అస్య చ్వా' వితి దీర్ఘః. 'అరున్దనశ్చక్షు' రిత్వాదినా
సలోహః, ఆభ్యర్హితః పూజితః పురోహితో వసిష్ఠః యేన తం, ఆమంత్రితః సంబో
ధితో మంత్రిలోకో మంత్రిజనో యేన తం, ఆచుగ్రహలోకేన కరుణాకటాక్షవీక్ష
ణేన అనుగృహీతః ఆనుగ్రహవిషయాకృతః పౌరవర్గః పురజననివహో యేన తం,
ఆగ్రజన్తానం శ్చేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం, విమానగతం విమానారూఢమేవ, సబహు
మానం సగౌరవ మానందయ⁷, అపనీతా శ్రీరామాగమనా దపగతా రుణా ఉపతా
చా యస్మిన్ త త్తథోక్తమ్. ని. 'స్త్రీ రు గ్రహ వోపతాపే'త్యమరః. నిజం స్వకీయ
మాశ్రమపదం నందిగ్రామాఖ్యమావాసస్థానం, ఆనయత్ ప్రావయామాన. ౧౬౮

తలేతి. తత్ర భరతాశ్రమపదే, సౌమిత్రిసీతాసఖః లక్షణసీతాస మేతః, 'రా
జాహస్సఖభ్య ష్టచ్' దాశరథిః శ్రీరామః, ఆత్యంతం లోభయతీత్యతిలోభనీయం
పుత్రదర్శనాభిలాష విశేష జనక మిత్యర్థః. తద్వాత్సల్యం స్నేహో యస్యా స్తాం, కా
సల్యాం చ, అతిశయితో బహుళః దుగళాతిరేకో యస్యా స్తాం, సర్వానర్థమూలభూ
తాడనా మస్తీతి సముత్పన్నదుగళభరాక్రాంతామిత్యర్థః. కైకేయీం చ, అతిక్రమేణ

1 'అయశశ్శల్యజనితశోకాతిరేకాం కైకేయీం అకృత్రిమస్నేహపరిష్వక్తాం
నుమిత్రామ పీ'తి ప్రాచీనపాఠ స్ఫుగమః.

క్తం సౌమిత్రిమాతర మపి క్రమా దభివాదయన్ని జావలోకనరసనిరతా
భిరేతాభిర్వనితాభిః పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ కలాభిః పయోనిధి రివ వీచి
కాభిః ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణో నిర్భరానంద మవిదత. ౧౬౯

ప. * అథాఖిలజనేక్షణేషీతరఘూద్వహస్యాదరా

ద్విధాతు మభిషేచనం విచరితం గురో రాజ్ఞయా,

అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున

క్రమ మతిక్రాంతేన స్నేహేన పరిష్కృతా నిర్తర్యాదప్రేమపరిపూర్ణాం, సౌమిత్రిమాత
రమపి సమిత్రాం చ, క్రమాత్ వృద్ధానుక్రమాదభివాదయన్ నమస్కర్తున్, నిజావ
లోకనే ఆత్మదర్శనే యో రసోఽమరాగః కస్మిన్నిరతాభిః తత్పరాభిరేతాభిః పూర్వో
క్తాభిః, పనితాభి రుత్తమస్త్రీభిః, కలాభి రంతైః. ని. 'కలా శిల్పకాలభేదే చంద్రాంశే
కలనా కలే'తి వైజయంతీ, పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ, వీచికాభిరూర్చిభిః, పయోనిధి స్స
ముద్ర ఇవేత్యుపమాద్వయం. ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణః ఆదరాతిశయాత్ ఊణే
ఊణే ఆర్జిష్యమాణః, నిర్భరానందమందానంద మవిదత అలభత, పరమానందభరి
తాంతఃకరణోఽభూదిత్యర్థః. ౧౬౯

అథేతి. అథానంతరం, గురోర్వసిష్టస్య, ఆజ్ఞయా నిదేశేన, అఖిలజనేక్షణై
రశేషలోకలోచనై రీక్షిత స్నానందమవహిణః స చాసౌ రఘూద్వహ శ్చ తస్య శ్రీ
రామస్య, ఆదరాత్, విచరితం విశిష్టాచారయుక్తం, అభిషేచనం, మూర్ధాభిషేకం,
విధాతుం కర్తుం, మంథరాం మందాం, గతిం, విజహతా త్యజతా, ససంభ్రమం ప్రవృత్తే
నేత్యర్థః. జహలే శ్శృత్ప్రత్యయః. హరిగణేన వానరసమూహేన, సమాకులితా సంతో
భితా మంథరా కైకేయాదాసీ యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా భవతి తథా, తత్ర
తస్యాః కైతవప్రయోగానవసరాదితి భావః. సమంతతః, సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః. తీర్థం

* 'అథాఖిలజగత్పలే రసి రఘూద్వహస్యాదరా ద్విధాతుమభిషేచనం విచల
తా గురోరాజ్ఞయా, అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున ర్విచింత్య హృది
మంథరాం విజహతా గతిం మంథరా' మితి పాఠే అఖిలజగత్పలే రసీత్యనేన స్వతపివ
సర్వేశ్వరత్వం సిద్ధమితి స్మాచితం, రఘూద్వహస్యేత్యనేన మామషరూపేణ తద్వంశేఽ
వత్పితౄత్వాదభివేతవ్య మభిషేచనం విధాతుం గురోరాజ్ఞయా విచలతా మంథరాం ప్రా
గభిషేకాంతరాయకారిణీం కైకేయాదాసీం విచింత్య ప్రాగ్వత్సునర్విఘ్నం కుర్యాదిత్యా
శంక్య ఆతపివ మంథరాం గతిం విజహలేత్యన్వయః, శిష్టం సుప్తమ్.

స్వమాకులితమంధరం విజహతా గతిం మన్థరామ్.

౧౭౦

ప. అలంకృతః కృత మభిషేక మాదరా

దహత్యసంహతిభి రవాప్య రాఘవః,

పురోస్తుభిః పున రయ మానశే రథం

మనోరథం స చ భరతో మహారథః.

౧౭౧

గ. తత్ర చ సేవావిచక్షణాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్షణాభ్యా ¹మభితో
విధూతవ్యజనః పరిజనాచారనిరతభరతోదస్త విమలముక్తాతపత్రో ²విచి

పుణ్యనదీసలిలం, పునర్భూయోఽసి, వాక్యాలంకారే వా, అసియశ అసితం, పృథ్వీ
వృక్షమ్.

౧౭౦

అలంకృతఇతి. అయం, రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః, అమాత్యసంహ
తిభిః సంప్రవర్తే స్తత్ర తేహం ముఖ్యత్వాదితి భావః. ఆదరాల్ సత్కారాల్, కృతం
తం విరచిత మభిషేక మవాప్య, మూర్ధాభిషిక్తస్సన్నిత్యర్థః. అలంకృతః జటాపట
ల విమోచనపూర్వకం వివిధవిచిత్రమణిహారవివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః. పునః పురోస్తుభిః,
అయోధ్యాపురప్రవేశాభిముఖస్సన్నిత్యర్థః. రథ మానశే ప్రాప, పుష్పకం విహాయ
రథారూఢోఽభూదిత్యర్థః. 'అశ్వే లేశే' త్యభ్యాస దీర్ఘసూడాగమా, తథా, మహా
రథః, మహాత్మా, స ప్రసిద్ధః, భరత శ్చ, మనోరథం శ్రీరామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థ
సిద్ధిం, ఆనశే, శ్రీరామాభిషేకేణ పరిపూర్ణమనోరథోఽభూదిత్యర్థః. రుచిరావృక్షమ్.
'చతుర్విహారిహ రుచిరా జభిష్టగా' ఇతి లక్షణాల్.

౧౭౧

తత్రేతి. కించేతి చార్థః తత్ర తస్మిం త్వమయే, సేవావిచక్షణాభ్యా ముపచార
చరణతత్పరాభ్యాం, శత్రుఘ్నలక్షణాభ్యాం, జ్యేష్ఠకసిద్ధభావోఽత్ర సవివక్షితః, లక్షణా
పేక్షయాఽపి శత్రుఘ్నస్యాదరాతిశయద్యోతనార్థం వా, తథాచ మహాకవిప్రయోగః.
'శత్రుఘ్నలక్షణముఖైరుపచర్యమాణస్సామ్రాజ్యభోగనిరతో బభూవే' తి. అభిక్తః,
ఉభయపార్శ్వయోరిత్యర్థః. విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య సతథోక్తః, పరిజ
నాచారనిరతేన భృత్యజనోదితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్త ముత్తిప్తం విమలం స్వ
చ్ఛం ముక్తాతపత్రం మూర్తికచ్ఛత్రం యస్య స తథోక్తః, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం విచి
త్ర సన్నివేశం వా యథా తథోపహితేన విరచితేన చైవభ్యేన దివ్యభూషణాంబరైశ్చ

1 అభితో విధూతధవళవాలవ్యజనః.

2 విచిత్రపజాతమనుజవేచారుభిః, ప్రాచీనపాతోఽయమ్.

ప్రోసహితవై పథ్య చారురారూఢ శతాంగమాతంగై రాశరప్లవగవాహి
 నీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్రవర్త్యమానశ్వేతాక్షతకుసుమలాజోప
 చారపారపురంధ్రీకదంబసంరమ్భచలితమంజీరమణికాంచీ వలయవాచా
 లితాం వాద్యమానమాంగళికతూర్యఘోషవై తాళికవై బోధికవివిధరవ
 శ్రవణసమయోచ్చలితసామోదపారసంబాధాంసౌధాంతరగవాక్షచలిత
 తరుణీజనేక్షణ రేఖానీలోత్పలదామతోరణాభిరామ రథ్యాంతరామ
 యోధ్యామాజగమ రామచంద్రః. ౧౭౨

ప. 'సాకేతం సముపేయివాం తస్మిన్విజయీ సంనేవితో భ్రాతృభి

యుక్తావయవప్రసాధనేన చారు స్ఫుందరః, తథా శతాంగాః రథ్యాః మాతంగాః గజాః,
 తే ఆరూఢాః అధిష్ఠితా యై సైః. ని. 'శతాంగస్ఫుందరో రథ' ఇత్యమరః. ఆశరప్లవ
 గవాహినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీ పప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః. అనుగమ్యమానః
 అనుస్రియమాణశ్చ సత్, రామచంద్రః, శ్వేతాక్షతానాం కుసుమానాం లాజానాం
 చోపచారః విక్షేపణమాసోపచారః ప్రవర్త్యమానః మంగళాచారతయా క్రియమాణో
 యై స్తాని తథోక్తాని యాని పారపురంధ్రీకదంబాని పత్తనస్త్రీనివహో స్తేషాం సం
 రంభేణ సంబ్రమేణ చలితైః ఝణఝణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపుర
 మాణిక్యరశనాకంకణైః వాచాలితాం ముఖాలితాం, 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా త్కర్తృ
 ణిక్తః. వాద్యమానాని తాద్యమానాని మంగళికతూర్యాణి మంగళవాద్యాని తద్ధోష
 జాప్త తథా వై తాళికానాం స్తుతి పాతకానాం 'తత్తత్ప్రసారకయోగ్యై రాగై స్సత్కార
 రవాచిభిర్లోకైః, సరభసమేకవిచారం గాయక్ వై తాళికో భవతీ' త్యుక్తలక్షణానాం
 వైబోధికానాం కర్తవ్యార్థవిబోధకజనానాం చ యే వివిధరవాః లేషాం శ్రవణసమయే
 ఆశరప్లవకాలే ఉచ్చలితాః ప్రచలితాః సామోదాః సానందా శ్చ యే పారాః తైస్సం
 బాధాం సంకీర్ణాం. 'మంగళికవైబోధికే' త్యుక్త 'ప్రయోజన' మితి రక్. సౌధాం
 తరగవాక్షైః ప్రాసాదమధ్యవాలాయనైః చలితాః ప్రసృతాః యాస్తరుణీజనేక్షణరేఖా
 న్సుందరీజననేత్రపద్మయః తా ఏవ నీలోత్పలదామతోరణాని తైరభిరామాణి రమ్యాణి
 రథ్యాంతరాణి ప్రతోశ్యభ్యంతరాళాని యస్యా స్తాం, అయోధ్యాం, ఆజగామ, ప్రవివే
 శత్యర్థః. ౧౭౩

సాకేతమితి. విజయీ జయశీలః, 'జీద్యక్షీ' త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః. యద్వా

స్సుగ్రీవప్రముఖా నపి ప్రియసఖాః స్వే స్వే పదే స్థాపయన్,
స్వచ్ఛందం సుచిరం సుఖా న్యనుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా
రామః పాలయతి స్త కీర్తివిభవై రామోదినీం మేదినిమ్. ౧౭౨

ప. 1 సాహిత్యాదికలావతా శనగర గ్రామావతంసాయిత
శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగామ్బికాసూనునా,

ప్రశస్తో రావణవిజయోఽస్యాస్తీతి విజయీ, 'ప్రశంసాయా మినిః, స ప్రసిద్ధో రామ
స్యాకేత మయోధ్యం. ని. 'సాకేతం స్వా దయోధ్యాయా' మిత్యమరః. సముపేయ
వాన్ ప్రవిష్టః. 'ఉపేయవాననాశ్వాననూచానశ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపా
తితః, తథా భౌత్యభిః అనుజైః భరతాదిభిః, సంసేవితః ఉపచర్యమాణః, తథా సుగ్రీవ
ప్రముఖాన్ సుగ్రీవాదీన్, ప్రియసఖాన్ ప్రియసహృదః, రాజాహస్పృశభ్యష్టచ, స్వే
స్వే పదే, కిష్కింధాని ప్రతినీయతస్థానేష్యిత్యర్థః. వీప్సాయాం ద్విర్భావః
'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యోవే'తి వికల్పాత్ స్తన్నాదేశాభావః. స్థాపయన్ ప్రతిష్ఠా
పయన్, తథా దేవ్యా సీతయా సమం, స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం, సుఖాన్యైహి
కభోగాన్, అనుభవన్, దానతా త్రోద్ధవాకీర్తిః తస్యావిభవైః సామృద్ధ్యైః సమృద్ధిభిః,
ఆమోదినిమానందవతీం, మేదినిం భువం, సుచిరమతిచిరకాలం, పాలయతిస్తపరిపాలి
తవాన్, 'లట్ స్త' ఇతి భూతార్థే లట్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. 'సూర్యాశ్చై
ర్న సజాస్తతా సుగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్.' ౧౭౨

అథ కవిః కావ్యవర్జ్యనామాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తి ఖ్లోకే నాహ
సాహిత్యేతి. సాహిత్యం కావ్యనాట కాలంకారాది సముదాయరూపా విద్యా తదాదిః
ప్రముఖం యాసాం తాః కలా విద్యా ఆస్య సంతీతి సాహిత్యాదికలావతా, సకల
విద్యారహస్యాభిజ్ఞే నేత్యర్థః. ఆత్ర కర్తృధారయస్యాప్యకుద్యేగకరత్వా త్వర్వధనీ సర్వ
కేశిత్యాదివన్నిర్వోధవ్యుః, శనగరమితి గ్రామః తస్య అవతంసవదాచరితః అవతంసా
యితః భూషణాయమానః ఉపమానార్థకాచారక్యదుతాత్కర్తృః, సచాసౌ శ్రీ
గంగాధరధీరశ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా పండితః ని. 'ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞః'

1 అన్యశ్లోకస్మస్థానే. 'శాలాలాఖ్యమహాగ్రహరమహితా కల్పేన సంఖ్యావతాం
మూర్ధన్యేన విశారదేనవిధునా శ్రీసోమనాథోదయే, ప్రాగ్గోపబోదిత వజ్రకాణ్డమహితా
నజ్జే ప్రబంధేపునః కాణ్డోనిర్మిత ఏకచూతపరినా షష్ఠోఽపి జీయాచ్ఛిరమ్' ఇతి పాతః
క్వచిద్వ్యతే.

ప్రాగ్భోజోదితపంచకాండవిహితానందే ప్రబందే పునః
కాండో లక్షణసూరిణా విరచితః షష్ఠోఽపి జీయాచ్ఛిరం.
ఇతి శ్రీలక్షణకవివరవిరచితో యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

స్సంఖ్యావాక్ పండితః కవి రిత్యమరః. స వివ సింధుః సముద్రః తస్య విధునా చం
ద్రేణ పుత్రత్వా దుల్లాస కరత్వాచ్చ కద్రూపేణేత్యర్థః. ఆతవివ జ్జిష్టపరంపరితరూ
పకం. ని. 'విధర్షిష్టా' చంద్రమసీ' త్యమరః. గంగాంబికాసూనునా గంగాంబికాగర్భ
సంభూతేన, లక్షణసూరిణా లక్షణాఖ్యానిమహ, ప్రామాన్యం, భోజేన రాజ్ఞా ఉచితైః
విరచితైః పంచభిః బాలకాండాది సుందరకాండాలైః కాండైః విహితః ఆనందో విద్య
త్సమైవో యేన తస్మిన్నిత్యుత్తర పదసమాసః. ప్రబంధే చమ్పూరామాయణాఖ్యే
కాష్ఠే, పునః విరచితః ప్రణీతః, షష్ఠః షష్ఠాం పూరణః, కాండో యుద్ధకాండః,
చిరంజీవూత్, సర్వోత్కృష్టో వర్తతా మిశ్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౭౩

ప. పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధా న్యాలోచ్య తత్సారమ

ప్యాకృష్యేయ మఖండపండితపరీతో హయ సందర్శితా,
యద్యత్ర ప్రతిభాతి దూషణ మిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం
తత్రాపి ప్రతిభాతి చేన్నను పరామృశ్యం హ్యవశ్యం బుధైః.
లోకేషు ప్రతిభాతి మధ్యమజగ త్తత్ర త్రిలింగావ్యయో
దేశ త్తత్ర తథాద్రిమాళితనయాతీరం పరం తత్ర చ,
గ్రామః కాంజులరీతి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్రస్సధీ
శ్చీరూ నుద్వహతా దముష్య కవితాకన్యాం రఘూణాం పతిః.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసంధోహనందలా భాభినందిత
రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదన కందళితసారస్వలేనా ఖండితతపః ప్రచండ
ముని ప్రకాండ మండలేశ్వరకాండిల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య పంచాన్వయసుధా
పారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యమతారాంతరస్యాయుశ్శేష ప్రముఖనిఖిలవిద్యా
సారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య శిండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర
గుణాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణ వ్యాఖ్యా
యాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్చరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్.

చంపూరామాయణస్థోకానాం సూచీ.

స్థోకాః.	స్థోకసంఖ్యాః.	స్థోకాః.	స్థోకసంఖ్యాః.
అ.		అనవత్యానధామర్త్యై-బాల.	౧౦౮
అట్లేశసంభూతగతాగతాభ్యాం-సుందర.	౨౩	అనిమిషభువనేవావ్యోమ్ని-సుందర.	౨౨
అచలమగ్గసలీలమ్-యుద్ధ.	౧౦౪	అనుజరచితపర్ణాగార-అయోధ్యా.	౧౨౧
అజనిపునస్సమిశ్మ-యుద్ధ.	౯౬	అనునీయరావణిరథో-యుద్ధ.	౧౦౦
అతిచకితమతిపురైవ-అయోధ్యా.	౧౪౧	అనుపథిరచయత్వా-అయోధ్యా.	౧౬౦
అత్యాకులంహరిబలైః-యుద్ధ.	౧౬	అన్యోన్యస్యసదృశ్యత-యుద్ధ.	౧౩౨
అత్రస్తీతావివాహార్థ-బాల.	౧౨౩	అపహృతవిముఖార్థైః-బాల.	౮౫
అత్రాగమద్దాతమధర్తదారాన్-బాల.	౧౪౬	అపాటవాత్కేవలమగ్ధకానాం-బాల.	౧౨
అగ్గజలధానిపేతుః-యుద్ధ.	౪౫	అపాతయత్స్వర్గముపాశ్రయ-బాల.	౧౬౧
అగ్గతమువాచసాజనక-సుందర.	౬౧	అపికుశలమమర్త్యైః-బాల.	౨౨
అగ్గదశరథఃపుత్రంరామం-అయోధ్యా.	౨	అపిబిదియమమస్త్రే-అయోధ్యా.	౧౫౦
అగ్గదశరథసన్దనా-యుద్ధ.	౧౫౦	అభయాగతోమదపయాలి-యుద్ధ.	౨౯
అగ్గదశరథవాణీతామ్-బాల.	౧౮౮	అభిషిక్తేతుస్మిన్-కేషిన్-స్థా.	౧౨
అగ్గనిగదితసీలిం-యుద్ధ.	౧౪	అభూదరాజకంఘాన-అయోధ్యా.	౧౩౨
అగ్గనిశిచరనాథం-సుందర.	౩౯	అభ్యర్చ్యకన్యైచిత్-అయోధ్యా.	౩౨
అగ్గనిశిచరమాధాత్-బాల.	౯౪	అమితటసమీపనిర్-ర-యుద్ధ.	౧౧
అగ్గమదగర్జితైరధిక-యుద్ధ.	౨౯	అమృగపూరసుసంపూర్ణా-కేషిన్-స్థా.	౬౩
అగ్గరఘుకులనాథో-అయోధ్యా.	౮౨	అమృగజనంభవమముం-బాల.	౩౩
అగ్గరామాభిధానేన-బాల.	౧౨	అమృగధరోదరవిర్గత-కేషిన్-స్థా.	౬౧
అగ్గవారాన్నిధింధ్యాయై-యుద్ధ.	౩౪	అమృగధిపానేనలిలేన-కేషిన్-స్థా.	౬౪
అగ్గవీచిచయచ్చన్న-బాల.	౧౨౨	అయంకథంస్యాదివివాద-అరణ్య.	౨౫
అగ్గసరసిజయోనేః-బాల.	౧౧	అయంకాలః కాలప్రమగ్ధ-కేషిన్-స్థా.	౧౯
అగ్గసేనాన్యమిచ్చన్తిః-బాల.	౧౦౯	అయమసుఖయదేవదేవ-కేషిన్-స్థా.	౩౪
అథాంశుమానయంరాజ్యం-బాల.	౧౨౪	అయమహాత్మాతపహః-బాల.	౧౬౦
అథాఖలజనేషుశీత-యుద్ధ.	౧౬౯	అయికుబలయమామమూ-అరణ్య.	౧౧
అథాల్పవీధిరివరతుగ్ధమ్-సుందర.	౧౧౨	అయిశమసుఖమగ్ధైరనివృతం-యుద్ధ.	౧౪౧
అథావాసంకాశ్చేరకృత-అయోధ్యా.	౧౬౨	అథోదీరితవీరవాదమ-యుద్ధ.	౧౩౫
అదృష్ట్యహంసదీంత్ర-బాల.	౧౩౪	అలక్ష్మితమహీధరగ్రహణ-యుద్ధ.	౪౬

స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.	స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.
అలక్ష్మ్యతపరాక్షసాం-యుద్ధ.	౧౨౯	ఆజానపావనక్షీరాం-బాల.	౧౦౨
అలఘుచలితఘోర్యూవాత-అయోధ్యా.	౧౧	ఆదాయతత్సగుణమాశు-బాల.	౧౦౯
అలంకృతః కృతమఖిషేక-యుద్ధ.	౧౨౦	ఆదిత్యః కృతకృత్యవిష-సున్దర.	౨౩
అలభ్యనిర్గమాశంభోః-బాల.	౧౩౩	ఆదిష్టారఘనందనేన-యుద్ధ.	౪౪
అలఘుసాయామిత్యోకోః-బాల.	౧౪౪	ఆదివృమానపవనాత్తజ-సున్దర.	౧౦౯
అపకీర్యదాశరథిః-యుద్ధ.	౮౧	ఆదోసిలాంతుకశ్రీస్తవసు-సున్దర.	౧౦౬
అపకీర్యదాశరథిః-యుద్ధ.	౧౨౯	ఆధూయమోహమహితో-యుద్ధ.	౮౨
అవభృథేచసిలే-బాల.	౧౧	ఆదోసిద్ధావధిరిషోషిష్టా.	౬
అవలేపభరాక్రాంతా-బాల.	౧౩౨	ఆనందబాష్పవిసరోనయనే-అయోధ్యా.	౧౧
అవలూక్యహిరణ్యనాభ-సున్దర.	౯	ఆనందమగ్ధరమనస్తర-యుద్ధ.	౪
అవిరతకృషితాస్త్రా-అయోధ్యా.	౧౪౯	ఆనాకలూకపరిక్షీర్తిత-సున్దర.	౯౧
అవిరళమినపంశం-అయోధ్యా.	౧౪౮	ఆనీతమాదామణినని-సున్దర.	౧౨౪
అశోకవనికాలేధే-అరణ్య.	౭౩	ఆపాటలాధరపుటాస్త-సున్దర.	౮౫
అసమజ్ఞాం సుతంలేధే-బాల.	౧౧౫	ఆపూరయన్తద్భగీతూర్యఘో-అయో.	౧౯
అసమజ్ఞానచారిశ్రమ్-బాల.	౧౧౬	ఆబాలవృద్ధమనుగచ్ఛతి-అయోధ్యా.	౯౯
అసమజ్ఞాసుతంపాశ్రమ్-బాల.	౧౨౦	ఆరుహ్యపుష్పకమయం-యుద్ధ.	౧౫౬
అసురసమరవేళాశాకబా-అయోధ్యా.	౩౩	ఆరుహ్యద్రిమథావరుహ్య-సున్దర.	౧౨౧
ఆసౌజనకనద్దినీంతత-సున్దర.	౨౫	ఆర్యస్యరక్షీతుమనూనసుజః-యుద్ధ.	౧౪౨
ఆసౌపసిష్ఠనిర్దేశాత్-బాల.	౧౬౭	ఆర్యార్యాస్తేషణాకార్యాః-సిష్టా.	౫౩
ఆస్తిప్రశస్తవిధివైః-బాల.	౩౦	ఆలూక్యమానమసుజమ్-యుద్ధ.	౧౨౮
ఆస్తిప్రశస్తాజన-బాల.	౧౭	ఆపర్తగర్తసంభావ-బాల.	౧౩౧
ఆస్తాకంఠాపలక్షీమ్-సిష్టా.	౫౬	ఆవిఃప్రలాపమటవీం-అయోధ్యా.	౧౦౫
ఆస్తాననాశ్రితతపోవన-అయోధ్యా.	౧౩	ఆవిఃశాఖాశీభోన్నేయ-బాల.	౧౩౦
ఆస్తిస్సురాపురభిదః-బాల.	౭౨	ఆవిర్భూషాపూర్వాద్రేః-సున్దర.	౧౮
ఆస్తిస్తవపథధియ-అరణ్య.	౨౨	ఆశ్రుతః శ్రుతవృత్తేన-బాల.	౭౮
ఆస్యపీతాంబరత్యాగే-అయోధ్యా.	౯౦	ఆసారధారాంవికిరే-యుద్ధ.	౭౧
ఆహంవైశ్యస్యశూద్రా-అయోధ్యా.	౧౩౨	ఆహూయరామంవిదయా-అయోధ్యా.	౧౭
ఆహవానిహతాలఙ్క-వాలా-యుద్ధ.	౧౪౭		
ఆహవానిధినియోగాదద్య-యుద్ధ.	౨౨		
ఆ.			
ఆకర్ణ్యకిన్నరముఖాత్-యుద్ధ.	౨౩		
ఆకృత్యదూరముటశాదగ-అరణ్య.	౫౯		
		ఇ.	
		ఇలిజనకపురోధాః క్లాషితో-బాల.	౧౬౮
		ఇలిమ్రువాణంకృతసౌహృద-సిష్టా.	౯౧
		ఇలివివిధరసాభిః-బాల.	౮౬
		ఇశ్శంపదన్నిష్ఠమభంసలీలం-యుద్ధ.	౧౨౪

స్తోత్రాః. స్తోత్రసంఖ్యాః.
క్షీతిపతితనయానాంహస్త-కిష్కిన్ధా. ౪౮

క్షీ.

క్షీరామౌఘేర్ఘతరమభితో-బాల. ౨౩

భి.

భిజ్జనాయవసుధావహూ-అయోధ్యా. ౧౮౪

భరపరుషిశరాసనే-అరణ్య. ౪౯

భరవధవశుభ్రదే-అరణ్య. ౫౦

గ.

గజ్జానప్రాకృతిర్జాతా-బాల. ౧౩౫

గచ్ఛతాదశరథేననిర్వృతిం-అయోధ్యా. ౧

గద్యానుబంధరమశ్రిత-బాల. ౩

గు.

గుణసునిమిషచాపేకంబిల్-బాల. ౧౮౪

ఘ

ఘనశ్యామలవత్తస్య-కిష్కిన్ధా. ౬౨

ఘర్షేనిదాఘకిరణస్య-అయోధ్యా. ౯౩

ఘో.

ఘోరస్యరాఘవకలత్రతపో-సుందర. ౧౦౦

చ.

చక్రేశక్రజిదాజ్ఞయారణ-సుందర. ౧౦౦

చు.

చుళకగతసముద్రాస్వాదనే-అరణ్య. ౨౩

చూ

చూడామణింకపివరస్యదదా-సుందర. ౬౯

చ.

చంద్రోమయానాం నిలయస్య-బాల. ౧౬

జ.

జగ్రహజనకాల్పితం-బాల. ౧౮౩

జనకఃస్వకసీయాంసమ్-బాల. ౧౮౧

జనకఃస్వయందనుజవంశ-యుద్ధ. ౧౪౫

జననీనిహీనామే-అయోధ్యా. ౧౫౨

స్తోత్రాః. స్తోత్రసంఖ్యాః.
జజ్ఞేతదత్రభవత-యుద్ధ. ౧౧౧

జే.

జేతారమాహవముఖే-యుద్ధ. ౬౮

జ్యో.

జ్యోత్స్నాంవివాసి-సుందర. ౩౦

జ్వ.

జ్వలదనలంత్రిశూలా-యుద్ధ. ౮౯

త.

తవిలేతపసాదీప్తే-బాల. ౧౧౯

తతస్తవయవృత్తాన్తమ్-బాల. ౧౨౩

తతస్తస్యోపాస్తేజనక-అయోధ్యా. ౧౬౮

తతోగోకర్ణమాసాద్య-బాల. ౧౨౬

తతోసఖధుతాయుధః-యుద్ధ. ౬౯

తతోభరతశత్రుఘ్నా-బాల. ౧౮౫

తతోభావినిసంగ్రామే-బాల. ౮౧

తతోమదపరిష్టవప్తవగ-యుద్ధ. ౬౭

తతోమహర్షిర్జనకస్యరాజ్ఞః-బాల. ౧౭౪

తతోమానూమాన్దశకంఠ-సుందర. ౧

తత్కరాస్తమసాపదా-సుందర. ౧౯

తత్కాలేషితాశనాశ-బాల. ౭౯

తత్రతత్పత్రసంఘ్న-సుందర. ౨౭

తత్రవాలికరనున్న-కిష్కిన్ధా. ౩౨

తత్రసత్రంపరిత్రాతుమ్-బాల. ౬౯

తత్రాఘాతక్రైకాప్రీత్యై-బాల. ౧౧౧

తత్రానసంధ్రుశమపాప్య-కిష్కిన్ధా. ౭౫

తథా౭౭విఘ్నంచక్రే-అయోధ్యా. ౧౬౪

తదనుజనకపుత్రీయాచ్ఛయా-అరణ్య. ౫౮

తదనుదనుకబద్ధేనా-అరణ్య. ౮౮

తదనుశూలమఖండయత్-అరణ్య. ౭

తదేనామేనసోముక్తామ్-బాల. ౧౪౯

తనయవిరహవారామాత్ర-అయోధ్యా. ౨౫

తనుంతమాకృత్యతదానూమా-సుందర. ౧౨

స్తోత్రాః. స్తోత్రసంఖ్యాః. స్తోత్రాః. స్తోత్రసంఖ్యాః.
 తపనపపనయోర్యుప్రాప్త-కిష్కిన్ధా ౧౦
 తమేనమన్వజాయస్త-బాల. ౫౮
 తయాతటిర్యాజాన్నవ్యా-బాల. ౧౩౮
 తయోరేకస్యసంగభో-అయోధ్యా. ౨౩
 తరణాకృష్టమా ర్హజ్జ-బాల. ౧౨౮
 తస్మిన్ ఊణేపరయుగంచర-అయోధ్యా ౨౪
 తస్మిన్ నిత్యంప్రార్థనా-అయోధ్యా. ౧౧౨
 తస్మిన్ స్తుజ్జ్వంభితోష్ణ-అరణ్య. ౩౩
 తస్మిన్ ప్రదోషనమయే-సుందర. ౨౦
 తస్మిన్ హనూమదరణిప్రభవే-సుందర. ౧౧౧
 తస్యావిదేహదుహితఃపద-అయోధ్యా ౧౨౨
 తస్యేదమాశ్రమపదంసరసీ-అరణ్య. ౨౦
 తా.
 తాతఃస్వవాచావ్యవహృ-అయోధ్యా. ౪౮
 తాతేశిత్యవనంయాతే ,, ౧౫౪
 తాంసదీంబిమధాలభ్యా-బాల. ౧౦౬
 తావాపకాన్వికటనాత్-కిష్కిన్ధా. ౬౮
 తామావసద్దశరభః-బాల. ౧౮
 తావకంబ్రాతరంవాత్సం-కిష్కిన్ధా. ౨౨
 తావుభౌచన్ద్రగువంశసంభవ-బాల. ౧౯౦
 తాసుప్రాచీంకతాస్త్రిసః-బాల. ౧౩౬
 తి.
 తిష్ఠన్ ఊత్పాప్తవృత్త-బాల. ౧౫౩
 తూ.
 తూణీముఖాత్త్వరితముద్ధరణే-యథ. ౧౩౪
 తో.
 తోయాదానసనాదపుష్కర-అయో. ౧౩౧
 త్రై.
 త్రైవిధ్యంశ్రూయతాంవత్స-బాల ౧౧౨
 త్వ.
 త్వత్ప్రహంబుత్రాతః-సుందర. ౨

త్వదభిలషితపూర్త్యావంచితః-అరణ్య. ౨౨
 త్వయామయాచకర్తవ్యః-అయో. ౧౨౫
 త్వయానమాప్రస్థితచిత్త-సుందర. ౫౩
 ద.
 దత్తార్జునవికాసే-కిష్కిన్ధా. ౫౫
 దశముఖపురమధ్యేనీతి-సుందర. ౧౧౯
 దశముఖరథమాశుభ్యస్త-అరణ్య. ౬౯
 దశరథాత్ జయుగ్ధవిరీ-అరణ్య. ౩౨
 దశశతనయనోఽపిపీత్య-అరణ్య. ౧౨
 దశాననశరఃపిత్తరత్-యుద్ధ. ౧౩౬
 ది.
 దిలీపేఽపిదివంయాతే-బాల ౧౨౫
 దివాకరహ్లాషభవాంమమార్తిమః-కిష్కి. ౯౦
 దు.
 దుఃఖేసుఖేదరజనిన-బాల. ౧౫౦
 దుర్వాశేతదమద్వయోశ్చ-యథ. ౨౬
 దృ.
 దృష్టిమశ్రయదృచ్ఛయాపి-యథ. ౧
 దృష్టావరామమనేకజన్మరచిత్రైః-అ. ౧౦౨
 దే.
 దేవతస్యాః ప్రతిష్ఠానూత్-సుందర. ౧౨౮
 దేవత్వత్తనయస్యకున్తలభరం-అయో. ౧౨౬
 దేవేన్దితేఽపితనయంతవ-అయోధ్యా. ౧౫
 దేవ్యానశాననవచోమయ-సుందర. ౪౯
 దేవ్యానశాననమదధి-బాల. ౧౨౨
 దేవ్యాస్త్యదీయాన్వయకీర్త-సుందర. ౧౨౬
 ద్ర.
 ద్రష్టుంనాలమగాధతాంఘరి-యథ. ౧౪
 ద్రా.
 ద్రాగ్వారుణీభజనసిహ్నుత-కిష్కిన్ధా. ౨౨

స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.	స్తోత్రాః.	స్తోత్రసంఖ్యాః.
న.		పర్యాప్తభాగ్యాయభవాత్-బాల.	౬౬
నకేవలంమామహారద్దురాత్మా-సుందర	౪౪	పశ్యన్నవద్వభరతిపరి-యుద్ధ.	౧౬౬
నగణయసియదిత్వం-యుద్ధ.	౨౫	పశ్యేదాసిముదధిపరిభా-యుద్ధ	౨౪
నయోగ్యానగరప్రాప్తిః-కిష్కిన్ధా.	౫౪	పా.	
నా.		పాతివ్రత్యచుతాశనేన-సుందర.	౬౨
నాక్రాంతస్త్రీనివపరైః-అయో.	౧౩౫	పానేనహింజలమబ్ధిమ్-అరణ్య.	౨౮
నాభోవిమోక్షముదయుక్తు-యుద్ధ.	౩౮	ప్ర.	
నారాయణాయనలియత-బాల.	౨౫	పురామనోరమానామ-బాల.	౧౦౪
నాహంసుకేతుతనయానచ-కిష్కిన్ధా.	౪౭	పురిమయోధ్యామధ్యాస్త-బాల.	౧౧౩
ని.		పూ.	
నిద్రాత్యయాదరుణి తేన-సుందర.	౧౨౨	పూజోపహారరచనాయ-యుద్ధ.	౬౪
నిర్దయావిషయమస్యవాలతః-సుందర.	౯౮	పా.	
నిర్భిన్నసాలకటకోఽసి-కిష్కిన్ధా.	౩౭	పాలస్త్యపాతకిసమాగమ-సుందర.	౧౧౩
నిశాచరీస్తాంనిరవద్య-సుందర.	౪౬	పాలస్త్యమగ్రజుషంపరుషం-యుద్ధ.	౨౭
నిశిచరపతిత్వవేత్త-కిష్కిన్ధా.	౮౪	ప్ర.	
నిశ్రేయసప్రణయిసింపదవీం-సుందర.	౮౭	ప్రణీతమణిపాదుకంప్రణత-యుద్ధ	౧౬౫
నూ.		ప్రతిదినమవదాతైర్భ్రష్ట-బాల.	౮౪
నూనంజనేనపురుషేమహతి-బాల.	౧౯౩	ప్రశస్తితానాంకపిపుంజనేన-కిష్కి.	౨౩
నూనంవిదితవృత్తాస్తే-సుందర.	౪౨	ప్రభామివార్కింతమసాం-అరణ్య.	౨౫
నృ.		ప్రహ్లాదస్యవ్యసనమమితం-బాల.	౨౪
నృపసుఖిముఖేనస్వేన-అయో.	౧౦౦	ప్రవిశ్యవిసినమహత్-అరణ్య.	౧
నేతుంశోకరసంనిశాచర-సుందర.	౭౮	ప్రసుప్తబ్ధిణశ్వాసపారణా-యుద్ధ.	౧౬౧
నై.		ప్రా.	
నైవాభవస్త్యమిహశిల-అయోధ్యా.	౩౭	ప్రాప్తంధరేలిమహిషీతి-అరణ్య.	౫౧
నన్య.		ప్రాచీనంవ్యసనంకేంద్రధ-కిష్కిన్ధా.	౭౯
న్యగ్రోధపత్రసమతాంక్రమశః-బాల.	౫౪	ప్రావృతత్పృథమంయుద్ధే-యుద్ధ.	౮౩
ప.		ప్రాబోధయత్రదనుషజ్జి-యుద్ధ.	౮౪
పక్షాభిఘాతరయరేచిత-సుందర.	౪	ప్రాసరబ్ధయాత్రస్మరఘ్నా-అయోధ్యా.	౯౬
పతలిస్తకత్పృథమం-యుద్ధ.	౧౨౨	ప్రావిక్షదగ్ధిషిపరం-యుద్ధ.	౧౫౩
పరిగృహ్యతంఝటితి-యుద్ధ.	౯౧	ప్రి.	
పరిణలిపరుషాణాం-అయోధ్యా.	౧౪౬	ప్రియేజనకనందినిప్రకృతి-అయో.	౭౨
పర్యాప్తప్రముదముపేయమామ్-కిష్కి.	౯౨		

ష్టోకాః. శ్లోకసంఖ్యాః.

ప్రే.

ప్రేక్షన్వీశితాశయా-నుద్ధర. ౯౨

బ.

బద్ధాదరోఽపి పరదారవర-నుద్ధర. ౯౩

బలేనతవసాంలభే-బాల. ౭౦

బహుభిరహ కిముక్తైః-అయోధ్యా. ౧౫౮

బా.

బాహుచన్దననివక్తకోటరాత్-నుద్ధర. ౯౪

బ్ర.

అన్యస్త్రవిశ్రాంత-నుద్ధర. ౧౨౭

భ.

భరతస్తదనుప్రాప్త్య-అయోధ్యా. ౧౭౭

భరతస్తేషుకై-కేయూర్తి-బాల. ౫౯

భీ.

భీతో భూభరతఃకిమన్పు-అయోధ్యా. ౪౬

భూ.

భూమా తతఃప్రవగరాజ-యుద్ధ. ౧౦౬

భూయోఽపినోఽయంరఘు-నుద్ధర. ౧౩

భో.

భోజేన లేన రచితామపి-యుద్ధ. ౨

మ.

మధ్యంతసత్వాదపిభావ్య-బాల. ౫౫

మన్వమన్వమయద్వలిత్రయా-బాల. ౫౩

మమసురనగీతఖ్యాతిభిః-అయోధ్యా. ౮

మమభక్తైలాదభవాలి-యుద్ధ. ౯౭

మయూరీవమహానాగం-అయోధ్యా. ౧౪౪

మలయగిరిచరోఽయం-కిష్కిన్ధా. ౭

మల్లించూతవనాచివన్నహి-నుద్ధర. ౨౮

మహామహిధ్రసక్రీచీం-నుద్ధర. ౬౦

మహానమదక్షాచక్రశ్రుతి-కిష్కిన్ధ. ౬౦

ష్టోకాః. శ్లోకసంఖ్యాః.

మా.

మాతురాజ్ఞాంపమాన్యార్థ-అయో. ౫౧

మాతులోగరుడస్తేహం-బాల. ౧౨౨

మానిషాదప్రతిష్ఠాంత్యమ్-బాల. ౭

మాభూత్త్యత్పదపద్మయోః-అయో. ౬౧

మాయామృగేణతపమైథిలి-నుద్ధర. ౬౪

మాయామృగేనమరనాటక-నుద్ధర. ౯౫

మారీచసీచమలిరాహవ-బాల. ౯౧

ము.

ముద్రాముద్రితజీవితాం-యుద్ధ. ౩

మునిర్భృకాశోష్ణజ్ఞాని-బాల. ౮౨

మునికావ్యతోత్పత్తిః-అయోధ్యా. ౧౩౪

మే.

మేఘాశ్వమార్గపరిమార్గణ-అయో. ౧౧౭

య.

యతః సుకేతుర్ద్రుహిణ-బాల. ౭౪

యత్క్రిస్తికాయ లే-బాల. ౧౮౦

యతోముఖభవతియత్ర-యుద్ధ. ౧౧౨

యత్రకాస్తానవశ్యన్తి-అరణ్య. ౩౧

యత్రకాస్తైర్వియుక్తానామ్-కిష్కిన్ధ. ౩

యథాయథారాఘవరాజ-అయోధ్యా. ౯౮

యదాదాశరఘోకర్ణం-బాల. ౮౦

యదుచితమహోమాయా-యుద్ధ. ౧౧౯

యద్బాహురాహురసనాయత-బాల. ౩౨

యద్యద్ధూరేపురఃపశ్యన్-యుద్ధ. ౧౫౯

యద్యస్తికాతుకమపూర్వ-అరణ్య. ౭౮

యా.

యాతునఃపదపిన్తిహ-అరణ్య. ౧౦

యానంమదాశయమవేత్త్య-యుద్ధ. ౧౬౩

యామేవాహుర్నిశిచరకులో-అయో. ౨౦

యావద్యతిపురంపురందర-యుద్ధ. ౭౫

యావతీతాఽజనిపురాయమ-యుద్ధ. ౧౪౪

ష్టోకాః.	ష్టోకసంఖ్యాః.	ష్టోకాః.	ష్టోకసంఖ్యాః.
యు.		రు.	
యుగపత్యాప్తిప్రణయోః-బాల.	౧౯౧	రుద్ధాః-యాస్తమనుగచ్ఛతి-అయోధ్యా.	౭౮
యుష్మద్వాస్తాసుధాన్వాద-కిష్కి.	౧౭	రుమావిశిఖముచ్చిఖం-యుద్ధ.	౩౯
యై.		రే.	
యైర్బృందారకసుందరీజన-సుందర.	౧౦౮	రేఖారథాంగసరసీరుహ-అయోధ్యా.	౫౪
యో.		ల.	
యోగంవికన్వతిహనుమతి-కిష్కి.	౨౧	లక్ష్మణానుగతంరామచంద్రం-యుద్ధ.	౭౪
యోగేనలభ్యోయఃపుంసామ్-బాల.	౬౮	లక్ష్మీంకనోరునికరాం-బాల.	౧
ర.		లక్ష్మణావశాదవిశదస్తర-బాల.	౧౯౫
రక్షఃపతేరఘుపతేః-యుద్ధ.	౬౧	లక్ష్మణదాహేఽప్యున్మారాం-సుందర.	౧౧౪
రక్షఃపతేఃపతేలిబ్ధ-యుద్ధ.	౧౩౯	లక్ష్మణపురోపవనసీమ్యుధనుందర.	౧౨౫
రక్షఃసంఘట్టచూర్ణి కృతకనక-సుందర.	౭౫	లా.	
రక్షఃస్త్రీపదనారవింద-సుందర.	౧౦౪	లావణ్యామ్బునిధేరమువ్య-అరణ్య.	౪౦
రక్షోఽపథఃప్రకృతఇత్యయం-అరణ్య.	౧౫	లో.	
రక్షోఽవరోధవసతిం-యుద్ధ.	౫౨	లోకాన్తరప్రణయినంశ్వశురం-అర.	౮౦
రఘుకనయస్తతోవిదిత-యుద్ధ.	౬౬	వ.	
రఘుపతిచాపహోషనమయో-కిష్కి.	౬౭	వంశస్పృశాహృదయహారి-బాల.	౯౩
రజనిచరమథాగేవార-సుందర.	౩౨	వత్సంకతోరహృదయేనయనాభి-అ.	౨౮
రణేతదనుదారుణేరథస-యుద్ధ.	౭౨	వనచరఇవసాకంమైథిలీ-అయోధ్యా.	౧౪౩
రవశకినకర్షణక్రూరిత-బాల.	౧౭౮	వనభువికనుమాత్రత్రాణం-అయో.	౪౭
రహస్తదాసీంరజనిచరేంద్ర-యుద్ధ.	౧౮	వనమేతద్దలేరామే-బాల.	౧౪౭
రా.		వలయితచిత్రచాపవతి-యుద్ధ.	౧౩౦
రాక్షసాసిక్షతఃక్షీప్తః-అరణ్య.	౭౦	వలయితతటదేక్షైర్వాహినీనాం-యుద్ధ.	౪౮
రాజన్యధర్మవిదుషోఽపి-యుద్ధ.	౧౪౬	వా.	
రామఃకామముపాశ్రయిష్యతి-అ.	౨౭	వాచనిశమ్యుభగవాన్-బాల.	౫
రామస్తమాహవినతంరజనీ-యుద్ధ.	౩౧	వాచామిదాసీంకిము-సుందర.	౧౧౨
రామాకర్షణభగ్నూర్భక్త-బాల.	౧౭౭	వాణీలిలాసమవరత్త-బాల.	౯
రామానుసారరసనిర్గత-అయోధ్యా.	౧౦౧	వాతూలఇవతూలానాం-యుద్ధ.	౧౧౫
రామాశ్రమాద్విగతలక్ష్మణ-అరణ్య.	౬౬	వారిదాదశీచరామనామకః-యుద్ధ.	౬
రామాస్త్రద్ధృతిఃపు-యుద్ధ.	౯౪	వాల్మీకితరఘు-బాల.	౪
రామేబాహుబలంవిప్రద్యుతి-బాల.	౧౭౬	వానస్తప్తచాంభవతుంపన-అయో.	౩౮
రామేనిదేహనుతయాతరు-అయో.	౧౧౪		

ష్టోకాః. ష్టోకసంఖ్యాః.

వి.

వికస్వరమణోత్కటమ్-యుద్ధ.	౧౧౭
విచ్ఛిద్యాశుతదధ్-యుద్ధ.	౯౩
విద్యయేవ త్రయాదృష్ట్యా-బాల.	౧౯౬
వివినమవజగా హే-అరణ్య.	౫౭
వియ త్రలేతదనుగిలీయ-యుద్ధ.	౭౩
విలక్ష్ట్యవివిధాన్ దేశాన్-అయోధ్యా	౧౭౯
విశిఖేవిశిఖేతస్మిన్-అరణ్య.	౬
విశుద్ధశీలామన లేన-యుద్ధ.	౧౫౪
విస్తీర్ణాత్మైర్విసినహరితైః-అయో	౧౮౨

వృ

వృషస్యస్తీవృషస్య-స్థం-అరణ్య.	౩౮
వేలోల్లక్ష్మ నమే లేహం-అయో.	౧౭౧

వ్యా.

వ్యాపారయన్మథవిలొచన-యుద్ధ.	౩౬
---------------------------	----

శ.

శతధారకతోరశీలైః-యుద్ధ.	౧౧౮
శరణమథశరవృథా-యుద్ధ.	౪౧
శస్త్రాశస్త్ర సముత్సుకోఽఽ-యుద్ధ.	౧౩౮

శి.

శిరసాతపసామిత్రిః-సుందర.	౫౪
శివయోద్యుష్టాతోర్వీర్యం-బాల.	౧౦౭

శ్రు.

శ్రుత్వాశక్ర జితశిశుతస్య-యుద్ధ.	౧౨౩
---------------------------------	-----

శ్రే.

శ్రేయఃపదాత్పదమువై-యుద్ధ.	౩౨
--------------------------	----

స.

సవిషసానుజిప్రామాల్-అయో.	౧౭౮
సంక్రాంతవర్ణావరగాధి-బాల.	౯౦
సంగ్రామకేలిపరిఘట్టనభగ్న-సుందర.	౮౬
సంగ్రామదుద్ధి నేసోఽయం	౭౯

ష్టోకాః. ష్టోకసంఖ్యాః.

సచనుచిరంనియుద్ధ్య-యుద్ధ.	౯౯
సతాంసతాంఘ్రిమివ-కిష్కి.	౧
సత్యవిష్ణవమపత్యసంగతః-అయోధ్యా.	౩౦
సత్యోద్యాంగిరమిహ-అయోధ్యా.	౩౪
సదన్తకాయాంకృతదన్త-అరణ్య.	౫౩
సంతాపఘ్నంసకల-బాల.	౨౨
సంత్రస్యపూర్వముతస్తన-కిష్కి.	౪౬
సపితరమనవేక్ష్యతత్ర-అయోధ్యా.	౧౪౨
సప్తప్రియన్యవత్ప్రీతిః-బాల.	౧౧౪
సప్రాణాచేజ్జనకతనయా-అరణ్య.	౭౯
సమభూత్యచయేతస్మిన్-అరణ్య.	౬౮
సమూర్తైరైర్వృతపాశజన్మా-సుందర.	౮౨
సరసపటిరకుష్మావన-యుద్ధ.	౧౬
సర్వేసపరతాముర్వీమ్-బాల.	౧౧౮
సవల్ల-లేదాశరథా-అయోధ్యా.	౮౯
సహలక్ష్యణంకమపి-యుద్ధ.	౧౦౨

సా.

సాకేతంసముపేయవాన్-యుద్ధ.	౧౭౨
సాగరేణకృతజ్ఞేన-సుందర.	౬
సాధారణీక్షితిభృతాం-కిష్కి.	౪౫
సాపినప్రార్పిహక్షిప్తం-బాల.	౧౧౦
సాహిత్యాదికలాపతా-యుద్ధ.	౧౭౩

సీ.

సిద్ధార్థకోమహామాత్యః-అయోధ్యా.	౮౪
-------------------------------	----

సీ.

సీతాబలేకిసలయైఃపరి-అయోధ్యా.	౧౨౮
సీతాపురాగగనచారిభిః-అయోధ్యా.	౭౭
సీతాభిధానకమలాం-సుందర.	౧౦౨
సీతామాహర్తాకామాం-అరణ్య.	౪౧
సీతాముదీక్ష్యనిభృతేన-యుద్ధ.	౧౫౧

స్థితీకాం.	స్థితీకసంఖ్యా.	స్థితీకాం.	స్థితీకసంఖ్యా.
సు.		సే.	
సుఖోచితానాం సువృక్ష-అశోధ్యా. ౮		సౌఖ్యసహస్యపవనాత్మజ-సుద్ధగ. ౧౬	
సుత్రామపుత్రాగిశీముఖా-కిష్కి. ౯౩		స్వ	
సుహపూరాహవోస్త-త్త-హాల. ౯౨		స్వకృత్యైశ్చానామవ-సుద్ధర. ౭౧	
సుముఖసుమిత్ర-ఆరణ్య. ౬౪		స్వకస్సిద్ధయస్తిన్నికర-అశోధ్యా. ౧౬౯	
సే.		స్వయమపికరభక్త-ఆరణ్య. ౮౪	
సేవారసామగత పారమనో-అయో. ౧౨౧		హ.	
సై.		హామూరచశక్తిరిత-య్యధ. ౧౧౪	
సైచైర్వస్తతోరఘపతి-య్యధ. ౯		హ.	
సై హాభాగీర్య జహో-హాల. ౧౩౭		హాకష్టమత్ర సహిసా-ఆరణ్య. ౭౬	
సో.		హాతాశహాజననిహ-సుద్ధర. ౧౦౭	
సోఽపి గత్వాబిలం తత్ర-హాల. ౧౨౧		హానాకష్టచిరాయనీతి-ఆరణ్య. ౬౭	
సోఽపిష్టపంగమభివీష్య-సుద్ధర. ౮౮		హృ.	
సోఽయందదర్శదశకర్థరం-సుద్ధర. ౮౪		హృత్వాద్రేకిఖరాశితాని-హాల. ౮౯	
సోఽయందుదాంధహృదయో-సుద్ధర. ౩౩		హే.	
సోఽహంప్లవంగమపలే-య్యధ. ౬౦		హేవీరాయూగవాధాకిరి-కిష్కిన్తా. ౯౭	

2. 'వీర' రామాయణ స్థితీ కానాం సూచీ
(1943) ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం

చెన్నపురి : వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము—1943.

ఆంధ్ర గ్రంథములు

— ప చ న గ్రంథములు. —

ప్రతి 1-కి ర్పు. అ.		ప్రతి 1-కి ర్పు. అ.	
ఆంధ్ర పచనభాగపతము, ద్వాదశ		ద్వాదశోపనిషత్తులు, వచనం	8
స్కంధములు, ఒకే సంపుటం	0	భారతరమణీయములు, 1 భా॥	12
„ మూడు సంపుటములు	10 8	డిటా రెండవ భాగము	0 10
ఆంధ్ర పచనభారతము —		యజుర్వేదకథాసంగ్రహము	8
„ ఆదిపభావర్వములు	3 0	శ్రీమహాభక్తవిజయము,	
„ ఆరణ్యపర్వము	3 0	సూతనము ద్రితము	6 0
„ విరాటోద్యోగపర్వము	3 0	నీతిచంద్రిక, చిన్నయ సూరి	0 8
„ భీష్మద్రోణపర్వములు	4 8	పంచతంత్రము, వచనము,	
„ కర్ణశల్యసౌప్తికస్త్రీపర్వ		సులభశైలి	0 8
ములు	3 0	నవనాథభక్తులచరిత్ర	2 0
„ శాంతిపర్వము	4 8	నీతిరత్నాకరము	0 8
„ ఆనుశాసనికము మొదలు		సంగ్రహరామాయణము	0 12
స్వర్గారోహణపర్వము		సంగ్రహభారతము	1 4
వరకుగల సంపుటము	4 8	సంగ్రహభాగవతము	1 4
ఆంధ్ర పచనవాల్మీకి రామాయణము,		ప్రాచీనదేశచరిత్రలు	1 12
2 సంపుటములు (అచ్చు)		పత్రప్రతలచరిత్రలు	2 0
ఆంధ్ర వాఙ్మయచరిత్రసంగ్ర		దక్కనుపూర్వకము	2 0
హము	1 12	భోజునికథలు	0 8
ఆంధ్ర కవిత్వచరిత్ర, బసవరాజు		భోజకాళిదాసకథలు, 1 భా॥	12
అప్పారావుగారిది	1 12	„ 2 భా॥	12
శ్రీగురుజాడ శ్రీరామమూర్తిగారి		హితోపదేశము, సులభశైలి	0 12
ఆంధ్ర కవిజీవితములు	4 0	లెనాలిరామలింగనికథలు,	
అరేబియన్ నైటుకథలు	1 4	జీవితము	0 6
న్యాయవిచారము, ప్రహసనం	4	సంస్కృతనాటకకథలు	1 8
తులసీదాసు రామాయణము	8 0	దశకుమారచరిత్రము	1 8
తిలకుగారి నెహ్యూరిటీకేసు,		మదనకామరాజుకథలు,	
ఉపన్యాసములు	0 14	చక్కనికూర్పు	0 14

ప్రతి 1-కి ర్పు. అ.			ప్రతి 1-కి. ర్పు. అ.			
రాజశేఖరుడు, గోపాలుడు	0	8	సల	0	8	
విక్రమార్కునికథలు	0	8	సావిత్రి	0	6	
చార్ దర్శిపుకథలు	0	8	హరిశ్చంద్ర	0	8	
తాతాచామ్యలకథలు	0	6	— నవలలు. —			
వైద్యులకథలు	0	4	సీతారామము	1	4	
బేతాళునికథలు	0	8	బువ్వో,	నవల	0	8
వీరాంగనలు	0	12	మదాలస	„	(అమ్మ)	
పరమానందశిష్యులకథలు	0	3	సుజననంజని	„	0	8
రలుగురుమంత్రులకథలు	0	4	విజ్ఞలదేవి	„	1	8
అయిదుగురుదొంగలకథలు	0	6	ఉస్తాదినీ,	నవల	0	4
రేచుక్కపగటిచుక్కకథ	0	3	రాధారాణి	„	0	4
సత్యసేనవిజయము	0	4	అస్తమయము	„	1	8
ఋషులచరిత్ర	0	8	దుర్దేశసందని	„	0	12
పురాణగాథలు I	0	12	కపాలకుండల	„	0	12
„ II	0	12	లక్షణ	„	0	12
బాజీరాయని చరిత్ర	0	14	టిప్పుసుల్తాన్	„	1	8
రఘువంశకథ	0	8	లీల	„	0	6
విక్రమార్కుచరిత్ర	1	0	రాక్షసి	„	1	0
వివేకానందవిజయము	2	0	తారాబాయి	„	0	14
పరిష్కావినోదకథలు	0	12	దిలారామ	„	1	4
ఈసబునీతికథలు, 1-వ భా॥	0	6	కోవలన్ కన్నకి	„	0	12
డిటా 2-వ భా॥	0	8	మనోహరి	„	0	14
పంజాబుఅల్లరి	0	8	వీరబాల	„	0	8
శుకసప్తకథలు	0	6	ఆనందమత	„	0	12
మర్యాదరామన్నకథలు	0	3	లాలాబాయి	„	0	8
మైరాపణచరిత్ర	0	1	ఆంధ్రరాష్ట్రము	„	1	8
షేక్స్పియర్ నాటకకథలు	1	8	రోషినార	„	0	12
అనంతసాగరము, బుక్కరాయ			బాలాదిత్య	„	2	0
సముద్రచరిత్ర	0	12	దేశభక్తుడు	„	1	0
ప్రహ్లాదచరిత్ర, ప్రతిమలతో	0	6	శంభుతోనాకనాటినహవాసం	0	4	
శకుంతల	„	0	6	చంద్రగుప్తుడు, నవల	2	8

	ప్రతి 1-కి రు. అ.
నీతిసింధువు	0 10
వనజాక్షి	0 12
స్వప్నయాత్ర	0 12
ముగ్గురుమూర్తులు	1 4

❖ వివిధ గ్రంథములు. ❖

హిందీ ఇంగ్లీషు బాలశిక్ష	0 4
హిందీ తెలుగు బాలబోధ	0 4
పెద్ద బాలశిక్ష బజారు ప్రతి	1 0
డిటా అట్టబైందు	1 8
చిన్న బాలశిక్ష	0 5
ఆంధ్ర కన్నడ బాలశిక్ష	0 4
ఆంధ్ర ద్రావిడ బాలశిక్ష	0 4
ఆంధ్ర ద్రావిడ మొదటి వాచికి	0 6
,, రెండవ వాచికి	0 6
నేరములు చేయు జాతుల పరిశ్రమ	
ప్రతిమతో	1 0
పాశ్చాత్యము, కింది ముచ్చ	
గొల్లగారిది	1 12
చిత్రలేఖనము (Drawing)	1 4
జంత్రి, భూమిశస్త్ర, అధికములు	
విభజనలు విశదముగ	
నాన్నవి	0 8
గాంధీయవాత్మ్యుని స్టేండవ	
స్వరాజ్యము	1 0
ఆకాశవిమానములు, ప్రతిమ	
లతో సహా	0 8
భావలహరి	0 8
కృష్ణసాయ బోధన	0 8

ప్రతి 1-కి రు. అ.

❖ నిఘంటువులు. ❖

శ్రీ వేంకటేశాంధ్రము, సద్య కా	0 6
బాలచంద్రోదయము	0 8
షడ్భాషామంజరి (ఆరుభాషల పద్యముల)	1 8
ఆంధ్ర నామసంగ్రహము, ఆంధ్ర నామశేషము, సాంబసిఫం	
టుప్ర, టీ, అకౌంట్యు	
క్రమశిక్షతో	1 4
డిటా క్యాట్రోబైందు	1 8
శబ్దార్థచూడ్రి	6 0
తెలుగునామములు with English- Translation by Capton- Carr	1 4
Translation Guide - English ot Telugu & Vice Versa.	2 8
Sankaranarayana's English- Telugu Dictionary.	
తెలుగునామముల గారి నిఘంటువు (ఇంగ్లీషు పదములకు తెలుగు అర్థముగలది)	12 0
English-Telugu Pocket Dictionary ఇంగ్లీషు - తెలుగు పాకెట్టుడిక్షనరీ	0 8
సంస్కృతాంధ్ర నిఘంటువు	3 8
❖ ఆంధ్ర వ్యాకరణాలంకారములు. ❖	
ఆధర్వాకరకాండ	1 8
అనంతనిధినిధి	1 0
ఆస్థానీయము	3 0

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రి & అండ్ సన్స్.

202, ఎస్.ఎస్. నేజ్, చెన్నపురి.

కావ్యములు, నాటకములు.

	ప్రతి 1-కి ము. అ.	
ఉత్తరరామచరిత్రము, సవ్యాఖ్యానము	...	1 8
ఋతుసంహారము, సాంధ్రటీక	...	9 10
కుమారచంభవము, 1-6 సర్గలు, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	1 12
కాదంబరి, చక్కనిప్రతి	...	1 8
గీతగోవిందము, (అష్టమ) సటీక	...	1 8
దశకుమారచరిత్రము	...	1 0
నైషధము, సవ్యాఖ్యానము . 9 సర్గలు	...	1 4
పుష్పబాణవిజయము, సటీక	...	0 6
పంచబాణవిజయము, చక్కనికూర్పు	...	0 4
ప్రహసనము, కాళీదాసకృతము	...	0 6
బిల్వణచరిత్ర, సాంధ్రటీక	...	0 8
భర్తృహరిసుభాషితము, అట్టబైండు	...	1 4
డిటా సవ్యాఖ్యానకృతిపదాంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	3 8
భారవి, సవ్యాఖ్యానము, 9 సర్గలు	...	1 0
భారతచంపు, సవ్యాఖ్యానము, నూతనముక్తము	...	3 0
భోజచరిత్ర, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	...	1 8
మాఘము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు	...	1 4
,, 3 సర్గలు, సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యానము	...	2 8
మేఘసందేశము, సవ్యాఖ్యానము	...	0 3
డిటా ఆంధ్రటీకాతాత్పర్య	...	1 0
రఘువంశము, 10 సర్గలు, సవ్యాఖ్యానము	...	1 4
రఘువంశము, 1-6 సర్గలు, సటీక	...	6 0
రామాయణచరిత్ర, సవ్యాఖ్యానము	...	2 8
విశ్వగుణాదర్శము	...	1 8
విక్రమాంగకృతము, సటీక	...	1 4
శాటాంతలనాటకము, సవ్యాఖ్యానము	...	2

నావిల్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్,

292, ఎస్.బి. రోడ్, చెన్నపురి.

